

СИМЕОН РАДЕВ
СТРОИТЕЛИТЕ
НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ

2

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
СОФИЯ, 1990

Б 5011

СИМЕОН РАДЕВ
СТРОИТЕЛИТЕ
НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ
ТОМ ВТОРИ

Я

Симеон Радев
СТРОИТЕЛИТЕ
НА
СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

В ДВА ТОМА

Под общата редакция
на акад. ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ
и акад. ИЛЧО ДИМИТРОВ

Симеон Радев
СТРОИТЕЛИТЕ
НА
СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

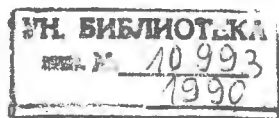
ТОМ ВТОРИ

РЕГЕНТСТВОТО

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
СОФИЯ 1990

Редакция и бележки
проф. д-р Андрей Пантев

И Б 5011

526

000000097592

© Симеон Радев, 1990
© Андрей Пантев, Бележки, 1990
c/o Jusautor, Sofia

Симеонъ Радевъ

СТРОИТЕЛИТЪ
НА
СЪВРЪМЕННА БЪЛГАРИЯ.

ТОМЪ ВТОРИ.

РЕГЕНСТВОТО

СОФИЯ
Печатница П. Глушковъ.
1911.

КНИГА ПЪРВА

Контрапревратът

I

Диктатурата на Груева

Планът на съзаклетниците. — Първите телеграми до провинцията. — На колени пред руското агентство. — Съвети във Военното министерство. — Протестът на Каравелова. — Временното правителство. — Телеграмата от руския цар. — Окръжното на Стамболова. — Непокорство в Плевен; смут във Варна; митинг в Севлиево. — Смуцението на детронаторите. — Заповед за арестуването на Стамболова. — Ултматумът на Муткурова до Груева и Климента.

Превратът на 9 август бе, както повечето големи събития в новата ни история, случайно дело.* Два дена по-рано главните съзаклетници, обезсърчени от първите препятствия, бяха помислили да се откажат от заговора; в сериозността на своето дело те почнаха да вярват само когато то доби начало на изпълнение, след като юнкерите и войската потеглиха от Княжево за София. Идеята бе тъй малко узряла, тъй неопределена бе останала тя до последния момент, че в часа на успеха победителите останаха изненадани от победата си.

Те нямаха никакъв план. Досега те бяха разсъждавали само като военни, на които предстои разрешението на една тактическа задача: залавянето на княз Александра и изпращането му под конвой оттатък границата. За утрешния ден представленията им бяха еднакво смътни и оптимистични. Те вярваха в спасителното доброжелателство на Русия и разчитаха на народната поддръжка. Народната поддръжка те си я въобразяваха като един всеобщ порив на страната в полза на тяхното дело. Колкото за руското доброжелателство, те си го представляваха по един традиционен навик на ума, суеверно.

Те не бяха политици, нито строители на системи. Военнополитическите фантазии на Радко Димитриева за славянска федерация начело с руския цар като главнокомандующ на боевите сили на расата, тая странна смес от мечти на екзалтиран субалтер-офицер и от теории на московски поп минаваха през ума им, без да оставят у тях друго нещо освен едно разсеяно удивление. Офицерите, които се наеха да низвергнат княза, омразен на руския цар, за да обезоръжат омразата на Русия, не бяха още русофили според понятието, което се свърза по-сетне с тая дума.

Бендерев изпитваше към Русия онова абсолютно възхищение, което бяха му вдъхнали на него — беден офицер, невидял друг свят, пренесен внезапно от Горна Оряховица в Петербург — престижът на руската култура, блясъкът на руския живот, руската мощ; но за руска власт над България, даже в косвен вид, той не мислеше. У Груева, дух още по-затворен за изкушение то на утопните и за обаянието на думата, нямаше даже и тоя славянофилски идеализъм, с който Бендерев обличаше личната си неприязън към княз Александра. Груевата надежда бе чисто и просто, че удовлетворена от жертвата, която ѝ се поднася, Русия ще възвърне на княжеството старите си симпатии и ще възстанови отношенията, съществуващи преди свадата с княза. Гаранциите, които бяха искани от полковник Сахарова, или обещанията, с които сам той бе почнал своята агитация за преврата, се свеждаха само към един поврат на едновременното покровителство на Русия. Съзаклетниците считаха това покровителство именно сега необходимо, за да се отклони едно повторно сръбско нападение и за да се осъществи напълно Съединението.* Те не допускаха нито за миг, че руската дипломация можеше да не се задоволи с него или пък да не бъде в състояние да го удражни: за тях всемогъществото на Русия в Европа бе догма в същата степен, в каквата бе и нейното безкористие по отношение на България.

Така наивно бе и самовнушението, с което съзаклетниците гледаха на чувствата на народа. Шумът на някои вестници срещу княза, девизата на някои кружоци, че «злото е в двореца», повърхностното впечатление от тая тягост, която енервираше страната, бяха им дали трескавата илюзия, че тяхното дело ще бъде веднага и

от всички страни, е един общи вик приветствувано като избавление. На тоя непринуден възторг те разчитаха за своя краен успех и това ги накара да погледнат леко на подготовлението на своето предприятие.

Превратът бе наистина устроен само предвид на неговото немедлено изпълнение в София. В провинцията не бяха взети никакви мерки. Никъде гарнизоните не бяха посветени. Само тук-таме някои висши военачалници бяха сондирани — кои направо, кои по-издалеко — и бяха се отзовали съчувствено, без да дадат обаче някакво задължение: Тянков в Шумен, Белинов във Видин, Кисов в Пловдив, Гуджев в Сливен. По-малко лековерни и по-ошитни в политическия живот, съзаклетниците щяха да се загрижат най-вече за настроението на войската, в която князът се ползуваше с голяма популярност. Но те бяха вече съвсем заслепени от мотивите, с които се бяха увлекли помежду си, и не предполагаха, че други ще могат да противостоят на това, което бе ги магьосало. Те се надяваха също и на особената психология на военните, на техния професионален навик да следват импулса, даден отгоре; на тая солидарност, която създава между офицерите другарството по оръжие и която бе добила на Сливница и Пирот един вид печат на кръвно родство.

В поддръжката на политическите мъже вярата на съзаклетниците бе още по-крепка. Те знаеха — от Св. Миларова, който бе посредникът на Цанкова, и от Радко Димитриева, който минаваше за пълномощник на румелийската опозиция, — че низвержението на Батенберга бе най-горещото възжелание на Цанкова и на бившите директори на Румелия.* За поведението на консерваторите можеше да съществува съмнение, но те нямаха никакво значение: от тяхната някогашна група не бе останал дори и един приятелски кружок, а само няколко имена, които страната бе почнала вече да забравя. Оставаше либералната партия, която имаше всичките власти в ръцете си и която разполагаше с народната сила. По отношение на нея съзаклетниците имаха същата лекомислена илюзия, както и към войската.

Водителите на заговора Груев и Бендерев бяха либерали.* У Каравелова те бяха почти ежедневни гости: със Стамболова — близки приятели. Без съмнение, те знаеха за посещението, направено от двамата либе-

рални водители в руското агентство, и за обезсърчителния отговор от Петербург: това немалко бе способствувало, за да се затвърди у бъдещите детронатори идеята за детронирването. Постъпката на Стамболова и Каравелова пред руското правителство, която бе един опит да се разреши с политически средства една дипломатическа криза, те я претълкуваха като едно доказателство, че е нужна една революционна развязка. Поведението на Каравелова, тайнствените преговори на Илия Цанова с Богданова им дадоха подир това още по-осезателни поводи, за да се заблудят те върху разположението на властующата партия. Наистина, Каравелов не даде окончателно съгласие за низвержението, но признаваше, че то е необходимо; наистина Цанов не отиде докрай в мисията си, но не бе се отказал от нея. Колкото за Никифорова, последните му колебания бяха отглас на Каравеловата нерешителност: по душа той бе със съзаклетниците. От дългите двоумения, които показваше правителството, Груев и Бендерев бяха заключили, че Каравелов одобрява преврата, без обаче да иска да вземе отговорността за него. Като пое на върху себе си непосредствения риск на революцията, те считаха, че Каравелов ще се наеме с мъчнотиите на революционното управление.* По тоя произволен начин те установиха между себе си и властта една негласна солидарност и оповестиха Каравеловата двусмисленост като морално съучастничество. Нещо повече: първите разпореждания на заговорниците след успеха на делото им бидоха направени от името на правителството.

Наистина депешата, чрез която свършеният факт биде оповестен официално на страната и която биде изпратена до окръжните управители още на часа 3 и 35 минути сутринта — докато князът и брат му Франц-Йосиф бяха още във Военното министерство, — носеше подписа на Каравелова редом с оня на Груева. Тя гласеше:

До окръжните управители (изключая трънския, царибродския и видинския).

Принц Батенберг низвержен от престола. Направете митинги в утвърдителен смисъл. — № 1.

Каравелов

Главнокомандующий на българските войски:

Майор Груев

Качеството на главнокомандующ Груев бе взел по настояването на своите другари като най-висок по чин и като лице, ползующе се с всеобщо уважение във войската. За да бъде обаче ефектът по-голям в страната, за да се намали лошото впечатление от едно пронунциаменто, военните решиха да поставят революцията под опекунството на Каравеловото име. Те не се сприяха ни за миг пред мисълта, че още първия момент опорочават своето дело с една фалшификация.

Последующите разпореждания носеха само подписа на Груева. С депеша № 2, изпратена на часа 5 и 30 м., той съобщи на окръжните управители, воинските началници и командирите на полковете, че се обявява военно положение в цялото княжество и че гражданските власти ще се подчиняват на старшите военни началници, които ставаха и коменданти. На телеграфните станции се даде окръжна заповед да не се предават никакви шифровани депеши или известия за станалия преврат. На пограничните пунктове се забрани да пропускат каквито и да било пътници във от княжеството. България биде изолирана от чуждия свят и София остана без съобщение с провинцията. Съзаклетниците си обезпечаваха по тоя начин един срок от безмятежност за затвърдяването на революцията.

На първо време трябваше да се устрои едно временно правителство. Военната диктатура, която Груев бе поел от другарите си и която те мислеха да упражняват под негово име, им се видя след малко размишление достатъчна само за поддържането на материалния ред; за политическа санкция на преврата нужно бе да се образува едно управляюще тяло, което да изразява със своя състав единодушното одобрение на страната и да съставлява едно задължение за общо сътрудничество на партиите до разрешението на кризата. Едно късо съвещание на ръководителите на преврата определи листата на едно временно правителство, което на часа 5 и 55 м. биде съобщено на войсковите началници в провинцията със следната депеша:

Принц Батенберг низвержен от българския престол тази вечер. Приведете войската към присяга на временното правителство, състояще се от Каравелов, Стамболов, Цанков, Бурмов, Т. Иконо-

мов, Величков, Маджаров, Радославов, Стоилов, Греков и военния министър Никифоров.

Главнокомандующий на българската войска
Майор Груев

Това временно правителство, в което съседствуваха по най-неочакван начин най-разнородни имена, бе едно произволно творение. Повечето от неговите членове не знаеха нищо за преврата; никой от тях не подозираше, че зората на 9 август ще го завари начело на една революционна диктатура. Една част бяха в провинцията: Стамболов в Търново, Радославов във Варна, Т. Икономов в Шумен, М. Маджаров в Пловдив, К. Величков отсъствуваше от България. Каравелов бе арестуван. Цанков не бе се мръднал от къщи. Стоилов и Греков не бяха даже чули за станалото събитие. А Бурмов гледаше плахо от прозореца си как изгрява историческият ден. Как всичките тия хора, от които политиката бе направила врагове, можеха внезапно да станат съюзници чрез магическата сила на един преврат, в който те не бяха участвували, за който те не бяха питани? Груев правеше следното разсъждение: «Делото е народно: ако са патриоти, те не могат да не го подкрепят. Отецеството ги зове към сговор чрез моите уста.» От убеждението, което тъй мъчително се бе сложило у него и което до вечерта още трябваше да се разколебае, той създаваше сега с пълна наивност един морален закон за всички българи.

Между туй князът и брат му Франц-Йосиф бяха вече отправени към Буховския манастир. Бе се разделило съвсем. Събудена от една революция, София не се показва в първия момент ни възраждана, ни негодующа; тя не бе даже слисана. По улиците се движеха мълчаливи лица, които медлено се отминаваха. Около двореца и пред Военното министерство обаче почваше да се трупа множество, от което се издигаха — разредени наистина и слабо подети — викове «Долу немецът». Ентусиазмът, усърдно подклаждан от агитатори, които сновяха между тълпата, бавно се повдигаше. Липсуваше поривът на народната страст, липсуваше радостта на тържествующите революции, това мистическо чувство на оптимизъм, което създава упоението на многлюдията в историческите дни.

Възседнал на кон, чудноват в своята опереточна униформа на контрабанда-генерал и опълченец, Кесяков поведе публиката към Александровската площад. Тук се състоя един вид митинг, на който присъствуваха около петстотин души. Цанков, когото зет му Людсканов бе успял вече да докара, сочейки на него като на трофей, каза със своя муден и спънат глас няколко думи, които вятърът отнесе. Сетне Людсканов и Кесяков говориха против «немеца», който изменил на руския цар и съюзил България с най-лютия ѝ враг — Турция.¹

Часът бе сега седем. Зрители продължаваха да приждат, но равнодушни. Цанков предложи да се отслужи благодарствен молебен за избавлението на България; тогава Кесяков шибна коня към «Св. Крал», последван от множеството. Климент, предупреден от рано, чакаше в олтара. След молебена той благослови подвига на тоя ден и каза на народа да иска прошка от Русия за обидата, която ѝ нанесъл един неверен княз.

Името на Русия възбуди едноминутно въодушевление. Почнаха да се чуват гласове: «В руското консулато! При руския консул!» И викайки «Да живее Русия», възбуждайки се от своите викове, публиката се отправи към агентството.

След заминаването на Кояндера, който напусна София още през време на войната, руското агентство се управляваше от одного от секретарите, някой си Богданов², силно неуравновесен млад човек, който наскоро след това се самоуби в Токио. Богданов бе в течението на перипетиите на съзаклатието чрез полковник Сахарова; сам той бе водил на тая тема преговори с Илия Цанов. Долагаше ли обаче той всичко това в Петербург? Или — както предполагат някои — той бе искал да изнаенада своето правителство с един голям успех, заслуга-

¹ Turkey, том I (1887), № 261. — Ще цитираме тия дипломатически документи под обичайното им име *Английската синя книга*. Това е един сборник от рапортите на английските посланици и консули, обнародван от самото английско правителство.

² Богданов живееше с една румънска певачка, която той бе взел от шантана и с която парадираше в София, за голям скандал на дипломатическото тяло. Нахалната румънка, яхнала на кон, с камшик в ръка, си позволяваше да апострофира княз Александра по улиците, като му викаше отдалече: «Воплоуг, топ рпнсе, са ва беип?»

та за който искаше да си припише? Осветлението на тая загадка може да дойде само от руски източник. Засега изглежда положително, че на 9 август превратът завари Богданова без инструкции. Когато сутринта детронаторите се явиха при него, за да му съобщят своята победа и да просят покровителството на Русия, той ги насърчи с общи уверения, но не можа да им даде нито един съвет. Додето да получи отговор от Петербург, той стоеше прост зрител на едно събитие, което цяла Европа му отдаваше на другия ден.

Тълпата, която отиде да манифестира пред прозорците му, завари руския дипломат в тази безизвестност за намеренията на неговото правителство. Когато се чу първият вик откъм булевард «Цар Освободител», Богданов разговаряше с Климента, който бе смъкнал набърже църковните одежди и бе дотърчал тук като предвестник. И двамата те излязоха на балкона. Множеството бе се уголемило по пътя и изглеждаше наелектризирано. Държаха се къси и възторжени речи, прекъсвани от викове за Русия и за руския цар. По едно време Кесяков се подигна на зенгите си и извика: «На колени!» И всички коленичиха. Зрелището бе наистина внушително. Дипломатическите агенти, събрани на купчинка, гледаха отдалече тая сцена на идолопоклонство. Един от тях посочи с ръка на молящата се сган и се провикна: «Voilà l'effet de l'influence anglaise!»¹ За европейските представители нямаше вече той ден никакво съмнение върху окончателното поробване на княжеството от Русия.

Богданов направи знак, че иска да говори, и виковете престанаха. Тогава той повтори каквото бе казал един час по-рано на военните: че Русия е желала всякога само щастието на българския народ, че тя няма да го напусне в тия трудни минути. Тия общи думи разюздаха отново ентузиазма на тълпата и манифестантите се разотидоха с разгорещено въображение.

Въпросът за управлението оставаше между туй пак открит. Временното правителство, импровизирано в трескавите часове, които последваха преврата, се оказа мъртвородено. Несъществуващо, преди да изчезне, то

¹ Ето резултата от английското влияние!

биде забравено няколко часа след като телеграфът го обади на провинцията. Трябваше сега отново да се мисли за устройването на едно тяло, което да представлява властта пред народа и революцията пред Европа. Но тоя път военните не се довериха на собственото си вдъхновение. Грижата за съставянето на едно временно правителство биде предоставена на самите партии.

На часа 9 Груев изпрати покани до по-видните политически мъже в София, да се съберат на съвет във Военното министерство. Подир малко се явиха Цанков, Бурмов, М. Балабанов, сетне Греков, Стоилов, Т. Иванов, Н. Манов. На часа 10 бяха вече дошли всички поканени освен Каравелова.

Заседанието биде отворено от Груева. Той малко говори за извършеното събитие, но настоя за по-скорошното образуване на едно «висше правителство». «Целта на висшето правителство, каза той, ще бъде: 1-во, да одобри условията на заема, сключен от г. Каравелова, и, 2-ро, да постанови обща мобилизация на войската предвид на опасенията от едно сръбско нападение.»¹ Н. Манов възрази, че е съмнително дали ще се намери някоя европейска банка, която да даде пари на едно революционно правителство, непризнато още от никоя сила. Забележката бе съвсем права. В същия тоя час представителите на Дармщатската банка, които водеха преговорите за заема, готвеха си багажа за път. Груев обаче, който не подозираше влиянието на събитията върху финансовия свят, не можеше да си въобрази как туй условията, предложени на България при царуването на княз Александра, да бъдат оттеглени при властвването на един политически конвент или на една военна диктатура.

Докато се водеше тоя спор, вратата се отвори и на прага се показа записаната фигура на Никола Михайловски. Като назърна в залата, той извика, без да влезе: «Ами с оная работа какво ще правим?» Касаеше се за турско-българската комисия, която бе натоварена с измененията на Румелийския устав и в която Н. Михайловски бе член заедно с П. Димитрова. Турските делегати Абро ефенди и Маджид паша при първите пушки, гръмнали в София, избягаха с една бричка през Цари-

¹ Според разказа на Н. Манов.

брод в Ниш. П. Димитров бе поставен под домашен арест в хотел «България». Н. Михайловски не знаеше обаче нищо за съдбата на своите колеги. Събраните политически мъже не разбираха пък за каква «работа» им говори тоя неканен посетител. И понеже Михайловски повтаряше въпроса си, без да се обясни, някой му извика: «Идете при Каравелова!» Михайловски промълви нещо през зъби и тръшна вратата.

Груев сега пак поде своите обяснения. Той прочете някои конфиденциални донесения върху приготовленията на Сърбия, захвана да разправя за отпора, който княжеството можеше да даде в случай на едно нападение.* Тоя път той биде прекъснат от Д. Грекова. «Майоре, каза той на Груева, вий откривате тук държавни тайни, които ние нямаме качество да чуем. Поне аз и мойт другар (той посочи на Стоилова, който мълчеше) не се считаме облечени в никаква власт и няма да приемем да влезем в никакво правителство.»

Греков довърши заявлението си прав; едновременно с него стана и Стоилов. Настъпи мълчание. Офицерите се погледнаха учудено, смутени от това първо порицание на тяхното дело. Тогава Бурмов със своя тих глас на епитроп, навикнал да приказва в черква, се обади:

— А знаете ли вий, г. Греков, че сега е революционно време и че който не е с нас, е против нас?

Намесата на Груева отклони спора от тоя опасен път, в който го тласкаше Бурмов и който водеше към репресалии. Но след малко Цанков поднови забележката на Бурмова, настоя на нея, превърна я в дилема.

— Аз искам да ми се каже — заяви той — как гледа на революцията днешното правителство: ако то я одобрява, защо не идат тук неговите членове да си вземат властта; ако то е противно на нея, защо те не са арестувани?¹

— Да, подеха в хор партизаните на Цанкова, защо не виждаме тук Каравелова?

Груев отговори, че Каравелов е бил поканен едновременно с другите, но че той отказал да дойде.

— Тогава доведете го вий! — обадиха се някои от присъстващите.

Груев прати един от офицерите да викат Каравелова, но пратеникът не можа да донесе освен един нов отказ, по-енергичен от първия. В залата сега настана голяма врява. Чува се против Каравелова смътни, недомълвени закани. Духовете бяха тъй възбудени, че бе невъзможно всяко разискване. Впрочем часът бе 12. Събранието се отложи за подиробед. Пред Военното министерство, покрай градината и на Александровския площад се бе събрала голяма тълпа, която чакаше новини. Цанков, когото много любопитни придружаваха, биде запитан върху положението. «Викайте да живее Русия!» — им проговори той и си замина. А Груев и Бендерев се упътиха за дома на Каравелова.

През нощта, на часа два, капитан Вазов бе поставил по своя инициатива двама часови пред вратата на Каравелова, в когото той се съмняваше. Груев порица тази мярка спрямо един човек, когото той считаше по-скоро за съучастник, нежели за враг, и сутринта часовите бидоха вдигнати. Каравелов обаче остана под неприятното впечатление на тази сурсвост.

Той никога не бе имал вкус към военната диктатура и оттам произхождаха голяма част от колебанията му по въпроса за низвержението; щиколетите, изпращени пред неговия праг, дадоха на тая му естествена антипатия още по-голяма нервност. Той посрещна преврата с гняв. Когато рано сутринта австрийският дипломатически агент Буриян го посети и го попита: «Каква е тази работа?» — Каравелов отговори сепнато: «Както виждате — всенна революция, пронунацията».¹ — и добави върху извършеното събитие някои остри съждения.

От детрониаторите най-напред се яви при Каравелова Радко Димитриев. При първите думи за съдействие Каравелов го пресече: «Каквото сте дробили, това ще сърбате!» Велеречнето на Радко Димитриева не можа да изтръгне от възбудения държавник по-друг отговор. На часа 10 се получи писмената покана на Военното министерство. Тя гласеше: «По заповедта на главнокомандующия и по общото желание на всичките повидни български деятели, които таз минута са събрани»

¹ По разказа на дядо Цанкова.

¹ Търновска конституция, 19 май 1888.

и пр. Каравелов скъса поканата и отговори, че няма да отиде. На втората покана, както видяхме, той се отзова отрицателно. Най-сетне, на пладне, се представиха при него Груев и Бендерев. Разговорът изглежда да е бил тоя път по-спокоен. В своите показания Бендерев твърди, че Каравелов дал съвет да се изпрати, колкото е възможно по-скоро, князът зад граница. Очевидно, Каравелов не можеше да не желае бързото отстранение на един княз, когото не бе можал да защити и който можеше да го обвини в измяна. Дотук той бе солидарен с детронаторите; но тяхното дело той не искаше при все това да одобри публично и в тяхното правителство във всеки случай не желаше да влезе.

Груев и Бендерев излязоха от дома му, без да са го разколебали ни на йота. Следобед Груев дойде сам, но не с по-голям успех. Между туй във Военното министерство бяха се събрали отново: Климент, Цанков, Балабанов, Бурмов, М. К. Сарафов, Т. Иванчов, Н. Манов и др. Тоя път бяха поканени повече лица, около 20—30 души. За да се открие заседанието, всички чакаха Каравелова, който не пристигаше. Към часа 6 Радко Димитриев пак отиде да направи последен опит и след малко се върна с Каравелова.

Каравелов бе бледен и очите му издаваха страшен блясък. Щом влезе, още неседнал, той заяви: «Аз не съм пъдил княз. Който е пъдил княз, да му мисли!»¹ Влизането на Каравелова произведе голяма сензация: от разните зали на министерството военните нахълтаха в събранието; присъстващите станаха прави и говореха, жестикулираха в една шумна суматоха, в която никой никого не чуваше. Като се въдвори малко спокойствие, почнаха разисквания върху образуването на едно министерство от представители на всички партии, идея, драга на Цанкова. Каравелов обаче заяви, «че не може да приеме никакво участие в едно дело, при извършването на което той чува само гласове «Да живее Русия», но не чува да се вика и «Да живее България».² Запитан върху лицата, на които трябва да се повери властта, той добави, че министерството трябва да се състои от хора, ползующи се с пълното доверие на Ру-

сия, което той нямал. След това той излезе, без да иска да слуша никакви възражения.

Докато във Военното министерство ставаха бурни и безплодни разисквания, от Петербург пристигнаха първите инструкции на руското правителство. Те се съдържаха в една открита телеграма, която Богданов съобщи на Груева и която гласеше:

В данных обстоятельствах будьте по возможности сдержанный. Постарайтесь повлиять чтобы правительство составлено из лиц солидных и которые пользуются доверием страны, для того чтобы сохраним порядок и тишину в стране. Желательно было бы чтобы в состав членов правительства вошел митрополит Климент. Можете заявлять болгарам, что Россия будет попрежнему руководиться относительно них с чувствами бескористного доброжелательства; что об оккупации Императорское правительство и не думает и что содействие его будет всегда на стороне болгар, которые будут направлять свои усилия для поддержания в стране порядка и спокойствия; с тем чтобы обеспечить ее будущее благосостояние.¹

Под впечатлението на тоя съвет на Русия се състави правителството на Климента. От един прозорец на Военното министерство Радко Димитриев прочете листата на новите министри, имената на които бяха посрещнати със слаби ръкопляскания. През вечерта Климент и Груев написаха следната «Прокламация към българския народ»:

Днес, часа на 2 по полунощ, княз Александър Батенберг се отрече завсякога от българския престол, като подписа формално отречението си, защото се убедил, че неговото господаруване е съспитателно за българский народ.

Предвид на това извънредно и важно събитие се състави окончателно временно правителство от следующите лица: председател митрополит Климент; членове: военный министр майор Никифоров; министр на вътрешните дела Д. Цанков; министр на финансите Т. Бурмов; министр на външните работи и изповеданията Хр. Стоянов; министр на правосъдието В. Радославов; и министр на просвещението К. Величков.

Временното правителство, като поема управлението на страната, обявява, че животът, имотът и честта на българските граждани, както и на чуждите поданици, живущи в България, са напъл-

¹ Тази телеграма биде напечатана и залепена по улиците, но не влязло, а начиная от фразата: «Можете заявлять и пр.» Ние я привеждаме, както майор Панов я съобщи на Стамболова на 11 август.

¹ По разказа на Н. Манов.

² Търновска конституция, 19 май 1888.

но гарантиран, и е напълно уверено, че всичките български граждани, без разлика на вяра, народност и политически убеждения, ще съдействуват за запазване на вътрешния ред и тишина.

Нека българският народ бъде твърдо убеден, че великият руски цар, покровител на България, няма да остави отечеството ни без своето мощно покровителство и защита.

Да живее българският народ, да живее България!

Ст. София, 19 август 1886 г.

Председател: митрополит *Климент*

Главнокомандующият: майор *Груев*

Съставянето на едно временно правителство, което те смятаха вече за окончателно, донесе голямо облекчение на детронаторите, защото те си въобразиха, че политическата отговорност за тяхното дело пада сега от главите пм. Наистина, съставът на това правителство не им се виждаше съвсем задоволителен — нито Цанков им вдъхваше доверие, нито пък Климент бе достатъчно голямо име, за да символизира пред света еднодушното на българския народ — но най-въпипющата необходимост бе да се учреди, както и да било, една политическа власт, която да направи от революционния факт едно нормално положение, защото в страната се забелязваха вече безпокоителни симптоми.

Първият протест против преврата дойде от Търново във вид на една енергична, живописна и лаконическа псувня от страна на началника на телеграфната станция Васил Загоров. Бендерев телеграфира да го арестуват и да го пратят под конвой в Русе. На случката не се даде обаче особено значение, защото се мислеше, че се касае за някой екзалтиран човек, може би маниак. Към пладне се получиха още по-тревожни известия. От няколко градове началниците на станциите питаха Груева дали да предадат следната телеграма на Стамболова, подадена от Търново на ч. 10 и 40 м. (9 авг.):

До окръжните управители, командирите на полковете и бригадите в Русе, Варна, Плевен, Шумен, Ловеч, Пловдив, Стара Загора, Сливен, Хасково.

Ако сте получили от София известие, че князът е свален и че аз с Карavelова и пр. съставяваме временно правителство, знайте, че от това дело нямам никакво известие; не съм приел да бъда член в правителството и се боя, че това нещо е мистификация. № 96. С. Стамболова.

Груев отговори, че който предаде тая телеграма, ще

отговаря с главата си. Въпреки това навсякъде освен в Пловдив тя стигна до назначението си. В цялата страна тя произведе грамадна сензация. Подозрението, че софийската революция е фарс, съчинен от някой опозиционер, застанал на телеграфа негде по полето с подвижен апарат в ръка, това подозрение, което в първия момент се бе породило едновременно в много умове в провинцията, добиваше сега едно громко потвърждение в думите на Стамболова, въображаем член на едно правителство, което сам той считаше за въображаемо.

Най-голямо смущение настъпи в офицерството, от което детронаторите искаха немедленно да приведе войската под клетва. Командирът на Търновския полк пита Кисова в Пловдив: «Какви мерки взе по телеграмата на майор Груева № 3? (за клетвата). Моля, незабавно отговори. Аз мисля, че това е мистификация.» В това време от Стара Загора командирът на Балканския полк капитан Петров се отнасяше със същия въпрос до своя непосредствен началник, командира на бригадата в Сливен, майор Гуджева. Преписи от тия телеграми бидоха изпратени в София, отдето и Бонев, и Петров получиха строго мъмрене. За да парализира ефекта от Стамболовото окръжно, което бе възбудило тези недомумения, Груев даде от своя страна една депеша до военните началници, с която ги предупреждаваше да не се влияят от политически лица. «Председателят на Народното събрание, казваше той, не беше посветен в делото и си позволил въвн от правата да дава такива телеграми, но се надявам, че войската трябва и ще слуша само заповедите на началството.»

Детронаторите, които сами бяха престъпили дълга си, за да извършат една политическа революция, разчитаха много за своя успех на чувството на дисциплина у войската. Докрай те ще правят въвн всичките си преговори позив към това чувство, докато то с всичката своя сила на инерция се обърне срещу тях, използвано от друга команда. Трепетът, с който София чакаше да се приведат гарнизоните под клетва на вярност към временното правителство, произхождаше от това благоговение пред формалността, което отличава военните. Наистина, през целия ден на 9-и до войсковите началници хвърчеха заповеди, за да се ускори церемонията. Заповедите носеха подписа на Груева, главнокомандующ,

или на Никифорова, министър на войната, или на Бендерова, другар на военния министър. Те се свършваха неизменно с едно заплашване. «Отговаряте лично за всичко» — гласеше една телеграма до бригадният командир майор Филова в Русе, която носеше Никифоровия подпис. «Ако до сутра полковете не пристигнат, вий сте отговорен лично» — телеграфираше Бендерев до подполк. Любомски, бригаден командир във Видин. На Бахчеванова в Сливница — дето бяха пратени две дружини от I пеши полк, уж да копаят окопи — Груев телеграфираше:

Кажете на офицерите от поверените вам дружини, които са отказали да присегнат на временното правителство, да бъдат благодарумни, и още днес, часа до 5 най-късно след пладне, да присегнат. Съобщете им, че тези, които откажат, ще бъдат принуден със съжаление да ги предам на полевия военен съд немедленно.

Революционерите, които бяха погазили закона, заплашваха подчинените си с правосъдие...

Между туй Стамболов се обади лично от Търново. На часа 10 сутринта Груев получи от него записка да дойде на апарата. «Моля, елате на станцията, телеграфираше Стамболов, да се разговориме по новото чудо. Инак депешите ви остават без последствие.»¹ Щом Груев се яви, Стамболов го отрупа с въпроси по станалото събитие:

«Кои са инициаторите? Кои са причината и поводът за изпъждането на княза? По чие предложение стана това изпъждане и кои го изведоха от палата — или къде го уловиха — и каква полза ще произлезе от това за отечеството? Войската в София как гледа на това? Какво мнение имат европейските сили за това дело и как ще се отнесат към България? Къде ви е прокламацията, с която да убедите в полезността на станалото?»

Груев отговори:

«Инициаторите са военните с пълното съчувствие на правителството и на всички партии. Председател съм аз временно; докато се съберат всички членове на правителството. Князът е на път за отвъд границата на България.

¹ Архива на Военното министерство. Оттам са взети и някои от последующите депешни. Разговорите, поместени в кавички, са буквално взети от телеграмите.

Свалянето стана без кръвопролитие и е поддържано от цялото население, от всички партии, за което се получават съчувствени телеграми от провинцията.»

След това обяснение Груев попита Стамболова:

«Кога ще тръгнете за София?» Вместо да отговори на тоя въпрос, Стамболов изрази желание да говори с Каравелова. От него той се надяваше да получи по-верни данни за събитието, една политическа оценка на момента, създаден от внезапната инициатива на военните. На два пъти Стамболов поиска подиробед да повика Каравелова на апарата; Каравелов обаче отказваше да излезе от къщата си. Уведомен, че Стамболов иска да знае неговото мнение върху преврата, той написа на един лист книга следните редове:

«Моето лично мнение е да се не прави нищо, което би могло да усложни и тъй сложните работи. В интереса на страната е да се спази редът и тишината. Делото е тъй далеч отишло, щото не може да се повърне.»¹

Груев побърза да телеграфира на Стамболова:

«Каравелову е съобщено вашето желание. Уверявам ви под честно слово, че Каравелов ви моли да не бъркате на започнатото дело, докато сам той не дойде на станцията.»

Стамболов не остана доволен от това обяснение. Той се усъмни да не би Каравелов да е арестуван и Груев да злоупотребява с неговото име.

«Какъв знак дава господин Каравелов да се уверя?» — попита той.

Груев отговори: «Ще поговоря с него.»

Между туй Стамболов, обхванат от друго едно позрение, поиска да провери и самоличността на Груева, закачи го за някои интимни неща, междупрочем за една жена, позната тям. «За Лиза ли ме питате?» — отговори Груев. — Много му сееш на дънера ряпа.» После той взе сбогом от Стамболова и му каза: «Целувам те.»

Подир малко Груев пак се яви на станцията. Той носеше от Каравелова условните знакове, които трябваше да успокоят съмненията на Стамболова: една книга на Тацита, която той бе дал на Стамболова преди заминането му от София, някакви алюзии върху един разго-

¹ Архива на Военното министерство.

вор за стара Гърдия и пр. Груев събщи на Стамболова, сѣ от името на Каравелова, някои допълнителни отговори на въпросите му от сутринта.

«Г. Каравелов казва — телеграфира му той, — че инициаторите за свалянето на княза са войската, която тук даде присяга. Той казва, че не може да предвижда бъдещето. Ще имаме, казва той, четири държави против и две за нази: Русия и Франция. Казва още, че не рачил да излиза днес, за да не се дадат разни тълкувания.»

«Коя част от войската е в преврата?» — попита Стамболов.

«Целият Струмски полк, кавалерията, артилерията и Военното училище.»

Стамболов прекрати след това разговора, без да се обяви изрично срещу преврата, но като остави у Груева впечатлението на една дълбоко тревожна неизвестност.

Вълненията на тоя ден бяха съвсем съкрушили Груева, сантиментален човек с меко сърце и слаби нерви. Той си бе въобразил — бидейки хипнотизиран от другарството на Бендерева и от страстната фразеология на Радко Димитриева, — че след като почне с едно насилие, оправдано от патриотизма, революцията ще се свърши с всеобщо прегръщане, в някакъв апотеоз. И ето че сега едно глухо противостоение се предчувствуваше в провинцията; София бе начумерена и от двамата политически мъже, на които той най-много вярваше, единият си умиваше ръцете, а другият почти се заканваше. След първото си посещение при Каравелова «Груев се върна във Военното министерство полуразочарован в своето дело».¹ Вечерта той бе тъй смутен, че «почна да гледа в себе си повече престъпник, отколкото душа на преврата».²

Другите съзаклетници още бодърствуваха. Бендерев гледаше на бъдещето с всичките си илюзии на военен романтик. Радко Димитриев се биеше в гърдите и заявяваше, че ако стане нужда, кръв ще се лее. Другите съзаклетници, останали по частите или записани в работа, нямаха още време да обсъждат положението.

Впрочем то не бе още тъй лошо, както го предполагаше униинето на Груева. Привеждането под клетва бе почнало в гарнизоните по провинцията. В много градове бяха станали одобрителни митинги. Князът бе в Буховския манастир и сутринта трябваше да потегли за Рахово. Дипломатическото тяло в София не направи никакви постъпки за протест. То поиска само да му се позволи да праща шифровани депеша и да се запази животът на низвержения княз. Столицата, илюминирана тая вечер по заповед на кметството, не показваше наистина какво въодушевление, но и роптание в нея не личеше. Колкото за духа на столичните войски, той бе отличен. На часа 9 сутринта те дадоха клетва на временното правителство и когато им се обясни, че е извършено едно народно дело, те викаха ура с голяма радост. Само привечер се забеляза у офицерите известна нервозност.

Цял ден I артилерийски полк стоя на полето, близо до мястото, гдето днес е Закарната фабрика. Тук мислехме ние¹ да пресрещнем двете дружини от Сливница, в случай че те се опитат да нападнат столицата. До вечерта не получихме от София никакви инструкции. В тъмното аз замिная за града да питам главнокомандующия какво ще правим. Главната квартира бе във Военното училище, дето е сега комендантството. Тук заварих Бендерева. Питая го дали дружините в Сливница са дали клетва и не ще ли бъде добре да пратим една дружина с една батарея, за да ги обезоръжим. Бендерев ми каза, че всичко върви добре. «Само Стамболов шава малко в Търново», забележи той. В това време дойде и Груев, който изказа своите опасения от Стамболова. Бендерев предложи тогава да заповяда на капитан Бонева да арестува Стамболова. После прибави: «Може и сам аз да ида в Търново.» Груев не се съгласи нито на едното, нито на другото. Неговото присъствие донесе сякаш някое разочарование. Почнахме да разменяваме тъжни мисли. В заключение всички казахме: «Ний извършихме своето. Нека князът да се извади вън, сетне нека управлява който ще.»

Груев, Бендерев и Радко Димитриев прекараха нощта поветото в телеграфната станция. От гарнизоните пристигаха благоприятни известия: къде клетвата бе положена, къде тя трябваше да бъде положена на другия ден. Възбунтувания нямаше още никъде. Само от Айтово съобщиха, че воинският началник фон Мах, германец

¹ Търновска конституция, 25 септември 1886.

² Пак там.

¹ Според разказа на капитан Ножаков, сега в оставка.

на българска служба, отказал да признае временното правителство на основание един член от устава; Бендерев заповяда да го арестуват. В Казанлък Чардафон, произведен подпоручик във време на войната, извадил револвера си и заявил: «Ако някой ми каже само една дума за клетва, ще го простра мъртъв.»¹ Но на този жест на Чардафона, когото всички знаеха като чудак, не се обърна внимание.

Леснината, с която войската правеше своето формално подчинение, подигна духа на детронаторите; една нова, по-твърда надежда им се роди сега, тази брутална самоувереност, която в дни на голяма криза дава силата. Те мислеха вече да сломят противостоенията, те, които вчера биха преговаряли.

Главното противостоение те очакваха от Стамболова. Те знаеха неговата грамадна популярност, смелостта на неговия ум, темперамента му на революционер, кален в две въстания. Съюзник, той щеше да бъде естествен шеф; противник, с него опасността растеше ежедневно. Бендерев на 10-и сутринта пак настоя за неговото арестуване; но Груев съветваше да се чака: той нямаше вече в душата си достатъчно вяра, за да почерпи в нея куража за едно насилие. Посред шумните свои другари, възбудени от безсънието и мнимия успех, той показваше посърнало лице, терзано от скрити разкаяния.

Прокламацията на временното правителство биде разпратена в провинцията още през нощта. Сутринта Климент получи от Стамболова следната телеграма, изпратена от Търново на часа 9 и 10 минути:

Поздравяваме те. Увенча си политическата кариера и с нов венец. Да ти е честито. Народът няма да забрави, че ти си, който заби ножа в сърцето му. Да живееш!

С. Стамболов.

Образуването на Климентовото министерство бе установило окончателно мнението на Стамболова върху естеството на преврата. Той виждаше вече страната погубена от една шепа военни без разум и политикани без съвест. В една депеша до майор Никифорова, чието име фигурираше в Климентовата листа, той изказа своето бурно и болезнено възмущение:²

¹ По разказа на Хр. Милев.

² Телеграмата бе от часа 9 и 35 минути сутринта на 10-и.

«Не благоволихте да дойдете до станцията да се разговорим за новия подвиг на нашите модерни преторианци. Страх ме е, че си арестуван и затова сега си толкова нелюбезен и неакуратен. Ако всичко, което ни съобщавате от София, е истина, това е най-голям позор и срам за народа. По-черна неблагоприятност към защитника и героя на земята ни не можеше и да се въобрази. Съжалявам героите и помагачите на този мерзостен преврат. В това усилено време за отечеството ни радвам се, че не бях в София, за да не стана съучастник на едно зверско дело и аз да си нацапам ръцете в кръвта на невинния агнец. Страх ме е, че с този акт вие подписахте смъртната присъда на България и я хвърлихте в пастта на зиналата хиена да я погълне. Жално ми е, че моите най-добри приятели така зле измавиха доверието на своите другари и едномисленици. Ако страхът ни, не дай боже, се сбъдне, нека във веки бъдат проклетите героите на 19 август. Никой честен и благороден човек не може да ви съчувствува. Кажете на временното правителство, че считам за докачение да бъда негов член, а на Каравелова — че няма никога да приема наедно с другите членове да посрещам чуждите войски. Нека това правят модерните и крайни патриоти.

Прочетете тая телеграма на другарите си и ако не им се харесва, нека се опитат да накарат народа насилком да ги почита и да обича славните им дела. Да живеете. На същото убеждение са и дядо Славейков, туркашните представители и цялото население.»

Никифоров не бе приел да влезе в никое от временните правителства, нито бе давал никаква телеграма като военен министър; детронаторите си служеха с неговото име, без да го питат. На 10-и той писа на Климента, че не приема да влезе в министерството му; Климент не му отговори. Никифоров поднови своята постъпка в по-остра форма, тогава Климент му писа:¹

«Поместен бидохте за член на привременното правителство вследствие уверенията на вашите приятели и другари, че няма да откажете.»

Името на Никифорова продължи да фигурира между членовете на временното правителство. Всичките не-

¹ Търновска конституция, 25 септември 1886.

гови протести останаха тоя ден без внимание. В Министерския съвет обаче той не се яви.

Министрите заседаваха на 10-и почти през целия ден. Те бяха събрани във Военното министерство и чакаха новини. Всяка дейтелност по гражданското управление бе, разбира се, спряна. Само Цанков разпрати няколко телеграми до администрацията: да се подведат под клетва чиновниците, да се свали от канцеларниите портретът на княз Александра и пр. С едно твърде политично окръжно той успокояваше чиновниците на бившия режим върху тяхната съдба. «Призовавам, пише той, подведомствените си учреждения към изпълнение своите обязанности съгласно действующите закони и наредби в страната, да бъдат справедливи и безпристрастни към всекиго без изключение и да бъдат уверени, че с това всеки ще запази длъжността си, която занимава.»¹ Друга една мярка на мимолетното Цанково властвувание бе забранението вследствие на военното положение на «всякакви политически вестници и брошури».

За закрепването на резолюцията не се взеха никакви други разпореджания. «Ние нямахме, разказва дядо Цанков, никаква власт в ръцете си; не знаехме даже какво става в България. През целия ден на 10-и Груев нито веднаж не се яви при нас, макар да го викахме; той бе постоянно у Каравелова. Ясно бе, че той няма доверие в нашето правителство и че то е одобрил само отнемайкъде.»

Груев бе тоя ден съвсем загубен. След благоприятните известия от през нощта провинцията замлъкна. И ето че от Видин дойде една страшна новина: Любомски съобщаваше, че Плевенският полк, който квартируваше в Ловеч, отказва да даде клетва! «Когато се получи новината, разказва телеграфистът Д. Цанев, аз я дадох най-напред на Рядко Димитриев. Той я прочете, изривка: «Мерзавец!» — и я предаде на Бендерев. Бендерев не каза нищо. Когато Груев я прочете, тя падна от ръката му. Погледнах го: той бе бледен като свещ.» Бендерев повика на аварата командира на Плевенския полк капитан Маринова и в името на старото им приятелство, на воинския дълг, на спомените от Сливница

¹ Архива на Министерството на вътрешните работи (отделение административно-полицейско).

го моли да не става причина за междуособни войни. Маринов отговаряше, че превратът е едно предателство и че той няма да погази клетвата си. Тогава на Любомски се прати заповед да отстрани Маринова от длъжност и ако е възможно, да го арестува.

Втората лоша вест дойде от Севлиево, дето либералите начело с Влаева бяха свикали народа да протестира против преврата. На часа 6 и 30 м. подиробед (10 август) севлиевският воински началник капитан Деячев телеграфираше на Груева:

Правят митинг. Аз ги предупреждавах, никакъв резултат; те продължават. Нямам сила. Прося разпореджания.

Юдир малко (на часа 7 и 55 м.) началникът на телеграфната станция питаше:

Голяма маса от народ поднася ми телеграма, резолюция от митинга против днешното правителство. Застрашават ме. Моля, явете незабавно що да правя.

Детронаторите държаха телеграфната станция под строг надзор. На апаратите работеха само двама телеграфисти: Д. Д. Обретенов и Д. Цанев. Лошите новини обаче кой знае как веднага се пръснаха в града. Тоя ден, 10 август, Д. Ризов¹ срещна Бендерев в Градската градина, до стария бюфет, и го попита иронически: «Как отива работата, бай Бендерев? Истина ли е, че Маринов дигнал полка срещу вас?»

Бендерев забеляза на Ризова да си събира устата и да не забравя в какво време живее. «Ще разстреляме като псета, каза той, всички, които тревожат населението с подобни слухове.» За да бъде заканата му потвържествена, той я обнародва и в *Държавен вестник* и я залепи по улиците. Тя гласеше:

Някои злонамерени лица пръскат настойчиво всякакви лъжливи слухове из публиката — между другите, че някоя от полковете не били уж дали клетва за вярност на временното правителство.

Военното министерство обявява, че всичките български полкове от двете страни на Балкана са приподнесли вече такъва клетва.

При това Военното министерство предупреждава, че пръскачите на подобни слухове из публиката ще бъдат предадени на полевия военен съд.

Другар на военния министър: капитан Бендерев.

Суетни декламации, които можеха да продължат не-

¹ По разказа на Д. Ризов.

ведението на София още за един ден, но които в духа на самите детронатори не намираха вече нито едно изкуствено ехо; защото от големия вихър, който скоро щеше да мине над България и да помете тяхното ефимерно дело, първите трясъци зачестиха. Докато Бендерев опровергаваше гордия отказ на Маринова, от Варна пристигна следната депеша:

Военному министру майору Никифорову, копие командиру IV бригада в Шумен.

Вследствие изменяване присягата незадоволствието на офицерите и войниците достигна до крайност. По тази причина командирът на полка капитан Сарафов бе арестуван. За комендант е избран капитан Драндаревски, а капитан Караджов за командующи полка. Всичко тихо и спокойно. № 52. Командующи 8 полк: капитан *Караджов*.

В самата София почваха да се забелязват обезпокоителни признаци. Наистина, кавалерийските патрули, които денонощно сновяха по улиците, даваха на станицата физиономията на завоюван град, помирен със своята съдба; но отвътре недоволството вече клокочеше. Капитан Ножаров¹, назначен за градоначалник, докладваше на Груева, че запасният офицер Караоланов агитирал по кръчмите против преврата, че привържениците на княза, зашешетени в първия момент, дигат глава. Преоблечени унтерофицери, които Ножаров бе пуснал по крайните квартали, донесоха, че дружините от Сливница били на път, решени да нападнат на София. Ножаров поиска разрешение да направи някои арести; Груев отказа: съмнението, безнадеждността, страхът от отговорностите бяха угасили у него и последния знак от воля. Бледа сянка, той сновеше от Военното министерство до телеграфната станция, от станцията до главната квартира, сеящ навсякъде деморализацията на своето униние.

Тоя 10 август, който се бе почнал с такива радостни предвестия, се свършваше посред най-жестока несигурност. Военният смут във Варна, вироглавството на Маринова в Ловеч нямаше ли да повлекат и други протести във войската, да предизвикат стълкновения, кръвопролития може би? При тая перспектива на гражданска война сърцето на Груева замираще. Бендерев обаче го-

¹ По разказа на капитан Ножаров.

вореше вече за крайни мерки. На часа 10 вечерта той получи една телеграма от Стамболова, който го питаше:

«В името на честта ви, моля да ми разкажете подробно за преврата. Има ли хора убити? Съчувствуват ли гражданите? Защо още няма манифест? Каравелов арестуван ли е? Имаше ли правителството предварителни известия за преврата? Свалянето на княза по искането на Русия ли стана? Няма ли опасност сърбите да ни нападнат? Где е князът?»

На тия въпроси Бендерев не отговори никак. Виждайки вече, че Стамболов е раздразнен и утре ще бъде враг, той даде заповед на полковия командир в Търново капитан Бонева да го арестува. Бонев бе съобщил в София, че на 10-и подиробед всичките дружини на Търновския полк положили клетва, следователно време бе да се сломи Стамболовото упорство.

Станал сега фактически шеф на тази многоглава диктатура, от която Груев се бе мълчаливо отказал и която Радко Димитриев мечтаеше да узурпира, Бендерев взе мерки през нощта и срещу размирения гарнизон във Варна. Той предписа на бригадния командир в Шумен подполковник Шиварова да замине веднага за Варна, да замести Караджова и да постави начело на Приморския полк старшия между офицерите капитан Алек. Анастасов.

През нощта на 10-и срещу 11-и Бендерев дълго бдя в телеграфната станция. Той бе крайно възбуден и нетърпелив. А съобщенията бавно вървяха. Някой прекъсваше разговорите, без да се знае откъде. Пловдив, повикан няколко пъти, мълчеше. Най-сетне късно през нощта той се обади. Бендерев руга телеграфиста и го заплаши с разстрелване: За чудо, лентата отговори: «Не се знае кой кого ще разстреля.» Сетне последваха псувни: «предатели, мерзавци», и други изражения понационални. Бендерев бе в изумление: значи, и Пловдив?... Той помисли, че има някоя грешка, поиска пак Пловдив, викъ на апарата дълго време, но никой не се отзова.

Решително, разгромът почваше, разпилян досега, мудар, но утре той щеше да се разлее по цялата страна, събаряйки всичко, което детронаторите считаха за победа. За строгости времето бе минало; репресията бе невъзможна сега, трябваше да се действува с увещания.

На 11-и сутринта Бендерев отмени заповедта си до Шиваров и повика Караджова на апарата. При първите думи за обяснение Караджов¹ заяви: «Ние сме се клеели вече еднаж на тоя княз и клетвата не можем да изменим.» Бендерев почна да го убеждава с благи думи:

Обявете на всички г. г. офицери, че князът собственоръчно е подписал отказването си от престола. Това отказване е за в полза на българския народ, понеже ни застрашаваха разорителна война със сърбите и окупация от страна на Русия. Сега е получена телеграма от руското правителство, което гарантира нашата безопасност и изявява категорически, че няма да произлезе руска окупация, ако само не я предизвикаме с някакво вътрешно безредие.

Бендерев увещаваше след това Караджова да заключи войската във временното правителство и да запази на всяка цена спокойствието в града. «Все едно, добавяше той, князът няма никога да се завърне в България. Бъдете повече българи.» Със същата заниска Бендерев утвърдяваше Караджова в длъжността му командующи Приморския полк и назначаваше капитан Драндаревски за комендант на Варна.

Между туй Никифоров продължаваше да протестира, че името му още личи среди членовете на правителството. На 11-и сутринта Радко Димитриев отиде да го уговаря; Никифоров «отказа да го приеме в къщата си».² След малко дойде самият Груев, който го помоли да позволи поне да не се оповестява неговата оставка и да се подписват депешите на Военното министерство с неговия подпис; Никифоров не се съгласи. В едно ново писмо до Климента той казваше: «Най-после безбожно и нехристиянско е такова продължително злоупотребление с моята фамилия (т. е. име) от ваша страна.»

Климент немъ възможност да се занимае с това писмо, защото няколко часа по-късно той получи едно пострашно послание. От Пловдив бригадният командир Муткуров му телеграфираше:

Председателю на временното правителство митрополиту Клименту.

В силата на указ № 1, с който председателят на Народното събрание ме назначава главнокомандующи на войските на Северна и

Южна България, ви предписвам да се оттеглите от узурпаторски заетата власт най-късно в продължение на 24 часа наедно с привременните министри Цанков, Бурмов, Радославов, Стоянов, Величков и майор Никифоров под страх на смъртно наказание.

Главнокомандующият на войските на Северна и Южна България: подполковник *Муткуров*.

Същевременно Груев получи следния ултиматум:

Майор Груеву.

В силата на указ № 1, с който председателят на Народното събрание ме назначи за главнокомандующият на войските на Северна и Южна България, ви предписвам да се оттеглите най-късно в продължение на 24 часа от самозваното командване под страх на смъртно наказание.

Главнокомандующият на войските в Северна и Южна България подполковник *Муткуров*.

¹ Телеграмите на Караджова са поместени във вестник *Сливница*, 6 и 7 март 1910 г. В тия броеве е поместена и неговата биография от Хр. Милев.

² Търновска конституция, 25 септември 1886.

II

Контрапревратът в Пловдив

Първите впечатления. — Военните на телеграфа. — Стоянович и Велчев подготвяват контрапреврата. — Колебанията на Муткурова. — Съвет в дома на Велчева. — Стоянович при английския консул. — Намеренията на русофилите. — Кой кого ще арестува? — Контрапревратът обявен от Велчева. — Манифестации пред консулствата. — Изстъпления на тълпата. — Една тайнствена нощ в телеграфа. — Разговори с Пазарджик, Хасково, Стара Загора, Сливен, Варна. — Стамболов се обажда от Търново.

Низвержението биде оповестено в Пловдив чрез една притурка на в. *Новини* (9 август), която просто хроникираше факта. Подир малко излезе в. *Съединение* със злорадствующи и брутални коментари.

Новината се разпространи минутно в града. Русофилите наскачаха по улиците, показвайки радостни лица, малко залисани. В градската градина Д. В. Манчов¹ развяваше френетически дългата си брада, викайки «Долу Батенберг!» На Джумаята майор Кисов минаваше в шарф и получаваше поздравления. В бирарията «Венети» Ив. Ст. Гешов² въртеше бастона на коляното си и казваше: «Le roi est mort, vive le roi!» Около него ухилени лъжесъединисти се черпеха, клатеха глава одобрително и се смееха с просташки и обиден смях. «То е въпрос още дали «le roi est mort», забележи капитан Велчев, кипящ от едва сдържана ярост. Тогава благодушният старец Д. Т. Душанов се обади: «Стойте мирни,

¹ По разказа на полковник Г. Атанасов, тогава капитан и войскови началник в Пловдив.

² Из неиздадените мемоари на генерал Велчев «Превратът — контрапревратът в България през 1886 г.»

момчета, че ако стане някое смущение, скоро ще видим руските броненосци в Бургас и Варна.»

Болшинството от публиката бе крайно опечалено, мълчаливо. Княз Александър бе дълбоко обичан в Пловдив. Хората, които на 9 септември го посрещнаха като герой на българското обединение, бяха пленени от красивия принц в бял кител, който идеше да се постави на чело на една революция. Войната даде сетне на неговия лик венец на слава. Бащите обичаха в него юначеството на своите синове. Един голям момент на народната съвест бе свързан с името му. И свръх всичко това знаеше се, че той се погуби като жертва за Съединението. И сега с голяма болка масата си го представляваше поруган пленник в ръцете на една шепа бунтовници.

Това мъчително настроение тъй видимо тежеше над града, че русофилите уталожиха своята радост, за да не предизвикат някое противодействие. Открит митинг те не посмееха да направят. Преди обед те се събираха на частно съвещание в кабинета на кмета Костаки Пеев. Тук бяха Ив. Ст. Гешов, М. Маджаров, С. С. Бобчев, д-р Хаканов, Ив. Вазов, Д. К. Попов, Д. Стамбулов, Д. Юруков. Дошел бе и Д. Тончев, «за да следи какво става», както обяснява той. Присъстващите приготвиха една резолюция, с която одобряваха преврата, и я протелеграфираха на Груева. После по-видните от тях отидоха в руското консулство при Игелстром. Игелстром попита Тончева как посреща народът извършеното събитие. «С възхищение» — отговори Тончев. После добави: «Аз съм тук представител на либералите, които минават за врагове на Русия; е добре, виждате колко аз съм доволен; за чувствата на другите сами съдете.» «Аз исках, разказва г. Тончев, да приспя Игелстрома, за да имаме време да подготвим военните.»

Военните, както всички почти, бяха в първия момент замаяни. Освен Кисова никой от тях не бе подготвен за това страшно събитие. Щом узнаха новината, те се затекоха в бригадното управление. На часа 9 тук бяха събрани всички военнопочетници: Муткуров, командир на бригадата, майор Кисов, командир на пехотния полк, капитан К. Ботев, командир на кавалерийския полк, капитан Тантилов, командир на артилерийския полк, капитан М. Савов, началник-щаба на бригадата, капитан Гани Атанасов, воински началник.

На въпросите на своите подчинени Муткуров отговори, че той няма никакво съобщение от София. Телеграмата на Груева бе папстина отправена до Кисова. На Муткурова, сподвижник на Захари Стоянов по Съединението и патриот от категорията на тия, които викаха «има Батенберг, има България» — детронаторите не доверяваха. Заповедта бе минала пряко главата на Муткурова, без той да бъде отстранен. Това нарушение на йерархията, което за техните понятия бе нещо граматно, още повече озадачи духа на военнопочтиците. След като размениха незначущи мисли на недоумение, наблюдавайки се един друг, мнителни едни към други, те решиха да поискат осветление от София и се упътиха към телеграфната станция.

Извикаха военния министър Никифорова; от София отговори едно лице, което каза, че е Никифоров. Муткуров изказа учудването си, че на него, бригаден командир, не е нищо съобщено; мнимият Никифоров обясни, че е станала грешка. На другите запитвания на Муткурова той отговори: «Низвержението е извършено за спасение на отечеството от погубел, както знаете. За изпълнението на заповедите на главнокомандующия ще отговаряте с главата си. Имате ли нещо да кажете?» «Нямам.» «Тогава сбогом!»¹

На излизане от станцията полковите командири попитаха Муткурова какво да правят. Той им отговори, че ще трябва да закълнат войската. Останал сам с Муткурова капитан Атанасов му изказа съмненията си, че това може да е някоя игра. «Откъде си сигурен ти, че говори с Никифорова, а не с някой друг? Ами ако Маджаров е закачил някой апарат по линията и прави тази комедия, за да позори княза?» Муткуров мълчеше, дъвчейки според обичая си едно късче хартия. Атанасов поде: «Може би сам князът прави тази лъжлива тревога, за да провери предаността на войската.» «Възможно» — промълви Муткуров, който вадеше думите си като с клещи. И без да добави нещо, той се упъти към къщата си със своите бавни стъпки на флегматик.

Между туй броженето в града ставаше все по-осезателно. Националистическите елементи се разшаваха. На Джумаята, в Мараша една негодуваща мътва се за-

роди глухо и почна да расте. Хъшовската гвардия на бившия революционен комитет заръмжа тук-там. В кафенето на Караманова Йордан Бошков — полупиян само защото още не бе се стъмнило — удряше по масите, викайки «долу предателите» с тоя дрезгав и яростен глас, с който преди една година бе бунтувал кръчмите против Източна Румелия.

На друга страна Спирос Керпията псуваше вече открито, храчейки енергически своето възмущение на безхитростен патриот. Настроението се бе подигнало и в политическите кръгове. В бирарията «Венети» големите дейци по Съединението, които сутринта мълчеха с намусен и тайнствен вид — омърлушени в действителност, — сега стоеха като под пара, готови да подемат нещо, което всички чувствуваха за неизбежно, но за което никой още не даваше знак. Най-много кипеше със своя мършав силует и със своето остро лице на горска птица Ив. Стоянович.

Превратът завари Стояновича в Хаджи Елес, дете, придружен от своя неразделен спътник Н. Генадиева, той бе дошел да подготви допълнителните избори. Шом узнаха от околийския началник страшната новина, двамата агитатори взеха трена за Пловдив. По пътя те напразно си блъскаха ума, за да отгадаят мотивите и истинската физиономия на софийското събитие. Над всички им предположения господствуваше скръбта, че тъй печално е трябвало да свърши тоя благороден княз, когото една народна революция бе направила български патриот и една война бе венчала герой. Едно мъчително предчувствие им стягаше също сърцето, мисълта, че зад тоя заговор срещу княз Александра се крие може би някое покушение срещу България.

В Пловдив, разказва Стоянович, пристигнахме към часа един. Пред бригадното управление срещнахме капитан М. Савов¹,* който изглеждаше много възбуден. При първите ни думи за преврата той ни каза: «Това е предателско дело!» И той обаче знаеше за станалото в София само това, което гласеше лаконическата депеша на Груева. Една обиколка по града ме убеди, че негодуването, макар още затаено, е почти всеобщо. Другарите по Съединението, с които успях да се видя набърже, бяха просто ожесточени, но не знаеха какво да правят. Затекох се в бригадното управление, но ми каза-

¹ По разказа на полковник Гани Атанасов.

¹ Генерал Савов.

ха, че Муткуров не е сам. Писах му на едно парче книга, че искам да го видя. Той излезе смутен и ми каза: «Довечера у дома!» Аз малко разчитах на Муткурова; неговият уплашен вид сега още повече ме разочарова. От военните най-годеи за един смел подвиг ми изглеждаше капитан Велчев, известен по своята буйност, мой братовчед при това. Отдох при него на часа 4—4 1/2 и го заварих в необикновена екзалтация. Когато той се поуспири, почнахме да разсъждаваме. «Чие дело е превратът! Съгласили ли са се всичките партии? Кой е увлякъл войската в София?» Мисълта ни кацаше върху всевъзможни вероятности. Когато стана дума за Пловдивския гарнизон, Велчев заяви: «Аз клетва няма да дам, каквото ще да става.» Виждахме, че трябва да се «направи нещо», но и двамата бяхме убедени, че само е войската ще може да се възпротивим на София, а за да се поведе войската, трябваше начело на движението да застане Муткуров като най-висок по чин офицер. Решихме да видя пак Муткурова до вечерта.

И на Велчева първата идея бе още сутринта да склоним Муткурова за една контрареволуция. Преди обед той отиде в бригадното управление и го намери сам в кабинета му. Муткуров се оплака, че Военното министерство действувало мимо него, че той сам не знаел колко са верни телеграмите от София. Муткуров приказваше мудро, търсейки думите си. Нетърпелив, Велчев го прекъсна:¹

— Какво мислите да правите, г-н подполковник, ако всичко това излезе вярно?

Муткуров вдигна рамене, замижа:

— Ще си спомняме кога сме били бригадни и полкови командири.

И въздъхна дълбоко, уж на смях.

Велчев поде:

— А няма ли да си изпълним дълга като военни? Да направим това, което сме обещали тържествено чрез клетвата си!

— Да, но с кого, как?

— С поверените ни части — отговори Велчев, — е подчинените ни.

Сетне той обясни, че както на 6 септември дружините тръгнаха подир Николаева, тъй и сега те ще бъдат послушни към своя началник.

— Но аз не съм вече началник — възрази Мутку-

¹ Мемоарите на генерал Велчев.

ров, — командуването ми е отнето. После на 6 септември всички бяхме другари, а сега офицерството е разделено. Отде да зная, че то ще ме поддържа или няма да ме остави наред пътя?

С един голям жест на ръката Велчев се закле, че ще бъде с него докрай. Муткуров обаче оставаше скептик.

— Аз и вие, вие и аз. . . — повтаряше той сякаш машинално — това не стига за една революция.

Нищо друго Велчев не можа да изтръгне от Муткурова освен тая обезсърчителна сентенция. Идеята за контрапреврата обаче въпреки това клокочеше, макар още смътна, в размирената глава на младия офицер. Той тръгна сега да чуе мнението на политическите хора. Кочо хаджи Калчов, след като одобри неговото възмущение от софийското дело, го посъветва да не се излага. Д. Тончев го ободри. Между тъй от щаба на полка Велчев получи заповед да се съберат частите, за да положат до вечерта клетва на временното правителство. Част от войниците на Велчевата дружина бяха в караул; останалите той ги прати в патрул из града, за да отсъствуват през време на позорната церемония на лагера. Сам Велчев присъствува на клетвата, но без да я положи. «На поканата на адютанта да подпиша клетвения лист, разказва той, аз отговорих: «Марш!» Този млад офицер, видно беше, не се обиди от това, а като разбра нещо, стана му приятно и се поуспихна.»¹ Велчев се върна в Пловдив и тогава има свиждането си със Стояновича, в което двамата решиха да употребят още едно усилие пред Муткурова, за да го извадят от апатията му.

Муткуров не бе страхлив. На 6 септември той си изпълни дълга и в две войни се би храбро, както и другите, с повече хладнокръвие може би, отколкото мнозина други, които сетне рекламата прослави. Но той нямаше инициатива. Умът му, тежък, виждаше само едната страна на нещата; темпераментът му го предопределяше повече за подчинение, нежели за команда. Военната служба усили още повече тази пасивност на духа и това, което бе у него автоматично по природа. Патриот той бе несъмнено, но без тоя инстинкт, който ражда големите вдъхновения. Може да се каже, че той бе способен за рискове, обаче само на бойното поле или при из-

¹ Мемоарите на генерал Велчев.

пълнението на една йерархически предадена заповед. Но сега от него искаха той сам да предизвика събитията, да даде тласък на историята и пред една роля, за която естеството не бе го създало и за която той не бе мислил никога, едно грамадно недоуменне съкрушаваше душата му.

При това околните му наблюдаваха върху него, искайки едно решение. Той отговаряше, че трябва да се чаква, че много са тъмни сведенията за преврата, за да се знае какво е станало. Най-сетне той съобщи, че ще прати нарочно човек в столицата, за да узнае при какви условия е бил детрониран князът и по чие желание. Привечер наистина капитан Панов, брат на Олимпий Панова, потегли през Ихтиман за София.

Раздвижването на националистите не избягна от погледа на русофилската партия, която бе завзела фактически властта покрай военната диктатура. През деня Кисов бе казал на Муткурова, че ще извърши арести. Вечерта градоначалникът Свещаров, придружен от Михаил Маджарова, се изтърси при Муткурова у дома му да иска разрешение за тази цел, предвид на военното положение.

Бях дошъл няколко минути по-рано, разказва г. Стоянович, и седнали в градината, губехме се с Муткурова в догадки за станалото, когато се чуха стъпки откъм вратата. Едва имах време да се скрия зад тръндафилите, и в осветления от ламбата кръг се издигнаха силуетите на Свещарова и Маджарова. Свещаров докладва за брожението в града, което било дело на няколко нехранимайковци, и настоя за арестуването. Той извади един дълъг списък, в който на първо място фигурирах аз. Муткуров забележи, че би било неблагоприятно да се бърза с репресии. Тогава Маджаров се намеси: той каза, че моментите са важни и че трябва да се действа енергично. Муткуров го пресече: «Аз отговарям за положението.»

Когато те си излязоха, Стоянович се обърна към Муткурова: «Видиш ли? Утре ще дойде и твоят ред!» Тази перспектива безпокоеше Муткурова още от сутринта; тя се бе изпречила веднага пред него, когато той узна, че временното правителство се е отнесло направо до Кисова. Щом като от София нямаха доверие в него, значи, най-малкото, което можеше да го постигне, бе едно уволнение. А ето че сега се захващаха и арести. Стоянович забеляза неговото смущение, раздуха стра-

ха му, налегна го за категоричен отговор. Муткуров обаче отбягваше да се обвърже. Той каза, че трябва да се чакат по-точни сведения от София. «Може всички партии да са се съгласили, забележи той; в такъв случай къде ще вървим ний?»

Стоянович стоя до късно у Муткурова. Когато се върна в квартирата си — една малка стая на Сахаттеле, която дено и ноще бе отворена, — той намери, че го чакат една група приятели: Гани Атанасов, представят Д. Георгиев и др. Те се хвърлиха върху му: «Какво ще правим?» «Въпросът ще се реши утре», отговори Стоянович. Те си излязоха неуталожени и по тъмните улици на заспалия град техните нервозни стъпки ритмуваха нетърпеливи възжелания.

На другия ден, 10 август, рано сутринта Стоянович отиде у Велчева и му разказа своя разговор с Муткурова. Велчев не искаше да слуша за някакво бабене. «Да се ходи в София, да се чака отговор, това е дълга процедура, дотогава ще ни вземат полковете. Нека Муткуров се съгласи само да не ни пречи, ние ще свършим работата и без него.» Стоянович бе на същото мнение. Той отиде при Муткурова и му откри, че Велчев разчита на офицерите и че го капи да се постави начело на движението. «Ако ти откажеш, заяви той на Муткурова, ще опозориш името си, защото делото ще се извърши и мимо тебе.» Но Муткуров още не се решаваше. «Само с дружината на Велчева нищо не става», забележи той. После, след малко мълчание, попита:

«Трябва да знаем какво мислят великите сили. Ходили ли сте при някой консул?»

Стоянович отговори, че не е ходил.

«Иди тогава при Джонса¹ и се постарай да узнаеш неговото мнение.»

Стоянович бе добре познат с Джонса от време на Съединението. Той обеща, че ще го види и ще узнае от него намеренията на Англия.

Между туй Велчев, разфучан, бързаше към казармата на своята дружина. Някои роти бяха се вече върнали от караул; патрулите също се бяха прибрали. Велчев провери вътрешната служба и сетне се спря посред казармата. Войниците, построени около му, стоеха мир-

¹ Английски консул в Пловдив.

но, с погледи, вковани в него, чувствувайки по инстинкт, че се готви нещо голямо. Велчев ги запита:

— Е, момчета, сега вече нямаме си княз, нали?

— Тъй точно, господин капитан — отговориха те в хор, механически.

Той поде:

— Ами доволни ли сте, че изпъдиха княза?

— Не сме доволни, господин капитан!

Тоя път гласовете им звучаха по-решително, с особен акцент на съзнание. Велчев пак запита:

— Защо не сте доволни?

Тогава един млад ефрейтор излезе от строя, приближи се до Велчева и с разтреперан глас каза:

— Господин капитан, негово височество княз Александър направи Съединението, води ни на война, с него победихме враговете, сега да го изпъдим е хем срамота от хората, хем грехота пред бога.

Произнасяйки тия думи, ефрейторът имаше сълзи на очите си. Когато той свърши, войници и унтерофицери извикаха: «Така е!» Велчев бе най-развълнуван от всички. Като се поскопити, той държи на войниците си една пламенна реч. «Кълна ви се пред образа божий, каза им той, като посочи на ротната икона, кълна ви се, че никога няма да злоупотребя с вашето доверие, с вашата преданост, с вашата послушност; че винаги ще ви водя там, лето диктува нашият дълг; там, дето е доброто на нашата татковина. . .» За своите намерения той не им говори, но загатна за длъжността им към техния княз. Войниците го разбраха на половин дума. Когато той свърши, едно гръмогласно и продължително ура се издигна из всичките редове. «Мирно!» — изкомандува Велчев; после посъветва ги да се пазят от злонамерени лица, даде на дежурните строги наставления и тръгна да дири офицерите от дружината си.

Ротни командири във Велчевата дружина бяха капитан Желявски и поручиците Янакев, Аврамов и Генев. Те заявиха веднага на своя началник, че ще го поддържат с риск на главите си. И на тях Велчев държи патриотическа реч, без да им обади нещо положително, защото и сам той нямаше определен план.

Станало бе вече пладне. По улиците народът се събираше на групи да чете прокламацията за образуването на новото министерство. Съставът на това последно-

то предизвика голямо разочарование: Климент не бе известен в Южна България, а Цанков се ползуваше с лоша популярност. Вместо задружно действие на партиите, както бе обещал Груев в своята телеграма, излизаше наяве едно партизанско правителство, което конфискуваше революцията в името на една опасна идея. Отсъствието на Каравеловото име в прокламацията разпръсна у либералите и последното подозрение, че делото може да е народно. Впрочем въпреки взетите мерки, за да се изолира София от провинцията, в Пловдив достигнаха по-точни сведения за преврата. Един секретар на турското комисарство на път за Цариград — вероятно куриер, изпратен от Гадбан ефенди — разказа, че князът бил уловен в плен, вдигнат посред нощ от народа. Същевременно кой знае как пръсна се новината — преждевременна в тоя момент, — че от Петербург е тръгнал един комисар, който щял да вземе в ръце управлението на България. Тая мътва, тълкувана в най-разнообразни форми — опровергавана и потвърдявана от хора, които собствено не знаеха нищо, — предизвика у националистическите кръгове страшно озлобление.

Особено бяха възбудени офицерите. В градината на гостилницата «Петербург», дето обядваха повечето от тях, показваха мрачни и напрегнати лица. Капитан Генев от Струмския полк, който бе отказал да вземе участие в преврата и замина на отпуск в Пловдив, за да оттави дружината си на разположението на съзаклетниците, бе изпуснал тук-там някои думи за задкулисните работи на заговора, за преговорите на Цанкова с Русия и от неговите недомлъвки бе произлязло едно ужасно впечатление за предстоящото поробване на България. Докато офицерите разменяваха с тих глас своите мъчителни догадки, в гостилницата влезе едно момче, което продаваше портретите на Цанкова в голяма величина. Момчето циркулираше между масите и предлагаше портрета на офицерите. Някои от тях мълчаха, други отблъсваха с ръка предлагания предмет. Някой извика: «Махни този предател бе!» Но момчето продължаваше да вика: «Българският министър Цанков!» Един млад офицер от 3-ти конен полк скоочи от стола си, взе портретите, изкъса ги нервно, стъпка ги с крак и сетне, като хвана момчето за рамената, изтласка го навън,

чак на улицата. При тая сцена офицерите се погледаха от разните маси и без да си продумат, размениха едни от тия погледи, които свързват хората по-яко, отколкото тържествените клетви. «Аз едва се сдържах на мястото си», пише Велчев, който бе свидетел на жеста на младия офицер.

На часа един и половина Велчев излезе от гостилницата и се затече при Муткурова. По пътя той подскачаше от радост по камъните на калдъръма.¹ Победата му се виждаше сега тъй сигурна и близка, че му се чинеше сякаш ей сега ще я улови с ръка. Муткуров бе също ободрен и изплеждаше да се колебае само на вид. Свиждането на Стояновича с английския консул бе упражнило своето влияние. Джонс бе казал: «Бъдещето и честта на България ви заповядват да се обявите против временното правителство в София. Ако народът и войската се обявят за княза, той ще се върне; в противен случай неминуема е руска окупация.»² Джонс в един рапорт до своето правителство твърди, че той отишел лично при Муткурова, за да го убеди да се постави начело на контрапреврата.³ Някои съвременници, близки до Муткурова, твърдят даже, че Джонс му обещал покровителството на Англия, в случай че движението пропадне, и един паспорт, за да може да избяга навреме. Както и да е, възторженият Велчев намери Муткурова потивчив към зvonите предложения. «Е, какво мислите да правите?» — попита началникът своя подчинен, дошел тоя път да му даде ултиматум. Велчев обясни своя план: ще вдигне дружината си, ще завземе гарата и телеграфната станция, ще арестува най-опасните от «черните души» и ще иска от консулите да върнат княза. Муткуров се разхождаше по стаята с кръстосани отзад ръце, гледаше по пода, мълчейки; сегиз-тогиз една лека усмивка играеше по бледните му безкръвни устни, обикновено стиснати. С всичкото свое напрегнато същество Велчев чакаше отговор. Муткуров се спря най-сетне и без да продума, подаде ръка на Велчева, който го гледаше с блеснали очи, разширени от възнеение. После те почнаха да приказват за подробностите на предстоящото дело.

¹ Мемоарите на генерал Велчева.

² По разказа на Ив. Стояновича.

³ *Английската синя книга*, № 315, рапорт от 14 август.

Предложеният от мен план, разказва Велчев, се прие, но се реши предварително да се свикат някои от познатите офицери и граждани, за да се направи нужното предварително споразумение. Определи се да се повикат ротните командири от дружината ми и гражданите Д. Тончев, Иван Стоянович, Н. Геладиев и К. Калчев. Място за събиране се избра моята квартира на Джамбазтепе (къщата на Тодор Ганчев), а време — между 5 и 6 часа после пладне същия ден, 10 август. Грижата за събирането на тези лица вземах пак аз.

На часа пет във Велчевата къща бяха събрани: Муткуров, Д. Тончев, капитан Желявски и поручиците Аврамов, Янакев и Генов. Стоянович не дойде, за да не се срещне с Тончева, комуто не прощаваше, че е присъствувал на русофилския митинг в кметството. Велчев почна разискванията с една разпалена реч, в която предлагаше да се възвърне князът и да се избесят всичките «предатели».¹ Муткуров забележи: «Ами ако ти избесят по-напред те?» Тия думи внесоха внезапна хладина. Тончев предложи² да се проведат доверени лица в София, които да влязат в сношение с тамошните либерали за общо действие. Но военните се подигнаха против тая идея, заявиха, че не може да се губи време. Муткуров също заяви, че трябва да се бърза. Тогава всички се съгласиха да се действа още същата вечер. На Тончева и на Стояновича се възложи да съберат народ с цел да не се даде на контрапреврата чисто военен характер. След това съзаклетниците се разцелуваха. Романтическият ум на Велчева не се задоволи с тая обикновена символичност на революционно братство. «Аз мисля, забележи той, че една клетвица не е излишна.» «Каква клетвица?» «Ей тъй, върху сабята», обясни той и без да чака отговор, извади сабята си и я постави на устата на присъстващите.

Беше часът шест, когато Муткуров, Кочо х. Калчев и Тончев си отидоха. Малко подир това се яви Стоянович запъхтял. Велчев посочи триумфално на разните командири: «Ето ги!» После му съобщи приетия план и прибави, че трябва да се събере народът пред конака. «Добре», отговори Стоянович и изчезна, както бе дошъл — тичайки.

¹ По разказа на Д. Тончева.

² Мемоарите на генерал Велчева.

Контрапревратът трябваше да се обяви на часа осем, оставаха значи, за да се устрои народна манифестация, само два часа. Тоя ден бе неделя и хората бяха пръсна-ти. Трябваше някой много пъргав човек, популярен между патриотите, за да ги събере набърже. Стоянович тръгна да дири Н. Генадиева.

Генадиев се разхождаше в градската градина, кога-то Стоянович зафуча покрай него като циклон и му на-прави знак с една шумна тайнственост, която можеше да даде подозрения на най-благодушното анадолско заптие. Когато Генадиев се приближи, той му каза: «Ето що: довечера ще се обяви контрапревратът. Майор Ки-сов ще бъде арестуван на 7¹/₂ часа. На 7³/₄, най-късно на 8 часа, капитан Велчев ще се яви с дружината си пред конака, срещу новото здание на Областното събра-ние, и ще пусне три залпа на въздуха срещу Пашовския парк. Там трябва да чака народът да акламира контра-революцията. Скоро тичай, събери народ. Но никому нищо да не обаждаш.» Докато Генадиев се опомни, Стоя-нович бе изфирясал.

Никола Генадиев, току-що свършил гимназия, бе на оная щастлива възраст, която в нищо не се съмнява: но при все това той бе достатъчно тънък, за да се сети, че ако пази тайната, която му бе поверил Стоянович, той не ще може да докара на Джумаята нито половин чо-век.

Взех всекиго поотделно, разказва той, пошепнах му на ухото какво има да става тая вечер, като прибавях изрично всекиму: «То-ва само ти го знаеш и никой друг.» Така можах да събера около 200 души. Налягахме около библиотеката, скрити по тревата, и чакаме. Почна вече да се стъмнува. По едно време, часа на 7³/₄, Ки-сов, който трябваше да бъде вече арестуван се показа на кон, спо-дирен от няколко войници. Моите съзаклетници си казаха «втасах-ме» и почнаха да се измъкват тихом един след друг. Скоро от «на-рода», събран от мен с толкова мъка, останаха около 25—30 души, които стоеха като на тръне.

Кисов отиваше наистина да арестува Велчева, кой-то бе събудил подозрения със своята манифестация по улиците.

Приготовленията за контрапреврата не бяха извест-ни, но чувствуваше се, че нещо необикновено се извърш-ваше. През деня (10 август) русофилските първенци, събрани в дома на Ив. Вазова, решиха да изпратят два-

ма души, да настоят пред Кисова да арестува немедле-но някои офицери и националисти, които явно роптае-ха. Но понеже бе съмнително дали Кисов ще покаже нужната енергия, Ив. Ст. Гешов и Данаил Юруков пред-ложиха да отидат сами в София, за да се споразумеят с временното правителство върху мерките, които трябва-ше да се вземат въобще в Южна България. Двамата де-легати трябваше да заминат с файтон още същата ве-чер.¹ Ив. Ст. Гешов ходи в телеграфната станция, за да говори с Бендерева и Радко Димитриева, които му казаха да се не тревожи, тъй като всички случайности са предвидени.

В това време Велчев повеждаше дружината си към конака.

След съвещанието, което взе окончателно решение за контрапреврата, Велчев се облече в походна форма, качи се на кон и тръгна към казармите. По пътя му дой-де наум да се отбие в гостилница «Петербург», за да се нахрани и както се изразява той в мемоарите си — «да пийне една-две чаши вино за подкрепа». Тъкмо то-гава Кисов идеше да го арестува, обаче, докато той се яви, Велчев беше вече изчезнал и летеше към дружинна-та си.

Най-напред Велчев отиде в стария конак, дето една рота от дружината му под командуването на Генева бе назначена от щаба на полка за дежурна част. Войни-ците вечеряха в двора на конака. Велчев ги остави да довършат вечерята си, сетне заповяда на Генева да по-строи ротата и да я заведе в казармата. По пътя към ротата се присъединяваха и патрулите, които тя сре-щаше.

Когато се събраха почти всички офицери и войници от дру-жината, пише Велчев, командувах: «В оръжие!» Със светкавична бързина войниците се затекоха към помещенията, опасаха се, въ-оръжиха се и почнаха да се строят на двора. «Имате ли патро-ни?» — попитах «Имаме само по 5» — отговориха те. «Вземете по 150» — предложих. «Складът е затворен и ключарят още не е до-шел» — каза един от ротните командири. «Да се строши ключът на склада и да се вземат патрони» — заповядах пак. Прикладите и брадвите заработиха, вратата на складъ се отвори, сандъците

¹ По разказа на Д. Юруков (записан от Хр. Милев в Пловдив).

бидоха разбити и след малко войниците напълниха паласките и джобовете си с бойни патрони, повече, отколкото зановядах.

Велчев изкомандува на дружината да се построи. Възседнал на кон, той се обърна към ротите:

«Братя, няколко изменници и предатели вчера неочаквано и подло навлезли в софийския дворец и по един варварски начин отвлекли негово височество, любимия ни княз.»

Часът бе близо осем. Нощта бе вече паднала — една топла лятна нощ без звезди. Войниците стоеха неподвижни, неми, вковали очи в тъмното, отдето гласът на началника им се издигаше разтреперан и заплашителен. Извисен малко на стремената, Велчев продължаваше, спирайки се сегиз-тогиз, задавен от вълнение: той разправяше за заслугите на княз Александра за Съединението, за войната; описваше позора, нанесен сега на войската и на народа. «Помнете, казваше той, че сме дали клетва пред бога, че ще се жертвуваме за княза и отечеството. Ето, случаят дойде днес: ще жалим ли живота си? Аз помня смелите атаки на пловдивци по върховете на Сливница и Пирот, зная как те разбиха неприятеля и запазиха своята земя; уверен съм, че сега, когато нашата татковина се намира в по-голяма опасност, вие с по-голяма доблест, с по-голяма неустрашимост ще тръгнете напред срещу предателите и изменниците и ще запазите княза, България и вашите човешки права!»

— Ще се постареем, господин капитан — отговори дружно войниците и едно громко ура за княз Александра проряза нощта.

Велчев насърчи дружината с още няколко възторжени думи, които бидоха прекъсвани от големи викове. Той повика настрана офицерите и се целува с тях; същото направи и с взводните унтерофицери, като им каза:

— Във вашето лице прегръщам всичките мои верни войници.

Унтерофицерите, просълзени, извикаха:

— Ще умрем заедно с вас, г-н капитан!

Сцената беше трогателна: тук нямаше вече командующи и подчинени, а само българи, над които бе пролетяла — докосвайки ги със своя лъч — душата на България...

Когато вълнението поутихна, Велчев повика ротните командири и им даде разпорежданията си: най-напред трябваше да се завземат телеграфните станции в града и на гарата; по града трябваше да се пуснат патрони, които да закрилят движението на дружината; Кисов и по-видните русофили трябваше да се арестуват. За всичко това се назначиха отделни команди. Дошло бе вече време дружината да потагли. Войниците и офицерите снеха шапки, прочете се молитва и всички, обърнати на изток, се прекръстиха.¹ «Бог да ни е на помощ!» — чува се някои гласове. «Шагом марш!» — изкомандува Велчев. И дружината потегли.

Тя тръгна по улицата към стария конак, до който се намираще тогава телеграфно-пощенската станция. По пътя войниците искаха да запоят, но Велчев им забрани да вдигат шум. Минавайки край казармата на полковата музика, той заповяда на музикантите да се присъединят към него, но без да свирят. Макар дружината да се стараше да мине незабелязано, по улиците се бе стекло голямо множество, което тръгна след нея. Скоро се узна, че войската се обявила за княза. Чува се отделни викове «урра»; някои екзалтирани партизани от публиката извадиха револвери да гърмят. С голяма мъка Велчев можа да осуети една преждевременна манифестация.

Когато дружината стигна вече до телеграфната станция, нищо вече не можеше да въздържи народа: от стотини гърла екнаха виковете: «Да живее княз Александър!» «Долу предателите!» Командата, определена да завземе станцията, едвам можа да си пробие път между тълпата. Войниците се втурнаха в апаратната стая като хала и насочиха своите голи щикове към телеграфистите: «Вън!» Тая едносложна заповед биде издадена с такъв ужасен рев, че телеграфистите, обхванати от паника, избягаха от прозорците: началникът на станцията Михайлов при падането си си счули крака. Началникът на командата постави часови на вратата, до апаратите и сетне се затече да достигне Велчева.

В същото време едно отделение войници замина да завземе телеграфа на гарата, а поручик Янакев получи заповед да арестува майор Кисова.²

¹ Мемоарите на генерал Велчев.

² В действителност майор Кисов бе арестуван без никакво съпротивление от полицейския пристав Димитър Георгиев.

Дружината вървеше сега с победоносен шум; войниците пееха опълченската песен на Стамболова:

*Не щеме ни богатство,
не щеме ни пари.*

Сетне засвири и музиката. От всички страни на града запъпли народ. Зачестиха се виковете, загърмяха револверите, загъмжа едно въодушевено и кресливо многолюдие. Офицери и отделни команди, които пресрещаха дружината, се присъединяваха към нея. Офицерите казваха на Велчева: «И ний искаме да вземем участие в народното дело.» Той им отговаряше, унесен: «Милости просим!»

Когато дружината пристигна на площада пред Народната библиотека, тя представляваше от себе си нещо като сборен отряд. Тук я посрещнаха двете дузини родолюбци, които бяха останали от събрания от Генадиева «народ». Войниците се построиха и Велчев изкомандува на една рота да даде три залпа във въздуха и музиката засвири «Шуми Марица». Това бе всичката церемония на контрапреврата.

Оттук шествието, което се бе образувало от войската и от публиката, тръгна да манифестира пред австрийското консулство, което се намиреше срещу градската градина «Орта-мезар». Часът бе вече 9¹/₂. Околните улици и градината бяха пълни с народ. Някои се бяха накачили по дърветата. Една внушителна врява се вдигаше в тежкия дъх на нажежената земя и се разливаше в тъмнината като запъхтял отзвук на някоя буря. Един секретар излезе да пита манифестантите какво желаят; Велчев отговори, че публиката иска да види консула, за да му каже, че българският народ желае, щото Европа да му възвърне похитения княз. При тия думи излезе самият Пиомбацци.¹ Велчев се изстъпи пред него и му каза на френски:²

Г-не консуле, вчера негово височество българският княз е изваден насила от двореца и отведен неизвестно за къде. Това е дело на няколко изменници и предатели. Войската и народът от гр. Пловдив и околностите, както виждате, сме въстанали против това предателско дело и сме решени на всичко, за да спомогнем за възвръ-

¹ Г-н Пиомбацци, австроунгарски консул, бе натоварен и със защитата на германските интереси.

² Генерал Велчев се е учил в султанския лицей в Цариград и знае добре френски.

щането на любимия ни княз и за запазването независимостта на България. Не се съмнявам, че цялата българска армия и целият български народ също ще въстанат и ще ни подкрепят. Моля ви от страна на войската и гражданите, предайте това на почитаемите правителства, които представлявате, и ходатайствайте пред тях да спомогнат в стремленията ни: да се завърне князът и да се запази независимостта на България.

«Ще предам веднага», отговори консултът и помоли да му се позволи да подаде по телеграфа своя рапорт по този случай.

Велчев благодари на консула и отреди един офицер, който да занесе на телеграфната станция неговия рапорт до виенското правителство.

Когато дружината, придружена от манифестирущата тълпа, стигна до Джумаята, площадта бе залята от народ. Тук Велчев, у когото бе избухнало внезапно едно неудържимо ораторско призвание, държа още една реч; посред адската глъчка, която люлееше многолюдието, чуеаха се откъслечи от неговите фрази: «любимият ни княз... подлото дело на предателите... независимостта на България...» «Ура», викаха хиляди гърла, револверите гърмяха като в битка, а яростни гласове виеха: «Смърт на предателите!»

От Джумаята тълпата се упъти по станционната улица към английското консулство. Джонс излезе, без да го викат. Неговото почервеняло лице на пианица, озарено от светлината на фенера, пламтеше от сурова радост. На речта на Велчева той отговори: «Считайте, че князът е между вас.» Лаконическите думи на консула, предавани от един на друг, отражаючи във въображението на тълпата енигматичния престиж на британската сила, разюздаха голям ентузиазъм. «Да живее покровителката на Съединението! Да живее Англия!» — викаше многолюдието, на което Джонс правеше с ръка приятелски знаци.

В това време дойдоха да съобщят на Велчева, че в града се появили безредици. Това известие го накара да прекрати манифестацията и да помисли за своята самозащита. Той помоли гражданите да се разотидат мирно, а сам се упъти с дружината си към Бунарджика, дето я разположи на бивак.

Слухът за безредици бе преувеличен; собствено, нямаше безредици, а изстъпления. От площадта пред На-

родната библиотека една група от разявени патриоти, към които се прибавиха сума момчети и няколко обикновени пангалози, тръгна с викове «Долу черните души! Смърт на предателите!» към къщите на видните русофили, които бяха беснели в първия ден на преврата. Намерението им отначало бе може би да се задоволят с една враждебна демонстрация; но по пътя те се озвериха. Пред дома на Ив. Ст. Гешов те стигнаха със задимен мозък, тъпна, жадна за кръв, разрушение и плячка. В къщата бяха останали само жените; когато чуха от улицата грозния викот, те изпищяха. При тоя писък тъпната още повече се настърви. Тя почна да троши вратите, ревейки. Един вид садизъм пламна в жилищата ѝ и я подлуди. Бездруго светлият исторически ден щеше да се опозорн с една дивашка сцена. Н. Генадиев, който бе дотичал тук при първия слух за изстъплението, се опита да вразуми буйствующата сган; но думите му се изгубиха в крясъка на нейната кръвожадна залисия. Тогава му доде наум да прибегне до една хитрост. «Слушайте, извика той, майор Кисов не е арестуван, а избягал и дигнал една дружина. Пратен съм от Велчева. Той ни вика да идем да ни даде пушки, за да му помагаме, защото всяка минута очаква да го нападнат. За да не ни пресрещнат, нека се пръснем по разни улици и да вървим в казармата. Който е патриот и безстрашен, напред!» Магическо действие на страха! Когато чуха, че работата е дошла до бой, всичките тия герои изтрезняхха внезапно и пристъпът на Гешовата къща престана като по чудо.

След това градът утихна: от улицата революцията биде пренесена в телеграфната станция.

Пръв пристигна в станцията¹ Ив. Стоянович; малко подир него дойде и Муткуров. Велчев не бе свършил още демонстрациите пред консулствата и виковите на тъпната, които долитаха, слети в едно глухо бучение, добиваха в нощта една страшна тайнственост. Стоянович си припомни думите из «Лукреция Боржия», които Н. Генадиев бе му цитирал на Джумаята: «Губета! Ето една вечер, в която главите ни не стоят здраво на рамената ни.» Той се обърна към Муткурова:

— Е, Муткуров, и таз работа стана! Ний имаме сега една пехотна дружина, ами трите полка?

— Тъй я! — възрази Муткуров. — Аз нали ти казвах?

Муткуров стоеше прав, с една тежка чанта, препасана въз шинеля: в нея той бе скрил всичките си икономии — хиляда наполеона в злато. Стоянович, шегобиец в най-критическите минути, го потупа по чантата:

— Тук има пари! Доле ни чакат коне. Ето наблизно и границата!

И той направи с двете ръце един жест, който значеше лудо бягство. Но на Муткурова не бе за смях; той се ядоса: «Тебе е лесно: нищо нямаш!» После млъкна загрижено.

В станцията влезе сега приставът Д. Георгиев. Муткуров му заповяда да прати стражари да повикат полковите командири. Дойде след това капитан Гани Атанасов; него натовариха да арестува управляющия окръга Ив. Найденова¹; Муткуров и Стоянович останаха пак сами. В града царуваше тежка тишина. Нощта, сѐ по-тъмна, наблюдаваше сякаш от прозорците като човек. Разни станции се обаждаха на апаратите, удряйки Piv. . . Piv. . . Те викаха Пловдив; никой не им отговаряше. Стоянович и Муткуров се опитаха да завържат разговор; но думите им гаснеха като в стая на мъртвец. Неизвестността стягаше сърцето им, отиваше нагоре към гърлото.

А между туй виканите командири не пристигаха. Стражарите се върнаха сами: К. Ботев бил болен, М. Савов и Гантилов не били вкъщи. Решителният час, който трябваше да удари сутринта, щеше ли да завари революцията без революционери?

Стоянович попита Муткурова къде какви войски има и предложи да се повикат началниците на гарнизоните. Стоянович сам работеше на апарата. Най-напред той потърси капитан Лазарова, който командуваше 3-та дружина на 9-ия полк в Татар Пазарджик. След 5—10 минути Лазаров се яви. От името на Муткурова Стоянович го запита:

¹ В отсъствието на П. Димитрова, командирован в София, Пловдивският окръг се управляваше временно от Ив. Найденова, татарпазарджийски окръжен управител.

¹ Телеграфната станция се помещаваше тогава в зданието на Иванчо Личов, до Марица.

— Как се посрещна у вас превратът?

— Зле! — отговори Лазаров. — Има голямо негодувание между офицерите. Чудим се как са могли всичките партии да се съгласят за такъво дело.

Стоянович му разправи:

— Делото е предателско, извършено от руски продажници. Пловдивският гарнизон няма да се подчини на временното правителство в София. Викахме ви да ви питаме: вие там какво мислите?

— Съгласен съм с вас във всичко — отсече Лазаров.

Стоянович му заяви тогава, че в Пловдив е обявен контрапреврат. После му даде инструкции:

— Дружината да бъде в боеви ред, да се бди да не дойдат емисари от София, които да деморализират войниците; ако такива се явят, да ги арестувате и да ги пратите под стража в Пловдив.

— Слушам, г-н подполковник — отговори Лазаров, който мислеше, че приказва Муткуров.

Докато се водеше тоя разговор по телеграфа, в апаратната стая се върна Гани Атанасов, който бе изпълнил мисията си; отзова се подир малко и Велчев, който бе преместил дружината си на Сахаттепе и бе я оставил под командата на капитан Желявски. Новините от града бяха благоприятни: русофилите се изпокрили по къщите си; офицерите от трите полка се присъединили към контрапреврата. Оставаше да тръгне по същия път и провинцията.

Стоянович повика в Хасково командира на Родопския полк капитан Никифорова.

— Какво мислите за преврата?

Никифоров отговори:

— Това е предателство, позор.

Но преди да се произнесе от името на гарнизона, той поиска да се съветва с офицерите си. В Хасково русофилите бяха посрещнали неизвержението на княза с големи ликования; направили бяха митинги; заканваха се да арестуват. Офицерите обаче, с изключение на Киркова, който имаше роднински връзки с лъжесъединистите, кипяха от негодувание. Те бяха събрани във военния клуб, когато Никифоров им съобщи разговора си с Пловдив: те се обявиха всички готови да подкрепят една контрареволуция. Никифоров се върна в станцията и телеграфира на Муткурова: «Да живее Бълга-

рия!» После разправи резултата от съвещанието си с офицерите. Стоянович му даде инструкциите си: «Оставете една рота да пази реда в Хасково и тръгнете с полка си веднага за Пловдив.»

Муткуров, като узна какви заповеди се дават от негово име, попита Стояновича:

— Ти луд ли си? С какво ще храним тази войска? Отде ще вземем пари?

— Отдето сварим — отговори спокойно Стоянович, — ще разбием Куршум хан, Отоманската банка или ще хванем за гушата Кочо Калчев.

Муткуров повдигна рамена и нищо не възрази.

Бе вече полунощ, когато пред вратата се чу шум; часовите заплашваха, че ще стрелят. Подир малко влезе в апаратната стая Джонс, който едва се бе разправил със стражата. След приветствията той попита Стояновича на френски: «Какви ви са намеренията?»

— Ще привлечем гарнизоните и ще искаме да се върне княз Александър.

Той посъветва:

— Действайте бърже. Съсредоточете всичките войски в Пловдив и паднете в София като гръм.

Преди да излезе, Джонс заяви:

— Ако не успеете, вратите на консулството са отворени за вас.

Както седеше пред апарата, Стоянович скочи.

— Господин консуле — каза той, като се приближи до него и издигна нагоре сухата си дългоноса глава на Сирано, — господине консуле: ако ние не успеем, вие няма да ни видите живи.

— Браво, Аджеле — извика Гани Атанасов, като разбра за какво е думата.

С един юмрук върху рамото му той изрази всичката енергия на своето одобрение.¹

Стоянович сега викаше Стара Загора. Тук командирът на Балканския полк капитан Петров бе клел войската във временното правителство и бе държал против княза крайно оскърбителна реч. На въпросите от Пловдив той отговори отначало, че всичко е благополучно. Стоянович го подхвана: «Как тъй си се клел, без да знаеш що е станало? Ами ако телеграмата на Груева

¹ По разказа на полковник Гани Атанасов.

е лъжовна?» При мисълта, че може да е станал жертва на някоя игра, Петров се смути. Той почна да държи една дълга реч по телеграфа. Сегне попита: «Ами сега какво да правя?» Стоянович му обясни, че в Пловдив е обявен контрапреврат, че гарнизоните от Татар Пазарджик и Хасково са се присъединили към движението. Петров полюбонителува:

— Какво е мнението на Гуджева?

Гуджев командуваше бригадата в Сливен.

— Ти Гуджева ли ще гледаш? — възрази Стоянович. — Не знаеш ли, че той е предател?

— Тогава какво ще ми заповядате? — попита Петров, пламнал вече за контрапреврата.

— Остави една рота и тръгвай с полка за Пловдив.

— Добре — отговори Петров и хукна да дири офицерите си.

Върху Гуджева не можеше да се разчита. Той мразеше силно княз Александра, който бе му отнел командването на войската след Сливница, за да го даде на Николаева. Един от малцината офицери в провинцията, предупредени за преврата, той бе обещал съдействието си. Повикан на телеграфа от Пловдив, той се яви на станцията, за да изкаже своята преданост към софийските революционери. Напразно Муткуров прави позив към него в името на старото им другарство; той не искаше и да чуе за княва и на всичките увещания отговаряше само «пегси».¹

Муткуров повика на апарата командира на Сливенския полк капитан Дюкова и началник-щаб на бригадата капитан Ильева — и двамата отговориха отрицателно. В Сливенския гарнизон имаше офицери националисти като Галунски, Хр. Белов, които бяха участвували в комитетите за Съединението, и за тях можеше да се предполага, че ще посрещнат контрапреврата с радост, но немислимо бе да се влезе в сношение с тях, тъй като Гуджев владееше станцията. Тогава Гани Атанасов предложи да се телеграфира на околийския началник в Ямбол Векилов, приятел на Стояновича, да отиде през нощта в Сливен и да занесе на Галунски и на Данева заповед за арестуването на Гуджева и на Дюкова.

¹ Мемоарите на генерал Велчев. Също и разказът на полковник Гани Атанасов.

Щом получи съобщението, Векилов замина минутно.

— Сега да видим София — каза Стоянович.

От някое време апаратът от София удряше SSS, заплашителна буква, която значеше мъмрене на чиновника, който не отговаря.

— Тук Пловдив — обади се Стоянович.

София отговори с угроза:

— Защо мълчите? Не знаете ли, че е военно положение? Отговаряте с главите си и пр.

Стоянович, отговаряйки от името на началника на станцията Михайлов, почна да се оправдава, че някоя промеждутъчна станция трябва да е прекъснала съобщението.

От София почнаха да предават една телеграма за Шиварова, бригаден командир в Шумен.¹ Телеграмата носеше подписа на Груева и имаше горе-долу следното съдържание: «Имам сведения, че Приморският полк се е възбунтувал по подстрекателството на Паничерски и Драндаревски. Заминете за Варна, въдворете Сарафова начело на полка и арестувайте виновниците.» За Муткурова и Стояновича, които не знаеха какво става в Северна България, това бе ненадейно откровение. Те решиха да викат Варна, но преди това трябваше да се справят с Търново. На търновската станция се обади капитан Бонев.

— Какво има?

— Все хубаво — отговори Бонев.

— Привдохте полка?

— Привдохме.

— Е, как се посреща станалото?

— Има някои, които шават — отсъди Бонев, — но ще ги примиря.

Стоянович се опита да му обясни, че извършеното дело е гибелно; той възрази: «Това не е моя работа!» — и прекрати разговора.

Подир няколко минути търновската станция пак повика Пловдив. Почна се следният разговор:

— Кой сте вий?

— Ами вие кой сте?

— Тук Доросиев, дежурният телеграфист.

¹ Тя не бе пратена направо през Плевен, защото не бяха сигурни, че пътят е безопасен: бояха се от Маринова.

— А тук Стоянович.

Стойнович, който познаваше Доросиева като добър патриот, му съобщи за контрапреврата и го попита какво е положението в Търново.

— Бонев лъже — отговори Доросиев. — Тук има голямо негодувание. Днес стана митинг против преврата. Офицерите се вълнуват. Капитаните Салабашев и Цачев се изказват открито за княза.

— Ами де е Стамболов? — попита Стоянович.

— Не зная.

— Пази ли се станцията от войска?

— Не.

— Иди да го намериш и му обади, че Пловдив е възтанал против София, че Стара Загора, Хасково, Пазарджик са с нас.

— Добре.

— А сега дай ми Варна.

Във Варна контрапревратът бе вече извършен. През деня командирът на Приморския полк капитан Сарафов бе арестуван от офицерите си пред фронта. Арестуването бе станало по един много позорен начин: Сарафов, уплашен, бе легнал на земята и ротните му командири бяха принудени да го влачат в праха, през което време той риташе с крака. Командуването на полка бе поверено по общото желание на офицерите на капитан Караджов.

Когато Стоянович повика Варна, на апарата се обади именно Караджов. Те се разбраха лесно. Стоянович му разказа за станалото в Пловдив и му даде типичните вече инструкции: «Оставете една рота в града и тръгвайте за Пловдив.» Сетне му съобщи за телеграмата на Груева. «Шиваров, добави той, е «хлебосолец» и опасен човек. Щом дойде във Варна, арестувайте го.» Самата телеграма той предаде в Шумен, дето Шиваров не можеше да подозира, че му се е скроила такава примка.

Когато тоя разговор се свърши, бе почнало вече да се зазорява. Цялата нощ Муткуров и Стоянович не бяха мигнали. Чак сега те се обтегнаха на голите маси на канцеларията, за да починат; но сън не ги хващаше. Делото досега бе вървяло успешно, но мъчногните щяха да почнат на другия ден: трябваше един шеф за извършената контрареволуция, някое политическо лице, което да я ръководи със своя ум и да я представлява

пред Европа със своя авторитет. В Пловдив такава лице не можеше да се намери: д-р Чомаков бе твърде стар; д-р Странски — без значение; Д. Тончев едва-що почваше своята политическа кариера. Макар и председател на централното бюро на либералната партия в Южна България, депутат, Стоянович не можеше да излезе начело. Най-подходящият човек за пред външния свят се явява пак Каравелов, за когото не съществуваха още подозрения, че е участник в преврата; но от София, дето вероятно бе арестуван, Каравелов не можеше да води контрареволуцията. Единствената надежда бе у Стамболова. Само той можеше да превърне във всенароден порив патриотическата инициатива на Пловдивския гарнизон. Но и той не бе в безопасност; заканата на Бонева не можеше да се отнася освен до него. Може би в тоя момент и той бе вече арестуван. И тогава контрареволуцията оставаше на кръстопът, победоносна фактически, но без политически перспективи. . .

До зори от Търново не се получи никакво друго съобщение. Денят изгря в тази неизвестност — един ясен и горещ ден, който отрано още гореше по каменистите тепета на Пловдив. Градът се събуди радостен и зашумя. От снощната екзалтация бе останал един щастлив трепет, който сега се съживи. По пазара любопитните се събираха за новини; телеграфната станция биде скоро заобиколена от публика, която виждаше само лъщящи на слънцето голите щикове на стражата пред вратите. Муткуров и Стоянович не излезнаха ни за минута от станцията; те продължаваха да бдят над апарата, чакайки да проговори през него съдбата на тоя ден.

Между туй на станцията почнаха да се явяват хора, които идеха да носят своите приветствия, враждебни революционери от типа на тия, които прегръщат революциите един ден след техния успех. Най-напред се явиха големите военачалници: Савов, Тантилов, Ботев. Те бяха в парадна униформа. Дойдоха сетне Тончев, Кочо х. Калчев и др. Почнаха се оживени разговори; всеки правеше своите догадки. Един повърхностен оптимизъм надуваше думите на тия, които най-много бяха се страхували. Само челото на Муткурове оставаше потъмняло: той късаше парчета хартия и правеше от тях

гълъби — знак у него на голяма вътрешна тревога.
— Обаждат се от Търново — каза внезапно Стоянович.
— Кой? — запитаха няколко гласа отеднаж.
— Стамболов — отговори той и направи знак на присъстващите да мълчат.

III

Стамболов начело на контрапреврата

Първото окръжно на Стамболова. — Неговото недусумение. — Разговор с Груева. — Телеграми до гарнизоните. — П. Р. Славейков в Търново. — Митингът на Търново против преврата. — Заповед за арестуването на Стамболова. — Стамболов арестува Бонева. — Съобщението от Пловдив. — Прокламация на Стамболова към българския народ.

На 9 август Стамболов се намери в Търново по една голяма случайност. След закриването на сесията той бе заминал в Русчук и мислеше оттам да иде в Букурещ и може би във Виена. За приготвянето на преврата той не знаеше нищо. Без съмнение лошите отношения на княз Александра с Русия бяха оставили като една сянка в неговия ум; особено бе угрижен той от загадъчните думи, които се получиха от Петербург в отговор на постъпката, направена от него и от Каравелова пред Богданова за помирение с Русия.¹ Но той не предвиждаше, че развързката може да бъде тъй близка. Най-малко бе допускал той, че тя ще бъде предизвикана от самите българи чрез един заговор на офицерството. По-скоро той предполагаше, че бурята ще мине без повре-

¹ През месец юли, докато още заседаваше Събранието, Каравелов и Стамболов отидоха в руското агентство при Богданова и ходатайствуват от името на болшинството и на правителството за подобрене на отношенията между княжеството и Русия. След два дена Богданов им съобщи отговора на Гирса, който казваше доста ясно, че не може да има никакво помирение, докато на българския престол стои княз Александър. — Вж. *Строителите на съвременна България*, том I.

ди, както и други пъти, и че руските традиции ще бъдат по-силни от големия гняв на Александра III. Защото в тия години Стамболов бе оптимист по природа и — руссифил.

Той се канеше да прехвърли Дунава, когато получи телеграма, с която го викаха да защитава един либерал, някой си Кънчо Симеонов, кмет на Новоселци, обвинен в разбойничество. Делото бе насрочено за 9 август. На 8-и вечерта Стамболов пристигна в Търново.

Сутринта призори се получи първото известие за преврата: телеграмата с подпис на Каравелова. Началникът на станцията Загоров я спря; после прати разсилния да повика Стамболова, Китанчева, Ив. Халачева, П. Славкова и З. Градинарова. Пръв дотърча Китанчев. Когато прочете телеграмата, той затрепера нервно, побледня и като седна на един стол, заплака, държейки сърцето си. Между туй пристигна и телеграмата на Груева. Ето че се яви и Стамболов, придружен от Халачева и Славкова. «Какво има?» — попита той навъсен. Загоров, без да продума, му подаде двете депешки. Стамболов ги прочете еднаж, дваж, като че ли за да се убеди, че не сънува. Големите му вежди се бяха сключили; устните му се свиваха в една жестока гънка. Той мълчеше. Мълчеха всички. «Фигурирате и вне, господин Стамболов?» — реши се да каже Загоров. Стамболов го погледна гневно. «Как мога да фигурирам аз в такова едно подло дело?» — отговори той. После се замисли пак. В разговора се намесиха и другите присъстващи; изказаха се опасения да не би името на Стамболова, поместено в състава на временното правителство, да заблуди умовете в провинцията. Тогава Стамболов седна на масата и написа телеграмата, с която съобщаваше на гражданските и военни власти, че той няма никакво участие в преврата и че се бои да не е станала някаква мистификация.

В Търново окръжният управител Ив. Драсов и полковият командир капитан Бонев не знаеха още нищо. Загоров ги повика в станцията, за да им предаде депешките от София. Те не проявиха никакво чувство. Бонев обаче се усъмни да не би наистина някой шутош от опозицията да ги мистифицира по телеграфа. Той прати няколко телеграми: до военния министър в София, до бригадният командир в Русе майор Филова, до Кисова в

Пловдив. В отговор получи строго мъмрение от капитан Бендерова, който го заплаши е разстрелване. Бонев разбра, че работата е сериозна, и се усмири.

Стамболов след първия изблик на негодувание размишляваше. Очевидно, превратът не бе мистификация, шегги от тоя род никой не би посмелял да направи. Но как това глуполомно дело бе скроено, изпълнено? Съставът на временното правителство, в което той видя за голямо чудо себе си, не му даваше никакво осветление, напротив, правеше недоумението му по-дълбоко. Може би и в имената на другите да бе станало същото злоупотребление. Това ненадейно сдружение на хора, които до вчера не бяха имали нито една идея обща, бе наистина много странно. То изглеждаше по-скоро на някое чудо, отколкото на политически факт, а Стамболов бе твърде положителен, за да вярва в чудеса. Освен ако да бе се случило нещо необикновено, което да е посочило на всички в осезателна форма гибелта на България. . . Но той не виждаше как такава една перспектива бе могла да изскочи тъй отеднаж, превръщайки из дъно всичките взаимоотношения, създадени от миналите борби: Цанков в обятията на Каравелова; до Величкова и Маджарова — Радославов. Не, тук имаше нещо невероподобно и тъмно, някаква колосална и дръзка шарлатания, която криеше някаква пакост. И понеже Стамболов знаеше за едновременните планове на русите, за опитите, направени по-рано да се низвергне князът, едно мъчително подозрение го разяждаше, подсказвайки му, че тук има някакъв заговор срещу самото княжество — мисълта, която веднага се бе родила у него при първия прочит на фаталните депешки.

Подписът на Каравелова под първата депешка разрушаваше обаче всичките тия настроения. Стамболов имаше голяма почит към Каравелова. Без да си прави илюзии върху неговите недостатъци, той вярваше в неговия патриотизъм, изпитваше престижа на неговата ученост. За едно противонародно дело във всеки случай считаше го за абсолютно неспособен. Тогава какво значеше неговото име в един документ, който бе пръснат като триумфален бюлетин на революцията?

Стамболов повика Каравелова по телеграфа; повика и Никифорова. Но нито единият се яви, нито другият. Тогава съмненията го овладяха съвсем. Той разбра, че

софийската станция е окупирана, и помисли, че Каравелов трябва да е арестуван. На няколко пъти Стамболов настоя по аппарата да намерят Каравелова. От София един телеграфист с непознато име, някой си Д. Д. Обретенов, даваше разни предлози, които още повече усилиха подозренията му. Най-сетне, към часа четирини, обади се Груев.

Неговите затруднени обяснения още повече озадачиха Стамболова. Той сега се убеди съвсем, че Каравелов, тероризиран от военните, не смее да се изкаже. От всичкия този разговор остана му само впечатлението, че превратът не е народно дело, а военен удар; не е плод на един компромис на партните, а тъмна инициатива, изскочила внезапно.

Ношта бе вече паднала, докато Стамболов говореше със София. Запалиха лампите; апаратната стая се озари, превърната в някакъв стан. Телеграфът почна да работи сега с провинцията. Стамболов бе получил през деня запитвания, на които отговаряше. Двама телеграфисти работеха под негова диктовка. На Луканов¹ в Ловеч той съобщи:

«Каравелов дойде на станцията тая вечер. Каза ми, че преврата направила войската, именно Струмският полк, кавалерията, артилерията и юнкерите. На преврата ще бъдат противни 4 сили, а благоприятни само Русия и Франция, като прибави, че не искал да изляза дene, за да не стават разни претълкования. Аз мисля, че Каравелов е арестуван и ни отговаря под устата на револвера.»²

В същата смисъл Стамболов телеграфира на Ст. Заимова, окръжен управител в Стара Загора. Без да е решил още какво да прави, той искаше да групира за всеки случай около себе си видните хора на либералната партия в провинцията. В Русчук той изпрати специален човек, поручик Ив. Фичева, с мисия да доведе Д. Мантова. Съобщения прати в Севлиево, Габрово и др. На

¹ Телеграмата от ч. 9 и 55 м. вечерта.

² Както се вижда и в самата делеша, Каравелов не се яви на станцията, а отговори чрез Груева. Очевидно Стамболов е сбъркал. Оригиналът на тази делеша, с почерка на Стамболова, се намира у В. Загоров.

П. Р. Славейкова, който прекарваше лятото в родното си място Трявна, Стамболов телеграфира:¹

«Днес приех много телеграми от София, че князът е свален и прогласено временно правителство, в него аз, Каравелов, Цанков и пр. Елате незабавно в Търново. Отговорете кога тръгвате.»

Стамболов бе твърде прозорлив, за да не знае, че срещу един преврат, извършен от военни, той можеше да се противопостави само с войска. Затова една от големите му грижи бе да узнае настроението на гарнизоните. Най-напред той се обърна — още през деня — до Филова и Блъскова в Русчук. Филов командуваше бригадата, Блъсков бе командир на полка. И двамата му бяха лични приятели, особено Блъсков. Той им прати следната телеграма:

Вярвам, че сте получили циркулярното относително свалинето на княза. Тук известието посрещнато с отвращение и негодуване. С майор Груева говорих, но не можах да се убедя, че този, който ни телеграфира, е Груев, а не друго подставено лице. Каравелова и Никифорова още тази заран съм викал на станцията, но те не дойдоха. Получавам депеши от непознати лица. Тая работа, доколко е сериозна, още не знам. Ако вне имате по-положителни сведения, съобщете ни. Аз не съм приел да бъда член на временното правителство. Обичам да вярвам, че офицерите ще съумеят да спазват честта си и интересите на отечеството. Не бързайте да правите някои рисковани постъпки, защото отечеството пропада. Преди да се решите на нещо окончателно, съобщете ми. Чакам отговор.²

Блъсков отговори, че ще изпълни заповедите на началството си и че не желае да влиза в други съображения. Той принадлежеше на противокняжеската партия във войската, знаеше за заговора и откакто бе получил известията от София, ликуваше. Бидейки обаче нерешителен — загрижен сè да си пази една врата, — той се представи пред Стамболова не като привърженик на една революция, а като човек на законността: законността за него това бе началството в София, каналът, по който идеха заповедите във войската. Филов бе в друго

¹ Телеграмата до П. Р. Славейков бе изпратена на часа 10 и 30 м. вечерта, 9 август.

² Телеграма, съобщена от генерал Блъсков и получена от него на 9 август по обед.

настроение. Без да бъде горещ привърженик на Батенберга, той принадлежеше по миналото си към националистическите кръгове на Румелия. Освен това детронаторите бяха го игнорирали, като пратиха първите си депеша до Блъскова вместо до него. Тъй силно бе съмнението спрямо Филова, че Груев изпрати до Блъскова на 9 август на пладне следната депеша:

Ако полковник Филев не се подчинява на разпорежданията ми, то вземете на себе си управлението на комендантството и на бригадата и го арестувайте немедленно.

Филев почувствува тоя надзор върху себе си и остава крайно обиден. В такъво разположение го завари Стамболовата депеша. Той отговори при все това уклончиво: заяви, че частите не са още приведени под клетва, но за бъдещето не се произнесе. Стамболов в тоя момент не искаше нещо повече; сам той не знаеше какво ще донесе утрешният ден.

Най-голямата надежда на Стамболова, изглежда, да е била у Муткурова. С него той бе съгражданин, другар от Одеса, сподвижник преди Освобождението. От друга страна, Пловдив, градът на Съединението, Мека на национализма от една година насам, се явяваше предопределен за една контрареволуция от името на Батенберга. Без съмнение, Стамболов знаеше, че Муткуров няма темперамента на един шеф, но средата можеше да го увлече. Той му телеграфира:

Ще получите от мене днес циркулярно относително свалянето княза. Съобщете ми всичко, което знаете по тоя въпрос. Тука известието го срещнаха с отвращение. Бригадният командир Филев и полковете от района му са в ожидателно положение. Войската не е подведена. Князът не се знае где е. Вземете и вий същите мерки. С шифровка виках Каравелова на станцията, не дойде. Полу чавам депеша от непозната мен личност Д. Обретенов. Постарайте се да останете верни на отечеството и запазете интересите му.

Тази телеграма не стигна никога до предназначението си. Началникът на пловдивската станция, който я съобщи в София, търсейки инструкции, получи заповед да я задържи под страх на лична отговорност.¹ Не се

знае как Стамболов си обясни неволното мълчание на Муткурова; във всеки случай той не поднови пред него своите постъпки.

Нощта срещу 10-и Стамболов прекара в жестока борба със себе си. Първият негов порив — викът на буйната му кръв — бе да се опълчи срещу преврата. Неговият глас — той знаеше това — не можеше да не сътресе умовете. При един негов позив страната щеше непременно да се развълнува, да се подигне може би. Но тогава една нова катастрофа можеше да сполети България: сблъскването на народа с войската, една страшна междуособица, която рискуваше да отвори вратите на отечеството за чужда окупация. Стамболов не бе още в това време посветен в задкулисните мотиви на европейската политика; но той знаеше добре нейните основни направления. С тая непогрешима и тайнствена интуиция, която съставляваше трите четвърти от неговия гений, той чувствуваше, че княжеството е погубено, ако след държавното престъпление на военните последваше анархията на партиите. Една инициатива срещу преврата можеше да спаси страната само с условие да запази реда; иначе тя усложняваше кризата и ускоряваше нейната фатална развязка. Стамболов разбра, че трябва да обуздае устрема на своята натура, да таи своята мисъл, дордето дойде моментът за едно внезапно и гръмоносно действие.

Той трябваше преди всичко да обезпечи свободата на своите действия в Търново, като привлече на своя страна гарнизона.¹ Задачата му се виждаше лесна. Военните го обичаха, чувствувайки в него — водача на две революции — един вид другар по оръжие. В Търново, както в София, както в Русчук — навсякъде, дето той се явяваше, те се събираха винаги около него, магьосвани от това малко бохемско очарование, което произлизаше от веселата му и разпуснатата младост. Демократ, те знаеха, че той има култа на войската, тая гордост за материалното могъщество на България, която пееше в неговите оптимистически мечти за бъдещето. И

¹ Търновският полк (полкови командир Бонев) бе разпределен, както следва: 1-ва дружина (капитан Салабашев) в Търново; 2-ра дружина (капитан Цачев) в Арбанаси; 3-та дружина (капитан Добри Иванов) в Елена.

¹ Петър Арнаудов, тогава телеграфист в Пловдив, твърди, че той скришно предал тази депеша на някого от «хората на Съединението», но кому именно, не помни.

те инстинктивно виждаха в него човека, който един ден ще ги тласне към големи подвизи.

В Търново Стамболов разчиташе на всичките офицери. Бонев — военен с материалистически дух, който покъсно намери истинското си призвание като предприемач — малко му се виждаше съмнителен; но той се надяваше, че ще го увлече със своето красноречие.

Сутринта на 10-и Бонев се яви в телеграфната станция, дето Стамболов чакаше събитията, окръжен от своя щаб: Китанчев, Халачев, Градинаров, Славков. Стамболов захвана да убеждава Бонева да се обяви против София: «Дай ръка да те назнача главнокомандующ! Ела с мене!» Бонев, почервенял, се отдръпваше със своята грамадна фигура и повтаряше: «Това не е моя работа.» Стамболов стана, пристъпи към него с очи пламнали от гняв. «И ти ли се отказваш от своя княз, ти, който носиш сабя и мундир и си се клел да го защитаваш до смърт?» Бонев дигаше рамена, мълчейки. Стамболов се провикна: «Съжالياвам, че съм се родил българин. Съжالياвам, че доживях да видя позора на тия дни. По-добре циганин да бях се родил!»...

Началникът на станцията Загоров, екзалтирана натура, скоки от стола си, посочи с ръка на портрета на княз Александра, който бе закачен на стената.

— Аз само него признавам... За него ще умра.

Този болезнен вик създаде в стаята едно почти религиозно настроение. По изсъхналото аскетическо лице на Китанчева се пророниха две сълзи, които той nemá сила да обърше. Без да продума, Бонев си излезе, сподирен от Драсова.

Тая първа несполука не обезсърчи Стамболова. Щом като полковият командир отказваше да го слуша, не оставаше, освен да му се вземе полкът. Командирът на първата дружина Салабашев бе надежден; Стамболов се затече при него. Салабашев бе получил предписание да замине за академията в Петербург, но още не бе сдал. С няколко пламенни думи Стамболов му откри намеренията си, поиска неговата помощ. Салабашев отговори, че държи дружината си на негово разположение. «Тогава да се закълнем», каза Стамболов, у когото революционерът бе се събудил с всички романтизъм на съзаклятията. Стамболов продиктува клетвата: «Заклевам се в честта и в името на бога, че аз в това дело ще

ви поддържам в дружината си до крайност.»¹ Салабашев повтори.

— Разчитайте на мене напълно — каза той, проникнат неволно от тази тържественост.

— Какво мислиш за другите дружинни командири? — попита Стамболов.

— Цачев е сигурен — отговори Салабашев, — но за Иванова не гарантирам.

— Тогава повикай Цачева.

Цачев не закъсна да се яви; без колебание той обеща съдействието си. Войският началник Жейнов направи същото. Салабашев писа на капитан Иванова да дойде в манастира «Св. Никола», за да се разговорят, но Иванов не се обади.²

Междутуй П. Р. Славейков пристигна от Трявна.

Добрят старец, който бе мечтал да свърши вече старините си без революции, бе силно възбуден. За дестронаторите той не намираще достатъчно изобличителни думи. «Те посрамаха честното българско име», казваше той неутешим.

Стамболов го заведе у П. Славкова. Подиробед тук дойдоха Китанчев, Халачев, Градинаров, д-р Антонов, Калчо Пасков и др. Стамболов зададе въпроса: «Трябва ли да се обяви контрареволуция?» Той имаше нужда от едно решение на гражданите, за да завладее по-добре войската. Още при първите думи за контрареволуция д-р Антонов, благ човек, невидял големи борби, заяви, че тук не му е мястото, и си излезе. Настанаха след това разисквания. Славков, като подигна бисмарковските си вежди, заяви: «Тя тъз тъй не може!» После в горолонни словеса, които се блъскаха в една нескончаема фраза, той посъветва да не се предприема нищо, защото може да се докара междусобища. Славейков, нетърпелив, прекъсна тая претенциозна фарандола на провинциализми и учени думи. После се обърна към Стамболова и каза:

«Стефано, познавам българския народ като свое дете: от четиридесет години живея с него. Тоя народ се гнуси от извършеното дело в София. Ти трябва да го поведеш. Ти си председател на Събранието, бил си комита. Казвам ти, че ще успееш. Па ако не успееш...»

¹ По разказа на В. Загоров.

² По разказа на полковник Салабашев.

Тук старият поет завърши с една турска пословица, която значи: «Който мисли за сетнините, не е герой.» Подир Славейкова никой не зема думата. Всички присъстващи освен Славкова споделяха неговата патриотическа мисъл. «Сега няма време за губене — каза Стамболов. — Подиробед трябва да се свика митинг. Обадете на народа.»

В същото това време офицерите аседаваха. Салабашев бе свикал ротните си командири на съвет. Те бяха получили от Бонева покана за полагането на клетвата и се питаха как да постъпят. Един член от дисциплинарния устав им даваше право да не изпълняват заповедите на началника, когато те са противни на клетвата им към княза. Те решиха да се позоват на тоя член и да се възпротивят на Бонева. В тая смисъл ротните командири отидоха да напишат рапорт до полковия.

Бонев, без да подозира нещо, отиде на лагера да извърши церемонията на клетвата. Прати да дирят свещеник, но не можа да се намери нито един; свещениците, заплашени, бяха се скрили. Бонев заповяда да играят «сбор»; офицерите изскочиха от шатрите, пратиха един унтерофицер в града да вика Салабашева. Настъпваше критически момент. Офицерите ненавиждаха Бонева и бяха готови да постъпят зле с него. Преди да се реши на някоя крайност, Салабашев отиде да се съветва със Стамболова.

Стамболов му каза: «Не е дошло още времето. Не бива още отсега да привлечем върху си вниманието на София. Не можете ли само оттук нагоре? . . .» — И той направи с ръката един жест, който отиваше от устните към главата.

Когато Салабашев се върна в лагера (часът 2 — 2^{1/2}), дружината бе построена. Щабтръбачът, изпратен от Бонева, бе успял да намери на Марно поле един свещеник и бе го докарал насила. Церемонията щеше да почне. Офицерите бяха крайно наежени. Най-разпаленият от тях, поручик Семерджиев, заяви: «Ще арестувам полковия!» Салабашев го въздържа. Войниците се заклеха машинално, без да разберат нещо от клетвата: те нямаха никаква идея за преврата, тъй като Салабашев още в първия ден бе изолирал лагера от всяко съобщение с Търново.

Впрочем градът бе посрещнал преврата със силно негодувание. Само неколцина чорбаджии, които мислеха сега, че България не може без Русия, както в турско време бяха мислили, че въстанията са чапкънска работа — с една реч, хората, за които върховната политическа философия се заключаваше в поговорката «против ръжен се не рита», — теглеха бройниците си със самодоволство. На връщане от лагера Салабашев срещна по пътя Джорджо Момчева, чорбаджия и ярък русофил, който му каза: «Хубаво помни, Петре, ей тъй, на тази асма ще виснеш!» Той си въображаваше вече, че като додат русите, ще избесят всички, които са поддържали княза. Малцина обаче изпитваха това жестоко злорадство. «Хората, които срещам, разказва Салабашев, бяха много угрижени. По всичките лица четях тъга и срам.»

На позива за митинг се стече целият град. Салонът на полицейското управление (дето бе заседавало Учредителното събрание) се натъпка с народ. Беше необикновено горещ ден; беше задушно. Стамболов се качи на една маса и почна да говори. Веднага гласът му се извиси, загърмя: «България се намира в своя кивот. . . Героят на земята ни е подло низвергнат. Една грозна пропаст зее пред нас.» Той описа заслугите на княза, неговия патриотизъм, оплака народа, който можа да му отплати с такава черна неблагодарност. Публиката слушаше със задавено гърло; сетне се разплака с глас. «Всички мукаха като стадо, което се връща вечер», разказва на своя образен език един съвременник.

Посред речта се яви Бонев. С един бавен напън на грамадната си снага той си проби път до Стамболова и седна до неговата маса. Подир няколко минути вестиха се десетина войници, които застанаха на вратите и кръстосаха пушките си. В залата пролетя един бърз шепот: «Ще арестуват Стамболова!» Тримата стари поборници извадиха мигновено камите си и впериха очи в Бонева, решени да го промушат, ако мръдне. Китанчев прочете в очите им тази смъртоносна воля, придума ги да стоят мирно.

Стамболов нищо не забеляза. Пороят на неговото вдъхновение бе тъй силен, че бе залял съзнанието му. Той говореше сякаш на невидими тъпли, безбройни. Тъй трябва да са говорили в дни на напаст библейските пророци. В публиката се носеше сега един вид свещен тре-

пет; тъй страшно бе вълнението, че плачовете престанаха; публиката гледаше със сухи очи, разширени от някакъв мистически ужас. Китанчев падна в несвяст; изнесоха го навън да го поливат с вода. Стамболов продължаваше със стиснат юмрук, който се допираше до гърдите му, към сърцето, и отскачаше. Понякога той подигаше главата си и с трескави ръце разширяваше яката си, която очевидно го душеше. По широкото му чело капеха едри капки пот. Очите му горяха от сурова и пламтяща страст, подобно на небето, в което се отражава пожарът на някоя голяма гора.

Когато Стамболов свърши, от публиката се издигна един нечовешки вик — вик на тържество, на скръб и на злоба. Тогава от двора музиката засвири «Шуми Марица» и присъстващите почнаха да се цедят през вратите, блъскайки се като пияни.¹

На улицата Бонев се доближи до Салабашева:

— Кой е дал военната музика?

— Аз — отговори Салабашев.

— Как смееш ти? . . .

— Това е моя работа.

Бонев промълви нещо през зъби и отмина. Конфликтът между военните се начеваше вече открито.

На излизане от митинга Стамболов се упъти към къщата на Славкова. Тук дойде и Китанчев. Те седнаха да пишат телеграми до съмишлениците на либералната партия в провинцията: до Петкова в София; до Тончева в Пловдив; до Заимова в Стара Загора; до Никифорова и Луканова в Ловеч; до Конкилева и Топузанова в Габрово; до Влаева в Севлиево и пр. Стамболов им съобщаваше за станалото в Търново и ги канеше да последват неговия пример.

Със София Стамболов има този ден малко сношения. Сутринта след разговора си с Бонева под впечатлението на неговия отказ той написа телеграмата си до Никифорова, в която има толкова ирония, отвращение и открита меланхолия. На часа десет той се научи за образуването на Климентовото министерство и изпрати на амбициозния калугер, с когото едно време бе воювал рамо до рамо, своето саркастично приветствие. За забелязване е, че във всичките тия документи за настроението

¹ Според разказа на разни съвременници.

на Стамболова през този ден вее — покрай патристическата скръб и обидата от софийската измяна — нещо хумористическо, инстинктивната жизнерадост на младия човек, който има още сила да се гаври с трагичното.

На часа десет вечерта Стамболов поиска да говори с Бендерева. Той го попита за положението в София, за намеренията на Силите и пр. Бендерев не отговори. Защо Стамболов, след като се обяви тъй тържествено против преврата, се опита да влезе в сношение с детронаторите? За да ги заблуди. Имаше у Стамболова тази хитрост, която е в расата ни и която революционното му поприще бе развило у него в комитските времена. Тя бе нужна в тоя час. Като шеф на контрареволуцията Стамболов разполагаше само с ентузиазма на Търново и с две дружини на Търновския полк. Наоколо: Шумен, със своите три полка стоеше загадъчен; Русчук със своя гарнизон се колебаеше; Варна мълчеше. Само капитан Маринов в Ловеч бе му дал — от един разговор през деня — впечатлението, че ще го последва; но Маринов имаше също само две дружини. От Южна България никакво известие: две бригади можеха да се вдигнат оттам за преврата или против него.

Стамболов изчисляваше всичките тия вероятности, без да се смуцава. Умът му имаше това необикновено хладнокръвие, което раждаше у него непосредствената опасност. Щом жребие то беше хвърлено, той не обръщаше вече очи назад. Нещо от неумолимостта на естествените закони сякаш проникваше в душата му: той действуваше като съдба.¹

¹ Цялата деятелност на Стамболова носеше отпечатъка на тази неуклонност.

През време на Съединението, когато Кояндер от София пращаше по телеграфа своите заповеди от името на руския цар, Стамболов тласна почти насила княз Александра към Пловдив. Кочо к. Калчев е запазил спомена на тая съдбоносна сцена.

«В Търново, разказва той, пристигнах на 8-ми като делегат на временното правителство в Южна България да поздравя княз Александра и да го покана да дойде в Пловдив, обявен вече за втора негова столица. В телеграфната станция князът, Каравелов и Стамболов се съвещаваха. От угрозите на Кояндера Каравелов се бе стреснал. Той съветваше да се чака мнението на Силите. Младият княз се колебаеше. Тогава Стамболов му заяви:

«Княже, за тебе има два пътя: единият води към Дармшат, другият — към Пловдив.»

Под впечатлението на тия думи князът удари звънеца. Влезе адютантът Марков.

Към тая смелост на духа, която правеше от него — в моментите, когато се твори историята — революционер, Стамболов прибавяше и едно силно практическо чувство. Той имаше нищо от химерическата вяра на утопистите, които в своите възторзи взимат провидението за съдружник; мистицизмът на големите думи не го уполяваше. Подир светкавицата на вдъхновението у него настъпваше положителната работа, на която той не пренебрегваше ни най-малката подробност: такива бяха великите майстори на ренесанса, които — художници и чернорабочи едновременно — сами лееха в бронза грамадните си мускулести статуи.

Като изпрати до приятелите си в провинцията своя позив за митинги, Стамболов знаеше добре, че телеграмите му рискуваха да бъдат спрени. Както в комитските времена, той реши да изпрати куриери: Зелкова — през Дряново, Габрово, Казанлък в Пловдив; учителя Шарапчиев — през Севлиево, Ловеч, Плевен, Орхание в София; поручик Диамандиева — в Шумен. Куриерите имаха мисия да занесат устните инструкции на Стамболова до лицата, които той им бе посочил.

След умората на тоя бурен ден Стамболов отиде да вечеря у Славкова, дето трябваше да прекара нощта. Трапезата не бе още вдигната, когато влязоха капитан Балимезов и поручик Семерджиев, дежурни по караулите и по лагера: те идеха да съобщят от името на офицерите, че ще защитават Стамболова, ако Бонев поиска да го арестува.

Предчувствието на офицерите бе право. Бонев наистина бе получил от Бендерова заповед за арестуването на Стамболова, обаче той не смееше да я изпълни, а само се задоволи да даде заповед на телеграфистите да спират всичките Стамболови депеша. Когато през нощта Загоров се върна в станцията, чиновниците му обадиха за това разпореждане; те бяха уплашени, тъй като Бонев бе им казал, че ще ги разстреля на основание на военното положение. Загоров ги укори за малодушието им. Посрамени, чиновниците се наведоха на масите и вече не се чу в стаята освен тъпия и дребен звук на апаратите.

— Пригответе файтоните — заповяда той.
И стана да се готви за път.»

Подир полунощ Бонев пак се вести в станцията и тогава случайно влезе в сношение с Пловдив. Дежурният Доросиев, който подир това поднови разговора със Стояновича, обеща се да намери Стамболова, но сам той не знаеше къде да го дири. Призори на 11 август се яви Загоров; казаха му, че от Пловдив търсят Стамболова; той прати веднага да го викат.

Стамболов се затече неумит, без яка. Почна се веднага разговорът по апарата. В пловдивската станция Муткуров и Стоянович не бяха вече сами. Преди да му разкажат събитията на миналата нощ, Стамболов поиска да се увери с кого говори. По негово искане обади се Тончев. Недоверчив, Стамболов му зададе някои въпроси от интимен характер, за да провери самоличността му. Историята на една ханъма, еднакво ценна за спомените и на двамата, послужи между друго като средство за удостоверение. След този оригинален изпит — който, както у Шекспировите драми, смесваше лудешкото с трагизма на историята — проточи се един отчет за събитията в Южна България: контрапреврата в Пловдив, предстоящия поход на гарнизоните от Хасково и Стара Загора, бунта на Приморския полк. Щом се спрелентата, Стамболов почна да диктува своя отговор. Южна България му донасяше една войска; той щеше да ѝ даде сега един шеф. Първата му депеша гласеше:

Съобщете Муткурову, че всичко, от него направено, одобрявам, от името на народното представителство провъзгласявам го за главнокомандующи на войските на двете Българи. Да обяви военное положение в цяла България и да заяви на софийското узурпаторско правителство в 24 часа да сложи управлението под страх на смъртна казнь. Залове всички станции в Тракия и вземете мерки да се оздрави правото дело. Тук ще направя нужното за войската. Плевенският полк тоже ще бъде с нас.

Като свърши отговора си до Пловдив, Стамболов се обърна към Загорова:

— Сега пиши.

Загоров написа първите думи: «Прокламация към българския народ», когато Доросиев му каза на ухото, че Бонев иска да арестува Стамболова. Стамболов дочу тия думи и инстинктивно побара револвера си; сети се веднага, че го е забравил при Славкова под възглавницата си, и прати да му го донесат. В тоя момент влиза-

ха Халачев, Китанчев, Градинаров. «Седни тук», каза Стамболов на Китанчева, като му посочи масата си, а на Загорова заповяда: «Искам от тебе офицерите!» Загоров полетя въвн, а Китанчев под диктовката на Стамболова почна да пише историческата прокламация, която след няколко часа като молния трябваше да се разнесе из България. Ето нейния текст, образец на енергия, на повелителност и лаконизъм:

ПРОКЛАМАЦИЯ КЪМ БЪЛГАРСКИЙ НАРОД

В името на българския княз Александър I и на Народното събрание обявявам за изменническо и въвн от законите на страната привременното софийско правителство во главе Климента и всеки, който слуша приказанията на това правителство, ще бъде съден и наказан по военните закони. Назначавам за главнокомандующи на всичките български войски бригадният командир Муткурова и заповядвам на всичките граждански и военни власти да изпълняват безпрекословно неговите заповеди. Призовавам доблестният Българският народ да защити Короната и Отецеството от предателите, които искат да свалят от престола нашия юначен и любим Княз. Нека всевишният укрепи десницата на народа и войската, за да запази честта, правата и славата на Отецеството и на избраний от народа монарх. Да живее България, да живее Българският Княз Александър I.

Председател на Народното събрание: Стамболов

Главнокомандующият българските войски:

подполковник С. Муткуров¹

Тази прокламация на Стамболова бе не само по форма, но и по същество един държавен акт. След низвержението на княза и неволното самоубийство на Каравеловия кабинет Стамболов олицетворяваше като председател на Народното събрание единствената правилно установена власт. Срещу военната диктатура на Груева, произходяща от насилие, Стамболов издигаше диктатурата на закона. Без съмнение конституцията не бе предвидяла аномалния случай, който представляваше сега княжеството; но качеството на Стамболова бе съ-

¹ Прокламацията се протелеграфира до всички гарнизони и окръжни управители на часа 10 сутринта, 11 август.

пак достатъчно, за да даде на контрареволуцията характера на една защита на правото.

Докато Стамболов диктуваше прокламацията, Загоров въоръжи пощалионите с берданки и револвери, постави ги на пост и се затича да дири офицерите. Те заседаваха като полеви съд на втория етаж на същото здание, в което се помещаваше и телеграфната станция. Съдът се състоеше от капитаните: Салабашев, Мазакон, Балимезов, и от поручиците Ив. Паскалев и П. Семерджиев.

Когато влязох в съдебната зала, разказва Загоров, тъкмо вкарваха в нея обвиняемия Кънчо Симеонов, кмета на Новоселци¹. Доближих се до Салабашева и му казах: «Ела веднага, че те вика Стамболов.» Той ми отговори, че ще дойде, но трябва съдът да се оттегли преди това, да отложи делото. Отидох да обадя на Стамболова; той скочи от стола и извика: «Казах ти да ги доведеш тук. . . » Върнах се назад, въвн от себе си, и насилих вратата на съвещателната зала. Офицерите станаха, трепнаха. Дордето да се разправа с тях, ето че се яви и Стамболов. «Господа, каза той, моментът е съдбоносен, тръгвайте след мене!»

Вървейки подир Стамболова, офицерите влязоха в телеграфната станция. «Господа — заяви им той, когато те се наредиха, — облегат на войската и на народа, обявих се против преврата. С мене са гарнизоните на Южна България, Приморският полк и дружините в Ловеч. Подполковник Муткурова назначих за главнокомандующ на войските. Аз ще действувам от името на княз Александра за неговото възвръщане. Който е съгласен с мене, да си дигне ръката.» Всички дигнаха ръка.² «Кълнете се», заповяда Стамболов. Той изрече клетвата; присъствающите я повториха. После се обърна към Салабашева:

— Назначавам те за командир на Търновския полк. Ще доведеш тук дружината си и ще я закълнеш в името на негово височество княз Александра.

— Слушам.

¹ Същият, за процеса на когото се бе върнал Стамболов в Търново.

² Само Ив. Драсов и Паскалев не вдигнаха ръка отначало. Загоров обърна върху тях вниманието на Стамболова; след това те последваха примера на другите.

Салабашев отдаде чест и излезе. Стамболов се отпрати към капитан Мазакова:

— Назначавам те комендант на града. Щом Бонев ти се възпротиви, ще го арестуващ.

— Слушам — отговори Мазаков, като взе под кози-рог.

— Кой е началник на караулите? — попита Стамболов.

Отговориха му, че е поручик Михайловски.

— Повикайте го.

Михайловски се яви, «бледен като пъпеш».¹ С няколко думи Стамболов му съобщи станалата промяна и му заповяда:

— От тоя момент Бонев не е твой началник и ти пре-ставаш да му се подчиняваш.

— Слушам — промълви поручикът, недоумяващ.

Повикан набърже, долита и войнският началник Жейнов. Стамболов разпреди:

— Капитан, ти ще приготиш списъка на запасните в Търновското окръжие. Ако нямаш, ще вземеш от всичките учреждения.

— Слушам.

Всичко това ставаше с необикновена бързина. В залата всички мълчеха: чуваха се само късите команди на Стамболова и шумът, който правеха офицерите с шпорите си, когато отдаваха чест.

Минаха се няколко минути. Един пощалион се затече и обади, че Бонев иде със Салабашева. На стъпалата на антрего ги посрещна Стамболов и взе Бонева под ръка. Щом влязоха в канцеларията, Бонев се наведе да седне на един стол; тогава Стамболов извади револвера си, насочи го към гърдите му и извика: «Ще бъдеш с мен или си убит.» В същия миг Загоров и Китанчев извадиха револверите си. Бонев хвърли околоръст един ужасен поглед на ранен лъв. Изправени до стената, офицерите стоеха вцепенени. Той разбра, че всяко противостояние би било суетно. Бърз в ума, той обърна тактиката си. «Чакайте бе джанъм, чакайте да се разберем.»

В тоя момент в залата се втурна Иван Стамболов², който бе чул, че арестуват брата му. «Чек бе,³ изрева

¹ Според думите на един от очевидците.

² Брат на Ст. Стамболова.

³ Турска дума; значи «тегли!»

той, какво гледате?» Като извади един огромен черногорски револвер, обърна го към Бонева. «Стой, Иване! Какво ще направиш?» — извика Стамболов. Бонев спусна ръката си към своя джоб; Загоров и Китанчев дигнаха чарковете на своите револвери. Коридорът в това време бе пълен от въоръжени опълченци, които надаваха викове ура. Хладнокръвието на Стамболова предотврати едно сблъскване. Той дръпна брата си и го усмири. Бонев също се окопоти. Мазаков се обади тогава:

— Абе, Бонев, дай дума, че поне няма да противодействуваш.

— Колкото за туй, съгласен съм — каза Бонев.

Настана сега приятен отдих. Присъстващите приветствуваха Бонева. Китанчев предложи да го дигнат на ръце. Издигнаха се викове ура, които бидоха подети в коридора и по подражание навън на улицата.

Бонев, който държеше главно да бъде с победителите, които и да са те, се постави веднага в услуга на контрареволуцията. Но за да се оградят от всяка отговорност, той съобщи на непосредствения си началник Филова в Русчук, че е арестуван от Стамболова: това бе последната му хитрост. В действителност той се присъедини всецяло към Стамболова. Той прояви даже ревност. На капитан Иванова той заповяда да вдигне дружината си от Елена и да я доведе в Търново, за да усили гарнизона. За да разсее лошото впечатление, което бе произвел в Пловдив със своите заканвания, той телеграфира на Муткурова: «Аз нощес ви говорих, че не съм против, но чаках да се разясни въпросът.» Подир няколко часа, след като закълна полка отново в името на княз Александра, Бонев изпрати до Муткурова една втора телеграма, в която — с един несвойствен нему лиризм — призоваваше историческото минало на Търново и честитеше на Пловдивския гарнизон патриотическата инициатива.

Между туй Стамболов организираше възстановената от него власт. С указ № 1 той назначи Муткурова главнокомандующ на българските войски; с указ № 2 Ив. Стояновича¹ — директор на пощите и телеграфите; с

¹ Първоначално Стамболов бе назначил директор В. Загорова; но Муткуров отговори, че е назначил вече на тая длъжност Ив. Стояновича, чието име се помести в указа.

указ №3 Хр. Басмаджиева — комендант на гр. Бяла. Бяла представляваше особено значение, защото владееше телеграфните съобщения в Северна България. Басмаджиев наядна една случайно намерена униформа на подпоручик, взе един телеграфист и един стражар и до вечерта завзе беленската станция.

През това време София не се обади никак, нито Стамболов я потърси. Той само изпрати на Климента една сурова лаконическа депеша, която гласеше:

«От името на княза и на Народното събрание запovedвам ви в 24 часа да сложите властта и да се подчините на главнокомандующия на българските войски подполковник Муткурова, инак ще бъдете застреляни на едно със съучастниците си.»

IV

Първите преговори на Стамболова

Къде е князът? — Окръжно на Стамболова до крайдунавските власти. — Пратеници до княз Александра в Букурещ. — Фалшивата телеграма на Груева. — Стамболов и Олимпий Панов. — Разговор с Русе. — Блъсков тръгва за Търново. — Отговор на Шуменския гарнизон до Стамболова.

След материалния успех на контрареволуцията, който можеше да се счита вече обезпечен, голямата грижа на Стамболова бе да изнамери местопребиванието на княза. От два дена насам се пръскаха по този повод най-разнообразни слухове. На първо време се чу, че съзаклетниците предали княза на сърбите; после, че го държали скрит в Балкана; най-сетне, че го качили на някой параход по Дунава. Последната версия донесе Д. Мантов, пристигнал в Търново на 11-и сутринта.

Мантов бе тръгнал от Русчук на 10-и подиробед. Той знаеше, че още на 9-и по заповед на Груева Блъсков изпрати яхтата в един от крайдунавските градове. Това бе единственото указание, което имаше Стамболов. Като съобрази за пътищата, които водят от София за Дунава, и за разстоянията, той се досети къде може да се намира князът и даде разпореждане за неговото освобождение. На часа 1 и 10 м. подир пладне той изпрати следната окръжна депеша:

Видин. Подполковник Любомскому, окр. управителю. Лом. Окр. управителю и войнскому началнику. Свищов. Дружинному командиру капитану Мандаджиеву и окр. управителю. Рахово. Окр. управителю.

Негово височество княза днес ще бъде изведен из Княжеството България на ромънската граница. През лошите места турете кордон и го задържте в земята ни. Телеграфирайте Начовичу в Букурещ да извести навред за станалото и да телеграфира князу, че всичкият народ в провинцията е с него, а така също и двете дружини от първия полк на Сливница. № 30.

Председател: *Стамболов*

Главнокомандующий на войските: подполковник *Муткуров*
Изпратена чрез Плевен, дето станцията се подчиняваше още на софийското правителство, тази телеграма биде спряна от военния комендант, който я съобщи Груеву. Тогава Груев, уплашен да не би яхтата да бъде заловена по Дунава, разпрати до окръжните управители и гойсковите началници известната фалшива депеша:

Съобщавам ви за сведение, че принц Батенберг днес в часа един подир пладне бе изваден от яхтата и оставен на влашкия бряг до градеца Читате.

Груевата депеша биде протелеграфирана в провинцията на часа 5 и 40 м. подир пладне. Няколко минути преди това — на часа 5 и 30 м. — Стамболов, който бе добил неизвестно откъде по-точни сведения, се отнесе направо до раховския окръжен управител Бончева:

Научавам се, че княза щял да минува през вашия град, за да излезе през граница, заповядвам ви да го задържите. Кажете на началника на яхтата капитан Корабаров и на началника на конвоя, който води княза, че ако те го изведат зад граница, ще бъдат разстреляни. № 36.

Председател на Народното събрание и на привременното правителство: *Стамболов*

Главнокомандующий: подполковник *Муткуров*

На околийския началник в Тутракан Н. Обретенов — син на прочутата баба Тонка и шурей на Захари Стоянова — Стамболов телеграфира да прати стражари по течението на Дунава на разстояние от един и половина часа, за да следят дали ще се появи яхтата, и щом тя се весте, да се качи на една лодка и да тръгне към нея с бял флаг, за да съобщи Корабарову заповедта за освобождението на княза. В същия дух се изпратиха разпореждания и до войския началник в Силистра капитан Тепавски.

Лъжливата депеша на Груева заблуди след това Стамболова: той повярва в баснята за Читате и прати чрез Русчук следната депеша до Начевича:

Княза днес изхвърлен на румънския бряг над Корабия в градеца Читате. Немедлено направете разпореждане да се доведе в Букурещ, отдясно ще дойде да го вземе народна депутация. Кажете му, че народът и войската са с него.

За да не би князът да се усъмни в тия сведения, Стамболов му изпрати двама делегати, които тръгнаха същия ден по разни пътища: Мантов през Русе за Букурещ; Захари Градинаров през Свищов. Те носеха собственоръчни писма от Стамболова, които съдържаха позив към княза да се върне в държавата си.

Позивът бе в действителност преждевременен: Северна България не бе се още произнесла. Сам Стамболов току-що бе телеграфирал на Муткурова, че Търновският полк не може да тръгне за Пловдив, тъй като Видин, Русе и Шумен се колебаели още. Тепърва той се надяваше да ги привлече на своя страна и да въздвори единовластие в цялата страна.

Той се готвеше да приказва с Русе, когато от София се обади Панов.

Олимпий Панов бе другар на Стамболова още от скитанията им из Румъния. В Букурещ те бяха яли заедно суровия залък на изгнанието и бяха мечтали за свободата на България. Една страдна жажда за действие бе ги хвърлила сетне и двамата в успоредни пътища! Стамболов мина Дунава, за да поведе въстанието, а Панов отиде да се бие в Сърбия. От Освобождението те живееха като братя. Панов, болнав, лятно време гостуваше в колибата на Стамболова на търновските лозя като у дома си. В София те бяха неразделни. Когато сега Панов се обади, Стамболов почувствува голяма радост. В тия критически времена той щеше да има в столицата един приятел, чието влияние във войската бе безспорно. Панов, командир на артилерията, бе считан като храбър и достоен офицер.

Разговорът между тях се почна с неминуемите въпроси за самоличността, които Стамболов бе поставил на мода.

«Коя книга ти пратих отзад граница?» — попита Панов.

«Мемоарите на Кора Пирл.»
Стамболов също му зададе един въпрос: «Как се каз-

ваше приятелката, с която се запозна чрез мене, когато беше болен на Марно поле?»

«Годорка.»

Стамболов му съобщи прокламацията си. Сетне, без да чака отговор, го залови:¹

«Кои причини те накараха да станеш изменник на княза и отечеството?»

Той го посрещна така солнато, защото знаеше, че Панов е благодушен и при първия упрек ще си отвори сърцето. Панов отговори:

«Аз снощи пристигнах и не съм взел никакво решение. Когато узнах снощи, че I артилерийски полк е на страната на Груева, дойдох да се посъветвам с тебе. Груев ми позволи да се разговоря с тебе конфиденциално. Аз и Никифоров сме противни на преврата, но желаем да се избегне кръвопролитие. Князът днес ще бъде изкаран на румънския бряг на Дунава, близо до австрийската граница. В такъв случай как ще може да се възстанови князът?»

«За нас князът — възрази Стамболов — не е свален. Каквото и да съобщават от София, то за нас и за народа не е обезателно. Ако вий и Никифоров сте противни на станалото, как гледа Каравелов на същото нещо. Отговори!»

Панов отговори:

«Каравелов гледа също тъй, както и аз.»

После добави:

«Снощи Богданов ходил при Цанова да му съобщи телеграмата от руското правителство, че руска окупация няма да има, ако всички българи признаят свършившето се и ако не стане кръвопролитие в страната.»

Думите на Богданова не произведоха върху Стамболова голямо впечатление. По-важно бе за Стамболова да узнае какво е истинското положение в София. Панов между туй, очевидно зле осведомен, му даваше неверни новини: двете дружини в Сливница се колебаели, гарнизоните в Плевен и Варна не се били още произнесли. Тогава Стамболов го попита:

«Сам ли си, или има някой до тебе?»

«Аз съм сам в един верен телеграфист; само в тия уловия дойдох в станцията да говоря с тебе.»

¹ Разговорите в кавички са възпроизведени буквално по телеграмите.

Стамболов му откри картите си

«Обявявам ти, че с нази е всичката тракийска войска, Търновски, Плевенски и Варненски полкове. Мерки са взети и другите войски да вземем със себе си. Кажете Груеву, че му предлагам да сложи властта от ръцете си и му обещавам, че ще остане цял и невредим; инак ще си изпълним длъжността. Моля те и ти предлагам да вземеш командата на Софийския гарнизон, да пратиш верен човек до майор Попова в Сливница и да задържите княза. Ако това не стане и се почне междуособието, отговорността е на бунтовниците софийски и ще съумеем да им заплатим за мерзостта. Не първи път ти защитавах народа, правдата и честта. Бъди и сега решителен, храбър и велик като преди. Ако в София не искаш да вземеш гарнизона, иди в Сливница и повярвай, че ще спасиш честта на българите. Всичко съобщи на нашите верни приятели. Нека знаят всички. . .»

Тук Стамболов попита дали няма трансляция в някоя стая. После продължи:

«. . . всички наши приятели, че ние скоро ще им дойдем на гости. Приемаш ли предложението? Отговори немедлено!»

Панов отговори:

«Майор Попов е арестуван. Знам положително, че князът ще бъде стоварен на румънския бряг. Могъл бих да убедя офицерите, които са взели участие в преврата, да вземат моя страна, ако им обещаая, че князът няма да се върне. Имате ли сношение с Втория артилерийски полк? Отговорете!»

Стамболов предложи веднага амнистия, но за княза изхитрува. Той бе решен безвъзвратно — както се вижда от всичките негови разпореждания — да направи всичко възможно, за да го възстанови на престола, обаче скри своите намерения, за да не пресече на софийските революционери пътя на отстъплението и да ги предизвика на крайности. Той отговори на Панова:

«Обещайте на офицерите, че им давам пълна амнистия от името на княза и на Народното събрание и ги моля да признават за главнокомандующ подполковник Муткурова и да не стават причина за гражданска междуособна война. Като вземем и столицата в ръцете си, ще се съберем и въпроса за княза ще решим. Нека знаят офицерите, че и нам България е по-мила от княза

и че няма за един арапин да изгорим Арабистана. Ти знаеш моите убеждения и как аз гледам на този въпрос. Упълномощавам те да им разкажеш нашите най-съкровени мисли. Вторият артилерийски полк зехме мерки да бъде с нас. Така също и за другите войски в Източна България и във Видинско. Ще чакам с нетърпение какъв резултат ще има твоята мисия и те назначавам от името на Народното събрание комендант на Софийския гарнизон. Всеки, който не изпълни приказанията ти, ще бъде застрелян. Целувам те. Бог да ти е на помощ!»

Панов се обеща да види Груева и да съобщи неговия отговор, а Стамболов повика на апарата Русе.

Мантов бе донесъл за Русе благоприятни известия. Населението в града бе възбудено против преврата. На 9-и сутринта стана там митинг в полза на временното правителство, но без никакъв ентузиазъм. На една малбройна публика, дошла повече от любопитство, Тодор Тодоров държи реч против княза, за когото каза: «Трябва да тържествуваме, че се отървахме от онази немска маскара. Колкото косми има на главата ни, толкова князе ще намерим като него.» Публиката обаче не бе наклонна да тържествува; тя се разотиде мрачна и негодующа. За да не се отрази това настроение и върху офицерите, Блъсков им заповяда да не излизат вън от лагера. При все това те почнаха да шумят. Чувствуваше се, че недоволството расте всяка минута. Сам Блъсков, стреснат от Стамболовите депешни, изпадна в недоумение.

Мина ми през ума, разказва той, да не би да има наистина някаква мистификация. Затекох се на станцията да разпитам Бендерев за историята на станалото. Отговориха ми: «Отиде да спи.» Туй още повече ме озадачи. Заявих: Ако Бендерев не се яви веднага, ще спра всички разпореждания. Подир малко той се яви. Дадох му някои въпроси, за да се уверя, че е той. От него научих, че Каравелов и Никифоров били уж вътре в преврата. Бендерев ми каза: «Никифоров е тука.» Сетне узнах, че това било лъжа.

След тоя разговор Блъсков телеграфира на Стамболова: «Тая работа не е възможно да бъде фалшива.» Но спокойствие на духа вече не намери. Той чувствуваше, че не държи гарнизона здраво в ръцете си. Враждебната резерва на Филова го тревожеше извънмерно:

да го арестува той не смееше; да се споразумее с него виждаше, че е невъзможно. И малко по малко той почваше да се разкайва, че не е послушал Стамболова. Когато се получи прокламацията от Търново, той се обърка съвсем. Филов, който усети, че е дошел моментът да излезе на сцената, свика офицерите на съвет и поиска да чуе тяхното мнение.

Тъкмо тогава Стамболов повика по апарата Русе. Понеже началникът на станцията Бъчваров закъсна да се обади, Стамболов го заплаши, че ще го разстреля. Бъчварова заплашваха едновременно и от София, и от Пловдив, и от Търново, което го принуди еднаж да отговори: «Една глава имам и от три места се канят да ми я вземат: кому по-напред?» По чувство обаче Бъчваров бе с контрапреврата и твърде охотно осветли Стамболова върху работите в Русчук.

«Сега, каза той, ще става събрание от военните в града по инициатива на Филова, за да обсъдят положението и да ви явят вашата страна ли ще държат, или на сегашните. Аз съм в кале на един апарат и не мога да се обърна в апаратната станция.»

Стамболов заповяда:

«Филов непременно да дойде, имам да му съобщя (нещо).»

Отидоха да викат Филова, но той не се яви, бидейки задържан в офицерското събрание. Стамболов тогава предаде разпорежданията си чрез Бъчварова:

«Кажете на военните да не пречат на действията и разпорежданията ми. Цяла Тракия с войските си е с нас, така също Варненският, Търновският и Плевенският полкове. Софийският гарнизон чрез майор Панова и самият Груев предлагат да се подчинят, ако обещава да им дам амнистия. Цяла България е с нас, а вие още философствувате. Съобщавам на всички, които се противят на моите разпореждания, че няма да има милост за тях. Ако военните са истински български патриоти и хора кавалери, нека си спомнят клетвата на княза и на отечеството. Скоро ще имам със себе си и София и тогава ще сметнеме с непокорните.»

Обръщайки се към Бъчварова, Стамболов добави:

«Вам предлагам, ако ви е мила главата, да се покорявате на приказанията ми.»

— Сега отворете линията на Букурещ — каза Стамболов и почна да диктува:

«Съобщете на Начовича, че го вика Стамболов, председател на Народното събрание и временното правителство, да му събщи да извести европейските сили, че народът и войската са за и с княза. И той, Начович, да телеграфира вред, ако би князът да е в Румъния или зад граница, да доде в Търново, старата столица, да седне на престола си.»

— Всичко ще направя и ще ви уведомя — отговори Бъчваров, тероризиран.

— Тогава отворете ми линията за Шумен.

Шуменският гарнизон — един от най-големите в България¹ — бе фанатизиран за преврата. Тук всички големи военачалници бяха врагове на княза: някои, като ротмистър Людсканова, по роднински връзки; други, като Тянкова, по политически влияния. Само капитан Диков бе съмнителен, но на 10-и и той докара полка от Мараша, дето бе на лагер, и го закълна във временното правителство. Гражданите в първите дни се въздържаха. Една шепа цанковисти държаха на 9-и митинг, на който Т. Икономов говори против княза. На 10-и вечерта почна да се забелязва вече между населението глухо брожение. Някои млади офицери почнаха също да негодуват, задето началството им ги държало в неизвестност. На 11-и преди обед Тянков се върна от станцията развълнуван и каза на полковите командири:

«Голям пожар се запали по България. . . »²

Той бе получил прокламацията на Стамболова. Командирите решиха да я държат в тайна. През нощта те бяха узнали от Груевата телеграма до Шиварова за бунта на Приморския полк и се боеха да не би движението да се пренесе и в Шумен. Между туй офицерите от гарнизона се събираха по няколко пъти на ден на съвет и разискваха върху положението с оня вид наив-

¹ В Шумен квартируваха: 2-ри артилерийски полк (командир капитан Козаров); 2-ри кавалерийски полк (командир ротмистър Людсканов); Преславският полк (командир капитан Диков). Бригадата командуваше подполковник Шиваров. Началник-щабът на бригадата бе капитан Тянков. Другият пехотен полк от бригадата, Приморският, бе във Варна.

² По разказа на Ив. Кожухаров, тогава батареен командир в Шумен.

ност, която отличава военните, когато загазят във високата политика.

Часът бе 3 и 20 м. подиробед (11 август), когато Стамболов се обади от Търново. В Шумен на апарата бе телеграфистът Цеков, който бе служил по-рано в Народното събрание. Стамболов му предаде една записка за депутатите Маджаров и Друмев. Той им известяваше, че е назначил Муткурова за главнокомандующ, Панова за комендант на Софийския гарнизон. Даваше им сведения за София:

«Майор Груев и офицерите от Софийския гарнизон молят за амнистия. . . Нито Каравелов, нито майор Никифоров, нито никой друг виден български деец от нашата партия не са имали известие за тоя преврат.»

Накрай Стамболов заповядваше на окръжния управител да напечата прокламацията му в хиляди екземпляри и да я разпространи между населението.

На часа 4 и 30 м. на станцията се явиха Шиваров и командири Козаров, Людсканов и Диков, които побързаха да заявят:

«Седми Преславски полк, конният и 2-ри артилерийски полкове дадоха клетва, че ще служат вярно и честно на временното правителство. Костите си ще сложим на шуменските крепости, но 'ще защитаваме почнатото дело от временното правителство. Сливенската бригада е с нас.»

Стамболов отвърна:

«Преди да ви отговоря, желая да се убедя вие ли сте самите, които ми говорите, и затова питам: «Когато Шиваров идва в Търново у мене в квартирата, кой ни завари? Питам Людсканова: в коя махала е тяхната къща?»

Людсканов: «Обявявам ви за изменници на отечеството.»

Стамболов: «Отговорете на въпроса за самоличността си.»

Людсканов: «Какво повече разсъждения? Очакваме ви на укрепленията.»

Още няколко пъти Стамболов настоя да го пита за самоличността му, но Людсканов повтаряше неизменно: «Очакваме ви на укрепленията!»

Тогава от Русе прекъснаха разговора, за да съобщят на Стамболова, че Муткуров е дал заповед Кутин-

чеву да арестува Блъскова. Преди това обаче Блъсков, уплашен от прокламацията на Стамболова, бе потеглил за Търново.

Полковите командири в Шумен не знаеха още за успехите на контрапреврата. Те си въобразяваха, че са встанили само гарнизоните в Пловдив и Търново. Те бяха още пълни с надежда. След разговора, в който Людсканов бе наругал Стамболов, Тянков вика Гуджева от Сливен и му съобщи:

«Обявяваме Стамболова за изменник на народа; самозвания Муткуров — за враг на отечеството. Топовете са готови да прострелят подобни мерзавци. Впрочем дадохме клетва да се бием против горните самозванци.»

Тянков се тури в сношение и с Филова, когото мислеше за съчувственик; но Филев бе решен вече да признае Стамболова и се колебаеше само върху формата на своето подчинение. Той съобщи на Тянкова своя план:

«Да се предаде властта в ръцете на един главнокомандующ, макар на подполковник Муткурова, като монарх, който да потрива за свои помощници водителите на всяка партия, а именно: Грекова, Стамболова, Цанкова, Радославова, Гешова на банката (директор), и да свика главнокомандующия Великото народно събрание, за да реши участта на отечеството.»

В някакъв успех на преврата Филев вече не вярваше. «Софийското правителство слабее», каза той на Тянкова, който недоволен прекъсна разговора.

От Варна Тянков получи също обезсърчителен отговор. Той повика по апарата Драндаревски и му поиска от името на бригадния командир присяжния лист; Драндаревски му заяви, че полкът не признава временното правителство. Поканен да дойде в Шумен за обяснение, Драндаревски отказа. Тогава Шиваров реши да замине за Варна. Той прие тази мисия съвсем неохотно, защото се боеше, да не би да го постигне участта на Сарафова; но полковите командири му обещаха, че ако на другия ден, на 12-и, не се получи телеграма от него, те ще тръгнат с войската за Варна, за да го освободят.

Муткуров в това време взимаше бързи мерки за един поход срещу София. Капитан Савов, който действуваше като началник-щаба, даваше по гарнизоните разпоредби за съсредоточението, като им определяше и маршрут.

За до вечерта се очакваше да пристигне Никифоров в Родопския полк. Капитан Маринов бе известил с една възторжена телеграма, че потеглюва. На капитан Петрова в Стара Загора Велчев бе казал да изругае на тръгване бригадния си командир Гуджева «за измяната към любимия княз». Готвейки се за път, Петров написа на своя шеф една псувателна депеша с херои-комическо съдържание. Всичко вървеше добре: Пловдивският гарнизон, горд от своя успех, пълнеше България с бомбастични депеша.

В София владееше голямо униние. Другите още се държеха поне външно, но Груев бе грохнал окончателно. Когато прочете прокламацията на Стамболова, той се залюля от уплаха и каза на Панова: «Моли Стамболова само въстание да не вдига. . . За останалото ще се споразумеем.» Но ето че Стамболов действуваше вече за възвръщането на княза, единственото условие, което Груев не можеше да приеме, защото го беше срам. И едно голямо отчаяние го облада, затъмни очите му. Наоколо той не виждаше никаква подкрепа, всеки мислеше вече тайно за своето спасение. Радко Димитриев, който най-напред бе решил да бяга, още театралничеше. Но Груев бе уморен вече от неговите големи планове и големи думи. От руското агентство той не виждаше никаква помощ. Оставен без инструкции, бюрократ, случайно изпаднал посред една революция, която търсеше в него водител, Богданов повтаряше безнадеждно в разни форми платоническата депеша за доброжелателство, получена от Петербург на 9-и. С Климента и Цанкова Груев не се срещна почти никак. Като окаяна душа той обикаляше около Каравелова, гледайки го въпросително с уморените очи на восьмичното си лице. Но Каравелов отговаряше, че не може да дава съвети, когато други имат властта.

Положението между туй ставаше всеки час по-критично. От Сливница идеха тревожни известия. Офицерите, които бяха отказали да положат клетва, бяха наистина под арест; но те можеха, когато поискат, да вземат дружините. Най-жестокото разочарование Груев изпита от военното училище, което на 11-и отказа да признае временното правителство. Юнкерите, които бяха конвоирали княза за Буховския манастир и сетне се върнаха

т София, бяха разбрали, че са станали оръдие на едно взменничество. На всички увещания на началниците си не отговаряха, че са готови да се закълнат в конституцията, но не и на една партизанска власт. Барикадирани в училището, те не пропускаха никого. Паков, който си позволи да ги заплашва, насмалко щеше да бъде промушен. Самият Груев биде посрещнат от тях с едно враждебно мълчание, по-красноречиво от всякакви протести. Той разбра, че учениците му го вече ненавиждат, и си излезе посрамен в душата си.

Всичко се съчетаваше, за да деморализира Груева. Управляващият английското агентство Конди Стивен, който му държа тоя ден застрашителен език, като го пита от името на своето правителство какво е станало с княз Александра, пишеше на лорд Идеслей:¹ «Майор Груев изглежда уплашен и смутен; маниерите му са съвсем обратното на ония на един решителен революционен шеф, гордеещ се с успеха си. Той отхвърли от себе си всяка отговорност и ме увери, че неговото ръководяще положение се дължи просто на старшинството му и на силата на обстоятелствата.»

От подиробед (11-и) до вечерта Груев се съвещава на няколко пъти с Панова, за когото се бе хванал като за избавител. На часа единадесет те повикаха Стамболова по апарата. На станцията бяха само те двамата. Стамболов поиска да говори най-напред с Панова, комуто и тоя път зададе въпроси за самоличността. Преди всичко Панов му предаде пълния текст на телеграмата на руското правителство, от което бе публикувана и афиширана само една част, сетне изброи условията, при които Груев се съгласяваше да предаде властта си на Панова, именно: 1) князът да не се връща; 2) пълна амнистия на участниците в преврата; 3) Панов да стане главнокомандующ на войските в цяла България. Пановото съобщение свършваше тъй: «Бендерев ми каза, будъто-бы Гадбан ефенди заявил, че ако станат бъркотии в Румелия, турските войски щели да навлязат, за да възстановят порядъка. Отговори на тия въпроси и после ще говоря сам. Аз съм сам.»

Стамболов отговори:

«Телеграмата прочетох. От нея извличам, че руското

правителство се вижда слабо да ни защити от натиска на европейските сили и че с чужди ръце иска да вади кестени от огъня. Не искам междуособия. Готов съм да си туря главата на прага, само това да не стане. Кажете Груеву, че ако той повери вам¹ властта на преданите нему софийски войски, с това ще спре кръвопролитие и ще поправи злото, на което може да е станал причина.»

За княза Стамболов повтори същото, каквото бе казал заранта:

«Като се въдвори тишина и едновластие в България, ще се сберем представителите наедно с по-първите български граждани и военни лица да размислим и решим що трябва да се прави. Тия лица ще решат трябва ли князът в България да се върне, или не.»

За амнистията:

«Обзалагам си главата, че на офицерите ще се даде пълна амнистия и няма да оставя косъм да падне от главата им.»

Сетне с един патетичен позив Стамболов се обърна към Груева:

«Ти, Груев, и офицерите добре знаеги как обичаме ние отечеството и какви жертви сме готови да правим за него. Вий може би да не знаете, че власите вече заемат Силистра. Дотам ли я докарахме? От турските войски се не боя; не могат те да влязат в Румелия. Страх ме е от руските и това е причината, дето сме готови аз и приятелите ми и всичките защитници на отечеството да правим такива грамадни отстъпки. Майор Блъсков е сменен в Русчук от Муткурова и на мястото му е назначен капитан Кутинчев. Войските тракийски искат разрешение да тръгнат за София. Прибързайте да предварите злото. Да не доживее България до кървава гражданска междуособна война. Каравелов затворен ли е още? Отговорете.»

Отговори Панов:

«Каравелов не е затворен. Положителни сведения нямаме, че князът е натоварен и изпратен за граница. Заповядано е на офицерите, които го съпровождат, ако

¹ Не трябва да удивлява това, че Стамболов се отправя понякога до своя приятел Панова на «вий». Тогава на тия неща не се обръщаше внимание: дядо Славейков пишеше на сина си «Господин Иване» и му казваше «вий». Вж. писмата му в Министерския сборник.

¹ Английската синя книга, Turkey, 1887, т. 1.

в случай стане покушение за неговото освобождение от някого, да се постъпи с княза съгласно с дадените на офицерите инструкции. Какво имате да ми казвате още?»

Стамболов повтори настояванията си пред Панова да вземе от Груева командата на софийските войски и му обеща, че в такъв случай ще дойде веднага в София. Но Панов не даваше положителен отговор. Той помоли Стамболова да вземе мерки, за да не стане в Южна България стълкновение между Гуджева и Муткурова. После попита:

«Понеже войските, предани Груеву, са се клели за вярност на временното правителство, то как да мотивират упразднението¹ на временното правителство?»

Стамболов възрази:

«Груев ще предаде тебе властта и преданите нему войски и ще се свърши.»

Той не даваше на клетвата никакво реално значение.

«И тук, съобщи той Панову, вчера се кълна полкът, но днес го разкъгнахме и когато това ставаше, небето се цепеше от ура.»

Панов попита друго: «Как да постъпя с Груева?»

Стамболов не мислеше за никакви репресали. Той отговори:

«Ще го оставите свободен и ако намерите за нужно, за началник на училището².»

Разговорът, започнат на часа 11, се продължи късно подир полунощ. Груев не можеше да вземе участие в него: той приказваше в това време с Видин.

Бригдният командир във Видин подполковник Любомски показа отначало голяма ревност в полза на преврата. Той бе един неуравновесен човек. По ум не надминаваше един турски паша от епохата на еничарите. Когато се получи указът за военното положение, той поиска да направи от Видин един вид сатрапия. Първата му работа бе да издаде заповед, за да се направи паважът в града, и понеже кметът не му оказва съдействие, той го глоби и го арестува. Почна след туй с окръжния управител Манолова една полемика с афши, която би била

¹ Руска дума, значи: унищожението.

² Военното училище, на което Груев бе началник преди преврата.

безценен документ за някой водевиллист. Манолов бе принуден да иде в Калафат, за да изпрати своите депеши до София.

Войската във Видин се закълна още на 9-и. Големите началници на гарнизона посрещнаха съчувствено детронацията: капитан Белинов, защото бе посветен косвено в заговора; капитан Узунов, защото бе прочел в състава на временното правителство името на военния министър Никифорова, в когото той имаше безгранична вяра. От Ловеч обаче, дето квартируваше един полк от бригадата, първия ден не се получи никакви известия. На 9 август, часа 8 и 30 м. вечерта, капитан Мечковев предаде на капитан Маринова заповедта на бригдният командир да приведе под клетва полка. Маринов отговори на 10-и към пладне:

«Не желая да бъда клетвопрестъпник, а още повече да подвеждам и други в това престъпление.»

Тоя неочакван отговор озадачи Любомски, куражът на когото бе повече шумен, отколкото дълбок. Той извести в София за непокорството на своя подчинен и внуши да се действа чрез Каравелова, към когото Маринов хранеше още от румелийско време голямо почитание.* Вместо Каравелова нае се с тази мисия Бендерев; неговите увещания обаче останаха безплодни. На дългите заплашителни депеши на Любомски Маринов продължаваше да отговаря с лаконическо презрение. Любомски съобщи на дружинните командири, че Маринов е отстранен от длъжност, и им заповяда да го арестуват; но те се солидаризираха със своя шеф и отказаха да изпълнят заповедта. Заведущият домакинството капитан Иванов, комуто Любомски телеграфира също да арестува полковия си командир; отговори: «Моля, повикайте ме чрез непосредствения ми началник.» Началникът на станцията в Ловеч се отказа от своя страна да приема депешите против Маринова, като заяви, че той му е подчинен на основание на военното положение. В такива бурни обяснения между Ловеч и Видин се минаха първите три дена. На 11-и вечерта, към полунощ, Маринов телеграфира на Любомски:

* Маринов бе адютант на Алеко паша, когато Каравелов избяга в Пловдив подир Свищовския преврат. Той бе от кръжока на в. *Независимост*, за издаването на който занесе на Каравелова 200 наполеона помощ от пашата (по разказа на генерал Маринов).

«Вий отрешихте предварително себе си в позорно и подло клетвопрестъпничество спрямо героя и защитника на земята ни, а какво ще правя и накъде ще тръгна аз сега, то не зависи от вас и не е работа на клетвопрестъпници и подлещи като вас, а е веление на светия воински дълг към княза и отечеството.»

Но когато получи тази жестока депеша, Любомски се бе вече отменнал.

Стамболовата прокламация произведе във Видин грамадно впечатление. Тя се яви преди всичко като едно доказателство, че либералната партия не одобрява извършеното в София. За офицерите, които бяха почти изключително либерали, това бе много важно. Освен това лично Стамболов имаше голямо обаяние в гарнизона: Белинов и Узунов му бяха лични приятели. Импулсивният ум на Любомски, който го влачеше по линията на най-последното (по дата) впечатление, се разфуча против временното правителство със същото лекомислие, с което бе пламнал за него. На тоя обрат не бе чужд и Захари, който на 11-и се озова във Видин, идещ от Румъния.

Превратът намери Захари Стоянова в Русчук: той го посрещна с голяма болка и на часа се обяви против него. На 9-и сутринта, когато Тодор Тодоров, Губиделников, Т. Кърджиев се готвеха да свикат митинг, той им заяви: «Свикайте го, но аз ще говоря против предателите в София!» Блъсков, който чу това заканване, се обърна към Захария и си потупа сабята. Захари потупа пък демонстративно джоба, в който държеше револвера си.¹ Захари бе революционер по вдъхновение, но не бе човек на действието. След немия и къс диалог, в който той отговори на Блъсковото занлашване, като го заплаши сам, той изгуби кураж (както на 6 септември сутринта) и като си обръсна мустаците, за да не го познаят, избяга в Гюргево заедно с двама руски офицери от флотилията — Кузнински и Луцки.

Какво прави Захари в Румъния, е неизвестно. Той претендираше, че бил в Букурещ и приказвал с Братиано. Както и да е, на 11-и той се вест в Видин, за да убеди Любомски да се обяви против преврата. Д. Ризов бе

¹ По разказа на генерал Блъсков.

имал в София същата идея: и той се готвеше да замине за Видин. Любомски, техен сподвижник по Съединението, човек на големите фрази като тях — с низша култура, разбира се, но с апломб — им се виждаше предопределен да спаси честта на армията. Захари успя в мисията си само наполовина. Любомски бе готов да се съгласи, независим от София, но без да се присъедини към Стамболова. Той считаше за по-безопасно да стои неутрален. В тоя Дон Кихот имаше един Санчо Панса, който взимаше връх. Белинов, възпитаник на юридическата академия в Петербург, изнамери формулата на положението: вяност към конституцията. Той подозираше може би, че конетитуцията, въз основа на която Батенберг бе княз на България, изискваше неговото възвръщане, но формулата му харесваше, защото тя не ангажираше бъдещето и оставяше вратата отворена за едно споразумение в детронаторите в София.

На часа 2 и 10 м. през нощта, 11-и срещу 12-и, Видинският гарнизон обяви своята неутралност със следната депеша:

12 авг. — ч. 2 и 10 м. сутринта

До революционния комитет в София:

Майор Груев, Никифоров и митрополит Климент.

Видинският полк, пионерната дружина, втората дружина от Плевенския полк и крепостната артилерия положиха клетва за вяност на привременното правителство. Ако ний изказахме съчувствие на онези, които се наеха да работят уж от името на българския народ, то с това смятахме да изпълним едно свето задължение спрямо отечеството. Но за зла чест ний видяхме, че новото правителство не е народно, а революционерно, и тъй като Търново се показа против него, то и ний се убедихме, че сме измамени. Благодарение само на тази измама ний подкрепихме това противонародно дело, но сега, когато тази измама излезе наяве, ний не искаме вече да се покоряваме на това правителство, а само на едно народно и по никой начин не можем да допуснем, щото един противонароден комитет да се разполага с армията на България. Ний известяваме затова тържествено, че вчерашната клетва не свързва вече никого. Смятаме се свободни от всички задължения спрямо привременното правителство и от днес ще работим самостоятелно и ще се държим с тези, в които сме уверени, че те стоят начело на едно истинско народно дело. Обнародвайте това наше съобщение, за да се избърше дамгата на войската, заедно се присъедини към революционерите.

Комендант на крепостта Видин и командир на втората бригада:

Подполковник *Любомски*

Вторий комендант и командир на пионерната дружина:

Майор *Узунов*

Командир на Видинския полк:

Капитан *Белинов*

Тая телеграма зашемети детронаторите: в един ден цяла България им се изплъзваше из ръцете. Какво ставаше в Шумен, бе неизвестно, тъй като съобщенията бяха прекъснати; от Сливен нямаше вече никакво известие. Оставаше Видин като сигурен и ето че и той бе завлечен от стихията, разюздана от Стамболова. Груев вика Любомски, за да го увещава.

«Прибързали сте, полковник, каза му той, да приписват значение на застрашителните дрипели на Стамболова.»

Разправи му после с каква благородна цел бил извършен превратът:

«Колкото за свалянето на принц Батенберга, то в патриотичността на това дело може да се съмняват само слепите, защото то спасява България от една нова ерзбско-българска война, която щеше да ни завари непригтовени, и от една руска окупация.»

Груев, предполагайки, че Стамболов е повлиял във Видин, постара се да очерни него и Муткурова.

«Те ратуват за един човек против цяла една страна, те искат да повторят у България една нова Вандея и за един княз непопулярен, който стана причина за толкова нещастия.»

На разговора присъствуваше и капитан Вазов. Той пожела да говори с Белинова и го упрекна, че е изменил на чувствата си:

«Аз мисля, според казването на Митетелова, че ти си съчувствувал и си намирал за патриотическо това дело, в което ний рискувахме живота си, само за мисълта, че ний спасяваме България.»

Вазов добави, че Русия одобрява преврата:

«Знаете ли, че руското правителство изпратило тука телеграма, в която изражава своята благодарност за извършеното и гарантира България от всяка опасност и външно нападение?»

Нищо не помагаше: Видинският гарнизон настоя на своята телеграма, отказвайки да спори по-нататък.

Между туй Панов след кратко съвещание с Груева

почваше отново разговор със Стамболова, вече третия. Знаковете за взаимна проверка на самоличността почнаха вече да им се свършват. Стамболов попита:

«Помниш ли козата в Пирот? Какво взехме от квартирата на капитан Петрова и кому подарихме звънеца на крал Милана?»

«Една възглавница и звънеца подарихме на г-жа Каравелова.»

След това почна разговорът. Панов бе безпокоен. През деня бе пристигнал в София брат му, капитанът, когото Муткуров бе изпратил да изучи положението.¹ Като докладва на началството си в Пловдив за работите в София, той спомена и за преговорите, които се водеха със Стамболова. Муткуров бил отговорил, че не признава никакви стамболовци и че с полковете си «ще доде на гости» на детронаторите. «В такъв случай, заявяваше Панов, тук се приготвяват да го посрещнат с оръжие.» В столицата се знаеше вече — кой знае как, — че английският консул в Пловдив Джонс казал Муткурову: «Ако можете да разчитате на бригадата, тръгнете за София.»*

Стамболов се учуди много от заявленията, приписвани на Муткурова, които впрочем се оказаха на другия ден неверни. Но той се възползува от смущението, в което виждаше Панова, за да го убеди, че трябва да побърза да вземе командването на Софийския гарнизон. «Делото за преговорите, казваше той, трябва час по-скоро да се свърши, докато нейде не е пламнал огънят на междусобието.» И той пак повтори обещанието си за амнистия. Панов, повлиян вече от средата, се колебаше:

«Едва ли ще бъде възможно да приема командването на Софийския гарнизон, тъй като офицерите искат сериозни гаранции, че князът няма да бъде отново погикан от Народното събрание; и аз мисля, че трябвало би въобще верността на княза да се замени с една обща за всичката армия верност на Народното събрание.»

От отговора на Стамболова се вижда, че всичките медления го дразнеха ужасно, но той обуздаваше своя гняв и се правеше мек.

«Какво да ви кажа — се провикваше той, — когато

¹ Муткуров след преврата му телеграфира да се върне назад; телеграмата завари капитан Панова в Ихтиман, но той продължи пътя си.

инициаторите искат да натрапят предварително извършеното на народа, когато не са питали и искат да свалят от гърба си тежестта на управлението в тия трудни за България времена?»

Бележката бе съвсем уместна: детронаторите наистина искаха да отстъпят властта, но с условие, щото nasledниците им да се съгласят на детронацията. Да бе възприел Стамболов тоя възглед, щеше да значи, че той не се е борил за една политическа идея, а за личната си амбиция. Той не бе човекът, способен да изпадне в такова противоречие. При все това той продължаваше да се показва уклончив на въпроса за княза. Той изказваше съмнение дали след униженията, на които бе подвърнат, князът ще може да се върне. Гаранции той не искаше да даде никакви, но казваше: «Едно само мога да ви уверя, че неговото възвръщане ще стане по-мъчно, ако бъдем всинца съгласни. Поемете командата на Софийския гарнизон, защото, ако това не стане, ние ще бъдем принудени да го повикаме още сега и да го турим начело на движението. В такъв случай, че ще има кръвопролитие и братоубийство, не ще никакво съмнение.» Аргументацията се свършваше с един позив, в който ораторът пак се явяваше:

«Хвърли жребие и тръгвай напред! Помирителят на партиите е тук и ще се постарее да извърши своето дело. Щом сте всинца наедно, и виканието на княза, и довеждането му не ще бъде за никого опасно.»

Преди да отговори, Панов поиска да предаде на Стамболова някои сведения, които бяха му предали съзаклетниците:

«Офицерите ми съобщават, че правителството (на Каравелова) не е вело себе си в делото на изпъждането на княза съвсем безучастно. Напротив, Цанов е ходил да преговаря с руския агент за гаранциите, които руското правителство дава в случай извършването на това дело. Агентството е отговорило, че гаранциите, които дава, са следующите: Няма да допуснат ничия окупация, гарантират ни от нападенията на Турция и Сърбия, няма да допуснат война със Сърбия; но ако такава стане неизбежна, обещават пари за мобилизацията.»

Панов още не бе говорил с Каравелова¹; той повта-

¹ Това той каза сам на Стамболова.

ряше само каквото бе чул от детронаторите. Заключениеето му бе и сега, както първите два пътя, че не може да приеме мисията, която му предлагаше Стамболов.

Груев, който бе дошел пак да присъствува на разговора, поиска да говори сам. Той заяви най-напред, че не може да става дума за възвръщането на княза и че тоя въпрос трябва да се ликвидира окончателно.

«Какво ще бъде положението на толкози души офицери, които са участвували в неговото сваляне, ако би В. н. събрание да реши князът да се повика пак? Най-категорически заявявам, че щом последва разпореждане за клетва пак на вярност князю, тука ще последват безпорядъци, кръвопролития — безусловно, неизбежно.»

Груев се изказваше, готов да сложи властта от себе си, да разтури кабинета на Климента, щом добие уверение, че князът няма да се върне. На Стамболова той предлагаше да назначи временен кабинет, който да води текущите дела, докато се свика Народното събрание. Груев свършваше:

«Искам да чуя последен отговор. Нищо повече.»

Стамболов възразяваше, че не може да даде никакви гаранции, защото те не зависят от него.

«Аз бих могъл да ви изкажа — добавяше той, — като ви обещава всичко, което от мене искате, но сам, като размислите, ще видите, че никое обещание не може да бъде надеждно и вярно. Ако мимо всякакви влияния Събранието реши да повика княза, трета ли революция ще правим?» — питаше Стамболов.

Знаейки меката душа на Груева, той почна да го плаши със страшни отговорности.

«Нека пролятата кръв от братоубийствената война се излее над главите ви!» Заявяваше му, че ако се мае, князът ще бъде позван немедленно и начело на войската ще тръгне за София.

«Против княза и против нас едва ли ще се намери войник, който да противостои; напротив, всички ще хвърлят пушките или ще дойдат при нас.»

Заплашването упражни своя ефект. Груев почна да се оправдава, че той е отишел за права бога в тази работа: разказа разговорите си с Каравелова върху низвержението, срещата им у Никифорова през нощта на 7-и срещу 8-и, всичко, което две седмици по-късно той повтори в показанията си в Търново.

«Аз съм жертва на една измама. Повече нищо» — заключи той.

Сетне: «Само една дума да добавя: жертва на измама от страна на правителството.»

Стамболов се трогна от разказа на Груева, който бе болезнената история на една слаба натура, завлечена от колелото на историята. Той отговори:

«Вашето изложение не мога да не приема за вярно. Когато четохме първата ви телеграма, ние горе-долу помислихме, че сте турен от страна на правителството. Разговорът, който имах вечерта с Каравелова, ме в същото убеди. Думите му, че той не иска да излиза дене на улицата, ме доведоха до мисълта, че или е арестуван, или го е срам да излезе пред очите на хората. С тебе са си послужили да опитат брода, защото отчаяните министри не били дотолкоз храбри сами да потърсят цар на болките си.»

Върху миналото Стамболов не искаше да се спира; той казваше, че времето изисква бързи решения, и наблюдаваше пред Груева да предаде властта си Панову. За клетвата той не искаше да подига мъчнотии. Нямаше нужда войниците да се кълнат отново. Важното бе да се въдвори едновластието в страната.

Но Груев мислеше постоянно за своята отговорност. Оставяйки настрана мнимата си твърдост отпреди половина час, той сниши своя тон, замоли се:

«Стамболов, защо искате да правите от мене нова жертва? Струмския полк аз го поведох, като казах на офицерите, че отчаяното положение, в което се намира страната, произхожда всецяло от княза.»

Последва пак един разказ за преврата: какво той говорил на юнкерите, борбата със съвестта му. Той излъгал учениците си, че делото е известно на правителството.

«Утре, питаше той, с какви очи ще излезат пред тези честни хора и не ще ли те на мене да гледат като на последния мерзавец и лъжец?»

С Бурмова, Цанкова, Климента, Стоянова той не се познавал; видял ги сега за пръв път. Вярно имал само в Каравелова и него питал кому да повери властта. Прехвърляйки тия обяснения, той се провикна:

«Грях ще ви е на душата, ако мислите, че аз съм извършеното съм искал власт или популярност. Съжалете ме, честни хора! Нямам повече да ви говоря!»

Трагичният акцент на това отчаяние — тоя хленч по телеграфа — умилни Стамболова. Той видя, че Груев тъй ужасно е терзан от собствената си съвест, че няма вече нужда да го тероризира. Пред тоя беден човек, когото революцията бе хвърлила пред апарата, както морето хвърля удавените на брега, Стамболов се почувствува обезоръжен. От заплашвач той се обърна на утешител. Каза:

«Бай Груев, съзнавам, че положението ти е много тежко. И аз съм правил заговори и немалко жертви от тях са ставали. Че ти си станал жертва, това за всекиго е ясно, но ще поискаш освен това да станеш и братоубиец. Погледни на делото ясно и всестранно и ще видиш, че друг изход освен предлагания от мене няма. Желаяш ли да видиш учениците си и войниците от Струмския полк с пушки в ръка да излязат срещу своите братя и да пролеят невинната си кръв? Не чувате ли в София, че власите вече са заели Силистра? Не чувате ли, че сърбите се готвят да ни нападнат? Не сами ли съобщихте, че в казначействата няма ни счупена пара? Какво искате по-голямо зло да ни застрашава, тия не стигат ли, а трябва да им приложим и междуособна война? Ако сега ти се съзнаваш за виноват пред хората, които си убеждавал да те последват, то как ще изглеждаш, ако станеш причина на междуособна война и в туй време, докато се биеш, нашите добри комшии разделят земята ни?»

Той покани Груева при себе си:

«Сдай властта Панову и ако не исках да останеш в София, ела при мене в Търново, дето ще намериш приятелски прием, участие в трудното ти положение и нужната помощ и защита.»

Към края Груев се посъвзе.

«Виноват в извършеното не се считам, заяви той, и съм дълбоко убеден, че с даванието на клетва на изпъдения княз влизаме в нови заплитания, на които крайт се не вижда.»

«За клетва никой не говори, възрази Стамболов. Въпросът е как да се излезе из това трудно положение. Ако имате по-добро положение, кажете го.»

Груев не можеше още да се реши на нищо. Той отговори, че сега е късно и че ще се произнесе окончателно утре. Стамболов настоя:

«Моля ви, знаете, че аз не съм твърде от вдравите, и

аз като вас три дена не съм спал. Късно е наистина, но днешната работа за утре да я не оставяме, защото тогава може да стане съвсем късно. Делото не ще много философия. Решете се и отговорете.»

Но Груев и Панов бяха си вече отишли. В станцията бе останал само един телеграфист. Стамболов му каза да иде да си почине.

Часът бе вече 4. Стамболов бе говорил със София цели пет часа! Той бе капнал от умора. Но преди да си легне, той повика Муткурова, за да му съобщи билиянца на тоя ден:

«Срещу нас са Видинският гарнизон, Шуменски, Сливенски и Софийски. Русчук се още колебае. Аз се мъча с мирни преговори да предумам да се сдадат софийските войски. Моля те да ги не дразниш с депешите си. Ако искаме да направим добро за отечеството си, трябва да се мъчим кризата да се разреши миролюбиво; че ако видим, че това не е възможно, тогава ще употребим сила. С всеки ден печелиме на страната си и войска, и хора.»

Той откри Муткурову истинската си мисъл за княза: «Аз утре ще изпратя двама души да намерят княза и да го убедят да се върне в България. Ти какво мислиш за това, отговори. А сега лека нощ или по-добре добро утро, че взе вече да се съмва.»

V

Борба на Стамболова с многовластието в България

Видин хитрува. — Действието на Начовича в Букурещ. — Спит да се състави наместничество. — Оставката на Груева. — Каравелото министерство. — Контрапревратът в София. — Майор Панов взема столичния гарнизон. — Бягството на Радко Димитриева, Груева и Бендерева. — Преговори на Стамболова с Каравелова. — Недоволство в Пловдив. — Заплашванията на Богданова. — Муткуров се готви за поход. — Шуменският гарнизон се колебае. — Филев също. — Телеграма до княза. — Муткуров стига в Ихтиман.

Стамболов, който през цялата нощ бе водил преговори със София, легна призори да спи върху една маса на телеграфната станция. На часа 7 го събудиха, за да говори с Видин. На апарата се явиха Любомски, Узунев и Белинов. Те му съобщиха декларацията, която вечерта бяха изпратили до Груева и Климента. Стамболов ги поздрави, че се присъединяват към голямото народно движение, но те заявиха веднага, че не искат да се присъединяват към никого:

«Ние действуваме като войници и да се бъркаме в династически въпроси считаме себе си не в право.»

Стамболов възрази:

«Защитата на княза не е дело партизанско, защото той е княз на всички българи.»

После им заповяда:

«Предлагам ви от мое име и от името на главнокомандующия да пратите депутация, за да приеме княза и да го отведе във Видинската крепост. Ако това не направите, ще бъдете отговорни.»

Те отказваха, позовавайки се на формулата, която бе изнамерил Белинов, че трябва да се чака съставянето на едно «истинско народно министерство». Заявлението им бе изрично. Те казаха:

«С дълбоко съжаление ние повтаряме, че да приемем княза във Видин не можем. Това е нашето дълбоко убеждение.»

Стамболов знаеше, че дълбоките убеждения на Любомски не са трайни. За да го стресне, той му съобщи, че софийските детронатори искат милост.

«Срам ме е да чета телеграмата им, дотолкова са жалки», казваше той.

Усилието му бе сега да склони Видинския гарнизон да се подчини на Муткурова, за да не се делят силите. Ироничен, той претълкува колебанията на Любомски.

«Види се, Видин има тия особени свойства да кара военните да подражават примера на Пазвантоглу.»

Любомски и другарите му продължаваха да мълчат. Стамболов изгуби за минута търпение:

«Молих ви, не искате да ме чуете; заповядах ви, не изпълнихте заповедта. Правете каквото обичате.»

Но после пак почна с увещания, поласка Любомски, че бил юнак. Накрай свърши с едно призвание от миналото:

«Един исторически пример ми иде на ума. Сега, както България е разделена на няколко царства, прилича на същата оная България, която погина под турското владичество.»

Думите на Стамболова разколебаха донейде видинските военачалници. Към пладне те се смутиха още повече, тъй като Узунов получи една депеша от Начовича, който му съобщаваше — неизвестно с каква цел — лъжливата новина, че Муткуров начело на войската тръгнал за Търново, за да се постави на разположението на княза.

Начович бе в Синая, когато получи известието за преврата. Той се завърна веднага в Букурещ и се раздвижи в полза на княза. От румънското правителство не можа да научи нищо положително; разбра само от някои разговори, че кралят и Братияно били много наскърбени от участието на Батенберга и се безпокоели силно от тоя триумф на руската политика. Европейските му колеги в Букурещ бяха много изненадани от преврата; най-вече

изненадан бе руският представител граф Урусов. Те всички оплакваха нещастieto на младия княз. Под тия впечатления Начович телеграфира до министъра на външните работи в Климентовия кабинет Хр. Стоянова, за да го подкани да се вземат мерки поне за личната безопасност на Александра.

Със Стамболова Начович влезе в сношение само когато получи от него новината, че се е поставил начело на контрареволуцията. Той съобщи неговата прокламация на дипломатическото тяло и почна да действува вече като пълномощник на Стамболова в Букурещ. Когато яхтата биде забелязана от румънските власти по Дунава, той предаде новината в Търново, но на предложението на Стамболова да потърси военно съдействие от румънското правителство, за да се освободи князът със сила, той отговори, че това е невъзможно.

На 12 август в Букурещ пристигнаха Мантов, който носеше Стамболовото писмо до княза, и дворецовият свещеник Кох. У тях се породиха идеята да наемат един параход, който да подгони яхтата и да я зароби; но префектът на полицията¹ княз Мурузи им направи бележка, че е опасно да не би офицерите, като се видят нападателни, да застрелят княза.

Между туй пристигнаха известия, че яхтата била забелязана към Тутракан. Начович ги предаде в Търново и Пловдив. Стамболов телеграфира пак до околийския началник в Тутракан да прати стражари да наблюдават Дунава в продължение на час, час и половина и като се зададе яхтата, да вземе една лодка, да се доближи до нея и да обяви на офицерите и войниците, че са амнистирани, ако повърнат княза. Идеята на Стамболова — след отказа на Видинския гарнизон — бе да се върне князът в Свищов, където бе дал вече нужните заповеди.

Стамболов вика Муткурова, за да поиска от него да ваповяда на капитан Мандаджнева, началник на една дружина от Плевенския полк в Свищов, да се подчинява в бъдеще на полковия командир в Търново. По същия случай той засегна и въпроса за правителството, което трябваше да се състави до връщането на княза.

«Вие, каза той Муткурову, трябва да се прогласите

¹ По разказа на Д. Мантов. — Слушали сме Начовича да разказва същия епизод.

за главнокомандующ на всичките български войски; аз, Славейков и Никифоров — заместници на княза съгласно чл. 19 от конституцията; Каравелов — председател на Министерския съвет и министър на финансите; Радославов — на вътрешните, Пашов — на военните дела, Начович — на външните¹, Орошаков — на правосъдието. Под тия условия може да приемем да стане помежду ни спогодбата.»

Муткуров не желаше да даде сам никакво мнение; той отговори, че ще предложи въпроса на разискване във военния съвет.

Стамболов попита дали в Пловдив одобряват неговите бързи мерки за възвръщането на княза. Муткуров изказа мнение, че колкото по-късно се намери князът в България, толкова по-лесно ще бъде да се избягнат кръвопролития. Муткуров събщи между туй, че Никифоров го вика от София. Стамболов, боейки се да не би под влиянието на военния съвет Муткуров да държи спрямо София застрашителен език, който може да компрометира хода на преговорите, го посъветва:

«Да водиш преговорите със софийските съзаклетници много хитро, тънко и предпазливо и да не би да ги докараш до отчаяние с някои застрашителни думи, защото тогава самосъхранението ще им придаде храброст и междусобната война ще се почне.»

Щом се установи съобщението със София, Никифоров попита:

«Знаете ли, че не съм в привременното правителство?»

«Не, отговори Муткуров, напротив, прокламацията, обявена от майор Груева, и разговорът, който имахме на 9-и сутринта с вас, даваха ми повод да мисля, че вие сте един от главните дейци на извършения преврат.»

Никифоров обясни, че е станало злоупотребление с неговото име, че той шест пъти протестираше и пр. Той бе викал Муткурова главно за да му събщи, че «превратаджиите и привременното правителство като се убедили, че не ще могат да излязат наглава и че ще опропалят България, отказали се от властта». Богданов не бе чужд на това отречение. Никифоров даде подробности:

«Руското агентство, което е фактор в това дело, като

¹ Стамболов бе писал най-напред «Стоилов на външните»; името на Стоилова е заличено после.

видя, че всичко е изгубено и че редът и тишината не могат да се спазят, че ще станат междусобия, че Русия ще се компрометира окончателно и че спасяването на положението може да стане само от Каравелова, снощи агентът идва у Каравелова да предложи да вземе върху си властта. Каравелов иска необходимите гаранции. Дадоха му се.»

Муткуров попита какви са тия гаранции.

«Гаранция пълна. Поддръжка на Русия и всичко гарантирано от външни вмешателства.»

Груев бе наклонен да се оттегли още на 11-и сутринта. Той ходи няколко пъти с тая цел у Каравелова. Но Каравелов се колебаеше. Това енервира детронаторите; те почнаха да заплашват. «Аз говорих пред някои мои приятели, разказва Бендерев, да съобщят Каравелову, че ако той се оттегля от да вземе управлението в ръката си, след като стана неговото правителство причина да извършиме това, аз ще го застрелям и после себе си.»¹ Тия угрози не подействуваха. На Каравелова липсуваше инстинктът на инициативата и на действието, но неговата сила на противостоение, тоя пасивен стоицизъм, който бе впрочем черта на мислител, а не качество на държавен мъж — това бе несломимо у него. Стана нужда да се намеси и Богданов. В къщата на Илия Цанова се събраха освен домакина, Каравелов, Богданов и от страна на офицерите — Груев и Бендерев.² Каравелов след големи настоявания склони да състави министерство, но при следните условия: 1) да му се дадат неограничени пълномощия; 2) съзаклетниците да се откажат от своята власт; 3) всичко това да стане със съгласието на Русия.³ Богданов одобри това предложение. Той поиска само да му се обещае, че Батенберг няма да бъде възвърнат. За Бендерев и Груева това бе собствено същественото във всичките тия преговори. Каравелов взе охотно това задължение. За самия него перспективата да види в София княза,

¹ Показанията на Бендерев пред съдебния следовател в Търново; вж. брошурата на З. Стоянова «Кои са виновниците на 9-ий август?», стр. 69.

² Английската сия книга, Turkey, 1837, т. I, № 289 — рапорт на Сифен Конди до лорд Идеслей.

³ В Синята книга, № 74, телеграма на Сифен Конди до лорд Идеслей.

кого то той бе пожертвувал или поне не съумял да защити — сѣ едно, — бе много неприятна. Освен това той чувствуваше, че възстановлението на княза на престола би значило пълн разрив с Русия, едно предизвикателство, което сигурно можеше да докара окупация. Богданов бе най-вече категоричен в това отношение; Батенберг отново в България — това бе капката, която можеше да прелее чашата на руското търпение.

Каравелов не намери никакви мъчнотии при образуването на своето министерство. Д-р Стоилов се съгласи на условията, поставени от военните; Т. Иванчов също. На Радославова мнението не бе взето, но предполагаше се, че той няма да откаже. Другите лица на кабинета, Орошаков и Ив. Ев. Гешов, бяха хора без политическо значение: първият прие, защото се касаеше да стане пак министър; вторият, защото това бе желанието на Русия.

Когато листата биде натъкмена, Груев отправи до Каравелова следното лаконическо писмо:

До господина председателя на Привременното правителство,
П. Каравелова.

Имам чест да Ви обявя, че си давам оставката от командването на войските.

София, 12 август 1886 (подп.) майор *Груев*
Същевременно по улиците в София биде залепена една прокламация на Каравелова:

Братя българе!

Предвид на последните събития, които станаха в нашето отечество и които хвърлят в опасна неизвестност страната, за да се въздвори мирът и тишината и обезпечи безопасността на населението, както и за да се изведе отечеството из безизходния път, в който е вкарано, и като разчитам на поддръжката и доверието на народа, аз приемам управлението на страната и съставлявам правителство под мое председателство с членове: председателят на Народното събрание Ст. Стамболов и майор Никифоров.

При това обявявам на българския народ, че се състави министерство от следующите лица: министър на външните работи и изповеданията К. Стоилов, министър на вътрешните работи В. Радославов, министър на народното просвещение Т. Иванчов, министър на финансите Ив. Ев. Гешов, министър на правосъдието Г. Орошаков и министър на войната майор О. Панов, което министерство ще вземе незабавно всичките мерки за пълното завардване реда и тишината на страната.

гр. София, 12 август 1886

Председател: П. *Каравелов*

Климент и другарите му отстъпиха властта си без ропот, даже с известно облекчение. Министерство-призрак, те нямаха никакво значение, дори и в собствените си очи. Реално нещо в тяхното положение бяха само рисковете. Заплашванията, които им идеха ту от Пловдив, ту от Търново, не им оставяха в това отношение никаква илюзия. Бурмов побърза да съобщи Муткурову, че си дава оставката, преди да бе се явил на сцената Каравелов, още на 11-и сутринта.

За преговорите на Груева назначените от него министри не знаеха нищо. Дядо Цанков разказва оригиналния начин, по който им се съобщи, че те са в оставка.

«През нощта на 11-и срещу 12-и, късно, събудиха ме: исках да ме види Богданов. Казах да влезе. Той почна да го усуква, че положението било критическо, че начело на управлението трябвало да има хора, които да се ползват с доверието на войската, и пр. Аз го разбрах къде клони. Рекох му: «Тя е лесна. Аз не съм правил преврат и не ме радва да бъда министър в тия времена. Ето оставката ми.» Той си отиде. На другия ден бяхме събрани у Климента, в митрополията. Към пладне влезе Никифоров и ни каза, че Груев предложил на Каравелова да състави министерство. Отговорих: «Да му е честито!» — и си помислих: нека той си блъска сега главата, че да правиш революция с военни хора не е шега работа.»

Европейските представители в София посрещнаха съчувствено Каравеловото министерство. На часа 11-сутринта, преди да бъде официално обявено новото правителство, Богданов свика своите колеги от дипломатическото тяло, за да им съобщи при какви условия то е съставено. Той обясни своята роля в извършената промяна с желанието си да предотврати едно належащо кръвопролитие. Това кратко съвещание се свърши с единодушно решение да се изкаже от името на Европа доверие в Каравеловата мисия. Вечерта д-р Стоилов посети всички агенти, на които съобщи състава на кабинета. Той обясни, че това е едно коалиционно министерство, в което влизат всички партии освен Цанковата. С нота, която им предаде лично, той ги молеше да ходатайствуват за припознаването на правителството от великите сили.

В Стоиловата нота не се споменаваха нищо за кня-

ва. Това потвърди мълвата, проникнала вече между агентите, че е дадено обещание на Богданова, какво князът няма да се върне. Управляющийят английското агентство Стифен Конди поиска да разясни тая загадка. Той повика при себе си Каравелова и му каза, че му е обещал поддръжката на Англия, но като го е считал и счита и сега като конституционен министър на княз Александра. Гадбан ефенди, който пристигна в тоя момент и ги завари на тая тема, се изказа в същата смисъл. Каравелов отначало замънка. Очевидно, обещанието, дадено на Богданова, го стесняваше. Англичанинът обаче го принуди да заяви категорично, че ще действа от името на княза, щом като се усмирят малко духовете. Тогава Каравелов обясни, че е поставен между руското агентство и възбунтуваните войски, че това му положение е много критическо и че трябва да действа предпазливо, додето везните наклонят на негова страна.¹ Положението в София бе наистина не само критическо, но и твърде опасно: всяка минута се очакваше сблъскване между полка на майор Попова и войската на съзаклетниците. . .

Когато съзаклетниците пресметваха в първите числа на август шансовете за успеха на един преврат, най-много се опасяваха те от Хр. Попова и от неговия полк. Попова знаеха го: фанатически предан на княза, лудо смел, какъвто се показва на Гургюлята; полкът му — най-образцовият полк в цяла България — вярваше в него като в бога. Затова няколко дена преди преврата две дружини от 1-ия полк бидоха изпратени на Сливница под предлог да строят укрепления. Първата дружина, която бе оставена в София на лагер, биде обезоръжена на 9-и сутринта; Попов арестуван призори.

Арестуването на Попова стана безбурно. Когато обградиха палатката му, той спеше; събуден, видя щикове наоколо си и се покори. На въпросите му защо се постъпва тъй с него, поручик Марков от Струмския полк му съобщи, че князът е низвергнат. При тая вест Попов помисли, че още сънува, сетне разбра, поиска подробности; но младият офицер сам не знаеше много нещо. Попов тогава го запита не е ли го срам, че взема уча-

стие в такова подло покушение спрямо своя княз. Поручикът отговори отначало, че той изпълнява заповедите на началството си; но когато Попов му възрази, че началството няма право да дава заповеди, които поворят мундира, той се забърка. Без преход той предложи:

— Господин майор, правете каквото искате. Аз ще се оттегля с ротата си на 200 метра. Само недейте ме излагат!

В лагера живееше в една барака един стар опълченец, кондурадгия, който кърпеше обувката на войниците. Попов прати да го докарат и му каза:

— Ще тръгнеш веднага за Сливница, ще кажеш на офицерите, че князът е свален и че полковият им командир е арестуван. Заповядвам им веднага да потеглят за София.

После проводи войника си да повика офицерите. Когато им разказа станалото, те му заявиха едногласно:

— Каквото правите, ние ще ви следваме.

— Сега идете си по местата — им каза Попов.

Слънцето почваше да изгрява. Първата дружина бе на пиротското шосе. Офицерите тръгнаха при своите части. На поручик Келямова Попов каза да замине за Сливница и да каже на дружините да тръгнат за София с най-бърз ход.

Попов нямаше още една определена идея за контра-преврата; по-скоро една жажда за противодействие. Той се завърна в палатката си; пред вратата му застана един часовой, поставен от поручик Маркова. На часа 10 в лагера се яви капитан Яблански² с поручик Маркова и трима войници. Яблански поиска от Попова шарфа и шашката му и каза, че има заповед да го води във Военното министерство. Яблански имаше необикновено важен вид. По широкото му лице, лишено от духовен живот, четеше се голямо напрежение към тържественост. По пътя той укори Попова, че е искал да бунтува полка си, и добави, че за тия му попълзновения може да го застрелят на Александровската площад. Попов го погледна, сякаш имаше пред себе си неодушевен предмет, внезапно добил дарбата да говори, и без да възрази нещо, обърна погледите си на друга страна.

¹ Цитираният рапорт на Стифен Конди в *Синята книга*.

² Тогава той се казваше Марков; после аристократизира един вид името си и се нарече Яблански, понеже бил от Ябланица.

Във Военното министерство Попова заведоха в кабинета на Бендерева. Тук го посрещна Радко Димитриев, който се изправи с късия си ръст и, театрален, му извика:

— Знаете ли, майор, че вие заслужавате да бъдете разстрелян тук, на тая площад?

Фразата бе същата, която Яблански бе научил наизуст и повторил. Попов я слушаше за втор път, без тя да го смуги. Той отговори:

— Можете да заповядате да ме разстрелят ей сега, ей тук, но не забравяйте, че това, което сте извършили тази нощ, е предателство.

Радко Димитриев кипна и каза на Яблански:

— Заведете майор Попова в къщата му и го поставете под най-строг надзор.

Попов живееше в Боневата къща, на улица «6 септември». Пътгом Яблански пак взема наставнически вид. Очевидно, той се силеше да се извиси до някаква философия на историята. Но всичкото, което успя да намери, бе: «Най-сетне станалото — станало.» Попов не го удостои с отговор.

В дома на Попова биде поставена усилена стража от Струмския полк. На часа пет подиробед тя биде сменена от войници от първата дружина на 1-ви полк, която бе дала клетва. Техният надзор върху полковия им командир не можеше да бъде сериозен; те оставиха вратите свободни. При Попова почнаха да идват приятели. Дойдоха между други капитан Г. Попов, поручик Марков от кавалерийския полк¹ и капитан Петрунов, командир на кавалерийския полк — изпратен срещу 9 август към Самоков, уж да произвежда маневри. Кавалерийският полк бе повърнат от Пасарел. На посетителите си Попов разправяше: «Това, което се извърши, е грях, престъпление. Тия хора забодоха меч в сърцето на България. Те са оръдия на чужда държава.» Те го слушаха одобрително, но без да се произнесат. Попов ги попита:

— Къде е князът?

Те не знаеха. Отговориха каквото бяха чули:

— Вероятно зад границата.

Привечер Попов излезе скришом от къщата си и пеша, минавайки по края на София, се отправи към лагера. На първата дружина бяха върнали пушките, след

като тя бе положила клетва. Част от нея бе в караул в града; остатъкът бе се прибрал в палатките. Като се осведоми за положението, Попов се върна вкъщи.

На другия ден (10-и) дойдоха сведения, че дружините в Сливница не са гложали още клетва и че ротните командири (с изключение на П. Петрунов, С. Георгиев и Топалов, които бяха признали временното правителство) били арестувани. Попов повика З. Митова и му каза да замине немедленно за Сливница и да доведе дружините. З. Митов мина от лагера през Горна баня, Филиповци и пристигна безпрепятствено в Сливница. По пътя той застигна брата си Г. Митов и подпоручик Малинков, които отиваха също при дружините.

З. Митов употреби в Сливница една военна хитрост. Той каза на дружините, че имало изрична заповед от полковия командир да положат клетва. Арестуваните офицери бидоха пуснати същия час на свобода. На другия ден Митов им съобщи истинската си мисия и с тяхната помощ арестува командирите на двете дружини: капитан Бахчеванов и капитан Тодорова.

През нощта на 11-и срещу 12-и двете дружини тръгнаха за София. На часа четири сутринта те стигнаха във Филиповци.

Между туй Попов бе станал малко по малко господар на София. След прокламацията на Стамболова и ултиматума на Муткурова детронаторите бяха слисани и постепенно изпуснаха из ръцете си всяка власт. На 11-и Попов ходеше вече свободно по улиците. Той обиколи лагера със стража и пусна разузнавателни патрули около града. Докладваха му, че артилерийският полк е на Курубаглар и държи оръдията си насочени към столицата. Струмският полк бе взел позиция на пиротския път. Детронаторите се готвеха да защитават София или да я плашат, според нуждата.

Когато осемте ротни, идещи от Сливница, стигнаха до пиротското шосе, насреща им се изпречи първа дружина от Струмския полк под командата на капитан Марчина.¹

Противниците застанаха на 10—15 метра един от други. Струмската дружина бе с развърнат фронт, в колона. И осемте ротни от Сливница се построиха във фронт. Марчин държа реч на войниците си: «Ето дей-

¹ Втората дружина бе се върнала в София.

¹ Сега генерал Марков.

доха мерзавците, които ще развалят святото дело. Ще се бием до смърт.» Той разполагаше с 4 оръдия. Войниците от Сливница носеха само по 15 патрона. Противниците бяха обаче тъй близо едни до други, че боят не можеше да се води освен с щикове. Той щеше да бъде ужасен. И от двете страни ожесточението бе голямо. Внезапно настъпи пауза. Марчин не посмее да нападне; З. Митов не посмее да върви напред. П. Петрунов се затече тогава към Марчина и го предупреди: «Недейте шава, че момчетата са екзалтирани и ще стане голяма кръвнина.» Марчин склони на един вид примирие: войниците съставиха пушките в козли и налягах по тревата. Подпоручик Келямов шибна коня си и полетя към София, за да предупреди Попова.

Още на 7 или 8 часа сутринта Попов знаеше, че дружините му са на път и скоро ще пристигнат в София. Предстоящото стълкновение не го безпокоеше. «Моите дружини ще пометат всичко», каза той на Панова, който се яви като посредник. Но за едно споразумение и той бе готов. Към часа 11 от София тръгнаха за пиротското шосе Хр. Попов, Панов, майор Стоянов, командир на Струмския полк. Попов биде посрещнат от войниците и офицерите си с възторжени викове. Той им заповяда да се построят и да тръгнат за лагера. Марчин с дружината си остана.

Попов бе в пълно неведение за политическото положение. Той не знаеше нищо за събитията в провинцията, за Стамболова. Че в тоя момент Груев се бе отказал от властта си и че Каравелов съставляваше министерство, и за това нямаше понятие. Той вършеше контрапреврата на своя глава.

На лагера той събра офицерите в една дъсчена барака, която служеше за военен клуб. Първата му дума бе: «Господа, да извикаме: Да живее негово височество княз Александър!»

Едногласно офицерите повториха: «Да живее!» Някои от тях бяха безпокойни; никой не възрази нещо. Попов с няколко фрази провъзгласи контрапреврата. После назначи капитан Пачева началник на стражата, като му заповяда никога да не пуска вън от лагера. Офицерите седнаха да обядват. Владееше голямо възбуждение. Шумни разговори се водеха, прекъсвани от възкли-

пания, от врява. По едно време Попов стана да държи наздравница за княза. От ентузиазъм офицерите ступиха чашите си. В тоя момент подпоручик Михаил Вазов стана от трапезата и тръгна към вратата. Настъпи за миг смущение. Всички почувствуваха, че Вазов е искал да протестира; може би той щеше да иде при брата си, да му обади. . . Попов заповяда на Пачева:

— Арестувайте подпоручик Вазова.

Михаил Вазов бе буйна натура. В юношеските си години бе служил в Алжирия, в легията на чужденците. Братята му с голяма мъка го докараха сетне в България. През време на Сръбско-българската война той се би много храбро и бе произведен офицер. Брат на един от детронаторите, той не можа да изтърпи, когато в клуба се вдигаха викове: «Долу изменниците!»

Вазов бе излязъл вече на поляната, когато Пачев му извика да се спре. Вместо отговор той извади револвера си и стреля; револверът не хвана. Той се спусна да бяга. Пачев подаде тревога. Бягайки, Вазов стреляше на всекиго, който се изпречеше отпреде му; рани един часовой, рани началника на караула, фелдфебела Михайлова. В това време ставаше смяна, караулът бе построен: с един залп той повали Вазова.¹ Следствие двудневното взаимно ожесточение тая кървава схватка разсвирепи войниците. Те се спуснаха върху него разявени. Няколко удари с пашка разсякоха лицето му. После със страшен рев войниците хванаха трупа за ръце и го влачиха по пращната трева до една шатра, дето го хвърлиха обезобразен, със зеоци рани, от които кръвта още течеше.*

Малко по-късно Попов се упъти за София начело на една кавалкада от офицери: З. Митов, Калканджиев, Хитров, Илиев и шабгарниста Чакъров, сега пазач на мавзолея на княз Александра. В двореца те намериха две роты от 1-ва дружина, които още от вечерта Попов бе поставил тук под командата на Д. Петрунов. Митов взе една от тия роты и отиде да завземе Военното министерство, комендантското управление и телеграфната станция. Попов се отправи към военното училище.² Юнкерите се строяха. Попов им заповяда да се

¹ По разказа на З. Митова; и генерал Вазов дава същата версия.

² Военното училище се помещаваше в зданието, дето е сега Картографическият институт.

пръснат. Взводният командир поручик Кикименов се възпротиви. Попов се обърна към офицерите си:

— Стреляйте!

От уплаха Кикименов падна. Попов изкомандува на юнкерите:

— Кругом!

Те се подчиниха. Попов постави караули и излезе. Връщайки се, той срещна Кесякова, който излизаше от руското консулство.

— Попов — каза Кесяков, — какво правите? Елате да се споразумеем.

— Аз съм предатели споразумение не ща — отговори Попов, — а ти да си идеш къщи и да си смъкнеш униформата, че не отговарям за себе си.

Кесяков наведе глава, отмина. Нахалният авантюрист, който на 9 август бе плюл върху княза, сега бе се свил и искаше да мине незабелязан. Впрочем нямаше кой да се занимава с него. Публиката, която пълнеше улиците от двореца до градския съвет, бе буквално луда от възторг. Тя акламираше Попова, първия полк и с всичката си опиянена душа викаше «Да живее княз Александър». Попов, който бе предмет на нескончаеми овации, едва можа да си пробие път. Той отиваше при Каравелова.

В голямата стая с миндерлици Попов завари: Каравелова, Никифорова, Стоилова, Менгеса¹, Илия Цанова и др. Щом видя Попова, Каравелов скочи.

— Господин Каравелов — извика Попов, — подло е предателството, което извършихте. От името на 4000 войници и 100 офицери заявявам, че княз Александър трябва да се върне на престола си.

Попов изрече тия думи отеднаж, запъхтял. Една жесточка екзалтация свиваше чертите на лицето му. Менгес, разплакан, се хвърли на шията му:

— Спасайте положение Болгарии.²

Стоилов каза:

— Благодарумие, Попов.

Каравелов, вцепенен, не можа нищо да продума. Той стоеше прав със склучени челюсти и гледаше втрещено.

Попов се доближи до него, погледна го очи в очи и попита:

¹ Менгес бе частният секретар на княз Александра.

² Менгес знаеше руски.

— Де е княза Александър?

Някой отговори:

— Той е вече зад граница.

— Където и да е — възрази Попов, — той е законният княз на България. Първият полк него признава и никое друго. Сбогом.

Излезе. Когато бе в антрето, една врата се отвори и на прага се показа г-жа Каравелова. В стаята ѝ бяха Груев, Бендерев, Златарски. Тя попита уплашена:

— Какво има? Що мислите да правите?

— Ще правим каквото искат 4000 войници и 4000 пушки.

— Само не се бийте, за бога! — помоли тя.

— Да се бием, няма да се бием; но каквото е направено с княз Александра, е мръсно и подло.

Тя дръпна вратата. Попов се метна на коня и тръгна да се разправи с Климента. В митрополията се бяха събрали падналите министри: Бурмов, Цанков, Хр. Стоянов и други. Те се смаяха, като видяха Попова.

— Нима си освободен? — попита Климент в голямата си почуда.

— Да, както виждаш — отговори Попов, — и ви заявявам на всички, че първият полк е на своя лагер, че предателството, което се извърши, е мерзко и че ние ще вземем мерки. . .

Климент го прекъсна:

— Едно ви моля в името Христово! да не става кръвопролитие.

— Мен не ме е страх — отговори Попов. — Не ме е страх ни от Струмския полк, ни от артилерийския. Аз ви казвам, че княз Александър трябва да се върне, защото е законният господар.

В тоя момент съвсем без време влезе Яблански. Без да прецени положението, той попита с един остатък от вчерашното си наставничество:

— Какво правите, Попов?

Попов се обърна разсвирепял.

— Ти какво дириш тук? Да се махаш скоро от очите ми или ще те смажа като червей. . . Кругом!

Грамадната маса на Яблански се сниши в едно внезапно паническо рабство. За миг той изчезна.

Стана един млад господин. Бурмов каза Попову:

— Това е руският консул.

— Моите почитания — отговори Попов, — но извършеното е черно предателство.

Сега един по един всички почнаха да стават. Някой каза: «Да, всичко е свършено.» В стаята останаха само Климент и Попов.

— Кой направи това? — попита Попов.

— Направи го Каравелов с военните. Нас само въпрегнаха да теглиме и да им чистим фъшкиите.

Попов запита друго:

— Вий как мислите, вий лично? Не е ли предателство туй?

Политиканът в расо видя, че е опасно да се противоречи на един следовател, който всеки две минути се улавяше за шапката си. Той склони:

— Че е предателство, предателство е. Само бъдете благодарумни.

Усемирен малко от тая отстъпчивост, Попов се върна в лагера. На княжевското шосе, до границата на самия лагер, той срещна капитан Вазова, разгреперан от вълнение. Вазов бе дошел с намерение да отмъщава. «Аз исках да убия, който е убил брат ми», разказва той. Като научи как е станала трагичната случка, той се отказа от намерението си. Но жестокостта, показана спрямо брата му — той го завари в шатрата туй, както бе го хвърлила яростта на войниците, — му гореше жилите. Той не можа да се стърпи да не попита:

— Попов, вий ли сте дали заповед да убият брата ми?

Попов обясни, че е станало страшна случайност; изказа съжаление, че е изгубил един толкова храбър офицер.

Когато файтонът на Вазов тръгна за София, Попов извика:

— Вазов!

Вазов бръкна да вади револвера си: той помисли, че ще го арестуват; но Попов му предложи да остане в лагера, за да не му се случи нещо в града, дето сновяха вече патрулите на 1-ви полк. Вазов не рачи да го послуша и продължи пътя си с разбунтувана от мъстителност душа.

Когато се чу, че дружините от Сливница пристигат, Марчин е една дружина и 4 тона замина да ги пресреща, а останалата част от Струмския полк и от артилерията останаха във от София, там, дето е сега Захарната фаб-

рика. Някои от офицерите предлагаха да се нападне първият полк и ако стане нужда, да се бомбардира София. Малко преди обед пристигна Панов на кон. Той поздрави войниците, никой не му отговори. Един офицер му каза: «Ние вас не признаваме.» Панов си отиде и се върна с Груева във файтон. Груев заяви, че в интереса на делото е войските да се предадат Панову. Попитаха го не е ли арестуван: той каза, че не е. Тогава изкомандува се «Мирно!» Панов поздрави войниците и двата полка се върнаха в казармите си с музика.

Тук дойде да ги дири Вазов.

«Пред артилерийските казарми, разказва Вазов, намерих всичките наши офицери¹ освен Груева, Бендерева, Пакова и Радкото. Радкото и Паков бяха избягали още сутринта, преоблечени като овчари; Груев и Бендерев се готвеха да бягат. Казах на майор Стоянова: «Всичко още не е изгубено, но трябва да се бърза, защото ще бъдем между два огъня. Аз предлагам: артилерийският полк да излезе на Курубуглар и да атакува лагера, а ний със Струмския полк да настъпим по княжевското шосе.» Стоянов отговори: «Не се съгласявам да се пролива братска кръв.» Понеже аз се разгорех, той ми отвърна: «Ти искаш да отмъщаваш за брата си.» Златарски се изказа в същата смисъл. Другите офицери мълчеха. Всички бяха слисани и чакаха най-малкия повод, за да се избегне стълкновението.»

Бягството на Радко Димитриев бе означавало пълния разгром.* Той бе изфирясал, без да се обади никому, мислейки, че в тайнствеността ще намери един шанс повече за своето спасение. Офицерите си спомняха за неговата роля в съзаклятието, за пъклените средства, с които бе ги замотал, за громките му обещания: Царя, Славянството, Русия. . . И една люта ненавист им палеше кръвта против човека, който бе ги подвел първо, а сетне изневерил. Тоя славянофил, който бягаше по английски, а l'anglaise, тоя военен, който захвърляше мундира, когато той рискуваше да стане вече прицел на куршумите, тоя революционер, който при първата опасност скриваше знамето си — това бе целият заговор, който окончателно се опозоряваше в очите на своите ав-

¹ Т. е. детронаторите.

тори, защото им отнимаше последната утеха на победените: солидарността.

Дружината на Марчина стоеше между туй на позициите си край пиротското шосе, с четири топа, обърнати към София. Панов, който през тоя ден ходеше хипнотизиран от мисълта да предотврати грозящите кръвопролития, бързаше да установи между I-вия полк и войските на преврата един *modus vivendi*. Той отиде в лагера да говори с Попова. По тоя случай Попов научи, че се е съставило ново правителство и че Панов е министър на войната. Той се съгласи на предложението на Панова и тръгна с него при Марчиновата дружина. Какво е истинското настроение на Панова, той още не знаеше. По пътя го запита за преврата:

— Не е ли позорен тоя акт?

— Да, бай Попов — отговори Панов, — признавам, че е позорен, но той се налагаше.

— Как тъй? — попита Попов, като трепна на коня си.

Панов, който бе вече съвсем повлиян от Бендерева и от дома на Каравелова, взе да му разказва, че Сърбия щяла да ни нападне, че Русия обещала своето покровителство и пр. Когато детронаторите изтрезняваха в своето отчаяние, той се бе оставил да го заблудят. Той заключи:

— Целта, която се преследваше, бе високо благородна.

Времето нѐ беше за препирни: Попов не възрази. Те стигнаха до дружината на Марчина. Топовете бяха обърнати към лагера. Войниците, които държаха запалките, бяха с опнати въжета, готови да стрелят. Панов и Попов минаха между оръдията и се спряха при пехотата. Тук бяха събрани офицерите. Панов им каза:

— Ето нѐ, Попов дава честна дума, че няма да ви нападне.

Попов повтори обещанието. Панов дръпна настрана Марчина и няколко минути му приказва: сетне даде заповед на дружината да тръгне към пепиниерата (сега Борисовата градина), дето се намираще в тоя момент Струмският полк. На връщане Попов усили патрулите и пусна музиката по града.

В София бе сега голям празник. Публиката, която в продължение на три дена от страх бе гълтала своята скръб и своето негодувание, сега се радваше шумно, с радостта на пленници, на които е възвърната свободата.

Дългият кошмар бе се разсеял. По улиците хората се приветствуваха. Весели групи вървяха подир музиката в такт. Пред Военното министерство, пред двореца множество манифестираше в името на княза. Чуваха се гласове: «Къде ли е сега той, горкият?» Това чувство на състрадание, с което в 1879 г. България го посрещна, като го видя тъй млад, сега никнеше в сърцето на ония, които мислеха за неговата зла участ. Къде бе той — никой не знаеше. Обаче всички очакваха неговото близко възвръщане. За тълпата станалата промяна не можеше да бъде освен една реставрация.

Затуй тя бе незлобива в своето тържество. За отмъщение никой не помисли. Единствената репресия бяха дюдюканията, с които бяха съпровождани детронаторите, когато се показваха на улицата. От държавните учреждения бидоха смъкнати руските знамена, окачени в голямо количество на 9-и, но това стана без никаква демонстрация, само за да се премахне час по-скоро символът на новата васалност.

Единственият инцидент в София биде предизвикан тоя ден от Яблански, когото капитан Г. Попов гони по улиците с револвер в ръка. Обаче причините, по които Яблански дразнеше света, едва ли можеха да се нарекат политически.

В София опасностите от кръвопролития бяха горедоле отстранени, но провинцията оставаше заплашителна. Каравеловото министерство бе съставено без знанието на Търново и на Пловдив. Щяха ли те да признаят една власт, родена в грях, тъй като тя водеше произхождението си от Груева? Въпросът за княза, останал неразрешен през снощните преговори със Стамболова, нямаше ли да бъде сега още по-голямо препятствие поради задължението на Каравелова пред детронаторите и пред Богданова? Не преди малко Панов бе получил от Пловдив тоя недвусмислен ултиматум:

Незабавно разпоредете, щото вътре в 24 часа негово височество князът да бъде освободен в наша българска територия. В противен случай вий с майор Груева ще отговаряте с главите си. № 205.

Главнокомандующий българските войски.

Подполковник *Муткуров*

За настроението в Пловдив тоя документ не се нуждаеше от коментари. Стамболов не бе тъй брутален в

своите изявления; но и неговото мнение изглеждаше в това отношение окончателно установено. Панов се надяваше най-много на своето лично приятелство със Стамболова; Каравелов — на стария си престиж. Те не си правеха обаче големи илюзии.

Преди пладне — часът не е известен точно — Панов вика Стамболова на телеграфа и му разказа накратко как се образувало Каравеловото министерство и регентството. Той добавяше:

«Руското агентство и всичките други представители се отнесоха съчувствено към новото правителство, обещаха поддръжка и припознаване от всичките сили.»

Стамболов бе изненадан от това съобщение. Без съмнение и неговата амбиция се накърни от това, че една нова власт се бе съставила без негово съгласие. Той отговори остро:

«Отде взехте толкоз сила и смелост да правите работата, когато сами виждате, че сте останали с един град и няколко деморализирани войници. Това ли беше яйцето, което толкова мътихте и което излезе запъртък? Преди да правите правителство и съчинявате прокламации, трябваше да имате съгласието на хората, които разполагат с войската и населението. . . Подир това, което стана, как може да се повери управлението на хора, които не съумяха нито да запазят властта, нито да се ползват от нея. Регентството не одобрявам; в него не мога да вляза. Правителството, съставено от вас, не познавам.»

При всичкото си недоволство Стамболов не искаше да скъса със София. Той каза, че ще се съветва предварително с Муткурова. Между туй дойде на станцията Каравелов и отправи до Стамболова приятелски позив:

«В името на дружбата и на интересите на отечеството аз те моля да не правите нищо. Ний имаме поддръжката на Русия и на всичките сили. Муткуров може да бъде главнокомандующи, защото у нас няма такъв. Аз те заклинам: ако не желаеш руска окупация и нападение от Сърбия, да дойдеш незабавно в София, като съобщиш на Муткурова. Помисли, преди да се решиш на нещо.»

На Каравелова Стамболов отговори също, че иска преди всичко да размени възгледи с Пловдив.

Стамболов и Муткуров се споразумяха лесно. Те бяха

еднакво раздражени от претенцията на Каравелова да наложи своята власт. Стамболов заяви:

«Против лицата нямам нищо; противен съм на безпардонността и смелостта на софийските фалирали патриоти, които си въобразяват, че всичко става, за да бъдат те добре настанени, и че е достатъчно да се прогласят пак за министри и патриоти и цял свят да им ръкоплещи.»

Муткуров бе получил също известие за новото правителство и бе свикал по тоя повод военния съвет. Той предлагаше да се действа круто спрямо натрапениците.

«Сега отивам на заседание, каза той. Уверен съм, че съветът ще сподели изказания ми възглед и възможно е, за да се прекрати анархията, да реши незабавно отправление по ешелонно към София. Тази вечер имам на разположение доста голяма военна сила. Ежедневно ще пристигат според дадените маршрути най-малко по два полка.»

Часът бе два и половина, когато Муткуров даваше тия сведения. Подир малко Стамболов поднови съобщението със София. Отзоваха се Панов и Каравелов. Стамболов им заяви, че те не са имали право да съставяват регентство, без да питат него и Муткурова. Панов се извини:

«Положението беше такова и аз имах толкова много работа, щото нямах време да се посъветвам с тебе. . . Телеграфът беше в техни ръце. . . нямаше възможност.»

Той напомнюваше на Стамболова, че го е увещавал да вземе командата на софийските войски и му е обещал да дойде в София; оплака му се от заплашванията на Муткурова:

«За изпъжданието на княза. . . никаква отговорност не мога да нося. . . Когато стана свалянieto, мен нямаше в София.»

Стамболов отговори:

«Аз те упълномощих да вземеш гарнизона, а не да правиш правителство. Регентство е немислимо. Според 19-и член на конституцията е възможно само наместничество.»

«Приказвам ви да не изпращате никъде никакви прокламации, защото скоро ще има наместничество и ние отука и от Пловдив скоро може би да потвърдим вашето правителство.»

Всичко се свеждаше, значи, към това: дали ще има

регентство (което щеше да значи, че България е без княз) или наместничество (институт, предвиден от конституцията за случаите, в които владеещият княз се намира вън от пределите на държавата си). Въпросът не бе само юридически: той изчерпваше всичкото политическо значение на момента.

Панов попита:

«Желаете да ви съобща една телеграма от руския император за сведение?»

— Желая.

Телеграмата гласеше:

Государь Император, принимая живейшее участие в судьбах Болгарского Народа, ополномочил Г. Богданова передать временному правительству что все влияние России направлено к тому чтобы охранить Болгарию от внешней опасности, которую создал небудуманный образ действий князя Александра...

Что касается объединения, то понимая вождение Болгарского Народа, Его Величество полагает что означенная цель может быть достигнута лишь мирными усилиями, что в этом отношении Болгарам лучше всего положиться на известное им доброжелательство России, которая находит прежде всего необходимым поберечь Болгарию от новых испытаний. Государь Император надеется что временное правительство сумеет поддержать дух народа и обезпечить порядок внутри страны, избегая при том насилие и не увлекаясь партийными интересами.)

Панов след това пак разправи как се съставило Каравеловото правителство: то се наложило след оставката на Груева. Трябвало на всяка цена да се тури край на безначалието в страната, защото имало опасност от сблъсквания в самата София. Той казваше, че «смутите ще предизвикат несъмнено окупацията на Южна България от турците и на Северна от русите».

Той правеше пак позив към Стамболова:

«В тия мътни и опасни времена всички сме разчитали на твоего съдействие и вярвам, че няма да ни го откажеш.»

За невръщането на княза Каравелов бе успял вече да намери една формула. Панов я повтаряше Стамболову:

«Възстановлението на княза от друго пронунциаменто ще състави лош прецедент.»

Излизаше на сцената пак старата комбинация, която Стамболов бе предложил, тоя път обаче обърната срещу него: да се чака свикването на Велико народно

събрание и то да каже последната дума. Засега нужно бе да се въдвори преди всичко редът в страната: затова канеха се Муткуров и Стамболов да дойдат в София. За себе си Панов не предявяваше никакви претенции:

«Каквото решение и да вземете, аз съм готов да се подчиня.»

Той молеше само Стамболова да каже на Муткурова да престане със своите заплашвания. Панов бе много уморен.

«Нощес съм спал, каза той, само 3 часа. От тая сутрин не съм турнал залък в устата си. Ще отида малко да похапна.»

Преди да си отиде, той каза, че се е получила телеграма от Любомски, Белинова и Узунова, които заявили, че признават Каравеловото правителство.

Каравелов бе телеграфирал на Любомски:

«Реших се да съставя привременно правителство за въдворение реда и тишината, защото в противен случай ни угрозява окупация на Северна България от русите, а може би на Южна от турците.»

Отговорът на Видинския гарнизон бе едно пълно присъединение към правителството му.

Между туй прокламацията на Каравелова се получи по телеграфа в Търново и Пловдив. На часа девет и половина вечерта Стамболов и Муткуров подновиха разговора си и си съобщиха взаимно решението да не допуснат обнародването на тази прокламация. За решението на кризата те бяха на разни мнения: Стамболов предлагаше да се състави от него, П. Р. Славейкова и Никифорова едно наместничество, което да утвърди Каравеловото министерство; Муткуров искаше, щото Стамболов да остане като единствен княжески наместник, а министерствата да се управляват от главните им секретари, а той да остане главнокомандующ на войската. Остана да се произнесе военният съвет.

Докато Стамболов водеше тоя разговор, предадох му една депеша, изпратена от Корабарова от Рени. Тя бе адресирана до Груева и гласеше:

Днес в 5 1/2 часа пристигнах. Няма никакво разпореждане. Отговорете какво да правя.

Същата минута Стамболов му телеграфира:

Рени, капитан Корабарову.

Върнете незабавно яхтата заедно с принца Батенберга и хората и се установете в Свищов. Резултата телеграфически явете. № 84.

Главнокомандующи войските: майор Груев

В провинцията тоя ден (12-и) не стана нищо особено. Гуджев и Дуков бяха арестувани в Сливен; Шумен бе изолиран от всяко телеграфическо съобщение; Русчук още се колебаеше. Блъсков на път за Търново се уплаши да не би Стамболов да се отнесе зле с него и реши да се върне обратно.

Гарнизоните не безпокоеха вече Стамболова; той имаше на разположението си достатъчно войска, за да ги смаже. Освен това той знаеше добре, че у военните политическа смелост няма. Тъмната точка бе в София, дето трябваше да се бори с държавни мъже, хора от собствената му партия. На часа 12 и 47 м. той отправи до Панова една дълга записка. Съобщаваше му преди всичко, че е спрял Каравеловата прокламация:

«Регентство не признавам, понеже князът нито е малолетен, нито е умрял, а само е отделен и е във от пределите на държавата; в такъв случай може да се назначи само наместничество съгласно 19 чл. от конституцията.»

«За лицата на това наместничество кога и кой трябва да ги назначи: дали софийските въстаници, или ние, защитниците на реда и закона, пак трябваше да се помисли.»

Той разправи за разговора си с Муткурова и за плана, който бе му предложил. Без да получи отговор от него, той не искаше да се произнесе окончателно.

«Аз не искам да работя в разногласие с него, защото тогава ще станат шест разни български царствица.»

Стамболов не губеше надеждата да дойде до едно споразумение със София. Неговата записка въпреки туктаме някоп остри изрази бе в помирителен дух. Само когато заговори за княза, тонът му стана нервозен. Известието, че князът е в Рени, бе го раздразнило ужасно. Той съобщаваше Панову:

«Ако това последното е истина, съветвам авторите му да си намерят място във от България.»

Особено го озлобяваше участието в преврата на Кесякова, руски поданик.

«Истина ли е, че Константин Искрич Кесяков тоже се подвизавал и може би той станал причина и много на-

ши младежи да влязат в това позорно дело? Ако е истина, кажете от мене много здраве и му предложете да напусне завинаги България, защото инак заслужава да се обеси. Чужди поданици да предвождат тъпни от вагабонти могат да бъдат само хора, подобни на Кесякова. За нашите поданици има амнистия, но не и за чуждите мерзавци подкупници.»

За връщането на княза Стамболов настояваше повече отвсякога:

«Щом князът стъпи в България, всички ще бъдат за него. Каравелов и ти ли ще бъдете противни? Телеграфираш ми, че Видинският гарнизон поздравил вашето правителство; и аз се удостоих да получа (от него) поздравление, на което краят беше следущето: «Изпратих депутация да търси княза. С нетърпение го очакваме да се възвърне в земята ни.» Как ви се това харесва? Вие отбягвате да говорите открито за идването на княза в България, но аз мога да ви уверя, че скоро всинца ще бъдем принудени да го търсим.»

«Ако е отишъл в Русия, не зная как ще можем оттам да го вземем. Боя се, че със своята азиатска политика тя ще стане причина за европейска война, и то за нашия княз. Защото, ако някои днес си мислят, че той не е български княз, във всеки случай той е германски поданик от висока фамилия.»

Накрай Стамболов питаше:

«В името на кого ще управляваме и съдиме народа и какво средство ще упогребим да убедим защитниците на княза да се откажат от него?»

13 август

Още когато се обяви против преврата, Стамболов издигна срещу революционното насилие една законна власт. Тая власт трябваше сега да се организира. Необходимостта бе още по-належаща след оставката на Груева. Това щеше да бъде и средство да прекрати колебанията на Каравелова чрез един свършен факт.

На 13-и сутринта, часа девет, Стамболов позвика Муткурова, за да му съобщи следния свой проект за прокламация към българския народ:

«Понеже софийският преврат стана причина за неволното отдалечаване из пределите на отечеството за

известно време на нашия любим княз Александър I, обявяваме, че в неговото отсъствие съгласно чл. 19 от конституцията управлението, на страната се възлага върху едно наместничество, състояще се от председателя на Народното събрание г. Ст. Стамболова за председател на наместничеството, от г. Петко Славейкова и господин Г. Д. Начовича, дипломатически агент в Букурещ, за членове на наместничеството. За главнокомандующ на всичките български войски остава и занаят г. подполковник Сава Муткуров. Министерството ще се състои от следующите лица: г. Петко Каравелов — президент-министър и министър на финансите, г. В. Радославов — министър на вътрешните дела, г. К. Стойлов — министър на външните дела и вероизповеданията, г. майор Пънов — на военните работи, г. Т. Иванчов — министър на народното просвещение, на правосъдието.¹ Като поверяваме защитата на интересите на отечеството и управлението му на горните лица, обявяваме, че ще употребим всичките зависящи от нас старания за запазването на мира и тишината в страната и за въдворение на законния ред и порядък, за осигуряване живота, имота и честта на всичките живущи в държавата. До възвръщането на княза Александра I на българския престол страната ще се управлява от негово име и по действующите засега закони и наредби. Призовавам всичките български граждани да се подчиняват на законно установените власти и да изпълняват безпрекословно всичките техни законни разпореждания и заповеди.»

«Като сме дълбоко убедени, че всичките български граждани ще ни подадат своята помощ, за да спасим отечеството от гибелната пропаст, в която го тикнаха авторите на софийския преврат, призоваваме божията помощ на всичките наши дела и начинания.»

Стамболов настояваше пред Муткурова да се съгласи веднага за обнародването на тая прокламация, която трябваше да бъде изпратена в София като един вид ултиматум.

«Ако се още маеме, каза той, ще дадем сила на Каравеловото регентство и ще се породи разкол, по-опасен от бунта, защото сега повидимому стоят начело прави-

телството софийско хора, които не са омацани в преврата, и с тях открита борба ще бъде по-тежка.»

Муткуров признаваше основателността на тия доводи, но той не смееше сам да вземе никакво решение. Над главата му стоеше един военен съвет, твърде ревнив за своите права и твърде мнителен. Всичко за тоя съвет бе подозрително: поведението на Каравелова в преврата, ролята на Панова в последните дни, умереността, която показваше Стамболов в своите преговори. Специално за Панова съществуваше около Муткурова едно предубеждение, което осуетяваше всичката добра воля на Стамболова. Мислеше си — което бе вярно, — че Панов, като е получил командата на софийските войски, взел е задължение, че няма да допусне възвръщането на княза. Новината бе дошла в Пловдив чрез английското консулство. Муткуров разказа Стамболову:

«Вчера дойде при мене английският консул и ми заяви, че според сведенията, които имал от София, от английското консулство, сегашното тамошно правителство начело с г. Каравелова държало се твърде съмнително по отношение на верността му към негово височество и че както се види, да е в споразумение с руското агентство. Заради това предупреди ме да бъда предпазлив било за произнасянието ми за признаването му, било за изпълнение на разпорежданията, направени от него. Въобще да бъдем крайно предпазливи.»

Стамболов се бе досетил за задкулиските работи, станали в София, но не искаше да тревожи още повече Муткурова; затова му каза:

«От Каравелова се не боя, докато наместничеството е в моите ръце и войската в твоите, никой нищо не може да извърши.»

Той даваше своите мотиви:

«Ако видим, че министерството не отива добре и е против княза, аз със Славейкова като княжески наместници всяка минута ще можем да го смениме и да поставим ново министерство.»

Муткуров съобщи Стамболову, че Груев, Бендерев и Радко Димитриев се били скрили; предполагало се, че са минали границата през Цариброд. В действителност Р. Димитриев, преоблечен като овчар, с торба на рамо, бе взел пътя за Пловдив през Ихтиман; а Бендерев и Груев тръгнаха за Дунава, отдето мислеха да бягат

¹ Стамболов готвеше за тоя пост Д. Тончева.

в Русия през Влашко. В тоя момент обаче за тях не се знаеше нищо положително освен това, че са излезнали от София.

Положението в София бе наистина много тревожно. Попов продължаваше да удря по сабята си и да иска велегласно княза; артилерийският полк заявяваше, че ще бомбардира столицата, ако не му се дадат гаранции, че князът няма да бъде възвърнат по никой начин. Панов, който досега успешно бе играл ролята си на посредник, почваше да губи своето влияние. Каравелов след изчезването на Бендерева и на Груева нямаше вече съприкосновение с войската. Впрочем сам той бе твърде много слясан, за да може да господствува над другите.

Упорството на Стамболова и Муткурова смути Каравелова, който — нервозен човек — лесно се поддаваше на отчаяние. Поел властта без особена радост, той бе готов да я сложи без никаква тъга. Да се управлява България в тия моменти не бе голямо изкушение за никого, а най-вече за един човек, който от властта бе вкусил главно диктаторството. Диктаторство имаше наистина и сега, но други го упражняваха — тия, които спряха прокламацията му, прекъснаха му съобщенията с провинцията и го оставиха безпомощен в София срещу две враждующи войски, от които нито една не му се подчиняваше напълно.

На часа десет и половина сутринта Каравелов отиде в телеграфната станция, придружен от Панова, Никифорова, Стоилова; повика Стамболова, за да му каже:

«Положението от ден на ден става по-опасно. Струмският и артилерийският полкове стоят на позиция против Софийския и кавалерийския полкове. Пазарджик е въстанал против Муткуров. Един изстрел, и окупацията е готова, с окупация на Южна България от Турция. Ето причината защо ние взехме средно положение. Ако вие и Муткурова не се съедините немедленно с нас и не ни дадете възможност да упражним властта с всичката погребна енергия, ние ще се оттеглим немедленно. Резултатът ще бъде, че ще се сбият полковете, положителен резултат на което ще бъде окупация на България от Русия и на Румелия от Турция. Вашият отказ от вчера насам разклати нашия авторитет твърде много.»

«Ний никак не сме далече от едно споразумение, от-

говори Стамболов, който бе загрижен преди всичко да не докарва положението до крайност. От вчера насам сѐ за това се разговарям с Муткурова. И ний не сме в по-добро положение от вашето, защото имаме задължения към хората, които тръгнаха подир нашето повикване.»

Задължението бе да се повърне князът, от името на когото Стамболов бе взел властта. А на тая тема Каравелов неохотно приказваше. Това щеше да се узнае скоро и да усили още повече породените подозрения спрямо София. «Провинцията гледа с голямо недоверие на столицата» — съобщаваше Стамболов. Той настояваше пак да се състави час по-скоро наместничество със силно правителство, което да бъде в състояние да смаже всяко съпротивление. От чужда намеса той се не боеше:

«Аз имам сношение в Букурещ с Начовича и от него положително знам мнението на великите сили, че никой няма да допусне окупация на България.»

Каравелов и другарите му отговориха:

«Разумейте, че ний не предрешаваме въпроса за княза, ний искаме да спазим реда, да не дадем повод за окупация.»

За княза те повтаряха вчерашното предложение на Панова:

«Въпросът ще се реши от Великото народно събрание. Възвръщанието на княза на българския престол зависи главно от волята на княза, който по всяка вероятност ще постави за условие на възвръщането си съгласието на всички велики сили и формалното обещание от страна на Русия, че няма да му бъде враждебна занаяпред.»

Стамболов мислеше преди всичко за България, после за княза. Той отсече:

«Ако князът не пожелае да се върне или тури условия невъзможни, тогава ще търсим друг княз.»

После по искането на Каравелова даде сведения за положението в провинцията:

«За Варна, Русе и Сливен ви заявявам, че са напълно с нас. От депешата, която ще пратя, ще видите, че Русенският гарнизон прося, като за най-голяма милост, той да посрещне княза. Сливенският полк мина-вчера ще бъде в Сарамбей. Градът Сливен направи митинг от 3000 души. Гуджев и Дуков арестувани. Радославов

и Живков довечера стигат в Търново. Представителите от Ловеч, Севлиево, Габрово, Търново, Разград са тук при мене на станцията. От Стара Загора съобщава ми Заимов, че имало недоволствие, но не и открито съпротивление.¹ Шуменски гарнизон днес ми се извинява, че и досега не му били известни работите и че той е за защитниците на правото и закона, но привременно щял да стои още един-два дена неутрален. От всяка страна пристигат поздравителни телеграми.»

Каравелов удари сега на друга струна. Понеже от Пловдив и Русе спираха шифрованите депеши на агентите от София, той помоли Стамболова:

«За бога, пуснете телеграмите на дипломатическите агенти. От сръбската граница приемаме крайно обезпокоителни сведения. Единственото средство да избегнем едно сръбско нашествие е посредничеството на Силите, особено на Русия. Всички тук агенти са обещали да гарантират целостта на българската територия. Но трябва да им дадем средство, за да могат да си изпълнят обещанието.»

Стамболов обеща да им даде линията през Русе, но не и Пловдив, която зависеше от Муткурова. Каравелов, който не изпускаше никога из предвид финансите, му забеляза ни в клин, ни в ръкав:

«Не вдигайте много глава, защото казначействата са празни. Може да се окаже нужда за мобилизация.»

Безгрижен, Стамболов му отвърна:

«Ако няма пари, от туй не ще стане по-топло нито за вази, нито за нази.»

За да охлади тоя невъзмутим оптимизъм, Каравелов му събщи една телеграма от трънския окръжен управител Атанасов, която казваше:

«Някой пътник, идуц от Сърбия, събщил управителю на дъсченокладенската митница, че властите в Сърбия пристъпили към бързото събиране на войската, и то без разлика от 18 до 50-годишна възраст. Това същото потвърдил и началникът на Власинския митен пункт с едно частно писмо до горния управител. Всичко това ставало толкова бързо, щото употребявали и голи ножове в ръка.»

¹ На оригинала Стамболов бе написал «Недоволствие против Муткурова и мене», но после бе зачеркнал имената.

Докато преговаряше с Каравелова, Стамболов водеше едновременно разговор с няколко градове. Три апарата непрестанно бяха в действие. По жилетка, ръцете мушнати в джебовете, главата издигната над разкопчаната риза, Стамболов се разхождаше из стаята и диктуваше. Той сега повика Пловдив, събщи на Муткурова за критическото положение в София и пак настоя:

«Моля да приемете прокламацията ми, че ако и тогаз артилерийският и Струмският полкове не се подчинят, ще трябва да тръгнете незабавно за София, за което още сега направете разпореждане, като изберете за център на съсредоточението ви висините Ихтиман или Вакарел.»

Военният съвет не одобри прокламацията, но взе мерки за съсредоточението. На 13-и тръгна от Пловдив под началството на капитан Велчева авангардът в състав: 9-и пловдивски полк, 3-и артилерийски полк и 3-и конни полк. Той следваше пътя: Пловдив — Т. Парварджик — Ветрен — Ихтиман.

Контрареволуцията вървеше бързо към своята развязка. Намери се най-сетне и князът. Подиробед (13-и) получи се следната телеграма, изпратена от Корабарова до Груева от Рени на часа 11 и 40 м. преди обед:

«Сдадох го в часа 10 на руските власти. Чакам заповед за тръгване.»

Станало бе това, от което най-много се боеше Стамболов. Напук на всяко право русите можеха да задържат своя пленник, докато анархията избухне в България.¹

Пред никакво положение Стамболов не се чувствуваше обаче обезоръжен — толкова дълбок бе оптимизмът у тоя необикновен човек. Той се улови сега за последната надежда, твърде проблематична: Корабаров, който бе предал княза, не можеше ли да го поиска навад? За всеки случай до властите на крайдунавските градове биде изпратена следната депеша:

Търново, часът 4 и 10 м. подир пладне.

Поставете караули при заминуването на яхтата да връчат следующата телеграма капитану Корабарову в яхтата.

¹ Един опит, за да се спре яхтата с княза, направи и Каравелов. Той се разпорежи в Русе: «Телеграфирайте Начовичу да преустанови яхтата, защото русите не ще го приемат. Да не би ония вагабонти, които го конвоират, да направят нещо. Каравелов.»

А така също и до Корабарова:

Рени, капитан Корабарову

Привременното правителство падна. Майор Груев, капитаните Бендерев и Димитриев побегнаха. От името на Народното събрание и на негово височество заповядвам ви, дете и да ви намери тази депеша, да потребувате назад н. височество, на когото те го дади, и да го доведете в Русе, инак ще отговаряте с главата си. Председател на Народното събрание и наместник на княза: С. Стамболов.

Начович бе имал същата идея в Букурещ. Той телеграфира на българския търговец в Галац Гаврил Аврамов да проводи специален човек в Рени, който да предаде на капитан Корабарова заповедта за възвръщането на княза. Но бе вече късно. Пратеникът на Аврамова стигна в Рени на часа 12, когато яхтата бе тръгнала вече да се връща.¹

Стамболов направи и друг един опит: той се отнесе направо до руския цар. Опит без големи илюзии, но характеристичен все пак за идеите на Стамболова в това време. Телеграмата бе съставена тъй:

Его Императорскому Величеству Государю Императору Александру III.

Болгарский народ и войско болгарское коленопреклонно просят покровителя своего Великого Русского Монарха соблагородить высочайше повелесть подлежащим российским властям освободить болгарского князя Александра I и дать ему возможность возвратиться в Болгарию, так как его отсутствие может дать повод к внутренним беспорядкам и братоубийственной войне, что крайне нежелательно в нынешних тяжелых для Болгарии обстоятельствах.

От имени болгарского народа осмеливаюсь всепокорнейше просить Ваше Императорское Величество взять под свое великодушное покровительство столь благодетельствующую России Болгарию, чтобы законный порядок был сохранен в этой молодой и многострадальной стране.

Вашего Императорского Величества всепокорнейший слуга
Председатель Болгарского Народного Собрания

Стефан Стамболов.

Върху оригинала на тази депеша, написан с ръката на Т. Китанчева, четем тази бележка: «Спряна по заповед в Русе.» Заповедта очевидно не можеше да иде освен

¹ Кореспонденцията, разменена между Начовича и Аврамова, се намира в архивата на Министерството на външните работи.

от Стамболова. Но по кои мотиви? Неизвестно. За тази телеграма Стамболов събщи и в София. Той добавяше: «Овсякъде получавам депеш и все за княза ме питат. Не може да се издаде никаква прокламация без името на княза, защото, ако го не споменем, ще загубим и ний доверието на народа и войската и тогава няма да остане в България човек, който да може на въдвори мира и тишината.»

Каравелов не искаше да влиза сега в спор по този въпрос. Стоилов се намеси:

«Заповядайте да се пропуснат дипломатическите депеша, защото за нас са от голяма важност. Особено е важно да се пропуснат депешите на Гадбан ефенди. Имаме сведения, че на мекодонската граница има движение и пикети от турска войска.»

Стамболов обеща. Върху тая помирителна нота се спряха тоя ден преговорите му със София.

На 13-и Стамболов приказва и с Шуменския гарнизон. Той увещава още веднъж тримата полкови командири, напомнуваше им верността към княза, законите. За София, с която те нямаха никакви сношения, той им съобщаваше, че бунтовниците са се предали, че властта им е минала в ръцете на Панова. После, оратор винаги, когато един силен порив го повдигаше, той запита:

«Не виждате ли в какво трудно положение е отечеството ни? Не чувате ли, че сърбите се мобилизират? Какво чакате, та се двоумите? Междусобна война ли? Окупация ли, или чуждо нахълтване? Не зная какво още да ви говоря! Разберете, хора божии, че България пропада, и дайте ръка да я спасим, инак нека отговорността и проклятието на народа падне върху ви.»

Стамболовите думи стреснаха командирите, тъй надмenni преди три дена. Положението тук се бе много влошило. Шиваров се върна от Варна много уплашен. Шуменските граждани явно негодуваха; те принудиха офицерите да свикат общи събрания, за да се разиска върху поведението, което ще държат градът и гарнизонът. Войската не бе много сигурна, тъй като някой бе пръснал Стамболовата прокламация между долните чинове. Между самите командири не съществуваше вече пълно съгласие. След едно бурно заседание, което се

продължи до тъмно, капитан Диков се оттегли, като каза на офицерите си: «Преславци за мною.» Те тръгнаха подир него. Артилеристите се уплашиха да не бъдат нападнати през нощта от пехотата. Те заповядаха¹ на войниците да очистят пушките от батареите, стари пушки, от които едно време Ернрот бе пратил по 18—20 на батарея. Нападение нема, но деморализацията почваше вече. Капитан Тянков, главният инструмент на детронаторите в Шумен, поиска отпуск: той се готвеше вече да бяга. Другите бяха отчаяни. Те се отнесоха до Муткурова, който потвърди сведенията на Стамболова и ги покани в доста заплашителна форма да се присъединят към общенародното движение. Те обещаха да се произнесат скоро и същия ден изпратиха до Стамболова тая записка:

Господину Стамболову

Търново

Като оставим настрана дадената клетва на фалшивото временно правителство, която сама по себе си пада, щом това правителство не съществува, като оставим настрана членовете и ст. от разни устава, които, смешно да кажем, по-добре са известни нам, и накрая, като оставим настрана разрешението на войниците от дадената клетва за другите гарнизони, да извършат това, понеже не намираме в закона такъвзи обрет, желяем сериозно да пристъпим към делото, като ви молим да съобщите: каква ви е целта за средоточаване на войската (Приморский полк тръгна за Пловдив). Какъв е планът на вашите действия, какви са вашите отношения с Каравелова, който е днес на властта, и защо едномислениците до вчера съставляват две противоположни правителства. Разяснете ни писмено и пратете с курнер. Ще пазим вашата тайна. Трябва да знаете, относително сръбската мобилизация и въобще към външните врагове ний действуваме задружно и сме готови да подадем ръка за общо действие.

Подполковник: *Шиваров*

Капитан: *Козаров*

Капитан: *Диков*

Ротмистър: *Людсканов*

14 август

Потеглюването на авангарда от Пловдив за Ихтиман предизвика в София голямо въстание. Стълкновението, вчера вероятно, днес изглеждаше неминуемо. Всяка минута опасността растеше поради възбуждението на неизбягалите още детронатори, подстрекавани от руското военно аташе. «Полковник Сахаров, разказва генерал Вазов, ни казваше, че трябва да се пролее кръв, ва да се осуети връщането на княз Александра и да остане поне един положителен резултат от преврата.» Тия внушения почваха да завладяват умовете в артилерийския полк, дето чувството на самосъхранение бе по-силно.

На часа 9 сутринта министрите отидоха на станцията. От тяхно име Т. Иванчов повика Муткурова. Почна се следният разговор:

Т. Иванчов. Артилерийският и Струмският полкове стоят на позиция срещу Софийския и кавалерийския полкове; едва се въздържат да не дойдат в стълкновение. Необходимо е да знаем идат ли вашите войски и кога ще пристигнат, за да знаем какво да правим. Никифоров мисли, че е по-добре да не идат вашите войски тук, защото в тоя случай може да стане в действителност стълкновението.

Муткуров. На разположението ми са и се събират и се съсредоточават по пътя между София и Пазарджик три пеши бригади, един артилерийски и един кавалерийски полкове. Освен това явяват се маса доброволчески чети. Щом съсредоточението се извърши, в едно неподължително време ще бъдат пред София. аз не мисля, щото незначителните бунтовнически части да се съпротивляват на тая сила, и ще трябва да се предадат, още повече че според имеющите се у мене достоверни сведения народът навсяде в Северна и Южна България е дълбоко възмутен от мизерния постъпък на тия бунтовници и заявява (че е готов) да жертвува мило и драго, за да се накажат тези изменници.

Т. Иванчов. Досега ний упазихме мира и тишината, предотвратихме окупацията. Ако дойдете вий с войските си, ще има смутове и сражения и окупацията е неминуема. Това ни е заявил категорически Богданов.

¹ По разказа на Ив. Кожухаров.

Искаме категорически отговор. Каравелов и другите министри са тоже тука.

Муткуров. Ний гледаме иначе на работата. Малко странно ни се види категорическото заявление на Богданова. Кой се е стремил да ни окупира и кой е готвил смутове, ако не руското правителство? Не е ли сега най-удобният случай за него да иска да стане смут, за да намери почва и причини; а пък сега то искало спокойствие и щяло да ни окупира. Какво ще стане със стоянието на позициите на двете войски, това не е ли вече смут и ще ли се укрие от света? Аз мисля, че съветите на Богданова да се не взимат енергични мерки спрямо мятежниците и с дългото стояние на това положение са, за да се деморализира народът и армията и да се продължава анархията, за да има причини да искат окупацията за възвращение реда или же да накарат народа да привикне с идеята за изпъждането на княза, като агитират, че неговото възвръщане е невъзможно. Аз съм на мнение да им предложа (на детронаторите) да сложат оръжието си и да чакат помилване от княза; в противен случай бързо и енергически да се принудят със сила към същото. С това ще се въздвори законният ред и тишина, и няма да има повод за окупация от когото и да било.»

Муткуров не даваше голяма вяра на думите на Богданова, че може да последва окупация. За да го убедят, че опасността е сериозна, министрите му казаха:

«Знайте, че това мнение не е само на Богданова, но и на всичките агенти. Припомняме ви, че ний тука сме в положение да знаем най-добре работите. Молим ви не правете никакви разпореждания, преди да се споразумеее с нас, иначе отхвърляме отговорността за всичко. В името на отечеството ви говорим. Въпросът за мятежниците ще дойде своевременно. Сега е най-важното да се спази редът и тишината. Ако вие спрете войската, която иде за София, ний тук ще задържим тишината. Каравелов, Стойлов, Панов, Гешов, Иванчов, Никифоров.»

Муткуров слушаше от английския консул Джонса, който всеки ден идваше на станцията, че Европа няма да допусне окупация.* Той възрази на министрите:

«Мненията на иностранните консули и посланици и ний знаем много добре и те са съвсем противни на тези, които вий изказахте, а, напротив, съгласни с нашето

поведение. Что се касае за отговорността от последствията, разбира се, че остава отгоре ми.»

Тоя енергичен език бе съвсем нов у Муткурова. Съзнанието на силата бе преобразило съвсем мекия и колеблив човек: той говореше сега като заповедник. Неговото упрямство бе поразило и Стамболова, но той го отдаваше на влиянието на военния съвет, който инстинктивно вървеше към диктатура. И това бе един от мотивите, които караха Стамболова да бърза със съставянето на едно гражданско правителство. На часа 10 и 35 м. сутринта той телеграфира на Каравелова:

«Става два дни вода преговори с пловдивските големци за образуване на министерство и наместничество; не можем да дойдем до едно съгласие за военния министър. Аз предложих, че за такъв трябва да бъде непременно или Панов, или Никифоров. Не щат нито едно от тях. Така щото това е причината, задето досега не ви отговорих. Мъчно било да правиш казаслък с камили. Добре ли е да стане министерство без военен министър, само с управляющи, или да я караме, както досега, без всяко редовно правителство? Аз мисля, че министерство и наместничество бездруго трябва да има, защото без тях претенциите на пловдивските приятели ще пораснат до безобразие; и за управляющи на Военното министерство да се назначи привременно майор Попов, командир на Софийския полк. Ти какво мислиш? Радославов тая сутрин с Г. Живкова тук стигна.»

Разговора водеха от София всичките министри во главе Каравелова. Те отговориха на Стамболова:

«Ако Попов се назначи — който сега служи много добре като комендант на града — за военен министър, то двата полка, Струмски и артилерийски, ще се ударят със Софийския полк и кавалерийския. Разумейте веднаж завсегда, че всичките наши усилия са устремени да отстраним чуждото вмешателство. И знайте, че има хора, които желаят тази окупация, искат да я предизвикат. Най-малкото смущение ще докара тоя резултат. Ако някой е недоволен от членовете на тукашното правителство, то знайте, че всеки от нас е готов да се оттегли от министерството, но ако цялото се оттегли колективно, то пак чакайте окупация вследствие сблъскването, което ще стане тука между полковете.»

Всички, без Панова, добавяха:

«Тук само Панов може да удържи Струмския и артилерийския полкове от сблъскване със Софийския. За сега е невъзможно оттеглянето на Панова. Когато работите се усмирят и духовете уталожат, тогаз може да се отстрани Панов и да се назначи друг.»

Те го помолиха да предаде тия записки на Муткурова.

Стамболов. Ще предам записките, но ако от два дена насам не сме се споразумели, то причината е, че пловдивските офицери не щат Панова и Никифорова. Не ще ли е добре Стоилов да бъде временно управляющ на Военното министерство, а Панов да остане началник на Софийския гарнизон?

Каравелов, Стоилов и пр. От Попова не можем да вземем гарнизона.

Стамболов. Тогава моля Олимпия да съдржа войските, нему послушни, и да не допуска до стълкновение.

Положението изглеждаше безизходно. То бе толкоз по-опасно, че не можеше да се продължава тъй. Детронаторите бяха твърде много възбудени, за да чакат, щото времето да донесе едно разрешение; времето — това щеше да бъде: Муткуров на път за София, княз Александър възвърнат и като връх на всичко, наказание-то на клетвопрестъпниците. Инстинктът на самосъхранението можеше да заговори у тия хора и да ги тласне към решения, които не бяха породили у тях нито моралното чувство, нито амбицията. Има един предел, зад който крайният страх се смесва почти с крайната дързост. До тоя предел Муткуров можеше да докара работите, ако следваше внушенията на своя военен съвет.

Това не бе единствената грижа на Стамболова. От Видин му идеха също големи главоболия. Любомски, след като се подчини, бе още по-досаден, нежели когато се колебаеше. Сега той даваше всеки ден съвети като свой човек, съчиняваше проекти за защитата на Крайдунавска България, която от никого не бе заплашвана, и правеше изумителни екскурзии във външната политика. Една чудна идея бе го обхванала всецяло: да има на разположение си нещо като флотилия. Няколко пъти той телеграфира на Стамболова, за да иска да се прати във Видин «Голубчик»* под командата на Луцки. Стамболов най-сетне се съгласи. Оказа се обаче, че «Голубчик» не е в състояние да плава и че Луцки е арестуван.

Това бе друга една неприятна история. На 9 август Луцки, руски офицер на служба в българската флотилия — един от малкото руси, които останаха на поста си през време на войната, — избяга от Русчук заедно със Захари Стоянова. На 12-и, когато Захари замина за Видин, той се върна в Русчук. Това бе привечер. Луцки се качи на «Голубчик», събра матросите, закълна ги отново в името на княза и даде пара на парахода, за да гони с него яхтата. В това време пристига един патрул, изпратен от Филова, и поставя Луцки под арест. Мантов, свидетел на тая сцена, съобщаваше на Стамболова, че патрулът набил Луцки и че Филов го ругал публично. Мантов добавяше, че офицерите от гарнизона негодували против поведението на Филова.

На Стамболова бяха известни всичките колебания, които Филов бе показал от 9 август насам; но той го щадеше. Неговата тактика бе в тоя момент — да си послужим с една формула, казана по друг случай от Валдек-Русо: да търси у хората това, което ги обединява, а не това, което ги дели. Той искаше да представи пред Европа поне от външна страна една едномисляща България, групирана за защитата на своята независимост. Въпреки всички внушения той не взе мерки против Филова, но за да държи в ръката си Русчук, той назначи Мантова управител на Русенския окръг. Мантов, човек с голяма енергия, държеше офицерите, в случай на нужда той можеше да арестува Филова.

15 август

На 15 август положението оставаше тъй неопределено, както на 14-и. Сутринта разговорът между София и Търново пак се поднови, но и тоя път без резултат. Каравелов не искаше да обнародва в София прокламацията на Стамболова и му телеграфира:

«Обнародването на тая прокламация в София ще предизвика сблъскване на враждующите полкове. Освен това, тъй като по съдържанието си тя е направена против руските възгледи, ще предизвика бездруго руска окупация, която ще отиде до Балканите на юг, а на юг ще окупират турците. Това ни е заявено категорически както от представителя на Русия, така и от представителя

на Портата. Закълнаваме ви в името на отечеството да не бързате с издаването на подобна прокламация. Нека спазим статуквото, тъй като редът и тишината никъде не са нарушени. Вие управлявайте там и ние тук, както досега.»

Каравелов, повлиян от заплашванията на Муткурова, правеше вече една отстъпка; той предлагаше да се изпрати немедлено депутация при княза, която да се споразумее с него върху условията на връщането му. Отстъпката бе впрочем в неговите очи чисто формална. «Не сме сигурни, казваше той, че князът ще се съгласи без никакви условия да се завърне в България.» Каравелов допускаше скоро да се образува и наместничество, ако по-късно се яви нужда, но полагаше условие, щото то да бъде назначено от самия княз според буквата на конституцията. В заключение той предлагаше на Стамболова да се срещне с него в Пловдив. После, прекъсвайки тоя ред на мисли, се повръщаше към заплашванията на Богданова, които ще станат вече един *leit motiv* в неговите аргументи:

«Вие желаете да чуete това, което ви съобщаваме по-горе, от Богданова, може да го повикаме на станцията. . . »

Малка пауза. След това Каравелов подема:

«Богданов сега дойде в телеграфната станция и съобщи, че Сърбия се мобилизира; заяви, че при все това Русия ни гарантира от нападение, но само под известни условия, които ще ви съобщя, като се срещнем в Пловдив.»

Кои бяха тия условия? Отнасяха ли се единствено до княза, или до връзките на България с Русия? За какво положително предположение няма данни. Вероятно те не бяха от естество да повлияят на Стамболова, защото иначе Каравелов щеше да му ги съобщи въпреки техния поверителен характер. Сега той отново обрисова положението в черни краски:

«Сърбите мобилизират, турците тоже. Русия дава ултиматум, а друга сила няма да ни помогне и нищо не ни гарантира; пари няма абсолютно никак, не може да се направи заем отникъде. Тукашните полкове непременно ще се сблъскат, и то отчаяно. Днес искахме да сдобрим полковите командири, но не сполучихме, а артилерийският командир заяви, че ще обърне на прах

и пепел София с топовете. Те ще вярват, че за тях няма друго спасение, когато излезе твоята прокламация.»

Заклучението на Каравелова бе:

«Въпросът за княза трябва да се остави за сетне. Полковете, които ще додат тук, трябва да се сражават пред София. Като имаме предвид всичко това и интересите най-високи и жизнени на отечеството, ние категорически отказваме да се съгласим с проекта на прокламацията ви. Ако вие я издадете, ние си даваме оставките и отхвърляме всяка отговорност пред потомството. Повтаряме, че непременно трябва да се срещнем в Пловдив или другаде.»

Тази декларация носи в оригинала подписите на Каравелова, Стоилова, Гешова, Панова, Иванчова, Орошачкова и Никифорова.

Стамболов отговори със следната записка:

София

Каравелову и колегите му

«Не може вече да се чака нито една минута. Князът ще се съгласи или не, това е негова работа. А докато с него влезем в сношение, трябва да се управлява страната в негово име. Инак, щом събраната войска в Пловдив узнае, че нещо се замишлява срещу княза, ще нападне София и аз не ще мога да предупредя кървавата разправа.»

С Богданова няма защо да приказвам, защото той е забравил положението си и станал главатар на един бунт колкото незаконен, толкова и подъл. Той, представителят на царя — главатар на размирниците в България! Какъв срам и позор! И с тоя човек вие искате да спасявате отечеството!

Не мога да се съглася да остане с т а т у к в о, защото тогава ще има източници на междуособия.

За нас Струмският и артилерийският полкове не са тия органи, които могат да свалят княза. Князът е за нас княз, докато не си даде доброволно оставката. Ако хване да туря условия неприемливи, ще му заявим да остане, дето е, и ще си търсим нов княз.»

У Стамболова имаше една смес от енергия и ловкост. След първия порив, който бе у него лют или лиричен, или патетически, той снишаваше тона, за да даде на противника възможността да отстъпи почтено, а не под неговата угроза. И сега той завърши меко:

«Прокламацията ще издадем и ви моля да не си да-

вате оставката, но Каравелов и Стоилов да тръгнат тая минута още през Лом за Свищов, дето ще се срещнем.»

Каравелов попита:

«Какви сведения имате от Начовича и на какво разчитате?»

Стамболов разправи:

«Още във вторник упълномощих Начовича да издаде циркулярно до всичките сили, че народът не признава станалия преврат, което той ми съобщи, че е направил. В Букурещ всички агенти и посланици освен руския му казали, че правителството им погледнало с лошо око на станалото в София и че независимостта на България ще пропадне, ако князът не се завърне. Френският посланик бил страшно възмутен против старото правителство от известието, че уж то свалило княза. Всички казали, че тая постъпка в София е загубила доброто мнение на Силите и света за българския народ. От Начовича имам известие днес, че в Румъния се приготвяват бляскаво да посрещнат княза. Същото потвърждава и агенцията Navas. Следователно разчитаме на поддръжката на европейските сили. Имам друга дълга записка от Начовича, в която казва, че германският и австрийският посланици му казали, че техните правителства ще оставят Русия с интриги и подкупи да преследва целите си в България, но окупация няма да допуснат. Ако има подлещи българи да я слушат и ако изпъдят княза, да е изпъден; ако си го възстановят, да е възстановен; то е тяхна чисто вътрешна работа. На същото мнение са и другите сили.»

Каравелов попита повторно:

«Какви сведения имате от Силите спрямо едно нашествие от страна на Сърбия и Турция?»

Стамболов. От Турция не се боя, а днес поръчах на Начовича да проводи особен човек, за да види мобилизира ли Сърбия, или не.»

Каравелов и другарите му настояха на своето.

«Ние имаме положителни сведения, че Сърбия мобилизира; вярвате ли, че ще се наеме някой да я спре освен Русия?»

Стамболов не отговори на тоя въпрос. Той съобщи, че представителите от Шумен, Варна, Разград, Ески Джумая, Габрово, Севлиево и пр. са при него, на станцията, и настояват да се образува наместничество и да

се свика Събранието. «Прокламацията ще издам днес» — отсеке той.

Още веднаж Каравелов и другарите му заявиха:

«Щом искате да издадете вашата прокламация, не считайте нас за членове на вашето правителство. Ние категорически се отказваме да ни обнародвате нашите имена. Трябва да се погрижите за лицата, които трябва тукатси да поемат от нас властта и да се натоварят с отговорността. Докато не сдадем властта, ние няма да публикуваме вашата прокламация. Тя ще произведе тука смутове и сбивания между полковете. Каравелов и Стоилов все пак ще заминат за Свищов да се срещнат с вас. Не можете ли да намерите средство, за да се отмени издаването на прокламацията ви?»

Стамболов се улови за това помирително предложение.

«Приемете, каза им той, да останете в министерството и прокламацията в София не публикувайте. Тръгнете незабавно, като поверите пазенето реда и тишината майору Панову.»

Тая комбинация бе двойно уместна: тя оставаше майор Панова за господар на гарнизона, което щеше да успокои детронаторите; същевременно тя изваждаше правителството изпод моралния терор на бунтовническите войски в столицата. Но внезапно Каравелов избухна:

«Аз не желая да ме правят министър солдати. Открито ще протестирам, ако вместите името ми във вашата прокламация. Казвам ви го, че имам сериозни основания да постъпя тъй. Това решение съм взел подир дълго и спокойно размишление.»

«И князът, отговори Стамболов, не вярвам да е искал да го пъдят солдати, нито пък аз желая да остане всичката власт в ръцете им и затова още днес искам да се устрои наместничество и правителство. Но какво да правя, като не искате да ме разберете? Не са солдатите, които искат да правят министерства, напротив, от Пловдив ушите ми проглушиха да остане само военна диктатура без всякакво министерство, но аз, като имах предвид умиротворението на страната и отстранението на войската от политическите работи, три дена по телеграфа ги кандърдисвах от Пловдив и едва вземах съгласието им. Ти знаеш, че не обичам да се мая; ако да нямаше препятствия, още на 13-и щеше да излезе прокламацията. Ако ти се противиш, тогава ще излезе следую-

щето: войските враждебни ще се срещнат под София и не ще има кой да ги отклони от стълкновението. Съставът на сегашното правителство ще даде да разбере (на) целия народ, че бунтуещата се столица се е помирила със защитащата законните власти провинция, и всеки ще млъкне.

Като дойдеш в Свищов и лично се разговорим, вярвам да се убедим, че съм имал право така да постъпя. Солдатите и аз не те правим министър, а те възстановяваме на властта, като ти даваме за помощници хора, популярни във войската и народа, за да въдворим реда и законността. Прочее от името на приятелството ни, моля те, послушай ме тоя път и ако сбъркаме, нека всичката отговорност падне отгоре ми. Тръгни със Стоилова и Иванчова незабавно за Свищов, дето вашето пристигане ще бъде може би едновременно с онова на княза. За свикването на Събранието нищо не ми отговорихте.»

За последния въпрос Каравелов каза, че засега не може да се произнесе, но за отлагането на прокламацията той настояваше безусловно.

«Разберете, се провикват той и другарите му към Стамболова, разберете, че всичко трябва да се отложи, ако не искате да видим няколко места на отечеството в огън. Столицата никога не се е бунтувала. Полковете, които направиха преврата, склониха да замннат оттука, но щом разберат за вашата прокламация, веднага ще се завърнат пак. Не разбираме настояването ви да издадете прокламацията, когато ни съобщавате, че заедно с дохождането ни в Свищов може би да пристигне и князът: пристигането на княза прави съвършено излишно издаването на всяка прокламация. Мислим да дойд-м в Свищов четворница: Каравелов, Стоилов, Иванчов и Греков.»

Стамболов. «Вие малко известия имате от провинцията и не може да си въобразите с какво нетърпение се очаква формирането на едно министерство. Нека Струмски полк си иде в Кюстендил; в Софийската бивша губерния нека се не разпространява прокламацията до нашето свиждане, а по другите места с нетърпение очакват формирането и прогласяването на едно редовно правителство. Инак анархията и безпорядъкът ще се въдворят.»

Каравелов. «Сръбската мобилизация е важен фак-

тор при днешното положение; вие не предвиждате, че настъпването на сръбските войски ще предизвика реакция в противоположна смисъл и целият народ ще поиска руска окупация, за да ни избавят от сърбите. Засега никоя друг не ни гарантира от външни нападения освен Русия; затова и не могат да се оставят руските заявления без никакво внимание. Главната задача на хората, които вземат на себе си да водят работите при тия мъчни времена, е да извадят от тая криза България цяла и невредима.»

В станцията бяха останали само Каравелов, Стоилов и Т. Иванчов. Те се готвеха да си идат, но преди това подновиха своята декларация:

«Повторно ви казваме, че открито, енергически ще протестираме, ако вместите имената ни в прокламацията. Вместването имената ни в прокламацията ще направи невъзможно идването ни в Свищов. Всичките наши известия от провинцията са успокоителни. Опасенията за реда и тишината в провинцията ни се виждат неосновни. Като се опази тишината седем дена, ще може да се опази още два-три дена. Ще отговаряте ли?»

Стамболов. «Ще отговарям, но отсега още знайте, че никакво опитване срещу възвръщането на княза от никога няма да допуснат народът и войската. По този пункт трябва да бъдем ясни. Ако ще идете да ме убеждавате да се произнесе против княза, хич се не трудете да дожаждате. Ако не приемате да бъдете министри според прокламацията, нито искате да дохождате в Свищов, отговорете категорически да търсиме други хора, а пък сетне светът ще съди кой между нас е бил прав. Аз с Муткурова скоро ще бъда в София, а пък който обича да се бие с нас, нека запояда. От предателския Струмски полк никак не се боим, а за артилерийския стигат две сотни конница, па да става каквото ще да стане! Аз не искам да ме зачислят в лика на предателите и опропастителите на отечеството. Като че не се знаем едни други и като че пръв път се виждаме, че са потребни толкоз церемонии.»

Истинският Стамболов се явяваше: решителен, оптимист, с една голяма доза от фатализъм. Неговите думи жегнаха Каравелова и другарите му. Те взеха да се оправдават:

«Заявяваме ви категорически, че не се обявяваме

против княза. И ние не приемаме да ни причислят към предателите и опропастителите на отечеството; затова искаме да се срещнем с вас. Всичката разлика помежду ни е върху формата и времето на издаването на прокламацията. Ние никога не сме разчитвали на силата, затова и се стараем да изпратим войската оттука. Като вземем в съображение и финансовите средства на ковчежничеството, ние се чудим на това придвижение на войските.»

Каравелов, Стоилов и Иванчов предлагаха да отидат в Свищов като частни лица, а имената им да не фигурират в прокламацията.

Станал бе часът дванайсет, когато Каравелов и двамата му другари казаха, че ще отиват на обяд.

«Добре, обади се Стамболов, и аз сядам да обядвам в станцията.»

После добави на турски: «Херкез евине, бекяр саманлаа.»¹

Разговорът се поднови чак на часа шест вечерта. От Търново приказваха Стамболов и Радославов. От София най-напред само Тодор Иванчов. Иванчов беше от Радославовата група, която се отдели от Каравелова през юни 1886 г. по повод откупването на Русе-варненската линия. Но на увещанията на Радославова той отговори сега, че не може да се дели от Каравелова. Както колегите си, и Иванчов настояваше да не се издава прокламацията, докато не стане свиждането със Стамболова.

Стамболов и Радославов. «Която жена не мисли да меси, по три дни ее. Кажй ми, приемаш ли да бъдеш член на нашето министерство, или не? Защо не сте тръгнали още досега? Там ли са колегите?»

Каравелов и Иванчов. «За тръгването съгласни сме и сме готови да тръгнем, ако сме нужни. Тази нощ заминаваме за Лом.»

Стамболов. «Дайте ми последен отговор: да публикувам ли прокламацията с имената ви? Мислете, че ако останете във от правителството, не ще можете да... (не е чете) войниците, които накараха да се покорят. Аз искам рестаурация, която да умие позора, нанесен на народа, княза и правителството, а вие бог знае за какво

¹ Турска пословица, която значи: «Всеки в къщата си, ергевинът в плевнята.»

ми разправяте. Поне вие двама не отказвайте, ако другите отказват. Като частни лица идването ви в Свищов не ще бъде твърде полезно.»

Панов. «В името на отечеството ви моля да спрете войските в Южна България да не идат тук. Уверявам ви, че няма нужда от тях, а, напротив, може да има вреда, тъй като храна и пари няма никак, та могат да произлязат неприятности и раздразнения. Ако не вярвате нас, викайте майора Попова и питайте него. Спрете и всякакви други движения на войската от Северна към Южна България. Съвършено са излишни тия движения.»

Стамболов. «Панов, не мога това да направя, докато не стане едно устроено правителство, което съвместно с наместничеството да издаде подобна заповед. Какво е станало с нашите приятели в София, не мога да разбера. Дава им се действителна власт в ръцете да послужат на отечеството, а те ми разправят измислиците на Богданова.»

Върху положението Стамболов даваше важни новини: «Груев и Бендерев арестувани в Рахово с четирима други съзаклетници, които имената си не казали, и с един сандък пари. Князът часа по четири стигна в Лемберг. Муткуров заминава утре за Ихтиман и ме вика и аз да отида там и да вляза с него в София. Получил съм и получавам безбройни депеша от митингите от градовете и селата, с които искат възвръщането на княза и смърт на съзаклетниците.»

Следваше един върховен, почти пророчески позив към Каравелова:

«Да не прави Каравелов като Цанкова в Търново; на другиму ще даде правителствения нож и ще му избодат очите.»

Стамболов направи още една отстъпка:

«Щом се образува правителството, ще преустановим движението на войските.»

Каравелов и другарите му пак отказаха:

«Ние категорически заявяваме, че не сме съгласни да правим част от съставеното от вас министерство. Това е нашата последна дума. Ние си умиваме ръцете и сваляме всяка отговорност от нас.»

Те бяха хипнотизирани от мисълта за своята отговорност. В тая голяма историческа криза тази малка подробност взимаше в техните очи най-висок релеф.

Стамболов видя, че друг отговор не може да изтръгне от тях, и реши да състави министерство от нови лица. Но за назначението на военен министър изпъкна между него и Пловдив пак старата мъчнотия. Стамболов предлагаше майор Попова, който командуваше войските, останали в София, военният съвет в Пловдив настояваше за Муткурова. Поради това прокламацията пак не можеше да бъде обнародвана и България оставаше между едно правителство, което нямаше вече власт, и една диктатура, която не бе се още превърнала в правителство.

Между туй князът бе стигнал в Лемберг и светът се питаше за къде ще продължи той своя път: за Дармщат, при родителите си, или през Букурещ за София? От неговото решение щеше да зависи сега вътрешният ред на България: ако замине за Дармщат, това щеше да значи, че се е помирил със съдбата си, и русофилските елементи щяха да дигнат пак глава. Трябваше бездруго той да се възвърне немедленно и да премахне със своето присъствие споровете, които делиха двамата водители на либералната партия. Стамболов изпрати (15 август) две телеграми: една до самия княз, друга до баща му.

На княза казваше:

Моля Ваше височество още днес веднага да потегли за Букурещ, дето многобройни депутации от разни страни на отечеството очакват Ваше височество. Да живее Ваше височество! Моля за отговор.

На бащата:

В името на нашето отечество молим Ваше височество да телеграфирате незабавно на нашия княз, Вашия възлюблен син, като го поканите да тръгне днес още от Ламберг за Букурещ, дето г. Начович, българският дипломатически агент, ще му даде всичките желателни обяснения върху последните събития. Българският народ и армията чакат с нетърпение възвръщането на своя княз.

16 август

В София още не бяха изгубили надежда да разубедят Стамболова. На 16-и сутринта, още при зори, целият Министерски съвет му предаде една депеша от Петербург,

която Богданов съобщил на Каравелова. Телеграмата гласеше:

«Государь Император, признава полезным при настоящих обстоятельствах послать в Болгарию Российского представителя, пользующегося полным доверием его Величества, посылает в Софию свиты своей генерал-майора князя Долгорукова. Ему поручено изучить положение дел и вместе с тем способствовать временному правительству советами в видах как утверждения порядка в стране, так и установления между Россиею и Болгарией правильных отношений, которые служили бы обезпечением против крайне гибельных для Болгарий недоразумений. Держась вне интересов партий, князь Долгоруков будет готов оказать искреннее содействие благонамеренным усилиям, направленным к указанной выше цели.»

Каравелов и колегите му придружаваха това съобщение със следните коментари:

«По нашето крайно мнение това става със съгласието на Германия и Австрия и се явява като предисловие на друго по-лошо, което може да се случи, ако не бъдем предпазливи. Както виждате, ние се намираме на един кръстопът. От нас зависи дали руският комисар ще бъде последван от руска окупация, или ще спазим самостоятелно българското управление. Предвид на сериозността на положението ние ви молим, за да можем да си определим линия на поведение преди пристигането на комисаря, да тръгнете незабавно за София и да телеграфирате Муткурову да дойде тоже, но като остави войските си там, дето сега се намират. Сам Богданов е поискал да се съобщи за идването на комисаря вам и Муткурову.»

Начович от Букурещ настоя също за едно споразумение между Търново и София, но в духа на Стамболова. Той телеграфира Стамболову:

«Известие то, че не сте напълно съгласни с приятелите в София, ме поразя. Моля да употребите всички усилия, за да възворите това съгласие върху лицето на княза Александра, защото иначе България е изгубена. Само княз Александър е в състояние да усили основите на българската независимост и да извади България от днешната опасност.»

Начович отбелязваше лошото впечатление, произведено в чужбина, от слуховете за появилите се разногласия.

«Ако работите не опровергават тия слухове, добавяше

той, боя се, че може би и Господарят да се поколебае в желанието си да се върне в България.»

Щом като едно споразумение със София бе невъзможно, само едно средство оставаше, за да се даде на княза впечатлението, че страната е единодушна в позива си към него, да се върне на престола си: трябваше час по-скоро да се образува новото министерство, пред което Каравелов бе готов да се оттегли. С Пловдив най-сетне въпросът за военен министър се изравни: реши се да бъде назначен подполковник Николаев като най-старши между българските офицери. Николаев, който бе във Виена в деня на преврата, се бе върнал по Дунава и от Лом бе заминал за Търново. Той се съгласи охотно да влезе в министерството и на 16-и подиробед Стамболов лансира своята прокламация.

Новото правителство имаше следния състав:

Наместничество се състави от Стамболова, председател, от П. Р. Славейков и от д-р Странски. Главнокомандующ оставаше Муткуров. В министерството влизаха:

В. Радославов за министър-президент и министър на вътрешните работи, Г. Начович — министър на външните дела и изповеданията и временно управляющ финансите, полковник Николаев — министър на войната, Д. Тончев — министър на правосъдието, и Г. Живков — министър на народното просвещение.

В същия час Стамболов изпрати до Муткурова следната заповед:

«Ихтиман или където и да е.

Подполковник Муткурову,

До утре вечер непременно трябва да завземеш София и да влезеш наедно с г. наместника на княза д-ра Странски. Аз и Радославов заминаваме за Русе сега да срещаме княза. В София съм телеграфирал Каравелову, че той вече няма право да действа от името на правителството, защото според прокламацията то вече не съществува. С майор Попова ще вземете нужните мерки за запазването реда и тишината. Дай заповед на войските, които са в Ихтиман, още днес да заминат за София и се установят два или три часа близо до нея, за да можеш утре да влезеш в столицата.»

VI

Пътуването на княза до Рени и завръщането му в София

В Буховския манастир. — Вълнение на юнкерите. — Бягството по Дунава. — Рени. — Семейен съвет в Лемберг. — Превратът и европейското положение. — Свиждане на Бисмарк с Гирса във Франценсбад. — Връщането в България. — Стамболов и князът. — Депешата до руския цар. — Князът обезсърчен. — Арестите в София. — Отговорът на императора. — Покушение по железницата. — Съдбоносно решение в Пловдив.

I

На 9 август сутринта детронаторите не знаеха (всичко в тоя преврат се извърши без план) кому ще предадат детронирания княз. Те бяха решили смътно да го отправят по най-късия път до едно пристанище на Дунава и оттам да го качат на яхтата му, за по-нататък обаче те още не мислеха. Главното бе на първо време пленникът да се отстрани от София, за да се събуди столичното население пред един свършен факт. Буховският манастир, пуст, спотаен в една дупка, биде избран за временно скривалище.

На княза не се обади къде ще го водят. Той не бе се още съвзел от първия си уплах и в посърналото му лице очите му се озъртаха безпокойно. На тръгване Радко Дмитриев му каза:

— Ваше височество, бъдете спокойни, няма да стане нищо с вас: от вашето благоразумие зависи вашата участ.

Князът нищо не отговори. По пътя той мълчеше,

гледайки разсеяно полето, оголено от жътвата. Сегиз-тогиз той туряше ръката на челото си и шепнеше: Mein Gott! Mein Gott!¹ Брат му Франц-Йосиф, млад момък, показваше, напротив, заинтересувания вид на човек, който заживява един любопитен роман на авантюри, както у Фенимор Купер.

При подуенските ханчета князът попита:

— Къде ме карате!

Отговориха му:

— В Буховския манастир.

Той знаеше манастиря и пътят, бидейки непознат на офицерите, които го конвоираха, той сам ги водеше.

Игуменът, зарадван отначало, че посреща княза, ужасен сетне, че му са довели пленник, даде една неочаквана весела нота на това меланхолично пътуване. Князът и брат му бидоха поканени да влязат в стаята за гости, постлана за случая с килим. Двама часови бидоха поставени пред вратата, един — под прозореца. Двамата офицери, капитан Кърджиев и капитан Зафиров, се заключиха в една стая.

Юнкерите налягаха на двора по тревата. Едно тежко чувство ги угнетяваше. Тоя княз, който бе водил войската на победи, тоя благ човек, който идеше да ги навещава в училището като по-стар брат, те го държеха сега, подобно на злодей, между три голи щика. Някакво непознато и глухо разкаianie почна да ги терзае, извирайки из състраданието на тяхната млада душа.

Надвечер пристигнаха капитаните Янков и Кавалов с полурота юнкери и 10 файтона. Те донесоха инструкции от Груева, багажа на княза и 55 000 лева в злато: 50 000 лева за княза и 5000 лева за разноски на конвоя.

Инструкциите се съдържаха в следущето предписание:

ВОЕННО МИНИСТЕРСТВО

Отделение Инспекционно

№ 42

Август 9 ден 1886

Ст. София

Пращат ви се щатски костюми, в които трябва да се преоблекат князът и брат му. Още тъй нощ трябва да седнете на изпра-

Конфиденциално

Инструкция

Капитану Кърджиеву

щаните с капитана Янкова десет пайтона и да заминете по следущия маршрут: от манастира през Ташкесен и Орхание, сутра, 10 август вечерта, трябва да стигнете и преношувате без шум във Браца.

От Браца ще следвате на 11 август към Рахово, гдето ще стигнете вечерта същото число и ще предадете на българската яхта, която ще пристигне в Рахово, капитану Корабарову.

След идването на принцовете в яхтата капитану Корабарову, вие заедно с конвоя си ще се върнете назад в София. С вас трябва да заминат на 7 пайтона по 4 юнкери — 28 души; на 2 пайтона князът и брат му с по един офицер, като бъдите вие сами с княза, на 1 пайтон двама други офицери.

Пари 50 000 лева за княза ви се връчват. Тях ще ги предадете в Рахово на княза, като земете срещу тях разписка.

За господа офицерите и всичкия конвой се отпускат 5000 лв. командировочни пари.

Главнокомандующий на армията: майор Груев

Юнкерите, които дойдоха сега от София, донесоха голямо разочарование в преврата. На митинга, станал на Александровската площад, те бяха чули заявленията на Цанкова, че отсега нататък всичко ще върви по волята на Русия, и това бе ги смутило. Покрай патриотическото чувство заговори у тях и егонизмът на млади хора, едва начинаещи кариерата си. «Ний веднага си помислихме, разказва един юнкер¹, че руските офицери ще се върнат и че ний никога няма да командуваме полкове.» Антипатията към Цанкова (юнкерите бяха, както повечето военни, почитатели на Каравелова) ги настрои също против делото, на което те се считаха за главните герои. Накъсо: вечерта те бяха съвсем наклонни да развалят това, що бяха извършили сутринта.

Идеята за контрапреврат се появи едновременно у неколцина юнкери. Някои от тях мислеха да освободят княза и да го заведат в Търновския балкан при Стамболова; други предлагаха да го прехвърлят в Сърбия. Според тоя план офицерите трябваше да бъдат арестувани в стаята, в която те бяха се затворили, а фелдфебелът Михаил Такев да бъде убит с щик, когато спи.² Младшият португейюнкер Проинов предложил да се съобщи заговора и на Такева, който може би щял да се присъедини

¹ Парлапанов.

² По разказа на Ст. Манафов.

¹ Значи: Боже мой! Боже мой! Вж. брошурата «Превратът на 9 август». Русчук, 1886 г.

към другарите си. Юнкерът Добрилов бил изпратен при него с тая цел, но Такев му държал реч и го разубедил.¹ Планът пропадна, понеже не се намери някой, който да го поддържа с енергия. Сам князът изглежда да е бил противен на всеки опит за освобождението му.

«През нощта, разказва Ст. Манафов, аз бях часовой на вратата на княза. На часа единайсет влязох в стаята му и му казах: «Ваше височество, тук има верни хора, които могат да ви изведат на Балкана и да ви избавят. Офицерите ний ще ги вържем.» Франц-Йосиф се съгласи веднага. Князът се замисли. Той бе много отпаднал духом; виждаше се, че е плакал. След едно мълчание, което ми се видя безконечно, защото сърцето ми туптеше, като че ще изхвъркне, князът каза: «Тия са политически работи: вий юнкерите не се бъркайте.»

Сутринта рано, на часа четири, князът биде подкаран към Враца. Той бе облечен в цивилни дрехи: сив вестон и мека шапка. Някои от офицерите забелязаха, че файтоните са тринайсет, и това фатално число порази суеверните.² От Ташкесен нанягоре всички тръгнаха пеша. Князът, който бе минавал тук във време на войната, разправяше на офицерите епизоди от похода на Гурко. Той бе значително успокоен, защото разбра, че го водят на Дунава; неговата надежда бе, че ще го предадат на румънските власти.

Когато Враца се показва в нощта с мъртвеещите светлинки на своите прозорци, князът почна да се безпокои да не би в тоя русофилски град да му сеготви някоя враждебна демонстрация. Окръжният управител бе взел обаче мерки, за да се избегне всякакъв скандал. Конвойт се спря в един хан — зданието, дето сега се помещава градският съвет. Минала бе вече полунощ. Ханджията, върл русофил, не искаше да даде храна за княза. Тогава Такев му ударил една плесница и го принудил да опържи яйца.³ Князът и брат му слаха в една стая; офицерите и юнкерите налягах, както свърнаха, в кръчмата. Сутринта призори всички тръгнаха за Рахово.

«По пътя за Рахово, разказва полковник Зафиров, файтонът с княза и Кърджиева излезе стотина и повече

метра напред. Забелязах по едно време, че Кърджиев се държи с княза много интимно, и у мене се породихо съмнение да не би те да говорят нещо: от двете страни на шосето ни заграждаше гора и достатъчно бе князът да скочи от файтона, за да се изтърве от ръцете ни. Съобщих това подозрение на Янкова и Кавалова, които вървяха подир мене; и тям бе минало същото през ума. Тогава аз извиках на Кърджиева да спре и всички офицери се отделихме в гората. Тук питах Кърджиева: «Какви са тия твои маниери с княза? Преди всичко защо нямаш револвера и шашката си?» Той отговори: «Какво да правя бе? Ако ги имам, князът може да ми ги вземе когато поиска: не видиш ли, че с един юмрук може да ме повали?» Ний признахме, че забележката му е права, и се върнахме на шосето. Намерихме княза побледнял като платно: той бил помислил, че ний се съвещаваме да го убием. . . »¹

Князът стигна в Рахово на 11 преди обед. На пристанището го чакаше яхтата «Александър I», която майор Блъсков² бе изпратил от Русе с 15 матроси, една полурота от Дунавския полк и офицерите: мичман Кисимов, капитан Корабаров, капитан Рибаров и подпоручик Тръмбешки. Князът биде оставен да чака в една кръчма без часовой, а офицерите отидоха на телеграфа да търсят инструкции от главнокомандующия. В София

¹ На един кореспондент на «Новоросийски телеграф» в Рени капитан Кавалов дал друго обяснение. «Като узнахме, казал той, че Плевенският полк не е положил клетва, ний се опасявахме да не би той да ни нападне; и затова се спряхме в леса; в съвещанието офицерите решиха в случай на нападение преди всичко да убият княза.»

Новоросийски телеграф, 25 август 1886.

² На 9 август часа 11 и 15 минути Груев изпрати до майор Блъскова в Русчук следната депеша:

«Щом получите настоящата, незабавно пригответе яхтата само с 15 матроси, прислуга и конвой полурота от надеждната част на полка си с най-надеждни двама офицери. Яхтата да я командува мичман Кисимов. Капитан Корабаров ще бъде на всички войски в парахода началник. Параходът да спре в Рахово, гдето ще чака приеманieto на отклонившия се от престола княза Александра. Безостановочно парахода ще следва на всех парах от Рахово до Т. Северин, гдето ще остави княза, и сам немедленно да се върне в Русе. Капитан Корабаров отговаря с главата си за точното изпълнение на настоящето. Освен вас, капитан Корабаров, мичман Кисимов и заведующий флотилията Ангелов никой не трябва да знае настоящите разпореждания.»

¹ По разказа на Такев.

² По разказа на полковник Зафиров.

³ По разказа на М. Такев.

владееше тогава паниката, предизвикана от първите известия за контрапреврата на Муткурова и Стамболова. Груев, изгубил и ума и дума, не знаеше къде да де-не княза. Първият му отговор бе: чакайте. Народът между туй почна да се трупа на скелята в Рахово; стражарите с мъка можаха да разпръснат любопитните. Всеки час можеше да докара някоя изненада. Корабаров телеграфира на Груева: «Два часа как чакаме, няма никакво разпореждане. Отговорете.» Най-сетне офицерите получиха заповед да се качат с княза на яхтата и да вървят с него с пълна пара по Дунава към Силистра, дето трябваше да заварят нови инструкции.

Преди да потегли яхтата, князът помоли да го извадят на срещния румънски бряг, в Бекет; Груев, комуто това ходатайство биде съобщено по телеграфа, отказа. Тогава една голяма безнадеждност облада слабодушния княз. Той разбра, че го карат в Русия, и си въобрази, че русите ще го изпратят в Сибир. Руската дипломация той си я представляваше вече както децата си представляват караконджо: нямаше лошавина, за която той да не я мислеше способна. Грохнал, той се прибра в каютата си и заплака горко с безпомощен женски плач. Офицерите поставиха часови пред вратата му от страх да не би той в някой момент на отчаяние да се хвърли в Дунава. А на яхтата се даде най-силен ход.¹

Яхтата мина през Русчук, без да се спре. От Гюргево един румънски военен параход тръгна да я следи, но благодарение на по-голямата си бързина тя го остави надире си и скоро го изгуби. Тя вървеше тъй лудешки, че князът забеляза на мичмана Кисимоза да не би да се пръсне котелът. Офицерите обаче, които, без да знаят нещо за контрапреврата, изпитваха някакви странни предчувствия, настояваха да кара с всички сили, мислейки, че като предадат някъде княза, ще им олекне. И по тихите води на Дунава яхтата-фантом летеше като стрела.

В Силистра Корабаров получи заповед да предаде княза на руските власти в Рени. Яхтата се спря малко в Черна вода, за да вземе въглища, и пристигна в Рени на 12-и подиробед (часа 5 и 30 м.). Зафиров и Кърджиев

¹ Раховският агент на австрийската компания Мунзияно е разправял, че влязъл в кръчмата, дето бе оставен князът, и му предложил на немски език да го прехвърли в парахода «Ориент», който бе се допрял до яхтата, но князът отказал.

излязоха на брега и отидоха с файтон в града да дирят военния комендант. Комендантът, един стар руски полковник, не бе получил никакви инструкции от своето начальство: той даже не бе чул, че станала в България някаква революция. Разкопчал мундира си, равнодушен към всичките сцени на мировата политика, той седеше с две млади дами в една беседка и сърбаше сладостно чая си, когато един стражар се затече да му обади, че двама български офицери искат да му се представят.¹ Закопчайки мундира си, той се упъти да ги посрещне. Кърджиев, като взе неволно тържествен тон, изрече на завален руски език:

— По заповед на главнокомандующия на българските войски довели сме низвержения от българския престол принц Батенберг.

От всичко туй комендантът чу само името на княза и попита:

— Негово височество княз Батенбергски ли е пристигнал?

Кърджиев обясни:

— Да, докарахме го ний, да го приемете вий, понеже е низложен.

Един облак от удивление мина по очите на стария военен. Очевидно, той недоумяваше.

— Докарайте го, как го докарайте? — попита той.

— Арестувам.

При тая дума, която обръщаше с глава нагоре всичките идеи за чинопочитание, с които брадата му бе побеляла, старичокът изкрещя:

— Да как ви смеете арестовать его? А если я вас арестую?

Работата ставаше лоша. Кърджиев се постара да обясни надве-натри, че князът е немец и че народът и войската са го свалили, защото действувал против волята на руския цар. Когато най-сетне разбра, комендантът се удиви на нова сметка.

— Вот как, вот как!...

После извика внезапно:

— Да как он смеет?

Мисълта, че някой е противодействувал на руския цар, му се виждаше не само престъпна, достойна за всич-

¹ По разказа на полковник Зафиров.

ки наказания, но един вид нарушение на естествените закони. Когато монархическото му чувство измина всичките гами на негодуванието, той попита:

— Сега какво да се прави?

Наредбите му даваха право да се отнесе непосредствено до висшето началство в Петербург, но само в «чрезвычайни случаи». Но случаят сега чрезвычайен ли беше наистина? Кърджиев и Зафиров поддържаха, че по-чрезвичаяен случай от това: да му докарат под конвой един детрониран княз, не можеше да има. Комендантът възприе това тълкувание не без колебания. Той телеграфира за инструкции до военния министър в Петербург, до Министерството на вътрешните работи и до генерал-губернатора в Одеса. След това той помоли двамата офицери да се върнат в яхтата си и да се отдалечат от брега.

Вечерта (на 12-и) Корабаров получи едно подир друго няколко депешни. Стамболов, с подписа на Груева, му телеграфираше да върне яхтата с княза в Свищов. Една депеша на Начовича гласеше: «Подполковник Муткуров ви предписва немедленно да върнете яхтата с княза в Браила.» След четвърт час нова депеша, тоя път от Блъскова от Русе: «Предписвам ви немедленно да върнете яхтата с княза в Русчук, дето народът ще го посрещне тържествено.» От тия неочаквани заповеди офицерите се смутиха.¹ Най-сетне другите депешни те можеха да пренебрегнат, но оная на Груева?

«Цяла нощ, разказва полковник Зафиров, разисквахме: вярна ли е? Не е ли вярна? Кърджиев, който се беше почти обърнал в полза на княза, предлагаше да го върнем. Други настояваха да изпълним докрай първите си инструкции. Най-сетне Корабаров каза: «В тая депеша личи, че е пратена от Букурещ: аз съм сигурен, че тя е една лъжлива маневра.» Тогавя се реши да не държим сметка за никакви нови заповеди. Един юнкер, братът на мичман Кисимова, държал — както се научихме после — княза в течение на всичките наши колебания.»

Заранта (13 август) комендантът на Рени дойде в парадна униформа с един взвод конна жандармерия. Въведен от капитан Корабарова, той влезе при княза и

¹ Полковник Зафиров помни само за депешата с подписа на Груева. За другите депешни говори цитираната вече брошура «Превратът на 9 август».

стоя при него половин час: руското правителство бе се съгласило да приеме пленника, но го оставяше свободен, да върви, където желае. Князът помоли офицерите да се явят при него и едвам сдържайки сълзите си, им рече:

— Аз много обичах българската войска и съжалявам, че се случи тъй да изляза из България: ако да бях предупреден за това, аз доброволно бих оставил престола и тръгнал бих с чест, наредил бих войската и бих се простил с нея като неин началник. Желая ви всичко добро. Аз всегда ще се старая за щастието на България и ще работя винаги, дето ми се представи случай, за нейна полза.

Излизането на княза стана с пълна тържественост. Пътят му бе послан с червено сукно от яхтата до пристанището. Юнкерите се наредиха във фронт към каютата; войниците — перпендикулярно към брега. Князът излезе с полковника. Той бе бледен, с малко подпухнали очи. Корабарова запита тихо:

— Мога ли да кажа няколко думи на юнкерите?

— Можете, ваше височество.

Князът обърна към юнкерите своето посърнало лице: — Желая, щото бъдещият ви княз да обича войската в България тъй, както ги аз обичах. Прощавайте, братя!¹

При последните думи князът се разплака. Потекохъ сълзи и по лицата на юнкерите. На мнозина от тях дойде да извикат: «Остани при нас; друг като тебе няма да намерим!» Но нещо им стягаше гърлото до болка и те го гледаха, онемели, как той се отдалечава със своята висока снага, раздрусвана от задавен хленч.

Князът и полковникът се качиха в един файтон съз затворен гюрук. В друг файтон вървеше подир тях Франц-Йосиф. Жандармският ескорт заобиколи двете коля с голям ропот и скоро кортежът се изгуби в мъглите на прашния път. От яхтата офицери и юнкери се взираха в простора с нещо от това тъйо изумление, с което Каин трябва да е гледал своя брат — след убийството. . .

Князът биде заведен при кмета на Рени, за когото се говори, че бил от българско произхождение. Тук капитаните Кърджиев и Янков отидоха уж да му предадат пет-

¹ По разказа на М. Такев. Вж. също брошурата «Превратът на 9 август».

десеттях хиляди лева, които временното правителство бе му отредило за първите му разноски.¹

Руските власти се отнесоха много учтиво към детронирания княз: вероятно инструкции са били получени в тая смисъл. Самият град показва към неволния си гостенин голяма симпатия. Най-видните хора дойдоха да му поднесат своята почит. Някои го питали защо не е противостоял със сила на съзаклетниците. Той отговорил:

— Аз се бих честно на бойното поле и рискувах своя живот начело на младата българска войска, но считам за позорно да се боря с грубото насилие на една подземна интрига.

За Каравелова той казал:

— Каравелов всякога играеше спрямо мене някаква двойна игра, но аз уважавах в него дълбокия патриотизъм и безпримерната честност в паричните дела на княжеството.²

Князът искаше колкото се може по-скоро да излезе из руската територия. По негова молба изпрати се телеграма до дирекцията на южната линия в Одеса, за да се образува специален трен. Инспекторът на линията С. Ю. Витте — бъдещият руски пръв министър — отказа и князът можа да замине чак на другия ден (14-и) с обикновения трен. Понеже не му достигаха пари, за да плати билета за себе си и за брата си, някой си Аршеневски, «старши советник бесарабского губернского управления», му стана поръчител.³

На 15 август, часа два подиробед, князът пристигна в Лемберг. Едно грамадно множество, предупредено от извънредни притурки на вестниците, бе отишло да го акламира на гарата. Най-екзалтирани бяха поляците, които виждаха у детронирания княз един полусънародник (майката на Батенберга бе полякиня) и една жертва на руската дипломатия. Щом той се показа на прозореца на своето купе, екнаха френетически викове на полски и немски. Жените махаха с кърпи; мъжете дигаха на

¹ Това твърдял Янков по-сетне. Князът обаче протестираше, че не са му давали никакви пари.*

² Тия подробности са заети из една кореспонденция от Рени до «Одеский листок», прелечатана в «Русские ведомости», 22 август 1886.

³ Това обстоятелство напълно опровергава твърдението на Янков, че е предал на княза никакви пари.

въздуха шапките си. Едно момиченце поднесе на княза букет; той го подигна и го целуна. Несвествен възторг облада тогава публиката. Тя дигна княза и на ръце го заведе до колата му. Един журналист извика: «Долу предателите!» Викът биде подет от хиляди гърла.¹

Цял ден хотелът, дето князът бе слязъл, бе обиколен от публика. Вечерта факелно шествие. Князът биде принуден да се яви няколко пъти на балкона. Той каза на български:

«Разбирам защо ме посрещате тъй сърдечно. Вий искате да покажете почитание към войника, който се е бил за отечеството си.»

А на поляците, които го приветстваха на своя език, ваяви:

«Вярвайте, че ще запазя всякога в сърцето си симпатиите към полския народ.»

Австрийските власти посрещнаха княза като владетел; началникът на дивизията херцог Вюртембергски му направи официална визита. Това действа много ободрително върху княза. Дворцовият маршал барон Ридзел и пастор Кох, които го посрещнаха на лембергската гара, го поставиха в течение на работите в България. Те му донесоха мнението на Начовича, с когото се видяха в Букурещ. Скоро се получи и Стамболовата телеграма. Сутринта, часът шест (16 август), пристигна в Лемберг по-старият от братята Батенберговци, принц Лудвиг. Предполага се, че той е съветвал княза да не се връща вече в България, а да върви направо в Дармщат. Александър отговорил: «Нека ме низвергнат пак, нека ме убият, аз не мога да не послушам позива на своята войска.» На часа девет и 50 минути сутринта той телеграфира на Стамболова:

«Съобщете на народа и войската, че утре, неделя сутринта, ще стигна в Русчук, за да тръгна веднага за София, за да взема от бога дадената ми и по волята на народа власт. Александър.»

Същия ден, на часа два подиробед, със специален трен той замина за Букурещ.

¹ Според една депеша от Лемберг до агенцията «Хавас».

Софийският преврат, подобно на румелийската революция преди една година, смая Европа. Без съмнение критическото положение на българския княз беше известно. На 2 август кореспондентът на *Journal de Genève* съобщаваше от Цариград: «По мнението на всички пътници, които пристигат от България, не ще има нужда от ново сръбско нашествие, за да се катурне съвсем разклатеният вече престол на Александра.» Всички големи европейски вестници говореха от няколко месеци насам за дилемата, в която бе поставена България: да жертвува своя княз на гнева на Александра III или да чака от Русия нови удари.¹ Тъй отчаяно изглеждаше положението на младия владетел, че в Европа се бе появило опасение да не би той да потърси изход в някое ново нарушение на договорите. Предполагаше се, от друга страна, че руската политика ще търси с поддръжката на Германия някои дипломатически средства, за да принуди княз Александра на доброволно отречение от престола; свижданията в Кисинген и Гащайн* дадоха на това предположение най-голяма вероятност. Никой обаче не подозря, че развязката чакаше на вратата и особено че тя ще бъде докарана от един военен заговор: българската войска минаваше за фанатично предана на своя победоносен началник.

Превратът не само изненада Европа, но я завари разединена съвсем и неспособна за едно общо действие. Европейският концерт, т. е. солидарността на Силите в името на големите международни интереси, след като биде нарушен от Англия по въпроса за Съединението, не можа вече да се възобнови. От конференцията в Топхането (1885 г.) остана една утайка от взаимна злопаметност, която при всяко ново произшествие се разбъркваше и правеше европейското положение мътно. Глухото недоволство на Русия тежеше над света. Победена по румелийския въпрос, тя се бе затворила в една застраши-

¹ Сам княз Александър пишеше на един свой приятел в Берлин: «Вътрешното положение е извънмерно трудно, защото народът се безпокои едновременно от въоръженията на Сърбия и от присъствието на една турска комисия в София.» *Journal de Genève*, 15/27 август 1886.

телна резерва на разлютен колос, който бавно размишлява кому ще стовари грамадния си юмрук.

Отношенията ѝ с Англия бяха извънредно натегнати. Опитът за сближение, направен от Гладстона, който през януари (1886) дойде на власт след една голяма изборна победа на либералната партия, останаха безуспешни. През време на Гладстоновото управление Русия взе, напротив, едно настъпателно поведение, което повдигна в Англия голяма тревога: в началото на юли Александър III, освобождавайки империята си от едно залъжение, наложено от Биконсфилда в 1878 г., превърна Батум на военно пристанище, напук на Берлинския договор. На протестите на Англия, която се чувствуваше сразена в една от своите големи победи на миналото, Русия отговори със сурова надменност.¹ Между туй Гладстоновият кабинет, разстроен от разкола на Чемберлена в средата на либералната партия по въпроса за автономията на Ирландия, биде свален от една коалиция на унионисти и консерватори. Лорд Солзбери, който го наследил, не можеше да остане под впечатлението на тоя неуспех, но като знаеше Русия неуязвима в Азия, чакаше момент да я бори по европейската ѝ политика. Засега Лондон и Петербург се дебнеха с едно мълчаливо и напрегнато озлобление.

Отношенията на Русия с Германия и Австрия не бяха също много задоволителни. Съглашението, което в 1884 г. (9 март) Бисмарк, обладан от манията за «пресигуровките»², бе сключил между трите империи, бе един вид мълчаливо изоставено, преди да е изминало то своя тригодишен срок. Русия считаше, че в последната източна криза тя не е намерила у своите съюзници пълно съдействие. Без съмнение, в конференцията по румелийския въпрос те вървяха с нея, но неохотно някак, като гледаха да не изгубят съвсем съприкосновението си с Англия. Повтори се бе историята на Берлинския конгрес*: без да бъде решена сама да отива докрай, Русия се сърдеше на приятелите си, че се отдръпват от крайностите. От всичко това у руската дипломация бе останало едно тъмно раздразнение спрямо Германия и

¹ Вж. *Синята книга*. The Correspondance respecting the port of Batoum.

² *Paul Matter*. Bismark et son temps, том III, стр. 507.

Австрия. На 19 юни в «Правителствени вестник» се появиха царските укази, които ограничаваха самоуправлението на балтийските провинции и предвиждаха ред мерки за порусяването на пограничното немско население.¹ Шовинистическата германска преса подигна по този повод голяма врява, на която славянофилските вестници отговориха с не по-малка остроота. Двете правителства останаха официално чужди на тая полемика, но една още по-голяма хладнина завя в техните отношения. На австро-германските срещи, които станаха в Кисинген и Гащайн, Гирс отказа да присъствува, понеже не искал да се върти около слънцето. Този астрономически образ издаваше, покрай честолюбието на Гирса, което в действителност бе малко, и голямото незадоволство на Александра III. Това бе едно знамение, за което Бисмарк, винаги внимателен към Русия, не можеше да не държи сметка, толкоз повече че Италия не изглеждаше много наклонна да поднови Тройния съюз, срокът на който изтичаше на 8 май 1887 г.

Италия се присъедини към австро-германския съюз на 1882 г. под впечатлението на гнева, предизвикан от установяването на френския протекторат над Тунизия, класическа земя, която италианците бяха навикнали да считат като наследство от Римската империя. Обаче Италия скоро се насити на Бисмарковото приятелство, което много приличаше на иго. «Преосигуровката», която Бисмарк доби срещу Франция в 1884 г., като сключи съглашението с Русия, без да обади това в Рим, огорчи крайно римския кабинет, който почувствува своето положение в съюза намалено. След разочарованието дойдоха критиките: каква полза можеше да има Италия от един съюз, който оставяше без никаква гаранция нейните големи интереси в Средиземно море? През месец май (1886 г.) италианският министър на външните работи граф ди Робилант пишеше на посланика си в Берлин:²

«Италия е уморена от този безплоден съюз и аз не усещам в себе си охота да я принудя да го поднови, защото чувствавам твърде дълбоко, че той ще остане винаги непроезводимелен за нас. Възможно е, щото Бисмарк

да се е излъгал по отношение на мене, понеже не ни знае никак, и да си е въобразил, че аз ще изпитам нужда да вървя всякога и въпреки всичко подир него. Ако е повярвал това, той се е измамил по странен начин. *Повече от вероятно е следователно*, че няма да подновя съюза и че ще се резервирам да се обвързвам, както аз пожелах, когато ще му дойде времето.»

Въпреки желанието на Бисмарк ди Робилант не отиде на свиждането в Гащайн. На връщане от Гащайн и Бисмарк, и Калноки отвориха дума в Рим за подновлението на съюза, но Италия си направи оглушки.¹

Разслабвайки връзките с Австрия и Германия, ди Робилант се сближаваше все повече с Англия, която бе еднакво заинтересувана, както и Италия, в запазване равновесието на Средиземното море. От Лондон насърчаваха силно това разположение; оттам дойде и внушението към Италия да се хвърли в колониалната политика, като завземе Масуа. Щелта на английските съвети бе да изостри още повече френско-италианския антагонизъм, който отстраняваше възможността на едно латинско съвладичество над Средиземното море.

Франция проявяваше по това време слаб интерес към голямата европейска политика: тя бе всецяло погълната от своите колониални завоевания. Съставянето на Тройния съюз даде такива широки основи на германското надмощие върху Европа, че за реванш не можеше вече сериозно да се мисли. Това, към което се стремеше сега Франция, то бе да обезпечи своята собствена сигурност, за да не бъде принудена да разчита на благоразположението на Бисмарк. Срещу Тройния съюз френската дипломатия се стараеше да издигне една нова групировка на сили. Задачата бе обаче много трудна: за едно сближение с Англия пречеше египетският въпрос; за един съюз с Русия бъркаха руската антипатия към републиката. Но руско-френският съюз тъй очевидно произтичаше от еднаквите интереси на двете държави, тъй логически се налагаше от естеството на нещата, щото неговият път почна вече да се разчиства. През априлий 1886 г. руският посланик в Париж барон де Моренхайм самина за Петербург, за да представи на императора

¹ *Année Politique*, от André Daniel, за 1886 г.

² Тая интересна кореспонденция е обнародвана от италианския историк Luigi Chiala в известното му съчинение *Pagine di Storia contemporanea — La triplice e duplice alleanza*, Torino, 1898.

¹ *A. Billot* (бивши френски посланик в Рим), в съчинението *My France et Italie*, т. I, стр. 55.

един доклад, в който доказваше, че най-прямата цел на руската дипломация трябва да бъде едно тясно сближение с Франция.¹ Успоредно с тая инициатива на руския дипломат във френските меродавни вестници се начена едно систематическо усилие, за да се създаде приятелска атмосфера между двата народа.

Най-уединена от всички сили — и най-безпомощна в своето уединение — бе, разбира се, Турция. Тя се стараеше да задоволи всички и отвсякъде получаваше порицания. Поставена по средата на англо-руското съперничество, тя се озърташе и към двете страни, старайки се да поддържа едно подвижно и неустойчиво равновесие. Тя послуша Англия* и отказа подир Съединението да прати войска в Източна Румелия; сетне, за да задоволи и Русия, тя махна от съглашението си с България военната клауза* и името на княз Александра. В резултат и Англия, и Русия бяха ядосани на нея и отплатиха ѝ със зло: Русия превърна Батум във военно пристанище, което не можеше, освен да служи за операционна база срещу Цариград; а Гладстон успя през краткото си управление от шест месеца да прати до султана една остра нота, за да изиска въвеждането на реформите, предвидени в Берлинския договор.² Турция не се противопостави на Русия по въпроса за Батум, нито отговори на нотата на Гладстона; при всеки облак тя си скриваше главата от страх да не се превърне той на буря.

При такава европейска обстановка се случи превратът на 9 август.

Сензацията в Европа бе голяма и разнородна. В едно бяха съгласни всички: че руската дипломация издържа грамадна победа и че руското господство над България се установява окончателно. Първото впечатление бе, че Русия не е могла да прибегне до такава едно насилствено разрешение на своята свада с княз Александра, без да се е споразумяла предварително с Австрия и Германия. В действителност никакво споразумение не бе станало, но пред свършения факт се примириха и Австрия, и Германия. Официозният германски вестник *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, повтаряйки старата

¹ *Jules Hansen, Ambassade à Paris du baron de Mohrenheim (1884—1898), Paris.*

² *L'année politique, 1886, стр. 234.*

формула на Бисмарка, писа, че събитията в България не засягат интересите на империята. Другите германски вестници похвалиха Батенберга като немец, който с куража си правел чест на своята раса, но счетоха неговото низвержение като неминуема жертва, направена в полза на мира. Без явен ропот се посрещна руският триумф и в австрийския печат; тук известно недоволство се четеше обаче зад усуканите фрази върху висшите съображения на Европа. Владееше тъй също и една меланхолия за участи на храбрия княз, който падаше под ударите на една жестока и нелоялна политика. Във Франция, дето в Батенберга виждаха преди всичко немец, неговото нещастие се посрещна равнодушно, даже с някакво иронично злорадство. Италия, страна на лесния ентузиазъм, пожали искрено за героя на Сливница, особено след като се писа, че той бил кърмен с италианско мляко от една дойка във Верона.

За едно противодействие на руската политика не се издигна глас никъде. Даже и Англия, замаяна от удара, се бе примирила. На вестниците в Лондон бе дадено от правителството внушение да се преструват, че Англия не е пряко заинтересувана в последствията от софийския преврат и че голямата щета от него ще бъде понесена от Австрия и от Турция.* *Times* обръщаше сериозното внимание на Портата върху променението, станало почти до вратите на Цариград. «Отсега още, пишеше той, е вече достатъчно ясно, че свалянето на княз Александра и възстановлението на руското надмощие в България, което е едно последствие от това, превърнаха с един удар княжеството от турски аванпост срещу Русия в руски аванпост срещу Турция.» В последующите дни *Times* почна да признава, че поражението е тежко за английския престиж, но пак наблягаше, че най-вече е засегнато бъдещето на Австро-Унгария. На 13 август той заявяваше: «Далеч сме да отказваме, че интересите и политиката на Англия не са или не биха могли да бъдат съществено увредени от обратата, които изглежда да вземат събитията; но засега ний можем да се задоволим с едно наблюдателно и очаквателно поведение. Колкото се отнася до Австрия, въпросът е по-парящ.»

В същия дух, но в по-остра форма, пишеше и *Standard*. Това бе и гледището на английската дипломация, която в 1878 г. предложи в Берлинския конгрес да се

дадат Босна и Херцеговина на Австро-Унгария, разчитайки на нея, че ще се изпречи вече с по-голяма енергия срещу руското влияние в Балканския полуостров. Австрийските държавни мъже се показаха обаче невъзприемчиви към тия подстрекателства от Лондон. След като взеха две области без война, те чакаха момента да спечелят пак чрез преговори един нов дял, равен на руската печалба.

Между туй руският печат ликуваше с големия оптимизъм на славянската душа и кроеше широки планове. *Новое время*¹ възкликнаваше:

«Finita la comedia! Принц Александър Батенберг до чак дължимото възнаграждение за своите подвизи. Полско-немският авантюрист, що бе мечтал да надене короната на независим господар с цената на възмутителна неблагодарност към правителството (руското), комуто решително дължеше всичко, е низложен чрез едногласната присъда на представителите на всичките партии и на народа, тъй нагло излъган от него.»

Новое время казваше по-нататък, че временното правителство трябвало да се старае да не дава «никакъв повод за фактическо вмешателство на Турция и за появяването на руски войски в пределите на българските области». След това петербургският вестник правеше следните умозаклучения: «Престолът, бидейки вакантен, трябва да се назначи временен администратор на двете области. Това лице, от само себе се разбира, трябва да се ползува с доверие на българския народ и на Русия. Трудно е да се съединят тия две условия в някое лице, което да не е от руска народност. За това има нужда от немедленото изпращане в България на един руски военен сановник с мисия да запази реда в страната и да направи ненужна една окупация от турски войски.»

Московские ведомости виждаше в преврата преди всичко едно поражение на английската политика. Той питаше: «Къде е всемогъществото на Англия, която повидимому единствена вършеше всичките дела на Балканския полуостров?»² За смутовете, които се очакваха в България, органът на Каткова намираше само един цяр: руска окупация. Когато се появи първата мътва за контрапреврата, той пишеше:

¹ *Новое время*, 12 август 1886.

² *Московские ведомости*, 12 август 1886.

«Може би за пълното умиротворение на страната, за прекъсването на възможните безредици в нея най-вярното средство би било едно временно завземане от руските войски. При гаранцията на Силите Русия едва ли би имала повод да се съмнява в свойството на тази намеса. Само руските войски могат да действуват в България миротворно. За мирната и спасителна цел на руската окупация няма нужда от много войска, достатъчно е само появяването на руския мундир.»¹

Руската публика — като изключим либералните кръгове, които мразеха всичките победи, чисти или коварни, все едно, на деспотизма на Александра III — се възрадва с всичката радост на свето фанатично неведение от заслужената участ на този принц, за когото от няколко години вестниците й повтаряха, че е немец, че е изневерил на славянството и че е оскърбил своята благодетелка — Русия. *Московские ведомости* се провикваше:

«Как зорко, чутко и отзивчиво стана в Русия народното съзнание! Как горецо бидоха приети навсякъде първите известия за свършившата се в София катастрофа! Простите хора при първата дума за това се кръстеха и се поздравляваха един другия.»

В царския двор радостта бе еднакво голяма, както и на улиците в Москва: за пръв път може би от възкачането на Александър III мъжиците се намираха в душевно причастие със своя страшен господар. На 9 август императорът бе в Царское село на маневри. Темата бе: обсадата на Плевен. Когато се получи телеграмата за станалия преврат, едно люто задоволство просия по жестоко русо лице на Александра III и за няколко минути целият стан трепна от царската радост. Подиробед се получи една телеграма от Климента, която просеше милостта на Русия; след два дена — друга депеша от временното правителство, която заявяваше, че не иска вече чужденец за княз и че желанието на България било да си остане автономна област под прямото покровителство на руския цар.²

Отговорът на императора бе — видяхме — благоскло-

¹ *Московские ведомости*, 14 август 1886.

² *Синята книга, Turkey*, т. I (1887), № 163 (рапорт на английския посланик в Петербург). Следата от тия депеша до царя ние не намерихме в софийските архиви.

нен, но с общи фрази. Очевидно, Русия не искаше да се постави официално като покровителка на революцията, която бе свалила един монарх — монарх в миниатюра, разбира се, но сѐ пак носител на едно начало, което в Александра III имаше своето най-абсолютно и най-могъщо олицетворение. Управляващият руското посолство в Берлин още в първите дни на преврата заяви на държавния секретар в Министерството на външните работи граф Геркем, че «Русия ще остави България сама да излезе из своите мъчности».¹ Единствената инициатива, взета от руската дипломация, бе да предотврати една възможна намеса на Турция. Руският посланик в Цариград Нелидов изтръгна от Портата изрично обещание, че няма да прати войска в Източна Румелия.²

Султанът впрочем нямаше никакво намерение да упражнява своите мними права над Румелия. След уталяването на последната балканска криза редиците бяха разпуснати и в Одрин имаше една малочислена войска, едва годна да запази крепостта. Вместо да безпокои българите, Турция се безпокоеше сама от едно тяхно нахлуване в Македония. На 11 август маршал Реджеб паша, комендант на двата корпуса в европейските вилаети, замина със специален трен от Солун за Скопие, за да вземе мерки против една изненада на границата.³

По дипломатически път Портата направи само ония формални постъпки, които ѝ се налагаха от хорски срам като созеренна държава. На своя комисар в София Гадбан ефенди, до когото временното правителство бе се отнесло, за да бъде припознато от султана, Портата изпрати следната замотана телеграма:

«Императорското правителство, като не знае доколко законен е бил актът, който лиши внезапно княз Александра от неговия сан, съжалява за това събитие; в случай че редът бъде нарушен било в България, било в Източна Румелия до момента, докато то — правителството — бъде в положение да даде едно разрешение на положението, след като се е съветвало със Силите, ще бъдат отговорни авторите на смутовете.»

Сетне, на 11 август, Портата прати до посланиците

си в странство едно окръжно, в което тя заявяваше, че няма да се отклонява от линията на поведение, която бе следвала по румелийския въпрос, и искаше и тоя път съдействието на Силите, за да се въдвори в България нормалният ред. На тая постъпка на Турция Силите отговориха, че не могат да се произнесат, понеже още не са добре осведомени върху събитията в България. Най-много бе нетърпелив султанът да узнае намеренията на Англия: турският посланик в Лондон Рузем паша отиваше всеки ден в Министерството на външните работи, но без да чуе друго нещо освен упреци за миналото. На 12 август английският министър на външните работи лорд Идеслей¹ съобщаваше на посланика в Цариград сър Ед. Торнтон, че е отказал да разисква с Рузем паша върху поведението, което трябва да държи Турция.

«Казах, пишеше той, че би било трудно за нас да му даваме съвет било с другите Сили заедно, било сами; но остава един друг въпрос, а именно: ако Англия би могла да даде съвет, би ли го следвала Турция? Напомних миналогодишната конференция в Цариград (за Свединението), в която според инструкциите на лорд Солзбери сър В. Уайт настояваше, щото като първа стъпка към разрешението на подигнатите въпроси да се направи една анкета за исканията на румелийското население. Портата отказа да следва тоя съвет и вероятно е, че ако да бе го следвала, много от настоящите смутове щяха да бъдат избягнати.

Негово превъзходителство забеляза, че Портата била следвала съвета на правителството на нейно величество, като се съгласила да изостави основата на Берлинския договор, върху която Турция можела да се силае. Той не спори за подигнатата от мене точка за турския отказ да се изследват желанията на населението, но повтаря, че всяко мнение, което би дала Англия, би имало голяма тежест за Портата.

Аз пък възразих, че само правителството на нейно величество няма нито да действа, нито да дава съвет при настоящото положение на работите.»

И другите европейски кабинети стояха в това наблюдателно положение, чакайки развитието на събитията.

¹ Синята книга, Turkey, т. I, № 166.

² Ibid, № 210.

³ Ibid, № 143.

¹ Синята книга, ibid, № 167.

На всички очите бяха обърнати към Берлин: какво ще каже Бисмарк?

Още когато никои не подозираше близостта на българската криза, пет дена преди преврата, на 14 август, един млад публицист, който се прочу по-сетне като необикиновен дипломат, Делкасе, пишеше в *La République Française*: «Европейският мир зависи от княз Александра; но княз Александър зависи от г-н фон Бисмарк.» Германският канцлер бе наистина арбитър на Европа: без негово съгласие Русия не смееше да прибегне до окупация на България; мимо него Англия не можеше да закрепни княз Александра. Когато се чу, че Бисмарк заминал за Франценсбад, за да се срещне с Гирса — който беше тук на бани със семейството си и щеше да жени дъщеря си за един румънски дипломат, — светът разбра веднага, че в малкия маджарски курорт ще се решава съдбата на България и на нейния владетел.¹

Бисмарк не обичаше балканските народи; той не вярваше нито в тяхното призвание за национална култура, нито в способността им да се устроят в държави. В своите дипломатически комбинации той ги третираше като неодушевени неща, разменна монета в ръцете на великите сили. В Берлинския конгрес при един спор за границите и правата на бъдещето българско княжество той се бе провикнал еднаж със своя суров глас: «Господа, ний не сме събрани тук, за да се занимаваме с щастието на българите.» Бисмарк не гледаше добре и на княз Александра.² Той заявяваше, че го счита за голям лъжец, и отдаваше това на полското му произхождение. В Съединението, по което Европа още не бе добре осветомена, той търсеше доказателство за двуличието на младия принц, който, от една страна, обещавал на Гирса, че няма да бута румелийския въпрос, а, от друга страна, насърчавал пловдивските революционери. Всичко това бяха в действителност само предлози: Бисмарк не бе човек да намрази някого зарад лъжите му или да се води по своята омраза. Антипатията, която той афишираше

при всеки случай към княз Александра, бе едно кокетство към руския цар, когото той обичаше да ласкае. Той знаеше добре безпощадната омраза на Александър III към българския княз и казваше: цар Александър мрази Батенберга от дъното на душата си; може би Батенберг да е най-омразната личност, която той познава.¹ Императорът мъчно можеше да търпи Александра като законен княз на България; връщането му, след като еднаж той бе низвергнат от името на Русия, нямаше ли да бъде още по-тежко за царското честолюбие? Една насилствена намеса на Русия в българската криза ставаше поради това вероятна и тя — както заявявах велегласно руските вестници — не можеше да се извърши успешно освен във вид на окупация. Това разрешение не противоречеше в нищо на възгледите на Бисмарка, който се още не даваше за Изток костите на прословутия померански гренадир.² Но той се боеше, че Австрия ще погледне на такава една стъпка на Русия в Балканския полуостров като на прямо предизвикателство и ще се възпротиви на нея с всички сили. Постоянната грижа на Бисмарка в Източния въпрос е била всякога, щото Австрия и Русия да не дойдат в стълкновение. И сега неговото единствено старание бе да докара двете исторически съперници до една спогодба.³ Задачата не бе много лесна даже за Бисмарковия гений. Една спогодба между Австрия и Русия в тоя момент би значила разделяне на Балканския полуостров между тях, голямата политическа съблазън на двете империи от края на осемнайсетия век досега.⁴ Но за такава делба не бе наклонна нито Австрия, която не бе още смяляла Босна и Херцеговина, нито Русия, която се надяваше да затвърди

¹ *Moriz Busch*, *Tagebuchblätter*, стр. 232.

² На 1878 г. Бисмарк бе казал в Райхстага: «Източният въпрос не заслужава костите на един померански гренадир.»

³ В тая смисъл се изказва Бисмарк твърде ясно в своите мемоари. В 1890 г. в едно интервю с Антон Мелингер той казваше: «В изток и югоизток ний, германците, имаме само един интерес: запазването и бъдещето на Австро-Унгария» — *Heinrich von Poschinger*, *op. cit.*, стр. 363—364. Успоредно с това основно стремление Бисмарк следваше и традиционната политика на приятелство с руския двор.

⁴ Върху руско-австрийските преговори по тоя въпрос *Julian Klazko* е обнародвал ценни данни в едно дълго изследване под наслов «*Les évolutions du problème Oriental*».

¹ *La République Française*, 4 август 1886.

² Само едно качество признаваше той на Батенберга — крабростта. По-късно той казваше за него: «Батенберг бе войник, това имаше от майка си — полякинята, — но и пороците си дължеше на нея.» *Heinrich von Poschinger*, *Neue Tischgespräche und Inter-vienz*, второ издание, стр. 364.

своето господство над България, без да дава нови жертви от славянските земи на полуострова.*

Бисмарк пристигна във Франценсбад на 13 август вечерта. В това време княз Александър се намираше още в Рени, а в България се водеха преговори между София, Търново и Пловдив. Положението бе съвсем неопределено: не се знаеше още нито дали Батенберг ще иска да се върне в България, нито дали България ще бъде еднородна да иска връщането му. При тия условия стана свиждането между Бисмарка и Гирса. До какво заключение дойдоха те по българската криза? Това и до днес не се знае положително. Това, което публиката можа да види, това, което вестниците можаха да съобщят, то бе, че и двамата изглеждали твърде доволни от своя разговор. «Княз Бисмарк бе в най-розово настроение», пише един от неговите историографи.¹ На другия ден (14 август) двамата държавници се показаха на балкона на хотел «Hubner» и публиката ги акламира. «Това е за ваша светлост», забележи Гирс. «Не, възрази Бисмарк, за нашия съюз.»²

Съюз — това бе голяма дума; съюз нямаше. Но безсъмнено едно споразумение, което се състоеше според всичките вероятности в следното: Русия няма да окупира княжеството без предварителна спогодба с Австрия; Бисмарк ще употреби всичкото си влияние, за да осуети връщането на княз Александра в България. Вследствие на това споразумение Гирс даде инструкции на Богданова в София да действа пред Каравелова против Стамболовия план за реставрация; а Бисмарк изпрати до Хесенския херцог³ една дълга депеша, в която го предупреждаваше за лошите последствия, които ще сполетят сина му, ако се завърне в България, напук на руския цар.

Бисмарковото предупреждение, което бе една косвена угроза, изглежда да е много смутило Хесенския херцог. Неговият съвет към сина му като че ли е бил да се прости със своя престол и да се завърне в бащиния замък.* Впрочем първото съобщение във вестниците бе, че от

Лемберг княз Александър ще продължи пътя си през Бреслау за Дармщат. В съвета, който тримата братя, Александър, Лудвиг и Франц-Йосиф, държаха в Лемберг, се реши подир това, щото князът да тръгне за София: това повече съответствуваше на неговата чест и на поривите на душата му. Обаче още там въпросът за едно доброволно отричане бе разискван. На един пратеник на *Journal des Débats*, Артур Рафаилович¹, старият Хесенски херцог каза:

«Ако син ми е принуден да признае невъзможността на едно помирение с Русия и ако другите две империи не променят своето поведение по източните работи, възможно е, щото, след като се въдвори редът в страната, той да се откаже окончателно от българския престол. Той ще се опита да добие условия, при които да може да остане.»

С такива слаби надежди княз Александър тръгна за княжеството си.

III

Преди да тръгне, той извести за своето решение на английската кралица, на австрийския император и на румънския крал. Върху привързаността на последния той много разчиташе и с пълно основание. Независимо от естествената им солидарност срещу руския гнет те бяха свързани и от голямо лично приятелство. Докато да се узнае какво е станало с княз Александра, Карол I бил много развълнуван и всеки ден ежечасно искал да му съобщават получените новини. На тая симпатия на владетеля се дължеха почестите, с които князът биде посрещнат сега в Букурещ. На гарата излязоха да го посрещнат: целият Министерски съвет², румънският агент в София Белдимано и маршалът на двореца. Английският пълномощен министър сър Уйлям Уайт личеше също на перона със своята грамадна фигура, за да засвидетелства английското покровителство над Батенберга. От страна на България князът биде посрещнат от Начо-

¹ Г-н Рафаилович, финансов съветник в руското посолство в Париж, ни събщи лично това обстоятелство.

² Румънските министри бяха турили всички големия кордон на българския орден «Св. Александър».

¹ *Heinrich von Poschinger*, op. cit., стр. 132.

² *Ibid.*

³ Хесенският херцог бе бащата на княз Александра. За тази депеша събщи специалният кореспондент на *La République Française* във Франценсбад.

вича и от една депутация от първенци. От румънската граница в специалния трен се бе качил директорът на железниците Кантакузино.

Князът слезе от купето си посред въодушевени акламации. Той се оттегли в кралския салон и беседва дълго с румънския пръв министър Йоан Братияно. През това време сър Уйлям Уайт разговаряше твърде оживено с Лудвика Батенберга и му даваше да чете едно писмо, като му сочеше с пръст важни пасажи. Между туй донесоха на княза една депеша. На часа 11 преди обед тренът поде пътя си към Гюргево.

В Русчук се правеха големи приготовления за посрещането на княза. Окръжният управител покани официално и консулите. Те се събрали на съвещание и решили да излязат целокупно на посрещането в униформа. Управляващият руското консулство Б. Шатохин отказвал да се присъедини към колегите си, защото в поканата не бил определен часът. Предизвестен за това възражение от румънския консул, Ал. Стоянович, управителят, изпрати допълнителна окръжна нота, в която съобщаваше на консулското тяло, че князът ще пристигне на часа 7 сутринта. «Цялата нощ, разказва Мантов, бяхме на крак: готвехме букети, издигдохме триумфални арки, кичехме града. Искахме, щото, като стъпи отново на българска земя, князът да види във всичко радостта ни.»

През нощта на часа 3 пристигнаха Стамболов и Радославов. Потеглили от Търново на часа 6 подиробед, те бяха зели пътя за девет часа с лудешко препускане. Сутринта призори те заминаха за Гюргево заедно с Мантова, бригадният командир Филова и няколко депутации от Северна България. В това време целият Русчук се стичаше на брега на Душава.

Князът закъсна много. Едва към часа два подиробед той се зададе откъм Гюргево. В същия миг топовете почнаха да гърмят и полковите музика засвириха. Докато параходите плуваха по Душава, носейки на България избрания ѝ княз, многолюдното без отдых целеше въздуха със своите радостни викове. В това време Александър беседваше с хората, които му бяха спасили трона. Той беше още слисан от всичко това, което му се случваше в толкова малко време: пленството му и сетне тая феерия на неговото връщане. От З. Градинарова,

който го посрещна в Букурещ и се присъедини към свитата му, князът научи съществените неща върху контрапреврата. Стамболов му даваше сега някои подробности. Князът слушаше всичко това с големи учудени очи, но мисълта му, изморена, не можеше да се съсредоточи. Той едва можеше да намери няколко смутени думи, за да изкаже признателността си. Всички бяха дълбоко развълнувани от извършеното чудо, което им изглеждаше като една дръзка победа над providението, страшна обаче за утрешния ден.

Когато яхтата допре до пристанището, Стамболов скочи пръв на дебаркадера, обърна се към княза, който се готвеше да слиза от парахода, и каза:

— Поех властта във вашето отсъствие, за да запазя честта на България. Днес ви предавам управлението, за да спасите отечеството. Народът е с вас; той ви обича, той е готов да се жертвува за вас.

Колкото да бе звучен и могъщ гласът на Стамболова, публиката не можеше да го чуе отвред. Тя видя само жеста на оратора и бледото лице на княза. И едно безкрайно умиление ѝ дойде от това зрелище. Разплакаха се всички: българският народ, скъперник на нежността си, даваше повторно сърцето си на злочестия свой господар.

Князът слезе бавно и с глух глас отговори на Стамболова:

— Като приемам пак управлението, ще се потрудя да избавя България от положението, в което я поставиха някои личности.¹

Последваха други речи. Майор Блъсков му рапортира. Князът, който вървеше като в сън, го прегърна просълзен; Блъсков сними коляното си и му целуна ръка. През всичкото това време многолюдното викаше ура до бога. Когато князът се доближи, то го грабна, наложи му венци на шията, на рамената и го поведе на ръце към палата му.

В палата князът говори най-напред с Григорий Русчушки насаме. Сетне повика Стамболова, министрите, Начовича, д-р Вачева, Мантова, Захари Стоянова, Т. Х. Станчева. Беседата се въртеше около вероятното поведение на Русия.² Князът каза:

¹ Кореспонденции по Софийския преврат, Русе, 1886 г., стр. 19.

² По разказа на Мантов.

— Знам положително, че иде княз Долгоруки като царски пратеник. Надявам се, че мисията му няма да бъде спряна. Той обича България и е приятел на моето семейство. Той няма нищо лошо да направи на България. Мисля да го посрещна лично в Лом.

След този разговор Радославов отиде с видните партизани да разпрати телеграми по провинцията за пристигането на княза. Той написа заедно със З. Стоянова и следущата прокламация, с която князът утвърдяваше министерството, образувано през неговото отсъствие в Търново:

Ний Александър I, по божията милост и народната воля княз на България

Обявяваме на възлюбления си народ, че днес стъпихме на българска земя и поехме управлението на страната. Като одобряваме всичко, което Наместничеството ни, състоящо от г. председателя на Народното събрание Ст. Стамболов и г. г. П. Р. Славейков и д-р Странски, е извършило, утвърждаваме съставеното от него министерство, както и г-н подполковник Муткурова в длъжността главнокомандующ на българските войски. Като изявяваме своята дълбока благодарност към народа и войската, които в критическите времена за отечеството ни стъпиха на крак и съумяха да запазят честта, независимостта и доброто име на България и да останат верни на престола ни. Призоваваме божие благословение над милото ни отечество България, за успеха, величието и благополучието на което ще работим, както и до днес. Да живее България!

Издадена в г. Русе на 17 август 1886 г.

АЛЕКСАНДЪР

В палата останаха Стамболов и Начович. Стамболов попита княза в какво качество ще дойде Долгоруки.¹

— Ако е комисар, ний не можем да го приемем, тъй като България си има своя законен княз; ако е обикновен дипломатически агент, нека се представи най-напред на министъра на външните работи. Аз съм на мнение ваше височество по никакъв начин да не го посреща.

Князът се смути от този съвет. Личеше, че той има някакъв план и че Стамболов му го забъркваше. Той се опита да обясни, че в такива критически времена не трябва да се дава голямо значение на думите и че България трябва по какъвто и да е начин да се помири, защото иначе ще погине. Тогава Стамболов, гледайки княза право в очите, му заяви:

— Ваше височество, ако ще трябва България да погине, то нека погине с чест.¹

Князът не възрази нищо. Стамболов и Начович си отидоха. Вечерта в палата влезе Шатохин.

Както всичките други консули, Шатохин дойде на посрещането в униформа. Това обстоятелство поразя княз Александра. Той го претълкува като предвестие за една промяна в разположението на Русия. Той ли повика Шатохина, бидейки насърчен от тази илюзия, или Шатохин сам поиска да се представи на него с цел да го увлече в една унижителна постъпка пред императора? Тоя пункт е най-тъмен в историята на тази епоха.² Ша-

¹ Разговорът, както разказва Начович, се водел на френски. Стамболов казал: «Monseigneur, si la Bulgarie doit périr, il faut qu'elle périsse avec honneur.»

² Ето — според тайните руски документи, издадени от Яковсона, какво докладвал Шатохин в Петербург по свиждането му о княза:

«След като ми връчи телеграмата, княз Батенберг устно ме упълномоща да донеса до сведения на императорското министерство, че последният акт, извършен в София, го убеждава, какво съществуването на България зависи единствено от покровителството на негово величество. Преди всичко негово височество мисли да употреби всичките си старания, за да върне предишното към него благоволение на Августейшия монарх, което той поставя погоре от всичко скъпо за него и за което той е готов на всякакви жертви. Княз Батенберг се е отнасял с доверие към радикалната партия на това основание, че г. Кояндер се явяваше неин защитник. Неведнаж той е мислил да уволни Каравелова и да разпусне Народното събрание, но винаги е намирал съпротивление в лицето на г. Кояндера и княза Кантакузина. Обезпечил поддръжката на Англия, той е извършил акта на обединението на княжеството, като се е надявал, че ще намери съчувствие в Русия, която се стреми към създаването на една велика България и към осъществяването на Санстефанския договор. Най-сетне княз Батенберг ме помоли да убедя Императорското министерство и в това, че ако на негово величество бъде благоугодно да му заповяда височайше да предаде властта на княз Долгоруков [sic] и да се отрече от българския престол, то той тържествено ще изпълни волята на негово величество в интересите на Русия. Заедно с това, считам за длъжност да обърна благосклонното внимание на Ваше превъзходител-

¹ По разказа на Г. Д. Начович.

тохин бе млад човек с голямо самомнение, но твърде посредствен. Едва ли неговият ум можеше да роди такава макиавелистическа мисъл. Най-вероятното е, че князът, хипнотизиран от идеята, че без помирение с Русия не може да се държи на своя престол, поиска да се възползува от първия признак за добра воля у русите, за да изпроси от царя своето помилване. Разговора му с Шатохина никой не знае. Излязайки от палата, консултът се затече направо в станцията и предаде следната телеграма от княза до императора:

Ваше величество,

Като поемам управлението на моята страна, осмелявам се да поднеса на Ваше Императорско величество монте най-почтителни благодарности за официалното присъствие на вашия представител в Русчук на посрещанието ми, което показва на българския народ, че бунтовническият акт, насочен против моята личност, няма да бъде по никой начин одобрен от императорското правителство.

Същевременно прося позволение да поднеса на Ваше Императорско величество най-дълбоката ми признателност за назначението на княз Долгоруки като извънреден пратеник на Ваше Императорско величество; първият ми акт, като взимам законната власт, е да подложам на Ваше Императорско величество твърдото си намерение да съдействам с всякакви жертви на великодушните намерения на Ваше Императорско величество да избави България от опасната криза, през която минава сега тази страна.

Прося, щото на княз Долгоруки да бъде разрешено от Ваше Императорско величество да влезе в най-кратък срок в сношение с мене и аз бих бил щастлив да дам окончателно доказателство на Ваше величество за моята беззаветна преданост към Вашата августейша особа.

Аз бях принуден от монархическия принцип да вдворя законността и реда в България и Източна Румелия.

От Русия съм приел короната, готов съм да я сложа в ръцете на нейния владетел.*

Тази депеша, ако е съчинена лично от княза — което е най-вероподобно, — показва със своя унизителен

ство на обстоятелството, че гореприведената телеграма на височайше име е съставена тайно от всички привърженици на княза Батенберга. Въобще доколкото аз можах да се убедя, княз Батенберг се отнасяше равнодушно към направените му овации в Русчук и Гюргево.»

език и с афектацията да се споменава на всеки два реда царската титла, доколко духът на княза бе сломен от последните изпитания. Неговата женствена душа, от която благородството извираше всякога като от непрекъсваем източник, бе неспособна за стоицизъм. Героичен бе той, без съмнение, но героизмът му се състоеше изключително от самопожертвуване, а не от устойчивост. В тия сурови времена, когато се ковеше нейното ново битие посред бури и тъма, България се нуждаеше от един водач, скроен по подобие на лютите и гъвкави фигури на ренесанса: съдбата ѝ даде един флорентински паж.

Нито Стамболов, нито някой друг от политическите мъже узнаха нещо за съдбоносната постъпка на княза. Вечерта те не го видяха вече, тъй като трябваше да присъствуват на един банкет, устроен от града Русчук. Тук стана един много забавен инцидент. Когато кметът Винаров се залови да държи тост, като не намираше вече думи, с които да похвали патриотизма на Стамболова, извика: «Вий, г-н Стамболов, върнахте позора на България!» Между гостите настана една минута на стеснение, сетне последва весел смях: кметът, човек несръчен в подвизите на речта си, изпи шампанското спокойно, без да подозира върху каква колосална грешка бе му се метнал езикът...

Сутринта (18 август), на часа четири, князът потегли с яхтата за Свищов. С него пътуваха Стамболов¹, министрите и една голяма свита, съставена от случая. Когато се съмна добре, князът излезе на кувертата. Той бе във весело настроение. За телеграмата си до императора пак нищо не каза. Внезапно заговори за отношенията си с Русия и изброи всичките жертви, които той бе направил от своето честолюбие, за да задоволи русите. «Последната жертва, каза той, която мога да направя за благото на България, е да се откажа от престола: и на нея съм готов.» С върховното решение, което бе взел вече в дъното на душата си, князът си възвърна спокойствието. И към слънцето, което блестеше на утренните води на Дунава и даваше на бреговете люлякови багри, той издигаше ободрени очи.

¹ Стамболов още в Гърново бе назначил капитан Салабашева и поручик Фичева за ординарци на княза.

На часа осем сутринта князът стигна в Свищов. И тук: овации, носене на ръце, плач. Подир един час князът продължи пътя за Търново. Д-р Радославов и подполковник Николаев тръгнаха направо за София.

Посрещането в Търново бе грандиозно. На Самоводени бяха излезли: П. Р. Славейков, Г. Живков, Т. Китанчев и др. Членовете на патриотическите дружини «Ботев», «Раковски» и «Левски» бяха на коне, с червени ризи (по подражание на гарибалдинците) и с бели калпаци. Князът слезе от файтона; дядо Славейков, разплакан, го целуна. В очите на всички имаше слъзи. Князът си припомни друго едно посрещане от търновци, когато той отиваше по агитация за преврата (1881 г.). Тогава той ги обвини в нелоялност и отмина града им с презрение. Сега тоя спомен му бе мъчителен. Той каза: «Господа, забравете миналото; ако някого съм оскърбил, да ме прости. Аз съм правил грешки, но винаги съм милееел за България.»

Влизането в Търново бе триумфално. По пътя бяха издигнати чудесни арки с най-гороломни надписи. Толкова много народ се бе събрал по улиците, че файтоните не можеха да вървят. Цялата вечер градът ехтеше от викове и музики. Князът на няколко пъти излиза на балкона да благодари.¹

В Търново безпокойствието на княза се подновиха. Изминали бяха два дена и от Петербург — никакъв отговор; това бавене не предвещаваше нищо добро. От другаде също князът нямаше известие; откакто бе слязъл в Русчук, той сякаш се бе откъснал от света. Цяла Европа разискваше неговата участ, а той, неведущ и изтръпнал, чакаше своята присъда посред веселбите на своя народ.

С княза пътуваше и един кореспондент на агенцията *Havas*, някой си Леоте, който бе същевременно и сътрудник на официозния румънски вестник *L'Indépendance Romaine*. От Търново Леоте телеграфира на Братияно да се разпореди, щото депешите на агенцията от странство да се препращат веднага в България. «Князът е от два дена без новини», добавяше той. Кореспондентът поиска от централното бюро на агенцията в Париж да праща

¹ В Търново князът облече военна униформа. Той бе се върнал в цивилни дрехи: жакет и мека сива шапка.

телеграфически на княза — на негови разноси — режюмета от статиите на всичките големи европейски вестници, особено на руските.

Колкото за вътрешното положение на България, то бе напълно спокойно. Превратът бе вече преживял безшумно и по тъмен начин своите последни конвулсии. Нека да ги отбележим тук мимоходом.

Яхтата потегли от Рени същия ден, в който предаде княза на руските власти. Тя вървеше назад по Дунава, без да знае къде ще се спре. В Галац трябваше да вземе каменни въглища и тук офицерите узнаха от румънските вестници, че е извършен контрапреврат.¹ Тогава те почнаха да се питат за къде са се упътили. Зафиров предлагаше да вървят в Одеса. Други мислеха, че ще бъде по-добре да слязат на румънския бряг. Без да вземат никакво решение, те продължиха пътя си, спорейки. Сутринта се озоваха пред Силистра и забелязаха във физиономията на града нещо необичайно. На брега една цяла дружина бе разпределена по ротно. Когато яхтата се доближи съвсем, се чу ясно командата: «Пальба!» Юнкерите бяха в каютите си. Фелдфебелът Такев ги извика и скоро те се наредиха покрай борта. В това време едно параходче вървеше към яхтата.

Кисимов каза: «Това е «Голубчик»! После даде знак: «Голубчик», стоп машина!» Но «Голубчик» не само не спря, но ускори хода.

Когато «Голубчик» се приближи, разказва Такев, видяхме на него две оръдия. Сега «Голубчик» даваше на нас знак да спрем. Подир заповедта той обърна към нас топовете. Между Кисимова и офицерите ни се почна пререкание. Кисимов казваше: «Да дадем пълен ход на яхтата и да прережем «Голубчик» или пък да бягаме.» Кисимов добавяше, че неговият план за атака е опасен, но можел да спее. Юнкерите в тоя момент бяха много възбудени; насмалко остана да извикам «Пли!», когато от брега се дигна бял флаг. «Голубчик» спря. Спряхме и ний. «Голубчик» спусна една лодка, която се вададе към нас. В нея бе Кутинчев. Като се доближи до яхтата, той извади едно писмо и почна да чете. Офицерите ваповядаха на юнкерите да си отидат по каютите, но те останаха да

¹ Епизодите по връщането на яхтата разказваме според сведенията на М. Такев, полковник Зафиров и Тепавски.

слушат. Писмото съдържаше прокламацията на Стамболов и обещание за амнистия. Ний мълчехме.

Двама от офицерите, Кърджиев и Зафиров, слезнаха тогава от яхтата и тръгнаха с лодката за Силистра, за да си дадат сметка за положението. Те отидоха най-напред на станцията и повикаха Стамболова, който се обади веднага на апарата. Кърджиев го попита:

— Батенберга сдадохме. Какви заповеди има от главнокомандующия майор Груев?

— Главнокомандующият Груев е избягал — отговори. Стамболов, — а на вас заповядвам да останете в Силистра.

Кърджиев отвърна:

— Ний вас не признаваме. Ще отидем в Русчук.

— Няма никъде да отидете, ще останете, където аз ви заповядах, иначе ще бъдете предадени на военен съд.

Кърджиев отговори с една нецензурна дума, която телеграфистът не посмея да предаде. Сетне заедно със Зафирова върна се в яхтата.

В яхтата продължаваше почнатият важен спор: да се бяга ли, или да се преклони глава. Най-сетне взе се решение да се приеме амнистията. Всички: офицери, юнкери, войници, слезнаха на брега и се предадоха на военския началник Тепавски, а яхтата със своя технически персонал продължи пътя си за Русчук.¹

На другия ден Бендерев и Груев бидоха арестувани в Рахово. Те избягаха от София в цивилни дрехи с файтона на Гендовича. Бендерев бе взел за двамата паспорти от руското консулство. До Рахово пътуването им мина без никакви трудности. Но когато да минат Дунава с една рибарска лодка, полицията ги усети и рибарите ги повърнаха на брега. Бендерев извадил револвер да ги накара силом да го водят към Румъния, но една секира се издигнала над главата му и той пуснал оръжието си. В Рахово се разчу веднага за залавянето на двамата бежанци и целият град се стече на брега с яростни викове. Когато полицията ги извади на сухо, един нечовешки рев се издигна от многолюдното и стотини ръце се простряха към тях с жестове на смърт. Бендерев напъваше всичките си сили, за да запази едно предиз-

¹ Филов телеграфира на Тепавски да задържи офицерите и юнкерите в Силистра, защото, ако дойдат в Русчук, народът е тъй развълнуван, че като ги види, ще ги разкъса.

викателно достойнство; но Груев се бе срутил съвсем: той вървеше като на някакво разпятие. С голяма мъка полицията ги спаси от линчуване. На другия ден тя ги изпрати във Видин, дето войската можеше по-сигурно да ги запази.¹

Два дена по-късно южнобългарските войски влизаха в София.

На 16 август Муткуров бе се съсредоточил в Ихтиман. Той имаше: четири пехотни полка², три полка артилерия и три полка кавалерия. Подир войската вървеше една гражданска ордия: Ив. Стоянович (възседнал на историческия «Буцефал», прочуен още от Съединението), Вл. Неделев, П. Шилев и др. Н. Генадиев следваше похода в един файтон с кореспондента на Standard Креспен. От Пазарджик капитан Велчев бе задигнал неколцина русофили и ги водеше като роби.

В София майор Панов бе убедил най-сетне Струмския и артилерийския полкове да си отидат, за да не стане стълкновение (15 август). Те си заминаха, след като си взеха снаряжи за оръдията. Маршрутът бе Радомир — Кюстендил; но когато узнаха, че Муткуров настъпва към София, появи се у тях желание да се върнат. Сред Владейското дефиле стана съвещание. «Аз предлагам, разказва Вазов, да минем зад тила на Муткурова през Момина клисура, да стигнем в Пазарджик и да подигнем революция в Южна България, дето населението щеше да бъде с нас.» Същото мнение поддържаше и капитан Ножаров. Другите офицери отхвърлиха това предложение, като казваха, че не желаят да се пролива братска кръв: в действителност те бяха изгубили всяка вяра в правотата на своето дело.

Муткуров бе се досетил, че у отстъпающите войски може да се появи идеята да му заобиколят тила. Затова той пусна Плевенския полк по пътя Ихтиман — Самоков — Кюстендил. С другите войски той продължи похода срещу столицата.

На 17 август вечерта главните сили стигнаха до Ис-

¹ Любомски, като узна, че Груев и Бендерев са избягали, издаде по цяла крайдунавска България телеграфическо окръжно, в което казваше между другото, че двамата детронатори задигнали властта от София — което бе негова фантазия.

² Полковете: 9-и, 10-и, 11-и и 12-и.

къра и се разположиха на бивак до Горубленските ханчета. През нощта се получи прокламацията на княз Александра от Русчук. Муткуров и неговият военен съвет мислеха да влязат в София на другия ден и додето се върне князът, да екзекутират всичките виновници по преврата, прями или косвени. В числото на тия виновници влизаха на първо място Климент, Цанков, Каравелов, Никифоров и Цанов. Към полунощ обаче се получи телеграма от княза да не се предприемат никаква репресии. Заповедта бе дадена в такава настойчива форма, че Муткуров се уплаши от собствените си намерения и ги преустанови.¹

В дълга и пъстра ивица с песни и кавали — като сватба — главните сили се проточиха към София.² На четвърти километър безбройна публика бе излязла да ги причака. Тя им поднесе цветя, венци. Войниците накиха калпаците си и своите пушки. Към сегашния Орлов мост се бе стекло цялото население. Оттука Муткуров пусна полковете в церемониален марш до двореца, дето се поставиха почетни караули с почетни часови. След като дефилираха по главните улици на София, войските се упътиха към лагера, дето ги посрещна с братски акламации първият полк.

В София нямаше вече правителство. Щом се издаде от Търново прокламацията за наместничеството, Панов се оттегли, като телеграфира Стамболову: «Аз си умивам ръцете. Бог да ти е на помощ!» Майор Попов, който остана комендант на града, заповяда тогава Каравелову да сложи своята мимолетна власт, което Каравелов извърши минутно — и с голямо облекчение.

Муткуров влезе в София без бой, но не забрави, че

¹ Не можахме да установим текста на тази телеграма, нито да намерим писмени следи от нея. За нейното съдържание знаем от разказа на Ив. Стоянович и на телеграфиста П. Арнаудов, който придружаваше войските с един подвижен апарат.

² Вечерта един офицер, пратен от майор Христо Попов, капитан Петрунов, съобщи на Муткурова, че пътят за София е свободен; поради това войските, които по-рано се предпазваха, сега вървяха безгрижно. Като изминаха Горублене, видяха на срещните ридове, че се движи една сива маса. Началникът на авангарда Велчев помисли, че е кавалерията на детронаторите, и прати разезди. Оказа се, че това били кираджии. С. Кисов предава с тенденциозен хумор тази фалшива тревога. (Вж. неговите спомени от времето на преврата и контрапреврата, 1910.)

идва като победител. Той се разпореди веднага за арестуването на по-главните участници в революционните правителства, които се бяха изредили подир преврата. Арестите станаха без инцидент освен оня на Климента, който биде придружен с една недостолопна сцена. Арестуванията извършваше поручик Айранов. Когато той влезе в митрополията, придружен от едно отделение войници, Климент почна да му говори за своите години, за своя сан.

— Папаз, къч атма!¹ — отговори Айранов. — Късо я режи. . .

— Срамота е за мундира ти — забеляза архиепископът.

— А за расото не е ли срамота, че си станал предател?

И Айранов, като го хвана за раменете, заклати го с чисто солдашка бруталност.

Князът се научи за тия арести на 19 август в Елена, на път за Нова Загора. Те произведоха върху него лошо впечатление. Арестуването на Каравелова му бе особено неприятно, защото той не искаше да помисли Европа, че първият му министър е бил в заговора против него. Сам той се съмняваше още в пълната виновност на Каравелова. От Елена по желанието на княза Стамболов телеграфира на Муткурова и Попова да освободят Каравелова и Илия Цанова, като вземат от тях дума, че няма да излизат във от къщи и не ще приемат при себе си подозрителни хора. Стамболов ги съветваше:

«Старайте се с действията си да не направите лошо впечатление на народа и външните държави, защото доброто мнение на Силите е за нас много важно.» После ги питаше: Какво мислят агентите за връщането на княза? Ще ли дойде руски комисар? Има ли опасност от окупация? Попов отговори, че за окупация не ставало никак дума. За арестуваните той казваше само, че е почнал съдебно следствие.

Както през всичките перипетии на контрапреврата, голямото усилие на Стамболова бе, щото едновластното да се въдвори без кръв, тъй и сега той бе загрижен, щото победата да не се изроди чрез насилия. Мисълта, че след превземането на София Муткуров ще прати войска да преследва детронаторите, му даваше големи безпокойства: каква непоправима беда, ако след триумфал-

¹ Значи: «Попе, не ритай.»

ното връщане на княза гръмнеше по света новината за едно сражение между негови партизани и негови врагове! Това щеше да значи, че присъствието на княза е станало причина за гражданска война, и нравствената печалба от контрапреврата се губеше окончателно. Стамболов телеграфира Попову:

«Не нападайте мятежниците, докато за това не получите от н. височество особена заповед. Пратете им посланик, който да им обяви, че който от тях се подчини доброволно, с него н. височество ще постъпи благоклонно.»

До кюстендилския окръжен управител и до владиката Мелетий, който живееше в Кюстендил, Стамболов прати също телеграма (19 август) да съобщят на всичките чинове от Струмския и артилерийския полкове, че князът ще им прости вината, ако те сложат оръжието си.

Муткуров и другарите му не послушаха съветите на Стамболова. Военни, те разсъждаваха по военному и считаха, че победата не е пълна, докато неприятелят не е смазан окончателно.

С встъпването на южните войски в ст. София, пише Велчев, назначи се особен отряд под началството на капитан Ботев (Кирил) и началник на щаба капитан Паприков (Стефан) в състав 11-и пех. Сливенски полк, 1-ва дружина от 1-ви пех. Софийски на н. в. полк, едно отделение от 3-и арт. полк и няколко ескадрона от 3-и конен полк. На този отряд се възложи да настъпи от София през Перник с цел да разбие отстъпающия в тази посока отряд на детронаторите.

Това непокорство зле се отрази върху княза. Той си въобрази войската безвъзвратно деморализирана и падна съвсем духом. Вече почваше постепенно да става безучастен към своята съдба. По пътя се държеше като в някой сън. На 19-и той преспа в Елена, на 20-и вечерта бе в Нова Загора. Тук го настигна фаталната депеша от Петербург.

Защо царският отговор закъсня с три дена? Какви тъмни интриги са ставали в двора или какви борби в буйната и безхитроствена душа на Александра III? Руските архиви ще открият един ден може би разрешението на тая загадка.* Засега само мемоарите на принц Хохенлое подигат малко завесата над тая трагедия. На 9 септември 1886 г. бележи в дневника си: «По пътя (за Мец) престолонаследникът (германски) ми говори за бъл-

гарския княз. Руското правителство, т. е. Министерството (на външните работи), искало да остане князът (в България). На телеграмата на княза Александра Влацгали (помощникът на Гирса, който го заместваше през неговото отсъствие) приготвил един приличен отговор (anständige Antwort) и го представил на императора. Последният го отблъснал и написал сам грубата депеша.¹

Депешата носеше наистина отпечатък на необикновено сурова повелителност. Всичко в нея — дори и телеграфическото съкращение на предлозите — усилваше впечатлението на умишлена бруталност и презрение. Тя гласеше:

«Получих телеграмата на Ваше височество. Предвиждайки страшни последствия за тъй зле изпатилата страна, не мога да одобря Вашето връщане в България.

Мисията на княз Долгоруки става неблагоприятна. Ще се въздържа от всяка намеса в положението, в което бе България, и ще бъде, докато Вий оставате в нея.

На Ваше височество остава да решите какво трябва да правите. Аз резервирам мнението си върху линията на поведение, която ми налагат скъпата памет на баща ми, интересите на Русия и мирът в Изток.»

Княз Александър прочете депешата със странно спокойствие. Дългото чакане бе изморило душата му; всичките му пориви едно по друго бяха угаснали и сега нищо вече не можеше да го извади из тази апатия.

Голяма бе яростта на Стамболова. Той узнаваше сега едновременно лекоумната постъпка на княза и жестокия отговор на Александра III. Но неговият гняв бе насочен главно към Батенберга. «За тоя човек, казваше той на другарите си, треперейки от нервно вълнение, за тоя човек ний дигнахме на крак цяла България, турихме главите си на въже, брат срещу брата извади нож, и той взима такова съдбоносно решение, без да ни обади; хвърля короната си пред краката на един чужд владетел и крие от нас!» В тоя момент Стамболов не пощади нищо у княза. Всичката му буйност на революционер бе избухнала у него и люти, резки, убийствени думи излизаха из стиснатите му челюсти като отровни стрели от някой опнат лък. Нещо се скъса между него

¹ Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu Hohenlohe, Schillingfürst, т. II, стр. 393.

и Батенберга — тайнствената връв, която свързваше гения на единия със сърцето на другия. Той видя героя на Сливница такъв, какъвто една двойна немско-полска наследственост го бе създала: храбър, но без енергия; даровит и лекомислен; откровен на припадъци, прикрит по природа; готов на рискове, но неспособен за отпор; великодушен, но с мека душа. Негодуванието мина у Стамболова, но разочарованието остана. «С Батенберга, каза той, едва ли ще можем да изведем България на добър край.»

Князът не забеляза какъв обрат ставаше около него, но той бе решил вече участта си: щеше да напусне България. Пътуването до Пловдив бе тъжовно; всеки мълчеше под тежестта на своите мисли. Едно покушение по линията — което само по чудо не успя — още повече угнети духовете. Между Нова Загора и Търново-Сеймен някоя злодейска ръка бе заковала над релсите големи кютюци, които сигурно щяха да катурнат трена, ако машинистът, който успя да ги забележи в тъмнината, не бе сварил да спре локомотива.

В Пловдив посрещането надмина всичко: каквото другите градове бяха направили с въодушевление, тук бе повторено с една несвятна екзалтация. Контрастът между тази френетическа радост на масата и печалното лице на княза бе нещо трагично; но малцина го забелязаха в тая блъсканица.

Князът слезе в къщата на д-р Чомакова.

Той бе изнурен и няколкото думи, които каза, бяха, за да се оплаче от грубостите, на които бе подвергнат от съзаклетниците. С особено отвращение говореше той за полковник Кесякова, който сутринта на 9 август се спуснал да го захрачи. Той загатна доволно ясно и за своето намерение да се отрече от престола, но без да се спира много на тази тема. Впрочем отговорът на императора бе известен вече в Пловдив, тъй като Игелстром бе получил копие от него и усърдно го разгласяваше; от посрещането той се въздържа — единствен между консулите — и тази демонстрация не бе минала незабелязана от политическия свят.

Публиката, не подозирайки нищо, шумеше по улиците и пълнеше нощното небе с песни, викове и гърмежи от всевъзможни огнестрелни оръжия. Тя не можеше и да помисли, че след като войската е върнала княза, той

ще си отива пак. С Александра бяха свързани сега всичките фибри на народната душа. Един вид фанатизъм, способен на всички самопожертвувания и за всички жестокости, се бе породил по цялата страна за него. Девизът на Захари Стоянова: «Има Батенберг, има България», изразяваше вече не умозаклучението на един политик, а тъмния инстинкт на масата, озарен от последните събития.

Същевременно по цялата страна растеше до бяс озлоблението срещу детронаторите: тъй навсякъде, дето минаваха, тълпата се спускаше след Бендерев и Груева, за да ги разкъса.

Те пристигнаха в Търново на 20 август; Любомск-бе ги пратил под конвой през Свищов. За да се избягнат манифестациите, разпоредено бе те да влязат в града привечер. Мълвата за тяхното дохождане обаче се разпръсна и още на заход-слънце грамадно множество запъпли към Дервента и се разположи на бивак. Триумфалната арка, издигната за княза, още стърчеше над пътя със своите увехнали цветя и със зеленините. На мръкване зададе се файтон с двамата арестанти. Тълпата наскочи по пътя и когато колата наближи, издигнаха се яростни викове, както подир някой звяр. Жените застанаха пред арката, извикаха: «Отдето е минал князът, няма да минат предателите!» Файтонът се дръпна назад и в тъмнината Бендерев и Груев слезнаха; един кордон стражари ги поведоха по околен път, покрай сипейте. Но когато влезнаха в града от друга улица, тълпата пак ги заобиколи. Стражарите едва успяваха да ги запазят. Касапите вадеха от поясите си грамадни наострени ножове и налитаха да колят. Луд рев се издигаше от всички страни: «Смърт на предателите! Смърт!» Някои докараха канджи и ги хвърляха върху двамата офицери, за да ги уловят. Китанчев се опита да уговаря тълпата, но никой не можеше да го чуе. Едно по друго додоха втор кордон стражари, една рота войска. Войниците трябваше да извадят щикове. Само тъй можа да се предотврати едно клане. Бендерев и Груев бидоха закарани в участъка; но и тук тълпата не ги остави на мира. Тя стоеше под прозорците, искайки главите им. Зданието бе дървено; чуха се викове: «Да строшимвратите!» Някои тръгнах да дирят секири. Подполковник

Филон¹, известен за опасността, затече се, взе двамата офицери под ръка и ги заведе в затвора, стара каменна сграда с жлезени врата. Едва към полунощ, пресипнала вече, тълпата се разпиля по града.

Главният военен прокурор, майор Паница, който бе се върнал от Виена, телеграфира на окръжния управител Драсов да изпрати Бендерева и Груева в София, дето щеше да се води следствието по преврата. Стамболов спря заповедта, защото се боеше да не би военните в София да извършат някоя непоправима пакост. На Радославова той телеграфира от Пловдив с копие до Муткурова и Попога:

«Негово височество е страшно недоволен, дето още не сте изпълнили приказанието му, дадено чрез мене от Елена, за освобождението от ареста на г-да Каравелова и Цанова. Ако още това приказание не сте изпълнили, моля ви, щом получите тая депеша, да ги освободите незабавно.²»

Освен това разпоредете се да се не докарват из провинцията затворените мятежници, защото с извънредната ревност, която се показва в тоя случай, може да докараме Русия да окупира страната. Недейте арестова много хора, защото с това давате голямо значение на мятежа и вредите на интересите на отечеството. Всеки арест, освен най-необходимите, преустановете до идването на негово височество. С арестованите отнасяйте се вежливо, защото начинът на ареста на Климента е произвел в европейския свят много лошо впечатление.»³

Радославов стигна в София на 21-ви. Той мина през Плевен, Луковит и Орхание.

¹ Той бе дошел с княза до Търново и не бе още заминал за Русчук.

² Тази телеграма се намира в архивата на Министерството на вътрешните работи. На оригинала Т. Василев е написал, че заповедта за освобождението на Каравелова и Цанова не била получена.

³ Стамболов се разпореди и в Търново да се отнасят добре спрямо Груева и Бендерева. Драсов, който бе почнал съдебното дирене, телеграфира между друго:

«Груев моли да му се даде честно слово, че няма да се публикува неговото показание, ако той укаже мястото, отдето е взел 50 000 л., предназначени за пътуването на н. височество, и други 5000 л. за конвоирующите го.» После Груев отказа, повлиян от Бендерева.

«Навсякъде бе спокойно, разказва той. Градовете празнуваха връщането на княза; между селяните мълвата за станалите събития бе проникнала много бавно, но и те вземаха участие в общата радост, особено запасниците, които познаваха княза от бойното поле. Щом пристигнах в София, яви се пред мен германският дипломатически агент Салдерн, който каза, че над офицерите, провинени в преврата, не трябва да се извърши никаква екзекуция под страх на лична отговорност. Това той ми заяви от името на Бисмарка. Аз му отговорих, че България има военни закони, които ще се приложат. Помолих го да обади на канцлера, че ний сме отговорни само пред Българската конституция. Салдерн настоя тогава да не се предприема нищо докато князът се върне в София. На туй условие се съгласих.»

Радославов се разпореди за освобождението на своите бивши колеги Каравелова и Цанова. За всичко това той докладва на княза със следната депеша (21 август):

До Негово височество,

Тук заварих мирно всичко. Арестувани има до 25 души, между които и г-да Каравелов, Цанов и Климент. Първите двоица са под домашен арест. Днес писах г-ну военному министру и главнокомандующому да се освободят Каравелов и Цанов. Митинги и молебствия почти навсякъде за възвръщането на Ваше височество. Салдерн ми заяви от страна на Бисмарка, че догдето не дойдете в София, да не става никаква екзекуция над когото и да било, инак отговорността падала върху ни. Казах му: подобно нещо не може да има.

Моля, Ваше височество, да съобщите това и на главнокомандующия.

Министър Радославов

Князът бе известен по-рано за желанието на Бисмарка.¹ Сигурно в свиждането във Франценбад* е ставало дума за участва на офицерите, замесени в преврата: Русия не можеше да дигне ръка от хората, които бяха рискували главите си, за да възворят нейното влияние в България. Тъй щото повелителната постъпка на

¹ В. Радославов разказва: «След като съобщих на княза за свиждането със Салдерна, получих от него отговор, че волята на Бисмарка му била позната.»

канцлера се явяваше като резултат от едно споразумение между двете империи. Дългата депеша, която Бисмарк изпрати до бащата на княз Александра, трябва да е съдържала първото предупреждение в тая смисъл.

По-късно в европейския печат се писа много, че за прещението на Бисмарка най-вече обезсърчило княза, понеже го оставяло обезоръжен спрямо революцията. Князът бе обезсърчен по много причини: главната бе, че не вярваше вече нито в себе си, нито в прощката на Русия, нито в твърдостта на българите. На английския консул в Пловдив Джонс, който го пита дали ще го наговори с някое съобщение за лорд Идеслей, князът отговори:

«Да, моля да му съобщите, че намирам съществуващото положение тъй трудно и тъй разбъркано, че съм свършено неспособен да кажа каквото и да било за линията на поведение, която ще усвоя. Намирам, че в заговора срещу мене са били замесени три четвърти от моите офицери и почти всичките ми министри.»¹

Под тежестта на тази безнадеждност князът взе пътя за своята столица.

VII

Отречението

Князът в София. — Речта пред офицерите. — Свиждането с Ласелса и Салдерна. — Защитата на Англия. — Отговорът на Силите. — Английският посланик при Гирса. — Разногласие между лорд Чърчил и лорд Идеслей. — Решението на Александра да си отиде. — Възбунение между офицерите. — Съвет на политическите мъже в София. — Гаранциите, искани от Русия. — Князът на лагера. — Съставянето на регентство и министерство. — Заминаването. — Последните минути на Батенберга в българска земя.

На 21 август кореспондентът на агенцията *Havas* телеграфираше от Пловдив:

«Князът не си прави никакви плюзии върху мъчнотиите, които го очакват след връщането му в София. Той чете внимателно всичко, каквото пише печатът. След като види мненията, изказани от големите европейски вестници, той се съвещава със Стамболова.»

Големите европейски вестници продължаваха да се държат песимистично. Само в Англия и след първите новини за контрапреврата печатът повиши тона.* *Times* пишеше, че за да докаже, че няма никакво участие в едно дело, «от което би се срамувала всяка културна държава», Русия трябва да не се противи на възвръщането на княза в България, дето народът проявил в тия трудни обстоятелства голям идеализъм и чудесна енергия. *Standard* бе много по-рязък. Той казваше, че най-сетне би било допустимо, щото царят да изпратеше в България войската си, за да свали един княз, който го бравираше. «Но да се подкупват окаяни хора, за да се задигне тайно един неприятел, това не е, което светът очаква от владетеля на един голям народ. Покушението про-

¹ Английската синя книга, Turkey, т. I, 1887, № 345, рапорт от Джонса до лорд Идеслей.

падна: тъй трябваше да свърши то жалко, като покрие своя автор със срам и позор.»

Свиждането във Францесбад охлади тоя ентузиазъм. Скоро за английското обществено мнение стана очевидно, че възвръщането на княз Александър, колкото триумфално и да бе, не отстраняваше кризата, нито отслабваше причините, които предизвикаха преврата. Вероятно бе даже, че нараненото честолюбие на Русия, която преживяваше пред очите на Европа още едно тежко поражение, ще търси нов реванш. Българският народ, разсъждаваха англичаните, бе още много фанатично предан на Русия, за да може да устои дълго на нейния гняв. Той пак можеше да даде съзаклетници против своя княз и революционери срещу държавата, които да се опитат да прокарат насилствено руските възгледи в България. Заключенното бе, че княз Александър трябва да направи още един опит за помирение. Такива съвети му даваше с особена настойчивост *Times* (19 август). «Винаги ще има в България, пишеше големият лондонски орган, една партия руска, освен ако Русия я изгуби сама чрез една тираническа политика; и не е вероятно, че българите ще забравят какво те дължат освободенното си на руските войски. Сам княз Александър би направил добре да помни, че в началото той е дължал короната си на Александра II.» Вестникът, обръщайки се към Русия, казваше и, че след несполуката на насилието най-почтената политика за нея би била едно споразумение.

Отговорът на Александра III още повече отчая английското обществено мнение. *Times*, който отражаваше последователно всичките тия промени на политическия барометър, признаваше, че след неумолимата присъда на царя Батенберг не можеше да разчита освен върху своята мъдрост, върху любовта на своя народ и симпатиите на европейското мнение. «Ще може ли той, питаше вестникът, да се задържи срещу враждата на Русия, поддържана от съставното действие на Германия и от равнодушието, за да не кажем повече, на Австрия? На тоя въпрос само времето ще може да отговори.» *Standard*, по-остър, както всякога, наричаше постъпката на царя опозоряща. Той се сърдеше и на княза за неговото крайно самоунижение. «Ако князът да бе противостоял мъжествено, той би могъл да направи от общественото

мнение едно оръжие, тъй могъще, че самият цар не щеше да може да не държи сметка за него.» Но поддръжка от страна на Англия *Standard* не обещаваше. Неговото старание бе с тия обвинения срещу Русия да усили негодуванието на европейския свят срещу тиранията на царизма.

Негодувание в континента съществуваше наистина, но в опозиционните кръгове. Тъй в Германия всичките врагове на Бисмарка станаха защитници на Батенберга. Между католическия център и демократическата левица една внезапна солидарност се бе появила против това, което те наричаха лобоугодничество на канцлера към Русия. Официозният германски вестник *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* порица с бруталния език, свойствен на Бисмарковите органи, това увлечение и го осмя като наивен и опасен сантиментализъм. «Никой германски държавен мъж, казваше официалът, няма право да пожертвува приятелските ни отношения с Русия в полза на българския княз, па бил той ангел в човешки образ.»¹

Бисмарк считаше тия предизвикателства на германската опозиция спрямо Русия толкова по-опасни, че между Париж и Петербург продължаваше, усилявайки се, току-що наченатият политически флирт, предвестник на тоя френско-руски съюз, който бе постоянният кошмар за канцлера. Тъкмо в това време Дерулед² бе приет триумфално в Русия, дето държеше пламенни речи против германизма. Виенската *Politische Korrespondenz* пишеше, наистина по вдъхновение, че в тоя прием пямало нищо чудно, като се знаела леснотата, с която се ентузиазират русите за всеки известен чужденец, и че романсиът Шпилхаген, тенорът Тимборик и актьорът Роси били намерили същия очарователен прием в Русия, но под иронията на това комюнике бодеше силно безпокойствието от едно сближение между Петербург и Париж.

Общественото мнение във Франция се изказваше в полза на Русия с поразително единодушие: не без известна афектация. Немското произхождение на княз

¹ *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 17/29 август 1886.

² Пол Дерулед, френски агитатор, славянофил. Основател на «Лигата на патриотите»; апостол на националната идея за реванш срещу Германия; голям приятел на Скобелева.

Александра играеше, без съмнение, известна роля в тази антипатия към него. Това най-добре личеше в ироническия дух, с който вестниците в Париж описваха неговата злочеста одисея. Най-добре изрази това побуждение на френските патриоти един млад дипломат от посолството в Берлин. «Целта на нашата политика, заяви той в интимен кръг, е да има в Балканския полуостров... един немец по-малко.» Имаше и друга цел: да се покаже на Русия, че срещу враждата на Англия и винаги възможното вероломство на Бисмарк тя може да намери искрена поддръжка само във Франция. Съдействието почваше, преди Русия да го е искала. Целият френски печат бе в нейните услуги. Със своето грамадно влияние върху европейския свят той тръбеше неминуемата победа на руската дипломация. Големият опортюнистически вестник *La République Française*, основан от Гамбета, напомняйки в една статия, озаглавена «Сто-тия дни», мимолетното второ царуване на Наполеона, изпращаше Батенберга в България с думите: «На път за Ватерло!»¹ По-малко живописен в езика си, но преследвайки същата цел, *Journal des Débats* разсъждаваше след контрапреврата:

«Романът не е свършен и питаме се с безпокойство как ще се продължи той. Свалянето и изгнанието на княз Александра бе една развязка; победата на неговите партизани не донася никакво разрешение. Като видяха изчезването на една личност, тъй неприятна на Русия, Англия, Германия и Австрия бяха скрили своите интимни съжаления и изпитаха едно чувство на облекчение. С повече или по-малко намръщена резигнация те бяха се помирили с революцията на 9 август. Но въпросът, който те считаха вече за закрит, отваря се сега отново и европейската дипломация се намира срещу един от най-усложнените въпроси, които е срещала отдавна.»²

Най-неловко бе положението на австрийските вестници. Техните естествени симпатии бяха за княз Александра³, от когото събитията бяха направили враг на

¹ *La République Française*, 19 август. Статията е от Joseph Reinach.

² *Journal des Débats*, 28/16 август.

³ Чешките вестници от русофилски чувства нападаха княза. Това разсърди Франц-Йосифа и по негова заповед министър-председателят барон Таафе прати в Прага строго предупреждение.

руското влияние. Батенберг, затвърден на престола мило Русия, това щеше да значи България, откъсната от своите връзки със славянския свят и принудена да търси своята опора във Виена. Но Батенберг, възвърнат от една контрареволуция, която бе свалила руските знамена в София и се канеше да стреля руските хора в България, това можеше да значи също край на дълготърпението на Александра III и начало на една пасивна политика спрямо княжеството. Оттам и едно акробатско поведение, което при всяко ново известие обръщаше се към полюса на победата.

Най-нервно настроено беше — както бе естествено — руското обществено мнение. Контрапревратът предизвика в цяла Русия крайно угнетяващо впечатление. *Московские ведомости* се провикваше:

«С какво униние, с какъв упадък на духа после мимолетно ликуване цяла Русия ще чете утре една след друга чудните телеграми за възвръщането на Батенберга в България, за тържествения му прием в Русчук, за преданите към Русия български патриоти, изпълнили дълга на своя народ към нея и заради това опозорени и обявени за престъпници.»¹

Новое время от своя страна повтаряше всекидневно своите умозаклучения за неминуемостта от една руска окупация на княжеството. Разсъжденията бяха същите: турски войски няма да бъдат допуснати в България, «за това не може да става и дума»; от западните държави никоя не може да вземе върху си такава грижа: оставаше Русия. «Бъдещето на България е *наша* грижа, *наше* дело», заключаваше вестникът.² На другия ден той пишеше: «Окупацията на България по нашето мнение е неизбежна.» След три дена:

У всички на устата е думата «окупация»; всичките умове се примириха някак си веднага с фаталната необходимост на тази стъпка, даже ако тя доведе въоръжено стълкновение между руските войски и българските дружини.³

Идеята за окупацията не бе в действителност тъй популярна в руското общество, както се стараше да я представи вестникът на Суворина.* Ония славянофил-

¹ *Московские ведомости*, 19 август 1886.

² *Новое время*, 14 август.

³ *Новое время*, 19 август.

ски кръгове, у които Аксаков бе оставил някои струи от своята велика душа, гледаха с голяма тъга на тия проповеди за насилия. Либералната интелигенция от своя страна рязко ги порицаваше. Органът на московските професори *Русские ведомости* казваше: «Ако тази окупация е постоянна, тя ще създаде нова Полша и ще убие обаянието на Русия върху славянския свят; ако тя е временна, ползата от нея няма да оправдае жертвите, които направи Русия, и рисковете, на които ще изложи своето дело.» Въпреки строгостите на цензурата един голям и страстен спор се завърза между руските вестници на темата: «Какво да се прави с България?» *Современные известия*¹ намираха положението безизходно:

Да се образува от България «задунайское и забалканское генерал-губернаторство»? . . . Всеки русин би се отдръпнал с отвращение от това предположение, като не говорим и за това, че в политическо отношение то е невъзможно. . . . Трябва ли впоследствие тя да бъде спрямо Руската империя в положението, заемано от Финляндия? . . . Но русинът ще се прекръсти и ще каже: будеть с нас и одной Финляндии, избави Бог от другой подобной!

В що ще трябва да се състои нашето влияние, ако не предположим (а не можем и не трябва да предположим) политическо владичество (на България)! Как да се определят нашите интереси, които даже нашите западни завистници и врагове признават великодушно?

Няма отговор. Ето в що се заключава трагизмът на положението.

От многобройните писма, които редакцията на *Новое время* е получавала от читателите си, личи колко пристрастено е било руското общество за българската криза. Някои от тия писма са доволно любопитни. Някой си В. излагаше следния оригинален план: Русия да купи или «по друг път да добне» сюзеренните права на султана и да устрои България, както Англия устрои Египет.² В същия вестник бе изложено и мнението: Русия да дава материална и морална поддръжка на България, като се задоволи да ръководи външната политика в съгласие с общите интереси на славянството. Но това преимущество изглеждаше незначително на монархическите кръгове, които не бяха в състояние да схванат

ролята на едно влияние, упражнявано по косвен начин и чрез духовни средства. Общото впечатление от всичките тия полемики е печално. Насилствено отчуждена от държавния живот, живееща или със закъснели настроения от славянофилското минало, или с отзвучи от големия шум, с който Бисмарковият гений изпълни Европа; сама неспособна да създаде политически идеи, нито да ги провери в живота, недоволна поради своето безсилие и безсилна със своето недоволство, руската интелигенция стоеше слисана и трептуща пред начинающата историческа драма, питайки се безпомощно кой ще бъде победеният: руската дипломация или славянският идеал.

Наглед руската дипломация стоеше бездейтелна пред събитията, чакайки те сами да донесат нейния триумф. Тя заявяваше само, че нови предизвикателства няма да търпи. На кореспондента на един виенски вестник¹ Гирс заяви на 19 август: «Русия не желае никак да окупира България, докато редът и спокойствието владее в нея, но положението на Русия би станало твърде деликатно и даже критическо, ако князът екзекутира авторите на съзаклятието от 9 август.» След отговора на императора до Батенберга руската дипломация съвсем млъкна. «Депешата на царя, пишеше нейният орган *Le Journal de Saint Petersburg*, не се нуждае от никакви коментари; тя поставя върху една съвършено ясна почва въпроса, повдигнат от поведението, което на княза бе угодно да усвои.»² Като произнесе присъдата си върху него, Александър III му оставяше свободата — да се самоубие.

От всичките кабинети само английският бе поставил своята дипломация в голямо движение, защото той трябваше да спасява своя престиж в Европа, своето влияние на Изток и своето протезе в София. Официалната формула, която Англия намери в тия свои интереси, бе: редът в България и спокойствието в Балканския полуостров; практическото приложение: възстановлението на княз Александра на престола му, но със съдействието на Силите, един вид под тяхна гаранция. За тази своя програма Англия се опита най-напред да добне съгласието на Германия и Австрия, като изолира Русия в ролята ѝ на смутителка на мира и революционер по отношение на международните договори.

¹ Wiener Tageblatt, 31/19 август 1886.

² Journal de Saint Petersburg, 21 август.

¹ *Современные известия* (цитирано в *Новое время*, 23 август).
² *Новое время*, 26 август 1886. — «Что нам делать с Болгарией?»

На 21 август лорд Идеслей изпрати до английските посланици в Берлин и Виена следните инструкции:^{1*}

Правителството на нейно величество е на мнение, че българските работи са достигнали до една точка, при която важно е за великите сили да се съответват върху политиката, която ще трябва да следват, за да се обезпечи редът и едно добро управление в тая страна и да се предпази европейският мир от опасностите, на които би се изложил при нови смущения.

Възможно е, щото, ако mine време, други Сили да вземат инициативи в неблагоприятна смисъл за това, което правителството на нейно величество счита като реални интереси на Европа; или нещастни събития да се случат, които да предизвикат анархия.

Според мнението на правителството на нейно величество, една явна и откровена поддръжка на княз Александра би била най-добрата мярка за постигането на гореозначената цел и би било полезно, щото тази поддръжка да се даде на негово височество по такъв начин, щото той да може без безпокойствие да се посвети на задачата да управлява страната, начело на която го е поставила Европа.

Правителството на нейно величество иска да размени откровено мислите си с другите Сили, но преди да направи каквато и да било стъпка в тая смисъл, то желае да влезе в сношение по тоя въпрос с германското и австрийското правителства.

Моля ви поради това да говорите на министъра на външните дела в тоя дух и да ми известите резултата от съобщението, което ще му направите.

След свиждането си с Гирса и плана, който си бяха определили за бъдещите им действия, Бисмарк не можеше очевидно да приеме благосклонно предложението на Англия: той го отхвърли безусловно и със свойствената си лаконическа грубост. Английският посланик не можа даже да го види лично, а бе принуден да му съобщи инструкциите си чрез граф Херберт, сина на Бисмарка. На 22 август посланикът телеграфира на лорд Идеслей:²

Имам честта да ви донеса, че щом получих депешата на Ваше Лордство с вчерашна дата, съобщих нейното съдържание на граф Бисмарк, който я докладва на канцлера.

Граф Бисмарк ме уведоми този подир обед, че канцлерът, като взима бележка от любезността, показана от Ваше Лордство, като

сте направили нему това предварително съобщение, не може да посъветва Ваше Лордство да се опита да получи откровена и явна поддръжка за българския княз от страна на великите сили, понеже бил убеден, че такъв един опит не би успял.

Принц Бисмарк е на мнение, че макар княз Александър да е поставен на българския трон от великите сили, на тях не се пада поединично или задружно да го поддържат на трона му.

Отговорът на Австрия бе също тъй отрицателен, но с известно съжаление. Австроунгарският министър на външните работи граф Калноки би подкрепил охотно английската инициатива, ако да не се боеше от усложнения. Суровият надзор на Бисмарка тежеше върху него и го парализираше. В съюза си с Германия Австро-Унгария играеше една подчинена роля, която дразнеше умовете във Виена, но от която не смееха още да се освободят. Без съмнение, Бисмарк държеше за австрийските интереси, но искаше сам да ги направлява, а главно да ги помирява с руските — както той разбира. Той твърдеше, че във францесбадската си среща се е старал да запази преди всичко бъдещето на Австрия в Балканския полуостров; може би това да е вярно, но сега бе очевиждащо само едно: че той бе обезоръжил Австрия по отношение на Русия. На 22 август английският посланик във Виена докладваше на своя министър:¹

По вчерашната телеграма на Ваше Лордство имам честта да ви донеса, че граф Калноки в отговор на съобщението ми за възгледите на правителството на нейно величество заяви, че кореспонденцията, разменена между руския император и българския княз, е създала според неговото впечатление едно положение, при което би било безполезно да се следва внушената от Ваше Лордство идея, която при други обстоятелства той би одобрил.

Отговорът на руския император не оставял никаква надежда, че той ще иска да чуе каквото и да било предложение в полза на княза, и сега е очевидно, че не би било подкрепено от Германия.

Освен това впечатлението на негово превъзходителство от това, което чува за чувствата на княза, е, че той бил тъй безсъръчен и отпаднал духом, че е съмнително доколко сам той ще иска да остане.

При тия обстоятелства негово превъзходителство мисли, че остава едно нещо: да се чака развитието на събитията.

За тия преговори върху неговата участ князът, идей-

¹ Английската синя книга, Turkey, т. I, 1887, № 267.

² Английската синя книга, *ibid.*, № 272.

¹ Английската синя книга. *Ibid.*, № 272.

ки в столицата си, не знаеше още нищо; само от агенцията *Havas* той бе осведомен върху настроението, владеюще по отношение на него в Европа. Той виждаше, че светът много го жали, но го счита вече за изгубен. Всичките прокоби, произнасяни в големите столици едновременно от добре осведомени хора и от сонм лъжепророци, достигнаха до княза, преувеличавани и деформирани от хилядите уста на гласността, и образуваха над него едно зловещ мълвеж, нещо като бръмчението на едно лошо провидение.

Единственият насърчителен глас идеше от Начовича. На 20 август той изпрати две писма до началника на станцията в Русчук, за да ги протелеграфира на Стамболова. Първото гласеше:

Стамболову:

Съвършено тайно.

Румънското министерство доби известия от посланика си в Цариград, че руското правителство се решило да не взема никакви мерки срещу българското, освен ако се случат безредици в страната. Намерението му било да действа против нас по въпроса на Румелийския органически устав и да ни принуди да се подчиним на решенията на конференцията, като се надява, че тоя резултат ще има за последствие размирици в Румелия.

Показа ми се самата телеграма на цариградския посланик. Всички са задоволни от това решение на руския кабинет, понеже се дава на България време да откъдне и да помисли за своето уреждане, и всички съветват да се протака румелийският въпрос колкото е възможно по-дълго време.

Norddeutsche Allgemeine Zeitung следва своето лошо настроение против н. височество.

Австрийският управляющий посолството е на мнение,³ че тоя език на германския официален орган служи на нашите интереси, понеже успокоява страстите на русите. Австрийският официален орган *Fremdenblatt*, напротив, има един член, много благоприятен за възвръщането законния ред в България.

Той препоръчва на другите балкански народи поведението на българския народ и каза, че само законният ред в тая държава ще запази мира на Европа. Руските органи разпръснали из Румъния слуха, че негово височество бил убит, и префектите от всички страни се отправили до министерството, за да питат дали това е истина. Министър Sturdza изпроводи окръжно, за да успокои населението, което взема живо участие в нашите работи.

След като бе пратил тия сведения, Начович видя главния секретар в Министерството на външните работи Белдимано и английския пълномощен министър в Букурещ Уайт. Разговорите си с тях той предаваше с второто писмо, телеграфирано също от Русчук:

Г-ну Стамболову, съвършено тайно.

Срещнах се с г-на Уайт и г-на Белдимано. Г-н Уайт ми съобща следующето: Австрия е благоприятна на България и на н. височество. Бисмарк е издействувал от руското правителство да не прави засега никакви постъпки и да чака да види как ще се обърнат работите в България. Английската царица натоварила г-на Ласелса, който минал вчера през Виена, да поздрави княза за неговото решение да се завърне в България. Ласелс пристига тие дни в София. Негово височество княз Лудвик — братът на българския княз — се намира в Синая по поканата на румънския крал и ще има разговор с германския посланик. Нелидов предложил на турците да окупират Румелия и да оставят русите да окупират България; турците обаче отказали.

Нелидов и Радовиц правили в Цариград политика на своя глава, но без успех. Г-н Белдимано ми чете телеграми, от които изчерпах следующето: Калноки говорил на румънския посланик във Виена, че Русия не ще може да окупира България, ако не се произведат сериозни размирици, че той, Калноки, е убеден, че няма да станат такива размирици. Същото потвърждава и румънският посланик от Петербург. Царят не рачил да се реши да окупира България, ако и окружающите го съветват да вземе тая енергическа мерка. Освен това в мисията на Долгоруки е отменена. Тая мисия е била решена, когато не се е предвиждала възможността на връщането на княза в България. Ето защо е желателно да не се вземат никакви задължения срещу руските консули, да се измени езикът в Пловдив срещу тамошния консул, в случай че любезността срещу Шатохина е била твърде много дипломатическа.

На оптимизма на тия депеши князът не вярваше. Единственото съобщение от Букурещ, което му направил впечатление, бе слухът, че русите мислели да го убият. Това предчувствие му бе в душата, когато софийнци го видяха тъй умислен и унил.

Столицата се нагизди великолепно, за да посрещне своя княз. По къщата се вееха многобройни знамена; от прозорците бяха пуснати килими. Всички агентства бяха издигнали флагите си освен руското. Войските, които бяха в София, се наредиха на мерата между сегаш-

ната Борисова градина и ханчето на четвъртия километър. По пътя безброй народ се бе струпал още от зори и държеше в ръцете си цветя и зелени вейки. По-екзалтираните патриоти отидоха още по-далече, чак до Горублене. Излезли бяха надалеч, в официална форма, английският агент Ласелс, който току-що се бе върнал, и управляющите консулствата на Италия и Румъния.

При Горубленските ханчета князът биде посрещнат от министрите Радославов и Николаев, от големите военачалници и от многобройни депутации. Той облече тук парадната си униформа и се качи на кон. Подир него зашумя блестяща военна свита. Стамболов и Радославов вървяха в един файтон. Радославов попита:

— Вярно ли е, че князът иска да си отиде пак?

— Като дава такива телеграми, нека си отиде¹ — отговори Стамболов, още неусмирен от своя гняв.

При четвъртия километър екнаха акламациите на народа. Князът тръгна към войската и я поздрави. Музиките засвириха в тоя миг и от укрепените пунктове около столицата топовете почнаха да гърмят. Войниците викаха ура и гледаха княза с екстаз, като някое серафическо видение. Той им извика:

— Юнаци, благодаря ви за вашата вярност, за вашата доблест.

— Ще се стараем, ваше височество!

Князът мина със свитата си покрай всичките полкове, спирайки се да ги гледа с някаква майчинска нежност. Под неговите тъжни погледи войниците едва се държеха на крака от вълнение. С великия инстинкт на народното сърце те чувствуваха у своя княз страшната трагедия на престола. Александър мина обратно пред полковете, застана на левия фланг и се вгледа в стройните редове с един дълъг, бавен, болезнен поглед, който искаше да запечати в духа тази минута. Сетне поздрави ги мълчаливо с един соннат жест на ръката и бутна коня си към шосето.

По пътя за София множеството го обсипа с цветя. Виковете кънтяха нескончаеми. Усмивнат, отсъствающ с мисълта си, той поздравляваше. В «Св. Крал» се отслужи молебен. На връщане оттам той застана пред вратите на двореца (дето му се представиха официално агентите освен руския и германския), а на Александров-

ската площад почна да дефилира войската. Това трая почти цял час. После князът се оттегли в двореца.

Най-напред той прие дипломатите. В срещата му с тях имаше нещо много тягостно; той се срамуваше пред тях за подлостта на заговора. В една реч, пресичана при всяка фраза от вълнението му, той изказа скръбта си, че негови офицери се вдигнали срещу него, прочете им отговора на руския цар. Сетне заяви, че ще се съветва с народа и войската и че ще направи всичките нужни жертви. При тия последни думи князът плачеше и агентите едва удържваха сълзите си.¹

После князът прие политическите лица. Тям каза:

«Като човек имах недостатъци, но като княз мисля, че съм си изпълнявал длъжността. Дето и да бъда, ще моля бога за благого на България.» Говорейки, гласът му трепереше и той стискаше нервно дръжката на сабята си.

Най-дълго говори той на офицерите. Речта му бе една изповед, направена като че ли пред смъртта:

«В продължение на седем години аз работих за независимостта на България и пазих нейните интереси; постоянните ми грижи бяха за войската и офицерите. Те бяха моето семейство, моите деца. Аз бях спокоен за себе си, като се виждах окръжен от офицери, които бяха мои другари в общите ми борби за славата на България.»

Той се разплака, замълча. Сетне поде:

«В тази печална нощ, когато се извърши превратът, като чух шума, попитах веднага дали има войска; казах ми: да. И аз се успокоих, защото имах вяра във войската си. Въпреки тия нещастни произшествия аз никога не съм се съмнявал в моите офицери: през смътните времена, които последваха моето замиване, те се показаха достойни за призиването си.

Благодарение на подполковник Муткурова и на майор Попова (той ги прегърна) честта на българските офицери е спасена. Днес виждам около себе си офицери, предани всички на мене. Сега мога да напусна България, като похваля тия офицери, защото те ще съумеят да запазят реда.

Каквито и да бъдат обстоятелствата, в които ще се намеря, ще употребя влиянието си в полза на България

¹ По разказа на д-р Радославов.

¹ Агенция *Navas*, телеграма от 22 август, от София.

и ще моля бога за нея. Душата ми ще бъде всякога е офицерите. Когато дойде ден да се воюва за Македония, аз ще бъда първият да се запиша доброволец.

Но в България не мога да остана, защото руският цар е против мене. Моето присъствие тук би било противно на интересите на страната, аз трябва да се откажа от трона.»

Майор Попов извика:

«Ний ще бъдем всякога с вас. Кураж и напред!»

Князът отговори:

«Независимостта на България изисква аз да си отида, защото иначе ще има руска окупация; но преди да замина, ще се съветвам с висшите военачалници и ще съставя регентство, което ще пази интересите на офицерството. Във всеки случай разчитам на поддръжката на войската.»

Когато свърши, офицерите го наобиколиха просълзени: «Ваше височество, вий няма да си отидете! Без вас България ще погине!» Но той повтаряше глухо: «Не мога да остана. . . Императорът не иска. . .» — и си улавяше челото като капнал човек, който жадува за почивка. Офицерите си отидоха мрачни и по стълбите на двореца слязоха мълчаливо, никой не смееше да продума най-напред за това нещастие, което техният ентузиазъм на победители не бе предвидял.

Решението на княза изглеждаше сега безвъзвратно. Изоставен от Европа, той не виждаше точка за опора и в самата страна. По пътя, на пресекулки, от тогава и оногава, той се бе осведомил за историята на преврата и неговото въображение видя в тая авантюра на няколко военни един обширен заговор на войската. Клетвата, която провинциалните войски бяха положили на временното правителство, бидейки заблудени от фалшивите телеграми от София, му се чинеше като резултат на едно предварително споразумение. Той не схващаше и истинските дълбоки мотиви на контрапреврата. Всичко, което бе станало в България, илюстрироваше в неговия уплашен и мътен сега ум само едно: непостоянството на българите. Поведението на Каравелова му се виждаше като връх на двуличието; то бе насеяло в душата му едно семе на недоверие, което бързо израсна и затули със своята сянка всичко друго. На всички кня-

зът гледаше сега с недоверие; неговата болезнена мнителност не щадеше никого. За Стамболова той се мислил всякога с известна боязън; и сега пред неговия остър поглед той се чувствуваше безпокоен. За телеграмата до руския цар той виждаше, че няма да добие прошка.

В такива размисления го завари английският агент, когато се представи при него на частна аудиенция. На Ласелса той изказа своята скръб, своята плаха безнадеждност, своите възмущения; изля пред него всичко, което събитията бяха натрупали в душата му и които давеха мисълта му. След аудиенцията Ласелс пишеше на своето правителство¹:

Тази вечер имах дълго свиждане с княз Александра, който е в голямо униние. Негово височество каза, че военното съзаклятие било много по-широко, отколкото се предполагаше. От шест бригадни командири тримата били замесени в заговора и дванайсет от осемнадесет полкови командири. Войската била в пълно разстройство и негово височество не можел да положи доверието си върху никого от цивилните. Г-н Каравелов бил сигурно известен за заговора и не е предупредил негово височество и макар да е вярно, че той успя да предотврати едно сблъскване между останалите верни на княза войски с революционните полкове, той употребил за това мерки, които негово височество като войник най-строго порицава. Негово височество казва, че неговото връщане е възстановило монархическия принцип и умило честта на българския народ от упрека, че е участвувал в едно подло нападение срещу особата на своя владетел. Народът би бил, без съмнение, с него, но е невъзможно да се управлява с народа, а на водителите не можел да се довери. При тия обстоятелства той е намислил да напусне страната и има намерение да назначи регентство.

Намерението на негово височество не е да се откаже формално от престола и той не губи надежда да се върне пак в България, но при съществуващите условия той се намислил в невъзможност да управлява страната и е решен поради това да повери изпълнителната власт в ръцете на едно регентство.

Употребих всичките доводи, за които мислех, че са от естество да отклонят негово височество от решението му, но не можах да постигна повече от туй: да добия уверение, че негово височество ще чака три дена, преди да се реши на нещо окончателно. Негово височество изказа с най-силни думи признателността си към кралицата и към правителството на нейно величество за

¹ Английската синя книга. Ibid., № 278.

благоклонността, която неизменно са му показвали, и се надява, че те няма да усилват трудността на тъй тягостното му положение, като настояват, щото той да остане в България.

Същата вечер (22 август) князът прие и германския дипломатически агент Салдерна, който му казал: «Ако Русия иска да окупира България, никой няма да мръдне пръста си.»¹ Князът казал: «Аз зная, че Бисмарк и Калноки са ме пожертвували. Турция е безсилна. Колкото за Англия, без да бъде поддържана от Германия и Австрия, тя няма да се противопостави на Русия даже ако се касаеше за превземането на Цариград.» След Салдерна явил се на аудиенция Богданов. Върху техния разговор не се знае нищо.

На другия ден (23 август) по желанието на княза Стамболов свика в залата на Нар. събрание голям съвет от политически лица и военачалници, за да се обсъди въпросът за отречението на княза и за образуването на регентство. Тук бяха освен привържениците на княза Каравелов и Цанков. Разискванията са били много оживени и страстни; за нещастие, никой от живите съвременници не ги помни добре. Каравелов през цялото време е мълчал. Цанков заявил, че ако князът напусне окончателно България, той със своята партия ще поддържа правителството, но за регентство не се съгласява. «Регентство, обяснявал той, може да има при малолетен княз. Когато престолът е вакантен, стига един министерски съвет.» На тая тема се захванал дълъг спор. Между туй част от офицерите почнали да се вълнуват, заявявайки, че ако князът поиска да си отиде, ще го задържат със сила. Начело на това течение бяха двама буйни хора, способни за най-отчаяните инициативи: майор Хр. Попов и капитан Велчев. На друга страна Паница проповядваше, че не трябва никакво регентство, а военна диктатура. Паница влезе даже в Събранието, за да предложи своя план, но Николаев, когото именно тъкмеше за диктатор, го смъмра и му каза да си иде. Накрай военачалниците и държавните мъже на България решиха, че Батенберг може да си отиде, ако Русия обещае, че ще съблюдава независимостта на княжеството и ще му оказва нужното съдействие. Изработиха се дванадесет точки, между които най-важните бяха: Ще ли Русия да уважава Българска-

¹ Дешеша от София до Standard, 25 август.

та конституция? Ще ли действува за пълния успех на Съединението? Ще ли помогне за сключването на заем и за избирането на нов княз?

Стамболов, Радославов и Тончев¹ отидоха да занесат тоя въпросник в руското агентство. В агентството имаше в тоя момент неколцина господари: Богданов бе преместен, но още водеше делата; един млад секретар от руското посолство в Цариград, Ал. Неклюдов, бе пристигнал преди един ден като управляващи, но без да е заел съвсем поста си; най-сетне консултът от Видин Карцов бе се прилепил тук без никакъв мандат и бидейки амбициозен, хитър и голям интригант, изглеждаше като началник на двамата. Когато депутатията се представя, най-много говори с нея Карцов, като побърза да ѝ даде най-големи насърчения. Богданов от своя страна каза, че ще донесе на своето правителство за българските желаниа и ще чака отговор.

Стамболов и Радославов отидоха и в другите агентства да изложат положението. «Те ми съобщиха, пишеше Ласелс² до своето правителство, за намерението на княз Александра да напусне България, но добавиха, че страната няма да допусне неговото заминаване без гаранция от великите сили, че Русия няма да окупира България, че независимостта на княжеството ще бъде запазена и че няма да бъде позволена никаква чужда намеса във вътрешните му работи. Те ми съобщиха, че Народното събрание ще бъде свикано на 30 август, когато е именният ден на княз Александра и на руския цар, и че до тая дата не може да става въпрос за заминаването на негово височество.» Ласелс им отговори, че те могат да разчитат на симпатията и моралната поддръжка на Англия. «Казах им, пише той³, че когато новините за съзаклятието против княз Александре се получиха в Англия, първото впечатление бе, че се касае за едно народно движение против негово височество и че неблагоприятното впечатление за българската нация трая, додето се узна, че съзаклетни

¹ Тончев донесе и една телеграма от Бисмарка до княз Александра, изпратена чрез Цариград и оттам по телеграфа на източните железници. На Тончева тя биде връчена в Сарамбей от началник на станцията.

² *Английската синя книга*, № 283.

³ *Ibid.*, № 318.

ците са били малобройни и че голямото мнозинство на нацията е останало вярно на княза.»

На другия ден Стамболов, Радославов и Тончев отидоха в руското агентство. Карцов им каза, че императорският отговор е получен; на тяхното желание да им го съобщи официално той отказа. «Аз ще ви диктувам, вий можете да го напишете», склони той най-сетне. По негова диктовка Тончев написа следното:

1. Россия будет поддерживать временное правительство, лишь бы оно являлось представителем интересов не отдельной политической партии, а руководилось общим благом страны, требующей прежде всего прекращения распри и восстановления спокойствия.

2. Не считая своевременным предлагать кандидатуру на княжество, Россия отлагает это до того времени, когда успокоятся страсти и восстановится порядок.

3. Россия готова будет содействовать соединению, но с условием, что бы болгаре отказались от замыслов и попыток достигнуть это насильственными мерами, которые могут только подвергнуть страну новым тяжким испытаниям.

4. Восстановление прежних тесных сношений Болгарии с Россией будет зависеть от искренних усилий временного правительства, которая заставят забыть прошлое. Всякия теперь условия, с нашей стороны, признаем безцельными. По всем другим вопросам произнесемся, когда минует кризис.

В тоя отговор нямаше всъщност никаква гаранция: всичко в него бе казано в условна форма, за да може на другия ден да бъде опровергано. Депутацията го прие обаче без никаква мнителност. «Ний не бяхме още разявени срещу русите, разказва Радославов, вярвахме им.»

Стамболов, Муткуров и Тончев отидоха да занесат тоя руски отговор на княза. Стамболов му каза: «Сега едно от двете: или ще останете в България, като разстрелим няколко души от детронаторите, или ще си изпълните вече решението — среден път няма.¹ Но ако напуснете страната, отречението ви от престола трябва да бъде окончателно и безвъзвратно. В тия времена държавата ни без владетел не може да стои.»² Князът отговори, че след обещанията на Русия той ще си замине вече със спокойна съвест, тъй като вижда, че неза-

висимостта на България е обезпечена. Муткуров, който през цялото време бе мълчал, заговори сега за броженето между офицерите. «Те са тъй настроени, каза той, че няма да пуснат ваше височество.» В тая смисъл се водеше наистина голяма агитация. Офицерите се екзалтираха помежду си. Капитан Велчев се заканваше, че ще изколи всички политически мъже, които съветват княза да напусне престола си. Първата означена жертва трябваше да бъде Каравелов; той отиде даже в къщата му и размаха сабята си със застрашителна фурия, но Каравелов съумя да го отвърне от смъртоносните му вдъхновения. Велчев му прости живота, но не възприне идеите му. Той продължаваше да клейми яростно малодушието на тия, които бяха склонни да пожертвуват княза. В момента, когато Муткуров говореше на княза за възбуждението у военните, Велчев държеше реч на една група офицери, събрани в антрето, и ги подкаляше да направят една манифестация, за да задържат княза насила. Излезе Стамболов да ги съветва на благоразумие, но те нямаха търпение да го слушат; чуваха се само виковете им: «Няма да го пуснем!» Тогава Стамболов им каза: «Влезте сами да видите!» Влязоха двама-трима души. Князът им обясни, че е принуден да си отиде, но им даде малка надежда, че пак ще се върне, щом се отстранят някон мъчнотии.

Тая малка надежда бе у княза в действителност доста голяма. Тя произхождаше от връзките му с германския двор. Ог няколко години между него и принцеса Виктория, дъщеря на германския престолонаследник Фридрих, се бе начела една идиллия, която двамата млади бяха обърнали в чистото доверие на сърцето си на годеж.* Александър носеше постоянно един пръстен, подарен от Виктория, на който бе написано с микроскопически букви името ѝ. Той го гледаше като талисман и в поривите си го показваше на своите близки. Родителите на принцесата одобряваха нейното влечение; баба ѝ, английската кралица, сродена вече с Батенберговците¹, я насърчаваше най-много: както у всичките стари жени, които някога силно са любили, у нея имаше към всички влюбени

¹ Братът на княз Александра Хенрих Батенберг бе се оженил преди една година за една от дъщерите на английската кралица. От тоя брак е родена днешната кралица на Испания, жената на Алфонса XIII.

¹ По разказа на Д. Тончев.

² Че формалното отречение е било наложено на княза, това твърди и Ласелс в своята депеша от 24 август — *Английската синя книга*, № 280.

безкрайна милост. Бисмарк обаче, който мразеше цялото семейство Батенберг и който преди всичко държеше сметка за разположението на Русия, настръхваше при самата мисъл, че германският императорски дом може да се сроди с един беден принц като Александра, роден от морганическа женитба и който свръх всичко това представляваше и тази особеност, че бе човекът, когото руският цар най-много мразеше.

Александър мислеше, че в безпощадността, с която канцлерът го преследваше, един от най-големите мотиви бе желанието му да го представи пред Европа като авантюрист и да направи по този начин неговата женитба с Виктория немислима. Князът знаеше, че Бисмарк ще остане непреклонен, затова реши да си отиде; но той си казваше, че страшният човек няма да бъде вечен нито по години, нито с власт, и това го обнадеждаваше. За никого не бе тайна, че престолонаследникът Фридрих ненавиждаше Бисмарка и че щом тури на главата си германската корона, първата му работа — първото му удоволствие на цар — ще бъде да уволни канцлера. Тази щастлива перспектива се виждаше близка на княз Александра, тъй като старият император Вилхелм бе вече с единия крак в гроба. Под закрилата на бъдещия германски император, имайки за тъст най-силния монарх в Европа, Александър се надяваше да се върне пак на престола, но не като малък княз, васален на султана и зависим от Русия, а като цар на велика България: защото неговата голяма мечта бе сега да присъедини и Македония. . .

Българският престол щеше ли обаче да остане до тогава вакантен? Стамболов настояваше за формално отречение и не криеше, че само бързото избиране на нов княз може да разреши щастливо кризата и да отстрани анархията. Князът можеше да отдели офицерите от Стамболова, но с условие да остане, за което той не искаше даже да мисли. Тогава у него се породиха — или му биде внушена от страни — друга мисъл: да се назначи в София една международна комисия от представители на всичките велики сили, която да упражнява в негово отсъствие върховния надзор над управлението на страната. Той помоли германския и австрийския агенти да действуват пред своите правителства, за да излезе от тях инициативата за тази комисия; какво са му отговорили те,

е неизвестно, но Ласелс силно въстана против тази нещастна идея, която щеше да превърне княжеството в нещо подобно на турска полуавтономия.¹

Ласелс настояваше пред княза да стои на престола си, уверявайки го, че бурята ще мине безвредно, но неговите усилия се сблъскваха срещу решението на един унил човек, у когото бяха се разбурмили всичките пружини. Александър възразяваше, че нямало на какво да разчита: офицерите, които сега го поддържали, утре можели да се обявят против него; войската била разстроена и не представлявала нищо друго освен една сбирщина. «Ако остана тук, добавяше той, ще трябва да разстрелям маса хора, цяло клане да извърша, но подир това ще бъда убит и аз.»² Ще бъда убит! Това бе подир политическите сметки съкровената мисъл, която го терзаше. Трябвало голямо да е било сътресението от неговия плен, за да може у един толкова юначен човек да се роди един толкова недостоеен страх. Бисмарк, на когото нищо почти не избягваше от кошмачката психология, казал еднаж за Александра: «Трудно е да се разбере как Батенберговецът (der Battenberger), който биде триумфално възврънат, си отиде тъй лесно. Лошият спомен от тази нощ, в която той биде низложен и задигнат, трябва да се е криел още във всичките му стави.»³

Ласелс пак не губеше надежда. Той телеграфира на своето правителство: «Убеден съм, че присъствието на негово височество би могло по-скоро да предотврати безредията, докато неговото заминаване би било началото за смущения и на гражданска война и които биха дали на Русия предлог за военна окупация на страната.» Същия ден лорд Идеслей му отговори:⁴

«Мъчнотиите, на които биха били подвергнати както България, тъй и Европа вследствие на отречението на княз Александра, са от такова сериозно естество, че правителството на нейно величество ви моли настоятелно да наблягате върху негово височество да остане в страната и да я води през настоящата криза.»

¹ Сигурно князът е скрил този план от българските дейтели, тъй като никой от тях не си спомня да е ставало дума за него.

² *Английската синя книга*, *ibid.*, № 284.

³ *Heinrich von Poschinger*, *op. cit.*, стр. 364.

⁴ *Английската синя книга*, *ibid.*, № 285.

Тази депеша можеше да даде на княза илюзията, че ако остане в България и се опре на руските заплашвания, Англия ще го поддържа до последна крайност. В действителност нито английският кабинет, нито английското обществено мнение бяха решени да поемат риска на един открит конфликт с Русия. На 26 август *Times* се изказваше по този въпрос открито и с удивителна безцеремонност.

Англичаните, пишеше той, твърде добре знаят безпомощността на теорията на народностите, за да въвлекат своята страна в една борба, имающа за цел създаването на независими държави от елементи, които нямат никакъв положителен дух на независимост. . .

Княз Александър не е имал никога ни най-малкия мотив, за да предполага, че Англия ще отиде да се бие, за да го поддържа на неговия трон.

В Министерския съвет мненията бяха разделени. Лорд Солзбери бе наклонен към една енергична политика. Неговият силен темперамент и амбицията, която бе вложил в изхода на наченатата с Русия борба, го гласкаха към нервни инициативи. Министърът на външните работи бе солидарен с него по идеи, но бе мекушав по природа: за него Гладстон казваше, че е човек, пълен с отлични качества, но без воля.¹ Съвършено враждебен на всяко увлечение срещу Русия бе Рандолф Чърчил.*

Чърчил бе извънредно даровит човек, но безпокоен, твърдоглав и доста чудак — повече чудак във всеки случай, отколкото се полага на неговите сънародници. Неговото призвание бе да се бори винаги със своята партия отвътре. В 1878 г., член на мнозинството, той заявяваше на либералите, че е готов да представи в парламента една резолюция срещу външната политика на Биконсфилда, ако те му обещаят, че ще гласуват за нея. Сега той раздрусваше кабинета, на който принадлежеше. Неговото мнение бе — и той го викаше над стрехите, — че Англия се горещи без нужда по българската криза и че тя ще се изложи много, ако се отдели от концерта на Силите. С особено раздражение той осъждаше инструкциите, които се изпращаха на Ласелса. На 23 август той пишеше на лорд Солзбери:²

Току-що прочетох телеграмата на лорд Идеслей до Ласелса,

¹ John Morley, «The Life of W. E. Gladstone». Т. II, стр. 356.

² W. S. Churchill. Lord Randolph Churchill. London, 1907, стр. 552.

с която го подканва да отклони Александра от идеята му да се откаже от престола и да го съветва да се отнесе до великите сили. Аз мисля, че това е много недоброръчително спрямо Александра. Идеслей знае много добре, че великите сили няма да си помръднат пръста заради него; знае още, че нашето съдействие не може да бъде освен платоническо. Аз съм ужасен от моралните ни отговорности към княза и към неговия народ, които могат да ни загледат далеч, без да сме си направили сметката. . . Аз вярвам твърде сериозно, че ние не можем да се увлечем в едно крайно и решително действие в европейския Изток. Това би ни изложило — политически и финансово — на голяма опасност в Камарата на общините.

Два дена по-късно той пак подновяваше своите оплаквания от политиката на Идеслей.

Последната телеграма на Идеслей до Ласелса, пишеше той до лорд Солзбери¹, е наистина un peu trop fort. Аз мисля, че трябва да имаме немедленно министерски съвет, преди да бъдат изпратени подобни инструкции. Аз гледам цялата серия (от депешите) наедно: първите две бяха много силни, но признаваха поне европейския концерт, когато последната не ще да знае за него.

Доколко е повлияла намесата на Чърчил, не е известно. Кралица Виктория от своя страна действуваше в полза на една решителна защита на княза с всичката своя енергия на сантиментална дама. Задачата на английската дипломация бе извънредно трудна. След като не успя в Берлин и Виена, оставаше ѝ да действува в София, Цариград и Петербург. В София отчаянието на княза ѝ прогиводествуваше, в Цариград — страхът на Абдул Хамида. За нещастие, английският посланик при Портата сър Едуард Торнтон, нов на тоя пост и стар по възраст, се оказа съвсем безпомощен.² Срещу Нелидова, който сега тероризираше Портата, и германския посланик фон Радовиц, който усърдно му помагаше, Торнтон игра печална роля.* Турция, вместо да вземе, както тоя съветваше английската дипломация, инициатива за затвърдяването на своя васал, когото една чужда държава бе детронирала, напротив, телеграфира на Гадбан ефенди, че одобрява напълно намерения-

¹ W. S. Churchill, op. cit., стр. 552. — От всичките тия депешени само една е обнародвана в *Синята книга* под № 285.

² George Washburn, Fifty Years in Constantinople, 1909, Boston and New-York, стр. 186.

та на княза да напусне България. Оставаше едно средство на Англия: да има едно обяснение в Петербург, средство ненадеждно, което не можеше освен да извади наяве нейното пълно поражение.

Гирс се върна в Петербург на 24 август. Той мина през Берлин, дето биде посрещнат с големи почести. В една аудиенция при германския император той добави ново, по-тържествено потвърждение на обещанията на Бисмарка. Английският посланик в Петербург поиска да го види, щом се научи за връщането му. Срещата между двамата дипломати е била пълна с драматизъм (26 август). Сър Р. Морие я описваше надълго в своя рапорт до лорд Идеслей.¹

Г-н де Гирс, пишеше той, се завърна от Франценсбад в неделя вечер. Отидох при негово превъзходителство вчера, но той бил с императора в Петерхоф. Той ми върна визитата днес подиробед и току-що имах с него дълъг разговор.

Най-напред попитах негово превъзходителство какви са последните новини от София.

Той каза, че князът изглеждал ту решен да си отиде, ту решен да остане: мисли, че последните новини били в смисъл, че ще остане. Аз казах, че се надявам искрено, че това е тъй, тъй като правителството на нейно величество храни най-силно съчувствие към негово височество и сериозно желае неговото окончателно възстановление на престола.

Негово превъзходителство забеляза, че знае добре това, но ние сме били едничката велика сила, която поддържала това становище. Той се боял обаче, че ние не сме били пресметнали добре опасностите и нещастията, които ще сполетят всички заинтересувани и особено самия княз, ако ние сме успели в нашето начинание и сме били възстановили негово височество на престола му. Впрочем това било наша работа, а не негова. Русия нямала никакво намерение да се намесва. Тъй казал императорът и той щял да си държи думата. Тя (Русия) е прекъснала еднаж завинаги всяко сношение с княза и се освободи от един нетърпим кошмар, който тежеше еднакво на всичките руси, от царя до мужика, а сега иска да остави България на българите, да правят те, каквото желаят.

Казах, че руското правителство е заявило, че въдворението на ред и избавлението на България от анархия били онова, което то желаяло. Очевидно, единственото средство, за да се постигне тая цел, би било задружното действие на императора и на княза. Не-

гово височество отправи позив към негово величество, за да му помогне, и получи къс отказ. Тая цел как ще се постигне сега с отречението от престола? Не може ли да се мисли, че с предаността на войската към неговата кауза и с възторжената привързаност поне на една голяма част от населението той има много повече средства на разположение си, за да възстанови ред и предотврати анархията, нежели който и да било друг кандидат? Било би абсурдно да се твърди, че нашите интереси и руските не са в много отношения противоположни в българските работи; но колкото се касае до поддържането реда и предотвратяването на анархията, ние сме в пълно съгласие и следователно, като оказва всичкото си съдействие за възстановлението на негово височество на престола, английското правителство, ако успее, ще е извършило едно дело, което Русия има еднакво присърце. Никой разумен човек, казах аз, няма да отрече, че едно помирение между императора и княза ще въдвори веднага най-съвършения ред в една страна, разбунена от съперничествата на партизаните на тогова и оногова. Ако прочее Русия се въздържа, както се е задължила, от всяка намеса в нашите усилия да възстановим негово височество на престола и ние успеем в своето дело, няма ли никаква надежда, че пред такъв един *fait accompli* императорът ще се повърне от първото си решение и ще се помири с един роднина, който се показва тъй способен да изпълни възложената нему задача?

Негово превъзходителство отговори с необикновена горещина, че това няма да бъде никога. Той каза, че аз не бих могъл да си представя никаква идея за силата на тая омраза, която — от най-високото до най-последното — въодушевява всички съсловия на руския народ против княза, омраза, която последните събития открили, която той сам не знаел в същинската ѝ мярка преди три дена, преди да мине руската граница и да влезе в съприкосновение с тия чувства.

Изразих своето удивление от тия думи, като казах, че аз всякога бях мислил, че свадата е била лична между императора и неговия братовчед (княза) и че руският народ взема участие в нея само от привързаност към своя цар.

Той отговори, че това било голямо заблуждение. «Тоя нещастен младеж, каза г-н де Гире, аз не мога да не го състрадавам искрено и да не гледам на него по-скоро като жертва на събитията, нежели на собствените му грешки, макар те да са били многобройни — сѐ раувге јеше хотте е станал в очите на руския народ въплъщението и олицетворението на всичко, което най-дълбоко може да възбуди народното въображение. Той представлява на първо място неизказаната неблагоприятност на българите към техните освободи-

¹ Английската сия книга, № 295.

ели и напомнюва загубите в кръв и пари, прахосани в една война, която не донесе нищо друго освен разочарования. На второ място, той напомнюва (на русите) за всичките унижения, претърпени в Цариградската конференция и подир нея. Най-сетне той представлява надеждите и желанията на враговете на Русия. Никога поради това не би могло да има мир между него и руския народ.

Аз казах, че ако това е тъй, перспективата е наистина мрачна. Становището, от което английската нация гледа на тоя въпрос, е обаче съвсем друго. Тя вижда в негово височество един княз, който е употребил най-добрите свои способности, за да създаде една свободна и уредена държава в земята, която му бе дадена, и тя (английската нация) му желаела всякога успех в трудното му предначинание. Ако въпреки ужасната свада на Русия и враждебността ѝ към него той успее още веднаж да вземе юздите на управлението с твърда ръка и застане като конституционен глава на една правова държава, аз мисля, че английският народ би бил дълбоко развълнуван и мъчно би гледал с хладнокръвие на един опит, направен отън, за да се наруши това положение на нещата.

Негово превъзходителство повтори, което е казвал и по-рано в много случаи, че Русия няма ни най-малкото намерение да се намиса.

В последния момент, значи, Англия бе отишла до прямо заплашване, но то не можеше да засегне Русия на почвата, която тя бе избрала — невмешателството.* Впрочем то бе сега без предмет, тъй като княз Александър бе вече напуснал София.

На 25 август стана вече очевидно, че решението на княза е безвъзвратно. Тоя ден той отиде да се прости с войската си на лагера. Когато слезе от коня, офицерите го заобиколиха. Те бяха сега усмирени, но дълбоко опечалени. Той им разказа историята на своето царуване и защо го мразят русите:

«Аз дойдох до разрыв с Русия по силата на нещата, защото водех самостоятелна национална политика.

Казват някои, че причината за тази свада се криела в моята личност. По-късно ще се види дали личността на княза е пречела за добри отношения с Русия, или самата мисия на този княз. Това ще се види, ако Русия преследва цели, пакостни за българите. Аз тръгвам с надежда, че независимостта поне няма да пострада.»

За Александра III той каза:

«Царят е упорит в идеите си, но честен: той ще удържи думата си.»

Последните му думи бяха:

«Препоръчвам ви на вас, които до последния момент ми дадохте доказателства за верността ви, да бъдете всякога сговорни и да подкрепяте бъдещето правителство. Зная, че заминаването ми ви отчайва, но не се опитвайте да ме задържите: всичко би било напразно.»

Хр. Попов и Велчев се провикнаха:

«Княже, без вас няма България. Вий пак ще се върнете.»

Той не отговори нищо. После прегърна един подир друг офицерите. Те го дигнаха на ръце и плачейки, го занесоха до коня му.

На връщане князът шибна коня си малко напред и се поотдалечи заедно с Рачо Петрова. Князът бе много отчаян тоя ден. На Рачо Петрова той говори за своето положение, че е беден, че срещу имотите си в България има големи дългове и че за да се прехранва, му остава само сабята му. «Русите, напомни той, ми предлагаха четири милиона и половина рубли, за да стана тук техен вицегубернатор. Това аз не можех да приема. Ето сега последствията.» Той заприказва за войната: «При една нова война, където и да съм, аз пак ще дойда да се бия за България.»¹

На княза оставаше, преди да си замине, още една грижа: да състави регентство и министерство. Решено бе регентството да се състои от три лица. Върху първото лице всички бяха съгласни; то не можеше да бъде освен Стамболов. Офицерите искаха да има непременно и един военен: това се възприе. Появи се спор: тоя военен Николаев ли да бъде, или Муткуров. Изборът остана върху Муткурова, тъй като Николаев бе предвиден за министър на войната. Оставаше да се попълни регентството с още едно гражданско лице. Стамболов посочваше на Каравелова. Пред другите той казваше, че Каравелов е известен в Европа и ще даде повече тежест на регентството; истинският му мотив бе обаче да държи Каравелова със себе си, за да не стане едно ново разцепление на либералната партия. Князът отначало се противи; той не бе видял Каравелова след връщането си и не искаше да

* По разказа на Рачо Петров.

го вижда. Офицерите от Пловдив, които бяха убедени, че Каравелов е участвувал в заговора, и които идеха в София с намерение да го разстрелят, не можеха да се помирят с мисълта, че той ще бъде поставен отново начело на княжеството. Стамболов¹ обаче можа да го наложи.

Министерството се образува с по-малко мъчнотии. В него трябваше да влязат представители от всичките партии освен от цанковистите, които бяха явно компрометирани в преврата. Кабинетът имаше следния състав: д-р В. Радославов — министър-председател и на вътрешните работи; Начович — на външните работи; д-р Стоилов — на правосъдието; Ив. Ев. Гешов — на финансите; Т. Иванчов — на народното просвещение; Николаев — на войната. Начович беше в Букурещ. Радославов му изпрати следната телеграма:

Вашето присъствие тук много необходимо. Утре тръгва секретарят на Министерството на външните дела и изповеданията г. Чернев за Букурещ. Вярно е, че негово височество ще се оттегли от престола. Това според него изисквала независимостта на България. Искали сме гаранции от Русия и от другите велики държави. Въобще положението сега по-комплицирано от всеки други път. Утре имаме пак съвет. Г. Стамболов и министерството държат все същото поведение: държавата да се запази неповредена. Днес свикахме Народното събрание за 30 того. Но негово височество настоява да се оттегли преди събиране на представителството. Моля незабавно тръгнете.

Начович пак настоя, щото князът да не напуска престола си.

След безбройните жертви, телеграфира той, които е вече принесъл върху олтаря на злочеста България, молете негово височество да принесе и тая последна, като се съобрази с желанието на Великото народно събрание, което по мое мнение е необходимо да се свика, ако Господарят постоянно живее на абдикацията си. Съзнавам, че е трудно да стават избори в днешните обстоятелства, но съм убеден, че те ще станат много по-полезни, когато князът е в България, отколкото ако негово височество е окончателно абдикирал и се е отдалечил от отечеството ни. Войската ще покаже всичката си преданост към България и ще опази реда и тишината през времето на изборите, ако негово височество бъде още на престола си, и така България ще се опази от анархия и следователно от оку-

пация. Молете негово височество да не отказва тая жертва на народа, който не е престанал да го обожава, както последно се показа, и който не е никак виновен за лошото положение, в което България се намира. Народи, поставени с по-голяма опитност, с повече оздравено положение, както са Сърбия и Румъния, треперят на тоя час срещу руските интриги и дързости.

Позитивно знаем, че абдикирането на негово височество не само че не създавава нашата независимост, но я компрометира. Нашата независимост ще се осигури, ако Господарят остане на престола си и следва да държи ред и тишина в България. Участиа на отечеството ни е в ръцете на негово височество, с неговото излизане от България ще започне нашето вечно робство. Вече общественото мнение в Европа е изменено в наша полза, знам, че Австрия се е възтревожила от решението за абдикацията. Във всякой случай негово височество дължи към себе си да остане в България до свикването на Великото събрание, на което да даде подробен отчет за своето управление [на] България и да изкаже в тържествената тая минута на народа някои истини върху доброто на отечеството, истини, които вечно да останат напечатани в паметта на наеелението и да му служат за урок. Аз ще тръгна с парахода в сряда ва София. Моля за пощенски кола в Лом.

На другия ден, 26 август, князът трябваше вече да замине. Сутринта, на часа единадесет, той прие дипломатическото тяло. Речта, която той държал, била според рапорта на Ласелса¹ поетична и пълна с достойнство. Той казал, че напуска държавата си и оставя властта в ръцете на едно регентство. С една нота — подписана от него в отсъствие на министъра на външните работи² — той бе съобщил вече това си решение на агентите. «Аз се завърнах в България, каза той, за да се види, че мога да я напусна посред бял ден, вместо да бъда влачен като злодей по улиците в мълчанието на една тъмна нощ, да я напусна като приятел, а не като враг. Моята постъпка е доказателство за искреното ми желание, щото тази страна да бъде щастлива; нека то покаже моето лично безкористие. През седемте години, през които управлявах тази страна, аз бях всецяло предан на българските

¹ Английската синя книга, № 298.

² Нотата гласеше: «Изборът ми на българския престол, бидейки санкциониран от великите сили и понеже по причини от външната политика се считам принуден да напусна страната, чрез настоящето ви изпращам копие от прокламацията, с която предавам властта в ръцете на едно национално регентство.»

¹ По разказа на д-р В. Радославов.

интереси и ако аз не успях, неуспехът ми се дължеше може би отчасти на моята младост и на неопитността ми, отчасти на незнанието на тях, които повиках да ми помагат в управлението. Аз искрено се надявам, че моят наследник ще бъде по-щастлив. Но и той ще срещне големи мъчнотии и няма да бъде, без съмнение, по-предан на интересите на страната, нежели аз.

Това, което ме сломи, продължи той след една пауза и с отслабнал от вълнение глас, това, което ме сломи, то бе Цариградският протокол.¹ Той даде на моите неприятели и на опозицията оръжие да ме обвинят, че съм станал турски чиновник. Направих всичко, за да предотвратя тази мярка, но не сполучих: не можех да се боря сам срещу цяла Европа. Като напускам България, аз отнасям със себе някои приятни и много неприятни спомени; между първите са сърдечните отношения, които имах с дипломатическото тяло, среди което прекарах най-щастливите си дни в София.»

На аудиенцията присъствуваше и Неклюдов. Той бе дошел, сякаш да констатира политическата смърт на осъдения. Князът на прощаване помоли румънския и австрийския агенти да съобщят на правителствата си къде ще мине той, за да се избягнат всякакви манифестации по пътя.

Подиробед биде залепена по улиците следната прокламация:

Ний, Александър I,

по божия милост и волята народна княз на България

След като се убедихме в печалната истина, че нашето излизане из България ще улесни възстановлението на добри отношения между България и нейната освободителка Русия, и като получихме уверение от правителството на н. и. величество руския цар, че независимостта, свободата и правата на държавата ни ще останат непокътнати и че никой няма да се бърка във вътрешните й работи, обявяваме на нашия любезен народ, че се отказваме от българския престол, като желаем да покажеме пред всички доколко са нам скъпи и мили интересите на

¹ Протоколът, подписан в Топхането, според който българският княз ставаше генерал-губернатор на Румелия.

нашето отечество и как за неговото благо и независимост ний сме готови да жертвуваме всичко, даже и тоса, което е нам по-скъпо от живота ни.

Като изразяваме нашата искрена и сърдечна благодарност за чувствата на любов и преданост, които целият наши народ е хранил и храни към нас в радостните и печални дни, които проживя българската държава и престол от нашето стъпване в българската земя, ний излизаме из границите на княжеството, като възнасяме и ще възнасяме до края на дните си топли молитви към всемогущаго бога, за да закриля, пази и помаза на България да стане тя велика, силна, щастлива, целокупна и независима.

Като назначаваме за регенти Стефан Стамболова, Петко Каравелова и подполковник Сава Муткурова, призоваваме всичките български граждани да се подчиняват и изпълняват заповедите и разпорежданията на поставеното от нас регентство и министерство, да пазят мира и тишината, за да не се усложни и без това трудното положение на отечеството ни. Нека бог пази България!

Тръгването стана на часа четири подиробед. В «Червения салон» князът се прости с офицерите. Още веднъж той им каза, че ще дойде да се бие заедно с тях за Македония.¹ Във вестибула той се разплака, прекрачи като в сън прага; като излезе на двора, обърна се към двореца си и дълго го гледа, мълчалив, със сълзи по лицето. «Никога в живота си — ни разказа един руски дипломат, който присъствувал на тази сцена, — никога не съм видял такова покъртително зрелище: ний всички плачехме.»² В тоя момент задрънка един звънец и караулът излезе да се построи, за да отдаде [последния чест. Князът след това поиска да се сбoguва и с гражданските лица, но те му заявиха, че искат да го съпроводят. Той се качи на файтона; от лявата му страна седна Стамболов. Кочияшът удари с камшика конете, но те не искаха да потеглят; привтор един удар те се изпривиха на задните си крака с разпенени уста. Най-сетне с едно нервно движение на главата те тръгнаха. Знамето се спусна тогава над овдовелия дворец.

¹ По разказа на Рачо Петров.

² Съжалявам, че не мога да кажа името на този дипломат, по-неже е още на служба.

Когато файтонът се показа на западните врата на двореца, барабаните забиха и музиките пак засвириха, както при посрещането му; но всичкият тоя шум бе печален и глух като на погребение. По улиците войската бе наредена без оръжие. Зад войниците небройно множество стягаше, блъскаше се, издигаше се на пръстите си, за да види първия княз на България, който се изселваше, подобно на вождите на древна Атина, но не остъден от народа си, а повален от една съдба. Князът стоеше прав във файтона и поздравляваше, смъртно бледен. За да плаче, не бяха му останали вече сълзи, но очите му се носеха над народа, изгорели от неизказана скръб. Когато файтонът щеше да излезе вече въвн от града, някаква конвулсия облада многолюдието, чу се хленч, като когато спускат мъртвец в гроба: плачущи хора се провряха между войниците и се спуснаха да целуват ръката на княза и дрехата му. Той кротко ги отстраняваше, притеснен от тази екзалтация.

На единадесетия километър князът се спря, за да вземе сбегом от тия, които трябваше да се върнат в София. Тук сцената бе още по-раздирателна. П. Р. Славейков преграби княза със своите треперещи, изнемощели ръце и го целуваше като син. «Княже, казваше той, плачейки, княже, ти ще се върнеш, но аз няма да бъда жив да те видя.» Когато князът се качи пак на файтона и каза «сбегом», всички му отговориха: «Не, княже, до виждание!»¹

С княза заминаха в десет файтона регентите, министрите и някои политически лица. Те трябваше да го съпроводят до Лом. По пътя Стамболов даде на княза показанията на Бендерова и Груева, които току-що бяха се получили вечерта. Дватамата водители на заговора бяха разказали цялата негова история: агитацията между офицерството, преговорите с Никифорова, колебанията на Каравелова. Князът четеше ръкописа на дознанието във файтона и при всеки лист се вдигаше по-високо завесата на тая окаяна драма, която му коштува престола.

Към показанията си Бендерев и Груев бяха приложили и едно частно писмо до Стамболова.² Бендерев бе се

¹ Мемоарите на генерал Велчев. — Между ония, които се завърнаха в София, бяха Муткуров и Ев. Ев. Гешов.

² Писмото носи дата 24 август. Оригиналът е у нас,

старал очевидно да покаже известна твърдост; но Груевото писмо бе вопиющо с уплах. Най-много бе уплашил слабата душа на Груева арестуването на Панова. Той се провикваше:

«Создателю, когато О. Панов, който е бил ръководим в действията си изключително от един достоен и благороден порив — да се избегне едно безсмислено и пълно с опасни сетнини сблъскване, — като за подигравка е днес арестуван, тогава що остана за нас, които сме потънали до гушата в гроба грешници, пита се?! . . .»

Неужели, г-н Стамболов, ще допуснете таква една, съгласете се, при днешните обстоятелства, за нас пълна е най-тревожни очаквания и вълнения разправия?!»

Той молеше Стамболова да им извести каква участ ги очаква.

«Ще ни колят ли, ще ни бесят ли — нека ни известят, защото никаква битка не може да се сравни с едно томително очакване, в каквото сме ний в този час.

Ако е възможно, да не ни карат в София. . . Стига ни Рахово и Търново.»

Преди да напусне България, князът можа да види окаяния дух на своите врагове в това плахо писмо, в което страхът се изказваше без свян. Но тази радост мина бегло в неговото незлобиво сърце.

Князът караше, както всякога, извънредно бърже. Другите файтони останаха далеч зад него. Паница бе седнал нарочно във файтона на Каравелова, за да го терзае; той не можеше да забрави, че в 1885 г. Каравелов бе искал да го арестува по аферата с купоните. По пътя той направи всичко, за да го извади из търпение; но Каравелов понасяше тия предизвикателства със стоицизъм. В Бучино-Дервент файтоните се спряха на почивка.

«Извадихме провизиите си, за да похапнем, разказва В. Радославов; развеселихме се малко. Каравелов стоеше настрана като чумав: никой не го покани. Паница се наклони към мене и ми каза: «Като минаваме сега покрай някоя пропаст, ще хвърля Каравелова надолу.» Това бе, разбира се, една обикновена фанфаронада на Паница, но Каравелов я дочу и се уплаши. На тръгване той се качи в друг файтон. Но дори до Лом Паница не го остави на мира.»

Освен в Бучино направиха се малки почивки в Петрохан, Клисуре и Кутловица. Селяните се събираха на купчини, гледаха княза отдалеко и с плах поглед, смъртно чувствайки, че се върши тук нещо страшно. Твърде скоро князът стигна в Лом. Градът го чакаше, накичен като за празник; главната улица и пристанището бяха натъпкани с народ. Тук бяха пристигнали бригадните командири от Русе и Видин Филъз и Любомски. На Дунава стоеха под пара австрийският параход «Сава» и яхтата «Александър I». Князът със свитата си и официалните лица се качи в «Сава»; изпровождачите — в яхтата. Потеглюването му стана при големи манифестации; многолюдното викаше: «Искаме да остане князът, да не напуска България!» Стана нужда да им се каже, че това е временно, че той пак ще се завърне. Като разбраха, че «това е политика», патриотите се утешиха малко; с по-голям огън те почнаха сега да викат ура и не мълкнаха, додето параходите не се изгубиха на хоризонта.

Към средата на пътя между Лом и Видин се зададоха два парахода, над които се развяваха безброй знамена. Когато се приближиха, чуха се музика, виковете; от всички страни наскачаха хора по кувертата и махаха с кърпи: това бяха граждани от Видин и околния, излезли да посрещнат княза. Четириях парахода продължиха заедно пътя си към Видин. Щом се показа старата видинска крепост със своята «Баба Вида», големи кълба дим почнаха да обвиват върховете ѝ; а след миг достигна и ехото от гърмежа на крепостните оръдия. Стените и насипите на крепостта, както и самите здания на града, бяха окичени с народни флагове. По дългия площад на пристанището бяха наредени войските от Видинския гарнизон, а зад тях се трупаше много народ. С приближаването на параходите гърмежът на топовеите се усилваше и почна да се примиса с гръмогласното ура на народа и войската. Всичко имаше вид на тържество за победа, а бе всъщност демонстрация срещу извършената несправедливост към българския народ и неговия княз. Възбуждението във Видин бе голямо. Народът грабна княза и викаше: «Няма да ви пуснем!» Войната бе оставила тук трептущ спомен, който се сливаше с любовта към княза и я екзалтираще. Блъскан като между вълни, князът влезе в окръжното управление, ед-

на голяма и висока сграда, пред която множеството застана, викайки своята скръб. Той излезе на балкона и каза, че се жертвува за доброто на България и че ще мисли за нея, догде е жив. Народът викаше: «Останете! Какво ще правим без вас?» Възбуждението бе паднало и една неизказана тъга бе обхванала сега, тъга болезнена и безпомощна на деца, които ще осиротееят. Хората, които не бяха мигнали пред сръбските гранати, сега плачеха с глас. Князът се върна обратно на пристанището, качи се на парахода; един голям хленч залюля множеството, а князът, който напускаше завинаги българската земя, скри си очите с ръката и затрепера като лист. А крепостните оръдия зареваха, «като че искаха да разрушат парахода, който отнасяше сърцето на България».

В «Сава» и яхтата се качиха пак свитата, официалните лица и много граждани. По пътя офицерите пак увещаваха княза да се върне; казаха му, че ще го заведат триумфално в София, че ще умрат за него. Но той им отговаряше, че това е невъзможно, утешавайки ги с надеждата, че пак ще се върне. Нощта бе паднала тъмна, без звезди. Князът, седнал между регентите и министрите, пушеше. Брат му се разхождаше по кувертата. На всички душата бе тъжна и изнурена. Към часа един и половина след полунощ се показа светлината на фенерите в Турну-Северин. Доиде часът на последната раздяла; всички се раздвижиха. Князът премина в яхтата, за да снее българската униформа. Когато излезе в цивилно облекло, всички се стреснаха, като че ли теърва съзнаваха, че всичко това е сериозно. На кувертата се събраха около княза всички присъстващи. Стамболов му каза прощалните думи от името на България: «Българският народ със стиснато сърце и мрачен поглед гледа на бъдещето, но той не се отчайва. Душата му е с вас, княже. Името ви ще остане свято между нас. Запазете и виں добър спомен за нашата земя.» Князът благодари и повтори своите по-прежни изявления: «Където и да съм, каквото и да определя за мене провидението, винаги и навсякъде моите мисли ще бъдат за България.» После завърши: «Бог да пазни нашето отечество!»

Князът пожела да се прости тук с придружаващите го, но те поискаха да го изпроводят до трена. На брега бяха натрупани много румъни и чужденци, които акламираха княза. Всички официални власти бяха излезли на посре-

щането. От пристанището до станцията войската бе наредена в шпалир.

Когато князът излезе на гарата, тренът още не бе пристигнал от Букурещ. Минаха няколко минути на чакане, които напругаха болезнено нервите на княза. Найсетне тренът изпищя, зададе се, спря се запъхтял. Князът се качи във вагона заедно с брата си и с адютанта Увалнев, който не искаше да се дели от него. Когато тренът се залюля и тръгна, князът излезе на прозореца и неспособен да продума, направи знак за сбогом: всички българи на перона плачеха. Повторно изпищя тренът, но продължително тоя път, сякаш с нечовешки вик, и скоро се изгуби в тъмната нощ — тъмна както бъдещето, което се откриваше сега за България.

КНИГА ВТОРА

Разривът с Русия

Първите стъпки на Регентството

Окръжно на Портата до Силите по българския въпрос. — Настроението в европейските столици. — Гласове в Русия за окупация. — Епизодът на преврата в Кюстендил. — Писмо на Груева до Попова. — Вътрешното положение на България. — Извънредната сесия на Събранието. — Бедността на Батенберга. — Телеграма до него от депутатите. — Телеграма и до руския цар. — Крал Милан и Регентството. — Интерпелации в Будапеща в защита на България. — Лорд Чърчил предлага на Русия споразумение. — Едно интервю на Стамболова.

Голямата историческа криза, която се откри със свалянето на княз Александра* и която не можа да се отстрани с неговото възвръщане, остави на първо време българския народ под тежестта на едно двойно впечатление: че неговата независимост е крайно застрашена и че само със собствените си сили той не ще може да я запази. Хората, които се наеха да водят България през тия тъмни и бурни времена, трябваше едновременно да екзалтират с каквито и да е средства националната само-надеяност и да намерят по какъвто и да е начин една чужда опора.

Най-напред, следвайки традицията, те паднаха на молба пред Русия но отговорът бе неопределен и като гаранция недостатъчен. Тогава те се обърнаха към Турция. На 25 август в Портата се получи една телеграма от София, с която току-що съставеното министерство заявяваше на великия везир, че няма да остави княз Александър да си иде, ако не получи гаранция от сюзеренния двор, че докато се избере нов княз, Турция няма да допусне нито окупация, нито каквато и да е чуж-

да намеса. Тая постъпка предизвика в Цариград голямо задоволство. Обидена от телеграмата на княза до императора, в която му заявяваше, че от Русия е получил короната си, Портата намираще сега удовлетворение в позива на българите към нейните права. Кямил паша отговори чрез Гадбан ефенди, че ще влезе веднага в преговори с великите сили, за да го упълномощят да даде на княжеството исканата гаранция; но още отсега той изпращаше своето уверение, че ако редът се запази в България, няма да има никаква опасност отникъде.¹ На другия ден, 26 август, Портата отправи до държавите, подписавши Берлинския договор, следната нота:

Императорският комисар в София ни известява, че княз Александър решил да сложи властта си и да напусне княжеството и че от своя страна председателите на Народното събрание и на Министерския съвет, като натоварили нашия комисар да ни съобщи официално това решение на княза, забележили, че българското правителство, войската и населението не би се съгласили да оставят негово височество да замине, преди да са получили и от сюзеренния двор, и от великите сили гаранция, че няма да има в България ни окупация, ни чужда намеса и че условията за съществуване, обезпечени на княжеството от великите сили, ще бъдат съблюдавани.

Ний натоварихме нашия комисар да заяви в отговор на княжеското правителство, че докато княжеството не се отдели от пътя на законността, спокойствието и мъдростта, очаквайки назначението на един наследник на княза, както и от длъжностите, които му се падат по отношение на сюзеренния двор, никаква намеса отникъде не може да се произведе, че следователно, като взехме предвид споменатата постъпка, ний влязохме в сношение с великите сили, за да бъдем в положение да удовлетворим желанието, изказано от двамата председатели.

Постъпката на българските министри толкова повече заслужава да бъде взета под внимание от императорското правителство, че е необходимо да се тури незабавно край на ненормалното положение, което тежи върху Българското княжество и Румелия и занимава с пълно основание Силите, особено в момента, когато князът се оттегля от своя пост, и да се осигури в тях съблюденето на международните задължения. Мислим, че е справедливо и спешно да бъдем в положение да обезпечим на правителството на княжеството от наше име и от името на великите сили, че никаква чужда намеса няма да има в България и че условията, които й са гаран-

¹ Архива на Министерството на външните работи.

тирали договорите, няма да бъдат изложени на никакво посегателство.¹

На тази нота Силите не дадоха писмен отговор. На турските посланици се заяви устно, че положението, създадено от Берлинския договор, ще бъде опазено.

С най-голяма енергия застъпи това гледище Англия. Още на 26 август по повод една интерпелация на сър Howard Vincent в Камарата на общините върху слуховете, че се готвела някаква подялба на Балканския полуостров и че русите щели да окупират България, държавният подсекретар в Министерството на външните работи Фергюсон заяви, че «отделното действие на една велика сила в България е една хипотеза, която Англия няма да допусне». На турския посланик Рустем паша, който на другия ден се представи с нотата на своето правителство, лорд Идеслей каза, че ще му отговори, след като се съветва с колегите си от Министерския съвет; но върху смисълта на тоя отговор не можеше да има никакво съмнение. От всички велики сили Англия бе най-много заинтересувана да осуети всеки план за окупация на България, само че тя считаше неудобно да се изпречи сама срещу руската политика, а се стараше да изтъкне на първия ред една европейска коалиция, както във войните срещу Наполеона, както в Кримската война, както, в известна мярка, на Берлинския конгрес. Затова на запитването на посланика дали Англия ще излезе с окръжно до силите по българската криза, лорд Идеслей отговори отрицателно.²

В пълно единомислие с английския кабинет беше по събитията в България и италианският министър на външните работи граф ди Робилант. Той се водеше не толкова по политически съображения може би, колкото от съчувствие към трагичната участ на един малък народ*, към когото се бяха прострели огромните нокти на една страшна империя. Съзаклетник с Мацини, доброволец с Гарибалди, останал въпреки своята политическа кариера «сагопаго» по душа, ди Робилант бе отзивчив към борбите на всичките народности за тяхното обединение. Той посрещна с явна симпатия румелийската революция и употреби всичкото си влияние да се затвърди

¹ A. Daniel, L'année politique, 1886, стр. 238—239.

² Английската синя книга, № 302.

Съединението. Княз Александра обичаше с всичката нежност, която старите борци имат към героизма на младежта. На 24 август той казваше на английския посланик в Рим: «Невъзможно е да не почувствуваме искрено възхищение към тоя мил и млад княз, който е «*grands chevalier*»¹ в истинската смисъл на думата.» Неговото мнение бе, че князът трябва да остане на престола си и италианският дипломатически агент в София граф де Соаз получи заповед да се отнася след възвръщането му, като да не е имало никакъв преврат.²

Благосклонността на Италия не можеше обаче да измени европейското положение, което принуди Батенберга да преклони глава пред руския ултиматум. След отрецението му ди Робилант пренесе върху България чувствата, които хранеше към нейния княз. На турския посланик в Рим Фотиадес паша, който му съобщи нотата на великия везир, той отговори сега, че положението в княжеството трябва да се уреди съобразно с Берлинския договор, който гарантираше на българите правото да избират сами своя княз.

Във Виена турският посланик не успя да види лично министъра на външните работи, тъй като той бе заминал в Галиция, за да присъствува на големите есенни маневри. Но преди да тръгне, Калноки бе упълномощил главния секретар на министерството граф Сечени да даде на турската нота следния устен отговор: «Австрийското правителство ще влезе в сношение с другите Сили, но отсега то заявява, че сега, както всякога, то се поставя на почвата на съществуващите договори; че от негова страна няма да има никакво вмешателство и че то се надее и е убедено, какво че няма такова опасение от никаква друга Сила. Всяко вмешателство би било противно на неговите възгледи.»

У австрийското правителство почнало бе вече да се прозира известно стремление да се откъсне от принудителната солидарност, в която Бисмарк се бе опитал да го свърже с Русия. И понеже същия ден (26 август) *Neue Freie Presse* бе обнародвал една сензационна телеграма от Петербург за някакво тайно съобщение, според което Русия щяла да установи протектората си над Бълга-

рия, в замяна на което Австрия щяла да добие отстъпки в Босна и Херцеговина, граф Сечени заяви на английския посланик, че тая новина е фантазбурска и тя ще бъде официално опровергната.

Между туй Бисмарк насърчаваше силно руската политика, надявайки се, че тя ще се увлече много в Изток и ще остави свободно за Германия полето на голямата европейска политика. На престолонаследника Фридрих канцлерът казал: «Ще бъде едно щастие, ако Русия добие Цариград и Балканския полуостров, защото тогава тя ще се ослаби.»¹ Когато турският посланик в Берлин се представи с нотата на своето правителство, граф Херберт, който обичаше да подражава външните приеми на своя гениален баща, го посрещна доволно сурово. Той му забеляза преди всичко, че на първата част на нотата, в която бе споменато заплашването на българите да задържат насила своя княз, няма какво да се отговаря, тъй като Батенберг бил вече напуснал София. «Султанът, каза той, трябва да се задоволи с изричните и удовлетворителни уверения на руското правителство, че то няма намерение да се намесва в България. А за Германия, очевидно е, че и тя подобно намерение няма.» Колкото се отнасяше въобще до поведението на другите велики сили, граф Херберт заяви, че не може да се произнесе, преди да е попитал тяхното мнение. На английския посланик, който го посети в същия ден, той каза, че канцлерът по никой начин няма да се присъедини към едно общо изявление на Европа върху неприкосновеността на съществуващото положение в България, тъй като считал, че гаранцията, произхождаща от Берлинския договор, трябвало да бъде достатъчна за Турция, както и за българското правителство.² В една поверителна беседа, която последва официалния разговор, граф Херберт съобщи сетне на посланика, че задължението, поето от Гирса във Франценсбад да не се намесва във вътрешните работи на България, било безусловно и че то щяло да важи за всичките възможни случаи: уверение, в което английската дипломатия се съмнява и което и до днес остава загадъчно.

¹ Безстрашен рицар.

² Английската синя книга, № 313.

¹ *Denkwürdigkeiten des Fürsten Chlodwig zu-Hohenlohe Schillingfürst*, т. II, стр. 393.

² Английската синя книга, № 308.

Трябва да се отбележи, че на първо време Русия се държеше съобразно с това действително или мнимо задължение пред Бисмарка. На турската нота Влангали отговори, че императорското правителство няма никакво желание да се меси в управлението на България, нито да посяга на нейната самостоятелност.¹ Ден по ден обаче се набираха признаци, които говореха за някакви скрити мотиви на руската политика и будеха безпокойствия за бъдещето. Преди всичко от Петербург се опроверга твърдението на Батенберга, че той заминал, след като е получил уверения от Русия, че ще зачита независимостта на княжеството. «По причини, лесно понятни, пишеше официозният *Journal de Saint Pétersbourg*,² руското правителство не можеше да вземе никакъв род задължения към княз Батенберга.» Тук имаше очевидно игра на думи: задълженията не бяха поети лично пред княза, но те съществуваха, а руската дипломация ги отричаше гузно. Начинът, по който се разреши княжеската криза, остави Русия недоволна, това бе очевидно. Управляващият руското посолство в Берлин казваше на граф Херберт Бисмарк своето удивление и разочарованието си, задето в Регентството, както и в Министерския съвет не фигурирало името нито на един русофил. В същата смисъл, но с по-голяма нервозност и със свойствената му саркастическа маниера се изразяваше и Карцов в София. «Каква полза, казваше той няколко дни след заминаването на княз Александра, каква полза, че Батенберг го няма вече, когато неговите хора са тука и държат всичката власт в ръцете си?» Забележката бе права. Контрапревратът бе направил от привържениците на княз Александра, по силата на ролята, що играха — врагове на руското влияние. Те бяха фатално заставени да поддържат Батенберговата политика без Батенберга, т. е. с по-голяма решителност и прямота. Националисти по традиция, по инстинкт, по впечатления, добити от минутата, те не бяха намерили още формулата на своите идеи, нито пътя на своето действие; но от мястото, което историята бе им определила, те не можеха да не влязат в конфликт с тая руска поли-

тика, на която 9 август бе тъмната прелюдия и Батенберговото отречение — първото тържество.

Руските империалисти от кръжока на Каткова, които вдъхновяваха тази политика или поне които я популяризираха в широката публика, ненапразно говореха за окупация: те чувствуваха, че жертвите, които един чужденец като княз Александра не бе рачил никога да направи, българите ще ги направят още по-мъчно и че само под защитата на руските щикове България щеше да се помири с положението, което Русия ѝ готвеше в своите планове.

Три дена след като княз Александър бе се отрекъл от престола, два дена, откакто той бе напуснал българската земя — когато още регентите не бяха се завърнали в София и нищо не се знаеше за техните намерения, — *Московские ведомости* пишеше: «Най-доброто разрешение на настоящия източен кризис се представлява във форма на руска окупация в България. . . Общото положение тъкмо благоприятствува на сегашното осъществление на тоя план.»¹ Руските империалисти, които виждаха в Бисмарка някакво демоническо въплъщение на всичките враждебни на славянството исторически стихии, работеха по тоя начин, без да подозират това, в пълна хармония със съкровеният въжделения на железния канцлер.

Впечатлението от тия набеги на руските публицисти в областта на хипотетическата политика не можеше да не бъде много силно в България, дето умовете си преувеличаваха твърде наивно значението на вестниците: тук между една нота на Гирса и една статия на Каткова не се правеше голяма разлика; всичко, което идеше от Русия, като мътва даже, намираще широк отзвук в народното въображение, настръхнало от събитията.

Между туй България се усмиряваше отвътре.

На 22 август, в деня, когато княз Александър влязаше в София, в горите край турската граница до Девебаир се разиграваше жалкият епизод на преврата.

Ний оставихме революционните войски² в Перник.

¹ «*Московские ведомости*», дописка от специалния кореспондент от Берлин, с дата 29 август.

² Струмският и първият артилерийски полкове.

¹ *Английската синя книга*, № 312.

² *Journal de Saint Pétersbourg*, 29 август.

Те бяха в голямо униние; вече съвестта ги терзаше за лошото дело и страхът им помрачаваше очите. Войниците плаха поне тая външна изправност, която дава дългият навик на дисциплината; но офицерите бяха съвсем грохнали. «По пътя за Радомир, разказва генерал Вазов, вървейки, запяхме. Песента ни бе тъй тъжна, че шопите, които ни срещаха, сваляха капите си и се кръстеха. Някой от нас се обърна и каза: «Наистина приличаме на погребална процесия.»

В Радомир се държа военен съвет. Вазов пак настоява¹ на своя план: да се върне войската назад и да търси опора в Южна България. Предложението му сега се посрещна с по-голям ропот; офицерите считаха, че всичко е изгубено, и заявяваха, че стигат им вече авантюри. Някои от тях мислеха вече да бягат; други заявяваха: «Ще се укрепим в Кюстендил и ще се държим до последния крайност.» Сериозно намерение да се бият нямаха и те обаче: те се палеха изкуствено, за да скрият от себе си дори големия студ, който бе паднал в душата им и ги караше да възнат.

От Радомир почна вече дезертирането. Когато войската тръгваше за Кюстендил, поручик Балтаджиев останал назад и се скрил в един плевник.² По пътя изчезнаха и неколцина други. А войската остана непокътаната, вървяща сляпо подир началниците; тя само се дразнеше глухо от това постоянно отстъпление, което недоумяваше.

Пристигането в Кюстендил даде на офицерите една мимолетна бодрост. Те взеха мерки за отбрана: поставиха вериги по пътя от София, избраха позиции, заповядаха да се копят окопи; оръдията бидоха поставени на стратегическите пунктове. «Духът се подигна; вечерта имаше радост и веселие», разказва един съвременник.³ Тия приготовления обаче смутиха населението. От безучастно, каквото беше, то се настрои враждебно. Един вид озлобление почна да расте спрямо тия авантюристи — всеки победен е авантюрист в очите на еснафа, — които носеха в спокойния пограничен град рисковете на една обсада. Търговците един по един се

измъкваха по направление към столицата. Скоро изчезнаха и повечето офицери, родом от Самоков и Радомир. Духът отпадна у всички, тоя път вече безнадеждно. Войниците се събираха на групи, разискваха, мрачни; погромът и тях бе вече деморализирал.

В това време капитан Маринов, който бе получил заповед да завземе Белчинското дефиле, продължаваше хода си, настъпвайки откъм Дупница; а в Коньово бе стигнал вече капитан Кирил Ботев с кавалерия и няколко топа.

Тогава, разказва генерал Вазов, се почнаха преговори по телеграфа. Ботев предлагаше да се предадем; ние полагахме условия. На станцията дойде Мелетий, който искаше да действа като посредник. Споразумение не можа обаче да се постигне. На последния съвет, когото държахме, аз предложих да атакуваме през нощта Коньово и да превземем артилерията, поставена много неудобно в долината на Струма. Това щеше да ни увлече от кръвопролитие на кръвопролитие; другарите ми отхвърлиха и тоя път моя план. Тогава се взе решение: майор Стоянов да остане в всичките части, ва да ги сдаде, а офицерството да избяга към границата и да мине в Турция. Някои изказаха мисълта да се оттеглим на турска територия с двата полка, но болшинството възрази, че това би било недостойно за българската войска. При тръгването се възбуди въпросът: да вземат ли офицерите артилерийските коне, за да идат до границата, която бе на 25 километра, и да се снабдят ли с пари от казионния ящик на частите? Реши се да не се вземат ни коне, ни пари. На коне се качиха тия, които си имаха собствени. Понеже ми беше набит кракът, аз взех от батареята коня на военния министър Никифоров.

Беглеците стигнаха вкупом до Скакавишките колиби. Тук те се разделиха на няколко групи: едните тръгнаха към Девебаир; другите — по успоредни посоки. Скоро те видяха, че пътят е опасен. Воинският началник Ганчо Георгиев и окръжният управител, които избягаха от Кюстендил при пристигането на революционните войски, бяха пръснали слух между населението¹, че детронаторите са обрнали в София банката и са задигнали хазната; от всички погранични села милицията се дигна и бродеше по всички пътеки, настървена като за лов. «Щом видяха фуражка, стреляха», разказва капитан Нождаров. Почти всички беглеци бидоха заловени и

¹ По собствения му разказ.

² Според капитан Нождаров.

³ Генерал Вазов.

¹ По разказите на генерал Паприков.

върнати в Кюстендил с големи демонстрации (22 август). Вазов и капитан Владимир Иванов успяха да избягат в Турция.

Ние се отбихме, разказва Вазов, от скакавишкото шосе на юг към едни хармани. Беше рано призори. Обърнахме се към един селянин да ни покаже път през гората до някой турски пост; той се почеса по врата и каза: «Не зная такъв път!» Владимир Иванич извади револвера и го насочи към главата му; тогава той се съгласи. След много мъки излязохме на турския пост. Беше се вече жубаво светнало. Турските войници, като видяха български офицери, изскочиха насреща и се построиха. Попитахме: няма ли някой офицер? Отидоха да го дирят. Турците повидимому очакваха появяването на български войски и може би военни междуособици в България. Затова, щом се яви един юзбация, заповяда на аскера да вземе билото с верига: турците ни пазеха от нашите!

Населението в Кюстендил посрещна зле арестуваните офицери,¹ но отрядът на Ботева не допусна върху тях никакво насилие. Голяма хуманност показва и капитан Маринов.

Когато той пристигна в Дупница, дойдоха да му съобщят, че една полурота от Струмския полк с двама офицери искала да сложи пред него оръжието си.² Той прати да викат двамата офицери.

— Защо сте дошли?

— Да се предадем.

Обладан от горчива тъга пред тази пародия на вой-

¹ Арестуваните офицери бяха до 31 август следните според един списък в архивата на Министерството на вътрешните работи:

От I артилерийски полк:

Капитаните: Златарски, Стоянов, Гребенаров, Митетслов, Каракановски.

Поручиците: Ножаров, Начов.

Подпоручиците: Амьорков, Найденов, Бекрихт и Матеев.

От Струмски полк:

Майор Стоянов.

Капитаните: Марчин, Тодоров, Ангелов, Евстатиен и Евров.

Поручиците: Карастоянов, Атанасов, Марков, Манов, Големинов, Астарджиев.

Подпоручиците: Топузов, Златарев, Маринов, Матинчев, Русков, Колчаков, Тасев, Пенев, Иванов, Кънев, Андреев, Бобев, Дерменджиев и Дякович.

Портупейюнкер Пчеларов.

² По разказа на запасния генерал Кр. Маринов.

ната, в която се бе изродил куражът на два български полка, Маринов промълви:

— Че ний турци ли сме?

После попита:

— Къде е другата полурота?

— Тя е на аванпости.

Двамата млади офицери стоеха пред Маринова с наведени очи.

— Защо се предавате? — ги попита той, внезапно суров пред тях две плахи физиономии.

Единият се обади:

— Тя се видя нашата. . . Какво друго да направим? От два дена войските не са яли. Народът ни гони като зверове. . . Няма вече накъде. . .

Маринов заповяда да се нахранят войниците, а на двамата офицери каза:

— Като се наядат войниците, ще ги вземете, ще отидете при другата полурота и оттам — направо в казармата в Кюстендил.

На другия ден Маринов пристигна с полка си в Кюстендил. Нему се падна да изпълни указа за изгарянето знамето на Струмския полк.¹ Всички войски от отрядите на Ботева и Маринова се построиха в четвероъгълник на една поляна при Кюстендил. Тук се доведоха обезоръжени чиновете от двата полка, изменили на клетвата си. Маринов държа реч, в която посочи позора на извършеното престъпление, и прочете указа. На знамето се отдаде чест от войската; после един подофицер го потопи в спирт и го запали. Когато тънката свилена материя пламна, в очите на всички войници се появиха сълзи: подир тоя къс от плат те бяха вървели да мрат по пътя за Сливница и при височините на Келташ. . .²

Когато тази печална церемония се извършваше в Кюстендил, арестуваните офицери бяха вече препратени в Радомир и настанени в казармите под слаб надзор. «Връщайки се със своя полк в София, разказва генерал Ма-

¹ С указ от 24 август, подписан от княза и военния министър Николаев, се постанови: да се разформирова Струмският полк, първият артилерийски полк и Военното училище; да се изгори знамето на Струмския полк и на Военното училище, които бяха главните участници в преврата.

² На мястото на двата провинени полка се формираха два нови: 13-и пехотен Рилски полк и 4-и артилерийски полк, на които се предаде имуществото на разформированите части.

ринов, аз водех със себе си и обезоръжените струмци, които Регентството бе решило да разпрати по разните полкове в провинцията. Когато приближихме до казармите, струмци забелязаха в двора някои от своите офицери: възмущението им бе тъй голямо, че взеха камъни и ги замериха. Офицерите побързаха да се скрият в клуба, посрамени повече, нежели уплашени.»

По цялата страна яростта срещу детронаторите бе страшна. Едно писмо на Груева до О. Панова, което е дълъг стон на една съкрушена душа, дава за тия чувства на народа ужасно впечатление:

Ний сме, пише той, в едно крайно безпомощно положение. Няма човек, към когото аз бих могъл да се обърна и да го помоля да си протегне ръката за помощ. Всички, даже някои познати, си отвърщат лицето и не щат даже да гледат на нас, като ни считат за крадци на държавната хазна и революционери с низка цел — да предадат отечеството в чужди ръце за някои лични облаги и корист. . . Уверявам те, че ако би ни дали свобода, тълпата ще ни разкъса на парчета — дотолкоз тя е разярена против нас, като вярва, че ний сме най-отчаяните вагабонти и изменници на отечеството. Често дохождат пред прозорците на затвора, гдето се намираме, разни личности и сипят върху ни най-вулгарни и цинични псувни, като плюят върху ни. Аз се изневерих в хората, Олимпий Спиридонович, и вярвам напълно в това, че злият гений се е вселил в сърцата на всички.

Последната надежда на Груева бе в застъпничеството на Стамболова, който във време на преврата бе обещал обща амнистия.

Неужели, питаше той, г-н Стамболов се счита безсилен, този Стамболов, след когото днес целият български народ върви и комуто вярва този народ като на бога?

Участта на детронаторите произведе във военния свят потресающе впечатление. За момент поне у офицерите, духовно солидарни с преврата, се изпариха настроенията за бунтове. Шуменският гарнизон, който от 9 август насам бе хитрувал много плитко между закона и престъплението, се бе спотаил сега съвсем, чакайки събитията да му донесат една решителност, която той не бе успял да намери в себе си. Регентството от своя страна бе побързало да вземе мерки срещу охотниците за смут. Майор Блъсков бе арестуван. Гуджев бе под надзор; Кисов също. Всички, които бяха показали ревност в първите дни на преврата, бяха наблюдавани. Но

не от тях идеха засега безпокойствата, а от героите на контрапреврата.

Офицерите, които влязоха в София начело с Муткурова, бяха наранени от разрешението на кризата и роптаеха помежду си. Европейските мотиви, които наложиха повторното отречение на княза, бяха за тях малко достъпни. В уязвената им душа се сблъскваха тъмни догадки, над които господствуваше инстинктивно подозрение към политическите лица, които окръжаваха княза след връщането му. Навикнали от своето поприще да свеждат всичко към физическия кураж, те отдаваха на малодушието на «цивилните» нещастната развязка, наложена от Русия. Твърде чистосърдечно те се питаха: «От какво има да се бои князът, когато ний сме готови да мрем за него?»

Когато в Пловдив пристигна, предадена по телеграфа, прокламацията на княза от 26 август, офицерите от гарнизона не искаха отначало да повярват, че страшната тази вест е истинска. Капитаните Гани Атанасов, Н. Атанасов, Дечко Караджов, Алеко Анастасов, В. Делов, Паничерски, Ив. Соколов, Г. Шиваров отидоха на станцията и пратиха на Муткурова следната записка:

Не се съмнявате, вярваме, ни най-малко, че ний всинца сме решени заедно с вас да направим всичко за запазването независимостта на милото ни отечество България и че водими единствено от желанието да изпълним един свой свещен дълг, изтекуем от това решение, се явяваме на апарата. Издадената вчера прокламация от негово височество за отказването му от престола под някаква си гаранция, дадена от руското правителство, свършено ни озадачи, тъй като, от една страна, думите в прокламацията са прямо противоположни на тези, казани от негово височество на офицерите при последното му посрещане, и, от друга — каквито и да са гаранции от европейските велики държави, дадени помежду им, са нищо повече освен така казано «бошлаф», а камо ли за нас, такава една малка държавица.

Военният тук наш съвет ни натовари да ви предадем тези негови възгледи на работата и че те са решени в никой случай да не допуснат — освен през мъртвите им тела — да се разпоредят с нашите дела, с нашата самостоятелност които и да били чужденци и че княжеството ни не може да бъде Българско освен под князуването на любимия ни княз Александър Батенберг.

Упоменатата прокламация е за съвета нещо неочаквано и не-предаването ѝ на военните началници, а само на окръжните упра-

вители, му дава да разбира, че вий и всичкото офицерство сте също тъй погледнали на казаната прокламация и също така е и за вас съвършено неочаквано явление нейното появяване. Молим ви да ни дадете наставления как да постъпим в дадения случай и какво направление да държим занаяпред.

Тази записка изразява добре — със своя наивен език и с чистосърдечните си пориви — преобладаващото настроение у офицерите: недоверие към Европа; страх от посегателствата на Русия; вярата, че без Батенберга България ще погине. Муткуров отговори, че отречението на княза е временно и че той ще се завърне като цар на съединена и независима България. Това бе върховната и смътна надежда, която князът бе извадил из своите илюзии и бе хвърлил, преди да замине, като мираж в голямата пустота, зинала пред бъдещето. Тя не можеше да бъде дълготрайна, но по-екзалтираните офицери я възприеха радостно и намериха в нея голямо успокоение.

Възбуждението им се обърна сега срещу Каравелова. В техните очи той бе вдъхновителят на преврата, учителят на клетвопрестъплението, предателят, който мълком от кулисите бе устроил предателството, като бе тласнал други на сцената, за да поемат рисковете и да оберат срама. Към самите детронатори ожесточение още нямаше; то се появи по-късно, след бунтовете; засега офицерите националисти считаха офицерите съзаклетници жертва на Каравеловите тъмни интриги. Върху Каравелова, тъй популярен във войската до 9 август, падаха сега всичките проклетия за участието на княза и за позора, нанесен на мундира.

Тоя дълбок обрат се дължеше почти изключително на двусмисленото поведение на самия Каравелов. След като допусна преврата, без да го е устроил, той се объви срещу него, без да направи нищо, за да го осуети. На 9 август сутринта той изруга пратениците на Груева, които му предлагаха да участва в диктатурата; но подиробед той телеграфираше Стамболову да не предприема нищо против свършения факт. Когато на 12 август той прие да образува министерството, първото му условие бе, че Груев ще се оттегли; но в същото време той взимаше пред Богданова задължение, че Батенберг няма да бъде повърнат. С една дума, той порицаваше революцията, но възприемаше нейната цел. Всичко туй

бе много сложно и взимаше загадъчна форма. Но това, което най-много повреди на Каравеловата популярност, сложи за него убеждението, че той е виновникът за преврата, то е упоритостта, с която той се противопостави на искането на Стамболова да помести името на княза в прокламацията. Дългите телеграми между Търново и София бяха редовно предавани на Муткурова, който ги съобщаваше на офицерите от Южна България, събрани в Пловдив. От тях личеше, че срещу желанието на войската да се възвърне князът бе застанал само Каравелов: Груев и Бендерев бяха избягали, възбунтуваните полкове бяха минали вече Владайското дефиле на път за Кюстендил. Попов бе вече господар в София, цялата страна викаше за своя княз — а Каравелов на всички увещания отговаряше: не! Врагът на детронаторите не искаше да върне детронирания.

Без съмнение, той имаше за това своите мотиви, но те бяха много забъркани, за да ги схване публиката. Тя виждаше само голия факт, бруталния факт, че Каравелов бе имал властта и не бе запазил княза; бе взел тая власт отново и не искаше да го върне. Това бе много повече, отколкото е нужно на обществото, за да осъжда, тъй като то иска в критическите времена ясна политика.

От надменност към хорското мнение или от голям отпадък на духа Каравелов не направи нищо, за да обясни своето поведение. Той бе прекъснал всяко общение със света, уединил се бе в своята малка къща, доброволен отшелник, който си затваряше прозорците, когато шумно покрай него минаваше историята. Приятелите, които го посещаваха: Никифоров, Панов, Ив. Славейков и пр., бяха подобни нему по своето разположение; те роптаеха еднакво против тия, които бяха свалили княза, и против тия, които го повърнаха; осъждаха Русия за нейните вмешателства и Англия за нейните внушения; клеймяха Цанкова, че искал да предаде България на русите, а Стамболова, че създал мнимата руска опасност. Каравелов и домашните му приятели живееха със съзнанието на едно недостижимо превъзходство и в ежедневните си разговори екзалтираха у себе си наклонността да презират всички, които не се числят към техния малък кръжок. Но покрай това самочувство прозираше и едно скрито безпокойство, тъй като растеше около тях и шумеше с по-осезателно жестоката мълва на обвинителите.

Генерал Маринов ни дава в своите спомени една любопитна картина из живота на Каравелова в онова време.

Като се върнах от Кюстендил, разказва той, поисках да изясня за себе си едно съмнение, което много ме мъчеше: има ли Каравелов пръст в преврата? Аз познавах Каравелова още от Румелия и го почитах. Когато той почна да издава *Независимост*, офицерите от милицията, които бяхме против руската политика, му помагахме. Аз лично предадох на Каравелова двестете наполеона, които Алеко паша отпусна за издържането на вестника.¹ Съединението, после войната затвърдиха още повече у мене уважението ми към него. Но слухът, че той е наредил да се извърши превратът, сега ми терзаше душата и бях нетърпелив да открия истината. Каравелов и жена му живееха в София почти скрити. Когато похлопах на вратата, слугинята се стресна от униформата ми и не искаше да ме пусне, но аз влязох насила. Дочули шума, Каравелов и жена му излязоха разтревожени. Питах ги защо е това външение. Госпожа Каравелова, още побледняла, ми каза: «Боим се от офицерите.» Въведоха ме в приемната. Каравелов изглеждаше много стеснен и аз не знаех как да почна разговора, за който бях дошъл. Подир няколко минути дойдоха Никифоров и Панов. Мълчахме всички и изпитвахме голяма тягост. Най-сетне аз попитах Каравелова направо:

— Господин Каравелов, какво участие имате в преврата? Той отговори соннато:

— Ако да бях го направил аз, нямаше тъй да го направя.

Друго обяснение не можах да изтръгна от него. Никифоров и Панов не обелиха зъб. Станах да си ида, защото от тая атмосфера ми стана някак задушно. Каравелов ме изпрати до външните врати. В градината той ме спря да ми разправа, че княз Александър не ме обичал, че говорил много против мене, но аз не исках да слушам, защото бързах колкото може по-скоро да изляза от тая къща.

Броженето против Каравелова не се ограничаваше само във войската; то се бе разширило и в сред самата либерална партия.

Крайните националисти начело с Радославова се бяха отцепили от Каравелова още през месец юли. Те го обвиняваха тогава, че водел мекушава политика по Съединението и че не съблюдавал демократическия дух на конституцията. Контрапревратът, като помири Радославова със Стамболова, възстанови единството на либералите, но отчужди от тях Каравелова. Бившите редак-

тори на *Независимост*: З. Стоянов, Д. Петков, Ризов, намираха сега в поведението на Каравелова спрямо княза потвърждение на своите предсказания, илюстрация на неговото двуличие и хвърляха върху него анатема със сектантската ярост на ученици, уловили учителя си в лъжепророчество. Депутатите идеха от провинцията, повлияни от общата мъгла срещу Каравелова, закаиваха се, че ще го дадат под съд за измяна, сочеха юмрук, когато на групи минаваха покрай къщата му. За Събранието, което бе свикано за 30 август на извънредна сесия, всичко това предвещаваха бурни дни. Английският дипломатически агент Ласелс на 29 август характеризираше тъй положението в един свой рапорт до лорд Идеслей¹.

Господин Начович, сегашният министър на външните работи, който току-що е пристигнал, доде да ме види днес подиробед. Той ми съобщи, че мнозина от депутатите негодували, загдето Каравелов е между регентите, защото подозирали, че той е съучастник в заговора срещу княз Александра. Той не предполага, че ще се появят големи мъчнотии, но е при все това на мнение да се отложи за два дена Народното събрание, което е свикано за утре. Това би дало време на г. Стамболова, който се очаква да пристигне утре, да упражни своето лично влияние върху тях, докато се открие сесията. Офицерите са възбудени, роптаят и могат да предизвикат смущения, но господин Начович е убеден, че правителството ще бъде достатъчно силно, за да потуши всякакви безредия, и че няма да се случат размирици, които да оправдаят някое чуждо вмешателство.

Сесията биде наистина отложена за два дена. Тя се откри на 1 септември с една тронна реч на Регентството. Речта бе твърде умерена. Тя почваше със спокойно, в безличен тон написано изложение на последните събития:

Господа представители,

Известни ви са последните печални събития, които прекара нашето отечество, както и манифестът на негово височество княза към българския народ, издаден на 26 миналия август, с който негово височество, след като се уверил, че независимостта, свободата и правата на държавата ни ще останат непокътнати, великодушно реши да се откаже от българския престол, за да се възстановят по-скоро добрите отношения между България и освободителката Русия.

По-нататък следваха: един позив към патриотизма и единомислието на депутатите, обещанието, че ще се сви-

¹ Генерал Маринов бе тогава адютант на Алеко паша.

¹ *Английската синя книга*, № 232.

ка в най-скоро време Велико народно събрание за избрането на княз и намек за някои спешни законопроекти.

Въпреки опасенията Събранието почна своята дейелност твърде мирно. Стамболов бе успял да убеди болшинството да не прави никакви демонстрации против Карелово. Кареловите лични приятели, малобройни и угнетени, таеха се, чувствувайки, че вятърът духа сега срещу тях. Цанков със своите хора също се въздържаше; той знаеше добре, че решителната борба ще се води не тук, в една сесия, свикана за изпълнението на някои формалности, а в голямото стълкновение, което трябва да се яви скоро между Регентството и Русия.

Това стълкновение и Стамболов го предчувствувахе; той не се надяваше много, че ще може да го предотврати, но взимаше мерки, за да покаже поне на чуждия свят, че всичко е извършил, за да не излезе поводът от него. По негово внушение направи се в Събранието предложение да се изпрати до руския цар една телеграма, с която да се иска неговото високо благоволение за България. Телеграмата гласеше:

Ваше Императорско величество!

Представителите на българский народ, като възнасят към всевишний горещи молитви за дългоденствени и честитий живот на Ваше Императорско величество, възложиха нам приятната обязаност да поднесем при вашите стъпи техните приветствия и чувства на дълбока любов и преданост. Те са уверени, че подир всичко, що се случи на последньо време в България, обтегнатостта на отношенията между императорското и българското правителства ще изчезне и Ваше Императорско величество ще вземе пак, както и понапред, под своя защита българския народ и неговото народно дело за обединение на българските земи, за тяхната самобитност и самостоятелност.

Само четирима души дигнаха ръка против тая телеграма. Протоколите не отбелязват техните имена, но това са били безсъмнено З. Стоянов, Петков, Ризов и някой техен приятел, значи, една малка фанатизирана група, която по-рано още бе заявила, че мрази в Александра III тирана на сто милиона руси. Антируското чувство, което след два месеца трябваше да обхване духовете като епидемия и да ги ожесточи, се криеше още, бидейки боязливо и стеснено, както безверието у някои атеисти, които понякога се сепват, че може най-сетне да има бог. Лозунгата бе: да не се предизвиква Русия, за-

щото не се знае какво ще стане. По тоя мотив, преди да се отвори Събранието, големият портрет на княз Александра, който стоеше окачен над трона, биде покрит с платно.

С голяма болка либералните депутати гледаха на тоя закрит портрет и търсеха зад платното меланхолическите черти на княза, каквито раздялата бе ги запечатил в тяхната памет. Споменът за нещастния княз, който си бе отишъл като изкупителна жертва за доброто на България, живееше в сърцето на всички и ги умиляваше. Няколко дена след като се изпрати телеграмата до руския цар, болшинството приветствува и Батенберга. Решението биде взето на 6-и вечерта, на един банкет, даден по случай годишнината на Съединението. Когато се спомена името на княза, около трапезата всички станаха, вдигнати сякаш от някоя пружина, и един голям вик есна — един вик, в който прозвуча с всичката си болезнена надежда душата на България. . .

Отговорът на тронната реч съдържаше един отзвук от тая овация на отсъствующия княз. Той почваше:

Господа регенти!

Народните представители, свикани на извънредна сесия в днешните тежки за отечеството ни времена, считаме за свой неминуем дълг да изявим, че станалий на деветий август т. г. позорен преврат, дело на шепа злонамерени личности, покърти и възмути цял български народ и го накара като един човек да въстане наедно със своята храбра войска, за да защити честта, независимостта и короната на България и да възстанови законний ред; а същевременно да иска от правителството строго наказание дейците на тоя претъпен преврат.

Господа регенти!

Българский народ не намерва думи, с които да изкаже своето учудвание за самоотвержението и безпримерний патриотизъм на негово височество Александър I, който за запазване независимостта, свободата и правата на държавата ни и за възстановяване добри отношения между императорското руско и българското правителства великодушно се откажа от българския престол. Ний, народните представители, храним твърда надежда, че след тая неопенима жертва тия добри отношения ще се възстановят напълно.

Когато докладчикът прочете параграф по параграф според обичая проекта за тоя отговор, ръкопляскания избухваха при всяка дума за княз Александра; никога при своето царуване Батенберг не бе бил предмет на такава

любов, както сега, беден принц, изгубил трона си и който нямаше, за да живее, освен своята сабя на капитан.

Александър напусна България наистина гол. Неговите приближени казаха, че той не знаел даже как ще посрещне своите първи нужди. Тая мъла развълнува депутатите. В един общ порив на сърцето си те настояха да се направи веднага каквото е прилично, за да не бъде принуден да хлопа на вратата на разни лихоимци човекът, който пръв бе турил на главата си короната на свободна България. Още в първите заседания Събранието се занима с участва на княза. То гласува преди всичко една сума от сто хиляди лева за пътните му разноски. Освен това реши се да се откупят имотите, които Батенберг имаше в България и които бидоха оценени на 2 500 000 лева.¹ «От горната сума, казваше докладът, ще се спадне дългът на негово височество към Българската народна банка, възлизащ на около 840 000 лв., и остатъкът ще му се брои.»

След като уреди сметките на княза, Събранието трябваше да се занимае с ония на държавата, които бяха съвсем разстроени. До такава степен бе изтощена хазната, че когато пристигнаха в Лом някои военни припаси, заръчани от Германия, в ковчежничеството на тоя град не можаха да се намерят триста лева, за да се плати на кираджиите, които трябваше да ги донесат в София.² Това положение продължаваше от войната насам, но в последно време бе станало съвсем непоносимо. Въпреки своя страх от заемите и Каравелов се бе решил най-сетне да прибегне до това средство; в последната сесия той бе

¹ Ето според доклада на финансовия министър подробна сметка за княжеските имоти:

Дворецът във Варна, заедно с всичките земи	1 420 000 лв.
Манаежът в София	259 000 "
Чифлик в Горна баня, заедно с добитъка	250 000 "
Градина в София, заедно с принадлежностите	222 000 "
Малкият дворец в София, с принадлежностите	155 000 "
Къща с капела в София	80 000 "
Градинарски, готварски и други приспособления в софийския дворец	58 000 "
Покъщнина в русенския дворец	56 000 "

Всичко 2 500 000 лв.

² Това заяви Начович на 1899 г., 16 юни. Дневници на X народно събрание.

представил на Събранието законопроект за издаването на съкровищни бонове на сумата 33 320 450 лева; на правителството се предоставяше свободата да определи формата на боновете, лихвата и условията на изплащането. На първо време бяха нужни само седем милиона лева и върху тая сума се почнаха преговори с една банка от Дармщат, която предложи твърде добри условия. Между туй стана превратът и делегатите напуснаха София. Сега бе вече немислимо да се склучи такъв сгоден заем, тъй като финансовият свят не можеше да има голямо доверие в кредитоспособността на България, нито даже в нейното съществуване като държава. Трябваше да се направят нови жертви; затова министърът на финансите Ив. Ев. Гешов предложи едно допълнение към Каравеловия закон, според което се разрешаваше на Народната банка да даде, ако стане необходимо, своето поръчителство за държавата.

В свързка с финансите пред Събранието се представи и друга трудност: бюджетът. Миналата есен в двудневната извънредна сесия, свикана на 10 септември по случай Съединението, се реши, щото и за 1886 година да се прилага бюджетът от 1885, тъй като се предполагаше, че събитията няма да позволят да се свика редовната сесия. Същата вероятност се явяваше и сега, макар по други съображения. Най-разумното бе да се гласува за всеки случай един редовен бюджет: прие се една обща цифра за всяко министерство, като се остави на министрите да разпределят сумата по отделните параграфи съобразно с нуждите на своето ведомство. Целият разходен бюджет възлизаше на 48 409 237 лв. Всичко това биде одобрено без разисквания.

Разискванията, доста оживлени, се завързаха по въпроса за военното положение.

След преврата военното положение биде прогласено на няколко пъти от разните правителства, които се образуваха едно подир друго. На 16 август то биде обявено от току-що съставеното министерство на Радославова и оттогава то продължаваше. Съобразно с конституцията правителството представи сега предложение за узаконяването на тази мярка. Върху нейната необходимост не ставаше спор, всички признаваха, че тя се налага от нуждите на вътрешното положение, но никакъв закон не

бе уредил приложението на военното положение и някои депутати от явната и прикрита опозиция се бояха от тази неопределена власт, която се даваше на правителството. В такъв дух — освен Н. Шивачева, оратор патетичен в намеренията си и хуморист по неволя — говори Ив. Славейков, който изразяваше мнението на Каравелова. Радославовите партизани му възразиха, че военното положение биде обявено и от Каравелова в 1885 г. след румелийската революция и че тогава то не бе повече определено, нежели сега; съществуваше, значи, една практика, която щеше да се следва занапред. Любопитното в цялата тая полемика бе, че двете крила на либералната партия си разменяваха ролите: привържениците на Радославова, които в 1886 г., през зимата, критикуваха военното положение, въз основа на което Каравелов бе преследвал в *Независимост*, сега трябваше да защитават същия начин на управление от упреците на Каравелова. От това противоречие се опита да излезе само Д. Ризов, който съумя едновременно да одобри военното положение в неограничената му форма и да остане на особено мнение.

Опасенията от военното положение не бяха съвсем безосновни. В провинцията бдителството върху обществения ред клонеше вече да вземе терористични форми и скоро страната трябваше да трепне под суровата ръка на Радославова.

Гоненията почнаха най-напред в Южна България. Тук русофилските елементи имаха кадрите на една голяма партия и традиции, останали от едно дълго властване. Това им даваше голяма смелост и едно надменно самочувствие, което ги тласкаше към предизвикателства. Националистите в бившата Румелия не бяха по-малко буйни: у тях пък бе минала неусмирена още стихия на въстанията, авантюризмът на тайните комитети и тоя род жестокост, който възторгът поражда у фанатиците на революцията. Между тия две течения сблъскването не можеше да мине без трясък. В действителност то стана с голямо ожесточение от двете страни.

То почна с преврата. На 9 август Михаил Маджаров бе приготвил, както през време на терора във Франция, списък на опасните хора (*liste des suspects*) и го даде на полицията, която не свари да изпълни заповедите му. Когато стана контрапревратът, националистите тръг-

наха да гонят пак своите противници, но без списък, а следвайки мълвата народна, не посредством полицията, а сами: в туй се състоеше различieto.

На 10 август вечерта, веднага след контрапреврата, видните русофили М. Маджаров, Ив. Ст. Гешов, Д. К. Попов, Д. Стамболов, Д. Юруков, С. С. Бобчев, като чуха страшния рев на тълпата по улиците, побързаха да се скрият в руското консулство, което се помещаваше в къщата на Д. Папá, на Гюлбахче. Игелстром ги посрещна хладно и им даде да почувствуват, че ще трябва да дирят друго скривалище. На другия ден Д. Юруков отиде в чифлика си в Ново село, а останалите се прехвърлиха в къщата на гърка Дионисий Цукала, съседна на консулството. С ужас те се научиха, че къщата на Гешова била нападна и че за самите тях се носят грозни закани. Д. Стамболов и Бобчев, на които нервите не можеха да издържат едно дълго напрежение, предпочетоха да избягат, макар с риск, нежели да стоят нащрек цели нощи и да скачат от уплах при всеки шум на улицата; една нощ те се измъкнаха, преспаха в една къща до станцията и оттам, преоблечени като кадъни, минаха с ферелжетата си в Турско, предвождани през Родопите от един овчар, именуем Примо. Д. К. Попов и Ив. Ст. Гешов се таиха известно време и почнаха да излизат на бял свят, когато помислиха, че духовете се уталожват.

Уталожването бе обаче мнимо. По цяла Южна България националисти и русофили — бели и черни според прозвищата от това време — се гледаха наежени и скърцаха зъби един на други като воюващи, на които е наложено късо примирие. Частични сблъсквания ставаха всеки ден и достатъчно бе да се яви някой повод, за да се разразят в междусобица страстите, които сега пухтяха под пара.

В Северна България владееше сравнително по-голямо спокойствие. Северното население е с по-мудно въображение, по-малко впечатлително, по-силно уравновесено. Тук е здравата българска раса, запазена от всяко съприкосновение с Византия, чиста от тия етнически утайки, които движенията на народите са оставяли по другите земи на полуострова. Между Дунава и Стара планина масата е била всякога по-твърдоглава, но по-дисциплинирана, без пориви за големи неща, но упорита в своя

устрем и мъжествена. От нея не се очакваха и сега сътресения за държавата.

През последните събития тук станаха само някои маловажни инциденти. Във Варна митрополит Симеон, който бе афиширал своите симпатии за преврата, биде поруган от своето паство, но по един безвреден начин. Другаде всичко мина тихо. Само в Русчук Тодор Тодоров, Губиделников и неколцина други русофили пострадаха сериозно, но случаят с тях бе изключителен. На 9 август те бяха казали на митинга, свикан пред окръжното управление, цинични обиди по адрес на княз Александра и додето трая мимолетното царство на Груева, те бяха парадирани по улиците, заканвайки се наляво и надясно, заслепени от злоба. След контрапреврата те синиха глава пред настъпащата буря, станаха хрисими, заличиха се; но възмездието дойде отдалече. След влизането на Муткуровите войски в София получи се от главния военен прокурор Паница телеграфическо разпореждане да се арестуват в Русчук всички, които са подписали на 10 август приветствената телеграма до Климента. Арестите извърши в отсъствието на Мантова, който придружаваше княза до Търново, градоначалникът Кназирски, един буен човек, румелиец с рсичките жестоки инстинкти на южнобългарските партизани. В участъка арестуваните бидоха бити, бити страшно, с остървение. Тодор Тодоров, срещу когото известно предубеждение съществуваше още от време на войната, бил предмет на особена ярост: в една тълба до министъра на вътрешните работи той описва своите страдания с едно богатство от подробности, което сведочи за голямо сътресение в душата му.

Тези репресали произведоха върху княз Александра тежко впечатление. Против тях се произнесе и Стамболов. Въобще в управляващите кръгове в София владееше силно желание да се предотвратят всички насилия, за да се забрави споменът на бурните дни. На 28 август Т. Иванчов, управляющ Министерството на вътрешните работи на мястото на Радославова, който съпровождаше княза, изпрати до администрацията окръжно, с което заповядваше да не стават вече нови арести и арестуваните да не се излагат на никакви оскърбления.¹ След

като се закри извънредната сесия, Радославов повтори тия заповеди в още по-енергична форма.

Затварянето, пишеше той в едно окръжно, се оправдава само ако е извикано от извършено престъпление, или пък от нуждата за запазването реда и общественото спокойствие, а пък всяко оскърбяване или же биение като абсолютно забранено от конституцията (чл. 75 алинея 2) и осъдено от съвременната наука не се допуска под никакъв вид.¹

Правителството искаше да предотврати ненужните гонения, които бяха от естество да увеличат възбужденето на духовете и да подготвят почвата за размирия, но пред възможните посегателства върху неговата власт то не можеше да остане обезоръжено. На 4 септември регентите подписаха един указ, с който се разширяваше компетентността на военните съдилища върху цял ред престъпни деяния: престъпленията против външната безопасност на държавата, въстания, изстребление на продоволствените и военни запаси, покушения върху складовете и пр. Същият указ предвижда откриването — ако се появи нужда — на три нови военни съдилища: в Търново, Видин и Сливен.²

Запазването на вътрешния ред ще бъде сега — додето трае междуцарствието — главната грижа на Регентството. Отвсякъде то получаваше предупреждения, че само по тоя начин ще може да се избегне за страната една пълна катастрофа. След Ласелса, който ежедневно говореше на регентите в тоя дух, обади се и австрийският дипломатически агент, който отначало бе се държал настрана. Той заяви на Начовича в най-категорична форма, че ако България не даде сама повод за чужда намеса, тя може да разчита напълно на австрийската поддръжка в борбата си за своята независимост.³

Външното положение на България — след внезапното уединение, в което бе я оставил превратът — почваше въобще да се подобрява постепенно. Една нова атмосфера на благосклонност се образуваше около нея. Пред тоя малък и до вчера тъмен народ, който под светлината на събитията бе показал едно по друго военна храб-

¹ *Държавен вестник*, бр. 86. Окръжното е подписано съместно от Радославова и Николаева.

² Дотогава военни съдилища имаше само в София, Русе и Пловдив.

³ *Английската синя книга*, № 333.

¹ Архив на Министерството на вътрешните работи.

рост и политически добродетели, Европа изпитваше неволна почит. И най скептиците трябваше скоро да се трогнат: там, дето те бяха видели една пародия на южно-американските революции, опереточно *imbroglio*, достойно за музиката на Офенбаха, там се захващаше дуелът на едно кораво племе срещу всичките фаталности на историята. . .

От всички с най-голямо напрежение следяха събитията в България балканските народи, защото пожарът бе пламнал до тяхната стряха. Една обща участ ги свързваше с княжеството; исполинският ботуш, който искаше да стъпи сега над българите, щеше да се дигне утре върху техните глави; вековният устрем, който тласкаше Русия към южните морета, нямаше да пощади ничия съдба. Румъните, поставени пред прага на страшната империя, отдавна трепереха от тази опасност; сега я почувствува и Сърбия. И между победените и победителите наложи се внезапно, от страх пред руския кошмар, една искрена взаимност.

Първите стъпки направи Милан. У него покрай големите пороци имаше една мътна струя на великодушие. Покушението на руската дипломация бе го възмутило от дън душа и когато княз Александър стъпи на българска земя, той го поздрави с една крайно сърдечна телеграма. Александър я получи още в Русчук и отговори с вълнение, изказвайки между друго горещото си желание да види възобновени дипломатическите отношения между двата братски народа. Милан изяви от своя страна пълната си готовност да приеме лицето, което князът би натоварил с мисия в Белград, но напомни старите искания на Сърбия: да се уреди бреговският въпрос и да се свържат по-скоро сръбско-българските железници.

В същата смисъл се изказа Милан и пред Ласелса, който на минаване през Белград поиска от него аудиенция.¹ Английското правителство благодари със специална нота на краля за неговото добро разположение към Александра² и се залови да завърже под своите попечения сношенията между двете държави.* Отрече-

¹ Английската синя книга, № 257.

² Ibid., № 293.

нието на княза не попречи на тази политика. На 2 септември Начович¹ помоли гръцкия дипломатически агент Рангабе, който бе натоварен и със сръбските интереси в България, да предаде в Белград желанието на Регентството за възстановлението приятелските отношения със Сърбия. Рангабе изпълни охотно това поръчение — той бе голям привърженик на балканската солидарност, — но намери, че би било по-добре, ако Начович се отнесе официално до него с една нота, в която да бъде означено и кой се има предвид за бъдещ агент в Белград. Начович отправи нота в тая смисъл и посочи на д-р Странски като на лицето, върху което се е установил изборът на Регентството. Подир няколко дена сръбският министър на външните работи Фарнасович събщи на английския пълномощен министър в Белград, че кралят бил готов да приеме Странски като специален пратеник, който да преговаря върху спорните въпроси. Възобновлението на редовните дипломатически сношения биде отсрочено, докато се свършат успешно тия преговори: Сърбия искаше да използва в известна мярка трудното положение на княжеството, за да добие по-големи отстъпки. Начович усети тия разположения, без да се обезпокои от тях; избягвайки да влиза още отначало в съществуването на споровете, той се задоволи да заяви, че при еднаквата добра воля на двете страни всички препятствия ще бъдат отстранени. Важното бе засега да се счупи ледът между двете столици.

Между туй отношенията на Русия с княжеството ставаха сè по-неблагоприятни. От своята враждебна резерва Русия минаваше полека към явна неприязненост. Руската дипломация повтаряше във всичките европейски столици опровержението, което *Journal de Saint Petersburg* бе дал на думите на княза за руските задължения спрямо България.² Нещо повече: Русия заяви, че не признава Регентството, понеже не било учредено според закона. Мотивът от юридическо гледище изглеждаше основателен: конституцията, наистина, предвиждаше, че регенти могат да бъдат само бивши министри или съдии от касацията, категория, в която не спадаха нито Стамболов, нито Муткуров. На това Стамболов възра-

¹ Английската синя книга, № 353.

² Ibid., № 343.

заяваше, че за едно революционно положение не всякога могат да се намерят законни средства за разрешение и че конституцията не е предвидяла и това, че князът ще бъде свален от своите офицери или принуден от дипломацията да се оттегли от престола си. «Щом Народното събрание е признало Регентството, неговата законност не може да бъде оспорвана от никого», заявяваше той. На това становище се спираше и английският кабинет.¹

По въпроса за избирането на нов княз — това, което най-много занимаваше духовете в България — руското правителство избягваше да се произнесе. Нелидов бе уведомял Портата, че императорът няма да допусне, щото Батенберг да бъде избран отново на българския престол, и оттогава руската дипломация бе мълкнала. Регентите от своя страна правеха постъпки пред Силиите, за да се ускори между тях споразумението върху кандидатите, което трябваше да предшества избора от страна на Великото народно събрание. На Ласелса Каравелов казваше: «Избирането на княз е сега повече европейски, нежели български въпрос.»² Именно за това неговото разрешение щеше да бъде мъчно, тъй като Русия можеше, като откаже своето съгласие, да отстрани всички възможни кандидатури. Регентството от своя страна бе решено да не избира освен един княз, който да дава със своята личност и с положението си в Европа гаранции за бъдещето на България. В един разговор с Нeklюдова Стамболов му заяви, че българите ще приемат всеки кандидат, посочен от Русия, но с условия, щото той: 1) да не бъде от по-малко висок род, нежели Батенберг; 2) да се задължи, че ще управлява съгласно с конституцията; 3) да е добил за своя избор одобрението на всичките велики сили.³

Съвсем обратно мнение изказваше от своя страна Цанков в един разговор, който той има с английския агент един ден след отречението на княза.

На 8 т. м., пишеше Ласелс до лорд Идослей, на следующия ден от заминаването на княз Александра, бях удостоен, за голямо мое удивление, от едно посещение на г. Драган Цанков. Той побърза да ми каже най-напред, че всички българи дължат признателност на тия, които имат участие в изгонването на княза, и че аз

¹ Английската синя книга, № 352.

² Ibid.

³ Ibid.

съм много съдействувал, за да се постигне тоя резултат чрез подкрепата, която съм давал на негово височество и която го накара да следва пътя, що го довел до неговото сваляне.

Заявих на г. Цанкова, че не споделям ни най-малко неговото мнение, че считам заминаването на негово височество като нещастие за страната, а начинът, по който той си отиде, е един морален триумф за княза. Г. Цанков призна, че това е тъй, и изказа съжаление, че няма да се състави в България една нова партия, която щяла да бъде в полза на негово височество. И без туй имало в държавата твърде много хора, които мислели повече за своите интереси, нежели за ония на страната. На моята забележка, че щеше да бъде много странно, ако страната не беше в полза на княза, като се имат предвид услугите, които ѝ е принесъл, и това, че я е спасил от сръбското нашествие, г. Цанков каза, че князът не е принесъл никаква услуги на страната и че от сръбите я е спасило providението. На това аз възразих, че княз Александър е бил без съмнение инструментът, с който си е послужило providението в тоя случай.

Колкото се отнася до бъдещето, г. Цанков казва, че би било голяма грешка да се свиква Велико народно събрание за избора на нов княз. Никой нямало да се намери, който да приеме трона при настоящите условия; при това било абсолютно необходимо да се направят някои изменения в конституцията. Напомних му, че досега той бе отказвал да възприеме идеята за една ревизия на конституцията, но той каза, че сега добил убеждението за тази необходимост. Той се надявал, че Европа ще изпрати един комисар, за да управлява страната и да ѝ даде един Органически устав.

Аз възразих, че не зная да има Европа подобно намерение, но че ми се струва, какво опитът, направен в Източна Румелия, не е много насърчителен, колкото се отнася до Органически устав. Относително възможността на една руска окупация, за която той ми поиска мнението, аз казах, че ми изглежда, като съдя от последните събития, че нито Австрия, нито Германия ще направят някаква стъпка, за да я предотвратят, ако тя бъде предизвикана от състоянието на страната; че важно е следователно да се не дава никакъв предлог за една окупация, против която, убеден съм, г. Цанков би бил първият да възрази; че събитията от две недели насам обаче правят тази възможност много по-вероятна и единствен път, когато аз виждам, за да се предотврати опасността, е, щото българите от всичките партии да оставят настрана своите лични зависти и вражди и да работят задружно за поддържане на реда.¹

¹ Английската синя книга, № 349.

Твърде оригинална е била — личи си — тая среща между стария български деец и английския дипломат — единия със своя груб сарказъм, другия със своя хумор на светски човек. Те се познаваха отдавна. В 1881 г. Цанков бе ходил също при Ласелса*, но тогава бе, за да се оплаква от русите и да иска поддръжката на Англия срещу техния гнет. Превратностите на политиката, буйността на един темперамент, неспособен да удържи лошите прояви, едно простонародно суеверие за всемогъществото на Русия и за суетността на всеки отпор срещу нея, влиянието на окръжаващите го, които не ценяха миналото му, а искаха да използват неговото име, бяха обърнали едновременно лют националист, ослабнал сега духом, нервозен, сприхав и злопамятен, в адвокат на руската политика и предтеча на окупацията. Нищо не бе останало у него от вдъхновенията на гордото време: подобен на болерите от последното българско царство, които вързаха чалми и поведоха срещу земята си турските пълчища, той употребяваше срещу свободите на България остатъка от тази енергия, с която тъй храбро бе ги защищавал.

Русите обаче не показваха голяма охота да си служат с него. Епохата, в която той бе писал на Хитрово писмо с прочутата фраза за «меда и жилото»*, беше прясна; не бяха забравени съвсем и неговите истории в палата. Човекът, който бе минал през толкова крайности, не вдъхваше голямо доверие. Впрочем Русия не разчиташе на никого от българските държавници. Тя се облягаше на своята мощ, на обаянието си върху българското население. В това отношение една странна илюзия владееше във високите руски кръгове. Те бяха убедени, че ако императорът обяви громко волята си, никой в България не ще смее да се възпротиви. Нечакваният успех от царската телеграма до княз Александра бе превърнал тази идея в едно любопитно самовнушение. Оттук се породил планът да се изпрати в България едно лице с големи пълномощия, което да вземе косвено властта в ръцете си от името на императора. «В България, пише *Московские ведомости*, може да принесе полза не един дипломатически агент при едно незаконно правителство, а един комисар с диктаторска власт за една или две години.» За такъв бе определен отначало княз Долгоруки; сетне той биде заместен от генерал

Каулбарса. До неговото пристигане руското агентство щеше да се управлява от А. Неклюдова.

Неклюдов, млад секретар от посолството в Цариград, ученик на Нелидова, т. е. възпитан в похватите на енергия, които руската дипломация прилагаше спрямо Портата, бе пълен с добри намерения и с неопитност. Той бе служил в София във времето на Соболева и бе запазил спомен за една България, благоговееща още пред руските униформи. Дошел внезапно посред бурни събития, които не му оставяха време да види голямата промяна, настъпила в умовете, той почна да действа, като да не бе имало контрапреврат и една Сливница.

Най-напред Неклюдов влезе в стълкновение с Регентството по повод арестуваните офицери, участвували в преврата. С една нота, отправена до Начовича и съчинена в повелителен тон, взимайки повод от някакви уж полжителни сведения, че щяло да се разглежда скоро делото на тия офицери, той предявяваше най-енергичното искане да се отложи тоя процес, додето се успокоят духовете, защото щяло да се появи в противен случай опасност за спокойствието на България. На другия ден (7 септември) Начович отиде в руското агентство и лично съобщи на Неклюдова, че сведенията му са неоснователни, че съдебното следствие още не е свършено, за да може да се насрочи делото. Към тия обяснения върху процедурата той добави, че българското правителство няма намерение да се намесва в хода на процеса, тъй като правосъдието в България е независимо от изпълнителната власт.

Неклюдов не остана доволен от това съобщение, което съдържаше един урок по държавното право, доста обширен, и едно уверение, доста неопределено. Той поиска писмен отговор. Начович му изпрати на другия ден една нота. Но Неклюдов и нея отказа да приеме, понеже тя забелязваше, че постъпката на руското правителство в полза на провинените офицери щяла да възбуди обществените страсти, наместо да подейства върху тях усмирително. Начович се съгласи да оттегли тоя пасаж; тогава пък се появи нова трудност. Българската нота правеше намек и на постъпките, които германският агент и австрийският извършили в духа на руските искания; но Буриян побърза да заяви, че никой път не е мислил

да подкрепя Неклюдовите представления, и поиска да се изхвърли и тоя пасаж от нотата.¹

Неволната солидарност с русите, установена от посредничеството на Бисмарка във Франценсбад, договор, сключен от един negotium gestor, който имаше предвид изключително своите собствени интереси и своята мания за съюзи, почна да тежи на Австрия, която за пръв път се виждаше позвана да играе несвойствената ѝ роля на безкористна помощница. Тази умора почна да се превръща бърже в раздражение спрямо Бисмарка, който твърде безцеремонно бе вързал Австро-Унгария за празните ясли на усопшия троецарски съюз.²

Най-силни протести против тая диктатура на Бисмарка се издигнаха в Будапеща.

Маджарите, наплашени съседи на Русия, са нейни исторически врагове. В 1849 г. те видяха земята си да стене под копитата на казашките полкове, които Николай I бе изпратил да спасяват Австрия в името на монархическия принцип, а оттогава омразата им към Русия, към царизма, към славянството, към православие то, към всичко, което олицетворяваше голямата деспотическа империя, растеше в маджарските сърца редом с националното съзнание. В 1876 г. младите маджарски магнати поднесоха почетна сабя на Абдул Керим паша, задето бе изклал едно славянско население, което минаваше за руска клиентела. Когато Милан нападна България, Будапеща къртеше от викове в негова чест: защото той бе тръгнал да смаже една държава, създадена от Русия, и един народ, който дотогава бе минавал за агент на славянството. Българо-руската свада обърна с главата надолу всичките идеи на маджарите върху източната политика. Те бяха сега възторжени почитатели на Батенберга и приятели на България. Когато Александър тръгна от Лемберг за София, маджарските магнати, които бяха в голяма екзалтация от контрапреврата, решиха да го приветствуват по най-тържествен начин; една депутация, предводителствувана от граф Зичи, се упъти за София. Отречението на княза я завари обаче в

¹ *Английската синя книга*, № 358.

² *Троецарски съюз*, Dreikaiserbund, се наричаше съюзът, сключен в Скерновиц между Германия, Русия и Австрия (1884) и който мълчаливо бе престанал вече да съществува, макар неговият тригодишен срок да не бе изминал.

Белград и меланхолично се върна обратно.

Триумфът на руската дипломация, а особено ролята, която Бисмарк бе играл в тоя триумф, предизвикаха голямо възбуждение в Унгария. Вестниците в Будапеща се хвърляха яростно срещу двуличността на Германия, която жертвувала австроунгарските интереси на завоевателната политика на Русия. Вълнението не закъсна да мине и в парламента, който се отвори на 6 октомври. Щом се състави бюрото, поднесоха се две интерпелации отеднаж: едната от Балтазар Хорват, бивши министър от кабинета на Андраши; другата от Данаил Ираний, председател на клуба на крайната левица.

И двете интерпелации бяха съставени в много остра форма. Хорват питаше: «Знаел ли е министърът на външните работи на Австро-Унгария, че една чужда дипломация готви преврат в България срещу законния господар на страната? Дала ли е Русия гаранция, че няма да употреби военна сила срещу княжеството? Ако руските посегателства предизвикат едно въоръжено стълкновение, с кого ще държи Германия?» Въпросите на Ираний бяха още по-подробни. «Защо въпреки волята на своя народ, питаше той, княз Александър биде принуден да си отиде? Има ли между Австрия и Русия съглашение за дележ на влиянието в Балканския полуостров? Одобрява ли австроунгарският министър на външните работи събитията, станали в България, и ако не ги одобрява, защо не протестира срещу тия, които са ги предизвикали? Ще уважава ли Австро-Унгария правата на българите да си избират свободно своя княз, или ще поддържа руския кандидат? Съществува ли още Берлинският договор? Ако съществува, на какво основание русите се месят във вътрешните работи на България?»

На другия ден се обади по същия предмет граф Апоний, един от най-големите оратори на Унгария. В една реч, държана пред избирателите му в Ясеберений, той осъди строго начина, по който Бисмарк разбирал съюза между Германия и Австро-Унгария, и заяви, че Унгария няма да допусне, щото от Берлин да ѝ се налага една политика, противна на нейните традиции и на съществените интереси на нейното положение в Изток. На 11 септември Апоний поднови своята критика в една интерпелация. Водител на умерената опозиция, аристократ, произхождащ от едно семейство с големи връзки

в европейската дипломация—графовете от неговия род са били често посланици, — Апоний постави своите въпроси в по-политична форма, но същността им бе силно враждебна. Той¹ попита преди всичко министър-председателя на Унгария дали има някакво влияние върху външната политика на империята.² След това поиска от него да обясни: как е могла Русия да принуди един популярен княз да се отрече от престола и кой ѝ е дал право да се меси във вътрешните работи на България? Каква промяна е станала в отношенията между Австро-Унгария и Германия, за да защитава Бисмарк тъй силно руските интереси, явно насочени срещу австроунгарските? Нотата на Неклюдова против съденето на арестуваните офицери даде повод на Апоний да обвини Русия, че тя иска да тъпче законите в княжеството, смесвайки изпълнителната власт със съдебната, за да парализира и двете. На свършване той заяви, че съюзът между Германия и Австрия ще се счита от неговата партия като едно европейско зло, ако той няма за задача да закрепни независимостта на балканските държави.

Негодуванието на маджарите направи в Германия силно впечатление. Официозният орган на Бисмарка *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* трябваше да излезе да обяснява поведението на Германия, отхвърляйки обвинението, че тя служела на руските цели. Забеляза се известно колебание и в германската дипломация. Граф Херберт, говорейки с английския посланик³ върху постъпката на Неклюдова, забележи, че Германия е била не против съденето на провинените офицери, а против тяхното немедленно езекутиране. «Като даде тоя съвет, обясняваше граф Херберт, германското правителство не е искало да влиза в задачата на правосъдието, но е било ръководено от много важни политически мотиви, обемащи истинските интереси на България, на балканските държави и на европейския мир.» Това бе старата аргументация на канцлера, но без бруталност, смекчена, забулена с едно необичайно внимание към

малките държави на Изток, за които обикновено в Берлин не намираха достатъчно пренебрежителни думи.

Благоприятният вятър, който духаше сега от Европа, съживи надеждите в София. Крайните националисти, впечатлителни, бързи в заключенията си, лековерни в своя оптимизъм, помислиха си, че Австро-Унгария е подела ръкавицата на Русия, че днес-утре маджарите мобилизират. В своя ентузиазъм те искаха от Регентството да отговаря още по-остро на острия език на Неклюдова.

Положението обаче още не бе избистрено. На интерпелациите на маджарската опозиция граф Тиса¹ още не бе отговорил. Колко далече можеше да отиде Австро-Унгария в своя отпор спрямо Русия, в каква мярка Бисмарк щеше да държи сметка за недоволството в Будапешта и Виена, бе още неизвестно. Англия, единствената, която се бе произнесла явно против руската политика, държеше сега наблюдателно поведение, чакайки да види резултата от общественото давление в Унгария, за да определи своето действие, решена да не взима сама рисковете на един дуел с Русия. «Ние считаме, пишеше *Daily Telegraph*, че България не струва костите на един serou.»² Формулата в бисмарковски стил бе груба, но тя изразяваше добре настроението на една голяма част от английския народ, раса на търговци, навикнала да държи и политическите си сметки в двойно счетоводство. В самия министерски съвет лорд Рандолф Чърчил³ продължаваше да се противи на българофилската политика на лорд Идеслей, когото обвиняваше, че тъпче там, дето Бисмарк се боял да стъпи,⁴ и искаше да се вдигне Ласелс от София, дето се бе ангажирал много с партизаните на Батенберга. Чърчил поставяше кабинета пред тази дилема: или да добие подкрепата на Бисмарка в борбата срещу Русия, или да се споразумее с русите, като добие от тях обещание, че ще му съдействуват искрено в Египет. Безпокоен дух, разяждан от амбиция, от инстинктивната нужда да действа, той не се задоволяваше да прави сцени на лорд

¹ Английската синя книга, № 368.

² Австрия и Унгария, които образуват отделни държави под една династия, имат общ министър на външните работи, отговорен пред делегациите, т. е. пред една камара, която се състои от пълномощници на австрийския и маджарския парламенти.

³ Английската синя книга, № 368.

¹ Граф Тиса бе министър-председател на Унгария.

² Serou — английски войник в Индия.

³ Вж. върху Чърчила интересната книга на А. Filon, озаглавена *Profil Anglais*, Paris, 1893.

⁴ *The Political History of England*, edited by W. Hunt and Reginald L. Poole, т. XII, 1907, стр. 392.

Идесля, да пише дълги сърдити писма на лорд Солзбери, но влизаше направо в преговори с чуждите посланици, строеше пред тях без стеснение своите смели хипотези в областта на европейските съюзи. На 3 септември той пишеше на лорд Солзбери:¹

Г-н фон Стаал² дойде ей сега да ме види. Той се оплака страшно от Уайта³. Аз казах, че предвид на нашата окупация в Египет необходимо бе да имаме в Цариград един представител с характер и решителност. Той каза, че българите направили разни неща и обиди на портрета на императора в София. Говори за големите мъчнотии, които имала Русия, за да дойде до едно споразумение с Австрия поради маджарите, които не мислили за друго освен за «49-тата година».

Това дало повод на лорд Рандолф да се впусне в теории върху външната политика на Англия. Той казал на посланика, че центърът на тежестта на английските интереси бил в Египет и в Индия, че там Англия щяла да бъде винаги нащрек, готова да се бори с последните си сили; но в Близкия изток правителството щяло да действа само ако е принудено от общественото мнение, нещо невероятно, тъй като духовете били погълнати от въпроса за автономията на Ирландия.

Накрай, пише той в писмото до лорд Солзбери, накрай аз вагатнах за едно съглашение с Русия, с което тя би ни дала реална поддръжка в Египет, би се отказала от своето давление над Афганистан, в който случай тя би уредила балканските работи, както би желала или, по-добре, както би могла.

Една седмица подир като бе предложил тази подялба на руския посланик, Чърчил има свиждане с Хапфелдта⁴, с когото разглеждал хипотезата на една коалиция срещу Русия. Той казвал на германския посланик, че английският кабинет щял да бъде предмет на дивашки пристъп от опозицията и щял да се постави в голяма опасност пред парламента, ако въввлече Англия в борба срещу руската политика, без да е намерил съюзника; но ако Австрия поведяла тази борба, имайки зад себе си Германия, английският кабинет бил готов да върви докрай задружно с двете империи.

¹ W. S. Churchill, «Lord Randolph Churchill», стр. 552.

² Руският посланик в Лондон.

³ Уайт бе назначен посланик в Цариград на мястото на сър Ед. Тронтон. Уайт бе гледал зле от русите поради опозицията, която им прави в конференцията в Топхавето (1885).

⁴ Германският посланик.

Той ми отговори — пишеше Чърчил на лорд Солзбери¹, — отговори ми: «Всичко това е много добре, но това, което липсува, то е германската поддръжка в Австрия. Нам очите са обърнати към Франция.» Аз казах, че ако това е тъй, разбира се, не може нищо да се направи; но, чини ми се, че не е невъзможно, щото, ако Германия и Австрия се опълчат срещу руското движение в полза на българската независимост и ние ги последваме честно и вярно, логическото последствие да бъде от наша страна да се обърнем дипломатически или по друг начин срещу Франция, щом тя се опита да пакости.

Беше ли Регентството в течението на всичките преговори, които се водеха зад гърба на България ту в нейна полза, ту за сметка на нейното бъдеще? Едва ли.* Без съмнение, някои от дипломатическите агенти, приятелски разположени към България, като напр. Ласелс, граф Со-наз², казваха това, което можеше да насърчи духовете; но самите те не бяха осведомени върху всичките тайни на своите правителства, нито имаха интерес да ги откриват напълно. Позициите не бяха ясно определени още и тоя вид сътрудничество, което се установи по-късно между някои дипломатически агенти и управниците на България срещу руската политика, не бе се наченало. Начович, русофоб по влияния от миналото, надъхан от Уайта и от цялата политическа атмосфера в Букурещ срещу руските явни и тайни цели, бе готов да възприеме всичките антируски внушения, но Стамболов въздържа-ше правителството от всякакви крайни пориви.

Стамболов не губеше надежда за едно помирение с Русия. Русофилството бе останало у него от ентузиазма на младините му; след преврата туй чувство звучеше още у него като акорда на някоя току-що скъсана струна. За да се възстановят връзките с Русия, той бе готов на всички жертви, които не засягаха истинската независимост на България. Той нямаше нито фанатизма на русофобите, нито суеверието на русофилите. На кореспонденцията в *Times* той казваше:

Да бяха ни оставили свободни, бихме избрали пак княз Александра³, който е кандидатът на нашето сърце, но сега ще изберем кандидата на Русия, стига той да е одобрен от всичките велики сили. Каквото и да е, той ще трябва да се закълне върху консти-

¹ W. S. Churchill. op. cit., стр. 554.

² Италианският дипломатически агент.

туцията и да я пази. Русин ли е, или немец, все едно, но да стане българин по чувства. Ний искаме да живеем в най-тесни отношения с русите, но с едно условие: да не ни бъдат господари те. Руски инструктори за войската приемаме, но руски военен министър не, защото ще трябва да бъде отговорен пред Събраннето.

Върху тази програма, която можеше да удовлетвори руското честолюбие и да спаси българските интереси, Стамболов се надяваше още въпреки лошите признаци да постигне едно споразумение.

Между туй Каулбарс стягаше багажа си за София.

II

Мисията на Каулбарс

Как биде изпратен Каулбарс. — Първата му нота. — Начович при агентите. — Изявленията на граф Тиса. — Реч на лорд Чърчил. — Съдебното следствие по преврата. — Положението на Каравелова между управляющите. — Една сцена в Министерския съвет. — Позив на Каулбарс към народа. — Стамболов съгласен на отстъпки. — Руската дипломация против Каулбарс. — Министрите в руското агентство. — Депутацията на еснафите. — Защо Каулбарс не успя? — Митингът на столицата. — Каулбарс оратор. — Манифестация пред дома на Радославова. — Създението на един старец за Русия.

На 5 септември английският посланик във Виена сър А. Паджет, който бе отишъл на гарата да изпраща Кембриджския херцог, срещна на герона генерал Каулбарс и го запита за неговата мисия в България. Каулбарс отговори:

«Императорът ме праща да кажа на българите, че те трябва да запазят обществения ред и спокойствието в страната си, ако искат да предотвратят една окупация. Негово величество желае искрено, щото работите да се уредят мирно, но ако се появят междуособици, невъзможно е да се знае какви мерки ще се наложат от събитията.»¹

Покрай тия наставления, които подир няколко дена бидоха официално оповестени, получил ли бе Каулбарс и някакво тайно поръчение, скрития план на някоя политика, за която той трябваше да намери — или да създаде — шансове в България? Поводи за такова подоз-

¹ Английската синя книга, № 340.

рение има много; но данни за едно положително твърдение липсват. Както много други, и това действие на руската дипломация остава засега енигматично.

У съвременниците е останало впечатлението, че Каулбарс, изпратен по препоръката на руските империалисти, имал още от самото начало за задача да предизвика в България смущения, които да докарат окупацията. Самото поведение на Каулбарс, благоволеното на Каткова към него, смисълта, която руските вестници явно дадоха на неговия разрыв с Регентството, са били несъмнено един серпозен мотив за тази мъгла.*

Други източници обаче твърдят обратното.¹ Каулбарс нямал никакви революционни цели. Той тръгнал, напротив, с най-благи намерения спрямо България. Историята на неговото назначение най-добре свидетелствувала за чувствата му: той бил препоръчан за тази важна мисия от един голям приятел на Батенберга, от един противник на славянофилите и на Каткова, от един представител на европейското течение в руската дипломация: от граф Лобанова, руски посланик във Виена. Лобанов очаквал от него да успокои българските националисти относително замислите на Русия, да пресече надеждите на русофилите за окупация и да все в страната убеждението, че императорът иска да види България мирна.

Всичко това не би било чудно. Генерал Каулбарс хранил наистина искрени симпатии към княз Александра. Член на Международната военна комисия в Пирот, той взе енергически защитата на българските интереси. Като се върна в Петербург, той носеше едно писмо от княза до императора. За това писмо идеята бе негова: той мечтаеше да помири Александра III с Батенберга. Той не успя в своя план, но съхрани своите побуждения. Превратът го изпълни с отвращение и сетне отречението на Александра му причини голям гняв.

Той бе впечатлителен и необуздан. Когато на 13 септември управляващият руското агентство Неклюдов го посрещна на няколко километра далече от София по ломското шосе, той не се стърпя да не изкаже веднага

¹ Тази версия държим от руски дипломатически източник. Тя ни е била потвърдена от един близък сътрудник на Каулбарса в това време.

презрението си към авторите на 9 август. Пред смаяните очи на Неклюдова той жестикулираше, пламнал внезапно, и се провикваше¹: «Аз тези подлещи бих ги застрелял! Те опозориха мундира си! Те покриха със срам една войска, създадена от Русия!» Неклюдов, обладан от изумление, остави да изтече тази буйна струя от солдашки личизъм и от военна етика. После му каза:

— Тук наблизо, в едно село, чака една депутация начело с Цанкова. Тя иде да приветствува ваше превзходителство.

Каулбарс помнеше Цанкова от 1883 г., когато бе дошел в София да сключва военната конвенция. Той имаше за него лошо мнение, считаше го за хитрец. Като чу името му, той отсече:

— Аз не искам да видя този интригант, този католик.

Каулбарс, немец от балтийските провинции и лютеранец, не искаше да прости на Цанкова неговата мимолетна измяна спрямо православието. . . .

Между туй Каулбарс и Неклюдов стигнаха в селото Връбница. Освен Цанков тук чакаха: М. Балабанов, Бурмов, Людсканов, Данев и др. Правителството бе изпратило от своя страна окръжния управител Г. Тишева.

Русофилите посрещнаха царския пратеник с голяма озадача. Госпожа Белова, чухонка по произхождение, му поднесе букет от името на българските жени. Държача се приветствени речи: Цанков му каза, че българският народ го очаквал като месия. Пред тия славословия Каулбарс се преобрази. Като много силен парфюм те му замаяха главата. Той забрави Батенберга, низвержението, папишаштвото на Цанкова. Прегръщайки посрещачите си, щастлив, трогнат, той заяви, че е дошел да туря край на техните изпитания, и нарече управляващите хора на Регентството: *палочници*².

От тая минута той се съюзи с русофилите във всичко. Същата вечер те му дадоха банкет и при шампанското тяхната сърдечна взаимност стана свършена.

На другия ден (14 септември) Каулбарс посети регентите и министрите. На Начовича той предаде своите акредитивни писма, подписани от Гирса на 1 септември във Високо-Литовск. Те гласяха:

¹ От руски дипломатически източник.

² Сопаджии.

Негово величество императорът благоволи да повери на генерал-майор барон Никола де Каулбарс временното упражнение на функциите на руски дипломатически агент в България.

Като ви уведомявам за това решение на Господаря, обичам да се надявам, че приемът и съдействието, които барон де Каулбарс ще намери у Регентството, ще улеснят задачата, която му е начертана от благосклонните намерения на императора.

Писмата бяха отправени съобразно с васалното положение на България и установената традиция до министъра на външните работи. Важното в тях бе, че се спомनावаше името на Регентството, чиято законност Русия бе оспорвала дотогава.

В София Каулбарс завари писмени инструкции от Гирса, които го чакаха. Пред регентите и министрите той ги разви найшироко.

Преди всичко той изказа учудването си, задето на родните представители, които пратиха до императора телеграма като на покровител на България, телеграфирали един ден след това на княз Александра, за да му изкажат своята вечна любов. Това противоречие бе поразило неприятно умовете в Русия. «Мъчно е, пишеше *Journal de Saint Petersbourg*¹ в една официозна бележка, мъчно е да се съгласят помежду си тия два документа. Ние няма да се наемем с тази задача, нито ще търсим обстоятелствата, които са могли в двайсет и четири часа разстояние да докарат такива несъответствующи едно на друго решения. Това, което е важно да се запомни, то е недомислието, в което се намира софийското Народно събрание и тия, които го ръководят или за които се мисли, че го ръководят.» Каулбарс обясни, че е най-малко странно да се изказва едновременно почит към изпъдения и към тоя, който го е изпъдил. За Батенберга той заяви, че Русия няма по никой начин да допусне неговото преизбиране* и че всяка манифестация в негова полза може само да влоши разположението на императора към българите.

От старите симпатии към Александра, от тия чувства на ризарство, които го караха като военен да се гнуси от преврата, нищо не прозираше сега в неговата беседа. Напротив, той взе под своя защита авторите на 9 август и поиска тяхното немедлено освобождение. Ка-

то мотив за това енергично свое внушение той посочи нуждата да се умиротворят духовете. По същата причина той настоя да се вдигне военното положение и да се отложат изборите за Велико народно събрание, които бяха назначени вече за 28 септември.

Каулбарс говореше без явна неприязън, но с известен властнически тон. «Видя ни се прям и остър», разказва В. Радославов. Първата среща мина все таки гладко. Но властующите се безпокояха за бъдещите си отношения с него, защото бе им вече докладвано с какви думи ги е нарекъл царският пратеник във Връбница.

Същия ден (14 септември) Каулбарс посети в парадна униформа колегите си от дипломатическото тяло и им съобщи съветите, които е дал на Регентството. Забелязваше се, че неговото застъпване за детронаторите го стесняваше сега; пред европейците понятията му на войник се събуждаха. На италианския дипломатически агент той обясняваше:

— Като военен не искам и не желая да извинявам офицери, които са изменили на своя княз и генерал; но за Русия тия хора, «ces individus», заслужават поддръжка, понеже са се провинили в една политическа революция.¹

За бъдещия княз Каулбарс каза на агентите това, което бе заявил и на управляющите: че е рано още да се мисли за това и че Русия не може да препоръча свой кандидат, додето не се споразумее с останалите велики сили.

На другия ден Каулбарс изпрати до българското правителство две ноти. Едната съдържаеше закъснелия отговор на императора до Народното събрание. Тя гласеше:

На сообщенную на имя Государя Императора телеграмму Народного Собрания Его Величеству благоугодно было повелеть мне передать следующий ответ:

«Принимая заявленное от имени Болгарского народа выражение чувств преданности, Государь Император надеется, что как народ, так и его правительство позаботятся о том, чтобы доказать на деле искренность означенных чувств; что они будут постоянно воздерживаться в будущем от действий и заявлений, несогласных

¹ *Documenti diplomatici, Bulgaria, 1886, № 27.* — Папорт на Союз до граф Робилант. Ще цитираме тия документи под общоупотребителното име Италианска зелена книга.

¹ *Journal de Saint Petersbourg, 6 септември 1886.*

с хорошо известным Болгарам взглядом Его Величества на настоящее положение их страны, и постараются положить конец раздорам между партиями. Назначенному для заведывания делами агентства в Софии Генералу Каульбарсу предстоит служить посредником при передаче Болгарам Всемилолюбивейших указаний в виду обезпечения стране ее счастливой будущности и восстановления прежних отношений между Россиею и Княжеством. В случае готовности Болгар сообразоваться с означенными указаниями, Государь Император не откажется с Своей стороны позаботиться о преуспении их народных интересов.»

На този отговор Каулбарс предлагаше да се даде най-широка гласност между населението.

Другата нота формулираше исканията, които Каулбарс бе отправил към правителството във вчерашните си разговори. Тя почваше с предупреждението, че «созвание Великого Народного Собрания при настоящем положении страны *«не может быть признано законным»* и что решения такого Собрания не имели бы в глазах наших *«никакого значения»*.¹ После изброяваше съветите, които Русия даваше за умиротворението на страната:

1. Да се отложат изборите на колкото е възможно по-далечен срок.

2. За да се извади страната от това възбудено състояние, в което се намира, и за да се даде възможност, щото изборите да станат без принуждение и при по-нормални условия — немедленно да се вдигне военното положение, като се освободят същевременно от арест всичките затворени по повод събитията на 9 август.

Регентите и министрите бяха имали време да обмислят «съветите» на Каулбарса, откакто той им ги съобщи устно; но върху отговора още не бяха се установили. Първото им впечатление бе, че това е една намеса във вътрешните работи на княжеството и че ако тя бъде допущана, през процепа, отворен от нея, ще минат други вмешателства, много! по-опасни. Трябваше значи още при първия опит да се пресече у русите охотата да налагат волята си, като се изпречат срещу техните постъпки

¹ Кавичките и курсивът са на Каулбарса. Ние видяхме в архивата на Министерството на външните работи оригиналните ноти на Каулбарса; те са писани лично от него с един крайно нервозен почерк, в който графологът би открил вероятно голяма впечатлителност, афектация и един извънмерен дял от суета.

законите на страната. Министърът на външните работи биде натоварен да узнае доколко едно подобно становище би намерило поддръжката на великите сили.

На 16 септември сутринта Начович тръгна да обикаля агентствата.¹ Като съобщи каква нота е получил от Каулбарса, той посочи мотивите, поради които българското правителство не можеше да се съобрази с нея. Той обясни, че отлагането на Великото народно събрание не би имало оправдание, понеже каквито и да са резултатите от изборите, за кандидата, препоръчан от Русия, винаги ще има болшинство. Съветът на Каулбарса не можеше да бъде последван и поради едно изрично и формално постановление на конституцията, според което, в случай че престолът остане вакантен, Великото народно събрание трябваше да бъде свикано в определен срок.² Впрочем на какво Каулбарс основаваше тоя своеобразен съвет? На нуждата да се внесе успокоение в страната? Начович доказваше, напротив, че само едно бързо решение на кризата можеше да успокои умовете, а то можеше да се постигне само чрез избора на нов княз. Колкото се отнасяше до освобождението на провинентите офицери, Начович намираше, че то зависи изключително от правосъдието, което според чл. 13 от конституцията е независимо от изпълнителната власт. Оставаше въпросът за военното положение, върху него споразумението бе лесно, тъй като самите закони изискваха, щото то да бъде вдигнато поне една седмица преди изборите.³ В заключение Начович молеше великите сили да подкрепят в Петербург гледището на Регентството, което бе съобразно с постановленията на конституцията и с истинските нужди на положението.

Тоя порив към великите сили бе една изкусна маневра. Диалогът, който Каулбарс бе почнал с Регентството, това дипломатическо *a parte*, в което единият от събеседниците се готвеше да тероризира другия, пренесе се сега на голямата европейска сцена пред очите на чуждия свят, вече благосклонен към България. Израждаше се наяве и противоречието, в което изпадна

¹ *Италианската зелена книга*, № 29.

² Член 151, ал. 2, от конституцията, който гласи: «В. н. събрание за избиране регенти трябва да бъде свикано вътре в един месец.»

³ *Английската синя книга*, № 369.

Русия, като се намесваше във вътрешните работи на княжеството въпреки тържественото си обещание, че ще се въздържа от всяка намеса. За една опозиция на руската политика Каулбарс даваше на Европа ново оръжие.

Най-напред се отзова на молбата на Регентството Англия. На 18 септември лорд Идеслей отправи¹ до английските посланици едно телеграфическо окръжно, в което обясняваше възгледите на своето правителство по българската криза. Той описваше големите трудности, в които се намираше не по своя вина правителството на България, и заявяваше, че то има право на най-голямата почит на Европа и на нейното великодушие. «Това се дължи, казваше той, не само на регентите и на министерството, но и на самата страна, която току-що е минала през един период на голямо външение и която иска възвращение на доверието.» Лорд Идеслей се изказваше открито против исканията на Каулбарса, тъй като те щели да повлекат нарушение на конституцията, прецедент, опасен в едно време, когато българското правителство можело да намери само в законите силата, необходима за поддържането на реда. Неговото мнение бе, че изборите за Велико народно събрание, наместо да се отлагат, трябва да се произведат по възможност най-скоро. Окръжното свършваше с едно напомняване на Силите, че е техен дълг да обрънат най-сериозно внимание на положението в България и да дадат на Регентството такива съвети, които да способствуват за прекратяването на кризата.

В същия ден, когато Идеслей изпращаше това окръжно, граф Тиса отговаряше на интерпелациите в маджарската камара.

Тиса не бе останал равнодушен към броженето, предизвикано в Унгария по повод балканските събития. Той бе от голямото маджарско поколение, човек със силен темперамент — станал доста суров от дългото властване, — но отзивчив към националните течения. Амбициозен, той не изпитваше спрямо Бисмарка онова идолопоклонство, което бе минало от германските земи във Виена. Спрямо Австрия той се държеше независимо, издигаше високо гласа си при всеки случай,

¹ *Английската синя книга*, № 372.

налагаше се най-често. Като всичките маджари, които бяха гидели нахлуването на Паскевича в 1849 г., той бе русофоб. Неговите възгледи по руската политика в България бяха напълно сходни с критиките, които му отправяше опозицията в своите интерпелации. Но преди да отговори, трябваше да се споразумее с министъра на външните работи на Австро-Унгария.

Калноки сам дойде за тая цел в Будапеща. Той бе един тънък човек, прозорлив, но без енергия; мисълта за едно стълкновение с Русия му вдъхваше голям ужас. В беселата си с Тиса той бе принуден обаче да признае, че е необходимо да се отправи едно предупреждение към Русия, преди тя да е отишла дотам, отдето само една война можеше да я върне: като всичките меки хора, които са умни, той се съгласи на най-малкия риск. Вследствие на това споразумение се явиха декларациите от 18 септември.

Тиса най-напред заяви, че австро-унгарското министерство на външните работи нито е знаело за превратата на 9 август, нито го одобрявало. Слуховете за някакво споразумение между Русия и Австро-Унгария върху дележа на влиянието в Балканския полуостров били лишени от всякаква основа; постъпката, която австро-унгарският агент направил в София по съденето на арестуваните, имала за цел интереса на България, а не покровителството на съзаклетниците. Минавайки към общата политика на Австро-Унгария, той каза:

Както в 1868 г. имах за пръв път случай да се произнеса върху Източния въпрос, аз заявих, че ако в тоя край станат промени, нашите интереси би изисквали, щото народите, които населяват тия страни, да станат независими. Аз мисля в съгласие с общия министър на външните работи, че това разрешение и сега най-добре отговаря на интересите на монархията и че Австро-Унгария, отхвърляйки всяка помисъл за уголемяване или завоюване², трябва да употреби всичките си усилия и всичкото си влияние, за да спомага за развитието на тия държави и да не допусне установяването, неприемливо според договорите, на един протекторат или на изключителното влияние на някоя велика сила в Балканския полуостров.

Тия изявления бидоха посрещнати с общи енергични ръкопляскания от цялата камара.

Тиса, продължавайки своята реч, твърдеше, че Берлинският договор, който определя международното по-

ложение на България, е в пълна сила и че никаква промяна не е настъпила в отношенията между Германия и Австро-Унгария. В заключение той каза, че не иска да излиза с «преждевременни декларации и със звучни фрази», но ще преследва своите цели със спокойствие и с решителност.

Опозицията одобри всичко, което в думите на Тиса бе насочено срещу Русия, но нейното задоволство не бе пълно: тя бе очаквала да чуе нещо и относително мисията на Каулбарса, за когото европейските вестници гърмяха вече от няколко дена. Ираний обвини още веднаж Бисмарка, че за да има съдействието на Русия срещу Франция, пожертвувал австро-унгарските интереси и допуснал, щото Каулбарс да хазяйничи в България като в завоювана страна. В същия дух направи своите възражения и граф Апоний. «Независимостта на България не съществува вече, се провикна той, Каулбарс е диктатор!» Накрай Апоний настоя да не се подлага изложението на министър-председателя веднага на гласуване, а да се постави на дневен ред, за да могат да станат по-обширни разисквания. Тиса обаче не искаше да каже повече от това, което бе намерил за необходимо. Върху ролята на Каулбарса той категорически отказа да се произнесе, заявявайки, че е недопустимо да се подигат подобни въпроси в един парламент. Понеже опозицията се разгорещи и почна да вдига шум, Тиса постави въпрос за доверие. При гласуването болшинството му се намери непокътнато.

Решителните изявления на Тиса, тая манифестация на цялата маджарска камара в полза на българската независимост, предварителното съгласие, което бе дал Калноки и което ангажираше политиката на цялата империя, естественото предположение, че всичко това трябва да е било уговорено и с Бисмарка, тая съвкупност от обстоятелства, която даваше на една парламентарна реч размерите на едно европейско събитие, произведе навсякъде: във Виена както и в Берлин, в Петербург, както и в Лондон, в Цариград, в София, в балканските държави, особено уплашени досега от мисълта, че Русия е изтръгнала може би някакъв мандат от малодушието на Силите, една грамадна сензация, един вид стресване, както при рева на някой топ, изгърмал изневиделица. Най-силно бе впечатлението в Лондон. Коалицията,

която бе очаквала Англия, за която от няколко седмици работеха страстно нейните дипломати, се очертаваше вече не в положителната форма на съюз без съмнение, не още в намерението за едно задружно действие може би, но в силата на отрицателно чувство по отношение на Русия, едно чувство, което фатално трябваше да расте в Будапеща и Виена и което не можеше да остави равнодушна и Германия. Английският печат ликуваше. Обеди се веднага от името на правителството и граф Рандолф Чърчил.

Неговата реч, държана в Dartford в едно публично събрание (19 септември), бе категорична, докато частните му писма до лорд Солзбери бяха пълни с колебливост и двоумения. С първите си думи той опроверга тези лондонски вестници, които под първото впечатление от събитията в България, когато руският триумф изглеждаше толкова окънчателен, колкото бе гръмоносен, писаха, че софийският преврат не засягал английските интереси. Той призна откровенно, че самостоятелното развие на балканските народи и специално независимостта на княжеството имали за Англия голяма ценност. Но и тук той не забрави да отбележи, че решителните мерки на противодействие срещу руската политика трябвало да идат от страна от Виена и Будапеща. Когато се върна от Берлинския конгрес, дето бе разпокъсана Санстефанска България, в речта, държана от него в Манчестер, дето едно екзалтирано многолюдие го акламира като победител на Русия, лорд Солзбери бе казал, че Австро-Унгария е оставена като европейска стража в Балканския полуостров. Чърчил, повтаряйки тая фраза, добавяше сега, че стражата бе поставена срещу Русия и е вече време тя да нададе вик на тревога. Без забикалки той обещаваще поддръжката на Англия.

Ако се случат събития, казваше той, които поради своето важно и опасно естество ще принудят правителството на нейно величество да определи по-решително своето поведение, безспорно е, че симпатите и даже подкрепата на Англия ще бъдат за ония правителства, които искат да запазят европейския мир и свободата на народите; нашето съдействие, дадено, когато стане нужда, ще разреши вероятно спора в полза на тия правителства, без да се прибегне до сили.

На другия ден, обнародвайки тази реч, английските вестници заявяваха, че един голям обрат настъпва в Европа.

Между туй българското правителство още не бе дало на Каулбарса писмен отговор. В средата на управлящите бе се появило голямо разногласие: тероризиран от страха пред окупация, Каравелов настояваше да се следват руските съвети; младите националисти, хора на противоположната крайност, настръхваха при всяка дума за отстъпки на Русия. Настърчени от антируските манифестации в Европа, те бяха вдигнали глава, обвинявайки в предателство всекиго, който не бе съгласен с тях. Течението против Каравелова, утихнало за малко време, се бе съживило отново, ожесточаваше се, прибавяше към старите подозрения нови упреци, по-люти сега, откакто той изявяваше пак намерение да играе ръководеща роля.

Следствието по преврата дойде тъкмо навреме да даде на тая ярост против него една силна основа. Военната комисия, която водеше това следствие, го приключи на 18 септември със следния протокол:

Днес, 18 септември 1886 година, по предложението на военния министър една комисия, съставена от всички военпрокурорски в княжеството надзор, а именно: председател — главният военен прокурор капитан Агура; членове: прикомандирований при Военното министерство офицер за особени поръчки по военносъдебното ведомство майор Паница, временно и. д. софийски военен прокурор капитан Белинов, временно и. д. на русенския военен прокурор капитан Бояджиев, и. д. пловдивски военен прокурор капитан Краев, след като разгледа следственото производство по делото на обвиняемите в извършване господарственото престъпление от 5 август лица, намери, че според документите, находящи се в това производство, пада подозрение за съучастие против бившите министри г. г. Каравелов, Цанов и майор Никифоров, но че предвид на особеното положение, което те са заемали до преврата, и съгласно съществуващия в страната закон за съдение министрите, издание 1880 година, комисията не се счита компетентна да ги привлече под следствие, докогато по този повод не се произнесе Народното събрание. На това основание комисията постанови: съдението на лицата, обвиняеми в първата категория на списъка, приложен при постановлението на комисията под № 7, да се отложи, докогато по отношение към г. г. бившите министри не се изпълнят всичките формалности, предвидени в закона от 13 декември 1880 година. Подписаха: председател: капитан Агура; членове: майор Паница, капитан Белинов, капитан Бояджиев и капитан Краев.

Въпросът за съденето на Каравелова не можеше, разбира се, да се постави сега, но наглед имаше вече един сериозен мотив за обвинение в този документ, подписан от четирма български офицери; един повод във всеки случай да се вдига шум против него, да се задушава неговият глас, да се обърне той — един от регентите на България — на подсъдим в перспектива. Най-яростен бе този повик у бившите му ученици: Петков, Захари, Ризов и у Радославова.

Между Радославова и Каравелова омразата бе стара и взаимна; у Каравелова тя се придружаваше с един вид умствена надменност; у Радославова — с отмъстително чувство. Сближило ги бе в 1884 г. едно заблуждение на Каравелова: той си бе помислил, че ще намери у тоя млад рус човек, който се усмихваше кротко и умееше да слуша, един политически послушник; но послушникът се оказа амбициозен, упрям и предприемчив. От 1885 г. те бяха вече в борба, живяха известно време като съперници и в 1886 г., юли, се разделиха като врагове. Радославов си бе дал оставката с мотивиран доклад; Каравелов го уволни просто като чиновник, както бе уволнил една година по-рано Сукнарова. Оттогава неприятелството им се обърна в публична свада и предизвика в либералната партия нов разкол.

Събитията — това, което един голям френски историк наричаше висша ирония на провидението — направиха пак от двамата неприятелски неволни сътрудници. Радославов бе употребил всички усилия, лично той и чрез своите приятели в офицерството, за да осуети назначението на Каравелова за регент, но волята на Стамболова преодоля: Каравелов влезе в Регентството. Тогава Радославов реши да не държи никаква сметка за неговия чин, за неговата власт, даже за неговото съществуване. Вторият регент на България, носителят на една част от княжеските права, бе в очите на правителството по-малко от един призрак, по-малко от една сянка, едно име само, което фигурираше под указите на второ място. Един от министрите само, Ив. Ев. Гешов, навикнал в битността си на чиновник да благоговее пред Каравелова, продължаваше да се отнася и сега към него с известна смиреност на духа, но пред твърдата умисъл на Радославова и той се принуди да се съобразява с общия тон, бидейки навикнал по прихода и по възпи-

танне да върви по направлението на по-голямата сила.

От тримата регенти княжеската власт я упражняваше в действителност само Стамболов. С него Радославов се съвещаваше по всичките важни въпроси на управлението. На Каравелова се пращаха само указите, които трябваше да подпише. Спрямо него като регент Радославов прилагаше английските идеи, според които управлява кабинетът, а царят само царува: и тук против Каравелова се обръщаха теориите, които той бе донесъл в България.

В големите министерски съвети участваха всичките регенти; но Каравелов се чувствуваше притеснен и мълчеше. Той бе навикнал да командва — диктатор чрез словото, когато бе в опозиция; диктатор чрез властта, когато бе министър — и ето че сега враждебни хора го окръжаваха, дърпаха се от него като от някой проказен, добиваха физиономии отсъстващи, когато той случайно вземаше думата. Тази атмосфера гнетеше Каравелова като нещо веществено, нещо грамадно, под което той изнемогваше. И всичката нервна стихия, която той носеше в себе си, клокочеше потисната, наблюдайки с растяща сила.

Един ден тя избухна. Това бе по повод нотата на Каулбарса. Регентите и министрите, събрани на съвет, заседаваха в салона на Военното министерство. Каравелов се бе вече изказал за приемането на руските искания; Радославов бе на мнение да се отхвърлят. Стамболов предлагаше да не се бърза с отговора; той чакаше да види резултата от постъпките на Начовича пред Силите. Докато се водеха разискванията, Каравелов показваше необикновено възбуждение. Той ставаше от стола си, сновеше от един ъгъл до друг, сумтеше. По едно време той се спря да разкаже една приказка, един вид притча от руските умотворения. Един мужик носел на пазара една гъска. Господарят му казал да я пази добре да не би тя да му избяга. Но по пътя глупавият мужик тъй много я стискал под мишницата си, че тя издъхнала.

Всички разбраха иносказателното значение на приказката.

Настана мълчание. Радославов, който се чувствуваше особено засегнат, се обади.

— Гъската като гъска — каза той, — но я ни кажи как се пъди княз и как се прави държавен преврат!

Каравелов трепна, постоя малко замислен, сетне излезе от стаята. Всички помислиха, че той си е отишъл. Но след миг вратата се отвори и Каравелов се показа на прага с един дебел бастон в ръка. Без да продума, той се затече към Радославова и дигна бастона над главата му. Николаев отклони удара, задържа ръцете на Каравелова. Стана голяма суматоха, наскочаха всички. Стамболов бе извадил револвер. Разтърваха ги. Накараха ги да седнат. У Каравелова вече възбуждението бе паднало. Той гледаше с учудени очи на тежкия бастон, който му затрудняваше ръцете. Посрамен пред себе си, той не можа да гледа другите и излезе. А заседанието продължи след няколко думи на Стамболова върху недостолението на тази сцена.

И тоя ден (17 септември) не се взе никакво решение. Между туй, като узна, че Начович е ходил по агентствата, за да вика на помощ Европа, Каулбарс пренесе своите искания на улицата: един негов циркуляр до руските консули в България, отпечатан в хиляди екземпляри, биде пръснат в публиката. Циркулярът съдържа следните дванайсет точки:

1. Императорът, като има предвид единствено благоденствието на България, се надява че в сегашната криза, която засяга настоящето и бъдещето на страната, народът ще се обърне с пълно доверие към Русия.

2. Мина вече времето на думите, Русия очаква дела, които да докажат доверието на българите и да оправдаят поддръжката, която императорът ще им даде относително техните вътрешни, както и външни работи.

3. Русия никога не е мислила да пороби България, а, напротив, желае развитието на тази страна. Само като се осланя с пълна вяра на своите по-стари братя, България може да дойде до разрешението на кризата.

4. Съществуват факти, които подбуждат съмнение в тази вяра на българите, като например необнародването на телеграмата, която императорът благоволи да изпрати до регентите в отговор на поздравленията, изпратени до негово величество по случай имения му ден.

5. Изгарянето на знамената на възбунтувания полк¹ произведе тягостно впечатление. Когато едни войски се покажат недостойни, отнима им се знамето и се поставя в една катедрална църква,

¹ Касае се за Струмския полк и за военното училище.

но изгарянето на знамето е нещо нечуто във военната история на света и може да произведе само развращающе влияние върху юнкерите, пред очите на които то се извърши.

6. Ако е вярно, че Георгиевският кръст е бил изгорен със знамето заедно, българското правителство е извършило едно флагрантно нарушение на международните закони.¹

7. Фактът, че Народното събрание отправи поздравителна телеграма до императора и на другия ден изпрати съчувствена телеграма до Батенбергския принц, е смешен, нелогичен и хвърля печална сянка върху народните представители.

8. Нито Батенбергския принц, нито някой от неговите братя може да се върне някога в България.

9. Изборите за Велико народно събрание трябва да се извършат при пълна свобода, поради което:

10. Военното положение трябва да се вдигне, арестуваните да се освободят и изборите да се отложат за два месеца, за да имат време обществените страсти да утихнат, а народът да може вряло да обсъди решенията, които ще трябва да вземе.

11. Освобождението на арестуваните (офицери) се иска, защото настоящето правителство, което представлява една партия, няма право да съди членовете на една друга партия.

12. Призовават се всичките истински патриоти да забравят миналото и да гледат с пълна вяра на Русия.²

Тоя оригинален документ, единствен по рода си в дипломатическата писменост, понеже съставляваше една публична критика по отношение на правителството при което Каулбарс бе акредитиран, раздаваше се в София от гавазите и служещите на руското агентство. Около тях, разбира се, се набираще много свят. Някои офицери вземаха циркуляра и го късаха. Намериха се хора, които изпсуваха руските глашатаи,³ заканиха им се. На другия ден Каулбарс прати Неклюдова да протестира за тия манифестации срещу руските гавазии. Неклюдов се представи заплашителен, говори високо, но Начович го посрещна с голямо хладнокръвие. «Ако

¹ Това не бе вярно. Знамето с Георгиевския кръст, което бе останало от времето на опълченците от дружината на Калитина, не бе изгорено, макар да принадлежеше на Струмския полк.

² Оригиналът на този циркуляр не можахме да намерим. Пребедоме го от английски. Вж. *Английската синя книга*, № 419.

³ Българският офицер Хитров ударил рускоподанния унтер-офицер Сухоруков, който раздавал циркуляра в гостилница «Искър».

е извършено някое престъпление, му отговори той, виновникът ще бъде наказан според строгостта на законите. Но ако се касае само за негодуванието на публиката, то се обяснява с необикновената постъпка на руското агентство, което с разпространението на подобни документи не можеше, освен да раздразни умовете.»¹

За пръв път един български министър отговаряше с такъв сух тон на една руска постъпка. Тая голяма, а странна смелост не можеше да се обясни само с естествената антипатия на Начовича към русите. Тя бе знаменна на времето. Тя произхождаше от повишеното съзнание на нацията, от една нова воля, породена, засилена, напрегната от събитията и готова да се опре вече на всяко посегателство. Как бързо порасна духът на този народ! Каква тайнствена добродетел трябва да се крие в неговото битие! На 26 август той плака за своя княз, но сетне обърна просълзените си очи към Русия и мислено се прекръсти. Три седмици не бяха се още минали, и ето че той бе изтрезнял от своите надежди и вече се окопитваше от своя страх. И никоя борба отсега няма да му се вижда непосилна.

Но трябваше ли тази борба да се почне по един повод, наглед маловажен, по един спор от формално естество, какъвто бе въпросът за отлагането на изборите? Без съмнение, една отстъпка на Каулбарс можеше да повлече от негова страна нови искания, по-тежки, по-опасни; но след една отстъпка, която щеше да докаже пред света добрата воля на България, нейната упоритост в бъдеще нямаше ли да бъде по-оправдателна?

Никого тая алтернатива не мъчеше, колкото Стамболова. Едно по друго революционер, агитатор, трибун, той бе работил досега по инстинкт и бе живял почти без отговорност. Контрапревратът бе дело главоломно, но той не остави време за колебания: мина като ураган. Сега той бе застанал на кръстопътя, водач на България, водач без опит, оставен да следва своя гений, както старите са вървели някога подир слънцето. Народът гледаше на него, призван от властта му, призван от името му, да даде ответ на неговата съдба. Накъде да тръгне? Вярата в Русия не искаше да умре у него — един отзвук от политическия романс на неговото поко-

¹ *Английската синя книга*, № 375.

ление му трептеше още в сърцето, една съкровена неизкоренена мисъл, че България, освободена от русите, с тях ще осъществи пак своя всенароден завет. Един разрыв с Русия му се явяваше като велико бедствие, като една пропаст, изкопана в традициите на народа. От окулация той се не боеше — в различие от Каравелова, — но от зачатieto на една дълга криза, която щеше да хвърли България в нескончаеми конвулсии и да я отклони от естественото ѝ призвание. Но като не искаше да скъса връзките на княжеството с Русия, Стамболов гледаше да поддържа съприкосновение и с европейските сили. Той нищо не предприемаше, без да се срещне в Ласелса. При него той отиде за съвет и по нотата на Каулбарса. Интересен е за колебанията на Стамболова рапортът, който английският агент писа след тоя разговор.

На 18 т. м., пишеше той до лорд Идеслей, дойде да ме посети един от регентите, г. Стамболов, който ми събщи, че той и някои членове на правителството обмислювали дали не би било по-умно да се приеме Каулбарсовият съвет за отлагането на изборите за Велико народно събрание. Било очевидно, че ще бъде без полза, щото Събранието да избере нов княз, освен ако бъде предварително предизвестено, че тоя избор ще бъде потвърден от Силите.

Той мисли, че би било лесно да се обясни на страната, че обстоятелствата правят невъзможно едно точно приложение на буквата на конституцията, която фактически била нарушена вече, тъй като изборите били насрочени на една дата, по-дълга от един месец след заминаването на княза.¹ Той не се бои, че с просрочването ще се усили руската партия;² той мисли, напротив, че колкото за повече се отложат изборите, толкова по-малочислени ще бъдат Цанковите привърженици в Събранието. Той поддържа, че би било добре да се действува примирително спрямо Русия, която има сила да унищожи практически решенията на Събранието, като откаже своята санкция за избор на нов княз.

Съобщих на г. Стамболова, че аз трябва винаги да препоръчам на българското правителство да показва помирителен дух спрямо Русия и да ѝ прави всички отстъпки, които няма да засегнат неговата конституционна позиция, която то трябва да поддържа на всяка цена, съобщих му още, че днес съм известил на г. Начо-

¹ Срокът според конституцията трябва да бъде от един месец, а изборите бяха насрочени с два дена по-късно.

² Цанковистите.

вича, какво правителството на Нейно Величество одобрява отговора, който той мисли да отправи на генерал Каулбарса. Като се отнася специално до изборите, казах, че не виждам от конституционно гледище никакво препятствие за тяхното отлагане.¹

Същият възглед бе поддържал Ласелс и пред Каулбарса, когато отиде да му върне посещението. «Конституционната позиция на българското правителство, казахте ми, не ми изглежда съвсем ясна. Случаят на отречение от престола не е предвиден от конституцията и следователно би могло да се поддържа, че онзи член, на който се позовава българското правителство, не е приложим.»² Въпросът не беше обаче юридически, а политически. Въпросът бе да се знае: дали Русия ще се задоволи с тоя отстъпка, или ще иска и други? Каулбарс се гаете да разпръсне и последните колебания в това отношение. След като бе изчерпал няколко аргументи в подкрепа на своята нота, той пресичаше сега всеки разговор с думите: «Тъй иска императорът»,³ лаконическа фраза, пълна с угрози за бъдещето. Човекът, който я произнасяше като военна команда, нямаше да се забави дълго с ролята на съветник. . .

Любопитно е, че докато Каулбарс плашеше България, руските дипломати се стараеха да успокояват Европа. Назначението на Каулбарса бе станало лично от императора, напук на Гирса, който бе напарен от екскурзиите на военните във външната политика. Всичките руски посланици посрещнаха въобще с явно недоволство известието, че една деликатна мисия, от изхода на която щеше да зависи руският престиж в Балканския полуостров,^{*} бе поверена на един генерал, известен във високите руски кръгове главно по своята ексцентричност. И един страничен отношения се установиха поради това между Каулбарса и руската дипломация: тя го защитава пред Силите по дълг, но никога не се солидаризира съвсем с него. Руското Министерство на външните работи изглеждаше да счита сега агентството в София като един прирастък на своето ведомство, а мисията на Каулбарса — като някоя експедиция. На 18 септември, когато целият австрийски печат се пълнеше с но-

¹ Английската синя книга, № 418.

² Английската синя книга, № 419.

³ Това бележеше и Ласелс в един от рапортите си (№ 419).

вини за деянията и жестовите на буйния генерал, Гирс съвсем спокойно казваше на английския посланик в Петербург: «Генералът не ми е съобщил, че е предал някаква нота на българското правителство. Аз съм съгласен с общия дух на неговите постъпки, но той е много скъперник с изпращането на подробности.»¹ В същия разговор Гирс опровергаваше и самата нота на Каулбарса. Докато генералът бе искал чисто и просто освобождението на арестуваните офицери, Гирс искаше само гаранции срещу едно прибързано осъждане. «Негово превъзходителство, докладваше сър Р. Морие до лорд Идеслей, казва, че намерението на руското правителство не било да иска, щото процесът срещу обвинените лица да бъде касиран (поп рас que les procès soient cassés), но да се остави достатъчен срок, за да не бъде никой съден и осъден по пристрастен начин, ab irato; това било необходимо условие при сегашното възбудено състояние на духовете. Той каза, че ще телеграфира на генерал Каулбарса и ще изследва точно в какво се състои работата.»² Същия странен език държеше в Рим управляващият посолството барон фон Мейендорф. За голямо удивление на ди Робиланта той му каза, че Министерството на външните работи в Петербург знаело за нотата на Каулбарса само по частните телеграми на агенциите.³ «Отговорих на барон Мейендорфа, пишеше ди Робилант на италианския посланик в Петербург, отговорих му, че за мене е много интересно да узная, че нотата, отправена от генерал Каулбарса до Регентството, не била по-рано известна на г. Гирс и че той се научил за нея от частни телеграми.»

Във всичките европейски столици руската дипломация се стараяше да омаловажи значението на Каулбарсовите постъпки пред българското правителство.

На 18 септември руският посланик в Лондон де Стаал казваше на лорд Идеслей, че «генерал Каулбарс изказвал само съвети и че Русия нямала никакво желание да се намесва освен чрез даването на ултъвания, които да отстранят опасността от размирици».

¹ Английската синя книга, № 378.

² Ibid.

³ Италианската зелена книга.

Между туй гръмнаха декларациите на граф Тиса. Прозвуча пряко океана речта на лорд Чърчил. От тоя голям повик, издигнат като по силата на някой заговор отеднаж на две места, Русия се смути. Планът на Гирса, установен във Франценсбад с одобрението на Бисмарка, бе: да се въздържа Русия от всяка пряма намеса, да чака, щото самите българи, уплашени от вътрешното разтленение на държавата, безсилни пред растящата анархия, да поискат ефикасното ръководство на Освобдителката. Със своите прибързани постъпки Каулбарс бе осуетил тоя план, дал бе неволно тревога на Европа. И ето още две външни сили се изпречваха между княжеството и Русия, залавяха пътя на руската политика и викаха «Стойте!»

Гирс бе благоразумен и мирен човек. Той нямаше нито безмерната суета на Горчакова, нито всеподядящата амбиция на граф Игнатиева. Всичките добродетели на един добър бюрократ; но нито едно голямо качество на държавен мъж. Понеже не носеше в себе си, бидейки немец по произход и европеец по дух, никакво чувство за историческата мисия на Русия и при това не бе честолюбец и не мечтаеше — както други руски министри — да попечителствува над Европа и да затъмни Бисмарка, Гирс нямаше никакъв импулс към една смела политика. Той знаеше може би — можеше да узнае лесно, — че руските военни сили, непобедими по име, страшни във въображението на света, бяха една грамадна машина, разстроена отвътре, с ръждясали пружини и неспособна да победи в една голяма война. Едно стълкновение с австро-германския съюз го плашеше; а там можеше Каулбарс да закара Русия със своите лудории. България заслужаваше ли такъв огромен риск? Гирс считаше, че това би било едно безумие. Затова след първите предупреждения от Унгария и Англия той би отбой още по-явно, заявявайки, че Русия няма да излезе из своята роля на благосклонна съветница.

Това бе първата отстъпка на Русия. На 26 август тя бе наложила с помощта на Бисмарка отречението на Батенберга; сега Англия със съдействието на Тиса взимаше своя реванш. Бързайки да използва своята победа, английската дипломация научи сега Регентството какво да отговори на Каулбарса: Ласелс каза в София, че на една нота с прости съвети Регентството можеше да се

отзове с една нота на празно почитание.¹ На българското правителство се понрави тази формула: тя удовлетворяваше Стамболова, тъй като не съдържаше пряк отказ; тя удовлетворяваше и Радославова, понеже не съставляваше никакво подчинение. Само Каравелов можеше да не се съгласи, но него вече никой не питаше. На 20 септември Начович съчини следния отговор:

Ваше Превъзходителство,

Имам чест да Ви съобща, че нотата на Ваше Превъзходителство от 15 т. м. получих и че я донесох незабавно до знанието на г. г. регентите и на Министерския съвет.

В отговор имам чест да заява на Ваше Превъзходителство, че министерството, проникнато от горещо желание да следва съветите на императорското руско правителство, взе под най-сериозно внимание съдържанието на гореказаната нота и реши да изпълни всичките съвети, които благоволихте да му дадете, доколкото те не противоречат на съществуващите закони.

Приемете и пр.

Преди да получи тоя отговор, Каулбарс бе пуснал в дипломатическото тяло в София една любопитна мътва: «Когато приказвах с българските министри поотделно, казваше той на Ласелса, всеки от тях, като не изключим и г. Начовича, се съгласяваше с моите съвети; когато се съберат наедно, наклонни са да вземат решението против мене.»² Истината бе, че от всички министри само Ив. Ев. Гешов, който се бе хванал неволно на хорото и виждаше сега, че играе над един вулкан (според едно прочуто изречение, което не е от него), показваше лицеприятие към Каулбарса, чрез когото искаше да си запази една врата в Русия в случай на пещастие. Всички други министри бяха се въздържали да дадат едно категорично мнение, докато въпросът не се разисква от цялото правителство. За да не се закрепят обаче легендата за българското двуличие, разгласена от Каулбарса, Стамболов застави целия Министерски съвет да отиде in corpore при генерала и да му занесе своя отговор.

Церемонията била много оригинална.

Каулбарс, разказва В. Радославов, ни прече, като че ли да бе някой велик княз. Аз му казах: «Министерският съвет взе реше-

ние по нотата на Ваше Превъзходителство и натовари г. министъра на правосъдието да ви го съобщи.» Стойлов почна да му обяснява на български, че неговите съвети противоречат на конституцията. Но Каулбарс след малко го прекъсна: «Моля, говорете по руски.» Стойлов продължи на тоя църковнославянски език, смесен с русизми, който ни бе останал от окупацията. Когато той свърши, генералът почна да ни пита подред като подсъдими. На една миса Неклюдов държеше протокол и записваше думите ни: тая сцена бе устроена, за да видим, че Русия държи сметка за всекиго от нас поотделно. Всички потвърдихме обаче, какво ние не можем да вървим против основния закон. Когато дойде редът на Гешова, Каулбарс го погледна сурово и го запита с особен тон: «И вие ли?» Гешов отговори, че не може да се дели от другарите си. Разговорът след това трая малко. Аз почнах да обяснявам, че ние ще бъдем отговорни, ако нарушим конституцията. Той ми възрази сухо: «Государь Император знае болгарскую конституцию лучше чем вы.»

Успоредно с правителството, с Каулбарса водеше преговори и столичното население. Каулбарс бе влязъл в съприкосновение само с русофилите: в печатницата на Я. Ковачев бе отпечатан циркулярът; Людсканов бе го превел на български; хората на Цанкова го разпространяваха. Но щом като той правеше позив към участието на публиката, либералите решиха сами да отидат при него. На 17 септември 120 души се представиха при него от името на столичните еснафи, по двама от еснаф. Начело на депутацията бе Илия Вълчев, депутат и един от близките приятели на Радославова.

Големият салон на агентството се напълни. Някои насядаха; повечето стояха прави. Вълчев взе думата и каза, че българският народ е дълбоко привързан към Русия, но иска да си избере по-скоро княз.

— И царят обича България — отвърна Каулбарс. — Той иска да я види умиротворена; затова настоява, щото изборите за Великото народно събрание да бъдат отсрочени.

Вълчев се опита да обяснява, че България ще се умиротвори, когато се съдоби с княз. Но Каулбарс го прече:

— Избирането на княз, каза той, не е въпрос български, а международен. Кандидат Европа няма и не може скоро да има. Тъй че няма никаква нужда да се бърза. Каулбарс, без да влиза в същността на спора, из-

¹ «Англичаните, разказва д-р Радославов, ни научиха как да отговорим на Каулбарса.»

² *Английската синя книга*, № 417.

пречваше един предварителен въпрос; но Илия Вълчев, адвокат, вещ в процедурата и който никога през живота си не е бил в затруднение пред един отвод, забеляза:

— Чудно би било, ако ония сили, които от три години насам работеха за свалянето на княз Александра, не са още мислили за неговия наследник.

Укорът се отнасяше към Русия и бе доста пряк; но Каулбарс, който бе сангвиник по темперамент и от словесните средства ценеше само възклицанията, не почувствува тази ирония. Той почна да разправя как изборът на княза трябвало да бъде одобрен от великите сили, подписавщи Берлинския договор, и други подробности, които той тълкуваше с голяма словоохотливост.

Разговорът се влачи известно време на тази тема. Еснафите, доведени тук като изразители на народните желания, изпитваха смесени чувства: когато гледаха обстановката, големите портрети на руските царе по стените, генералската униформа на Каулбарса, над която падаше като порой една внушителна брада, те се поддаваха на неволно благоговение; но когато се погледваха помежду си, спомняха си, че са дошли да защищават българската конституция и да искат княз от Русия.

— Аз предупредих вашите управници — казваше Каулбарс, — завявам сега и на вас, че нито Батенбергският принц, нито някой от братята му може да бъде избран: това императорът няма да позволи никога.

Депутацията изслуша тия думи мълчаливо. Вълчев каза:

— Ние ще изберем тогава, когото ни препоръча руският цар. Но ние трябва да знаем кой ще бъде той. Само в такъв случай ще се съгласим за отлагането на изборите.

Каулбарс обеща да телеграфира в Петербург за това народно желание и покани Вълчева да иде при него подир два дена, за да му съобщи отговора. Отговорът дойде: той бе съвсем уклончив. Императорът казваше, че ако българите послушат неговите съвети, няма защо да се безпокоят за бъдещето. Сам Каулбарс чувствуваше, че всичко това бе много неопределено, за да удовлетвори мнителния дух на българите. Пред персонала на агентството той викаше:¹ «Прав е този народ, че се съмнява,

¹ Според един руски дипломат, близък сътрудник на Каулбарса.

че подозира. Искахме му да изпъди Батенберга, изпъди го. Сега ни иска княз; ние мълчим. Какво доверие търсим от него?»

Четири години след това в една полемика с Татищева Каулбарс пишеше в *Новое время*:

Отлаганието им (на изборите) беше необходимо, защото ний не можехме още да кажем кандидат на българския престол, за което аз изказвах дълбокото си съжаление още преди отиването ми в България, като предчувствувах твърде добре, че моето появяване в княжеството в такова разбъркано време без кандидат още от първия ден трябваше да разколебае доверието на всичките партии към моята личност. За съжаление, тъй и стана, и още в Лом-паланка, гдето аз за първи път стъпих на българска земя, мен с удивление и с пълно недоумение ми изразяваха неудоволствието си, че не искам да им кажа кандидата; а в София даже съпартизаните на Русия се отказаха да ми вярват, че аз го не знаа, и не криеха пред мене, че аз хитрувам за някакви си затаени цели. Защо подир тригодишните раздори с Батенберга ний в деня на неговото сваляние няхахме готов кандидат — това не се пада на мен да разсъждавам!¹

Това, което подир четири години не смееше да проумее Каулбарс, още по-малко можеше да задоволи българските националисти един месец след софийския преврат. За всеки случай Вълчев обеща на Каулбарса, че ще съобщи неговите думи на гражданството.

На 20 септември, когато Министерският съвет отиваше in cogroge в руското агентство, по улиците в София се лепеше следното обявление:

Г. г. съграждани,

Съгласно вашето решение на 17 септември ний се представихме на Негово Превъзходителство генерал Каулбарс, руския дипломатически агент в България, и му изложихме вашите желания. Тъй като генералът пожела, щото да ви съобщим подробно всичко, което той ни каза, то молим ви да се съберете на 21 септември на 10 часа сутринта в църквата «Св. Спас», дето ще ви дадем своя отчет.

Позивът бе подписан от четиринайсет видни граждани на София. През деня в града се разви голяма агитация: утрешният митинг трябваше да бъде грандиозен, за да види Европа, че народът, който на 9 август бе па-

¹ Цитирано от в. *Свобода*, 1890 г., 14 ноември.

дал на колени пред руското агентство, бе сега готов да брани докрай независимостта си. Вечерта либералите имаха събрание, за да си разпределят ролите, както в навечерието на някоя битка. И до късно през нощта агитатори кръстосваха по кръчмите.

Рано още на 21 септември църковният двор при «Св. Спас» се пълнеше с народ. От всички улици принждаше свят и всички имаха по лицето си нещо тържествено и напрегнато; за пръв път в България щеше да се издигне от улицата вик против руската политика! Дворът се оказа тесен за многолюдното; то излезе вън и се разля по площада мълчаливо, както след църковния отпуск на някой голям празник.

На часа десет и четвърт на трибуната се изкачи Илия Вълчев: име без престиж, фигура без внушителност, оратор без красноречие; но той каза думите, които бяха в сърцето на слушателите му, и те видяха в него героя на своята борба. Вълчев почна своя отчет с една картина на положението, в което се намираше България, но всяка негова фраза бе прекъсвана от манифестациите на множеството. «Ползувайки се от паузите на речта, пише един руски кореспондент¹, тълпата изказваше своето съчувствие с громки викове. «Да живее Русия» — викаха отвред, когато ораторът говореше за благотелянията, които тя е направила на българите; викове ура и «Да живее руският цар!» прекъсваха речта, когато в нея се споменаваха името на императора; множеството изпадаше в изстъпление и зловец рев «Отмъщение на предателите» се разнасяше от край до край на площада, когато ораторът разправяше, че последните нещастия на България се явиха като следствие от интригите на враговете на българската независимост, на едно незначително меншество, стремящо се към властта «чрез задните врата на руското агентство». И ето в момента, когато затихна последният отзвук от възторжения възглас «Да живее България» и Вълчев се готвеше да продължава, откъм десния ъгъл на трибуната се раздаде вик: «Да живее Русия! Долу България!» Възторженото, но мирно настроение на тълпата мигновено изчезна; тя се преобърна на

¹ Описанието на митинга заемаме от една кореспонденция от София до *Русские ведомости*, броя от 2 октомври 1886. Чини ни се, че тя дава най-вярното представление за случките през тоя ден.

вяр и се нахвърли върху човека, който бе дръзнал да смуги митинга.»

Смутителят бе някой си Прокопий Иванов, бесарабец. Вечно пиян, той се клатушкаше по София със своята грамадна снага на колос, когото не държат краката. Призиванието му бе да дига скандали и да яде бой: биха го и тоя път, но с небивало остървение. Да не бе се намесила полицията, той щеше да бъде бездруго разкъсан.

След като стражарите отведоха Прокопий Иванова и тишината горе-долу се възстанови, Вълчев продължи, взимайки повод от тоя инцидент.

— Вие, граждани — каза той, — току-що бяхте очевидци до какви средства прибягват враговете на България; чухте към какво се стремят те. Но нека това не ви плаши, защото те са в нашата земя една нищожна щепя, която е силна само с надеждата на чужда поддръжка, когато ние се облягаме на чувствата и желанията на целия български народ.

— Да живее българският народ! — викаше множеството.

И един жесток повик се вдигаше:

— Смърт на предателите!

Вълчев почваше да предава отговора на Русия, когато се случи нещо необикновено, невероятно, невидено дотогава в никоя история: на митинга се яви сам Каулбарс. Първото впечатление бе вцепеняюще. От удивление всички млъкнаха. Предшествуван от един гавазин, Каулбарс вървеше бързо, водейки със себе си и Неклюдова.

Каулбарс обядвал, когато отишли да му съобщят, че един руски поданик бил бит на площада. В първия момент той посрещнал новината спокойно; но след малко скочил от трапезата и заявил, че ще иде на митинга. Секретарите на агентството напразно се опитвали да го възпрат от това намерение, но той опасал сабята, наложил фуражката си и тръгнал. Той си припомнил за една сцена от руската история, когато император Николай Павлович излязъл на балкона на своя дворец и извикал «На колени!» на тълпата, която дошла да иска от него конституция. Каулбарс отиваше сега да повтори същия жест пред едно българско множество.¹

¹ По разказа на един руски дипломат.

Публиката, изумена, се отдръпваше почитателно, за да остави генерала да мине; но понеже не знаеше намеренията му, правеше му път ту наляво, ту надясно и Каулбарс трябваше да прави няколко зигзаги по площада, додето народът се сети, че иска да иде на трибуната, и му отвори място по това направление. В тоя миг се появи у всички една внезапна надежда, че някой благоприятен отговор е пристигнал от Петербург и сам Каулбарс иде да го съобщи. Избухна тогава едно възторжено ура и пред генерала всички шапки се свалиха.

Най-сетне Каулбарс се качи на трибуната. Сне фуражката си, поздрави, сетне се спря, за да си поеме дъха. Той бе дебел, с широка руса брада, сини твърди очи на немец и оголяла глава. В белия си кител и над масата той изглеждаше още по-нисък, отколкото бе. Той простря ръка към народа, даде му знак да млъкне и почна на един вид руско-български език:

— Господа! Току-що донесоха в агентството бития до полусмърт руски поданик, който извикал тук: «Да живее Русия!» Вие нямате право да постъпвате по тоя начин. . .

Очарованието се изпари: вместо носител на блага вест, какъвто го помислиха, Каулбарс се явяваше като враг. Някои по-смели националисти го прекъснаха:

— Това е лъжа!

— Не, това не е лъжа — настояваше генералът, — в бития се намери руски паспорт.

— Лъжа е — упорствуваше сега цялата тълпа.

Тия, които бяха до трибуната, поискаха да му обяснят, че битият е извикал «Долу България!» — но той отсеке нервно:

— Оставете ме да говоря, ще говорите сетне вие. . .

И като се обърна пак към публиката, продължи:

— Вам е известно, господа, с каква цел аз съм изпратен тук от руския император. Последните събития направиха страната нещастна. Искреното желание на господаря е да ви помогне да излезете из това затруднително положение, да ви даде възможност, щото при ново правителство да работите за благоденствието на вашето отечество.

— Да живее руският цар! — извика множеството от едно гърло.

— В Русия е известно — продължи генералът ора-

тор, — известно е, че вие се управлявате сега с помощта на сопаджиите. . .

— Това е лъжа! Лъжа е! — викаше сега същото множество.

Настана смущение; публиката се залюля по площада. Каулбарс направи знак, че иска още да говори, но шумът продължаваше заплашително.

— Който не желае да ме слуша, да си върви! — заповяда генералът, като се надигна над масата и направи един широк жест, който трябваше да бъде внушителен.

— Всички ще си отидем, всички — отговаряше множеството.

От трибуната към площада се почна един отлив. Агитаторите, пръснати между публиката, викаха: «Хайде бе! Хайде да си идем!» Останалите следваха като овце.

— Государ-император — почна Каулбарс отново. . .

Инстинктивно множеството се втурна пак по направление към оратора. Той продължи след малка пауза:

— Государ-императорът желае вашето добро, той ще ви вземе под своя защита и ще запази вашата независимост от покушения и от вътрешни и външни врагове, ако вие слушате неговите съвети, ако вие на дело му покажете своето доверие към него.

— Да живее руският цар!

Речта на Каулбарса се обърна сега в диалог. Той беседваше с тълпата, както в старогръцките трагедии героят беседва с хора.

— Руският цар ме прати да ви кажа, че в настоящата минута, при настоящето положение на нещата вие не можете съзнателно и вън от всякакъв гнет да произведете избори за представители във Великото народно събрание и ето затова бе необходимо да се вдигне всенното положение. . .

— Вдигнато е военното положение — възразяваше публиката. — Не виждате ли, че е вдигнато?

— Но то е вдигнато от три дена, то е много кратък срок. Съветвам ви да обмислите това добре. Изборите трябва да се отложат.

— Няма нужда да ги отлагат. Няма нужда! — протестираха стотини гласове. — Искаме час по-скоро изборите!

Диалогът се изроди вече в буйно пререкание. Тълпата бе забравила съвсем, че има пред себе си един ге-

нерал, един дипломат, един пратеник на руския цар; тя виждаше само оратора, дошел да ѝ преземе митинга. Една шумна глъчка се вдигаше от площада към трибуната и задушаваше думите на Каулбарса.

Вълнението стана още по-голямо, когато той се опита да говори за арестуваните офицери. «Викове и шумът станаха невъобразими», бележи руският кореспондент. Тълпата крещеше, жестикулираше и се блъскаше към трибуната като яростна вълна. Каулбарс, побледнял, правеше с ръка отчаяни опити да наложи мълчание, казваше няколко думи, които се губеха в ужасната врява, и сетне скръстваше ръце, гледайки пред себе страшната екзалтация на тоя народ. По едно време той слезе от трибуната. Някои от организаторите на митинга го хванаха за ръката, за полите на китела:

— Останете малко. . . Чакайте да ви отговорим.

Но Каулбарс не желаше да чака: той вече знаеше отговора. Когато той тръгна да си иде, част от тълпата потегли подире му. Чуха се викове: «Тука! Тука!» На трибуната бе се качил Петър Пешев.

Появяването на Пешева се посрещна с дълга овация. Той бе известен като върл националист: неговото красноречие, громко, сантиментално, с популярен патос, се нравеше много на публиката. Неговата реч наелектризира още повече духовете. Тя бе един необуздан химн на българската независимост. «Ще браним с всички сили свободата си, свършваше Пешев, ще браним конституцията си и ако стане нужда, и живота си ще дадем!»

Митингът се свърши посред едно несвестно възбуждене. Някой каза: «Да идем при Радославова!» Тълпата се залюля и тръгна към Радославовата къща.¹ Радославов излезе да благодари.

— Бъдете спокойни — каза той. — Додето народът е с нас, ний от никого не се боим. Ние сме нащрек, бъдете и вие готови всякога за борба.

В Радославовата къща бе дошел и Стамболов. Тълпата продължаваше да вика ура. Тя бе счупила пармакльците, навлязла бе в двора, наблягаше на прозорците, пухтеше. Европейските кореспонденти, някои от секретарите на агентствата стояха слисани пред тази френизия: мислено те се пренасяха в спомена за голе-

мите европейски революции — това, което виждаха, не бе зрелище на обикновени времена. Сръбският публицист Пера Тодорович се бе качил на една стряха и гледаше хипнотизиран това чудо.

Когато тълпата се разотиде, един старец се обърна към Радославова:

— Няма да се излезе на добро. . . Русия е страшна. . .

— Не бой се — отговори Радославов. — Европа е с нас. . .

— Еее, дай господи! — промълви старецът и се прекръсти.

¹ В. Радославов живееше тогава в къщата на Белковски.

III

Каулбарс по агитация

Европейският свят за митинга в София. — Рачо Петров и Градинаров пред стъпките на Каулбарса. — Пътуването на генерала. — Във Враца и Свищов. — Възбунеността между военните в Русе. — Един жест на Мантова. — Пак за Шуменския гарнизон. — Демонстрацията на гъллата пред Каулбарса в Шумен. — Печалният край на обиколката.

Каулбарсовото появяване на митинга предизвика в Европа изумление. Най-умерените вестници намериха постъпката му лудешка. Органът на австрийското Министерство на външните работи *Fremdenblatt*¹ канеше генерала да прочете Берлинския договор и да научи международното право. «Дипломатическите представители, казваше той, са акредитирани пред правителствата, а не пред тълпите; всяко правителство трябва да счита тия непосредствени сношения с масата като едно посегателство на неговия авторитет.» Даже френският печат, който от една година насам кокетираше с Русия, издигна своя глас срещу необикновените похвати на военния дипломат. Старият вестник *Journal des Débats*², известен по своята умереност и по академичния си тон, се отказваше да повярва, че един дипломатически агент е можал да се качи въз една маса на площада и да ораторства пред многолюдията. Но новината се потвърди на другия ден. «Казахме по-рано, пишеше вестникът не без ирония, че генерал Каулбарс действа и говори като проконсул. От завчера насам той би могъл да се

нарече по-право трибун.» Големият френски орган, който не беше щедър със симпатии към България, взимаше сега страната на Регентството, като признаваше, че то не може да изпълни искането на Каулбарса, без да наруши конституцията и да ангажира опасно своята отговорност. Обратът в полза на Регентството бе вече всеобщ в Европа: всички оправдаваха малкия юначен народ, който защитаваше независимостта си, след като бе дал всички допустими жертви, за да се сдобри с Русия.

Подигна по-високо тона и английската дипломатия, понеже видя русите тежко компрометирани пред света. На 23 септември лорд Идеслей пишеше на посланика в Петербург:¹

Руският посланик дойде при мене днес подиробед и ми прочете една телеграма, която получил от своето правителство в отговор на моята окръжна телеграма по българските работи и по исканията, отправени от генерал Каулбарса до Регентството. Телеграмата имаше същото съдържание, както и всичките досегашни изявления на руското правителство. Той обясняваше, че представленията на генерал Каулбарса имали по своето естество само съвети. Говореше за специалното право и за моралното задължение, които имала Русия, понеже създала България, и твърдеше, че тази страна (България) била в едно възбудено състояние, което можело да доведе до съсипателни резултати, и че било нужно време, за да се успокои духът на населението.

Отговорих, че е възможно, щото генерал Каулбарс да е получил инструкции да дава само съвети, но че неговият начин на действие се показва много странен и неговите съвети се доближават повече до рода на заповедите.

Аз мисля, казах аз, че подобен език е насочен да възбужда, вместо да усмирява.

Г-н де Стаал каза, че не е получил никакъв рапорт за езика, държан от генерал Каулбарса, знаей за него това, което се пишеше по вестниците, следователно не можел да се произнесе върху тая точка.

Аз възразих на негово превъзходителство, колкото се отнася до думите му, че Русия дала живот на България. Не е само Русия, казах аз, която е създала княжеството, но Берлинският договор, в който участвуват всичките Сили, и че България трябва да се

¹ *Fremdenblatt*, 23 септември.

² *Journal des Débats*, 25 септември.

¹ *Английската синя книга*, № 392. — От това писмо е обнародвана само една част (extract).

отнася за съвети и поддръжка до всичките Сили наедно, а не само до една от тях.

Г-н де Стаал каза, че на книга това може да бъде тъй, но в действителност България е била освободена от руския меч.

Аз казах, че не мога да допусна различието, което негово превъзходителство се опитва да установи между самия договор и това, което го е предшествувало, и че аз мога да гледам само на съществуващия документ.

Заговорих за обстоятелствата, които докараха до това положение на работите, и казах, че българският народ, който, изцяло взет, е съвсем невиновен в съучастие в извършеното¹, има моралното право на голяма благосклонност на великите сили.

Аз мисля, добавих аз, че българското правителство би имало оправдание да се противи на всеки опит за насилне върху конституцията или за намеса в нейното правилно действие.

Г-н де Стаал каза, че конституцията била вече нарушена и че било въпрос сега между българската конституция, която била от по-ограничено значение, и Берлинския договор, който имал по-голяма важност. «Русия, добави негово превъзходителство, защитава в конференцията² запазването на договора, когато други Сили го изоставиха.»

Аз възразих, че сега трябва да гледаме по-скоро настоящето и бъдещето, нежели миналото, че според мене би било право, щото Силите въобще да дават съвети, ако стане нужда, но че на мене се чини, какво ако оставим сами българите, те ще съумеят сами да си уредят работите. Свикването на Великото народно събрание, щом се свършат изборите, ще даде възможност да се установи едно по-задоволително положение; поради това не трябва да става никакво отлагане.

Г-н де Стаал каза, че страната била «тероризирана» от настоящето правителство и ето защо трябвало време, за да се усмири общественото външение, и ние се повърнахме в кръга на аргументите за Каулбарсовите методи на «успокояване». В течението на своя разговор г-н де Стаал каза: «Когато генералът се завърне.»

Попитах дали мисията на генерала е временна. Негово превъзходителство каза, че предполага, какво генералът ще бъде по-викан на доклад.

Мълва за предстоящото връщане на Каулбарса се появи и в печата. Една телеграма на *Standard* от Петер-

¹ Лорд Идеслей е правил алюзия за 9 август.

² Цариградската конференция, свикана по въпроса за Съединението.

бург съобщаваше, че след злочестото му приключение на митинга той сам поинскал императора да го позика назад или да прати войска в България. Новината бе обаче невярна. Каулбарс не само не считаше своята мисия за пропаднала, но смяташе тепърва да я подемем с по-широк замах.

Въпреки успокоителните уверения, които изобилно даваха руските посланици в Европа, той продължаваше да отправя до Регентството остри ноти, в които заповедническият тон не се старееше даже да се забули в приемлива форма. След отговора на българското правителство — същия ден, когато той го получи — Каулбарс отправи до Начовича следната нота, твърде прилична на ултиматум, тъй като съдържаха и срок:

Господине министре,

Имах честта да получа вашата нота от 20 септември 1886. За голямо мое съжаление тя не дава пряк отговор на въпросите, поставени в нотата ми от 15 септември.

Ще имам честта да чакам в продължение на утрешния ден едно по-точно и по-определено заявление.

На другия ден Начович наистина му отговори. Неговият отговор бе много изкусен. Администратор без действителна енергия, Начович се прояви дипломат, чевръст и хитър. Тази пасивна сила на противостоене, която той прояви след преврата от 1881 година и която се оказа недостатъчна, за да затвърди пълномощията, бе сега най-доброто оръжие срещу импулсивните похвати на Каулбарса. Всичките му политически недостатъци — формализмът, любовта към кривите пътеки, софистическата склонност на ума — се превръщаха сега в ефикасни качества, над които царуваше, без съмнение, една дълбока привързаност към независимостта на България. На Каулбарсовия повишен тон той противопостави пак своята невъзмутимост; писа му на 21 септември следното:

Ваше Превъзходителство,

Имам чест да Ви съобща, че приех нотата, която благоволяхте да ми пишете на 20 т. м., за да искате пряк отговор на въпросите, поставени в нотата Ви от 15 септември.

Тъй като поменатата нота на Ваше Превъзходителство не съдържаха въпроси, а само съвети, които имахте добрината благосклонно да отправите към българското правителство, Министерс-

кният съвет ме натовари да Ви поднеса отново уверенията, които Ви представих в отговора си от 20 септември.

Като Ви повтарям, че българското правителство е решено да се съобрази с всичките съвети, които благоволихте да му дадете, дотолкова доколкото те не противоречат на действующите в страната закони, моля Ви да приемете и пр.

В прочутата Молиерова комедия едно от лицата отговаря на всичките въпроси с думата *târte à la crème*; на всичките искания на Каулбарса Начович отговаряше с: «Вашите съвети». Ролята съветник, която Каулбарс си бе дал в първия момент по недомислие и която му се наложи от европейската дипломация със сметка, притискаше буйния генерал като някоя тежка желязна ризница. По неволя сега той трябваше да остане на почвата на съветничеството поне от формална страна; това не му пречеше обаче да заплашва. Пълна с тъмни угрози бе следната нота, която той изпрати до Начовича от 22 септември:

Господине министре,

Получих нотата Ви от 21 септември 1886 г. За голямо мое съжаление виждам, че съветите на императорското правителство, изказани от мене в нотата ми от 15 септември, не са възприети от водителите на българското правителство в тая мярка, която би била необходима за умиротворението на страната и за вдвorenието на законния ред.

Като напускам София за някое време, мога само да Ви повторя по най-настоятелен начин, че императорското правителство желае немедленото освобождение на всичките арестувани офицери и отлагането на изборите до ноември. Отговорността за последствията, които биха последвали от неизпълнението на споменатите желания на императорското правителство, пада всецяло върху на етоящите водители на българското правителство.

Тази нова и необичайна формула — «водители на правителството» — Каулбарс бе я изнамерил по едно вдъхновение, което му се виждаше много макиавелистично: чрез нея той избягваше да спомене за Регентството, което считаше за незаконно, и заплашваше при все това под един общ знаменател и министри, и регенти.

След тия стилистически манифестации Каулбарс прибягна до една по-сериозна мярка: реши да обиколи България.

На своите колеги от дипломатическото тяло генералът каза, че има заповед от императора да изучи истин-

ските чувства на населението. Той признаваше, че в София настроението било против него, но обясняваше тази враждебност с терора, който владял в столицата. В провинцията обаче духовете били по-бодри. На кореспондента на *Navas* Каулбарс говори на много остър език. «Аз ще отида в провинцията, каза той, за да видя какво е настроението на масата и дали тя е съгласна със своето правителство в политиката му спрямо Русия. От манифестации аз не се боя. Ако си позволят да упражнят върху ми някакво насилие, 100 000 души ще дойдат тук да отмъстят за мене. . . »

Пред българските министри Каулбарс даде различни съобщения за своята обиколка: Радославу каза, че ще събира статистически сведения¹; на Начовича — че иска да съобщи на населението волята на императора. Правителството обаче имаше други сведения, много безпокоителни: то се бе научило, че генералът подготвя едно обширно въстание, което трябваше да сваля Регентството и да повери нему властта като диктатор в името на Русия.* В Северна България трябваше според тоя план да действа войската, начело на която щеше да се постави Шуменският гарнизон; в Южна България — самото население.² Каулбарс със своята обиколка по провинцията отиваше да подготви духовете за тоя преврат.

Шуменският гарнизон обаче и тоя път се оказа негоден за едно решително дело. Той побърза да разтръби своите намерения, когато заговорът не бе още узрял, и здрефи, когато удари часът за действието. На 20 септември тримата полкови командири Диков, Людсканов и Козаров, без да са подготвили нищо, отправиха до правителството една телеграма, която бе равнозначуща с провъзгласяването на бунта.

«От последните събития в отечеството ни, заявяваха те, гарнизонът, като се убеди напълно, че правата на народа се похитяват по най-неограничен начин и че в настоящето време се извършват такива вопиющи (дела?), които са тъкмо в разрез с интересите на страната,

¹ По разказа на В. Радославов.

² Според генерал Савова един арменец открил руския шифър и дал възможност да се следи телеграфическата преписка на Каулбарса, от която се узнали всичките му планове.

то, за да се избягнат всякакви злошастия за отечеството ни, прося да се вземе във внимание следущето:

1. Да се освободят всичките арестувани дейци по преврата на 9 август.

2. Да се обърне сериозно внимание на нотата на генерал-майора Каулбарса от 15-и юли и да се не докарват делата до пълен разрыв между двете братски страни.

В противен случай гарнизонът счита себе си свободен да действува, както благоразсъди.»

За такъв дързък ултиматум всяко правителство би арестувало виновните, би ги съдило в 24 часа и би ги наказало; но Регентството не бе достъпъчно силно, за да действува по тая бърза процедура: срещу трите полка в Шумен то не можеше да разчита нито на Русчущката бригада, защото Филев се държеше още загадъчно, нито на Видинския гарнизон, който се намираще под властта на един неуравновесен човек като Любомски. Трябваше, напротив, да се приспят подозренията на безпокойните командири, да се ослаби у тях революционният порив, докато се образува около Шумен един обръч от верни гарнизони, под давлението на които те щяха окончателно да се усмират, бидейки хора без трайна воля. Засега, вместо да ги заплашва, правителството ги успокояваше.

Рачо Петров повика тримата командири на телеграфа и им обясни, че Регентството показва спрямо Русия примирителен дух.

«Военното положение, съобщаваше им той, е вече снето. Вероятно ще бъдат освободени от арест след два-три дена повечето от участващите в преврата на 9 август офицери, за изключение на неколцина от най-главните виновници. Правителството е решено в никакъв случай да не отлага изборите за Велико народно събрание, но ако към времето на свикването му в Търново руското правителство не ще има възможност да представи свой кандидат за княз, то в такъв случай правителството ще отложи свикването на Събраниято на няколко време. От много места из България са стигнали вече телеграми, с които се обявява на правителството, че населението е страшно възмутено от това циркулярно¹, и са искали да правят митинги против такова

поведение на руското правителство. Правителството засега не е позволило да правят такива митинги.

Паприков е в Русе. Той ще дойде в Шумен и ще ви разправи въобще как отиват работите.»

С друга една телеграма от същия ден, отправена до капитан Дикова, Рачо Петров добавяше:

«На Николаева Каулбарс е изказал следущето мнение: че ако той би бил в нашата армия и би направил такова престъпление против дисциплината, каквото участващите в преврата на 9 август, след това той не би носил ни една минута пагоните на тая армия. Из разговора Николаев е забелязал, че Каулбарс не е против наказанието на превратаджите, но само против съдението им. Въобще се забелязва, че руското правителство няма нищо, ако се накажат виновните, само това наказание да не бъде по съд, а административним порядком, чрез уволняване от служба и пр., защото вероятно се бои да не излезе наяве ролята, която е играло агентството като например: за 50 000 лв., дадени за княза, паспортите, дадени Груеву и Бендереву, и прочие.

Нашето правителство само ще освободи арестуваните офицери, преди да отговори Каулбарсу, за да се види, че е по собствена инициатива. Освен това за нас е твърде важно да има колкото е възможно по-малко виновни, защото русите твърде биха желали да замесят в преврата почти всичките наши офицери, за да имат право да искат да пратят тук свои, защото армията била деморализирана.»

Понеже против Людсканова и Козарова бе се пръснало мълва, че ще бъдат съдени за поведението им след 9 август, Рачо Петров изпращаше и до тях блага вест. На Дикова той телеграфира:

«За Людсканова и Козарова предай, че Николаев ми каза, че днес или утре следствието ще покаже, че те не са виновни в нищо и че за тях не може да има никакво преследване. Следствието е възбудено против тях съгласно някои указания, направени от капитан Тянкова.»

Докато, от една страна, правителството действуваше миротворно върху Шуменския гарнизон, от друга страна, то почваше да чисти войската от съмнителните военачалници. На 22 септември излезе един приказ, с който се уволняваха майорите: Гуджев, Никифоров, Блъсков; началникът на флотата Ангелов; капитаните Мар-

¹ Циркулярното на Каулбарса до консулнта.

чин, Мететелов и Каракановски. Със същия приказ се правеха многобройни превеждания по полковете. Друг един приказ, № 282, съдържа дисциплинарни наказания за малопровинените по преврата офицери.¹ Едновременно с това Николаев повика в София тримата бригадни командири от Северна България Филов, Шиваров и Любомски под предлог, че ще заседават в главния военен съд.

Между туй агитацията за бунт продължаваше в Шумен. Един таен пратеник на Каулбарса, някой си Гарнаулт, драгоманин на руското консулство във Видин, бе дошел тук, за да преговоря с гарнизона. Той бе доволен от мисията си и на 19 септември се завърна в Русчук, за да докладва на Шатохина. В Русчук се намираше и Карцов, немирен дух, водевилен съзаклетник, когото ще срещнем навсякъде, дето се готви някое тъмно — и несполучливо — дело.

«От пътуването си, разказва Карцов², Гарнаулт бе във всяко отношение доволен. По неговите думи офицерите от Шуменския гарнизон негодували спрямо Регентството, защото то се осмелило да не се подчинява на исканията на царския пратеник. «При вас, господа, заяви той на Шатохина и мене, иде специално за преговори полковият адютант поручик Москов.»

Не стана нужда да чакаме много тоя Москов. Скоро той се яви в консулството.

¹ Ето тоя приказ:

«За поведението, което са държали през време на преврата на 9 август, наказвам следующите г. г. офицери:

С наказание един месец затвор и обход при първото производство:

от бившето Военно на негово височество училище поручиците: Кикименов, Пенев, Вецел и Димов;

от бившият 2-ри пеши Струмски полк поручиците: Манов и Големинов, подпоручиците: Бобев, Кънев, Панев, Тасев, Русков и портупейонкера Пчеларов;

от бившият 1-ви артилерийски полк капитаните: Гребенаров и Стоянов, поручиците: Койчев и Начов, и подпоручиците: Найденев и Амюрков, и софийския военен прокурор капитан Янков.

С арест от един месец:

от 1-ви пеши Софийски на негово височество полк капитан Златинов;

от бившият 2-ри пеши Струмски полк капитан Евстатиев;

от бившият 1-ри артилерийски полк капитан Селяновски;

от 5-и пеши Дунавски полк капитан Рибаров.

² Семь лет на ближнем Востоке. Петербург, 1906, стр. 332.

— Шуменският гарнизон — каза той — реши да протестира против Регентството. Ако стане нужда, ние ще се бием. Спира ни обаче едно съображение: в касата ни няма пари, а да прибегваме веднага към реквизиция, значи да се обезсърчи населението.

— За пари не се безпокойте — прекъснах го аз. — Главното е да се установи единство на действие между гарнизоните на Шумен, Видин и Русчук.

Шатохин ме погледна с учудени очи.

— Повярвайте ме, Борис Платонович — обясних му аз, когато Москов си отиде и ние останахме сами, — никакъв бой няма да има и няма да стане нужда да се дават никакви пари. Но ако ние се сопнем и покажем неувереност, то и българите веднага ще се дръпнат назад.

— Както и да е, Юрий Сергеевич — възрази Шатохин, — отидохме ние с вас много далеко.»

При все че бе малко уплашен от задължението, в което го бе въвлякъл Карцов, Шатохин не се разкая. Същия ден (19) той телеграфира на Каулбарса:

Офицерите от Шуменския гарнизон посредством упълномощените капитан Москов и поручик Касабов ми изявиха писмено своята готовност да се присъединят към исканията на императорското правителство и да признаят сегашното правителство за незаконно. Казаните офицери ходатайствуват да им се отпуснат парични средства за издръжка на гарнизона до възстановяване на законното правителство. Предвид липсата в Шуменското казначейство на парични суми Москов и Касабов предполагат, че за първо време ще са достатъчни да се отпуснат 50 хил. лв. Съгласно това заявление аз с подписа си и с подписа на нашия консул във Видин, сега пребивающ в Русчук, дадох на Шуменския гарнизон задължително ва предаване нужните парични средства от сумите на консулството за издръжка на гарнизона до назначаване на новото правителство. Вследствие на това и предвид на горните разходи най-покорно моля Ваше Превъзходителство да благоволите да направите разпореждане за доставяне в касата на консулството 100 хил. лв. за попълване окупационния фонд и секретните суми, изразходвани в течение на настоящата година.

Каулбарс посрещна с възторг това предложение и обеща повече, отколкото се искаше от него. Веднага той отговори на Шатохина:¹

¹ Тези телеграми са взети из Якобсоновите документи. Ще вабележим, че те напълно се сходат с мемоарите на Карцова.

Предайте също Г. Карпову. По височайша заповед аз приемам една обиколка из България, за да обявя на българския народ волята на негово величество, исканията на императорското правителство, а също и за това, че настоящето българско правителство е незаконно. Моля ви да съобщите на гарнизоните във вашата и други консулски окръзи, че освен отпушането на парични суми за издръжка на войската на ония гарнизони, които явно (гласно) се присъединят към исканията на императорското правителство, ще бъдат оказани всички възможни поощрения. За изпращането на пари на разположение на консулствата в Русе и Видин аз съобщих на нашата мисия в Букурещ.

Руските обещания щяха да пристигнат в Шумен в много критически момент. Полковите командири бяха чули, че Шиваров е арестуван¹, и чакаха днес-утре да се вземе същата мярка и спрямо тях. Затова резултатът от мисията на Москов се очакваше с голямо нетърпение.

На връщане Москов се отби в Разград, за да повети в преговорите с Русия и в съзаклятието и командира на тамошната дружина капитан Мициев. Но един млад офицер, поручик Недю Е. Русев, узна за революционния план и се затече да го съобщи на началника на телеграфната станция Васил Загорова. На 21 септември сутринта Загоров телеграфира на приятелите си в Търново Халачев, Китанчев и др.:

Научих се, че Шуменският гарнизон взел инициатива да се пригответ другите гарнизони, щото, ако правителството ни не се съгласи с предложенията на Каулбарса, то веднага да въстанат, да свалят правителството и да поддържат Каулбарса. За споразумение с Русенския гарнизон ходил от Шумен поручик Москов, който днес замина обратно за Шумен. Тази вечер Шуменският гарни-

¹ По повод на тия слухове Рачо Петров телеграфира на полковите командири в Шумен:

«Подполковник Шиваров ще заседава днес в 2 часа подир пладне в Главния военен съд под председателството на военния министър, гдето ще се решават въпроси из военносъдебния устав. Мене ме удивлява, че има дотолкова подли и мераци личности, които могат да се решават да пращат такива слухове. Не зная кой от вашия гарнизон е под следствие, но доколкото аз зная, такова нещо няма. Паприков ще ви обясни всичко. Неговото отиване в Русе, Шумен и Варна има единствената цел да разувери офицерството в лъжливите слухове, които се пръскат, и да им обясни истинския вървеж на работите у нас. Даже не е ставало дума в министерството за превозване на някого от вас.»

он ще има заседание за решение въпроса. Има разпръснати брошури с агитационна цел с дванадесетия пункта, съдържащи предложенията на Каулбарса. Говори се, че имало разпръснато и окръжно от Шуменския до другите гарнизони. Капитан Паприков е в Шумен и мисля да е известен за това. Но дали това ще успее да погаси работата, това не зная.

Паприков не можа нищо да погаси освен малкото кураж, с който бе дошел. Той се смути от броженето в гарнизона, помисли, че ще го арестуват, и побърза да замине за Варна. В няколкото срещи, които има с офицерството, той остави впечатление, че правителството е изгубило всяко хладнокръвие и че в София владее паника. Неговото бягство даде на революционното настроение още по-голям полет.

Загоров бе питал приятелите си в Търново дали да отиде в Шумен, дето го викаха неколцина офицери, привърженици на Регентството. Китанчев го посъветва да замине веднага. «Знаем, че не си от страхливите, телеграфира му той. Съобщавай по възможност всичко или само нам, или направо искай линията София и говори само Стамболову.»

Загоров замина на 2-ри сутринта. Вечерта той бе в Шумен. Първата му среща бе със Заимов; тя го слиса: Заимов, известен доскоро като националист, клонеше сега на страната на русите, защото бяха го убедили, че ще има окупация. От разговора си с капитан Лудогорова Загоров бе още повече изненадан; от него той узна, че офицерството в Шумен било в пълно неведение за политическите манифестации на тримата полкови командири; ултиматумът, отправен до правителството, бил държан също в тайна.

Вечерта всички офицери бидоха свикани на съвет. Капитан Г. Кожухаров, който минаваше за най-образован между артилеристите и обичаше да говори в събранията, взе и тоя път думата. Той описа поведението на гарнизона от 9 август насам, изложи преговорите и се опита да солидаризира цялото офицерство с телеграмата на полковите командири до Регентството. Офицерите го изслушаха мълчаливо. Когато той свърши, стана капитан Цончев и без да продума, се упъти към вратата; подир него тръгнаха капитан Лудогоров, ротмистър Михайлов;

излязоха по същия безмълвен начин всичките офицери от Преславския полк и от кавалерийския. В залата останаха само тримата командири и артилеристите.

Късно през нощта се получи до Заимова една телеграма от Стамболова, който съобщаваше за митинга в София и за фиаското на Каулбарса. Заимов скри телеграмата, но началникът на станцията Станю Радославов, роднина на д-р Радославова, даде препис от нея на Загорова, който от своя страна я прочете на двама видни либерали в Шумен — Герчо Ранчев и Харалан Радушков Марков. Тогава националистите решиха по подражание на столицата да свикат в читалището «Св. Архангел» едно събрание, на което се поканиха четиридесет души, най-първите хора от всички партии.

Преди да отвори събранието, Загоров поиска наставления от Стамболова със следната депеша:

Сега в единнадесет часа преди обед тук в Шумен съставлявам събрание от най-влиятелните граждани без разлика на партии с цел да се вземе решение за взаимно действие за спасението на отечеството ни. Събранието ще протоколира действията и решенията си, след което ще покани офицерството от тукашния гарнизон за споразумение и съвкупно действие като синове на България. Инициаторите ме задължиха да ви помоля лично или чрез телеграфическа записка да ми дадете най-точни сведения и наставления, които да ни послужат за лост на действията ни било спрямо гражданите, било спрямо офицерите. При това молят, ако ви е известен положително, да ни съобщите маршрута на Каулбарса.

Моля ви, побързайте с отговора си, защото до откриването на събранието остават няколко минути. Чакам на апарата.

Стамболов отговори с една дълга депеша, която е забележителна по ширината на възгледите и по спокойствието на духа у тоя необикновен човек, който мислеше постоянно за помирение и за народен сговор, когато около него гъмжеше отвсякъде многоглавата хидра на раздора.

Всяко споразумение и съгласие между разните партии е днес повече от необходимо, казваше той, и е единственото спасително средство за страната. По течението на нашите работи вече съм телеграфирал Заимову, от когото можете да вземете нужните сведения. Чрез него и г. Паприкова ще бъде най-добре да се действува на офицерите от Шуменския гарнизон. Те са добри патриоти и убеден съм, че никога няма да направят някои крайни постъпки, които да компрометират свободата и независимостта на отечеството. Офицерите няма защо да ги каните на събранието си. За-

щото всяко участие на офицерството в политически работи е нещо противно на реда и дисциплината и внася раздор и анархия във войската. Нещо повече. От вярно място знам, че днес политиката на нашите приятели¹ е да се направят разни размирици и да се компрометират мнозина от офицерите, които да станат невъзможни във войската. При военния министър Каулбарс, като е настоявал да се пуснат от затвор офицерите, забъркани в преврата, в същото време е съветвал те да се изпъдят из войската. Ние пуснахме почти всичките компрометирани офицери, но ги турихме на служба, а 10—15 офицери, които още не са пуснати, съветвахме да си дадат оставките с прошение. Така щото да може и те след 6—7 месеца пак да влязат във войската. Вий знаете какво е моето мнение за нашите офицери и колко искам те да си останат на местата, за да не може да се заместят от чужденци. Тая е и политиката на днешното правителство — ще пазим и защитаваме от секиго всичко, що е наше, и се надяваме, че в това наше старание целият народ ще ни поддържа.

Той даваше маршрута на Каулбарса: Орхание — Враца—Плевен—Русчук—Шумен—Търново, и добавяше:

«Надяваме се, че и в Шумен ще му се даде приличният отговор, за да проумее веднаж завсякога, че България не е нито Ташкент, нито Бухара, нито пък някоя Калнишка губерния.»

Каулбарс тръгна от София на 22 септември. Той поиска от правителството да му се дадат нужните съдействия от властите, вследствие на което Министерството на вътрешните работи издаде окръжно по администрацията. Но с една конфиденциална телеграма до управителите Радославов ги предупреди за истинската цел на обиколката и ги подкани да вземат всички мерки, за да я осуетят. Освен това двама емисари бидоха изпратени в провинцията, за да организират движението срещу Каулбарсовата агитация: народният представител Захари Градинаров и майор Рачо Петров². Те трябваше да настигнат генерала и после да го предшествуват навсякъде, като

¹ Русите.

² Заповедта до Рачо Петров гласеше:

«Предписвам ви, господин майор, да тръгнете още днес и отидете във всичките градове на княжеството и след като разкажете на г. г. офицерите положението на работите, да им укажете как те трябва да водят себе си, за да може да се извади страната от настоящето положение.»

му устройват манифестации, враждебни на неговата мисия.

Каулбарс предприемаше пътуването си при много неблагоприятни обстоятелства. Трагикомедията му на митинга бе се разчула в провинцията и бе станала вече предмет на зевзешки шеги по кафенетата. Много нещо от генералския престиж бе останало на площада пред «Св. Спас». Той щеше да се яви сега не като пратеник на Русия, страшен и тайнствен, а като състезател на Илия Вълчева в един словесен двубой, завършен печално. При това той бе последван от София от един жесток и язвителен повик, от един порой от хули, проклятия и смях, който заливаше пътя пред него — от *Независима България*, орган на Д. Петкова.

Петков основа *Независима България* на 21 септември, почти веднага след като бе вдигнато военното положение. Това бе едно малко вестниче, печатано набърже и грубо, на вид подобно на многобройните ефимерни издания, които наводняваха парижките улици във време на Френската революция: няколко динамитни патрона в малко хартия. Петков го пишеше сам, от начало до край. Езикът му, винаги разпасан и лют, сега бе станал ужасен: с едно френетическо вдъхновение, в което трепкаха едновременно всичките великодушни пориви и всичкият суров цинизъм на улицата, той клеймеше без пощада, без ред и без проверка всичко, което му се изпречваше в пламналото въображение като посегателство върху България. Това бе една морална инквизиция, явна, пряма и неумолима, установена от името на националната независимост върху българския народ.

Още в първия брой Петков посочваше на обществената мъст Цанкова и Климента.

За Климента той пишеше:

Разказват, че негово преосвещенство отец Климент все още не стоял мирен и си позволявал да върши работи, недостойни за негова сан. Позволявал си например да влачи населението в руското агентство. Ний съветваме дяда Климента да си свива полите на расото, додето не е опитал народния гняв. Да не се види един ден с оскубана брада! . . . Какъв е той духовен пастир, когато отива да става предател на своето отечество? Има ли нещо подобно в евангелието?¹

¹ Независима България, 21 септември.

За Цанкова:

Преди няколко дена Д. Цанков, който от някое време играе една предателска роля спрямо отечеството, ходил по консулатата и искал да се проводи в България европейски комисар. Ний препоръчваме на г. Цанкова да си наляга парцалите, защото ако правителството му прави още хатър, то народът един ден сам ще се разправи с него. Подобни предатели във всяка страна се наказват.¹

На всяка страница, във всяка колона на вестника Петков се занимаваше с Каулбарса. Той пишеше за генерала, както бе писал едно време за Марко Балабанова или за Н. Шивачева.

Два-три дена става, бележеше той, откак циркулират по улиците неговите ноци, които той е дал на нашето правителство. Прямата негова цел с това е да бунтува населението, за да произвежда смущение. Това се осъжда отвсякъде. В други страни подобен агент би бил арестуван минутно и изпъден от княжеството. . .

Когато Каулбарс тръгна по провинцията, той, Петков, се провикваше към него:

Обикаляйте ви, колкото щете, България: негде може да ви изругаят, може да ви оскърбят, може да ви замерят с гнили лимони и със запъртък яйца, може да драснат на гърба ви с тебешир, може да ви окачат и някое парцалче; но никога не очаквайте да чуете негде, че искат да дойдете вие да ги управлявате. Живяхме ний петстотин години под такъва държава, както вашата, видяхме ѝ сладостта.²

Заглавието на статията бе: «Каулбарс бунтовник!»

По случай това пътуване Петков обнародва и следния позив:

Към българите.

Братя! Генерал Каулбарс тръгна вчера по провинцията. Неговата цел е да агитира, да ви склонява да се откажете от своето отечество, от неговата независимост, да се откажете от всичко българско, от своята история.

Отваряйте си очите прочее, ако искате да ви не проклена потомството. Покажете на тоя безшабашен генерал, че обичате отечеството си повече от всичко. Той идва да ви лъже с името на императора. Пазете се от него като от чума. Не забравяйте, че очите на целия образован свят се обръщат днес към нас. Ако ний не се покажем като народ, достоен за независимо отечество, то нашата веля ще бъде разграбена. От нас самите зависи да се защитим.

¹ Независима България, 21 септември.

² Независима България, 24 септември.

Ако ний доброволно не повикаме руска окупация, то никой не може да ни я наложи.

А вий, български офицери и солдати, които неотдавна проливате кръв за независимостта на отечеството, покажете се, че сте достойни синове на България и че не се подкупвате от руските рубли. Вас ще дойде Каулбарс да ви мами, да ви лъже, да ви подкупва, не се поддавайте! Спасете и тоя път честта на България, ва да ви бъдат имената вечно хвалени. Дръжте високо честта на българския войник.

С такава нежелана реклама Каулбарс тръгна, глашатай на един самодържец и impregatio на една революция. . .

На 22 вечерта той стигна в Орхание. При Ташкесен той бе застигнат от емисарите на Регентството. «Каулбарс ме попита къде отивам; казах му, че отивам да прегледам воинските началници. Не му стана май добре от този ми отговор» — докладваше Рачо Петров на военния министър. Генералът слезе в къщата на един привърженик на Цанкова, на име Христо Цеков. Тук една депутация от 50—60 души дойде да му представи народните желания.

— Населението — каза тя — иска, щото изборите ва Великото народно събрание да станат не по-късно от 28 септември, а виновниците в преврата да бъдат съдени и наказани колкото е възможно по-скоро.

Каулбарс отговори, че волята на императора е, щото изборите да станат на 1 ноември и виновните в преврата да бъдат освободени, защото те не са били крадци и разбойници, а политически престъпници. След това ги пита изплатена ли е реквизицията и какво могат да кажат върху разпределението на данъците.

— Реквизицията е изплатена и данъците ни са равномерно разпределени — отговори депутацията, научена от по-рано какъв език да държи.

Генералът почна да им обяснява, че изборите трябва да стават без намеса на властта и ако има някакво насилие, населението да се отнесе до него. И тук депутацията си каза урока:

— У нас изборите всякога са ставали свободно — ваяви тя.

След това Каулбарс повика околийския началник, мировия съдия и кмета, говори им в същата смисъл и

им заповяда да предадат всичко това на населението, защото такава е била волята на царя.

Каулбарс бе поканен от един от дядо Марковите синове да посети и неговото село. Той отговори: «К великому моему сожалению не могу быть в Ябланице.» На 25 септември капитан Д. Марков, който по-късно се назова като държавен мъж Яблански, биде уволнен от войската.

На заминаване от Орхание Каулбарс скри своя маршрут от Рачо Петрова и Градинарова. Докато емисарите на Регентството взеха пътя за Плевен, той се отби във Враца. С него пътуваше един кореспондент на *Новое время*, историограф на неговата мисия. От тоя летописец узнаваме много интересни подробности за одисеята на генерала. Между Новошинье и Враца, в с. Реберково, една депутация дошла да поздрави Каулбарса. «И тук, бележи достоверният кореспондент, биде внушено да протестираат против насилствените избори и да съобщят за това, където се следва.»¹ Тоест: на руското агентство. Селяните се боели от отмъщенията на властта. «При все това те обещаха да се отстранят от изборите и да пратят в софийското агентство протест, от който едно копие ще бъде доставено и на правителството.» Значи: след като не успя да наложи отлагането на изборите, Каулбарс сега искаше — предвестник на руската революционна тактика от 1906 г. — да ги бойкотира чрез масата.

На часа пет вечерта генералът пристигна в Плевен. Една група русофили, предводителствувани от кмета Жайдутов и от Бръшлянова, излезе да го посрещне във от града. Между тях се белееха чалмите на неколцина турци начело с мюфтията. Градският съвет бе отпуснал двете лева за разноски по това тържество.²

Каулбарс биде приветствуван с благоговение. Бръшлянов му каза:

— Давно ожидаемата десница, слава богу, дойде. Населението е готово да изпълни всичките искания, основани на заповедта на руския цар.

Каулбарс ораторствувал малко в духа на своята нота. Вечерта, след като разговарял с русофилите и видял тяхното униние, той почнал да ги упреква:

¹ *Новое время*, 7 октомври 1886.

² По рапорта на Рачо Петрова до военния министър.

— Трябва да ви кажа, господа, заявил той¹, че мене не съвсем приятно ме поразява отсъствието на тая беззаветна решителност в борбата с най-злите врагове на вашето угнетено отечество, която решителност срещнах във Враца и която, убеден съм, ще произведе в Русия най-благоприятно впечатление.

Той ги съветвал да се борят с най-крайни средства. Един от присъстващите забелязал:

— В такъв случай трябва да почнем открита революция; но къде е поддръжката? Къде е помощта?

Каулбарс отговорил:

— Аз не мога да ви посочвам пътища и средства, за да постигнете всичко това. Това е преди всичко ваше лично и собствено дело.

Каулбарс се оттеглил след това да съчини своя рапорт до царя.

«Депутацията не си отиде, пишеше руският кореспондент, но в една съседна стая тя се съветва дълго и реши, че единственото спасение за тях и за цялата страна ще бъде немедлената окупация на България. Постановлението биде съобщено от цялото това общество на секретаря на Каулбарса Сомова, който го предаде на генерала. Барон Каулбарс се обеща да извести и за това на царя.»²

От администрацията не се представи при генерала никой. От съда — само прокурорът. Военните не влязоха в никакво съприкосновение с него. Преди няколко дена тук бе дошел капитан Маринов и бе ги стегнал добре. «Офицерството в Плевен е прекрасно настроено» — докладваше Рачо Петров.

Каулбарс продължаваше пътуването си безпрепятствено и безславно. В Свищов излезнаха да го посрещнат всичко на всичко 20—30 души: мъже, жени и деца, между които и някой си поп Милан с кръст в ръка. И пред тях Каулбарс разви исканията на Русия, но с помек тон.

Вечерта Рачо Петров, капитан Маринов и дружинният командир Мандаджиев седяха на една маса в кафенето, когато при тях се яви директорът на търговското учи-

лище — един руснак на име Красилников. Той се обърна към Мандаджиева:

— Негово превъзходителство императорският комисар ви моли да се явите при него с всичките ви офицери.

— Аз имам тук началник — каза Мандаджиев, като показва на полковия си командир.¹

Маринов отговори:

— Тъй като генерал Каулбарс пътува из България с политическа мисия, аз като военен не мога да позволя никому от своите офицери да се явяват при него без особено разрешение от моето началство.

— Да предам ли тия ваши думи на генерала?

— Непременно.

Красилников връчи на Мандаджиева едно писмо от Каулбарса. Мандаджиев го предаде Маринову. То имаше следното съдържание:

Господин капитан,

Как старшему в городе воинскому начальнику, довожу до сведения Вашего, что я по приказанию русского *Государя Императора* обязую Болгарию и имею сообщить Болгарскому народу виды и желания *Его Величества*. Поэтому покорнейше прошу Вас е всеми свободными от службы г. г. офицерами зйти ко мне и етим дать мне возможность и относительно военных исполнить возложенное на мне высочайше поручение.

Прошу принять уверение во совершенном почтении.

Генерал-майор барон Н. Каулбарс

Маринов прочете писмото и каза:

— Няма отговор!

Докато бе в Свищов, Каулбарс постоянно получавал шифровани депеши от руския консул в Русе. Шатохин настоявал пред генерала «час по-скоро да дойде в Русчук, който чакал пристигането на негово превъзходителство, за да премине заедно с Шумен на страната на Русия, да се обявят съвършено независими и да тръгнат едновременно със своите гарнизони към Търново».²

В Русчук положението бе наистина много критическо. Между военните, разделени на два лагера, владее-

¹ Дружината на Мандаджиева бѣше от Плевенския полк, който се командуваше от Маринова.

² Невероятно е, че руският кореспондент тѣй открито е пишел за вѣстанието, готвено с участието на Русия. Ние цитираме дословно неговите думи от дописката му от Свищов, обнародвана в *Новое время*, 13 октомври 1886.

¹ Цитираме думите на Каулбарса буквално тѣй, както са предадени от кореспондента на *Новое время*, 10 октомври 1886.

² *Новое время*, 10 октомври 1886.

ше голямо вълнение. Блъсков, арестуван, после уволнен от войската, бе минал съвсем на страната на русите и агитираше между младите офицери, над които бе запазил известно влияние като бивш началник. Филов още изглеждаше колеблив, но голямата му завист към Никифорова — една от тия лоши зависти, които избухват между връстници, — увещанията на руския консул, с когото на последно време често се срещаше, го тласкаха сè повече против Регентството. Без да се обяви открито в полза на една революция, той ѝ даваше всичката възможност да се устрои тя в неговата бригада.

Няколко инциденти, които се появиха едно подир друго между военните и гражданската администрация, още повече възбудиха духовете в гарнизона. Първият инцидент се случи веднага подир възвръщането на княва, когато по заповед от София бидоха арестувани Тодор Тодоров, Губиделников и др. Военният прокурор капитан Енчевич отиде в участъка да ги освободи; но сам той излезе оттам гологлав, с разкървавено лице, викайки, че градоначалникът Каназирски дал заповед да го бият. От своя страна Каназирски твърдеше, че Енчевич нападнал стражарите му. По тоя повод се завърза между Военното министерство и Вътрешното един вид полемика, която се водеше и в Русчук от съответните власти. Филов искаше удовлетворение за своя офицер; Мантов защитаваше подчинения си. Разрешение на конфликта не можа да се намери и от всичко това у офицерството остана известно раздразнение.

Не се минаха няколко седмици, Каназирски произведе нов скандал; тоя път той оскърбил офицерите в едно увеселително заведение и те бяха решили сами да го арестуват.

Аз бях в Бяла във време на случката, разказва Мантов. Кога то се завърнах, виждам Каназирски, който дотърча запъхтял и се бутна в кабинета ми. «Какво има?» «Искат да ме арестуват.» Поглеждам вън: една рота, водена от капитан Михаил Попов, иде към моята къща с оръжие в ръка. Попов влиза при мене: «По заповед на началството ми, искам да ми предадете градоначалника!» «Няма да го направя, отговарям аз, вие не ме познавате!» «Направете отказа писмено.» Съгласих се; писах Филову. Филов отговори: «Ако Мантов не го предава доброволно, ще го вземем със сила.» Той бил в това време на пристанището в парадна униформа, с декорации и чакал пристигането на Каулбарса.

При мене дойдоха след това Захари Стоянов, д-р Вачев, Т. Х. Станчев и настояха да намеря някакво удовлетворение за военните, понеже между тях се водела силна агитация по случай идването на Каулбарса и можело да се случи някакво нещастие. Предложих им да повикат Филова у дома му; след малко отидох и аз там. Филов бе много енервиран. «Не ща никакви разсъждения, викаше той, никого не признавам тук!» В тоя момент влезе Драндаревски.¹ Той се опита да ни помири, но безуспешно. Излязох си, решен да противостоя докрай. Драндаревски обаче не се отчая: той почна да снове между мене и Филова, докато намери един модус, приемлив и за двете страни: приехме, че Каназирски ще отиде да се извини лично. Тръгнаха: Драндаревски и Каназирски в един файтон; подир тях З. Стоянов и д-р Вачев. Офицерите бяха събрани във Военния клуб и чакаха арестуването на Каназирски. Щом той влезнал, те скочили трескаво. «Господа, казал им той, да се разберем като българи, времената са критически; аз никога не съм имал намерение да ви оскърбявам.» Тия няколко думи изменили съвсем настроението. Офицерите извикали ура и искали даже да дигат на ръце Каназирски. Това ставаше на 26 септември, часа пет подиробед. В това време се бе пръснал по града слухът, че съм бил арестуван от военните. Аз излязох по града на кон, за да ме видят, че съм свободен.

Тия слухове не бяха без основание. Революционното брожение между военните бе дошло до своя решителен момент. На 24 септември от Шуменския гарнизон дойдоха двама пратеници — капитан Кожухаров и подпоручик Касабов. Тяхната мисия бе да искат последния дума от русенското офицерство. Предвидено бе, че майор Блъсков ще вземе началството на войските в Русе и ще потегли веднага за Шумен, дето революцията трябваше да бъде обявена едновременно.

На 25-и вечерта във Военния клуб бяха събрани всички офицери. Кожухаров изложи своята мисия. Блъсков, във военна униформа, се разхождаше в коридора и чакаше развязката. След речта на Кожухарова се започнаха страстни прения. Офицерите националисти, начело на които стояха Драндаревски, Кутинчев, Вълков, въставаха енергически против всяка намеса на военните в политиката. Една значителна група от русофили изказваха мнение да се приемат предложенията на Шумен-

¹ Драндаревски бе преместен от Варна в Русчук; той командуваше Дунавския полк на мястото на Блъскова.

ския гарнизон; към тях клонеше явно и Филов. Вълков, който го познаваше от Румелия, го попита: «Какво говорехте в Пловдив?» «Да, но аз имам деца.» «А ние деца нямаме?» След тоя отговор Вълков стана и извика:

— Тука войска ли сме, или парламент? Какви са тия речи, които сме седнали да държим? Аз ви заявявам, че освен началството си в София не признавам никого и не ща вече да слушам никакви приказки против военния си дълг.

Той излезе, като тръшна силно вратата. Настана голямо смущение между присъстващите; мнозина изтрезняха и когато се тури на гласуване предложението на Кожухарова, то биде отхвърлено с два гласа.¹ След тоя резултат Блъсков си смъкна униформата, а Кожухаров замина обратно за Шумен.

Това болшинство от два гласа отстрани временно кризата, но за бъдещето не се даваше никаква гаранция. Достатъчно бе да се появи някой нов инцидент, за да се катурне това неустойчиво равновесие, което Русенският гарнизон бе намерил в парламентарната процедура, въведена на мода във войската от шуменските военни.

Пристигането на Каулбарса предизвика наистина още една проба на верността на русенските офицери.

Каулбарс тръгна от Свищов на 26-и сутринта. По-неже Шатохин бе му съобщил, че гарнизонът чака неговото пристигане, за да обяви революцията, той не дочака парахода и потегли с лодка. Между туй времето се развали; по Дунава се появи голяма буря. Шатохин се уплаши да не би с пътниците да се случи някое нещастие и помоли началника на флотата майор Ангелова да прати един катер към Свищов, за да пресрещне генерала. Ангелов, който не бе сдал още, макар да бе уволнен, отказа под предлог, че това щяло да съставлява един разход от въглища, а за всеки разход било нужно специално разрешение.

¹ Рачо Петров, който тръгна от Свищов на 25-и вечерта и пристигна в Русчук сутринта на 26-и, телеграфира Николаеву:

«Снощи е имало пратеник тука от Шуменския гарнизон с писмо за начина на действията за гарнизоните и се е чело в събра-нието на офицерите под председателството на Филова. Но тука офицерите съгласни, че трябва да се поддържа правителството и ще се стараят с всичките си сили да поддържат порядъка.»

Беше се вече отдавна стъмнило, когато пристигна Каулбарс със своята свита. В тая късна доба никой не бе излезнал да го посрещне освен Шатохин с персонала на консулството.

Щом се малко поокопоти, Каулбарс прати да викат окръжния управител. Той бе слушал за него, че е дързък човек, и искаше да го спечели още отначало с добро или да го уплаши. Мантов бе в сладкарницата на Юр. Ганев, когато драгоманинът на консулството, покръстеният евреин Якобсон, се доближи до него и му пошепна, че генералът иска да го види. Мантов отговори високо, за да го чуе публиката:

— Генерал Каулбарс трябва да ми направи първата визита. Това го изисква редът.

— Но той представлява Русия.

— А аз представлявам тук България.

— Той е превъзходителство.

— И аз съм превъзходителство, отговори Мантов, като повдигна главата си.

Сладкарницата бе пълна със свят. Всички следяха с голямо любопитство разговора и при последната театрална реплика на Мантова изтръпнаха — кои от страх, кои от възхищение. Подир четвърт час Якобсон се върна, придружен от гавазина на консулството и от гавазина на Каулбарса. Той съобщи официално на Мантова, че генералът ще му направи утре визита.

На другия ден Каулбарс посети консулите. В окръжното управление той не се вести въпреки обещанието си; но на Филова изпрати писмо, с което го молеше да му доведе офицерите си, за да им съобщи волята на императора. Филов събра със записка всичките офицери от гарнизона и им съобщи поканата. От себе си той добави, че това желание на Каулбарса е естествено и трябва да се уважи. Офицерите се отзоваха на тоя съвет съвсем враждебно. След като бе станало гласуването по мисията на Кожухарова, те се освободиха от голям товар и сега не искаха да се хвърлят в нови приключения. Те заявиха на Филова, че той може да отиде при Каулбарса, но «не като комендант или бригаден командир, а като частно лице».¹

¹ Телеграма от Паприкова до Рачо Петрова. Паприков токущо бе пристигнал от Варна в Русчук, а Рачо Петров бе вече замивал за Шумен.

Филов ходи при Каулбарс. Какъв разговор водиха двамата, не е известно. След това свиждане обаче генералът се изразил, че Русчужкият гарнизон постъпил «подло» спрямо него.¹

От страна на населението се явиха в руското консулство депутации от две партии в града. Начело на русофилите бе Тодор Тодоров; той каза, че българският народ чака своето спасение от Русия и е готов да изпълни всичко, което му заповяда императорът. Начело на националистите бе Захари Стоянов.

Откакто Каулбарс бе дошел в България, Захари Стоянов непрестанно упражняваше върху него своя весел хумор. Той карикатуреше неговата особа и иронизираше майсторски политиката му. В ред отворени писма, обнародвани в *Славянин*, хвалеше генерала за неговото великодушие към престъпниците на 9 август и го канеше в името на славянската взаимност да освободи руските затворници от Сахалин, Сибир и Петропавловската крепост.

«Ние ще ви дадем всичките наши престъпници начело с полковник Константин Искрич Кесяков, а вие ни проводете Чернишевски само. Може и Вера Фигнер.»²

Захари Стоянов влезе в консулството веднага подир русофилската депутация. Той водеше със себе си 120 души. Каулбарс ги посрещна много сурово. Той не ги пусна да влязат в салона. От прага им съобщи с няколко думи волята на императора и после им обърна гръб. Захари се спусна подир него, заеквайки:

— Ч-ч-чакай бе, г-г-осподин Каулбарс! Ч-ч-акай да се изкажем!

Но Каулбарс затвори вратата.³

На другия ден, 28 септември, неделя, щяха да стават изборите. Каулбарс, у когото нещастният опит в София не бе охладил охотата да играе в България ролята на Николай Павловича, намисли да се яви на изборното място и да държи реч на тълпата. Мантов, не помалко буен от него, има пък една още по-оригинална идея: той заяви, че ако Каулбарс се яви на изборното място, ще го арестува, и съобщи тоя си план в София

¹ Из същата телеграма на Паприкова.

² *Славянин*, 23 септември, който се издаваше в Русчук от Т. Х. Станчев.

³ По разказа на Мантов.

«за сведение». Радославов одобри намерението, но му препоръча, штою инициативата за ареста да излезе от бюрото на основание избирателния закон. Мантов нагласи едно бюро, което да има смелостта за такава мярка.

Заканването на Мантова се пръсна между туй в града. Подиробед при него се яви Якобсон.

— Димитрий Василич, неужели това е възможно?

— Възможно не, ами и по-нататък — отговори Мантов.

Якобсон си отиде. Подир него дойде сам Шатохин. Той почна да говори надълго за толерантността, за славянството.

— Славянството — възрази Мантов — изисква ли да правите революция в чужда страна?

Шатохин си излезе, стреснат от тоя тон.

Стъмни се. Ето и Григорий Русчужки. Той почна с добро:

— Вие знаете, г-н Мантов, че аз не обичам русите, ама ще стане голям скандал. Той е представител на царя.

— Аз и царя ще арестувам! — изкрещя Мантов, комуто очите изскачаха из орбитите.

Григорий си зема бройниците и си отиде уплашен, като да бе видял дявола.

На другия ден рано сутринта Каулбарс взе трена за Шумен.

Каулбарс заминаваше двойко недоволен: Филов бе го излъгал и населението бе го посрещнало враждебно. Но той телеграфира в Петербург (чрез Гюргево) триумфални бюлетини. За цялата си обиколка той заблуждаваше систематически императора, както Хитрово бе го заблуждавал в 1881 г. На 26 септември веднага след пристигането си в Русчук той съобщаваше на Гирса:

От ходенето си из България аз изнесох най-благоприятно впечатление; навсякъде ентузиазъм и радост у народа при обявяване височайшата воля и искане на императорското правителство.

За вътрешното положение на България той даваше ужасна картина:

За оказания ми радостен прием незаконните власти подхвърлят на нечовешки наказания и убиват хората.

Руските поданици в България били почти толкова изложени, колкото самите българи:

Нашият вице-консул във Варна, телеграфираше той, — за моите сведения, че не един път руски поданици, посещаващи

консултвото, били подхвърлени на арест и насилия по разпореждането на тамошния военен началник капитан Драндаревски и че на направената му забележка Драндаревски много грубо и невежливо се отнесъл към г. Потихонова.

Каулбарс си отваряше и една врата за отстъпление, пишейки:

Вследствие това възнамерявам да прекратя обиколката си из България, като се огранича с отиването си в Шумен и Варна и се върна в София през Лом-паланка.

Тази телеграма трябва да е предизвикала у Александър III някои от тия страшни вълнения, които избухваха у него в големите случаи и караха да затреперва целият царски двор; наистина той заповяда, щото веднага няколко военни параходи да заминат за Варна. На 27 септември Гирс телеграфира Каулбарсу:

Телеграмата на ваше превъзходителство с вчерашна дата имах щастието да я докладвам на негово величество императора. На негово величество било угодно да даде височайшата си заповед на генерал адютанта Вановски по искането на ваше превъзходителство немедленно да отправи военни параходи във Варна за защита честта на руския флаг в България и интересите на живущите там руски поданици и намиращите се под наше покровителство. На командира на Черноморския порт му е дадена заповед за приготвяне на първо време на три военни парахода с боеви припаси за бомбардиране и заемане на гр. Варна. В случай на повтаряне на каквото и да било неприязнени действия от страна на българските незаконни власти по отношение нашите поданици или към тези лица, които са под наше покровителство, аз съм решен веднага да взема още по-строги мерки.

Най-покорно моля ваше превъзходителство да благоволи и съобщи на одеския временен генерал-губернатор за времето по ваше усмотрение кога да отправи във Варна нашите военни параходи, а тъй също да уведоми и мен.

Убоя ли се Каулбарс от голямата отговорност, която щеше да падне върху него, ако поради неверните му сведения една голяма европейска война се предизвикаше и повлечеше Русия към катастрофа? Той беше импулсивен човек и умът му обикновено не отиваше по-далече от впечатленията на минутата, но може би той да бе имал сега един промеждутък на спокойно съждение. Както и да е, той отговори, че засега една военна демонстрация е излишна*, тъй като Регентството ще бъде свалено от войската. Наистина, Филев не бе дал категоричен отговор, но

бе оставил надежди за бъдещето. За другите гарнизони той се считаше сигурен.

На 28-и, в деня на заминаването си от Русе, той телеграфира на Гирса:

Преговорите с командира на 3-та бригада за присъединяването на Русенския гарнизон към исканията на императорското правителство досега не са дошли до желанния резултат. Подполковник Филев, като изявява готовността си да се откаже от централното правителство, намира, че Русенския гарнизон като малочислен в случай на стълкновение с други войски не ще бъде в състояние дълго да се задържи на удобни позиции. Главна сила командирът на 3-а бригада намира в Шуменския гарнизон. При съединяването на тези два гарнизона изходът ще бъде благоприятен и сегашните управители ще бъдат принудени да отстъпят властта на лицата, определени от нас. Нашият консул от Видин ни съобщава от своя страна, че и тамошният гарнизон е изявил готовността си да се присъедини към Русенския и Шуменския гарнизон, но офицерите се колебаят в собствената си инициатива.

От Бургас нашият вице-консул ми донесе за сведение, че капитан Набоков приготвя там открито движение и се надява на пълен успех.

Аз днес заминавам за Шумен. До окончателния резултат на преговорите ми аз намерих за необходимо да съобща на Емилиянов да преустанови действията на капитан Набокова.

Що се отнася за изпращането на нашите военни параходи във Варна, аз го намирам за възможно само тогава, когато офицерите от Шуменския гарнизон се откажат да изпълнят исканията на нашето императорско правителство.

Най-здравите надежди на генерала почиваха на решителността на Шуменския гарнизон. Но и тук го очакваше голямо разочарование.

Двете граждански събрания, които станаха на 24 септември, едното сутринта на часа 11, другото подиробед от 5 до 7, се свършиха в полза на Регентството. Русофилската опозиция, която се представляваше главно от братята Икономови, като се видя малобройна, оттегли се от разискванията и остана да действа самостоятелно. На другия ден русофилите се събраха насаме, но националистите нахълтаха насилно в залата им и вдигнаха голям скандал, вследствие на който Диков бе принуден да изпрати една рота, която да ги разтърве.

Между туй, повлияни от общото настроение в града, офицерите почнаха да негодуват още по-силно срещу

полковите командири. От София Стамболов ги насърчаваше. Той телеграфира на Загорова:¹

Със Заимова съберете тайно долните офицери, които са нам предани. Покажете им, че полковите им командири ги тикат към предателство, и да не слушат техните лоши съвети.

Офицерите националисти сами бяха вече разбрали, че гарнизонът бе служил досега за оръдие на тъмни интриги и че бе крайно време да се тури край на тази опасна игра. На 27 септември офицерите от Преславския полк во главе с тримата дружинни командири предложиха на Дикова да престане да политиканствува и да изпълнява точно правителствените распореджения, защото в противен случай ще вземат спрямо него строги мерки. Кавалерийските офицери, повлияни от тоя пример, решиха да направят същите постъпки пред техния командир Людсканова. Оставаха верни на революционната идея само артилеристите, но те не можеха вече да мислят за никакво действие, бидейки застрашавани от щиколетите на пехотата. Тъй се сломи най-опасният заговор в България, който цял месец държа Регентството под угрозата на едно военно въстание.

Каулбарс тръгваше за Шумен тъкмо в деня, когато цялата тая съзаклетническа история бе вече ликвидирана. Никой от полковите командири не излезе да го посрещне. Няколкото офицери, които полюбопитствуваха да го видят, бяха пръснати между публиката.

Една малка група, с кмета Начко Дюкменджиев начело, отиде да причака генерала чак на Шейтанджик. Щом слезе от трена, панковистите му прочетоха един адрес; той почна своите стереотипни вече фрази. Но кметът бе националист и му отговори в духа на народните желаниа. Разгневен, Каулбарс го блъсна, качи се на файтона, потегли. Валеше дъжд. Публиката, мълчалива, тичаше подир колата. Пред казармата бяха излезли една рота войници: Каулбарс ги поздрави и те му отдадоха чест. Той видя в тая демонстрация добър знак за успеха на заговора, тъй като не знаеше нищо за последните произшествия в гарнизона.

Но илюзиите му трябваше скоро да се разсеят. Щом

¹ Загоров бе се върнал на 25 септември в Разград, отдето телеграфира Стамболову:

«Сега офицерството от тукашната дружина ми даде честна дума за вяроност на правителството и отечеството.»

слезе в определената му квартира — къщата на Димитриева, — на улицата се струпа голямо множество, което шумеше под прозорците. Някой си Маркеевич, руски заточеник, наскоро избягал от Сибир, бе събрал опълченците и командуваше. Иваница Данчев, един от редките комити, останали живи от Ботевата чета, яростен привърженик на Регентството сега, се бе качил на едно празно каче и ораторствуваше. «Искаме, викаше той, клатейки се над качето и сочейки с пръст прозорците, искаме да излезе Каулбарс, за да чуе волята на народа.» Тълпата подемаше:¹

— Абе, г. генерал; абе, г. Каулбарс, нали си дошел да ни видиш? Ето ни: ела тука!

Излезе Шатохин на балкона и извика:

— Генералът не желае да говори с пияна тълпа.

Данчев, на когото езикът се заплиташе, възрази:

— Абе, брате, тълпа ли сме ние бе? Тълпа ли сме?

— Не сме тълпа! Не сме! — отговаряше множеството.

Данчев продължаваше:

— Абе тук народ сме ние, български народ. . .

Но Шатохин се бе вече оттеглил. Между туй качето, над което Иваница Данчев формулираше волята на народа, се проби и той падна в него. Посред широкия смях на тълпата спуснаха се да го вадят; извадиха го и той почна пак да апострофира с умолителни и иронически фрази отсъстващата фигура на Каулбарса.

В това време влезе при генерала една русофилска депутация начело с Т. Икономова. Множеството викаше: «Долу предателите!» Чуха се гласове:

— Продават сега България тия синковци!

— Нека слязат само, ще им покажем ние дебелия край.

Депутацията горе се уплаши. Някой каза на Каулбарса, че между публиката е и Рачо Петров. Той прати да го викат.

— Вие, майор Петров — каза му той сурово, — отивайте пред мене, за да ми устройвате скандали от пияни тълпи.

— Аз отивам — възрази Рачо Петров — по своята служба и вашата мисия не ме интересува.

¹ По разказите на Кожухаров и Рачо Петров, и двамата очевидци.

Каулбарс смекчи тона си:

— Сега може да се случи някое нещастие. Понеже сте старши в гарнизона, моля ви да вземете мерки.

Рачо Петров отказа:

— Тук има власти, отнесете се до тях. . .

Между туй множеството не мърдаше от улицата. Цялата Чобан махала бе тук и дигаше шум колкото за две дивизии. Всяка минута се издигаха викове: «Да живее независима България!»

Най-сетне депутацията се реши да си отиде. Когато тя се показа на улицата, екна един страшен рев «Долу!». Опълченците се спуснаха да ги заплуют. Каулбарс, който гледаше от балкона тази ярост на тълпата, посочи юмрук и извика:

— Я вам дам!

На което стотина гласа отговориха: «Да живее свободна България!»

Като слезе доле, Рачо Петров забеляза пред Димитриевата къща един часовей. Той отиде да се разпрям с Дикова:

— Кой ви е позволил да поставяте часовей при Каулбарса?

Диков се сбърка:

— Няма такова нещо.

— Идете да видите.

Диков вдигна часовей.

Р. Петров направи анкета и върху случката при казармите: доказа се, че войниците били наредени от поручик Москва.

Вечерта се представиха пред Каулбарса и тримата полкови командири. За разговора му с тях се знае само това, което Диков разправи на Рачо Петрова и което Р. Петров докладва на военния министър със следната депеша:

Вчера съгласно съобщението на Дикова разговорът на Каулбарса с полковите командири се е въртял върху нотата, подадена на правителството. Той им говорил, че Батенберг не може да бъде преизбран и че сегашното правителство постъпило ребячески относително неговата воля, защото министрите всяко кой отделно се съгласил с него, а после всички наедно му отказали. Той ги съветвал да поддържат порядъка и че това е било волята на императора. Днес, когато им върнал визит, той говорил в същата смисъл и прибавил още, че когато бил в Петербург, императорът му заповя-

дал в свободното си време да обходи България, да узнае положението на работите. Питал ги е получават ли редовно съдържането си. Говорил им, това го само забелязах от думите на Дикова, че трябва да се назначи ново правителство, в което да не участва Стамболов, а Каравелов да бъде в министерството. Говорил, че Русия не ще признае нито това Велико народно събрание, нито пък решенията му.

Между прочим Каулбарс днес говорил още Дикову, че от княза се получила телеграма, с която той съобщил на правителството, че ако бъде преизбран, то по настояванието на Австрия и Англия той ще се завърне в България.

На 29 септември генералът замина за Варна. На станцията в Провадия излезе да го посрещне една русофилска депутация начело с поп Радева, който каза, че България не може да съществува без поддръжката на руския цар. Каулбарс благодари и извика накрай: «Да живее България! Да живее Русия!» Очевидно тук публиката му бе симпатична. Един гражданин се доближи до него и му каза нещо.

— Вий от себе си ли говорите, или от името на населението? — попита генералът.

— От себе си, от себе си — викаше множеството.

Тогава един стражар изведе смугителя вън от станцията.

Във Варна една страшна манифестация очакваше Каулбарса. На гарата бяха се събрали да го посрещат тридесетина русофили, но те взеха Рачо Петрова за генерала и към него отправиха своите овации. Когато генералът слезе от трена, никой не дойде да го приветствува освен консула. Той се упъти за града, крайно озадачен. Щом наближи, чуха се стотини викове. Между гарата и чаршията по пътя се бе довлякло грамадно множество българи, гърци, гагаузи, татари, евреи, събрани доброволно или насила от Желтова, Паунчева и др. Когато Каулбарс се показа, по един знак на водителите всички извикаха колкото им глас държи: «Долу!» После тръгнаха подир колата му, продължавайки да реват. Каулбарс влезе в консулството, те налегнаха на вратата. Един женски глас извика от прозореца: «Караул! Караул!» Подир колко се показа една рота и помете улицата. По града се пуснаха патрули, за да пазят Каулбарса от народния гняв.

Между туй една десеточленна депутация от русофили

се яви при генерала. Тя се състоеше според рапорта на Рачо Петрова от следните лица: Михал Жеков, отчислен подсекретар на тукашното окръжно управление, Балканский и Танасов — отчислени старши стражари, Шишков — писар на войския началник, Карабатаков — кръчмар, един покръстен евреин от Добрич, един руски татарин Куртакай, Руси Янев — прошенописец, Белкин — рибарин русин, и дядя Иван — западнал московец в България.

IV

Война с ноти между Каулбарса и регентството

Изборите за В. н. събрание. — Скандалът в София и трагедията в Дупница. — Нападки на печата против Русия. — Заговори против Регентството. — Каулбарс в Русе. — Революционни настроения в Русе, Шумен и Видин. — Остър разговор между лорд Идеслей и руския посланик в Лондон. — Гадбан ефенди на сцената. — Издневника на Стамболова. — Клиперите.

Откакто бе учредена българската държава, за трети път щеше да се свиква Велико народно събрание; но по-рано тоя голям съвет на нацията не бе имал такава съдбоносно значение, както сега. По-рано се касаеше за съставянето на конституцията или за нейната защита; сега щеше да се решава въпросът за самото съществуване на България. Великото народно събрание се свикваше като върховно оръжие срещу чуждата намеса; но в случай на неуспех това оръжие можеше да се обърне срещу България: тогава законът можеше да погуби свободата.

Правителството имаше всички основания да вярва, че победата му ще бъде голяма. Населението, уморено от борби, щеше да върви инстинктивно с властта, понеже чакаше от нея въдворение на спокойствието. Интелигенцията в грамадното си болшинство бе пропита с националистически дух. Русофилите бяха предварително отчаяни; от законните средства те не очакваха никакво разрешение на кризата: всичката им надежда бе в един военен бунт или в една руска окупация. Освен това навсякъде, дето бе минал, Каулбарс препоръчваше на руските партизани да се въздържат от гласуване.

При всичко че имаше всичките шансове за себе си, правителството не пренебрегна никаква мярка, за да осигури своята победа. Освен окръжните до партийните бюра разпратиха се и до администрацията, и до военните най-строги наставления.¹ Д-р Стоилов дигна на крак и прокурорите.

Единственото средство, пишеше им той, за да се избави страната от неизвестността, в която е поставена от неотдавните грозни и предателски престъпления на неколцина хора, е по-бързото избиране господар на вакантния български престол. Затуй вярвам, че вий ще оцените важноста на предстоящите избори и ще положите всичкото си старание за точното и строго изпълнение законите, като вземете законните мерки против всички ония, които би се опитали да побъркат реда в държавата и да компрометират независимостта и свободата на България чрез нарушение на законите.

Опасението от смушения, което прозира в това окръжно на д-р Стоилова, бе предизвикано от многобройни донесения за агитацията на руските агенти между населението: установено бе, че в някои русофилски центрове се приготвявали скандали за изборния ден. Присъствието на руски поданици в големите градове, които изобщо служеха на консулствата за агенти, усложняваше значително положението, тъй като поради режима на капитулациите полицията не смееше да действа спрямо тях енергически. Трябваше да се внуши на тях, че тоя път властите няма да се шегуват. Но за да няма повод Русия да се счита обидена, на 27 септември Начович отпрати до всичките агенти една нота, с която ги молеше да предупредят поданиците си да стоят настрана от изборната борба. Той добавяше, че «чужденците, които биха се намесили в изборите, ще бъдат екстернирани».

Всичките агентства посрещнаха тая нота равнодушно; само руското възрази, защото чувствуваше, че тя бе насочена срещу неговите намерения. Същия ден Неклюдов писа на Начовича:

Господине министре,

Повръщам ви тук приложената циркулярна нота, която сте счели за необходимо да ми отправите с днешна дата.

Считам за свой дълг да ви предупредя, че представителите на

¹ От своя страна д-р Стоилов и Начович изпратиха окръжно до своите съмишленици от консервативната партия да действуват задружно с либералите, додето се изведе България от страшната криза.

руското правителство в България ще съумеят да защитят своите поданици против всяко насилие на властите, тъй както са съумели да държат поведението на руските поданици, живущи в България, в границите на най-строга законност.

Неклюдов не бе се задоволил с тоя протест: той реши да скъса в знак на угроза всякакви сношения с министерството.

Имам чест да ви предупредя, господине министре — добавяше той, — че до получаване на инструкции от генерал Каулбарса относително подигнатия от вас инцидент, всяка размяна на ноти се спира между руското императорско дипломатическо агентство и българските управници.

Той казваше: в руския текст — «правители Болгарий»; на френски — «les gouvernants bulgares». С това искаше да подчертае фактическия характер на една власт, непризната от Русия.

Неклюдов събщи своя отговор на всичките членове на дипломатическото тяло; той го мотивираше «със заплашителния тон на тази нота¹, съвсем непристоен спрямо представителите на Русия», и с нейното съдържание, което било противно на «действащите договори и капитулации»².

Опасенията на правителството се събднаха на другия ден; само че действащите лица не бяха руски поданици, а шопи от софийските села.

Когато те идвали в София, руски агитатори ги срещали във от града и им казвали: «На вас не ви трябват избори, а Русия. Русия не ще данък, Русия не ще реквизиция, Русия няма да ви взема войници.» Набрали се тъй около 150 шопи. Агитаторите ги повели към руското агентство. «Когато пристигнахме в агентството — разказваше сетне на полицейското дознание един от шопите³, — те ни въведоха и си взехме по едно дърво оттам; а гавазите донесоха триони да ги издяламе.» Според официалната версия тук сам Неклюдов им държал реч, в която им изложил мотивите на руската политика в Изток. Това обаче не се потвърждава от никой свидетел. Най-вярното е, че съществените думи са били казани от гавазите.

¹ Начовичовата.

² Всичките тия ноти се намират в *Английската синя книга*.

³ Архива на Министерството на вътрешните работи: вж. показанията на Велчо Стоилов от с. Бояна.

Въоръжени със сопи, 150-тях шопи, странен доброволчески отряд на руското агентство, се упътиха към изборното място. Тук бюрото беше вече съставено; то бе в ръцете на либералите. Насъсквайки се с викове, шопите се нахвърлиха върху тях и почнаха да чупят урните. Настана схватка, която трая няколко минути. Дотърча и полицията. Шопите, чувствувайки се меншество, хвърлиха сопите и удариха на бяг. Преследвани от публиката, те се скриха в руското агентство.

Тук те се разположиха като на стан. Гавазите им донесоха хляб и сирене. В двора биде настанена една бъчва с ракия, от която всеки отиваше да си точи. Един от шопите забелязваше в своите показания, че ракията била лоша, понеже съдържала много спирт. Между туй стотина любопитни стояха пред консулството и гледаха какво става в двора. Шопите, полупияни, се доближиха до решетките на улицата и почнаха да закачат публиката. От приказки работата дойде до бой. Шопите взеха от двора дърва, камъни и почнаха да ги хвърлят. От улицата им отвърнаха със същото. Тогава един от гавазите, някой си Васил Черногорецът, извади револвера си и гръмна по направление към улицата. Последваха след това други вистрели. Един куршум удари коня на поручик Фичева, помощник на военния комендант. От гърмежите се набра голяма тълпа. Фичев, буен човек, сега съвсем освирепял, искаше да насили вратата на консулството и да сече. Д. Ризов се намеси в тоя момент и го задържа.¹ После дойде една рота войска, която разпръсна тълпата и окръжи консулството. Привечер шопите излязоха: ротата ги заведе в казармата на 1-ия пехотински полк. По пътя и в казармата бидоха бити немилостиво.

Стрелбата на шопите от двора предизвика един инцидент и в дипломатическото тяло. Няколко куршума бяха се забили в английското агентство, което бе съседно с руското. Веднага Неклюдов писа на Ласелса, за да се извини, като казваше, че това били само два вистрела. Ласелса отговори на руския 'дипломат, че писмото му трябва да е било сигурно писано в промеждутъка на «двата вистрела» — и другите.²

На 28 септември, в самия ден на изборите, Начович получи от Неклюдов две ноти. Едната гласеше:

По заповед на генерал барон Каулбарса подновявам писмените отношения между руското дипломатическо агентство и Българското министерство на външните работи, за да ви съобщя енергическото порицание, изразено от генерала по повод съдържанието и формата на окръжната нота, от която ми съобщихте един екземпляр вчера с № 4352.

Другата 'нота заявяваше, че руското правителство счита изборите за незаконни и неимеющи в неговите очи никаква стойност.

На 29 септември Неклюдов изпрати трета нота, с която протестираше за нападението, което било извършено с камъни от тълпата върху руското агентство, и за побоя, нанесен на шопите.

Начович му отговори също с три ноти: две на 1 октомври, една на 2-ри. Нотите, писани от Вернаца, са образци на дипломатически стил. Те бяха толкова спокойни и достолепни, колкото руските бяха нервозни.

Нотите на Начовича съдържаха за ползуването на руските дипломати кратък курс по 'държавното право. С първата нота той казваше на Неклюдова:

Колкото се касае за «енергическото порицание», което негово превъзходителство генерал барон фон Каулбарс ви е натоварил да ми изразите от негова страна, имам чест да ви моля, господине управляющи, да благоволите да осведомите негово превъзходителство, че българските министри могат да получават порицания само от народното представителство, както е установено във всичките конституционни страни.

Втората нота обясняваше коя власт може да се признае върху законността на изборите и излагаше един коментар върху постановленията на конституцията по тоя въпрос.

С третата нота Начович изпращаше правителствената версия върху случката с шопите, като забелязваше, че смутителите на обществения ред не заслужавали покровителството, което им оказвало руското агентство.

В провинцията изборите минаха безбурно. Само в Дупница стана едно кърваво приключение; но по жестокост и по грозота то надминаваше всичко, видено досега в нова България.

Скандалът и тук биде започнат от русофилската партия. Той бе скроен отпреди няколко дена. От окол-

¹ По разказа на Ризова.

² *Новое время* — 21 октомври, кореспонденцията на Руский егранник (Е. Кочетов).

ните села бяха доведени още вечерта най-буйните хора, на които бе дадено наставление как да действуват. Планът се изпълни точно. На часа осем сутринта, когато се съставляваше бюрото, селяните, събрани наоколо, почнаха да дигат шум и да викат: «Нечеме избори! Са-каме Русия.» Народният представител Грънчаров ста-на да възразява; в това време тълпата, предвождана от агитатори, отиде да нападне участъка, дето неколцина русофили бяха арестувани. Първия път стражарите ус-пяха да я отблъснат; но тя се повърна пак, въоръжена със сопи, с камъни, с револвери, нахълта в участъка със сила, грабна арестуваните и ги доведе триумфално на изборното място. Между туй Грънчаров се вдигна пак да държи речта си, но тълпата не искаше да слу-ша никакви увещания и заглушаваше думите му. Дрез-гавите гласове на агитаторите ревяха: «Нечеме стари-те депутати. Те правиха война със сърбето и сакат се-га да се биеме с Русия. Заради ним плащаме данъци, а Русия данък не взима.» Разярена, тълпата нападна сега бюрото, чупейки каквото ѝ паднеше на ръка. Чле-новете на бюрото избягаха: някои се скриха в околните къщи; други се пръснаха по лозята. Едно отделение от десет войници довтаса след това, но тълпата ги посрещ-на с камъни, принуди ги да отстъпят. Тогава тя се упъ-ти отново към участъка. Стражарите я посрещнаха с няколко залпа, дадени във въздуха: това я ожесточи още повече, без да я уплаши. В участъка тя намери око-лийския началник Димитров, почна да го бие, смъкна го на улицата. Тук стотини ръце се спуснаха да го раз-късат, викайки: «Дръжте го бре, още не е псовисал!» Полумъртъв, доведоха го до телеграфната станция, качи-ха го горе, пак го свалиха. Ужасната процесия продължи сетне към реката. Хванаха Димитрова за краката и го повлякоха. Той бе вече в безсъзнание. Униформата му бе раздрана; от всички страни на тялото му шуркаше кръв; главата му бе разглобена: тя отскачаше по калдъръма и мозъкът се пръскаше по улицата. А тълпата, полудяла от яростта на разрушението, реवेशе: «Да живее руският цар!» Когато стигна до каменния мост, тя хвърли своята жертва в реката. Някой забележи: «Още не е умряло про-клетото куче!» Но той бе вече издъхнал. Почнаха се сега гаврения с трупа. «Как си, г-н началник?» — викаше един. «Русия нечеш, а?» — подхвърляше друг. Трети се оп-

лакваше: «Изедохте ни веке! Оня ден финансовият ни зема 150 гроша. На сега левове!»

Тоя разговор с мъртвеца трая няколко секунди.

Сетне побеснялата сган тръгна да дири другите вра-гове на Русия. В една къща до училището се бяха скрили народните представители Хр. Зограф и Х. Грънчаров, учителят Папукчийски. Тълпата ги намери на тавана, хвърли ги на пода с главата надолу и ги доби със сопи. На Грънчарова забиха ножове в главата, разпориха му корема. Някои викаха: «Гледайте бре колко е той набрал от нашата пот!»

Ужасното дело трая три часа. Сетне настъпи пълна анархия. Тълпата обикаляше улиците, сеейки ужас по пътя. Почна се пианство; завиха се хора. Никой не смее-ше да вдигне трупове. Националистите се бяха затворили в къщата си, чакайки последния си час. Кознички, го-нен от тълпата почти до селото си, успя да се спаси само благодарение на бързината на своя кон.

Чак привечер пристигна от Самоков един ескадрон и въдвори ред. На другия ден се почнаха арести; но глав-ните виповници бяха избягали. Повечето от тях можаха да се домъкнат в София; тук вече се скриха в руското агентство.¹

Произшествията в Дупница произведоха по цяла България потресающе впечатление. Всички предугади-ха, че те са дело на руската политика, плод на Каул-барсовите агитации, начало може би на нови трагедии; и страшен бяс облада душата на националистите, кои-то виждаха как без свян и без препятствие един чужд агент тласкаше българите към братоубийство. В един

¹ Съдебното следствие установи това напълно. Главният деец бил някой си Коле Ризов, харамия. Той се крил 16 дена в руското агентство, дето били и 15 негови другари от Дупница. Агентството им давало по 6 гроша на ден. Коле Ризов бил родом от село Влах, Мелнишко. На връщане от София за Дупница той убил пощенския куриер от Самоков. При разпита от съдебния следовател той даде всички тия подробности, призна, че е буйствувал с тълпата, но от-казваше да е взел прямо участие в убийствата. Неговите другари Васил Анастасов, Коста Георгов заявили също, че били в руското агентство и че получавали оттам заплатата. В агентството ги навещавал Лазар Хаджиев, предприемач в София и виден член на партията на Цанкова.

Тия сведения взимаме от едно конфиденциално писмо на про-курора при Кюстендилския окръжен съд до Министерството на правосъдието, № 1053, дата 2 декември 1886.

трогателен некролог, поместен в *Славянин*, Захари Стоянов напомнюваше и за други жертви на руската политика и заръчваше на убитите в Дупница:

Поклон на дяда Райча и на поп Ангела!¹ Кажете им: «И ние паднахме от руска рубла! Утешете Раковски, Хаджи Димитра, Ботева, Бенковски, Левски, Ангел Кънчева, Любена, Волова, Каблешкова и др. Кажете им, че България живее, че тя тлее в лицето на всякакви барски слуги, че тя ще издъхне със свети думи на уста: «Свобода и независимост!»

Редакторът на *Независима България* Д. Петков изрази своята болка с още по-голяма ярост.² «Паднаха те жертва на руските рубли!» — се провикваше той и сетне продължаваше:

Радвайте се прочее, братя православни руси! Радвайте се, че успяхте поне в едно място да възбудите брат против брата и да произведете кръвопролитие.

Радвай се и ти, сатана с погони и генералски мундир, който се наричаш Каулбарс и който дойде у нас да насъскваш брат против брата. Иди, иди, сатана, и се похвали на своя господар да ти окачи някой орден! Иди му кажи, че сенките на тия жертви ще го преследват и в гроба му. . . Кажи му, че за да пороби тоя народ, той трябва да газни по неговите трупове.

Кръвта на поп Ангела, Хр. Грънчарова, Хр. Зографа, Папучийски и Димитрова няма да го остави спокоен никога. Комка когато вземе той, ще трепва (царя) и ще си припомнува кръвта на тия мъченици. Злото, което се старее да стовари на българските глави, да даде бог на неговата глава да се стовари. Три дни като пребита котка да се влачи и тогава да пукне.

А вам, мъченици за своята независимост, лека ви пръст! Разкажете на умрелите, че сте убити от руския цар, от руски рубли.

Само във време на Френската революция санкюлотите говореха с тоя език за европейските монарси; в ново време за подобни апострофи няма пример. Няма пример обаче и за поведението на Каулбарса и неговите агенти. Те вече без никакво стеснение прямо проповядваха бунт на населението. Във Варна руският консул викаше селяните от улицата и ги питаше: «Плащате ли данък? Ами защо да плащате? Нали знаете, че сега нямате княз?» Той поръчвал, когато пристигне Каулбарс, да

¹ *Славянин*, 7 октомври. Дядо Райчо биде убит в Пловдив в деня на Съединението от един русофил; поп Ангел Чолаков убит пак от русофили в Хаджи Елес през изборите в май 1886.

² *Независима България*, 1 октомври.

дойдат във Варна на тълпи със сопи в ръце, да окачат черно платно на една върлина и да викат пред консулството: «Не щеме това правителство! Искаме Русия!» «Ако някой ви срещне, казваше им той, и ви говори да се върнете назад, удрете със сопите, без да гледате кой е!»¹

Управляющийят окръга Петев се оплака на консула от тия агитации и му заяви, че снема от себе си всяка отговорност за последствията; консулт обаче, като прочел писмото, изругал разсилния, който го донесъл, и го изпъдил.

Посрещането на Каулбарса далече не бе тъй триумфално, както бе го мечтал консулт, и на 1 октомври Каулбарс замина обратно за Русчук. Тук той установи за известно време своята главна квартира поради близостта с Видин и Шумен, върху които той още разчиташе.

В Русчук имаше отново вълнения между военните. Филов се обявяваше вече открито против Регентството. По града се бе пръснала мътва, че гарнизонът чака да се върне Каулбарс, за да прогласи формално революцията. На 2 октомври д-р Вачов, д-р Жечов и З. Стоянов повикаха Радославова на апарата. Почна се по телеграфа следният разговор:

Те. «Казват, че тази вечер щели да обсадят телеграфа, също и управлението, да буйствуват, това подир пристиганието на Каулбарса. Филов постоянно се намира при Каулбарса и възможно е да са устроили това нещо с някои малки офицерчета. За тоя предначертан скандал ни съобщи сега Мантов и отиде да търси полковия, за да се земат мерки, или имаше надеждата на дружинните командири, че ще отстранят този скандал, но положително не можем каза. Каквото стане, ще съобщим. Беше най-добре да се изпрати една дружина от Търновски полк тук, за да държи равновесието, ако намирате за добре, може и сега да стане разпореждането за предпазване на злото.»

Радославов. «Кажете управителю да бъде нащрек е полицията. Споразумейте се с Драндаревски; Филов е отстранен. Приятелят², предполагам, е избрал (Русчук)

¹ Телеграма на управляющия окръга Петев, 3 октомври 1886. Архивът на Министерството на вътрешните работи. Тия инструкции консулт давал между други и на селянина Костов от Карагьол, на кмета от Пашакьой Д. Димов и на М. Иванов, русларски кмет.

² Каулбарс.

център за действие. Следете добре. Не се оставяйте само на военните.»

Те. «Имахме и друго да приказваме, но от това известие се смутихме. Ако можете, кажете ни числото на депутатите от наша страна.»

Радославов. «Имаме избрани всичко 524, от които 470 души чисто наши. Какво се смущавате така? Работете, господа, енергически. Отечеството има нужда от вашето съдействие. Малодушното няма да помогне.»

Те. «Добре. Сбогом. Отиваме да работим.»

По настояването на Радославова Филов биде наистина временно отстранен. Командуването на бригадата биде поверено на капитан Драндаревски, известен по своята решителност и по националистическия си фанатизъм. Всичко това не мина без инциденти. При предаването Филов издаде един приказ по бригадата, който бе оскърбителен за военния министър. Николаев го наказва с 15 дена арест. Филов, който бе старши по служба, му телеграфира от своя страна: «Арестувам ви на 20 дена домашен арест за произвол.» Тази оригинална преписка се завърши с едно ново наказание на Филова на един месец арест.¹

В същия ден биде уволнен от командуването на IV бригада и арестуван за неопределено време подполковник Шиваров, който бе си заминал от София без разрешение.²

Между туй от руското консулство в Русчук продължаваха опитите за революция. Либералите съобщаваха на Радославова:

Между войската главно е, че се пълват Блъсков и Дерманчев, а Филов подстрекава; Каулбарс е в изостанало отношение с последний. Файтони са откупени уж за път, а още никакво разпореждане няма. Той стои в консулството, малкото цанковисти го посетяват един по един и яръскат слухове, че ту за Букурещ, ту за Търново уж ще върви.

¹ Приказ № 301, 9 октомври. Приказът гласеше:

«Наказвам с един месец домашен арест с приставление на часов подполковника Филова за несъхранение на военно приличие при отношенията си със старшия и за крайне дрезките му телеграми.»

² Приказът гласеше:

«За неточното изпълнение на приказанията ми подполковник Шиваров се отстранява от командуването на IV пеша бригада и се арестува до особено разпореждане.»

Слуховете се пръскаха, за да се заблуди властта; тя обаче бдеше зорко. Мантов упражняваше върху града страшен надзор, плашейки света толкова със своя ръет на исподлин, колкото и със своята репутация на свирепост. Захари Стоянов от своя страна подигаше духа на населението чрез своя оптимистичен смях. В хумористическите писма, отправени чрез *Славянин* до Каулбарс, той подиграваше с безпощадна и весела ирония руските дипломати в княжеството. Когато се извърши превръщането в 1881 г., казваше той, Ернрот и Хитрово твърдяха, че това ставало по волята на руския цар: излезе селне, че било лъжа. Сорокин заявявал в Пловдив, че на императора било противно да произнесе името Румелия! когато се извърши Съединението, оказа се, че и това било лъжа. От всичко това Захари водеше заключението, че на руските дипломати не трябва много да се вярва.

Тогава, генерале, заявяваше той¹ на Каулбарс, да ми бъде простено, но като имаме пред очи миналото, да не би и твоя милост да си разбрал янлъш волята на царя, т. е. и вие да поизлъгвате тук-таме като Сорокина, Хитрова и Ернрота?

... Ако бяхте казали човешки, че свободата на България си остава непокътната, че волята на Русия е, щото Батенберг, право или криво, веднаж намразен от Русия, не може да бъде избран вече, и пр., и пр., то аз ви уверявам, че подир вас щеше да тръгне всичко честно и патриотично.

Противоречието между произкождението на Каулбарс, балтийски немец, и претенциите му да командува в България от името на славянството не можеше да бъде забравено в тази дипломатическа история, писана ден по ден от един фейлетонист. Захари го запитваше:

... Най-последно, генерал, вашето име — *Каулбарс* — май не прилича на славянско, казват, че сте били кален и варен немец, а немците, както казва вашият Катков, са заклетни врагове на славянството. На коя черква ходите? Целувате ли нашите свети икони? Истина ли е, че вие сте протестанти?

Тоя популярен хумор, груб, но пълен с краски и в движение, склонен пряко мярката към карикатури, но верен в основата си — тоя хумор на един дълбок психолог, който умееше да приказва с езика на народа, будеше по България широк радостен смях и разпръсваше тревогите от неизвестността на утрешните дни. А нужно

¹ *Славянин*, 7 октомври.

бе някой да размива България, защото събитията вземаха сѐ по-неблагоприятен вид и една катастрофа изглеждаше близка.

Докато в Северна България Каулбарс простираше между Русчук, Видин и Шумен мрежата на един военен бунт*, в Южна България Игелстром организираше за народно въстание русофилската маса. Партията на лъжесъединистите беше всецяло в услугите на руското консулство. Многочислена, дисциплинирана, фанатизирана също, тя разпространяваше революционната агитация много ловко. При все това властта бе в течение на вършените приготовления. На 26 септември някой си Б. Иванов, арестуван в Стара Загора, откри на прокурора един обширен план. Движението щяло да почне чрез чети. Устройвал ги един стар войвода на име Георги, родом от Панагюрище. Един македонец, именуем Ефрем Димитров, живущ във Варна, намерил във Варна, Русчук и Свищов хора за четници. Сам войводата щял да дигне една чета от Пловдив; в Търново и Орхание щял да събере момчета друг македонец, Ставре Симеонов. Русчуката и свищовската чети щели да ги командуват Димитър Паница и Стефо Македончето. Руското консулство в Русчук щяло да плаща на всекиго по 90 л. т. Четниците щели да бъдат въоръжени с пушки «Мартини». Сборният пункт на четите щял да бъде върхът Св. Никола, на Шипка; датата на въстанието — 27 октомври.

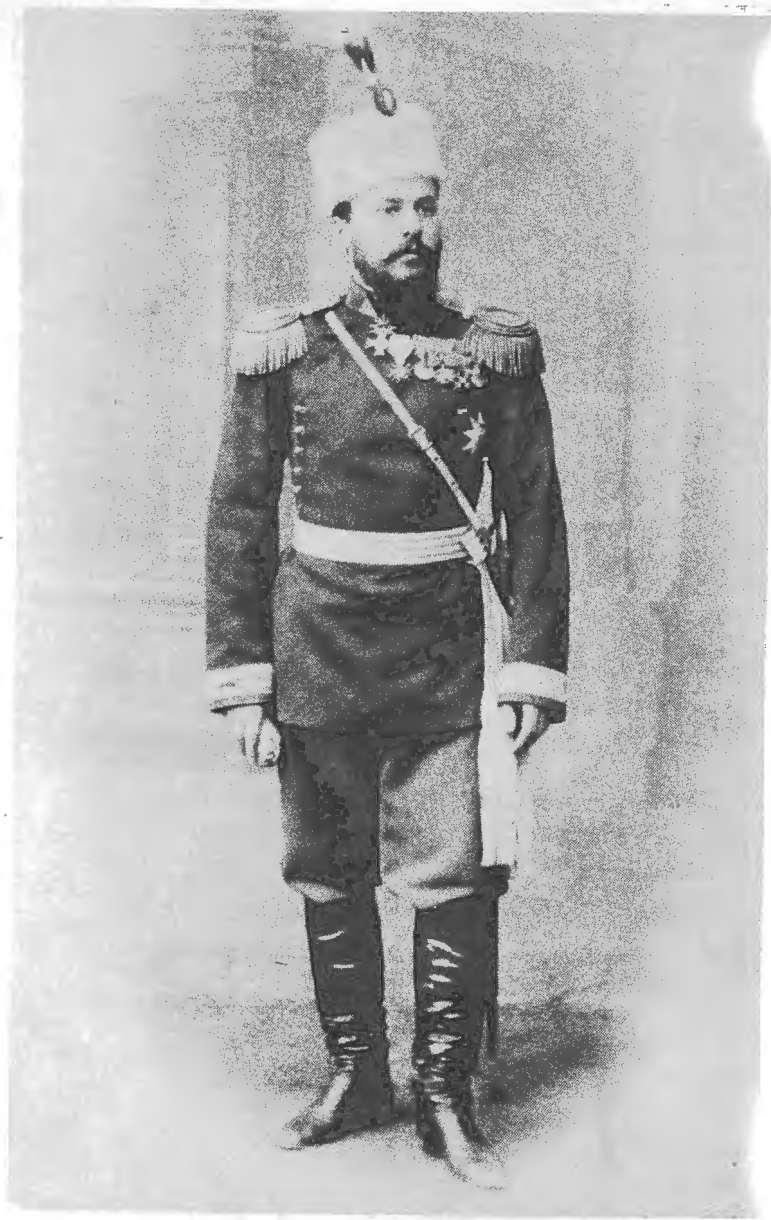
Какъв бе в тоя разказ делът на хайдушкия романтизъм и делът на истината? Администрацията вярваше, че всички тия подробности са верни. В Южна България владееше поради това голямо смущение. На 6 октомври д-р Стоянович повика от Стара Загора Радославова, за да му опише положението. Заведе се между тях следният разговор.

Д-р Стоянович. «Тези дни се съгледа едно извънредно агитационно движение от страна на опозицията в града и околията. Известно ви е какво е и защо настроението на населението у нас и колко малко трябва да се то възбуди към незаконни дела; заради това аз мисля, на това също мнение е и управителят Дагоров, че трябва да се туря Ст. Загорският окръг във военно положение. Този последният вярвам да ни телеграфира и сам. Какво ще прикажете?»

Радославов. «Там имате войска. Управителят нека

Капитан Вълко Велчев

Подполковник Сава Муткуров

Стефан Стамболов

Майор Христо Попов

Княз Александър I

Генерал Н. В. Каулбарс

Подполковник Димитър Филов

Александър Неклюдов

Лорд Роберт Солзбери

Депутацията при дворовете:
Д-р Константин Стоилов,
Димитър Греков, Кочо Хаджикалчев

Д-р Георги Вълкович

Фердинанд Сакскобургготски

Сър Уилям Уайт

Капитан Янко Драганов

НА ФОРЗАЦА
Българското народно събрание в Търново
10 февруари 1879

Приложения от фондовете
на Български исторически архив
при Народна библиотека „Кирил и Методий“.
Репродукции Николай Кулев

се споразумява с полковия и нека му съобщава редовно всичко. За военно положение няма нужда; администрацията не трябва да спи.»

Д-р Стоянович. «При всичко туй аз мисля, че обявяването окръга във военно положение би било необходимо за по-голяма сигурация. Пак ваша работа да направите, както намервате за по-добре.»

Радославов. «Сега е дълг на всички български патриоти да положат труд за запазване без извънредни мерки независимостта си. Нека Дагоров внимава добре и няма да се случи нищо особено, уверен съм.»

Д-р Стоянович. «Възможно ли е да ми съобщите нещо по хода на работите ни?»

Радославов. «Работите отиват добре. Великото събрание е свикано в Търново за 25 октомври.»

Удивителен е оптимизмът на Радославова през всичките тия събития. В никой момент той не изгуби своето хладнокръвие и своята вяра. Той крачеше край пропастите на историята, както сомнамбулистите вървят по стрехите ноще: без представление за опасността.

Ходатайство, за да се обяви военно положение, Радославов получаваше и от Пловдив. Тук положението бе извънредно напрегнато. В къщата на Найден Геров, руски поданик, и у русина Новицки се държаха всяка вечер тайни заседания, на които присъствуваха русофилските водители: М. Маджаров, Ив. Ст. Гешов, Д. К. Попов и др. Бе образуван един таен комитет, който действуваше под ръководството на Игелстрома и със средства на руското консулство. Властта знаеше за тия събрания на съзаклетниците, но не можеше да улови никакви доказателства. Най-сетне тя се реши да действува без външен повод: на 4 срещу 5 октомври бидоха арестувани Ив. Ст. Гешов, д-р Хаканов, Д. К. Попов. През нощта те бидоха преведени със затворени очи в стария конак и бити. Вследствие оплакването на Ст. Гешов, баща на Ив. Ст. Гешова и тъст на д-р Хаканова, окръжният управител П. Димитров заповяда на градоначалника да произведе дознание, но градоначалникът отказа, понеже делото минало в ръцете на следователя. По тоя побой се заинтересуваха и консулите, без обаче да могат да направят нещо в полза на жертвите. Макар военното положение да не бе формално обявено, всичката власт бе

в ръцете на капитан М. Савова, комендант на града, който не държеше сметка за никаква чужда намеса.

Въпреки това че опозиционното настроение бе най-силно в Тракия, че масата бе там по-наклонна към революционна инициатива — поради традицията от бившите въстания, — големите безпокойства за правителството идеха от Северна България, дето заговорът продължаваше по гарнизоните. В Свищов запасният поручик Константинов бе образувал таен комитет, към който принадлежеше повидимому и дружинният командир Мандаджиев. Във Видин почти всички големи военачалници бяха минали на руска страна. На 8 октомври тук пристигна капитан В. Тодоров, воински началник в Лом. Той бе организиран бунта в своя район и идеше да се споразумява с Видинския гарнизон. Вечерта се събраха той, Любомски и Белинов, за да обсъдят въпроса. Присъствуваше и секретарят на руското консулство Гранаулт. Белинов бе на мнение, че във Видин нищо не може да се направи, тъй като настроенето на гарнизона не било благоприятно. Тодоров и Гранаулт настояваха при все това да се действа, разчитайки на това, че гарнизонът ще се увлече подир Шумен. Съвещанието не доведе до никакъв резултат; отложи се за другата вечер. През деня обаче пристигна от София заповед за арестуването на Тодорова, който едва успя да избяга в Калафат.¹

Няколко дена подир това дойде във Видин един пратеник на Шуменския гарнизон, капитан Кожухаров. Той бе ходил в Русчук, за да се споразумява с Филова, но замина бърже оттам, защото Драңдаревски бе му влязъл в дирите. Във Видин Кожухаров очакваше да види един град в навечерието на революцията; срещна, напротив, само омърлушени лица.

Видях се с Любомски, разказва Кожухаров;² той ме предупреди, че щял съм да бъда арестуван, и ме посъветва да се върна обратно в Шумен. Каза ми да безпокоим Регентството и ако е възможно, да дигнем бунт. «Трябва, заявяваше той, да се избавим от Николаева и Муткурова.» Когато заговорихме за Видин, той отсече: «Тук нищо не можем да направим.» Белинов ми държа същия

¹ Заговорът бе открит от капитан Мечковев. — Архива на Военното министерство.

² Нека забележим, че Кожухаров откъзва, че е дошел във Видин да се споразумява с гарнизона за едно общо действие; но сведенията от архивата на Военното министерство говорят противното.

обезсърчителен език. «С тукашния гарнизон, каза ми той, бунт не може да се вдига. Моят авторитет е разколебан, откакто бях в София.»¹ Тъкмо тогава се получи телеграма, че го местят в Търново. Получи се тоя ден и друга една телеграма: тя се отнасяше до моегo арестуване. Опитах се да избягам с лодка по Дунава, но не успях.

Кожухаров биде задържан два дена във Видин и оттам изпратен под конвой в София.

Тоя нов арест можеше да възбуди още повече съзаклетниците от Шуменския гарнизон и да ги предизвика към революцията: той ги съкруши. Освен Козарова, който бе решителен човек, и Людсканова, който можеше да се ентузиазира, всичките други водители на заговора бяха със слабо сърце. Диков, тежък ум, се изтощаваше в мудни умозаключения и парализираше всичко. Той не бе човек нито на големите пориви, нито на големите планове. Храбър — да, но като войник; един от тия войници, които мрат охотно в един пристъп и се слисват пред един митинг. В заговора той се увлече малко по малко от другарство, от стеснение към другите, под натиска на тая инстинктивна солидарност, която поробява пасивните натура. Но когато видя, че кризата вече набляжава, че около него младите офицери на полка роптаят, че обръщът на законната власт се вие сè по-тясно около Шумен, той се уплаши. Арестуването на Кожухарова го отчая съвсем. Но да се върне назад бе сега невъзможно: нито другарите щяха да му простят, нито русите. Той можеше да излезе от заговора само като излезе от войската. Той подаде прошение да го уволнят и на 11 октомври оставката му биде прнета. Козаров и Людсканов последваха неговия пример.

Макар и уволнени, тримата командири стояха още начело на полковете. Заговорът формално не бе разтурен. Те се събираха тайно, крояха планове по инерция. В София впечатлението бе даже, че тъкмо сега, когато началниците на Шуменския гарнизон бяха скъсали законните си връзки с правителството, ще бъдат най-много изкушавани да се възбунтуват. Тревогата бе тъй голяма, че сам военният министър замина за Шумен.

Николаев пристигна на 14 октомври. «Вечерта, разказва той, свиках офицерите. Четох им нотация. Казах

¹ Белинов бе в София като член в комисията по изследването на преврата.

им: който иска да води политика, нека си хвърли погоните.» Тогава поручик Ив. Москов стана, скъса погоните си и ги хвърли под краката ми, като ми каза: «Нá ви ги, можете да си ги земете.» Аз скочих и извиках с ярост: «Ето резултата от агитациите! Погоните, гордостта на България, се тъпчат от самите офицери!» Москов си излезе. Подир него тръгнаха и неколцина други. Моментът бе много критически. Настана голяма тишина. Всичките бяха вперили очи в мене. Да бях здрефил за минута, изгубен бях. Аз казах няколко строги думи, но без да заплашвам; напротив, успокоих ги. «На миналото, казах аз, трябва да се тури точка. Нека да забравим всички раздори и от утре да си почнете военните занятия.»¹ Политиката оставете на министерството.» На другия ден арестувах Москов, без никой да се опита да го защити. Докато бях още в Шумен, новите командири взеха полковете.»

Новите командири бяха: капитан Лудогоров — на Преславския полк; капитан Кърджиев — на кавалерийския; Рясков — на артилерийския.¹ Бригаден командир на мястото на Шиварова биде изпратен капитан Велчев. По тоя начин опасният гарнизон — терорът на Регентството, надеждата на Каулбарса, изкушението за Северна България — мина изцяло в ръцете на националистическото офицерство.

Успоредно с тая тъмна и глуха борба с несигурните гарнизони правителството трябваше да води и една дипломатическа борба с Русия.

На 29 септември, деня след изборите, Начович посети Ласелса и поиска помощта на Англия, за да се тури по-скоро край на междуцарствието. «Вчерашните произшествия, каза той, и враждебността, която руските консули открито раздухват в страната, правят едно помирение с Русия безнадеждно и налагат необходимостта да намерим веднага едно разрешение на българския въпрос. Правителството би могло сега да свика немедленно Великото народно събрание, за да избере един наследник на княз Александра, но това би било безполезно, докато не ни е известно името на кандидата, който би бил одобрен от великите сили.»² Начович заяви, че съ-

¹ Рясков взе временно полка, додето пристигне капитан Увалиев.

² *Английската синя книга*, № 412.

щата постъпка е направил конфиденциално и пред другите агентства в София с изключение на руското.

Още на другия ден, 30 септември, лорд Идеслей отпраща до английските посланици в Берлин, Париж, Виена, Рим и Цариград едно окръжно, с което ги питаше: Какво впечатление са произвели случките в руското агентство в София? Как се гледа на молбата, отправена от Регентството до великите сили за разрешението на кризата?¹

Отзивите бяха съвсем неутешителни. Турският министър на външните работи смънка, че ще се съветва с колегите си; Калноки каза, че засега не бил наклонен да отправя нови предупреждения към Русия; в Париж на английския посланик вместо отговор зададоха въпроса: «Знаете ли какво мислят в Берлин?» Ди Робилант забележи «Трябва да се пита Бисмарк.» А Бисмарка английският посланик не можа даже да види.²

Европа се отдръпваше от българския въпрос и Англия пак остана лице с лице срещу Русия. На 2 октомври лорд Идеслей повика в министерството руския посланик фон Стаал и има с него крайно нервозен разговор.³

— Аз бях прав — каза му той, — като забелязах още отначало, че Каулбарсовото поведение в неговата мисия бе насочено повече да раздражнява, нежели да усмирява. Неговият език има повече тон на команда, нежели на съвет. Опитът показва сега, че той произведе само възбуждения и омраза. Похватите на тероризъм, проявени в последните избори, произхождат прямо или косвено от страна на опозицията и изглежда, да са били насърчавани от руските власти.

Като илюстрация на своите твърдения лорд Идеслей посочи на сцените, станали в двора на руското агентство през деня на изборите.

Посланикът го прекъсна, за да му забележи, че за тия сцени имало разни версии. Лично той знаел за тях само това, което чел по вестниците.

Лорд Идеслей пак се повърна на Каулбарса.

— Поведението на генерала — каза той — може да се осъди по две причини: първо, защото се опитва да

¹ *Английската синя книга*, № 415.

² *Ibid.*, № 424, 425, 426, 427.

³ *Ibid.*, № 430.

застрашава българите при упражнението на техните конституционни права, и, второ, защото иска да установи в княжеството една отделна руска власт, която е една обίδα (affront) за другите сили, участващи в Берлинския договор. Не зная доколко езикът, който държи генералът, е негов и доколко той изразява заповедите на неговото правителство, но във всеки случай аз не мога да не кажа, че то е недопустимо.

«Г-н де Стаал, пише Идеслей, каза пак, че за езика, държан от Каулбарса, не знае нищо повече от онова, което видял в печата; че по негово мнение генералът вършел всичко на своя отговорност.» След като пожертвува по тоя начин Каулбарса, посланикът каза няколко думи, за да защити неговата мисия. Той напомни специалния интерес, който Русия имала в княжеството, създадено с руски жертви.

— Русия — каза той — се старее да предпази България от анархията и тероризма, както Англия се грижи да поддържа ред в Египет.

Идеслей протестира против тази претенция да се уподоби България на Египет. Той протестира още веднаж и против похватите на генерал Каулбарса. Между туй посланикът му съобщи, че Русия е решена да не признае законността на изборите за Велико народно събрание.

В същия дух руските посланици говориха пред всичките велики сили. Европейските кабинети, които виждаха, че Русия усложнява положението и пресича всяка възможност за разрешението на българската криза, посрещнаха зле това съобщение. Ди Робилант забеляза на руския управляващи барон фон Мейендорф, че би било по-съгласно с общоевропейския интерес и по-практично за Русия да посочи тя един кандидат на българите, вместо да оспорва валидността на едни избори, които са станали сравнително много спокойно.¹

Докато, от една страна, съветваше Русия да бъде примирителна, ди Робилант предупреждаваше Регентството да бъде благоразумно. Той пишеше на италианския дипломатически агент в София граф де Сонас (4 октомври):

Ако постъпките на правителството или тия на Събранието пре-

¹ Италианската зелена книга, № 39.

дизвикат от страна на Русия една окупация и особено ако се заявя, че тя е временна, съмнително е много дали ще се намери някой от великите сили, която да даде ефикасна помощ на българите, понеже никой от тях не желае да поеме отговорностите за усложнения, на които би било невъзможно да се предвиди развитието и краят.²

Италианският министър съветваше българското правителство да се държи с «достойно благоразумие» (dignitosa prudenza).

Между туй Начович съобщи на дипломатическото тяло, че Великото народно събрание е свикано за 15 октомври. Нотата биде изпратена на 4 октомври. Същия ден пристигна в София и турският комисар Гадбан ефенди.

Като онези птици, които хвърчат над морето всякога, когато приближава буря, Гадбан се вестяваше всякога, в навечернето на някой остър момент на кризата. Той сириец, комуто носът бе от мукава, имаше чудесен нюх. Дебел и жив, комичен, трагичен, безконечен в своите разновидности, той тичаше — паляше, който би тежал сто кила — по агентствата, по министерствата, хлопаше на всичките врати, обещавахе на едните, обещавахе на другите, лъжеше всички и на всички правеше услуги, без да се знае в кой момент от кого е подкупен.

С пристигането си в София той заяви, че Нелидов и Портата се били споразумели върху българските работи и че той искал сега да помири Каулбарса с Регентството. В действителност той бе натоварен по настояването на руското посолство в Цариград да направи една анкета по изборите.³ Но той си задаваше сам другата мисия, преувеличавайки своята роля, за да може да оскубе и България, и Русия.

Гадбан най-напред посети Стамболова. Стамболов се безпокоеше много за поведенето на Портата. Той бе чул, че английското влияние отслабвало в Цариград, че Нелидов завладявал постепенно положението в Илджа. Напоследък султанът се бе даже противил много на назначението на Уайта за посланик в Цариград: това бе вече

¹ Италианската зелена книга, № 40.

² Английската синя книга, № 437.

На 10 октомври Қямил паша съобщи на управляващия агентството в Цариград Генович, че Гадбан нямал заповед да действа заедно с Каулбарса, а само да вземе сведения върху изборите. — Архива на Министерството на външните работи.

един много характеристичен признак за настроението на турските кръгове. Уайт биде при все това назначен. Между него и Нелидова щеше да се започне отново дуелът, който те водиха в конференцията по Съединението. Как щеше да се свърши тоя дуел? Без съмнение, Уайт имаше голям престиж пред турците; но и Нелидов представяше големи традиции. Турция винаги живее под най-последното впечатление на силата; а силата бе по-видимому на страната на Русия, която бе изпъдила княз Александра, напук на англичаните. Всичките интереси на нейното бъдеще караха Турция да върви по българския въпрос в Англия; всичките страхове на Абдул Хамида му шепнеха да слуша Русия. На коя страна щяха да натегнат везните? От Гадбана Стамболов очакваше да отгатне не цялата истина, защото сириецът бе лукав, но последната диагноза за султановите страхове.

Крайно любопитни бяха свижданията между Гадбана и Стамболова. Гадбан продължаваше безконечно своите посещения, повтаряше едни и същи мисли, едни и същи фрази, връзваше се в креслото със своя вид на хипопотам, рухтеше и чакаше да види Стамболова уморен, за да му изтръгне някоя важна дума, някое обещание. «Много проста май тая хитрост, бележи Стамболов в едно писмо. Това на е казва левантинска политика.» От своя страна Стамболов го посрещаше с една смес от фамилиарност и презрение, която различаваше всичките хитрости на сириец; понякога той издигаше тона, заплашваше го и го изпращаше зашеметен.

В дневника, който Стамболов е държал през цялото време на Регентството, той разказва подробно разговора си в Гадбана на 7 октомври.

«Вчера, пише той, като дойде при мен Гадбан, каза ми, че той бил пратен от Портата и от султана, за да се споразумее в Каулбарса за някои работи, които се отнасят до нашите в него споразумения. Аз помолих Гадбана да ми каже и точно определи каква е сегашната му мисия. Той отговори, че още не можел да направи това и че щял да ми съобщи за това след свиждането си с Каулбарса, като ме помоли да не свикваме Събранието, докато той не се окончателно споразумее с Каулбарса. Аз му възразих, че Събранието е вече свикано, че чрез телеграми е съобщено на представителите да отидат в Търново и че за това е съобщено на великите сили и

представителите. Остава само да се публикува указът, на който публикацията беше преустановена до идването му. Да отложим свикването ние не можем; защото няма причини за това нещо да стане, а още нямаме ние сами съставено убеждение, че от това ще излезе някоя полза. Ако отлагането може да послужи за примиряване и споразумение с русите, ние сме съгласни това да стане, но само за един определен и назначен с нов указ срок. След това още му разказах кои мотиви ни подбуждат час по-скоро да свикаме Събранието. «Вие не бяхте тук, му казах аз. Вие не знаете какви мерки и агитации употребиха русите, за да компрометират правителството и да направят бунт в страната. Пари, продукти, заплашвания, обещания и измама, всичко се употреби от русите, дано само сполучат да направят някои размирици. Ние оставихме Каулбарса да лудее и да опита всички — позволени и непозволени — средства срещу нас; защото вярвахме в нашата популярност и в благоразумието на народа и войската. Знаете ли коя е съкровената мисъл на русите? Те искат да си свикат едно Събрание, което да им е послушен слуга и да избере то руския цар за български княз, и понеже царят не може да дойде тука, то той да си изпрати свой комисар, който всичко да измени и да преобърне България на руска губерния. Това, докато сме ние на власт, няма да позволим да стане.»

Сетне аз пак попитах Гадбана защо е дошел в София и понеже той и сега ми даде уклончив отговор, то аз му казах: «Вие не искате да ми кажете каква е вашата мисия. Е, добре, аз ще ви кажа какво за нея зная. Вие сте изпратен от Цариград да се произнесете прави ли са нашите избори, или не. За да се убедите в това, вие имате две средства. Едното е да дойдете в Търново, да чуете и видите документите, по които Великото народно събрание ще прави проверка; другото е да направите и вие една статистическа обиколка по България като Каулбарса.» Тогава Гадбан каза, че не щяло да бъде зле да се направи нещо за приемането трите предложения на Каулбарса. Повечето от офицерите са пуснати. Остава само въпросът за Събранието. «Русия е една голяма сила, притури Гадбан. Трябва да се държи сметка за нейните искания, ако не ѝ ги дадете доброволно, тя ще си ги вземе сама. Аз ще потърся средство да направя един

златен мост за отстъпването на Русия, но вие трябва да имате пълно доверие в мен.» Като го изслушах, аз му казах: «Ние послушахме Каулбарса и снемхем военното положение. Ние пуснахме някои от арестуваните офицери и за да се примириме, ние можехме да пуснеме и останалите; но по кой начин няма да се съгласиме да се унищожат изборите, които направихме, защото знаете, че те са законни и редовни и защото, ако сега пак станат нови избори, ще има много кръвопролития и безредици. Русите ще гледат да настроят селяните срещу гражданите и сцените, които станаха в Дупница, ще се повторят на много места. Едно нещо можем да отстъпим и то е да отложим свикването на Вел. нар. събрание за 15—20 дена или за повече дена. Но това ще направим само тогава, когато успеете да ни примирите с русите. И те да се обещаят да не вълнуват народа и още да ни дадете уверение, че от тоя срок ще ни покажете кого да изберем за български княз. Инак без тия гаранции няма да отложиме. Аз щях да замина в сряда, но отложих за събота заминаването си, а и министрите за тогава ще останат, за да видиме какво ще направите с генерала. Ако сполучите в мисията си, ние незабавно ще отложиме свикването на Събранието.»

Когато в разговора с Гадбана му казах, че ние не разбираме поведението на Турция, която не само остави московците да хазяйствуват в България, но още иде и да им помага да се бържат в нашите вътрешни работи, Гадбан каза да не мислиме, че Турция не работи. «Кой спря Каулбарса да не ходи в Румелия? — Ние. Кой стана причина Каулбарс да не замине за Русия, но пак да се върне в София? — Пак ние. Значи, Турция не спи, а работи и защитава своите васали.»

Попитах Гадбана за кого трупат на румелийската граница войска и правят големи укрепления. Ако е за българите, могат да бъдат спокойни, кой няма да ги напада. Ако е за русите, това ни дава повод да мислиме, че те са се отказали да бранят Балканите в една война с Русия. На това Гадбан не ми даде положителен отговор, но само даде да се разбере, че войската и укрепленията не могат да бъдат правени само за българите.

После се докоснахме и по други въпроси. Ако ние не приемем турските и руски предложения, могат да се опитат да окупират България. Че това го искат и мислят

русите, няма никакво съмнение. Каулбарс даже е говорил Клименту, че Турция с исканието на Русия ще окупира Тракия и България и че за това имало вече споразумение. «Добре, казах аз, ако това е така, аз мога да ви обявя, че ние се не боим от турска окупация; защото вие ще дойдете в България и след шест месеца или година вие ще бъдете принудени да си отидете. И ние пак ще си останем свободни. Но не е така с руската окупация. Ако московецът дойде в България, той няма вече да я напусне. И тогава ние завинаги ще пропаднем, а след някоя година и Цариград ще влезе в ръцете му, а за това, ако ни пита Европа, от турската и руската окупация коя предпочитаме, ние ще предпочетем първата.»

Гадбан пак потрети да ме моли да отложим свикването на Велико народно събрание, но аз му казах, че това ще зависи от резултата на неговите преговори с Каулбарса, от предложенията му, които след това ще ни направи, като му казах още, че понеже Каулбарс пратил на правителството нота, в която казва, че всяко наше разпореждане, противно на неговите искания, се счита за незаконно, то ние ще публикуваме указа за изборите, за да бъдем обезпечени за всеки случай. Така се разделихме, като трая визитата на Гадбана цели четири и половина часа.

Докато траеше нашият разговор с Гадбана — Радославов дал разпореждане и указът за свикването на Народното събрание се отпечатил.»

На часа седем Гадбан се върна при Стамболова и почна да се сърди за обнародването на указа. Стамболов не искаше да признае, че Радославов е действувал на своя глава, без да му обади. На упреците на Гадбана той отговори с по-тежки обвинения. Той пише в дневника си, че му казал:

«Понеже идете да ме мъмрете за неща, които не съм ви обещал, каза той на Гадбана, то позволете ми да ви забележа, че днес, като ви питах ходихте ли у Каравелова, откак сте дошли тука, вие ми казахте, че не сте ходили, а между това излиза, че вие, щом сте дошли в София, още вечерта сте отишли у Каравелова, което той сам ми събщи. Ако искате да имаме взаимно доверие, трябва да си говорим истината, инак ще се всее помежду ни недоверие и общата ни работа няма да сполучи.»

«Това като казах, продължава Стамболов, Гадбан се

изчерви и изпоти и мен ми се стори, че от срам се зачерви чак и негова картонен нос. В разговора си, който след това имахме — защото Гадбан и след тоя казус не си отиде, но продължи своята арменска визита, — аз попитах Гадбана защо не покаже нам или министру на външните работи книгите си.¹ За да разберем в качество на какво се той праща при нас, защото официалното му назначение като член в Акувската комисия не може да има нищо общо с неговите сегашни думи и действия. На това Гадбан възрази, че той бил императорски комисар, но не като предшественика си Нихад паша, а с по-широки права и прерогативи, че той досега бил употребяван за много важни работи като за Съединението, за преговори с княза по протокола² и пр. и че му се виждал чуден моят въпрос за книгите му.

Аз му отговорих, че за това искам да видя книгите му, за да уразумеете с какво е благоволила сега Портата да го натовари и дали той при нас е пратеник, или при Каулбарса; защото от думите му излиза, че главното му послание било до Каулбарса. «Ако е така, казах аз, то аз не мога да разбера като за какво друго ще говорите с генерала освен за нашите вътрешни работи, защото, ако е въпросът за някои работи международни, то за тая цел могат да се разговарят в. везир с Нелидов, а не вие с Каулбарса. Във всеки случай предупреждавам ви още отсега, че ако вие се сговорите за някои наши вътрешни работи, без да искате съгласието ни, няма да сполучи мисията ви. Още една забележка: ние ако видим, че има полза от вашето предложение за отечеството ни, ще го приемем и ще направим отстъпките; но ще ги направим на Каулбарса, а не вам; защото тогава ще ни кръстят туркофили и русите ще гледат поне по тоя начин да ни скомпрометират, понеже другояче не можиха, и да произведат срещу нас мятежи.»

От Гадбана и тоя път Стамболов не можа да научи нищо положително; но от неговото поведение заключи, че руското влияние в Цариград не е тъй подавялюще, както някои го представляваха и че всичко се е ограничавало в добрата воля на султана да помогне на едно

¹ Иска да каже: акредитивните писма.

² Касае се за протокола на турско-българското съглашение по румелийския въпрос, което биде санкционирано от конференцията на посланиците в Цариград (1886 — март).

помирение между княжеството и Русия, за да няма лично той главоболия.

В тия дни Стамболова тревожеше и друг един слух: напоследък се бе говорило много за някакво споразумение между трите империи върху българската криза. В дневника си той бележи и за разговора, който имал по тоя повод с Бурияна (9 октомври):

«След пладне идва при мене австрийският агент Буриян, комуто се оплаках, че не само не виждаме никаква действителна поддръжка от Европа, но още европейските сили не искат да пуснат агентите си да дойдат в Търново. Още му казах, че по стигнали до нас слухове вече имало споразумение между трите империи по българските работи и че съгласието било Русия да не окупира България, а Германия и Австрия да не признават Регентството и да оставят инициативата на Русия за избиранието на български княз. Буриян ми каза, че това не е истина. Такова споразумение нямало. Ако агентите не са дошли в Търново, причината е българското правителство, което съобщило, че в Търново ще се правят само проверки и може да се видоизмени Регентството, но за избора на княз нищо не им било казано.

Буриян ми още каза, че Австрия признава нашите избори за свършено вътрешна работа и правото на В. народно събрание е да се произнесе то за тяхната законност и валидност.»

По въпроса за изборите Каулбарс оставаше, значи, уединен между агентите.

Каулбарс бе още в Русчук, но много озадачен. Всичките хоризонти на неговата политика се бяха затворили. Позивът му към населението се завърши с печалната сцена във Варна; един подир друг гарнизоните изклинчаха. Не оставаше сега друго средство освен това, което бе намислил сам императорът: военните параходи. На 4 октомври генералът изпрати дълга телеграма до Гирса, с която обясняваше своя двоен неуспех с насилията на властта, която не оставяла да отиват при него нито гражданите, нито офицерите. Освен това в България владеело впечатлението, че Европа поддържала силно Регентството.

В преговорите с офицерите от разните гарнизони, съобщаваше той, последните ми обръщат внимание на това, че из София по-

стоянно се получават официални сведения, разпространявани от привилегированите агенти за туй, че сегашното правителство се ползува с поддръжката на европейските държави, представителите на които дават съвети на регентите да не правят никакви отстъпки на нашите искания, като ги уверяват в готовността на Европа да отклони намерението на Русия да вземе България. Тъй също негласно съветват българските управници за новото избиране на принца Батенберга.

Вследствие на това, чест имам най-покорно да помоля васше високо превъзходителство да благоволи да направи разпореждане за заминаването на военни параходи във Варна. По нямане шифър на Министерството на вътрешните работи аз не мога да имам непосредствени сношения с временния одески генерал-губернатор.

След три дена — които той по всяка вероятност употреби, за да добие съгласието на Бисмарк — Гирс отговори, че е дадена заповед на два военни клипера да тръгнат за Варна, щом се приготвят за път. На Каулбарса се пратиха същевременно инструкции да заяви на българското правителство, че ако случаите на насилие се повторят, Русия ще прибере до най-крайни мерки.

Като почувствува зад себе си военна сила, Каулбарс не мислеше вече освен как да ускори развязката. Той почна сега всеки ден да бомбардира правителството с ноти, една от друга по-повелителни. На 7 октомври той телеграфира на Начовича, за да се оплаче от администрацията, която не оставяла депутациите да му се представят, изтезавала селяните, които се срещали с него, устраивала шайки, за да тероризира населението и малтретираща даже и руските поданици. Начович препрати това оплакване в Министерството на вътрешните работи, което отговори, че властите давали на Каулбарса всичкото законно съдействие. «Колкото за твърдението на генерала, пишеше Радославов в сложената от него резолюция, че шайки и някакви го безпокоили, чест имам да кажа, че подобно нещо няма, освен ако руският агент обича да квалифицира мирните български граждани с това име.»¹

Начович отговори с едно окръжно до агентите в София (10 октомври), че администрацията се е държала неутрално навсякъде, дето минал Каулбарс, че никакви

¹ Архива на Министерството на вътрешните работи.

насилия не са били отбелязани от нейна страна, но че министърът на вътрешните работи щял да произведе анкета, за да накаже виновните, ако такива се окажат.

Полемиката върху случките с руското агентство в София през деня на изборите между туй не бе свършена. На 8 октомври Неклюдов възразяваше на Начовича, че не можел да повярва на версията на Радославова, тъй като той сам с очите си видял безчинствата на полицията. Това, на което той бил очевидец, го карало да вярва и на сведенията, които идели от всички краища на провинцията за буйствата на администрацията и на правителствените партизани. «Тия сведения, казваше той, ни говорят за нечути преследвания, за затваряния, толкова жестоки, колкото и незаконни, за хора, умрели под удара на сопата, за кражби и за изнасилвания на жени, вършени от представителите на публичната власт.»¹

В тия оплаквания имаше нещо вярно. Без съмнение терор съществуваше; случваха се побоища: в Сливен например един русофил на име М. Греков биде изтезаван ужасно по заповед на окръжния управител Минко Радославов.² Русите обаче преувеличаваха. И когато в една нота, пълна с ирония, Начович поиска от агентството (10 октомври) да му даде един списък на изнасилените жени, на хората, убити със сопа, и пр., Неклюдов се намери в затруднение и не можа да отговори.

На 10-и сутринта се върна в София и Каулбарс. Същия ден той посети Гадбана и някои други дипломатически агенти, на които каза, че в провинцията имал чудесен прием и че страната била всецяло за Русия. Той твърдеше велегласно, че под гнета на русофилските елементи правителството щяло да бъде принудено да се оттегли. От тая самоувереност на генерала бе се вече смутил и Ласелс. «Има наистина признаци, пишеше той на лорд Идесля, че ако не бъде подкрепено, правителството не ще бъде в състояние да противостои дълго на давлението, което Русия упражнява върху тази страна.»³

Положението бе действително критическо. Великото народно събрание щеше скоро да се събере и нищо не бе направено от великите сили, за да се споразумеят

¹ Италианската зелена книга (Annexo II), стр. 68.

² Оплакванията на М. Грекова се намират в Архивата на Министерството на вътрешните работи; те са сърцераздирателни.

³ Английската синя книга, № 472.

върху един кандидат. Между самите управляющи съществуваше голямо колебание. На 6 октомври Стамболов и Муткуров посетиха Ласелса и му говориха за нуждата да посочи на Събранието един общ кандидат на Силите. Те заявяваха, че ако Силите не могат да се съгласят върху едно име, Събранието ще избере някой принц, за когото да има вероятност, че ще бъде одобрен от Европа; като най-подходящ те посочиха Валдемара, син на датския крал и брат на руската царица. «Ако, казахте, тъй избраният княз не бъде потвърден или откаже да приеме престола, един път ни остава отворен: да помолим Александра, когото всякога сме считали като свой княз, да се върне в България и да спаси страната от анархията и разорението, които я заплашват.»¹

Начович бе на друго мнение. Той поддържаше пред Ласелса², че не трябва да се пристъпва към избирането на един княз, без да има сигурност, че той ще добие санкцията на Европа. Според него Великото народно събрание трябвало да изпрати немедленно една депутация при великите сили, за да узнае тяхното мнение.

Между туй на 12 октомври Каулбарс съобщи официално³ на Начовича, че руското правителство, «като счита за незаконно Събранието, което ще се открие в Търново, няма да приеме нито едно от неговите решения от каквото естество и да са те». В същия ден руските посланици заявиха на европейските кабинети, че понеже руският консул във Варна бил един вид обсаден от партизаните на Регентството и руски поданици били малтретирани, императорът дал заповед, щото два клипера от черноморската ескадра да заминат за Варна.

На другия ден, 13 октомври, органът на Цанкова в *Светлина* излезе с особена притурка, в която съобщи, че клиперите вече потеглили от Одеса. Новината произведе навсякъде грамадно вълнение. И националисти, и русофили помислиха за минута, че руската окупация е вече на прага на България.

Когато се пръсна в столицата този ужасен слух, Стамболов бе вече заминал за Търново (11 октомври) заедно с Муткурова и Радославова. Той бе обладан от много мрачни предчувствия.

¹ *Английската синя книга*, № 451.

² *Ibid.*, № 458.

³ *Италианската велена книга* (Annesso II), стр. 73.

«По пътя, пише той в дневника си, аз си отпочинах, поизбистрих главата си и за много работи мислих и си правих предположения.

Русите не искат да признаят В. н. събрание. Те си отишли много надалече и надали ще им бъде възможно вече назад да се върнат. Що ще трябва да правим ний, ако те не поискат да признаят и се не съгласят да утвърдят княза, когото ще изберем? Можеме ли ние да разтурим В. н. събрание, или да останем пак на власт до произвеждане избори? Не ще ли стане в такъв случай нужно да предадем другиму властта? На кое лице ще дадем ние тая власт, когато руските приятели са готови да предадат България на русите и да ги повикат сами да дойдат да ни окупират. Що да се прави? Тия и много други въпроси се въртяха из главата ми и не ми даваха покой из пътя. А между тем времето беше от най-приятните. Дните бяха от тия, за които нашите хора казват, че са останали от лятото.»

В селото Микре на 13-и сутринта един конен стражар донесе телеграма от Луканова, която известяваше за предстоящото пристигане на руски параходи във Варна. В първия момент пътуещите управници на България останаха като смаяни от тази новина. Но това униение бе кратко.

«Тия известия ни попариха като слана, пише Стамболов. Ако русите са дошли дотам, то окупацията е на вратата на България. Що да правиме? Да се предадем ли на русите, като приемем самоволно всичко, що искат? Или да чакаме и ги оставим да си вземат насилком всичко, което би те могли и би им позволили европейските сили да вземат? За нас въпросът е решен — ние бихме били по-съгласни да видим руска окупация, отколкото сами да напишем и подпишем своята смъртна присъда. И така хайде за Ловеч, че там да видиме що ще правим!

Из пътя ний говорихме с Муткурова и Радославова за тая работа. Моето мнение беше, че щом видим русите да правят десант във Варна, да заповядаме на войските, там находящи се, да се оттеглят, а ние в един ден да отворим Събранието, да протестираме срещу вандализма и грабителството на казаците, а да изберем за княз на България Валдемара.

Във военно отношение аз имам начертан план, който

да тури русите в безизходно положение и да спаси честта, а може би и свободата на България. Планът е следущият: да оттеглим всичката си действующа войска във Видинската крепост, дето да се укрепим и да не се сдаваме на русите без бой. Това наше поведение ще ги тури в много трудно положение; защото ще им бъде твърде трудно да ни нападнат и бомбардират и за да вземат крепостта, ще им трябват 50—60 хиляди войска. Видин има доста топове, към които може да се добавят още три-четири батареи. Храна можем да внесем 4—5 милиона оки жито. Държавното казначейство може тоже там да се пренесе. Муниципалитетът и припаси за оръдията да се внесат във Видин от Русчук, Шумен и София. Така щото да се приготвим да издържим една обсада от 10 месеца, без да усетим нужда от нещо. Ще се осъществи ли тоя мой план, ако русите дебаркират България, или не — това аз още не мога да кажа; но мисля, че вече друго средство не ни остава, защото твърдоглавият московец от други резони не иска да разбере. Ако изберем и укрепим един як и непристъпен пункт, ние можем да спечелим доста време, а дотогаз може и да се образува някоя европейска коалиция, която да пребие ръцете на московеца, за да му мине ищахът да посяга на чуждо нещо. Но дано дадеше бог да не дебаркират русите, че нека тоя план остане без последствия.»

Муткуров и Радославов се съгласиха със Стамболовия план. Никаква смела мярка не плашеше Радославова, а Муткуров бе сега винаги готов да бъде третият, дето има вече двама. Тримата те изпратиха до управляющия окръга във Варна следната телеграма:

Ако би русите да искат да направят десант, войските няма да стрелят срещу им, но да се оттеглят по шосето към Шумен и да не правят никакви нападения, докато не получат от правителството изрична за това заповед. Русите се мъчат да предизвикат българското правителство на някоя крайна постъпка, за да оправдаят окупацията. Бъдете предпазливи! Съобщете полковому командиру.

Регенти: *Стамболов*

Муткуров

Министър: *Радославов*

Другите членове на правителството бяха пръснати. Николаев бе на път за Шумен. За Начовича не се знаеше даже къде е. Той се обади по телеграфа от Свищов

и попита главния секретар на министерството Панайотова какво казва дипломатическото тяло. Панайотов прати Вернаца* по агентствата. Представителите на Италия и Германия заявиха, че не знаят нищо. Австрийският агент Буриян бе по-добре осведомен. Той обади, че Русия предупредила великите сили, че праща двата военни парахода само за да защитават руските поданици. Неговият съвет бе правителството да не се тревожи много, но да бди, щото да не се появи никакво стълкновение между населението и руските моряци в случай че те излязат в града на разходка.

Ласелс бе още по-насърчителен. Той бе вече получил от Цариград известие, че Портата считала изпращането на клиперите неоправдано и протестирала против тази мярка на Русия. И Ласелс посъветва: «Не се вълнувайте; не давайте голямо значение на тия параходи. Избягвайте всякакви конфликти.» «Освен това, съобщаваше Панайотов на Начовича¹, г-н Ласелс уверява, че се известил от верен източник, какво Каравелов заявил, че няма да отиде в Търново, понеже руските кораби били във Варна.»

През деня Каравелов бе срещнал наистина едного от дипломатическите агенти, комуто казал, че клиперите са първа стъпка към руската окупация и че той не може да се солидаризира с политиката на своите колеги от Регентството.² Не бе само Каравелов, който се уплаши от руската военна демонстрация. Всички по-слаби натури се намираха под давлението на най-мъчителни догадки. Мнозина вече мислеха как да установят пред русите едно морално alibi. Ив. Ев. Гешов готвеше оставката си и търсеше предлог, за да я подаде.

Каулбарс се възползува от тази видима в София паника, за да направи един голям удар: на 14 октомври той подаде на правителството следната нота:

Принуден съм да ви съобщя от името на императорското правителство, че ако офицерите, участващи в преврата на 9 август, бъдат предадени на наказание, то такава една стъпка ще бъде претрпана като прямо предизвикателство към Русия, след което император-

¹ Вечерта, на часа шест и половина, Панайотов събщи мнението на агентите в една дълга депеша до Начовича. — Архива на Министерството на външните работи.

² *Английската синя книга*, № 493.

ското правителство ще счита себе си в право да прибегне до най-крайни мерки.

На тази нота се даде голяма гласност. Чрез своите агенти руските консули я пръснаха между населението, като забелязваха, че тя е последният опит на Русия да се разбере с княжеството по мирен начин. Във Варна консултът я прочете и на офицерите, на които обърна сериозно внимание върху морската демонстрация. «Параходите, казал той, няма да си отидат, додето Русия не възстанови в княжеството своите специални права, които и Силите вече ѝ признават.»¹ Той заплашил, че ако стане нужда, параходите ще бомбардират града.

На 13-и през нощта пристигна «Забяг»². Сутринта целият град се стече на пристанището, за да го види. Населението бе дълбоко разтревожено. Смутена бе и властта: на всяка минута можеха да се случат инциденти. Военните телеграфираха в София за инструкции. Паприков им подписа: да не се срещат българските офицери с руските; да се поставят в казармите дежурни офицери, които да не пропускат никого; да се пуснат патрули по града; кръчмите да се затварят рано и пр. От своя страна Радославов, за да ободри духовете, прати окръжно до управителите да съобщят на народа, че Европа не позволявала на Русия да предприеме никакво действие против княжеството и че клиперите ще си отидат, както са дошли.

Тоя оптимизъм, който бе още мним, но звучеше победоносно, подразни ужасно Каулбарса. Той искаше да се знае непременно, че демонстрацията е сериозна. На 15 октомври той телеграфира на Начовича:

Предвид разпространявания от правителствените агенти слух, че уж пребиванието на военните параходи във Варна нямало значение, принуден съм да ви предупредя, че пристигането на тия параходи съставлява прямо и непосредствено последствие на това, което имах честта да донеса до вашето знание в нотата ни от 7 октомври, № 29, и че те не ще закъснеят съвсем решително да докажат своето значение, ако се повторят печалните факти, указани в споменатата нота.³

¹ Депеша от капитан Обрешков до Военното министерство, Архива на Военното министерство.

² «Забяг» имаше 12 топа и 155 матроси.

³ Касае се за нотата, която Каулбарс бе изпратил до Начовича от Русчук.

Разгласяването на Каулбарсовите ноти, алармистическата агитация на русофилите, която намираше потвърждение в изпращането на двата клипера, държаха страната в най-голяма тревога въпреки успокояванията на Радославова. Както в навечерието на сръбското нападение, всеки ден се явяваха нови мълви. На 15 октомври околийският началник от Самоков питаше министерството: «Вярно ли е, че руски войски слезли във Варна?» В Южна България се бе пръснал слухът, че три хиляди селяни вървели срещу столицата. В София пък се говореше, че Шумен въстанал и прогласил Каулбарса за диктатор.

В това време Николаев бе вече напуснал Шумен, дето бе усмирил гарнизона, и се намираше във Варна. Тук той завари офицерството в отличен дух. «Параходите произведоха ожесточение, нежели страх» — телеграфираше военният комендант на града до Паприкова в София.¹ Но какво щеше да стане в бъдеще? Щяха ли русите да извадят матроси на брега, или демонстрацията им щеше да се ограничи с чисто моралния ефект? Радославов бе изпратил вече до управителя една оптимистическа депеша, но на нея се погледна малко недоверчиво. Стана нужда по искането на военните, щото Николаев да потърси мнението на Начовича. На 16 октомври Начович отговори:

Вероятната цел обаче ще е да се уплаши населението и да се упражни натиск върху правителството, за да се подчини на всичките требования на генерала Каулбарса; а може би да се предизвика някой конфликт, за да се окупира Варна и по-нататък. Тия планове и намерения могат да се осуетят по мое мнение чрез щателно избягване конфликти с консулството и поданиците, чрез едно умерено и тактично поведение срещу тях и чрез крайно търпение срещу всичките техни провокации.

Но Каулбарс не се задоволяваше вече с предизвикателства; той сега прямо заповядваше. След като бе настоял на 14 октомври да не се екзекутират арестуваните офицери, на 16-и той вече изискваше направо тяхното освобождение. Той пишеше на Начовича:

«В допълнение на депешата ми от 14 октомври моля ви да освободите немедленно всичките офицери, аресту-

¹ Архива на Военното министерство.

вани по преврата на 9 август, и да ме почетете с отговора си в най-къс срок.»

Пред великите сили Русия оправдаваше тая брутална намеса на генерала в делата на правосъдието със слуховете, че българското правителство мислело да осъди офицерите по къса процедура и да ги разстреля набърже, преди да може някой да се застъпи за тях.¹ По тоя повод Гирс бе телеграфирал на руските посланици да поискат застъпването на европейските кабинети в София, за да се отклони Регентството от едно намерение, което било от естество да предизвика от страна на Русия най-крайни мерки.

Силите посрещнаха много скептично алармата, подигната от руската дипломация; те обещаха да се осведомят чрез своите представители в София. Вернаца, до когото агентите се отнесоха за справка, можа лесно да ги убеди, че нямаше нищо истинско в тия слухове, тъй като следствието не бе още привършено по преврата на 9 август и за насрочване на процеса още не беше ставало дума.² По тоя въпрос проговори най-сетне и Бисмарк чрез своя син граф Херберт той заяви на посланиците в Берлин, че руските страхове за някакво немедленно разстрелване на виновниците по преврата били досущ безосновни.³ Тогава, уловен в лъжа, Каулбарс се принуди да разправи на своите колеги, че сведенията му идвали от някои български чиновници и от самите семейства на арестуваните.

Между туй клиперите стояха пред Варна и чрез тях двусмислената руска политика продължаваше своята игра. Пред европейските кабинети руската дипломация заявяваше, че двата военни парахода ще се ограничат да защищават руското консулство в случай че то бъде застрашено; в същото време Каулбарс тръбеше открито, че те са първата стъпка към военната намеса на Русия. Опасното в случая бе да не би под предлог на защита на консулството да се извадят моряците на брега и да се даде на окупацията фактическо начало на изпълнение.

За да се предотврати тази възможност, правител-

ството взе всички разпореджения; но от своя страна руският вицеконсул във Варна въстана срещу тия предпазителни мерки. На 15 октомври той се яви при управляющия окръга Петев и след като руга пред него Регентството с най-циничен език, бидейки във формено изстъпление, той поиска¹: да циркулират свободно по селата агентите, които той прашаше, за да разпространяват Каулбарсовите ноти; да не пречи никой на населението, за да отива в консулството; да се вдигнат патрулите, които пазеха дебаркадера, и пр. Петев обеща всичко, освен да махне патрулите; но на това именно най-много настояваше вицеконсултът. Между тях се заведе тогава извънредно остър спор. Вицеконсултът бе дързък млад човек; Петев — страшна хаймана. За да се сбият, бе останало твърде малко. На излизане консултът заплаши, че ще бомбардира града.

Тая нервност на руските консули спрямо предпазителните мерки на правителството откриваше техния план: те мислеха да предизвикат инциденти, които да превърнат дипломатическия конфликт между България и Русия във въоръжено стълкновение, след което не можеше вече да не последва и окупация. Такова едно стълкновение щеше да извади и севернобългарските гарнизони из тяхното колебание: защото в своите хипотези русите предвиждаха винаги едно въстание в България успоредно с руското военно действие — едното трябваше да оправдае в очите на Европа другото.

В свързка с тоя план правителството бе се научило, че в отсъствието на министрите и регентите, които щяха да огидат в Търново по случай Великото народно събрание, Каулбарс мислел да произведе революция, начело на която щели да стоят някои съмишленици на Цанкова, а може би и Каравелов.² Това стана причина, за да се прогласи (15 октомври) военно положение в целия Софийски окръг. Каулбарс мислеше да се противопостави и на тази мярка, но правителството бе го преварило и при гърмежа на топовете указът бе вече обявен на населението. Тогава генералът телеграфира на Начовича в Свищов: «Позволете да ви дам съвет да отмените обнародваното днес положение.» Съветът бе наивен и не можеше да не усилни подозренията на правителството.

¹ Италианската зелена книга, № 54.

² Италианската зелена книга, № 56.

³ Английската си ня книга, № 517.

¹ Архива на Министерството на вътрешните работи.

² Италианската зелена книга, № 53.

На 17 октомври пристигна във Варна и вторият руски клипер «Память Меркурия». По-голям от «Забяга», той имаше 18 топа и екипаж от 418 моряци. Тоя път впечатлението от руската демонстрация като че ли е било по-силно. Въпреки уверенията на агентите правителството помисли, че Русия може да е решена да отиде докрай. Както бе казал изрично ди Робилант, никоя европейска сила нямаше да се вдигне да гони русите от България, щом еднаж кракът им стъпи в нея. Трябваше поне от българска страна да не се дава никакъв повод за внезапното инсцениране на един свършен факт, трябваше да се направят на Русия всички отстъпки, които да я обезоръжат пред Европа. Събрани на съвет в Търново, министрите и двамата регенти — Стамболов и Муткуров — решиха да направят една голяма морална жертва: да освободят провинените по преврата офицери. На 17 октомври вечерта Начович телеграфира на Каулбарс:

В отговор на вашата депеша от 16 т. м. имам чест да уведомям васе превъзходителство, че според сведенията, получени от компетентните военни власти, взети са необходимите мерки, за да се удовлетвори желанието, изразено от вашата гореспомената нота.

Още същия ден всички офицери, арестувани по преврата, се пуснаха на свобода. От главните виновници — Бендерев и Груева — се взе поръчителство: Д. Тончев — етана поръчител на Бендерев и Камбуров — на Груева.¹

Освобождението на офицерите бе несъмнено един дипломатически успех за Русия, но успех, чисто отрицателен: за разрешението на кризата в руска смисъл не се правеше ни крачка напред. Русия искаше едно от двете: или образуването на едно българско правителство, което да ѝ бъде всецяло подчинено, или окупация.

¹ На чуждите кореспонденти, които бяха в Търново, направи странно впечатление, че след като бидоха освободени, Бендерев и Груев дружеха с министрите и регентите. Същия ден, когато излязоха от затвора, те бяха на чай у Радославова. Тук бе и Захари Стоянов, който вакачи двамата офицери за начина, по който се оставиха да ги арестува в Рахово един рибарин. «Не желаехме да проливаме братска кръв» — отговори Бендерев, който винаги позираше. Груев, човек чистосърдечен, го прекъсна: «Ами секирата?» Тогава той разказа как станала цялата сцена. Те били тръгнали по Дунава с лодка, но щом се отдалечили малко от брега, чули се виковете: «Стойте!» Лодкарят поиска да се върне, но Бендерев му казал: «Ти знаеш ли кой сме ний? Ние сме Бендерев и Груев!» «А, тъй ли?» — извикал лодкарят и грабнал секирата. Тогава двамата офицери се подчинили.

За първото пречеха самите българи; за второто не се съгласяваше Европа. На Русия бе оставена от Силите само свободата да заплашва: тя заплашва отначало с думи, сетне с демонстрация на военна сила, но по-нататък не можеше да иде. «В българския въпрос, казваше старият Бюлов на Хохенлое, русите не знаят как да излязат от фаталното положение, в което ги поставиха инструкциите, дадени на Каулбарс лично от императора.» Друго средство не оставаше за Русия, освен да върви по наченатия път: да създава конфликти, разчитайки, че те ще докарат една развязка, каквато тя не можеше да наложи направо.

На 18 октомври Каулбарс изпрати телеграфически до Начовича в Търново следния ултиматум:

Ежедневно повтарящите се както в София, тъй и в другите градове на България насилствени действия против руските поданици и срещу лицата, ползуващи се с руско покровителство, турят и императорското руско дипломатическо агентство в невъзможност да стои по-нататък в настоящето положение.

Като се обръщам сега към вас с искането да се приемат най-енергични мерки за прекратяването на означеното положение, считам за свой дълг да ви предупредя, че в течение на *три дни* ще чакам изпълнението на означеното искание и че ако не получа удовлетворителен отговор, ще бъда принуден да напусна България заедно с цялото агентство, като стоваря на настоящето българско правителство отговорността за всичките последствия.

Кои руски поданици бяха пострадали? И какви бяха тия лица, които се ползували с руско покровителство?

Очевидно Каулбарс искаше да предизвика по каквото и да е начин един разрыв. Но правителството не можеше да знае за какво е нужен тоя разрыв на генерала: за да предизвика военна намеса или за да си отвори път за своето връщане в Русия. На всеки случай по настояването на Стамболова то реши да се покаже търпеливо докрай. Същия ден (18-и), на часа пет вечерта, Начович отговори от Търново, че Радославов е издал окръжно, с което дава най-строги заповеди, за да не се допуснат никакви насилия върху русите и ползующите се с руска протекция.

Нотата свършваше с това предложение:

При това имам честта да моля ваше превъзходителство да благоволите и да ми известите на кое място и кои руски поданици и лица, които се ползуват от руското покровителство, били преследвани,

за да може правителството да издири виновните и да ги предаде на съд.

Всичката тази дипломатическа разпра ставаше бърже, като че ли историята тропаше на прозорците. Щом получи нотата на Начовича, Каулбарс възрази в същата минута. Неговото възражение е много странно. Той забравяше вече специалния предмет на своята постъпка, повръщаше се към миналото и от него изваждаше един общ обвинителен акт, неопределен и следователно недостъпен за никакво опровержение. Каулбарс телеграфираше:

Получих вашия отговор на днешната ми нота. Предвид явното нежелание на българските управници да изпълнят исканията на Русия и предвид на многото печални факти, на които аз бях свидетел от деня на пристигането ми в България — факти, твърде добре известни на самото българско правителство, — не намирам за възможно да влизам в обясненията, искани във вашия отговор.

След това считам за дълг да ви предупредя, че при първото насилие, което би се случило, където и да е на българска територия, ще бъда принуден да прибегна до мерките, указани от мене в нотата ми от 18 октомври.

Баснята за вълка и агнето добиваше още веднаж една дипломатическа илюстрация: на всяко оправдание на България Каулбарс отговаряше: «Ще те изям!» За правителството не остана вече никаква надежда да примири Каулбарса с отстъпки. Не оставаше, освен да се направи ново ходатайство пред Европа. На 19-и Начович телеграфира на главния секретар в Министерството на външните работи Панайотова:¹

Съобщете конфиденциално и немедленно на агентите, че от последните ноти на генерала Каулбарса и от другите частни данни правителството е дошло до заключение, че руският дипломатически агент е решил да напусне България и да предизвика може би окупацията на Варна и че търси благовиден предлог и средство да хвърли отговорността върху правителството.

Опасението на правителството се потвърждаваше косвено и от други сведения. Във Варна се забелязваха от страна на параходите явни признаци за близко действие. На 19 октомври гавазинът на руското консулство, придружен от двама моряци от клиперите, бе отишъл

пред затвора и бе извикал на арестантите¹: «Не бойте се, братя, след три дена ще ви освободя.» Три дена, това бе срокът, даден от Каулбарса на правителството. Каквото можеше да има тъмно в тия думи на гаваза, вице-консултът го допълваше от своя страна: той ходеше по пазара и заявяваше, че днес-утре окупацията ще бъде свършено дело.

При такива предвестия се откри на 19-и Великото народно събрание.

¹ Архива на Министерството на външните работи.

¹ Телеграма на управляющия окръга до Радославова. — Архива на Министерството на външните работи.

V

Октомврийските бунтове

Каравелов и русите. — Опасенията на Стамболова. — Рапортите на Грекова от Цариград. — Един разговор с екзарха. — Промяна в Регентството. — Преговорите на Стамболова с Цанкова. — Възбуждане у националистите. — Инцидентът с Неболсина в градския съвет. — Бунтът в Панагюрище. — Бунтът в Бургас. — Залавянето на Набокова. — Руският консул във военнополовия съд.

Великото народно събрание бе свикано за 15 октомври, но то се откри четири дни по-късно. Формалната причина, за да се отложи то, бе закъснението на няколко народни представители; в действителност правителството чакаше да се изясни положението, създадено от руската демонстрация във Варна. То се изясни донейде обаче в лоша смисъл и Събранието трябваше да почне заседанията си при най-печални перспективи.

Въпреки обичая никой от дипломатите не дойде в Търново. Отначало агентствата бяха мислили да изпратят по един секретар, който да следи за пренията; но Калноки възрази, че Събранието ще се занимава изключително с въпроси от вътрешен характер, към които Европа не може да прояви непосредствен интерес. Мотивът бе съвсем несъстоятелен: задачата на Събранието — изборът на нов княз — бе, напротив, в голяма степен и колкото засега, преимуществено европейски въпрос, но Силите, които не искаха да се делят една от друга, се съгласиха с австрийския министър.¹

В Търново не дойде и Каравелов.

След случката във Военното министерство Каравелов

бе лишен фактически от своето звание на регент. Министерският съвет бе постановил да не го допуска вече на своите заседания.¹ Със Стамболова той се срещаше още сегиз-тогиз; но всички министри бяха прекъснали личните си сношения с него. Той впрочем почти не излизаше вън от къщата си. Един тесен кръжок от приятели, които му бяха и фанатични поклонници, съставляваше всичкото негово общество. Чрез тях той имаше още илюзията на някакво господство върху умовете; действителното му влияние в страната беше обаче съвсем незначително.

Революционните времена издигат хора с крайни мнения: Каравелов искаше да бъде умерен. По всичките съдбоносни въпроси той заставахе на кръстопътя с едно книжно мнение, досущ неприложимо. На русофилите той правеше упрек, че продават България заради своето властолюбие; на националистите — че я погубват със своите предизвикателства. По свалянето на Батенберга той пак поправяваше историята в името на своя логически ум: в неговите очи превратът бе престъпление, а контрапревратът — авантюристическо дело. Едната част низложи княза, другата го върна; и двете според него постъпили безумно. В *Търновска конституция*, възобновена след вдигането на военното положение, той караше Никифорова да пише:

Както действието на първата част на войската бе военна революция — пронунциаменто, — така също и действието на втората. Поведението на първата част е осъдително, развращающе и деморализирующе, но и поведението на втората не е за одобряване и на практика се оказа, че поведението на втората част, в смисъл на деморализация на войската, така също и даже е повече пагубно, защото във втората революция или контрареволуция пръв участие почти повече от половината от войската, следователно районът на разпространението на революцията бе по-голям, нежели в първата революция, в която зема участие само твърде незначителна част от войската.²

В България имаше за преврата две мнения: едни го наричаха подвиг, други — предателство; Каравелов остана на средата сам и се откъсваше постепенно от реалната политика.

¹ Това постановление бе взето, за да се даде удовлетворение на Радославова.

² *Търновска конституция*, 27 септември.

¹ *Английската синя книга*, № 494.

Когато пристигна Каулбарс, той почна обаче да кло- ни повече към Русия не от симпатии, а от страх. Той казваше, че трябва да се отстъпи на генерала, защото, ако той си отиде, на негово място ще дойде руска войска. Искането да се отложат изборите за Велико народно събрание той намираще «и уместно, и право»¹. Когато правителството отговори с отказ, Каравелов предвидя за България най-страшни последствия; при пристига- нето на клиперите той изтръпна.

Всичко показва, пишеше *Търновска конституция*, че ний се намираме в предвечерие на една възможна руска окупация и че думите «последно предосторожение» вероятно показват, че ако не се образуми българското правителство и после тая мярка, то ще последва окупация на България от руските войски.

Отсега вече отстъпчивостта на Каравелова ще расте съразмерно с неговия страх. Указа за военното поло- жение в Софийския окръг той с мъка подписа; в Събра- нието не рачи да се яви, макар да бе дал на Стамболова изрично обещание, че ще потегли за Търново три дена подир него. Обаче оставката си не желаше да даде, защото разчиташе още на един политически обрат, който да го наложи на неговите колеги от Регентството. Той правеше следното умозаклучение: Русия няма да търпи Радославова; Европа не ще Цанкова; трябваше, значи, един човек, който да даде на Русия исканото удовлетво- рение, а пред Европа да представлява самостоятелността на Княжеството. Тоя необходим човек той виждаше в себе си. Затова, от една страна, той поддържаше връзки с Каулбарса, а, от друга страна, не искаше да губи и съ- прикосновението си с народното правителство. За- това тронната реч, с която се откри Великото народно събрание, носеше и неговия подпис.²

¹ *Търновска конституция*, 27 септември.

² Тронното слово занесе у Каравелова за подпис главният сек- ретар в Министерството на вътрешните работи Илия Луканов. Ето и телеграмата, която Луканов прати по тоя повод на Стам- болова:

«Каравелов подписа тронното слово, като каза, че против съ- държанието му изцяло той няма нищо, даже го намерва за доста добро, но последните думи «Да живее независима и свободна Бъл- гария!» му се виждат като едно неуместно подчеркване. На някол- ко пъти му задавах въпроса за настроението на русите и за него- вото мнение относително мерките за избягването на окупацията, но той не даде отговор. Каза, че не знае и че едва ли не сам Каулбарс

Докато Каравелов, затворен в къщата си, гадаеше бъдещето с помощта на исторически аналогии и чакаше, щото една голяма криза да го извади на сцената като спа- сител, Стамболов полагаше в Търново върховни усилия, за да предотврати всяко сътресение.

До пристигането на клиперите Стамболов не вярва- ше във възможността на една руска окупация. Сега тя непрестанно мъчеше неговия дух. Наистина Ласелс и Буриян казваха от София: «Не се безпокойте!»¹ Но Стамболов знаеше, че нито Австрия, нито Англия ще обявят война на Русия, ако тя заеме Варна. Най-много- то, което можеше да стане, то бе да поискат тия Сили компенсация срещу руската печалба: Австрия — в за- падната половина на Балканския полуостров; Англия — в Афганистан.

Стамболов беше по природа мнителен. Към това се прибавяше и фактът, че с европейския дух той никога не се почувствува в родство. Той се осланяше на Евро- па по необходимост, без да вярва на нея,* без даже да я цени. Нямахше нищо заповедническо у него освен голя- мата ясност и дисциплина на ума. По наклонностите си, по своя възглед върху живота и нещата, по впечатле- нията, които се натрупват у човека в юношеството му и господствуват неусетно над неговото съзнание, той бе славянофил — един славянофил с широка душа на из- точен човек.

Но от източните хора той се отличаваше по едно много високо и понякога трагично чувство за отговорността. От въстанията той бе запазил твърде горчив спомен. Той знаеше какво значи да си водил народа си към пора- жение. Под неговата весела външност се криеше крайно чувствителна натура, в която моралните въпроси се поставяха с мъчително напрежение. Поет по душа, той имаше моменти на униние; но унинието му не идеше никога от недостиг на воля, а от величината на неговия дълг.

Какъв беше неговият дълг сега, когато голяма на- паст застрашаваше България? С големи терзания той си

знае точно намеренията на царя. Между другото Каравелов каза, че царят бил много зле настроен, но се предпази да даде каквото и да е мнение.»

¹ Телеграма от Панайотов до Начовича в Търново, 19 октом- ври. — Архива на Министерството на външните работи.

задаваше тоя въпрос, откакто бе в Търново. Ако неговата личност бе пречка за помириенето с Русия, той бе готов да се оттегли; но той не искаше, щото оставката му да бъде дезертърство; той щеше да си иде, след като осигури за България всичките възможни шансове за избавление. Тъй се породи у него идеята да се преобработва Регентството.

За една промяна в Регентството най-много настояваше в своите депешни от Цариград Греков.

Греков бе изпратен със специална мисия при Портата по съвета на Англия. Понеже Гадбан бе подкупен от русите и защитаваше в рапортите си политиката на Каулбарса, Греков биде определен да осветлява великия везир и посланиците върху истинското положение в България. Той трябваше да действа пред Портата и за определянето на кандидат за българския престол.

Греков изпълняваше мисията си по най-съвършен начин. По своята забележителна култура той бе много добре подготвен, за да се сношава с европейски дипломати. Годишите бяха усмирили в него буйността и бяха дали на големия му естествен ум пълна зрелост. Той имаше такт, светски обноски и тоя изглед на достойнство, който трябва за турците. С Кямил паша той завърза отлични отношения. Всички посланици го посрещнаха добре, даже и руският. До положителни резултати той не можа обаче да дойде.

Най-напред Греков посети екзарха, за да узнае от него какво е положението в Цариград. В своя рапорт от 12 октомври той съобщаваше на Начовича:

Днес видях българския екзарх, с когото говорих надълго. По сведенията, които той има, русите не желаят да окупират България, защото мислят, че към това ги бута Англия, за да може да състави коалиция против тях и да се разреши Восточният въпрос против руските интереси. Руският посланик му казал, че Русия не може да иска окупация, защото тя не е готова за война и не може да знае колко от европейските сили ще бъдат против нея и кои ще бъдат те. Русия желае да остави на България вътрешна самостоятелност и самоуправление, но тя иска да разполага с външната ѝ политика и да има в ръце българската войска, така щото, когато настане време да се разрешава Восточният въпрос, да може напълно да разчита на пълното и безпрекословното съдействие на освободената от нея страна.

Руското правителство няма доверие на днешното правителство

и Регентство и затова желае неговото сваляне; обещанията на последното, че то ще съдействува да се избере княз, който да е приятел на русите, не ги задоволява, защото те искат заедно с това да установят в България (едно управление), ако и конституционно, но в таква форма, щото бъдещият княз да има достатъчна власт, за да бъде лично отговорен пред русите за вървежа на работите в България. Личното мнение на екзарха е, че трябва да се направят отстъпки на Русия, защото иначе България се излага на голяма опасност.

Екзархът бе в това време доверено лице на руското посолство и няма никакво съмнение, че Нелидов бе му казал върху намеренията на Русия цялата истина: това бе старата програма на Милютина и на Обручева. Но освен Нелидова тая програма нямаше друг представител в руската дипломатия. Събитията бяха оставили сега в Петербург само две крайни течения: едното искаше да се дигне ръка от България, като се изостави тя на нейната съдба; другото ратуваше за окупация. Със своите сравнително умерени възгледи Нелидов бе едно закъсняло ехо от времето на Александра II. Че той искаше да се избегне окупацията, това е сигурно; но че Каулбарс искаше да я направи неизбежна, и това бе от ден на ден по-осезателно.

Греков щеше да се намери скоро, без сам да си дава отчет за това, под впечатлението на тази умереност на Нелидова и неговите съвети ще идат постоянно да искат от Регентството по-голяма отстъпчивост. Това настрояние толкова повече се усилваше у Грекова, че в Портата той не намираще никакво насърчение. «Холик при великия везир — телеграфираше той на 12-и, — той ме прие доста любезно, но от разговора заключих, че не трябва да чакаме от него решителна и твърда политика.» Кямил паша му каза, че трябва да се търси изход от положението, създадено от отказа на Русия да признае законността на Великото народно събрание, и че най-разумно ще бъде да се даде, докле е време, някакво удовлетворение. «Какво удовлетворение може да се намери?» — попита Греков. Везирът отговори, че не желае да задава формално тоя въпрос на русите, защото те ще станат още по-взискателни, но обеща да види Нелидова и да го разпита отдалече. От своя страна Греков питаше Начовича: «В случай че русите поискат изменението на Регентството и на правителството, желая да

ми съобщите какво е мнението на правителството по този въпрос. Не може ли да се приеме да влязат в правителството и цанковистите?»¹

На другия ден, 13 октомври, Греков биде приет от Нелидова.

Разговорът ми с посланика, пишеше той на Начовича,² беше много интересен, той ме прие доста хладно, отурдися ме и замълча, като ме гледеше постоянно право в очите. Аз му изказах целта, за която съм бил изпратен в Цариград, да изложа на Високата порта и на неговото (на Нелидова) правителство положението, в което се намира България, и да може да се вземат мерки, за да се тури край на това положение, като ги уверя същевременно, че правителството (българското), като знае опасността, на която се излага България с преизбирането на княз Александра, няма да действа за неговото преизбиране и е готово да тури всичкото си старание и да употреби всичкото си влияние, за да се избере за княз лицето, което бъде приятно на Русия, че правителството ще прокара бездруго кандидата из Русия, защото целият български народ е единодушен, за да покаже този знак на привързаност към Русия.

Посланикът ме изслуша, без да ме прекъсва, но като свърших и мълкнах, той ме обсипа с един непреставяющ порой от аргументи и доказателства. Аз се опигах да го прекъсна някъде пъти, но безуспешно, защото той продължаваше да приказва.

Личи от писмото на Грекова, че и той не му останал дължен, колкото се отнася до богатството на аргументите и разточителство във фразата.

Най-после му казах, добавяше той, че аз ходатайствувам пред него да осветли правителството, че не е в интереса нито на Русия, нито на България да се продължава това положение, че това ще има пагубни последствия, че не трябва да се дават причини да се възбуждат и така възбудените вече страсти и че трябва императорското правителство да даде съгласието да се избере княз, като благоволи същевременно да ни укаже кандидата, който би му бил приятен, като му дадох най-големите уверения, че правителството взема ручателство, че то ще прокара кандидата, който бъде приятен на Русия, и това без големи усилия, защото всичките българи желаят да се даде удовлетворение на Русия и да се подобрят отношенията ни с нея.

От това първо свиждане Греков излезе доста смутен.

¹ 12 октомври.

² 14 октомври.

Умереността на Нелидова се състоеше в това, че изглеждаше да не иска окупация; но към помирение и той не бе много наклонен, поне засега.

«Както видиш — пишеше Греков на Начовича, — русите не са разположени да действуват в помирителен дух, пък не може и да се разчитва, че ще им се направи сериозно препятствие, за да не отидат, докъдето искат; затова политиката *d'ure résistance à outrance*¹ може да представлява голяма опасност за самостоятелността на България; затова мисля, че не ще бъде зле да се иницирира² една по-отстъпчива политика и във всеки случай трябва да се приготви терен за едно отстъпление в ред, за да може да се избави България от йогубване.»

В заключение Греков пак предлагаше да се състави, докато заседава Великото народно събрание, ново правителство и ново Регентство, в които да участвува и партията на Цанкова. След вестта за изпращането на руските параходи във Варна той настоя на своите внушения с още по-силна енергия. Съветът му добиваше той път голяма тежест, защото идеше едновременно със сведенията за неизцеримата мекушавост на Турция.

Портата съветва, съобщаваше той, в случай на дебаркиране да не се прави никакво съпротивление на русите и да се оставят да влязат на българска територия; това нещо според мен поне доказва, че Турция, ако и да не желае окупирането на България от братушките, но ако такъва случайност се представяше, тя ще има доста широко сърце, за да принесе и това злополучие, ще си кръстоса ръцете и ще остави да ни окупират; може в такъва случайност, толкова угрожаваща самото съществуване на турската империя, да се реши да напише една платоническа нота.

Песимизмът на Грекова схождаше напълно със собствените впечатления на Стамболова. Отстъпките, които Греков бе намерил за нужни след разговорите си в Цариград, Стамболов бе ги намислил сам по внушението на своята съвест. Щом като за България се представляваше един шанс да излезе от кризата, без да пожертвува независимостта си, той не можеше да се колебае: както Цанков в 1883 г. бе се помирил с Начовича, за да възвърне конституцията, тъй и Стамболов се опита да се спогоди с Цанкова, за да предотврати окупацията.

¹ Крайно противостоение.

² Да се почне.

С водителя на Цанковата партия в Събранието Симидова Стамболов бе стар приятел: те бяха работили заедно като революционери във Влашко и по-сетне начело на либералната партия, преди тя да се разцепи. Стамболов повика Симидова, изложи му искрено своите страхове за бъдещето на България и го покани да му съдействува, за да се спаси страната от гибел. Стамболов говори много красноречиво; у Симидова затрептя струната на миналото; почувствуваха се и двамата. Симидов, както много привърженици на Цанкова от провинцията, бе в душата си националист; той не изпитваше отношение на Русия това рабско чувство, което хвърляше кръжока на Цанкова в София: Данева, Людсканова, Сарафова и пр., в краката на Каулбарса. Той се съгласи с радост на Стамболовите предложения, на които склони и цялата своя група. Оставаше да се придобие сега одобрението на Цанкова, пред когото същия ден почнаха постъпки.¹

На 20 октомври Стамболов телеграфира на главния секретар в Министерството на вътрешните работи Луканова:

Идете при г. Цанкова и съобщете му, че сме готови да сформирваме ново правителство, което да започне преговори с русите, за да се прекратят взаимните недоразумения. В правителството ще влязат представители от всичките партии, които съществуват у нас. Събранието е готово да изправи всичко, което го би съветвали за благо на отечеството. Нека Цанков укаже на лицата на партията му, които би могли да влязат в правителството, и дали той може да работи с Каравелова, защото Муткуров и аз ще подадем оставка от Регентството. Чакам скорошен отговор.

Същия ден и Симидов прати на Цанков следната телеграма:

Предвид трудните обстоятелства, които прекарва отечеството ни, Стамболов е съгласен и ме натоварва да ви предложа да вземете участие в състава на едно ново Регентство с ново министерство. Нашите политически приятели се присъединяват към мен, за да ви помолим да приемете. Не оставяйте да загине отечеството. Забравете миналото и мислете за бъдещето.

Луканов изпълни мисията си и докладва на Стамболова:

«Излизам от Цанкова. Той каза, че ще отговори, след

¹ Цанков, пропаднал в изборите, бе в София.

като се съветва със своите. Но в тая минута дойде Людсканов да пита дали може да се иска съвет от Каулбарса. Какво казвате?»

«Възможно е» — отговори Стамболов.

Малко по-късно с една нова телеграма Луканов донасяше, че Цанков питал колко хора от неговата партия би влезли в Регентството и министерството.

«Понеже правителството ще бъде смесено, отговори Стамболов, понятно е, че от партията на г. Цанков ще има двама в министерството и едно в Регентството.»

Планът на Стамболова бе три партии да участвуват в управлението: националистите, т. е. либералите, които вървяха с него и Ралославова, консерваторите и партията на Цанкова.¹ Цанков изглеждаше наклонен да приеме тази комбинация. Тя му се нравеше преди всичко с това, че изключваше Каравелова. Стамболова той считаше за свой ученик и в лъното на душата си го обичаше; с консерваторите той също можеше да работи, както в 1883 г. Лошото влияние на неговите съветници го отклони обаче от първия му порив, който бе добрият. Балабанов, Людсканов, Сарафов, Данев, целият кръжок налегна върху Цанкова да откаже; защото те се наляваха, че ще вземат чрез него като човек на Русия цялата власт. Полир това Каулбарс, който не желаше никакво помирение, а търсеше да изостри кризата, победи и последните колебания на стария държавник.

На 20 октомври вечерта Симидов получи следната телеграма от Цанкова:

От страна на Стамболова Луканов ми събщи днес същото нещо. Ето що му отговорих: «Скърбя за лошото положение на работите, което се създаде. Като по-стар, позволете ми да ви дам един съвет за благо на отечеството: Регентството и министерството трябва да се оттеглят, събравшите се в Търново представители трябва да изкажат желание да се състави министерство без регентство със съгласието и одобрението на Русия. Г. г. регентите и министрите, а тъй също и представителите ще принесат в тия критически времена голяма услуга на отечеството чрез подобна постъпка.

Надея се, че вие, наши съмишленици, и всички ония, които желаят доброто на отечеството, ще действуват в горнята смисъл, защото това е единственият способ, за да се избави страната от

¹ «Стамболов», от Бимац, София, 1896, стр. 102.

явната опасност. Аз всякога съм готов, колкото ми е възможно, да действувам за благото на отечеството.

Д. Цанков

Мълвата за Стамболовите преговори с Цанкова се пръсна същия ден в София и произведе голямо вълнение. Чу се, че регентите си дали оставката и че правителството паднало. Дипломатическите агенти се ватекоча в Министерството на външните работи за новини. Някои от тях казали: *C'est une chose grave.*¹ Бяха се разтревожили и военните. Рачо Петров повика Захари Градинарова в Търново и води с него по телеграфа следния разговор:

Рачо Петров. «Тук ходят безпокоителни слухове, като например за променяването на правителството, назначение на ново министерство, в което да участва Каравелов и Бурмов. Кои са причините, които накарала правителството да отпусне арестуваните офицери? Как отиват работите с приятеля², за когото се говори, че утре щял да си отива?»

З. Градинаров. «Събранието е солидарно с правителството, никакви безпокоителни слухове не вярвайте; никакво ново министерство няма. Каравелов е презрян от цялата камара. Освобождението на арестуваните е по натиска на приятеля. Работите превъзходно добре. След няколко дена ще избираме княз, навярно Валдемар. Приятелят може да си отиде, но нищо особено от неговото отиване. Тук всичко е тихо. Там как е?»

Рачо Петров. «Тука сега е превъзходно. Кажете на военния министър да се извика и Любомски от Видин, защото бунтува офицерството. По какви съображения трябва да се избере Валдемар? Какво поведение държи опозицията? Ще изкажат ли съболезнование на бившия ни княз? Как стои въпросът за окупацията? Капитан Савов от Пловдив иска Пазарджишки и Пловдивски окръзи да се обявят във военно положение. Това да се съобщи военному министру.»

З. Градинаров. «Добре. Сега отивам при военния министър и ще му съобщя за Любомски. Валдемар трябва да се избере отнемайгъде. Опозицията, както знаете, държи винаги противното. Аз зная, че ви стряска една

¹ «Това е опасно.» — Депеша от Панайотова до Начовича. Архива на Министерството на външните работи.

² С думата «приятеля» те означаваша Каулбарса.

депеша от Симицова към Цанкова, но това е нула. Окупация никаква, нито дума даже не може да става за такъв нещо. За исканието на капитан Савова ще говоря този час министру. Бъдете спокоен във всичко.»

Твърде характеристичен е този разговор между военния и депутата: нито единият, нито другият си даваха сметка за сериозността на момента. Такова бе настроението на цялото болшинство в Търново; една крайна самонадеяност и пълно неведение за опасностите.

При това в деня, когато Захари Градинаров и Рачо Петров намираха положението за «превъзходно», то се бе още влошило: един значителен скандал бе станал в София и едно малко въстание бе избухнало в Перушица.

Скандалът бе предизвикан от руския поданик Неболсин, юрисконсулт на градския съвет. Понеже кметството бе разтурено, няколко чиновници от Министерството на вътрешните работи и на финансите отидоха начело с градоначалника А. А. Хранов да поемат делата от съвета и да ги предадат на една временна комисиция. Когато тази формалност се извършваше, влезе надейно Неболсин, пиан, и се хвърли на едно канапе. Поканиха го да си отиде, той се съгласи; сетне се върна и заяви: «Не хочу!» Тогаво Хранов се принуди да вика стражари, които го извлякоха навън със сила. Подир един час яви се един от секретарите на руското агентство Сонов и поиска да състави акт за обидата, нанесена на Неболсина. «Актът е вече съставен» — отговори Хранов. Сонов си отиде, след като протестира още веднаж. До вечерта се получи от Каулбарса следната нота:

Искам, щото Хранов да състави протокол в присъствието на секретаря, на агентството и да се извини в присъствието на градския съвет; в противен случай искам неговото уволнение.¹

Въстанието в Перушица бе по-тревожен факт, отколкото нотите на Каулбарса. То бе дело на комитета, основан от Д. К. Попова и който заседаваше в къщата на Новицки, на пътя за станцията, близо до Костяки Пеев. Планът бе движението да почне най-напред в родопските села от Пловдивския окръг, където русите бяха раздали кринки във време на окупацията. Главният организатор бе Никола Гатев, който бе из-

¹ Начевич направи позив към патриотизма на Хранова, който на 26 октомври сам си подаде оставката.

брал за център с. Яворово (Конушка околия). Оттук той действуваше във Воден, Куклин, Бейково, Ситово, Дядово и пр. В Перушица агитираше Никола Гичев, агент на Найдено Герова; в Панагюрище — Митю Гичев. От всички тия пунктове населението трябваше да се подигне и да върви в Пловдив, за да провъзгласи оттам Каулбарса за диктатор.

В Яворово стана само една проста демонстрация. Н. Родопски и Н. Гатев събрали една малка група и тръгнали да обикалят околните села, за да ги канят на бунт. Те стигнали до с. Карагач, тук били зле посрещнати и се върнали назад. В Перушица въстанието бе формено. То стана по традиционните вече образци. Сутринта камбаните почнаха да бият. Събра се публика; явиха се оратори, които държаха фантастични речи: те разправяха, че руски войски слезли във Варна и едновременно тръгнали за Търново, Шумен, Русчук и Видин; че Регентството било свалено, а Великото народно събрание — разпръснато и пр. Когато се свършиха речите, тълпата (тя се състоеше от 100—120 души) издигна знамето и обиколи селото, пеейки:

Бой, бой искаме ний.

На връщане тя даде сред селото един залп. И пак се държаха речи. Сетне въстаниците се почерпиха. Между туй от Пловдив Митю Гичев, който бе обещал да донесе инструкции, не пристигаше. Зароди се безпокойство. Къде обяд от тълпата останаха само 20—30 души. Надвечер те взеха знамето и го занесоха в местността Св. Троица. По пътя за Пловдив и Чурен те поставиха стража. На другия ден пристигна войска и ги излови.

Когато новината за перушиченското въстание пристигна в Търново, властта бе го вече потушила. Затова впечатлението бе слабо. Стамболов предвиждаше обаче и други движения, които можеха да бъдат може би поопасни. Без съмнение, те щяха да бъдат смазани, но с кръвопролитие, а това рискуваше да даде на русите желания предлог за окупация. Най-доброто средство за защита оставаше според него едно сплотяване на всички партии около девизата за националната независимост. На 22 октомври той пак накара Симидова да направи нов опит. Симидов телеграфира на Цанкова:

Стамболов не приема без Регентство. Мнението на цялата опозиция е да се състави едно Регентство от трима души, взети от всичките

партии; също и за министерството. После — да се отложат заседанията на Събранието до споразумение с Русия. Ако това споразумение е невъзможно, да се произведат нови избори под грижите на голямо ново правителство. Отговорете веднага.

И тоя позив остана безплоден. Сега Цанков настояваше да се предаде цялата власт в ръцете на доверени хора на Русия, т. е. нему и на тия, които ще посочи Каулбарс. На 23 октомври той отговори на Симидова:

Положението е от най-критическите. Единственият възможен изход е в оставката на Регентството и министерството и в съставянето на ново министерство без регентство от лица, ползующи се от доверието на Русия. Конституцията предвижда регентство само когато наследникът е малолетен. Не правителство, формирано от всичките партии, а правителство, състоящо от лица, които се радват на доверие от Русия, ще може да спечели отново покровителството на царя за България, единственото нещо, което може да гарантира независимостта и нейния успех. Нужно е нашите партизани да се произнесат в тоя смисъл; в случай че техният глас се не чуе, те трябва да протестират и да се оттеглят от Събранието, за да не носят никаква отговорност за лошите последствия.

Почването преговори с Цанкова предизвика голямо незадоволство среди крайната националистическа левица в Събранието, на която бе водител Радославов. Тя настояваше да се води борбата неуклонно: със сурова ръка вътре в страната, с безусловен отпор спрямо Русия. Представление някакво за разрешението на кризата тя нямаше, а само една тъмна и фанатична вяра, че България няма да погине; един бурен инстинкт, който задушаваше всяко чувство на отговорност; едно упорито самовнушение, което при всяка нова опасност се екзалтирало.

На 23-и вечерта Стамболов свика частно събрание на болшинството, за да изложи побужденията, поради които е предложил да вземе Цанкова в Регентството, и неблагоприятния край на преговорите. «Цанков, каза той, ни предлага да предадем властта чрез него на Каулбарса. Аз каних Цанкова да изведем страната от днешната криза и да спасим независимостта ѝ. С това изпълних своя дълг. Страх ни е, че един ден той ще се разкайва, като види, че е пропаднало всичко, за което се е трудил в миналото.» Стамболов пак настоя, че положението е крайно опасно и че не трябва да се усложнява още повече с една крайна политика.

Грамадният престиж на Стамболова, възвишеният дух на речта му, на която събитията даваха нещо трагично, поразиха силно събранието. Голямата маса от депутатите, които представляваха здравият народен разум, бяха съгласни с него. Крайната левица обаче по-средна думите му с глух ропот. Мушкетарите на крайния национализъм: Захари Стоянов, Д. Шекков и др., у които опозицията спрямо Каулбарса се съчетаваше с един вид nihilистическа омраза към руския царизъм — наследство от някогашните Каравелски проповеди, — считаха, че едно ново намирение с Русия ще видоизмени кризата, без да я разреши, и че само пълният разрыв с русите може да докара истинско спокойствие за страната, като я освободи от тяхното опасно настояителство.

В Министерския съвет се отражаваха и двете тия течения: Радославов бе за неотстъпчива политика; Стойлов и Начович поделяха възгледите на Стамболова. Имаше в съвета и едно трето течение — за пълна капитулация пред Русия: то се представляваше от Ив. Ев. Гешова.

Очакващо Каулбарс бе му казал в паметното свикдане на 17 септември «и виий ли?» — Гешов не можеше да спи. Една непрестанна мисъл го мъчеше денонощно как да излезе от отговорност пред Русия. От пристигането на клинерите във Варна той живееше вече в страшен кошмар. Оттогава датираше и решението му да излезе от правителството; но, от друга страна, поради вродения си страх от всяко шумно начинание той не смееше да си даде оставката, за да не въоръжи срещу себе си националистите. В Търново той отиде със смътна надежда, че развязката ще дойде отвън, че нещо ще се случи, което да го избави без риск от това тежко положение. Но след отката на Цанкова той изгуби и тази надежда. На 22 октомври той поиска да се оттегли и писа на Радославова:

До гостодина В. Радославов,
председател на Министерския съвет

Господин председателю,

Имам чест да ви помоля да благоволите и подложите на господата регентите на България моята оставка отпосла на министър на финансите.

Приемете, г. председателю, уверението на мое то към вас дълбоко почитание.

Ив. Ев. Гешов

Министерският съвет не прие оставката на Гешова, като му забеляза, че ще бъде неприлично да напусне той властта тогава, когато тя ставаше опасна. Гешов се посрами да настоява и остана пак между два огъня.

Между туй Великото народно събрание не пристъпваше още към задачата, за която бе свикано. Дипломатическите агенти в София бяха дали съвет на правителството да бави въпроса за избирането на княз, додето се подобри международното положение и се даде възможност на Силите да се съгласят върху един кандидат. Засега Събранието се занимаваше с проверка на изборите.

Положението обаче продължаваше да бъде сѐ тъй неблагоприятно, както и по-рано. Без съмнение, общественото мнение в Европа бе много разпалено в полза на българите. Хора от най-противоположни лагери издигаха гласа си в полза на малкия народ: специалисти по международното право като Ролан-Жакмен и Гейкен; романисти като великия маджарин Йокай, който бе посветил на българската криза цяло послание до избирателите си; социалистически агитатори като Вебеля и Зингера, които държаха в Дрезден митинг от 4000 души, за да протестират против руската политика. Почти целият европейски печат бе против русите и бичуваше Каулбарса като невменяем. Меродавният виенски вестник *Neue Freie Presse* захвашаше една уводна статия с думите: «Съществува ли в Европа международно право?» Ако съществува, заключаваше той, как Силите търпят лудешката диктатура на Каулбарса? До тоя тон бяха дошли най-сериозните европейски листове.

Великите сили обаче бяха понизили своя тон. Някоя от тях не показваше решителност да се опре докрай на Русия: Ди Робилант заявяваше на английския посланик в Рим, че ще бъде по-почтено да се съобщи на българите да не очакват чужда помощ. «Ако ми позволите една игра на думи, казваше той, няма да скрия, че е неморално да се даде морална подкрепа на една малка държава, когато не сме готови да ѝ окажем в случай на нужда материална поддръжка.»¹ Същият обезсърчителен език държеше в Берлин и Бисмарк. Той се надяваше, че Русия

¹ Италианската зелена книга, № 45.

няма да окупира княжеството, но «ако това се случи, казваше той, нито Австрия, нито Англия ще мобилизират един войник, за да изгонят русите».¹ След шумните заявления на Тиса Австро-Унгария бе наистина стихнала. Калноки, слаб темперамент, боязлив, се плашеше от война със същия трепет, както и Гирс. Колкото за Англия, тя стоеше твърдо на своето двойко становище: да се опира с всички мирни средства срещу Русия, но да не почва сама никакво действие. Неуморно тя се стараше да предизвика между някоя велика сила и Русия някой дуел, в който тя да бъде секундант.

В началото на октомври лорд Чърчил потегли за Берлин и Виена с тайна мисия. През Берлин той мина набърже, но във Виена се бави няколко дена. В писмата си до своята жена той се оплаква от нескромността на журналистите, които го блокирали в Hotel Imperial, за да го интервюират, но за своите преговори не казва ни дума.² Разбира се, той видя Калноки няколко пъти; срещна се и с маджарските държавни мъже. Постигна ли той някакво споразумение срещу Русия? Досега белезите говореха наглед противното. Впечатлението бе, че Англия оставаще пак сама срещу Русия.

Трябва да се забележи, че Англия държеше при все това в Петербург много енергичен език, разчитайки на моралното въздействие на своите заплашвания. На 20 октомври английският посланик има свиждане с Гирса, за да му предаде една нота, в която лорд Идеслей се оплакваше от недопустимия застрашителен език на Каулбарса спрямо Регентството. Той намираще, че този език е в прямо противоречие с изявленията на Русия пред Силите, и питаше дали да извади от това заключението, че както и в другите случаи, генералът е действувал по своя инициатива. Гирс се стараше да омаловажи нотите на Каулбарса, казвайки, че техният остър тон бил само отговор на предизвикателствата на българското правителство, което триумфално тръбяло, че клиперите не могат нищо да направят.

Аз казах³ — пишеше посланикът до лорд Идеслей, — като оставим настрана последната нота⁴, важно е да се знае доколко са

¹ *Times*, 24 октомври 1886.

² *W. Churchill*, *op. cit.*

³ *Английската синя книга*, № 521.

⁴ Ултиматумът на Каулбарса от 18 октомври.

били изпратени от Петербург инструкции, за да употребят клиперите насилие. Негово превъзходителство не ми даде съвършено пряк отговор; при все това неговите думи ясно значеха, че подобни заповеди не са били дадени. Казах му, че руският консул във Варна е заплашвал с бомбардиране. Той отказа абсолютно да повярва това и каза, че идеята за руско бомбардиране на Варна била абсурдна.

Тия заявления на Гирса бяха очевидно искрени; известно бе, че той бе миролюбив и че неговото влияние се упражняваше всецяло в дух на умереност. Неговото влияние обаче бе много спаднало. Каулбарс получаваше направо заповеди от императора. А императорът взимаше често пъти важни инициативи, за които неговият министър на външните работи се учеше от вестниците.

Тази аномалия в руското управление бе именно, която задаваше на Европа най-големите безпокойства. Не по-малко тревожен бе новият обрат на руската намеса в България. Гирс признаваше сега пред английския посланик, че Русия стои по отношение на юридическите си права в България на една линия с другите Сили, но по въпроса за насилията, вършени върху нейните поданици в княжеството, той искаше да действува самостоятелно, като даде на конфликта последствията, които се налагаха. «Русия е, казваше, сама съдия за това, което се отнася до нейното достойнство.»

При опасенията, които будеха новите мотиви, давани от Русия за нейната намеса, утешителното бе, че Портата се държеше добре; от Цариград новините изглеждаха сега донейде по-благоприятни. Греков бе успял малко да извади Турция от нейната апатия, но нейният порив щеше ли да бъде дълготраен? Между Портата и Илджъкъшк нямаше пълно единомислие. Великият везир бе голям англофил; а султанът се намираще под влиянието на традиционния страх от Русия. Положението на Кямил паша бе станало вследствие на тоя антагонизъм много несигурно. При все това той обеща на Грекова, че ще действува пред русите, за да поставят на Регентството приемливи условия. На 20 октомври Греков телеграфира на Начовича:

Великият везир не беше видял още Нелидова, който дойде на Портата, когато бях там. Негово височество ми каза, че ще иска настоятелно от Нелидова да му каже ясно какви са исканията на Русия и ще действува за развързването на кризата чрез избира-

ние на княз; добави, че проверките трябва да се продължат, за да се даде поне малко време за преговорите. Артин ефенди ми каза, че Портата не може да остане в бездействие, защото положението става от ден на ден по-опасно; утре ще ви съобщи каква постъпка е направила Портата и какъв отговор е дал Нелидов.

Греков съобщаваше този ден и друга една добра новина: Австрия бе направила нови постъпки в Петербург. Той бе имал с барон Каличе едно свиждане, за което донасяше:

Молих австрийския посланик да ходатайствува пред виенския кабинет да посредствува за споразумение с Русия, за да стане възможно избирането на българския княз с одобрение на Силите и да се тури край на това положение, пълно с опасности. Негово превъзходителство ми обеща, че ще телеграфира във Виена, но добави, че отговорът може да се позабави по причина, че Калноки ще отиде в Пеща, за да присъствува на делегациите. Забележи ми обаче защо правителството не се е отнесло за това до Бурияна, с когото се намира в добри отношения.

Повери ми още, но със запрещение да телеграфирам в София, затова поверявам, което следва само лично до теб, че австрийското правителство направило постъпки пред петербургския кабинет, за да укаже кандидат за българския престол, и вярва, че понастоящем се водят преговори по този въпрос.

Това е още една причина, по която трябва да не се бърза с проверките; настоятелно ви моля да изпълните обещанието, което съм дал, че проверките ще се продължат, за да се даде време за преговори между Силите по определение на кандидат; без това ще подкопаете доверието, което се вселява към българското правителство, това е и мнение на Вайта.

Откакто се бе открило, Събранието съгласно съвета на Грекова се занимаваше само с изборите. Заседанията вървяха безбурно. От страна на опозицията Стоян Михайловски изтощаваше своя голям темперамент на вития в дълги, страстни и пълни с ненадейности сентенции, но те оставяха Събранието равнодушно: интересът бе другаде. Интересът бе в глухата мъгла за смутове, която шумеше по страната; в новините, които донасяше от Европа една току-що основана в Търново телеграфна агенция на име *Трапезица*¹ и които идеха всеки ден противоречиви.

Всичко изглежда противоречиво в тази епоха и глав-

¹ *Трапезица* бе основана от Ив. Стояновича.

но действията на руската дипломация. Докато Нелидов заявяваше на Грекова, че Русия няма по никакъв начин да признае Регентството, Каулбарс чрез Шатохина се опитваше да влезе в тайни преговори със Стамболова.

На 22 октомври Мантов съобщи на Стамболова с шифрована депеша, че Шатохин го помолил да замине немедлено за Търново, за да се споразумее лично със Стамболова, в която Русия имала най-голямо доверие. Шатохин предлагал няколко кандидати, като обещавад, че ако някой от тях се избере, Каулбарс ще се откаже от своите други искания. Това предложение, изпратено до него чрез един вицеконсул, когото началството му всяка минута можеше да опровергае и който бе играл вече пред княз Александра загадочна роля, накарал Стамболова да се усъмни, че тук има интрига. Той отговори на Мантова:

Мисля, че Шатохин иска да те махне от Русе и да направи там бунт. Не тръгвай за Търново без разрешение. Съобщи ми още днес телеграфически имената на кандидатите.

Шатохин бе загатнал най-напред за Дондуков-Корсакова и за Олденбургския херцог. Сетне му бе дошло наум, че ще бъде по-добре, ако се избере някой генерал с громко име: например Гурко. Най-подир той се спря на граф Игнатиева. Стамболов намери тия кандидати за несериозни. Той сѐ повече се убеждаваше, че русите искат да приспят неговото бдителство, за да устроят революция. Тъкмо в тоя момент в Русчук се бяха събрали освободените офицери: Груев, Бендерев, Гуджев, Кърджиев, Зафиров. Те се срещаха ежедневно с руския консул и близко бе до ума, че разговорите им не можеха да не се въртят около плановете за революция.

«Следете ги добре, телеграфираше Стамболов на Мантова, и ако видите, че готвят бунт, незабавно вземете мерки за арестуването им и поискайте разрешение за екстрадирането им.» «Нужните мерки са взети, бъдете спокойни», отговори Мантов и пусна стражари по дирите им.

Бунтове се произведоха наистина в същия момент, когато Шатохин искаше да даде княз на България; но не там, дето ги очакваше Регентството, а в Тракия: в Бургас и Сливен.

Те бяха устроени от руския консул в Пловдив Игел-

стром с помощта на русофилите. След като биде потушен опитът за въстание в Перущица, съзаклетниците не се отчаяха, а намислиха да направят по-голяма проба. Някои от военните в Пловдив бяха свършено в услуга на консулството.

«Днес, телеграфираше Игелстром на Каулбарса¹, дойдоха да се видят с мене майор Кисов, капитан. . . . поручик Женев и поручик Матеев и ми заявиха, че са готови да действуват против правителството. При това те ми съобщиха, че не трябва да се наляваме на Пловдивския гарнизон, но че те имат половината от кавалерийския и артилерийския полкове. Помолиха ме да ги поддържаме и да им обезпечим сношението с другите части на войските в Румелия и България, готови да въстанат чрез П. . . К. . . »²

Планът бе да се действува в пристанищата и в градовете, близо до турската граница: по тоя начин щеше да се даде предлог на Русия да сваля матросите от двата парахода на сухо, а за Портата се създаваше ново изкушение да мине в Тракия — едно изкушение, което Александър III можеше в решителния момент да превърне спрямо султана в дълг.

Планът обаче се раздоби. На 22 октомври Бургас се повдигна, без да чака другите гарнизони, вследствие на едно прибързано съобщение на Игелстрома.

Главатарят на бунта бе запасният капитан Набоков, русин. Арестуван по заговора срещу княз Александра (май 1886 г.), той биде освободен по настояването на Русия и бе останал в Бургас повидимому за свое удоволствие. Набоков ходеше по кръчмите в руска униформа и псуваше цинично Регентството, заканвайки се, че Русия скоро ще го помете. Полицията се оплакваше много от тоя авантюрист, но не смееше да вземе спрямо него никакви мерки. Понеже от месеци вече той правеше тия манифестации, без да предприеме нищо сериозно, властта бе престанала от някое време да го следи. Тъкмо тогава той се готвеше да пристъпи към действие.

Последното решение се взе на 21-ви през нощта в дома на братя Кишелски. Тук бяха се събрали: Набоков,

¹ От съдържанието се вижда, че депешата е пратена на 22 октомври.

² Депешата не можа да бъде отшифрована изцяло. Някои имена останаха неизвестни.

руският поручик Залевски¹, поручик Кишелски, брат му Ив. Кишелски, Ан. Горанов и неколцина други русофили. Набоков прочете една шифрована депеша от Каулбарса, която гласеше, че по цяла България щяла да избухне революция. Пригответи се след това планът: да се арестуват дружинният командир капитан Караиванов, тримата ротни командири и субалтерн-офицерите, за които се знаеше, че няма да съчувствуват на заговора.

На 22-ри срещу 23-и Кишелски бе дежурен по дружината. Призори той взе няколко войници и арестува съмнителните лица, военни и цивилни. Капитан Караиванов, предизвестен от фелдфебеля на 9-а рота, успя да избяга. Той се скри в лозята, повика няколко войници и ги научи как да агитират в дружината. Сам той тръгна за Айтос, като скъса по пътя телеграфните жици.

Ротите, останали без офицери, се подчиниха на революционната команда. Войниците бидоха пуснати по града да викат ура; само кашаварят биде оставен в казармата. Набоков в това време устройваше нещо като временно правителство. Сетне той замина за Анхиало, за да вдига резервисти. Тоя ден (23-и) той се връща в Бургас и пак дойде в Анхиало. Целта му бе да събере достатъчно войска от двете околии, за да потегли за Пловдив.

Караиванов между туй бе стигнал в Айтос. Оттук той дигна 60 души войници и заедно с поручик Хаджиев се улъти да превземе Бургас. Те вървяха през нощта и на часа 8 заранта пристигнаха. «Временното правителство» не бе взело никакви мерки за отбрана: Караиванов влезе безпрепятствено в казармата и подир малко цялата дружина му се подчини. Тогава той освободи арестуваните лица и почна да гони бунтовниците. Кишелски и Горанов избягаха с лодка; Набоков биде заловен в Анхиало; някой си Бракалов избяга в Турско. В Айтос полицията тури ръка на някои русофили, пратени да агитират между населението за революция: Йови Воденичаров, Коларов, А. Топракчиев. В Бургас поручик Залевски, черногорците поп Драгович и Контич² и някои русофили от града, които се бяха компрометирали в бунта, се

¹ Залевски бе служил в българската войска и бе изключен от нея.

² Те бяха осъдени през май по заговора срещу княз Александра. Набоков ги освободи, за да вземат участие в бунта.

скриха в къщата на Набокова, в консулството и при га-ваза на консула.

Потушен набързо без кръвопролития, бургаският бунт не изглежда да е произвел голямо впечатление в страната. Той даде само повод да се увеличат нападките срещу Русия. В *Независима България* Д. Петков осмиваше Каулбарса, че сега пак ще почне да се оплаква от насилията на правителството.

Тъй ли е, питаше той, тъй ли е, г. г. Балабанове, Цанкове, Каравелове, и ти, о безумний старче, Славейкове? Възмущават ли се вашите съвести против «гнусните нападки» на освободителите? Няма ли да напишете пак някое антрефиле или статия, да докажете, че сме неблагодарни? Как ви се вижда това, което се върши в Бургас от руските поданици? За благоденствието и щастието на България ли става това?¹

Начело на една група тракийски депутати Захари Стоянов отпрати до населението в Южна България възвание, в което им напомняваше, че са потомци на Бенковски, Ботева, Каблешкова, и ги канеше да бдят върху независимостта на отечеството. Той им обясняваше какво искат русите:

Брат с брат да се коли, град с град да се бие, село срещу село да въстане. И защо всичко това? За кого и за каква полза? Гнусно и позорно е за казвание: да се самоубием, да наложим сами грозния рабски хомот.

Русофилите от своя страна не смееха явно да защитават бунтовете. Поради военното положение в Софийския окръг вестниците бяха под цензура и не смееха да се изказват. За да се разбере техният протест, те оставяха празни места, които зееха в колоните, или пък обнародваха вместо изхвърлените от цензурата статии извлечения от Библията. В устните им изявления обаче тяхната радост личеше, радост зла, която предчувствуваше нови смущения, по-големи. Фактът, че бунтовете зачестиха, макар и потушени на първо време, даваше наистина големи надежди на враговете на Регентството. Но най-силното им насърчение идеше от факта, че Каулбарс извади насила из затворите офицерите, които бяха свалили княза: те видяха, че за най-голямото престъпление в държавата Русия не бе допуснала наказание!

Това настроение можеше да стане много опасно, ако

¹ *Независима България*, 28 октомври.

не се вземеха мерки, които да докажат на населението, че Регентството е господар в България. Затова реши се, щото репресиите в Бургас да станат с жестокост.

Правителството изпрати в Бургас българина, който можеше да покаже най-голяма жестокост: майор Паница. То му даде чрезвичайни пълномощия, каквито впрочем и без това Паница щеше сам да си присвои. Той имаше страшна репутация; когато пристигна, целият окръг затрепера. Около Бургас бяха се явили чети, въоръжени с берданки. Паница пусна потери и им даде най-свирепи инструкции. «Той не се церемони», телеграфираше капитан Караванов на Николаева. На 26 октомври пристигна от Варна един от клиперите, «Забяг», който идеше с намерение да извади моряци под предлог да защити руското консулство. Паница разреши само на офицерите да слязат в града, и то с условие, че няма да се срещнат освен с консула и неговия секретар. Разследването стана много бърже. На 27-и почна да се разглежда процесът на бунтовниците пред военнополовия съд, образуван от Паница. В съда бе докаран и Набоков. Но щом се нощна разпитът, яви се руският консул и каза високо на Набокова:

«Щабсканитан Набоков, я вам запрещаю отвечать суду; я его не признаю; я возьму вас и отправлю в Россию; вы туда должны ехать.»¹

Консултът си излезе след това демонстративно. Набокова обаче не пуснаха: той биде осъден и чак тогава го предадоха на русите на основание на капитулациите. От българите осъдени бидоха двама низши чинове и един войник но на петнайсет години затвор в окови.

Едновременно почти с Бургас дигна се бунт и в Сливен. Той бе дело на Едичевича и Пакова.

Паков избяга от София заедно с Радко Димитриева на 12 август. Те се криха няколко дена в руското консулство в Пловдив, което ги препроводи в Цариград тайно, във вагона за животни. Руското посолство ги посрещна хладно; Нелидов отказа даже да ги приеме. Тогава те заминаха за Москва при Каткова, когото те считаха за пророк на славянската идея. У Каткова те намериха по-добър прием, но без особена горещина. Човек със

¹ Архива на Министерството на външните работи.

силна енергия, той не можеше да прости на детронаторите, че са оставили да им се изплъзне властта от ръцете. Но пред руската публика трябваше да се каже една добра дума за тях. На Радко Димитриев биде позволено да обнародва в *Московские ведомости* едно обяснение по преврата; то бе много громко и фалшиво: в него имаше много низки нападки против личността на Батенберга, но никакво оправдание за погрома, от който самият Радко Димитриев се бе спасил с бягство.

В Москва бе се прибрал и друг един беглец: капитан Тянков от Шуменския гарнизон. След като стояха известно време в Москва — колкото за да бъдат на показ пред славянофилското общество, — Тянков, Паков и Радко Димитриев заминаха за Букурещ, където основаха един таен революционен комитет. Към тях се бяха присъединили и някои цивилни, избягали от България, между които Теню Начев. По-късно дойде в Букурещ и капитан Енчевич, който бе уволнен на 26 септември.

Целта на комитета бе да организира едно голямо въстание в Северна България. Тянков бе в сношение с Шумен; Енчевич — с Русчук. С Видин сношенията ставаха през Калафат; с капитан Мандаджиева от Свищов — на руските параходи по Дунава. Радко Димитриев, архистратег на революцията, даваше команди от своя хотел.

След неуспеха на Каулбарсовата обиколка, разказва Теню Начев¹, русите още повече налегнаха, за да се ускори движението. Аз заминах да обиколя гарнизоните в Северна България. В Русчук ходих да видя подполковник Шиварова и му открих своята мисия, но той ми каза, че не може да вземе никакво участие в изпълнението на нашия план, тъй като бил арестуван. Обещах му, че ще устроя да избяга; той заяви, че това било неудобно. Виждаше се, че той е щастлив със своя арест, защото се чувствуваше свободен от всяка отговорност и пред правителството, и пред русите. Оттам заминах за Шумен. По пътя срещнах Т. Икономова и Ив. Славейкова. Икономов ми каза, че в Шумен е всичко пропаднало; на същото мнение бе и Славейков, който бе ходил да агитира между Шуменския гарнизон против Регентството и се връщаше разочарован. При все това аз отидох в Шумен. Полковите командири бяха вече сдали, но още ходеха в униформа. Свиках ги на събрание една вечер в къща-

¹ Предаваме неговите сведения с резерва. Ще забележим само, че те напълно сходат с автентичните документи, които имаме на ръка, и със самия ход на събитията.

та на Ряскова, тогава капитан. Присъствуваха и двама други пратеници от букурещкия комитет: Енчевич и Паков, които бяха дошли тайно, по друг път. Козаров бе готов за всяка крайност; той бе убеден, че артилерийският полк ще го последва. Людсканов се хранише, но не бе в себе си много бодър. Диков изглеждаше отчаян. Но в разговора си той явяваше, че няма да се дели от другарите си. Когато щяхме да вземаме решение, появи се една оригинална пречка: нямаше между тях старши, който да вземе командата, а без старши те не искали да се бунтуват. Разбрах, че работата им не е сериозна. Видях се частно с Дикова; той ми каза тоя път, че няма нужда от никаква революция, тъй като руските войски ще окупират България. Мисията ми се свърши злочесто: аз се върнах в Букурещ, а Паков и Енчевич заминаха за Сливен.

На 24-и вечерта в къщата на Юрдан Белов в Сливен се бяха събрали капитан Ст. Белов¹, Паков, Енчевич, полковият командир, Христо Белов, управляющий делата на VI бригада, капитан Вълнаров и няколко млади офицери. Паков разправи за своето пътуване в Русия. Той бил видял Каткова, «който управлявал цяла Русия и всеки ден ходел на доклад при царя»², бил приет от военния министър в Петербург и от най-големите хора на империята. «Русия, казваше той, не иска да завладее България, но има нужда от нея, за да вземе Цариград. Обаче ако не се приемат условията на Каулбарса и не се събори Регентството, тя ще се принуди да ни окупира. Може ли българската войска да направи революцията, която ще даде на страната едно правителство, каквото иска Русия?» От присъстващите офицери някои се съгласиха, други мълчаха. Капитан Христо Белов, виждайки Ст. Белова между съзаклетниците, каза: «Аз против брата си ръка не вдигам.» Несъгласни с Пакова останаха: капитан Антонов и поручиците Петров, Козаров и Киряков. На другия ден (25-и) те съобщиха всичко на командира на първата дружина капитан Данева.

На 25-и вечерта станаха две събрания: едно в къщата на Данева, друго пак у Юр. Белова. У Данева офицерите националисти решиха да вземат мерки против заговора: сам Данев трябваше още сутринта да иска обяснения от Хр. Белова, а капитан Галунски същата вечер

¹ Капитан Ст. Белов бе тоже емигрант.

² Из следственото дело по бунта в Сливен.

да предупреди окръжният управител Минко Радославова.

У Юр. Велова зеедаваха тримата емигранти: Ст. Белов, Енчевич и Паков; после: капитан Вълнаров, поручик Кавалджиев и подпоручиците Топузов, Дърменджиев и Симидчиев. Паков предлагаше да се вдигне войската още същата нощ, но Вълнаров възразяваше, че това било «луденска работа». Реша се най-сетне революцията да се прогласи на утрешния ден при биенето на камбаните. Още от вечерта се определиха дежурни по града и началници на патрулите.

Утрешният ден (26-и) бе неделя. Подир отпускаркв Юр. Велов почна да държи на публиката реч, която бе дълга перифраза на думите «Да живее руският цар!» Ст. Белов, Паков и Енчевич го подкрепиха със своите одобрения. Докато Белов говореше, един от гражданите, Петър Галуунски, изгърмя три пъти с револвер и извика: «Долу орасторят!» Публиката почна да бяга. Но Ст. Белов я повърна назад. «Елате, викаше той, не бойте се, войската е с нас! Това зная от братя си.»

Тълпата се набра пак и потегли сега за казармите о викове: «Да живее капитан Белов! Да живеят офицерите! Да живеят войниците!» В казармата войниците бяха събрани от Данев и Галуунски, които ги въодушевиха, като им казаха, че отечеството чака от тях да спасят свободата му. Когато множеството наближи, то почна да вика: «Дайте ни пушки! Да излезе капитан Белов!» Но Хр. Белов не смееше да се покаже. Излезе, напротив, Галуунски, който почна да увещава множеството да си разотиде. Но неговите думи се посрещнаха с враждебни възклицания. Демонстрацията ставаше по-буйна; в тълпата умовете се разгорещяваха. Тогавка капитан Данев извади една рота и я постави в цеп. Когато войниците насочиха пушките си, множеството, изненадано, нададе уплашен вик и хукна да бяга. Никой от водителите на заговора не се опита да я спре. Ст. Белов, Енчевич и Паков се скрия първи. Други бидоха арестувани безпрепятствено. Данев пузна патрули по града и на обед всичко бе спокойно.

Сливенският бунт, който се свърши като обикновена демонстрация по улиците, бе намислен нашироко. Енчевич и Паков бяха дали на съзаклетниците големи надежди: че от Шумен ще пристигнат два ескадрона и две батареи, че Стара Загора щяла да прати 5000 добровол-

ци, че в Хасково 3000 души чакали заповед да тръгнат. Сливен, отдето тръгна движението против Берлинския договор в 1879 г., Сливен, седалище на първия таен събор за Съединението в 1880 г., бе избран за център на румелийската революция. Перушица бе първата проба, Бургас — главната репетиция; Сливен — пълното представление. То се изигра жалко, с няколко гърмежи, дадени във въздуха, и се свърши с паника.

След това завесата пада върху руските заговори* в Тракия и няма вече да се видят пак.

VI

Избирането на Валдемара

Бургаският бунт и Европа. — Разговорът на Д. Греков с посланиците в Цариград. — Речта на лорд Солзбери. — Руски протести срещу тая реч. — Писмо от Гладстона до българските депутати в Търново. — Кандидатите за българския престол. — Писма от Батенберга до Стамболова и до Радославова. — Валдемар Датски. — Запитване от Стамболова до датския крал чрез атинския двор. — Народни манифестации в полза на Батенберга. — Мнението на Силите за Валдемара. — Избирането. — Отказът. — Оставката на Каравелова. — Бурни разисквания в Събранието. — Г. Живков — трети регент. — Избиране на депутация при великите сили.

Демонстрацията в Сливен мина незабелязана в Европа, но бургаският бунт направи голямо впечатление: Бургас като пристанище даваше възможност за едно ограничено руско действие, толкова по-удобно, че двата военни парахода сѐ стояха във Варна под пара. Наистина, щом Набоков състави своето временно правителство, «Забяг» потегли за Бургас: ако редът да не бе вече въдворен, несъмнено е, че руските моряци щяха да излязат в града и да го завземат. По тоя начин щеше да се произведе «свършеният факт», против който Европа щеше да се задоволи със сух протест и от който тъй много се боеше Стамболов.

В София дипломатическите агенти на приятелските Сили бяха поради тия перспективи много разтревожени. След като бунтът биде потушен, те се затекоха в Министерството на външните работи и казаха че наказанието трябва да бъде безпощадно. «Те съветват, телеграфираше на 26 октомври Панайотов до Начовича, щото

правителството да накаже с всичката строгост на законите причинителите на тия смущения и да даде спасителен пример, за да запази престижа на властта сред населението и в очите на Силите.»¹ Даже Гадбан ефенди, който обикновено бе за крайно благоразумие, заявяваше вече, че е необходимо «да се даде на размирните елементи жесток урок».

В Русия прогласяването на бунта от Бургас биде в първия момент посрещнато като предвестния удар на голямата революция, подвига, който трябваше в няколко дена да се разшири в страната като бърза епидемия, «началото на края». Но на другия ден възторгът от бунта падна и се явиха безпокойства за съдбата на бунтовниците. *Новое время*² пишеше:

Несъмнено, трябва да съществуват средства, за да не се допусне, щото българският град, който се реши пръв да свърши с узурпаторите, да падне отново в техните ръце — толкова повече че тоя град е на брега на морето и че стоящите във Варна руски параходи не са по всяка вероятност единствените, които се намират близо до българската част на черноморския бряг. Бургас не трябва да падне отново в ноктите на г. Стамболова и с-не.

Вестникът предлагаше да се извади на брега екипажът на руските военни параходи, «плавающих по соседство», за да предупредят «жестоката разправа» над усмирените. Кой са тези руски военни параходи, които са плавали наблизко и са чакали момента, за да хвърлят войска на брега? Никакви данни за такива vaisseaux-fantômes на руската черноморска ескадра не съществуват. Може би това да е било плод на голямата фантазия на Суворина³; освен ако русите са успели да скрият тая морска експедиция, която е изфирясала след потушаването на бунта.

Както и да е, всичко свидетелствува, че Русия е очаквала голямо революционно движение. Това призна косвено и Нелидов пред Грекова.

Съобщих на руския посланик за станалото в Бургас, съобщаваше Греков⁴; той ми каза, че няма никакво известие за това, но че това не го учудва и може подобни действия да се извършат и на други места, и ми каза, че видял телеграмата, обнародвана в Ха-

¹ Архива на Министерството на В. р.

² *Новое время*, 26 октомври.

³ Директор на *Новое время*.

⁴ 24 октомври, депеша до Начовича.

в а с или друг някой вестник, в която се съобщавало, че същото станало в Балчик и Ловеч.

Равнодушието на Нелидова не се споделяше нито от Портата, нито от другите посланици. На другия ден (25 октомври) Греков пишеше на Начовича:

Съобщих телеграмата ти за бургаското приключение на великия везир и на всичките посланици, които намерих у тях си; тя произведе доста силно впечатление на великия везир. Аз се възползвах от това, за да му представя, че никое правителство не може да съществува при такива условия: от една страна, генерал Каулбарс прави толкова гярулгии, за да защити руските поданици, и протестира от някакви произволи на правителството, а, от друга, същите тия поданици правят въстания против правителството, което по причина поведението на Каулбарса не смее да вземе нужните мерки за потушаването на въстанието и за наказването на виновните.

Везирът ми каза, че наистина положението е опасно и трябва да се тури край на него и че щял за това тая заран да говори със султана; но на всичко това аз не основавам големи надежди, понеже турците са нерешителни и не смеят да захванат една по-смела политика.

Греков даваше след туй важни сведения за борбата, която се водела зад кулисите на Илджа и Портата.

Великият везир, обясняваше той, минава за англофил и той сам ми е изказвал няколко пъти *con-adoration*¹ за Вайда, но везирът не смее нищо да предприеме, понеже в палата друга политика преобладава. Султанът, както казват, се намирал под влиянието на някой си Али Риза паша, председател на мoadжир комисията², а пък този паша бил креатор на Нелидова и подконавал везира в палата, така щото великият везир, ако се допусне даже, не е на мнение да действа Портата по-решително, не смее даже да изказва това си мнение твърде високо. Нашият Гадбан е протече на същия Али Риза.

Гадбан, макар и подкупен от руското посолство в Цариград, показване напоследък неодобрение към поведението на Каулбарса. Според Грекова това се обяснявало уж с едно ново веение в Петербург.

Великият везир, продължаваше Греков, ми даде един рапорт на Гадбана и една негова телеграма; в рапорта си Гадбан се произнася доста категорически против действията на Каулбарса и поведе-

нието, което държи в България; в телеграмата съобщава, че от дватри дни се забелязва едно променение в поведението на Каулбарса, и отдава това на нови инструкции, получени от Петербург чрез един нарочен куриер.

Това ми се види доста вероятно, защото тук общото мнение на посланиците е, че Нелидов съветва умерена политика в Петербург, и се надяват, че тая политика ще преодолее накрая.

На същото мнение били и някои от посланиците.

Француският посланик ми казваше снощи, пишеше Греков, че той добил сведения, че Гире лично бил за умерена политика, че той не одобрявал това, което става днес в България, но императорът давал сам лично и направо заповеди на Каулбарса; но всички вярват, че императорът ще се убеди най-после, че умереният път може да докара по-добри резултати за самата Русия!

За впечатленията си по този въпрос от един разговор с барон Каличе Греков съобщаваше:

Австрийският посланик ми казваше вчера, че не само Нелидов, който е бил всякога умерен, съветва умерена политика, но че и настроението в Петербург е в същата смисъл от няколко време насам, че може би от страна на турците да стане някоя постъпка пред европейските сили в смисъл на полагане край на днескашното положение в България; тогава той ми каза, че наистина може турците да се решат да направят нещо, но тогава не е ли издълшно, щото Австрия да посредствува, както го бях молил от името на правителството преди няколко дни; аз му казах, че, напротив, аз мисля, че ако турците направят някоя постъпка, това няма да повреди на посредствуването на Австрия, напротив, че това може да помогне. Тогава барон Каличе ми каза, че австрийското правителство, преди още да поискаме това, било направило постъпки пред С.-петербургския кабинет, за да покани Русия да окаже съдействието си, за да се възстанови в България законният ред, и че тия преговори следват. Почти същото ми беше казал австрийският посланик в напред, но с много резерви и със запрещенията, които ти съобщих; сега, напротив, ми говори за това, както ми говори обикновено за всичко, затова помислих да ти го съобщя повторно.

Въпреки това общо впечатление за неговата умереност Нелидов се показваше наглед много суров. Когато Греков го попита — вследствие на един разговор, който бе имал с Кямил паша — дали наистина той се е споразумял с Портата относително една промяна в Регентството, която Русия ще счита за достатъчно удовлетворение; посланикът отговори отрицателно, като забележи, че тази идея е била разисквана мимоходом между него

¹ Своего възхищение.

² Комисията за мухаджирите (изселниците турци из България). Тя бе учредена след Руско-турската война.

и Кямил паша, но без да ѝ се даде някакво друго значение. След това той говори против Регентството. По този повод Греков пишеше на Начовича:

Нелидов като че ли искаше да се оплаче, че работите не се представлявали точно и че там, гдето Цанков поискал да се състави правителство от лица, приятни на Русия, вие сте представлявали, че искал да се състави правителство по указание на Каулбарса, но после призна, че разликата съществува само във формата, а всъщност е едно и също.

Също така ми каза, че правителството правяло много зле, че постоянно вярва, че Русия има неприятелски замисли против България; Стамболов, който в едно частно събрание на представителите дал отчет за преговорите, които се водили с Цанкова, казал, че тия преговори били прекъснати, защото исканието на Цанкова било антипатриотическо; и по този случай ми даваше пак уверения, че Русия е дала много доказателства за симпатиите си към българите и че тя и сега има такива симпатии и затова е твърдо решена да избегне окупирането на България, защото подобно нещо може да докара сериозни недоразумения и да всели неизкоренима вражда между двата народа.

Нелидов се оплакваше и от това, че между българите съществувала антируска партия, че тя била създадена от княз Александра и че «Русия, засега поне не се налявала да я привлече към себе добром». Щом като «добротом» Русия не можеше да привлече националистите, за които е дума, значи, ставаше нужда да се употреби сила; но в каква форма щеше да се упражни тази сила, ако окупацията бе немислима? Всичко това като че ли е било много тъжно усамия посланик. Под неговия остър тон Греков съзираше ясно колебанията и противоречията. Той пишеше:

При всичко че Нелидов ми говори доста рязко по тия въпроси, аз сѐ си оставам на убеждението, че той е dans son for interieur за примирителна политика.

Греков се бе вече успокоил горе-долу относително окупацията.

Всички тук, съобщаваше той, и турци, и чужденци, са на мнение, че Русия няма да прибегне лесно към тази крайна мярка, но че все пак правителството трябва да действа с голяма предосторожност, за да не би някой от руските представители в България, които всякога се показват повече, отколкото трябва ревностни за славянската идея, да не докарат някое такова събитие, което да направи окупацията неизбежна.

Това именно караше Грекова да настоява за помирение с Цанкова.

На мнение съм, повтаряше той, с каква да е цена да се докара едно споразумение; ако цанковистите са подивели, трябва да се действа на Цанкова, когато аз вярвам все таки по патриотин от ония, които го окръжават; покаже ли се той неотстъпчив докрай, трябва да им се даде всичко, каквото искат; и откак дойдат на власт, не само да не им се противодейства, но даже да им се помага, за да усещат колкото е възможно по-малко нужда от външна поддръжка. Това е моето крайно убеждение и няма да престана да ви го повтарям, защото мисля, че откак го разгледа чело-век всестранно, ще види, че в него само може да се намери изходен път за сегашното ни положение.

Когато Греков даваше на Регентството тия съвети на отстъпление, извършваше се от европейската политика едно голямо политическо събитие: свикването на австроунгарските делегации. Вниманието на Силите бе устремено сега към Будапеща, дето заседаваше тоя парламент на двуглавата монархия. По необходимост Калноки трябваше да вземе думата и от неговата реч много енигми щяха да се изяснят: успял ли бе лорд Чърчил в своята мисия пред Виенския двор, или бе се върнал в Лондон, без да е убедил Австрия да застане на пътя на русите в Балканския полуостров? Посредническата роля, която Бисмарк бе играл между Виена и Петербург, фалирала ли бе окончателно, или старият вълк след тревогата, произведена от Тиса, бе съумял пак да примири двете съперници, като им раздели плячката, честен комисионер и в тоя случай, както сам той се бе титулирал някога? Едно бе за всички очевидно: че развязката на българската криза в една или друга смисъл зависеше от Австрия и че бе дошло времето да се кажат решаващите думи.

Както е известно, делегациите на Австрия и на Унгария заседават поотделно. Всяка си избира свой председател. Новоизбраният председател на австрийската делегация Смолка, като зае мястото си, произнесе една политическа реч, която има голям отглас в Европа. Смолка говори преди всичко за новите военни кредити, които щеше да представи общият министър на войната; той ги одобри. «Мирът, каза той¹, е бил поддържан до-

¹ Английската синя книга, № 558.

сега благодарение мъдростта на нашия монарх; но докога тоя мир ще трае, е един въпрос, който не може да не ни тревожи, и всичко трябва да се направи, за да се обезпечи на монархията ни това влияние в съвета на Силите, за което тя е призвана.» Речта си той свърши с това недвусмислено заявление: «Делегациите искат да покажат, че австроунгарската нация е решена да поддържа своето положение с всички средства — даже с един позив към най-крайните от тях.» Това значеше, че Австро-Унгария е решена да воюва и предупреждението не можеше да се отнася освен до Русия.

Председателят на унгарската делегация граф Лудвиг Тиса¹ бе още по-рязък. Той каза, че събитията в Балканския полуостров давали две права на делегациите: преди всичко да знаят дали външната политика на Австро-Унгария е била водена съгласно нейните интереси; и, второ, да се загрижат, щото военните сили на държавата да бъдат равни на ония на нейните съседи. «Колкото тежък товар и да ни се наложи, завърши той, народите на Австро-Унгария — а най-вече от всички може би гражданите на Унгария — заявяват с толкова решителност, колкото и с право, че важните интереси на монархията в Изток не трябва да бъдат пожертвувани на никаква цена — даже с риск да се отиде до война.»

Речите на двамата председатели произведоха в Европа и специално в Петербург такова силно впечатление, че стана нужда, щото органът на Министерството на външните работи във Виена *Fremdenblatt* да намали тяхното значение, като отдаде острия им тон на увлечението, на което лесно се поддават ораторите, когато говорят без отговорност. Критиките се отнасяха обаче по-скоро до формата, нежели до духа на тия речи. Защото, когато два дена по-късно императорът прие делегациите, той им държа един език, който под умерения и предпазлив тон на фразите имаше същата смисъл на отпор спрямо Русия. След като спомена за опасната криза, избухнала в София тъкмо когато редът, нарушен от румелийската революция, бил вече възстановен, Франц-Йосиф заявяваше, че «усилията на неговото правителство имали за цел да създадат с окончателното разрешение на българския въпрос, което трябвало да

¹ Брат на министър-председателя на Унгария.

стане чрез задружното действие на Силите, един законен порядък в автономното княжество, като се държи сметка за справедливите желания на българите, и бъде в съгласие и със съществуващите договори, както и с интересите на Европа.» Върху смисълта на тоя пасаж не можеше да има двоумение: тоя позив към общоевропейските интереси и към задължителната сила на договорите бе един пряк отвод на руската дипломация в нейното стремление да решава сама българската криза.

Един тънък наблюдател на европейските събития¹ бележи, че изявленията, направени в Булапеша, били резултат на едно предварително споразумение между Англия и Австро-Унгария, към което се била присъединила и Италия. Наистина, както лорд Чърчил държа своята бойна реч подир оная на граф Тиса през септември, тъй и предупрежденията, отправени към Русия от средата на делегациите и чрез устата на Франц-Йосифа, бидоха последвани след три дена от една голяма манифестация на лорд Солзбери.

Лорд Солзбери говори на един банкет, даден от кмета на Лондон (28 октомври). Отначало той каза няколко думи за Ирландия, чиято автономия бе на дневен ред, за Египет и сетне се впусна в балканските събития. Той даде едно пълно историческо изложение на българската криза. Говори за Съединението, за войната и сетне дойде за преврата: тук неговата реч стана необикновено нервозна.

В момента, се провикна той, когато бъдещето на тая възраждаща се нация се очертаваше в най-блестящ вид, внезапно се случи едно нощно съзаклятие. Един храбър и умен княз биде свален от престола от офицери, в които той хранеше особено доверие, които той бе водил към победа, но които чуждото злато бе подкупило.

Това събитие дълбоко възмути съвестта и чувствата на Европа. Не бе по-малко изумлението ѝ, когато тя се научи за средствата, пуснати в ход от една дипломация, за да спаси тия офицери от наказанието, което тъй добре бяха заслужили. Зрелището, което последва, възбуди чувства от същото естество.

В една буйна полемическа форма, която напомню-

¹ *André Daniel*. «L'Appée politique», 1887, стр. 281. — *André Daniel* е вседомин на бившия френски министър на колоните *André Lebon*.

ваше неговия лот стил, когато, млад журналист*, той бичуваше в английските списания либералната политика, Солзбери изброяваше действията на руския произвол в България след идването на Каулбарса.

Европа, продължаваше той, говорейки с правото чувство на целия цивилизован свят, Европа трябваше да присъствува със силно съжаление, с дълбоко порицание на тези посегателства върху правата на един независим народ. Тия събития дадоха повод за злокобни мълви, които аз имах повод да считам за неоснователни; тия мълви събудиха в християнските народи на Балканския полуостров мрачното предчувствие за това, което изглежда да ги очаква.

Солзбери говори с много ласкави думи за куража, постоянството, решителността, показани от българите след низвержението на княз Александра, и от тия качества заключи, че едно блестяще развитие ще почне в България, когато тя ще почне да упражнява безпрепятствено правата, които ѝ е дал Берлинският договор. Колкото за защита на тоя договор, той каза, че това съставлявало едно общо задължение на Европа. Но както по-рано лорд Чърчил, и той забележи, че на първо място са заинтересувани в българския въпрос Турция и Австро-Унгария. Върху последната той се спря най-вече, като каза, че нейното поведение ще има най-голяма тежест за английското правителство. «От политиката, която ще следва тази сила, каза той, ще зависи в значителна степен политиката на Англия.» Тази люта реч, пълна с мрачни бои, проникната с гняв, заплашителна, предизвикателна, реч на човек, завладян от нервите си, или на дипломат, който е дал умишлено воля на езика си, свършваше с едно оптимистично заключение.

В тоя момент, казваше Солзбери, нищо не ни дава повод да се страхуваме за европейския мир. Ние знаем, че английският народ ще ни поддържа, ако ще трябва да изпълним своя дълг, но се надяваме, че такъв случай няма да се появи. Надяваме се, че няма да се накърнят младите свободи, които сега са заплашени, и че правата, които сега се застрашават, ще останат невредими.

Трябва да напомним, че лорд Солзбери бе пръв министър на Англия, че той бе взел думата в един момент, когато и за най-спокойните умове войната изглеждала като близка възможност, за да можем да си представим тоя необикновен шум, който причини в Европа тази реч — шум, в който имаше яд от страна на едни, възмущение от страна на други, но над който господствуваха

изненадата, удивлението, нещо повече: смайването. Солзбери бе говорил с език, какъвто от времето на войните срещу Наполеона никои английски министър не бе държал срещу една голяма европейска държава: това, което бе казал Тиса в маджарската камара, бледнееше сега пред явните обвинения, отправени срещу Русия от Лондон.

Гладстон е дал за Солзбери една характеристика, която обяснява добре тона на тази реч. Нека не забравяме, че тоя портрет е нарисуван от един политически противник и че сенките в него са по-тъсти, отколкото у модела, но съществените черти изглеждат майсторски уловени. «Солзбери има, пишеше Гладстон до един свой приятел¹, малко знания и сила по външната или източната политика; той е груб в езика си, когато говори пред публика, но е голям джентълмен във обществото, той е много сърчен, с несигурно съждение, един забележителен човек въпреки всичко; няма предрасъдъците на Дизраели²; има съвест и е изобилен с характер и мъжество.» Наистина, в цялата тази реч личеше един човек с извънреден кураж и един човек с голяма съвест. И един куртизанин също; Солзбери със своя изобличителен език спрямо руската политика даваше израз на душевната мъка на кралица Виктория, която не можеше да се утеши, че русите са свалили нейния любимец княз Александра.

Речта на Солзбери — с някои малки резерви относително нейния тон — биде посрещната одобрително от целия английски печат. И двете големи английски партии бяха съгласни върху необходимостта да се брани от всяко посегателство независимостта на България. У либералите този възглед не се придружаваше наистина с ненавист към Русия*, но те не по-малко държежа за него. Два дена преди Солзбери да направи своите изявления, Гладстон бе се изказал в същата смисъл. Той бе получил от една група депутати от Търново молба да вземе под своята нравствена закрила българската свобода, за която той напред бе позвал човечеството на поход след кланетата в Батак. На 26 октомври великият старец им отговори от своя замък Howarden: «Според мене от страна на Александра II бе едно благородно дело

¹ J. Monley, The Life of W. E. Gladstone, т. II, стр. 561.

² Известен по-късно под името лорд Биконсфилд.

дето издействува за България една независимост, подчинена на известни морални задължения. Ако тази страна ще трябва да попадне под ново робство откъм Русия, всичкото благородство на това дело изчезва.» Но публично Гладстон не искаше да изкаже своето мнение, «тъй като, свършваше той, нямам никакво основание да се съмнявам, че единодушното чувство на Англия не е вярно представено в съвещанията на Европа от настоящия министър на външните работи».

Ако Солзбери бе искал да обиди със своята реч русите, неговото намерение бе постигнато напълно — и може би пряко мярката. Александър III бе въвн от себе си. Първият му порив бе да прати веднага руски войски да нахлуят в Индия; но Гирс го отклонил от тази мисъл. Лютият гняв на монарха за дълго време не можа да се уталожи. Даже след като бяха се изминали няколко години, приемайки на аудиенция лорд Чърчил, императорът не се бе стърпял да се не оплаче от злобата, показана от Солзбери към Русия.

Русия нямаше тогава трибуна, за да излезе на нея руският министър на външните работи и да отхвърли обвиненията на англичанина. Задачата да отговори бе възложена на официозния лист, който се издава в Петербург на френски език, на *Journal de Saint Petersburg*. Отговорът бе кратък, но крайно суров. Вестникът пишеше:

Пред очите ни е пълният текст (на речта на Солзбери) и ние намираме в нея инсинуации от такъв характер, че не ни е възможно да се занимаем с тях. Остава ни да съжаляваме, дето един тъй високопоставен мъж поставя въпросите върху една почва, на която един вестник, който се уважава, не може да го следва, без да се изложи да изпадне в неприличие.¹

Чисто руският печат отговори с още по-голяма язвителност. Отзоваха се и детронаторите, които Солзбери бе обвинил, че са подкупени от Русия; в своята наивност те се отнесоха до Гладстона, за да им защити честта. После някои им внушиха идеята да дадат английския пръв министър под съд и да искат от него вреди и загуби.

Зад яда на руското обществено мнение имаше нещо още по-мъчително: чувството на безсилие. Срещу коалицията, която Солзбери бе успял най-сетне да образу-

ва, Русия се намери сама. И едно тежко съзнание на безпомощност подави огромната империя. Тя отстъпи, уязвена. Органът на руското правителство в Европа *Le Nord*¹ пишеше:

Русия никога не е мислила да отнеме българския въпрос от Европа; тя не е имала никога намерение да разрушава самостоятелността на България, която е нейно дело, нито да върви срещу справедливите и реалните стремления на българите; тя никога не е искала да въведе в тая страна едно положение на нещата, което да противоречи на договорите. . .

Докато тая полемика се водеше между Англия и Русия, Великото народно събрание в Търново извърши едно решително дело: избра датския принц Валдемара за княз на България.

II

След отречението на Батенберга в общественото мнение в Европа се явиха две кандидатури: едната на Олденбургския принц, другата на Валдемара. Заговори се и за Сакс-Кобург-Готския принц Фердинанда и даже *Независима България* му обнародва биографията, в която го изкара внук на бразилския император дон Педро; но това бе мимоходом.²

И Валдемар, и Олденбургският принц бяха близки роднини на руския двор; затова техните кандидатури се сочеха като средство да се даде удовлетворение на Александра III. . . Към Валдемара бяха наклонни самите българи; за Олденбургския херцог настояваше най-много княз Александър.

Както бе обещал при своето заминаване, Батенберг не бе забравил България. Чрез своите връзки в Лондон и Париж той работеше усърдно за едно благоприятно разрешение на кризата. Той поддържаше своите сношения с приятелите си в София, радваше се на успехите им, даваше им съвети. На 3 октомври той пишеше на Стамболова:

¹ *Le Nord* се издаваше в Брюксел.

² За кандидатурата на Кобургския принц заговори най-напред виенската *Politische Korrespondenz* в едно съобщение, датирано от Париж (5 октомври).

¹ *Journal de Saint Petersburg*, 3/15 ноември.

Драгий Стамболов,

Ползувам се от заминаването на Увалиева да ви изразя искреното си съчувствие и съраждане за сполуките в последно време. Толкова повече се радвам, че с извънредния успех в изборите доказвате на целия свят моята пълна сполука в назначението ви за регент. — Благодарение на вашето патриотическо и мъдро управление на страната можахте да запазите независимостта, порядъка и честта на България, без да докачите Русия. С това симпатиите на целия образован свят към българския народ стават от ден на ден по-големи. Продължавайте в този дух и бъдете уверени, че господ няма да остави България.

Аз ще остана цяла зима в Дармщат и ако се случи, мога да ви бъда полезен с нещо — готов съм тъй на драго сърце, както и когато бях помежду ви, да ви помагам. (Тайно ще продължавам да работя за вашето дело, както и досега работя. Вашите акции стоят високо.)

Бог да бъде и занаят при изпълнението възложената на вас трудна задача и да води България към добри сетнини.

Увалиев ще ви разкаже по-подробно за положението на работите.

С най-сърдечни поздрави оставам ваш предан и искрен приятел.¹

Александър

По-рано Батенберг бе писал на Радославова, за да го съветва как трябва да постъпи правителството, спрямо исканията на Каулбарса и кой княз да избере. Ето това писмо:

Schloss Heiligenberg bei
Jugenheim a d. V.

Драгий Радославов,

От пристигането ми в Юенхайм до днес употребих най-голямото старание да изуча политическото положение на България и специално възможността на моето възвръщане. Резултатът от всичко това е: великите сили няма да препятствуват на Русия в нейната дипломатическа борба с България, но една окупация на България от страна на Русия не ще бъде допусната. Австрия, вследствие давлението на Венгерския парламент, заяви това в Петербург; а Германия, ако и да се държи настрана, но вследствие приятелството ѝ към Австрия ще бъде принудена, ако и в по-малка фор-

¹ Писмото е написано от Увалиева. Княз Александър е прибил към своя почерк думите: «и искрен приятел».

ма, да гледатъж същото. Англия е изпратила една нота към Силите, в която заявява, че няма да допусне нарушението на Берлинския трактат в България. Франция и Италия се държат неутрално, но клонят към поддържането на този трактат.

В заключение ще кажа, че ако в България се задържи порядъкът и ако не се допусне открито стълкновение с Русия — положението не ще бъде опасно. Скритото желание на Европа е, щото да сполучи правителството да си остане девизата: «България за българите», без да раздражава Русия.

Що се отнася до въпроса за нов княз — мое лично мнение е, че Русия въобще ще желае да няма княз в България.

А Европа не само че няма никого за кандидат, но мъчно е да се намери някой, който тя би санкционирала. Русия е заявила категорично на в. сили, че никога няма да допусне моето или на някого от братята ми възвръщане в България. Аз в това отношение ще съветвам следущото:

Ако има Регентството сила и авторитет да управлява страната — то аз би съветвал да се отложат изборите до пролет, за когато е вероятна една общоевропейска война (здравиято на германския император е твърде лошо). Ако ли Регентството няма силата — в такъв случай ще съветвам да се избере Олденбургският принц и аз ще се заема да склоня Англия да одобри избора.

Защото нищо не може да бъде по-опасно за България от вътрешните междусобия и аз съм убеден, че Олденбургският принц в късо време ще стане толкози българин, колкото и аз бях.

Що се отнася до Каулбарсовите требования, общественото мнение е следущото: на първите два пункта да се отстъпи, ако Регентството намерва за възможно, но що се отнася до затворниците, то по-добре всичко да загине, отколкото да бъдат освободени. Честта на българското име категорически иска съсъждането на престъпниците; единствената концесия, която би могла да направи правителството, е след осъждането да измени смъртната казнь с вечно заточение във границата. Но това не трябва да стане вследствие някакво си задължение към Русия, но от инициативата на самото Регентство. Всичкият цивилизован свят е възмутен от тези руски требования и симпатиите му са с вас.

В заключение още едно лично обстоятелство. Ако и да има засега малка вероятност за възможността да се върна в България; но, от друга страна, аз съм с всичките си чувства тъй свързан със съдбата на България, щото по никакъв начин не мога да се примира с мисълта, че завинаги съм изгубил всяко отношение към нея. От това ще заключите какво значение придавам на обстоя-

телството, тъй като не мога вече да бъда български княз, то да мога макар едно българско име да нося. Освен това аз считам в политическо отношение извънредно важно, ако оставам барим нравствено българин. По тази причина пожелах да придам към моето име името княз Търновски, а именно Търновски, защото там бях избран за княз. За да се избегне турганието на кого и да било във фалшиво положение, аз реших сам да си дам името, а именно като последно решение на царствующи княз и да ви съобщя това като на тогавашний министър-председател. Следствие на гореказаното припращам ви с настоящето официалното писмо с молба да го не публикувате, но престо да се приложи към актовете на Министерството на вътрешните дела.

За да се избегне всякакво възможно впечатление — аз ще се наричам, както и по-преди, княз Батенбергски; но считам за политически полезно, ако аз в един даден момент ще имам възможността да напомня на Европа, че съм българин.

Моля да ми телеграфирате след получаването на това думата «съгласен», аз ще считам делото за извършено.

С най-топли молитви за бъдещето на България.

Оставам ваш
искрен
Александър

Югенхайм

септември, 17 ден, 1886 г.

Александър Петрович Олденбургски бе наистина доблестният човек, който Батенберг виждаше в него: тъкмо за това той не можеше да приеме един избор, който щеше да го постави във фалшиво положение спрямо Русия. Когато се пусна слухът за неговата кандидатура, той заявил¹ на Александра III: «Едно от двете: аз трябва да бъда или български княз, или верноподаник на Ваше величество, но да съединя едното с другото е немислимо. Поради това аз предпочитам да остана ваш верноподаник.» Императорът, който в тоя момент мислеше, че не ще стане нужда да препоръчва княз на българите, не можеше, освен да посрещне одобрително предварителния отказ на тоя по неволя кандидат.

Впрочем в България за Олденбургския принц стана дума само в тесни кръгове, между тия, на които Радо-славов събщи писмото на Батенберга. Широка публичка посочи още отначало на Валдемара.

¹ Карцов, op. cit., 354.

Името на тоя датски принц бе известно още от Освобождението. Когато заседаваше в Търново Учредителното събрание, някои руски генерали, приближени до царския двор, бяха загатнали за него, види се, за да угодят на сестра му Мария Феодоровна, съпруга на престолонаследника Александра Александровича. Подир няколко години за Валдемара почнаха пак да говорят двамата руски генерали Каулбарс и Соболев, които устройваха заговорите, за да свалят княз Александра. Това име ще бъде произнасяно отсега нататък при всяка нова мълва за една предстояща ваканция на българския престол. Един месец преди преврата на 9 август някои големи европейски вестници, които предвиждаха, че Батенберг не ще може дълго да устои срещу Русия, считаха Валдемара за вероятния му наследник. В Европа бе пусната даже в ход една версия, според която Александър III преследвал Батенберга по внушение на царната, която искала да настани своя брат на един трон. Във всеки случай от толкова дълго време се бе приказвало за Валдемара като за кандидат на руския двор, тъй интимно бе свързано представлението за него с руските агитации против Александра, щото първото впечатление на политическия свят в България подир развязката на преврата бе, че императорът ще посочи него за бъдещи княз.

Откакто Русия заяви, че не признава законността на изборите за Велико народно събрание, и се постави в открит вражда спрямо Регентството, идеите на публиката бяха се малко разбъркали, но управляващите кръгове продължаваха още да считат Валдемара като за най-подходящ кандидат. Те поставяха следната алтернатива: ако руският цар одобри избора, това ще бъде пълно разрешение на кризата; ако ли го отхвърли, за българското правителство ще остане нравствената печалба, че е направило всичко, за да угоди на Русия.

Но освен одобрението на Русия поставяше се и друг въпрос: щеше ли сам Валдемар да приеме предложената му корона? Че сестра му бе амбициозна, за него това бе известно; но лично той щеше ли да се наеме с такава тежка и неблагоприятна мисия? Изкушението не можеше да бъде голямо за никой принц, откакто светът видя участта на Батенберга.

Преди да се предприеме каквото и да е за избора на

Валдемара, трябваше да се узнае значи неговото лично мнение. За тая цел Стамболов се отнесе чрез гръцкото агентство в София до крал Георги, брат на Валдемара (10 октомври).¹ От Атина дойде отрицателен отговор: Валдемар не можеше да приеме избора без разрешението на руския император. При все това Регентството не се отказа от своето намерение. То поръча на Грекова да узнае върху тая кандидатура мнението на посланиците в Цариград.

От Нелидова Греков не можа да узнае много нещо: посланикът говори на тая тема много бегло. За предложенията на Шатохина той каза, че то не е работа на един млад вицеконсул. Понеже някой спомена името на Кумберландския принц, Нелидов забележи, че той бил богат и мързелив — двойка причина, за да не приеме. Но върху кандидатурата на Валдемара, за която Греков специално го питаше, той избягна да се произнесе.

Австрийският посланик бе по-малко въздържан, но сам той не бе добре осведомен и се ограничи в общи съждения.

Той ми каза, пишеше Греков², че изборът на Валдемара, в особености ако той приеме, може да се отрази благоприятно на нашите работи; това избиране може да стане даже причина да се турн край на днешното положение в България; той обаче няма никакви сведения върху намеренията на княза Валдемара, но даже ако той не приеме, то пак самсто му избиране *amenerait une détente de la situation*; Петербургският кабинет ще добие убеждението, че българите се отказват от княз Александра, а това ще произведе благоприятно впечатление. Освен това с избирането на княз Валдемара русите може да се произнесат после кой би бил приятният тям кандидат *à défaut de celui-là*.

Английският посланик бе също за кандидатурата на Валдемара. Валдемар, шурей на английския престолонаследник, не можеше да бъде много неприятен на лондонския кабинет, макар кралица Виктория да гледаше въобще с антипатия на всекиго, който би заел мястото на княз Александра.

Вайт е на мнение, съобщаваше Греков, че избирането на Валдемара ще е най-сплучливото, защото това ще постави императо-

¹ Стамболов се бе отнесъл, собствено, до секретаря на агентството А. Суцо, поради което титулярният агент Рангабе се бе почувствувал обиден.

² На 25 октомври, писмо до Начовича.

ра в много затруднително положение; датската кралица била много амбициозна и държала много да настани добре чадата си, че тя би могла да действува, за да се признае избирането на княз Валдемара, че като се избере и ако той приеме, тогава може да му се прати една депутация до него да го моли той сам да посредствува пред Петербургския кабинет, за да се признае избирането му.

В полза на Валдемаровата кандидатура се произнесе и френският посланик маркиз де Ноай. Син на Християна IX, на когото немците отнеха с насилие двете херцогства Шлезвиг и Холщейн, Валдемар не можеше да не споделя ненавистта, която целият датски двор храни към Германия: това можеше да бъде за французите една гаранция, че бъдещият български княз няма да получава наставления от Берлин. Освен това, женен за една орлеанска принцеса¹, той минаваше за голям приятел на Франция.

Германският посланик не се произнесе ни за, ни против: той вероятно знаеше, че тоя избор ще остане една платоническа манифестация. Италианският, както в повечето случаи, се присъедини към болшинството от своите колеги.

След привършването на тази официозна анкета правителството се отнесе и официално до Силите, за да му посочат кандидат за българския престол. Нотата биде изпратена до агентите (25 октомври) от Панайотова, който до вечерта предаде на Начовича в Търново техните отговори: те нямаха никакви инструкции. На другия ден Каулбарс се обади, за да повтори, че всяко решение на Великото народно събрание ще бъде незаконно в очите на Русия, вследствие на което той считал ва излишно да препрати нотата на българското правителство в Петербург. Най-късно се изказа Портата: тя заявяваше, че сега се занимавала със спора, повдигнат от Русия относително законността на изборите, и че само след уреждането на тоя въпрос тя щяла да посочи своя кандидат.

Турският отговор се получи в Търново на 28 октомври. Вечерта болшинството бе свикано на частно събрание, на което присъствуваха двамата регенти и министрите. То трябваше да вземе окончателно решение върху избора на княз.

¹ Елена Орлеанска, дъщеря на парижкия граф.

Сърцето на депутатите бе за Батенберга. У всички националисти в страната бе останала съкровената надежда, че той пак ще си дойде. Те очакваха сякаш някое чудо, което да повърне историята назад. И ето че сега това тайнствено чакане се пресече, на престола ще се да се качи друг княз. Едно голямо огорчение облада духовете. Провинцията все крещеше. Една депеша от Стара Загора до Радославова с копие до Стамболова, Захари Стоянова и др. изразяваше добре това настроение. Либералната дружина от тоя град телеграфираше:

Преди да постъпите на поста, който занимавате, вие обещахте, че ще бъдете за постижение народния идеал. От известията, които се получават, излиза, че се съглежда у вас отстъпчивост вследствие някакъв вънкашни заплашвания. Не бойте се, дерзайте. Досега, колкото преврати са ставали, не се е искало европейско мнение и — слава богу — нищо. Мислете, че ако се избере Батенберг, опасяването на държавата е от една руска окупация, но тя ще бъде горда и народът запазва честта и славата си. А ако избере друг, държавата е застрашена от две страни: вътрешно междусобие и вънкашна окупация. Предпочетете първото, защото следствията на второто са опасни.

Надяваме се и оставаме уверени на обещанията и патриотизма ви.

Мнозина от депутатите бяха на същото мнение, както и националистическата маса в страната, но те се помириха с необходимостта, защото я виждаха отблизо. Правителството им бе съобщило, че по тоя въпрос е взело изрично задължение спрямо Русия. Като взе думата сега, Стамболов им заяви с първите си думи, че нито правителството, нито Регентството ще стоят една минута на своя пост, ако Батенберг се избере отново: «Да преизберем княз Александра, каза той, ще рече сами да повикаме русите да ни окупират.» За Валдемара той обясни, че бил принц от много висок род, шурей на царя, брат на английската кралица и на гръцкия крал, и че с личните си качества той давал всички гаранции за бъдещето на България. Стамболов не скри, че Русия може да не одобри тоя избор. «Но все пак тоя избор трябва да стане, заключи той, за да покажем на Русия своите чувства и на Европа — своята умереност.» След Стамболова говориха неколцина оратори. Сетне се дигна Захари Стоянов. Предполагаше се, че от него, фанатичния привърженик на Батенберга, ще се яви най-голямото противостое-

ние, но той бе склонил вече на жертвата, която искаха събитията. Той почна с историческото изречение «Le roi est mort, vive le roi»¹ и свърши тъжно. В единадесет часа вечерта събранието се разотида, като се установи единодушно върху избора на Валдемара.

Официалното заседание стана на другия ден (29 октомври), на десет часа. То бе кратко. Щом се прочете списъкът на депутатите, Радославов направи следното заявление:

Господа народни представители! Както ви е известно, българският престол от два месеца и няколко дена насам е вакантен и понеже за избирането на нов български княз се изисква и санкцията на великите сили, то правителството, което е водило делата в отсъствието на княза, се е постарало да узнае косвено като за кой кандидат великите сили ще дадат съгласието си да бъде български княз. От косвените указания правителството може да посочи на едно лице, което, ако бъде избрано енергично, с аklamация от Великото народно събрание, може да се утвърди за български княз. Това лице е от царска династия на царствувал в Дания, от баща Христиан IX, датски цар, и майка Луиза, царица. Това лице е брат на гръцкия цар Георгия I; това лице е брат на руската царица Мария и още е брат на английската принцеса. Това лице се казва Валдемар, който е роден на 15/27 октомври 1858 г. и който се е оженил миналата година за Орлеанската принцеса Мария. Аз мисля, че това лице може да бъде прието с аklamация от Великото народно събрание още в сегашното заседание.

Когато председателят постави на гласуване това предложение, всички депутати станаха на крака и извикаха «Ура! Да живее негово височество.» И посред ръкопляскания Валдемар биде прогласен за княз на България. След това избра се депутация, която да поднесе на новия владетел акта на възложеното му достойнство. Тя се състоеше от Георги Живкова, председател на Великото народно събрание, от Д. Грекова, д-р Михайлова, Захари Байкушева и от един турчин от Шумен, Кесим Заде. Всичко това се извърши в по-малко от час.

В часа един после пладне Панайотов съобщи новината на дипломатическите агенти. Те не вярваха, че Валдемар ще приеме избора, но одобриха постъпката

¹ «Царят е умрял, да живее царят.» Тази фраза, останала от обичаите на френската монархия, значи, че една страна не може да остане без владетел.

на Великото народно събрание като ново проявление на благоразумието на Регентството. С голям оптимизъм се произнесе Гадбан ефенди. «Докато правителството води делата с такава умереност и тъй твърдо, каза той на Панайотова, нека то не се бои от нищо.»¹

Валдемар бе на френската Ривиера, в Кан, когато получи от Търново официалното съобщение за своя избор. Той отговори същия ден вечерта (2-ри) със следната телеграма до председателя на Събранието Живкова:

Благоволете да приемете уверението в искрената ми благодарност за честта, която ми се отдаде чрез вота на Събранието. Аз препратих Вашата депеша на Н. В. датския цар, който също може да отговори официално на Вашето предложение; но изповядвам, че ми се струва да бъде лично задържан от други обязанности.

Валдемар, датски принц.

Тоя отговор бе отрицателен в действителност, но неговата форма оставяше една врата отворена: Събранието се огнесе до Християна IX. Живков му изпрати на 30 октомври тая депеша:

Ваше Величество, представителите на българския народ с радост приеха от Н. В. княза Валдемара отговора, когото той благоволи да изпрати, и аз съм натоварен да Ви изразя техните надежди, че В. В. ще благоволи да отговорите благоприятно на желанията на българския народ, като позволите на Негово височество да посвети скъпия си живот за величието и напредъка на българския народ и за славага на новата династия.

Отговорът на краля се получи чак на другия ден вечерта, на часа десет. Очевидно, той се бе допитал до императора и бе получил от него съвет да откаже. Телеграмата, отправена едновременно до Стамболова и до Живкова, гласеше:

При всичко, че оценявам знака на доверието, което Събранието изказа към моя царствующ дом, аз не се намирам в положение да упълномоща сина си да приеме един избор, направен от Събранието при настоящите обстоятелства; следователно ще му бъде невъзможно да приеме депутацията.

Християн

Събранието бе отложило заседанията си, дордето се получи отговор от Копенхаген. На 31 октомври Живков прочете на народните представители разменените теле-

¹ Телеграма от Т. Панайотова до Начовича, 29 октомври. Архива на Министерството на външните работи.

грами. Те не произведоха голямо впечатление, тъй като изборът бе станал без големи надежди. В пренията за отказа на Валдемара се спомена само пътьом. Иван Славейков забеляза, че Събранието не може да разреши въпроса за княз, тъй като изборите не били отложени съобразно желанието на Каулбарса. На това Захари Стоянов възрази:

Колкото за г-на Славейкова, който каза, че какво трябва да се прави сега, като отказва новият княз, на мнение съм тоя наш княз, когото имаме воля да изберем и се отказа от избора, че той не е достоен и не може да бъде наш княз, защото е отивал по различни капии да пита, да се съветва. (Гласове: Варно!) Аз ми е жалко, че за такъв човек си дадох гласа. (Смях.)

Тъй нетрагично се завърши посред шеги едnodневното царуване на Валдемара над България. На другия ден споменът за него заглъхна посред големия шум, повдигнат от оставката на Каравелова.

III

На 29 октомври, след като се прогласи изборът на Валдемара и се определи съставът на депутацията, която трябваше да замине за Копенхаген, секретарят на Събранието Каракашев прочете следната депеша от София, току-що получена от бюрото.

Председателю Великото народно събрание.

Копие до регентите Стамболова и Муткурова.

От възникнатите многобройни въпроси, на които не можах и не мога да се съглася с членовете на Регентството и министерството, моля да подложите на Събранието моята оставка от Регентството.

П. Каравелов

Оставката на Каравелова не бе непредвидена. Регент само по име, той, откакто се бе скарал с Радославова, не упражняваше никаква власт и отхвърляше явно всяка солидарност с управлението. В последно време той прекъсна дори формалните си сношения с правителството: като му се изпратиха указите за обявяване на военното положение в Пловдивския окръг (21 октомври) и в Бургаския (25), той ги повърна неподписани. Това негово поведение бе отворило в средата на управляващите една парадоксална криза, която очевидно не можеше да

се продължава: нито Каравелов искаше да носи повече отговорностите на една политика, която чрез *Търновска конституция* той критикуваше най-остро, нито правителството бе в състояние да търпи опозицията на регента-стачник. Оставката на Каравелова бе единственият изход от положението, създадено от него чрез конфликтите му с другите висши власти; това, което можеше да причини удивление, то е, че тя бе тъй закъсняла.

Каравелов отлагаше своята оставка, защото неговият пръв план бе да не скъсва нито с Русия, нито с националистите.

Той гони, пишеше Стамболов в своя дневник, два заека изведнаж в си харизва черниците половината на черквата, половината на джамията, както направила прочутата търновка. . . като умира; защото не е знаела на оня свят Мохамед ли държи рая, или Исус Христос.

Колкото повече се изоструваха обаче отношенията между правителството и Каулбарса, толкова повече Каравелов клонеше към русите.

От два-три дена насам, бележеше Стамболов на 3 октомври, той като луд ходи из столицата и особено из градината и всекому разказва, че след три дена щяла да дойде руска окупация. Това той го уж знаел от най-вярно и положително място. Негъните утвърждения по този деликатен въпрос крайно тревожат духовете в София.

Каравеловото поведение много озадачаваше Стамболова. Той си поставяше в дневника си ред въпроси:

Има ли Каравелов някои преговори с русите? Какви са те? Среща ли се с тях често? Взел ли е от тях някои гаранции? Като гони другарите си, добивал ли се е до някоя цел, или просто лудува? От патриотизъм ли се ръководи, или от егоизъм, амбиции и отъмнения?

На тия въпроси той не можеше още да отговори, а пишеше: «Едно нещо само ще забелсжа, че Каравелов не знае що говори и не държи сметка на думите си.»

Отношенията му с Каулбарса ставаха между туй все по-интимни. На съветите на генерала се дължеше отказът на Каравелова да подпише указите за военното положение. Вследствие на тия съвети той се отметна и от обещанието си да отиде в Търново. Дали с руското влияние трябва да се обясни и неговата оставка? Какзахме, че тя бе неминувема; но твърде вероятно е, че руското въздействие я ускори. Най-голяма роля в решението

на Каравелова да излезе от Регентството игра Иван Славейков.

Иван Славейков имаше едно голямо име, което дължеше на баща си, едно голямо благоговение пред Каравелова, което бе добил от своето време, и една голяма наивност, която му бе божа дарба. Името му послужил да го направи известен; благоговението му пред Каравелова му попречи да направи политическо поприще и наивността му опропасти неговата партия за десет години. Обаян от Каравелова, нему се чинеше, че вижда чувствата си отразени в очите на всички. От Търново той даваше възторжени сведения, че депутатите били уморени от тиранията на Стамболова, че от Радославова били отвлечени поради глупостта му, че Каравелова чакали всички като човека на провидението. Той заключаваше, че Събранието е готово да свали министерството и да образува пово Регентство с Каравелова начело.

Тия оптимистически донесения съвпадаха с уверенията на Каулбарса, че Русия ще прибегне неминуемо до принудителни мерки, ако нейните искания останат неудовлетворени. Каравелов се надяваше, че като поеме всичката власт в ръцете си, ще отстрани окупацията, като направи на русите необходимите отстъпки, които и неговите очи бяха по-скоро от формално естество.

Плановете на Каравелова не се сбъднаха обаче, защото почиваха върху химерически дапни. Когато неговата оставка се оповести в Търново, не само не се образува болшинство около името му, но в цялото Събрание не се намери освен Ив. Славейкова нито един човек да каже добра дума за него. Стамболов от много по-рано знаеше за това голям отпадък на Каравеловата популярност. В началото на октомври той пишеше в дневника си:

Мнозина може да се питат защо най-добрите приятели на Каравелова се отделиха от него след преврата. Ето защо: Някои подозираха Каравелова, че участвувал в преврата, а по-голямата част го презираше за това, че не е искал да предупреди преврата и да убие злото, ако и да му е било казано, даже от самите автори на преврата, че ще го направят. Каравелова го осъждат старите му приятели, че той се е показал недостоен за мястото, което заемаше, и че той с поведението си е опозорил както партията ни, так в целият ни народ и е докарал страната в сегашното критическо^a

положение. Мнозина от най-върлите либерали, които бяха готови за Каравелова да положат главите си през юлската сесия, в последната сесия не само че не отидоха в къщата му на посещение, но като го срещаха по пътя или в камарата, не го поздравляваха. Ето докъде достигна едно време популярният и всеилният Петко!

За ролята на Каравелова в събитията на 9 август Стамболов бележеше:

Вземал ли е Каравелов пряко участие в преврата? Не, отговарям аз. Зная ли е за преврата? Да.

Той разглеждаше показанията на Бендерев и Груева, някаква изповед, която Каравелов правил пред Т. Иванчова и пред Н. Манова.

Пред мене лично, пишеше Стамболов, Каравелов се призна, че нещо му бил говорил един ден Бендерев. Но той не обърнал даже внимание на думите му — понеже бил с нещо зает.

Каравелов не бе участвувал в преврата, това е и самата историческа истина. Неговите съвременници обаче бяха под силното впечатление на неговата виновност. Статистите, обнародвани в *Търновска конституция* срещу Александра, още повече усилиха тая вяра. Вдъхновителите на преврата, изпълнителите му, бяха минали на заден план; не говореше никой и за Цанкова, Бурмова и др., които поеха от детронаторите революционната власт и дадоха на престъплението фирмата на своята партия. Всичката агитация се водеше против Каравелова, срещу когото бе обърнала стрелките си и *Светлина*, орган на Цанкова. Тия обвинения ожесточаваха пък още повече Каравеловия домашен кръжок срещу Батенберга и неговите привърженици. В няколкото малки вестничета, от които издаде по няколко броя, П. Р. Славейков, който бе плакал, изпращайки княза, го наричаше сега със злоба «църковокракия немец». Резултатът от това взаимно възбуждение бе, че при свикването на Великото народно събрание цялата почти либерална партия виждаше в Каравелова князогонца и човека, виновен за всичките бедствия на България.

Към това негодувание се прилепяха и всички лични недоволства, които Каравелов бе предизвикал у партизаните си със своето дълго властегуване и със своя нрав. Каравелов — известно е — бе невъздържан. За тая негова черта, Стамболов пишеше в дневника си:

Езикът на Каравелова е негов най-голям враг. Не е останал чо-

век, когото той да познава, за когото той да не е казал някои лоши и кръвни обиди. Еди-кой си е овца, онзи е крадец. Други е глупав като вол. Трети нямал мозък колкото една гарга. Аз тоз мошеник ще го обеса — и пр., и пр. Какво е говорил той за мене, аз не мога да зная; но като знам какво е говорил пред мене за най-добрите си приятели, въобразявам си какво може да каже и за мене. . . През същото небе и чистилице са минали: Сукнарков, Неделев, Д. Петков, Д. Ризов, Т. Иванчов, В. Радославов, Калинков¹, Камбуров, Пешев и пр. имже нест числа. . . Каравелов обича само тези, които стоят със зяпнали уста и се чудят на гения му. И то само до тогаз, докогато се продължава това обаяние. Мине се то, минава и Каравеловата обич. Каравелов е извънредно голям егоист с безкрайна амбиция.

Мнозина бяха оскърбени от Каравелова, но додето бе силен, повечето понасяха неговите обиди — които не идеха впрочем от сърцето, а от нервите му — безропотно. Сега, когато той падна, събудиха се всичките уязвени честолюбия, всичката злонамереност на дребните хора, всичката мнима независимост на тия, които бяха бляели подир него и събирали подире му трохите на неговата мисъл.

Пренията върху Каравеловата оставка се почнаха на първи ноември и бяха много буйни. Първ говорни Стоян Михайловски, оратор на русофилската опозиция. Той доказваше, че Събранието не е компетентно да приеме оставката на един регент.

По мое то дълбоко убеждение, заяви той, Каравелов е получил мисията си от княза, не може да я предаде другиму освен на бъдещия господар.

След Михайловски качи се на трибуната Н. Манов, но едва той бе казал две думи, и председателят заяви, че е пристигнала в тази минута оставката и на другите регенти. Посред голямо внимание един от секретарското тяло прочете:

До господния председателя на Великото народно събрание.

Един от нашите другари, г. П. Каравелов, си е подал оставката от Регентството, като я мотивира, че не бил съгласен в многобройни въпроси с нас, неговите другари, и с министерството. Като не желаем да влизаме в разбираелство, доколко са основателни

¹ Петър Калинков, бивши директор на статистиката в България, бесарабец. След като го уволниха от служба, върна се в Русия, стана русин и се занимава в Петербург с книгоиздателство.

и прави мотивите, които са подбудили П. Каравелова да си даде оставката, ние тоже подаваме своята и молиме Великото народно събрание да я приеме, защото след отказването на княза Валдемара Датский да приеме българската корона държавните работи влизат в нова фаза и може би щеше да бъде много по-добре за интересите на отечеството ни, ако почетната длъжност на български регенти се повереше на други лица.

Приемете, г-не председателю, уверение в нашето дълбоко към вас уважение.

В. Търново, 1 ноември 1886 г.

Регенти: С. Стамболов

Подпол. Муткуров

Оставката на Стамболова и Муткурова не бе сериозна; но несъмнено бе, че те не държаха никак на властта и че по-скоро тя ги държеше. В такива критически минути те мислеха, че нямат право да напуснат своя опасен пост. А опасността все растеше наглед. Греков в своите депеша от Цариград рисуваше положението в неблагоприятен вид. Последната му депеша (от 27 октомври) донасяше едно много тревожно изявление на английския посланик.

Вайт ми каза, че не трябва да разчитаме на никаква поддръжка нито от страна на Портата, нито от страна на великите сили; трябва да разчитаме само на собствените си сили и средства, за да излезем из кризата; той не може да ни даде никакъв съвет и нашето благоразумие ще ни покаже как да постъпим. Вярва обаче, че крайната политика не може да ни изкара на добър край, че трябва да се направят отстъпки на Русия; съставянето на смесено правителство е най-целесъобразно, защото ще може по-лесно да запази тишината и спокойствието в страната.

Посланиците на Германия и Австро-Унгария изказваха неутешителни мнения в същия дух:

Радович и Каличе ми казаха, че знаят от Нелидова, какво Русия няма да отстъпи от заявлението си за незаконността на Събранията и че трябва да се търси средство, за да станат нови избори; германският посланик вярва, че Русия ще приеме коалиционно правителство; ще бъде голяма лудост и отсъствие на политическа зрелост от страна на българите, ако при това безизходно положение не учият да се споразумеят, за да избавят отечеството от неминуема опасност. Австрийският и германският посланици са на мнение, че никаква сила няма да се застъпи за нас, и виждат в съставянето на коалиционно правителство единствено средство да се избягнат смутове и окупация.

Французкият посланик даваше още по-тревожни новини: той научил, че за Бургас заминал един руски военен параход с екипаж от 1200 моряци. . .

Не мога да разумея, пишеше Греков, подир всичко, което знаят другарите ви, да искат да водят крайна политика? Ясно като ден е, че с явното противодействие на Русия днешното правителство не може да се удържи на власт и че накрая някои смущения ще бъдат произведени на някои места, а това ще е доста за военна намеса от страна на Русия. Съставянето на Цанково министерство пък е нежелателно, защото поне по-голямата част от войската ще се обяви против.

Ако предположим даже, че сегашното правителство може да се удържи и да запази въсю порядъка, положението остава пак безизходно, защото избирането на княз е невъзможно, догде се не подобрим с русите; щом русите приемат съставянето на коалиционно правителство, не трябва да се двоумим, но час по-скоро да го направим дело свършено.

Дипломатическите вопли на Грекова и неговите мъдри съвети идеха в крайно неблагоприятно време: не само Каулбарс не искаше да приеме никакво помирение на българските партии, защото то щеше да изключи неговата роля като ненужна, но той бе успял да разстрои в известна мярка и това съсредоточение на големите политически имена, което Стамболов образува подир заминаването на Батенберга като отплата на националната солидарност срещу чуждото вмешателство: когато тия депеша от Цариград се дешифрираха, Събранието бе получило оставката на Каравелова.

Каравелов изпрати оставката си открито по телеграфа, като я мотивира с една къса фраза, която казваше, че по някои въпроси той не бил съгласен с регентите и правителството. Това бе от негова страна голяма тактическа грешка: като пропускаше да посочи ясно разногласията, той избягваше да се пороби на някое определено становище и държеше в своите развързани ръце всичките възможности на бъдещето; но настоящият момент му се изплъзваше съвсем. Това, което той считаше за хитрост, се яви на представителите като пренебрежение и ги разбунтува още повече. Спомняйки за въпросите, по които бе се появил конфликтът между Каравелова и колегите му, Н. Манов питаше:

Кои са тия въпроси? Защо той (Каравелов) не беше по-искрен към българския народ, който му е поверил службата? Той

много: той бе предсказвал на Каравелова един лесен триумф, а сега виждаше пяна на устата у тия, на които се разчитвал най-много. И вместо да поеме рисковете на борбата, която сам бе разюздил, той се стараше да я избегне. На трибуната той разви мисълта, че Великото народно събрание, свикано със специалната задача да избере княз, няма законно право да се занимава с оставката на регентите.

Защото, казваше той, съгласете се, г-да представители, че макар г-н Манов и да поиска да претърлува 143 чл. от конституцията, като каза, че Събранието е свикано, без да е определено в указа, дали по първия, или по втория пункт, аз ще кажа, че щом Събранието се е завзело да избира княз, то се разбира, че е свикано по първия пункт; следователно мисията му не е по въпроса за регентство, а за княз, заради това сме били свикани, това извършихме и щом го извършихме, трябваше да ни кажат: идете си по работата!

Славейков се разправяше посред голямо възбуждение в залата. На всяка фраза болшинството го прекъсваше с викове и тропания. «Позволете ми да говоря, господа, молеше той. Не е нищо, ако си казва човек мнението; не трябва да го нападате безсъвестно!» «Лъжеш!» — викаха от всички страни и му заглушаваха гласа. Тъй преди няколко месеца, в юни, Величков бе прекъсван от Каравеловото болшинство по пренията върху Съединението.

По въпроса за преврата Славейков прибегна към едно адвокатско средство, за да оправдае Каравелова. Той каза:

Аз напълно съм убеден, че ако действително, както казват някои, г-н Каравелов е предначинателят на тая работа или ако той умислено и нарочно е замесен, аз съм напълно уверен, че нито г-н Стамболов, нито г-н Муткуров щяха да приемат да действуват с него заедно в Регентството, те не щяха да станат негови другари; г-н Каравелов нямаше сила да се наложи сам. (Гласове: «Не е вярно!» З. Градинаров: «Други наложиха Каравелова!»)

За мотивите на Каравелова при подаването оставката му Славейков не пожела да се произнесе. «Г-на Каравелова, каза той, не съм го виждал от повече от три недели.» Обаче обясни, че несъгласията между регентите се отнасяли до трите искания на Каулбарса. Каравелов бил за приемането им. Изборите трябвало да бъдат отложени, понеже въпросът за бъдещия княз бил между-

народен. «Кой ще бъде най-после крив или прав, времето ще покаже», заяви той и после завърши:

Аз, господа, ще свърша, не обичам да говоря много. Ще свърша, като кажа, че аз считам мисията на това събрание свършена и не вземам участие в никакви вече разисквания.

От болшинството му извикаха: «На добър час!»

В такова едно важно прение не можеше да не се чуе гласът на Ризова. В неговата реч има риторика, право, политическа философия и една експертиза за Каравеловото умствено състояние въз основа на експерименталната психология. За компетентността на Събранието той каза:

Никой не е избрал днешните регенти, т. е. никое Велико народно събрание. Щом не сме избирали, не можем да приемаме и тяхната оставка.

— Ами страната? — попита някой.

Ризов, който има отговори за всичко, възрази:

— Ще кажа и за страната.

После продължи:

Днешното Регентство е избрано от бившия княз, който си е подал оставката, та затуй, макар мнозина и да предлагат, че то не може да се държи насила на власт, но аз мисля, че то не може да подава оставка освен на същата власт, от която я е приело, т. е. на княза, а понеже князът е подал оставка, то на онзи, който би заел неговото място. Дотогава трябва да стои Регентството; то знаеше при какви условия е приело властта, то знае, че е фактическо Регентство — продукт на известна революция, и то знае, че може да подаде оставката си само на онзи, от когото е взело властта, или на гилотината.

Стълкновението, в което Каравелов бе влязъл с другите регенти, Ризов го отдаваше на неговото умствено разстройство.

Това, което каза г-н Манов, заяви той, че г-н Каравелов в София допуснал военно положение, а в Бургас и Пловдив не допуснал, аз мисля, може да се отдаде на невменяемост. Хора с известна нервозна натура след такива преврати, каквито ние прекарвахме, не е мъчно да изпатят такова нещо.

Той предлагаше да се не приема оставката нито на Каравелова, нито на другите двама регенти.

С това, обясняваше той, ще дадем още един вот за доверие на г-да Стамболова и Каравелова и ще докажем, че сме погледнали на

действията на г-на Карavelова като на действия, произтекащи от едно изключително душевно разколебаване.

Речта си Ризов свърши с една фраза, която пак напомняваше гилотината. С това призоваване на Френската революция той си даваше илюзията, че заседава в някакво подобие на Конвента.*

Ризовите думи се посрещнаха одобрително от Събранието. Той говореше с жар, с апломб и в една литературна форма, която тогава бе рядкост. След него Радославов стана и от името на правителството постави въпроса за доверието, като заяви:

При всичко, господа представители, да чувам одобрения после речта на предговорившия г-н Ризов, считам за длъжност да заявя от страна на г-да регентите, че след даванието оставката на г-н Карavelова по несъгласие с действията на другите регенти, както и на правителството, другите двама регенти не могат да останат, ако приемете оставката на г-н Карavelова. Второ, заявявам от страна на министерството, че предвид на депешата на г-н Карavelова, че не може да бъде съгласен с нашите действия, щом Вел. нар. събрание не приеме оставката му, то естествен резултат е, че нашата оставка се приема.

Появяването на З. Стоянова на трибуната внесе след това голяма веселост в събранието. Захари говореше спънато, със заеквания и правеше отчаяни движения с ръце, като че ли искаше да улови думите, които му бягаха. Но когато го слушаше, публиката мислеше за фейлетоните му и се смееше. Той бе фамилиарен в своя тон, разпуснат и обичаше да се глези, но без да изпадне в блудкавост.

Карavelовото поведение той си го отдаваше на някакъв таен съюз с русите. «Г. Карavelов си дава оставката от Регентството — казваше той. — Защо? — ще питате. Всеки знае, мисля, че той е съветникът на Каулбарса. Той не желае да се избере княз на България.» Захари предлагаше да се приеме оставката на Карavelова и да се избере на негово място Г. Живков. Той направи и предложението за депутацията.

Аз мисля, казваше той, че още днес, щом уредим Регентството, ще затворим камарата, но да задължим правителството да прати депутация до Силите, да пита какво искат от нас. Ние си искаме княз и управление, което е било и допреди 2000 год.; ние не искаме комунистическо или социалистическо управление, нито даже демократическа република — княз си искаме бе, джанъм. . . (Ръ-

копляскания. Гласове: Браво!) Ще се помолим на дворовете. Аз съм уверен, че Европа я няма, тя е избягала от нас. Погледнете тук у ложата (обръща се към дипломатическата ложа) — няма нито един консул, проводили ни тук писари-мисари. . . (Смях.) Затова, г-да, ние да пратим депутация да представи на Силите поне, че ако желаят да няма България, нека додат да ни избият. Но ние трябва да следваме до последната степен. Всеки народ, докогато сам не се самоубие, няма да умре. Той се самоубива, когато. . . както знаете вече (смях), когато последва съветите на Карavelова, който е помощник на Каулбарса. (Ръкопляскания.)

Подир устния фейлетон на Захари Стоянова последваха дълги речи на М. Векилски и В. Неделев; но събранието ги слушаше разсеяно. То бе нетърпеливо да гласува и да се разотиде.

Предложенията на З. Стоянова бидоха приети изцяло. Г. Живков биде избран на мястото на Карavelова. За членове на депутацията, която трябваше да обиколи дворовете, Събранието посочи д-р Стоилова, Грекова и К. Х. Калчева. Всичко това се извърши набърже, без разисквания, почти машинално (1 ноември).

И когато председателят заяви, че Събранието се отлага за неопределено време, народните представители изръкопляскаха от радост, защото мислеха, че са извършили своя дълг и защото бяха гладни: часът бе тъкмо един и десет минути подиробед.

VII

Заминаването на Каулбарса

Случката с гавазина в Пловдив. — Ултиматум на Каулбарса. — Заявления на граф Калноки в Делегациите. — Постъпки на Начовича пред Каулбарса. — Несъгласие между Начовича и Николаева. — Съвети на дипломатическите агенти в София — Последната манифестация на Каулбарса. — Една рецепта на Портата за българската криза. — Окръжно на Радославова по заминаването на Каулбарса и на руските консули. — Каулбарс при султана. — Руският печат за окупацията. — Националистите и разрывът с Русия. — Оставката на Ив. Ев. Гешов. — Годишнината на Сливница. — Депеши до Батенберга. — Заговор във военното училище. — Стамболов спасява майор Панова.

Откакто се освободиха офицерите, провинени в заговора на 9 август, Каулбарс изглеждаше да е мирясал. «Генералът е турил афион във виното си», пишеше Стамболов в своя дневник. Това мълчание се оказа обаче подобно на загиншията, които предшествуват големите бури: от него изскочи внезапно големият конфликт, който доведе Регентството до пълен разрыв с Русия.

Поводът бе съвсем маловажен. На 29 срещу 30 октомври, подир часа десет през нощта, гавазинът на руското консулство в Пловдив отивал в телеграфната станция, за да занесе една депеша. По пътя го срещнал патрулът и на основание военното положение, при което бе забранено да се излиза нощем по улиците, поиска да го арестува. Гавазинът, един черногорец, се възпротивил, почнал да вика, извадил и револвер; тогава стражарите го сграбчили и го набили. Като се върнал в консулството, гавазинът бил тъй уплашен, че не можал да говори. Виждайки го в това състояние, Игелстром по-

мислил, че е пьян, и повикал другия гавазин да го бие.¹ Два пъти бит в една и съща нощ — по две разни причини, — гавазинът чак на другия ден се свестил и можал да разкаже своето приключение. Консултът съобщил за случката на Каулбарса, без да ѝ отдава сам голямо значение. Но генералът се заловил за нея като за някоя благодат на providението, защото пред него се явяваше най-сетне един предлог, за да излезе из положението, в което го бяха хвърлили заповедите на императора и собственото негово лекомислие.

На 2 ноември той изпрати до Начовича една нота, в която искаше: 1) да се уволнят бригадният командир и военният комендант на Пловдив; 2) да се накажат прямите виновници за биенето на гавазина; 3) да се отдаде официално чест на руския флаг пред консулството. От самата нота, писана собственоръчно от Каулбарса с тоя нервозен почерк, който свидетелствуваше у него за голямото неравновесие на духа, се вижда, че той отначало не е мислил да ѝ даде характер на ултиматум: тази идея бе му дошла по-късно, след като я бе подписал. «Сроком считаю 5-го ноября вечером» бе прибавил генералът с тънки букви между две фрази.

Когато се получи тази нота, министрите и регентите, които се връщаха от Търново, бяха разпръснати: Стамболов бе в Русе; Начович в Свищов; Николаев на път за София. Начович не можеше да даде никакъв отговор, докато отговорните за политиката лица не се съберат в столицата. Той трябваше да чуе също и мнението на дипломатическите агенти в София върху разположението на Европа.

В Европа между туй се бе случило едно голямо събитие: Калноки бе държал своята реч в Делегациите.

Положението на Калноки беше в последно време много разклатено. Върху него падаха всичките упреци, задето на руската политика бе оставено в България свободно поле. Особено зле настроена бе спрямо него маджарската делегация, която се заканваше даже да му отхвърли бюджета. Стана нужда да се намеси пред водителите на маджарската опозиция сам императорът, за да се предотврати едно формално порицание. Обвиненията

¹ По разказа на П. Димитрова, тогава окръжен управител в Пловдив.

срещу Калноки бяха две: че допуснал, щото Каулбаро да играе в княжеството роля на диктатор; че търпял, щото, напук на австро-германския съюз, Бисмарк да защитава руските интереси в ущърб на Австро-Унгария. Калноки се постара да се оправдае и по двата пункта.

Още в началото на своята реч (1 ноември) той подчерта самостоятелния характер на княжеството и задължението на Европа да бди върху съществените принципи на Берлинския договор. Мимоходом, но с доста строги думи, той характеризира мисията на Каулбарса като преувеличена в своите проявления и нещастна по своите резултати. «Генерал Каулбарс, каза той в заключение, даде да се почувствува по най-неприятен начин, който може да се въобрази, руското действие върху България; но последствието бе, че той направи общественото мнение в Европа съчувствено спрямо българския народ.»

Сегне Калноки се спусна в по-важни изявления относително бъдещето поведение на Австро-Унгария по българския въпрос.

Докато съществува Берлинският договор, заяви той, интересите на Австро-Унгария ще бъдат напълно запазени. Следователно ако ние се видим принудени да защитаваме Берлинския договор, ние ще имаме симпатията и съдействието на всичките Сили, които са решени да защитават европейските договори. Докогато ще има надежда да постигне желаемата цел с мирни средства, Австро-Унгария няма да се отклони от тях. Освен в случай на абсолютна необходимост, ние ще трябва да избягваме да държим едно заплашително поведение, докато нашите отношения със Силите остават каквито са сега и докато нашият глас се слуша.

Миналата година аз заявих, че съединението на България и на Румелия не е вредно за нашите интереси. Турция не пожела да се възползува за вдвorenието на своята власт от гаранциите, които ѝ бе дал Берлинският договор. В случай че Русия би изпратила един комисар, който да поеме управлението в България, или би пристъпила към окупацията на някой град по крайбрежието или вътрешността, тогава ние бихме били заставени да се намесим по-решително във въпроса. Но нищо подобно не се е случило. Никой в Австро-Унгария не иска война; ние всички искаме мир, но не, разбира се, един мир на всякаква цена.

По-деликатна бе задачата на Калноки, когато пристъпи към разглеждането на отношенията между Австро-Унгария и Германия. Безспорно бе, че Бисмарк бе дал голяма морална поддръжка на Русия. Отречението

на княз Александра се дължеше в голяма степен нему. Нему се приписваше и привидната свобода на действие, от която наглед се ползуваше Русия спрямо княжеството. Калноки, комуто липсваше кураж, но бе много тактичен, излезе и даде много ловки обяснения. Политиката на Бисмарка той я отдаде на факта, че Германия нямаше в Изток специални интереси: главната нейна грижа била да се запази мирът. Това бе вярно, както личи от самите мемоари на Бисмарка. Обаче мирът можеше да се запази по два начина: или като се остави Русия да изпълни своите завоевателни планове в България, или като се постави княжеството под общоевропейска гаранция. Досега Бисмарк бе защищавал тезата на русите; щеше ли в бъдеще да се приближи повече до становището на Австрия? Такова заключение можеше да се извади от речта на Калноки, който каза: «Между двата¹ кабинета съществува най-съвършена хармония, едно пълно доверие, една абсолютна сърдечност.»

Тази мисъл добиваше особен релеф от явленията, с които Калноки свърши; той съобщи на Делегациите, че е получил изрични уверения от Русия, според които тя щяла да се придържа в договорите; тя не мислила още да ограничава независимостта на България, нито да изменява международното положение на тая държава, с една реч, тя нямала да предприеме нищо без сътрудничеството на Силите.

Калноки бе принуден да поиска това важно обещание под натиска на маджарската опозиция. Той му даваше гласност сега в отговор на една остра критика на Андраши.

Андраши бе без съмнение най-голямата политическа фигура в Делегациите. Министър на външните работи на Австро-Унгария, той бе участвувал в Берлинския конгрес и бе подписал една година по-късно австро-германския съюз. Той мразеше русите и за тяхната сила имаше много лошо мнение. Всичките техни заплашвания той считаше за блуф. Пред един чужд дипломат той бе казал: «Les Russes nous mettent à chaque instant le pistolet à la gorge, mais leur armes n'ont pas de capsule.»² Откакто

¹ Германският и австроунгарският.

² Русите на всяка минута ни турят пицов под гърлото, но техните оръжия нямат капсули.

се появи българската криза, той постоянно критикуваше политиката на Калноки. И сега, в Делегациите, той искаше да изтръгне от него обещанието, че за Русия няма да бъде призната никаква привилегия в България, никакво специално положение в ущърб на договорите.¹

На два пъти Калноки бе заставен да заяви, че самостоятелността на България ще бъде уважавана и че никаква промяна няма да стане в нейното международно положение без общото съгласие на Силите. Кожото за съветите, които давала на княжеството, те нямали в себе си нищо необикновено, нито съставлявали никакво право: всяка от Силите можела да се отнесе към България с внушенията, които счита за уместни.

Последният път Андраши каза, че е доволен от отговора (4 ноември). Можеше да се мисли значи, че опасността от една крайна руска намеса е минала.

Това се виждаше и в езика, който държеца австрийските представители в Цариград и София. Греков телеграфираше, че барон Каличе не настоявал вече да се направят отстъпки на Русия. Буриан, от своя страна, даваше на Регентството съвети да стои твърдо на своите позиции и да не се бои от русите.

Между българските министри бе се появило между туй пак разногласие. Начович мислеше, че трябва да се отстъпи на Каулбарса. Основавайки се на сведенията на окръжния управител П. Димитров, той телеграфира на военния министър, «че наистина военните власти са постъпили с гавазина неблагоприятно, инатчиийски, и заслужават наказание за неприятностите, които са причинили на правителството».

Где е Николаев, не се знаеше. Телеграмата бе адресирана: «в Лом или Клисуря, или Берковица». На другия ден (3 ноември) Начович пак му телеграфира, настоявайки пред него да се върне в София и да се спора-

¹ Чешките представители в австрийската делегация се държаха въпреки своите традиционни чувства към Русия в полза на българите. На 6 ноември Магус заяви, че трябва да се защитава от всяко посегателство независимостта на българския народ и че пълното съединение между България и Източна Румелия трябва да бъде признато от Силите. За стария чешки деец Ритер бе пусната мътва, че той се бил изказал одобрително за Каулбарсовата мисия, но в заседанието на 7 ноември той сам протестира против приписваните му изявления. «Симпатиие на чешкия народ, каза той, са на страната на българите, които се борят за свободата си.»

зумее лично с Каулбарса върху начина на удовлетворението. Военните обаче не искаха да чуят за какво удовлетворение. Те даваха на случката една версия, от която излизаше, че всичката вина била у гавазина. В своя доклад капитан М. Савов, военният комендант на Пловдив, казваше, че гавазинът извадил срещу патрула шашка и револвер и че войниците се задоволили само да го обезоръжат, докато той кряскал и псувал Регентството.

В това време в Русия растеше негодуванието, Каулбарс бе заблудил своето правителство, като бе дал на случката трагични размери. Нелидов казал на Греков, че гавазинът «бил бит до смърт, занесли го в несвоя в консулството и докторите се произнесли, че животът му е в опасност».

Срокът между туй приближаване. Начович, спъван от опозицията на военните, се отнесе до Стамболова, който тогава бе в Русе (5 ноември).

Тая вечер, телеграфираше той, изтича срокът за удовлетворението, което Каулбарс иска, и трябва непременно да се отговори о време. Аз мисля да му телеграфирам приблизително така, че ако правителството и да не е било в състояние да изпни случката с гавазина в Пловдив, като желае да се намира с руските представители в добри отношения, заповядало е да се уволни градският военен комендант, да се арестуват и накажат стражарите, които са обезоръжили и заведи гавазина в консулството, и да се отдадат на руския флаг всичките почести, ако и да е убедено, че арестуването на гавазина не е имало никаква смисъл за докачание на Русия. Кожото за отстранението на бригадни командир, правителството не е в сила да го направи, понеже той е регент.¹ С един такъв отговор обвиненията на русите против стражарите не се признават и се показва, че отстъпваме просто на силата и защото желаем да не се увеличават раздраженията между двете страни. На мнение съм, че такава една примирителна политика ще произведе добро впечатление. Не е в нашия интерес да провокираме скъсването сношенията, особено ако наистина излезе, че виезата е в нашия стражари. Ако сте съгласен с тоя отговор, моля да ми телеграфирате немедленно, за да го изпратя, преди да се качите на парахода.

Телеграфирайте в същото време и на Николаева да даде нарядните заповеди в Пловдив за изпълнение обещанията. Опитванията на Панайотова да се продължи срокът до 10 ноември не са имали резултат, по тая причина отговорът трябва да се даде още днес.

¹ Касае се за Мукурова.

Още на 3 ноември, по заповед на своя министър, Панайотов моли секретаря на руското агентство Сомова да ходатайствува пред Каулбарса, за да се продължи срокът на ултиматума, додето Начович се завърне в София. Сомов обаче отказа да се натовари с тази мисия. Твърдото желание на русите бе да принудят българското правителство на пълна капитулация, която да бъде почувствувана от цялата страна, или да предизвикат окончателен разрив.

Панайотов видя тоя ден и другите агенти. Те му казаха: «След изявленията на Калноки България знае каква политика може и трябва да следва.»¹ От тия съвети министрите, които бяха в София, добиха голямо насърчение. Сега нито Радославов, нито Николаев даваха да се помисли за отстъпление. Военните от своя страна направиха от противостоението срещу ултиматума на Каулбарса въпрос на чест. При тия условия посредничеството на Стамболова, което бе поискал Начович, не можеше да бъде освен безплодно. Сам Стамболов не бе съгласен да се правят жертви, които щяха да огорчат офицерството. Ако Каулбарс искаше да покаже на народа в България, че за въображаемия или доказан побой на един гавазин той може да добие уволнението на двама военачалници, Регентството от своя страна считаше необходимо да поддържа на всяка цена у войската вярата, че няма никога да се допусне едно посегателство върху нея. Не трябва да се забравя, че войската бе обиколена с големи изкушения. Русофилските агитатори ту я плашеха с отмъщението на русите в деня на окупацията, ту я примамваха с мнимите облаги на руското покровителство. Патриотизмът можеше да направи хората твърди срещу обещанията; но от угрозите трябваше да ги защитава властта. Да се уволнят офицерите, които бе посочил Каулбарс, щеше да рече да се даде на войската впечатлението, че тежката руска ръка може да се сложи над тях даже преку главата на Регентството.

Фаталният ден на срока 5 ноември дойде и мина, без да е успял Начович да склони на своето гледище другите министри. Каулбарс бе заявил в нотата си, че ако не

¹ Телеграма от Панайотова до Начовича (Архива на Министерството на външните работи).

му се даде исканото удовлетворение, ще скъса официалните сношения и ще напусне княжеството с всичките руски консули. Това заплашване бе у неговите уста още щом дойде в България: в първите седмици то произвеждаше страшно впечатление, разривът с Русия се явяваше във всички въображения като някаква катастрофа, която сякаш щеше да раздруса от дъно българската земя, да помрачи хоризонтите, да сгромоляса небето; малко по малко обаче това впечатление отслабна, буйността на Каулбарс изхаби страха на управляющите, ежедневното мислене за опасността разсея тайнствеността на нейния ужас. И днес вече скъсването на сношенията с Русия се явяваше като някоя естествена развязка на станалите събития, нещо неприятно, но предвидено, като смъртта на някой стар роднина.

Дипломатическите агенти между туй продължаваха да дават кураж на правителството. На 5 ноември те казаха на Панайотова: «Ако правителството отстъпи сега, Каулбарс ще стане по-нахален. Той търси само предлог, за да си отиде. Нека правителството да се не бои. Българският въпрос става вече въпрос на Силите.» На другия ден Бурмян повтаряше: «Русите са принудени да наляят много вода във виното си. От окупацията не се страхувайте. Ако Каулбарс си вземе консулите и си отиде с тях, толкоз по-добре: страната ще се освободи от агитаторите и от опасните елементи.» При все това Начович правеше големи усилия, за да предотврати разрива, тъй като една сянка от отговорност можеше да падне върху правителството на България. На 6 ноември в часа 3 и 40 минути подиробед, той телеграфира от Рахово до Каулбарса, за да иска продължение на срока до 10-и. За тая цел Начович бе съчинил любопитни мотиви, че телеграфирал до одного от своите колеги, че телеграмата се изгубила, с една реч, цял дипломатически готанп chez la concierge. Каулбарс отговори в една нота от две думи — тоже крайно любопитен документ в своя род. Нотата гласеше: «Господине министре, твърде късно!» На оригинала има след думите «trop tard!» една удивителна, голяма колкото една тояга: човекът, който я е написал, сякаш е викал от радост, тържество и злоба. . .

Скъсването на сношенията Каулбарс обяви формално още същия ден (6 ноември) с една последна нота до

Начовича.* След като определяше своята мисия, отка-
за на правителството да му съдействува за нейното из-
пълнение, насилията върху руските поданици и протез-
жета, свикването на В. н. събрание въпреки съветите
на Русия — той свършваше:

Като признавам за безполезно, предвид на гореизложеното,
моето по-нататъшно стоене в България, обявявам, че *днешните
управници на страната са изгубили окончателно доверието на
Русия* и че Императорското правителство намира за невъзможно да
поддържа сношения с българското правителство в *настоящия му
състав*.

Една идентична нота биде отправена чрез Игелстро-
ма до пловдивския окръжен управител Димитрова, ко-
гото русите искаха да считат като представител на отдел-
на власт в Източна Румелия.

Забележително е, че двете държави, които обнарод-
ваха дипломатическата си преписка от време на Регентст-
вото, Англия и Италия, минават мимоходом разрива
между Каулбарса и българското правителство: *Синята
кнага*, тъй изобилна с рапорти и телеграми, не го даже
отбелязва. Единственият официален извор остават депе-
шите на Грекова от Цариград.

Те донесоха напоследък една много обезпокоителна
новина. Под давлением на Нелидова, който постепенно
завладяваше духа на султана, Портата се готвеше да
излезе из своето бездействие. Един план ѝ бе внушен,
който идеше едновременно да даде нова сила на нейни-
те сюзеренни права над България и удовлетворение, по-
не формално, на руската политика. Кямил паша сондира
Грекова най-напред издалеко.

Великият везир, телеграфираше Греков на 3 ноември, ми съоб-
щи, че султанът желаял да се тури край на днешното положение в
България час по-скоро и от уважение към негово величество се
водят между Силите преговори, за да се определи кандидат за
българския престол; за да стане обаче възможно това избиране,
трябва да станат изменения в Регентството и да станат нови избо-
ри за В. н. събрание, и да ги признае Русия. Ако това се решеше,
Портата би настояла, за да станат изборите час по-скоро и да се
избере князът, върху когото би паднали Силите съгласни. Възра-
зих му, че няма законна власт, която да измени Регентството, а
Събранието, свикано, за да избере княз, трябва да си изпълни ми-
сията и че то не може да се закрие преди това. В заключение ми
каза, че трябва да се намери средство, инак няма възможност да

се излезе от това положение, тъй като Русия няма никога да от-
стъпи.

Средството, което най-сетне бе измъдрувала Пор-
тата, бе следното: тя да определи сама, с одобрението на
великите сили, по аналогия на процедурата, която Бер-
линският договор бе предвидял за назначението на кня-
за, нови регенти на България, които да бъдат приемли-
ви за руския цар. Английският посланик предупреди
Грекова за това намерение и даде съвет, щото българ-
ското правителство да вземе мерки, за да не се намери
пред някое неблагоприятно решение, изтръгнато от умо-
рата на Европа. На 6 ноември Греков телеграфира на
Начовича.

Вайт ми каза днес, че Портата имала намерение да подложи
на одобрението на великите сили намерението си да назначи ре-
генти в България; по този начин тя мисли, че ще се даде удовлет-
ворение на Русия и ще може да се тури край на днешкашното по-
ложение; той съветва, че трябва да се видят всичките дипломати-
чески агенти и да се предупредят за всичките възражения, които
българското правителство ще има да направи на подобна намеса
от страна на Портата във вътрешното управление на България, за
да могат агентите навреме да предупредят правителствата си, за
да не би, бактисали както са от българския въпрос, да приемат
това средство като изход от кризата и така да се усложни още
повече въпросът.

Разривът, предизвикан от Каулбарса, пресече плана
на Портата и тя ще изпадне за няколко месеца пак в
апатията, от която я изваждаха един подир друг двама
галанванизатори: Нелидов и Вайт.

След прекъсването на сношенията Каулбарс остана
в София само два дена. Той ги употреби в разговори с
русофилските водители и в телеграфически съвещания
с руските консули в провинцията. Заминаването на всич-
ки представители на Русия трябваше да стане по въз-
можности в един ден, за да се намери цялата страна под
страшното впечатление на тая демонстрация. Напускайки
България, те трябваше да заявят на населението, че
ще се върнат скоро начело на руските войски. За да
предотврати у населението това вълнение, което можеха
да подигнат консулите с подобни заплашвания, Радосла-
вов от своя страна изпрати до окръжните управители
(7 ноември) телеграма, с която им обясняваше, че Каулбарс
е принуден да бяга от България. Ето тази телеграма:

Истинската причина за напушането на Каулбарса е неговото поведение в България, осъдено от министрите Солзбери и Калнокви в речите им, казани на банката в Лондон и в австроунгарските делегации, вследствие на които той е станал невъзможен в България.

След неговото заминаване изворът на смущенията в България изчезва и българският въпрос се предава в ръцете на Европа. Разпоредете се да се наблюдават лицата, подозрителни, и да не се допускат демонстрации и смутове.

Последното разпореждане бе изпълнено буквално: заминаването на руските консули стана под най-строг и демонстративен полицейски надзор. Навсякъде то мина мирно. Във Варна само се придружи то с тържественост. От «Памяť Меркурия», който още бе в пристанището, излязоха моряците и наредени пред консулството, отдадоха чест на знамето, преди то да бъде свалено; в това време от парахода топовете дадоха три залпа. Церемонията бе събрала много зрители, но те мълчаха, държани от стражарите на далечно разстояние. Никаква манифестация не се произведе. Полицейските рапорти гласяха вечерта, че д-р Цачев, като гледал на брега как консултът се качва на парахода, заплакал. На другия ден (10 ноември) градоначалникът повика виновния и го разпита какво значели тия сълзи и защо той изказвал публично скръбта си, задето един враг на народната независимост напуснал България. На д-р Цачев се състави надлежният акт, който биде изпратен в Министерството на вътрешните работи.¹

От Видин и Русчук заминаването стана незабелязано. В Бургас консултът се качи на «Забяг» заедно с участниците в бунта: Набоков, Залевски и двамата черногорски попове Контич и Драгович. На един субалтернофицер, който минаваше край брега, Набоков² извика: «Скоро ще се видим пак!»

С такива закани замина и Игелстром. Тоя флегматичен финляндец бе станал напоследък яростен славянофил и перефразираше Каткова с онова рабско чувство, което има у някои северни раси. Преди да напусне Пловдив, той каза на австрийския консул Пиомбацци и на гръцкия Логотети, че заминаването му било за кратко

време. «След две седмици, им заяви той, ще се върна като генерал-губернатор на Източна Румелия.»¹

Пред своите колеги от дипломатическото тяло Каулбарс се държа по-тайнствено. Той нищо не каза за своите бъдещи намерения, но даде да се почувствува, че те ще се проявят по-страшен начин. На германския дипломатически агент барон фон Тилман той съобщи за своето предстоящо заминаване, преди да е изтекъл срокът на неговия ултиматум, още на 4 ноември; той го предупреди също, че мисли да му остави защитата на руските поданици. За голямо учудване на генерала, който мислеше, че прави със своето предложение чест на Германия, Тилман се задоволи да каже, че ще пита своето правителство. След два дни от Берлин дойде отговор, че германското агентство може да приеме покровителството на руските поданици, но не и онова на черногорците и на русофилите бълвари, които руските консулства взимали обикновено под своя закрила.²

Тая резерва, която съдържаше косвено порицание на руската политика в България, направи в Петербург много неприятно впечатление. Императорът намисли да поиска от Франция тя да се натовари със защитата на руските поданици; но след като се успокои от първия си гняв, той сам разбра, че Русия не трябвало да оскърбява в лицето на Германия единствената държава, която от две години насам я подкрепяше в европейския концерт. Тогава Гирс намери един компромис: в Северна България покровителството на руските поданици взе германският агент; в Южна България, която русите афектираха да считат още за Източна Румелия — френският консул.

Европейските агенти се отнесоха към Каулбарса много хладно; Тилман даже не му върна визитата. На изпращането му не се яви никой от тях. Тоя импулсивен човек, който бе нагазил в дипломацията подобно на някой бик, пуснат в магазин с порцеланови съдове, те го виждаха да си отива, облекчени от голяма тежест.

Каулбарс напусна София на 8 ноември. Денят бе невесел, един мрачен ноемврийски ден на София, в кой-

¹ Архив на Министерството на вътрешните работи.

² Телеграма от окръжния управител, 10 ноември.

¹ По разказа на П. Димитров.

² Times, 10 ноември. Германският официозен вестник Norddeutsche Allgemeine Zeitung опроверга това обстоятелство.

то небето се снишава сякаш до земята. Валеше сняг и духаше вятър. На цариградското шосе бяха излезли петдесетина русофили. Каулбарс им каза: «Напускам страната, защото тя е управлявана от хора, които не искат да слушат гласа на Русия. Сбогом и благодаря.»¹ Раздялата бе много меланхолична. Неволно изпращащите ще да са мислили за ясният и топъл ден, когато те чакаха Каулбарса в с. Връбница, възрадавани, че императорският пратеник им носи в своя куфар документи за едно дълго властване.

Пътуването на Каулбарса се ознаменува с няколко безвредни инциденти. В Ихтиман, докато той обявяваше, гавазинът му разнасяше по кръчмите на селото едно обявление, на което бе напечатана последната нота до българското правителство. На заминаване генералът руга Регентството пред една група от файтонджии — турци, слуги на хотела и десетина зяпачи. Вечерта (9 ноември) той преспа в Пазарджик; приставът се яви пред него, за да го пита с какво може да му услужи: той го нагруби. И тук нотата биде раздадена заедно с няколко броя от *Светлина*, в които се оплакваше България, задето русите са я напуснали.

На пловдивската гара Игелстром чакаше да замине със същия трен. Щом генералът слезе, почна сам да раздава своите ноти. Като забеляза един пристав, връчи му цял сноп от листове и му каза: «Раздайте ги на населението.» Приставът не рачи да ги вземе, извинявайки се, че поради военното положение никакви обявления не могат да се разпространяват без разрешение от коменданта. Каулбарс му извика: «Ще ви науча аз. . . Потрайте само за няколко седмици.» Гласът му бе пресипнал. Той изглеждаше крайно възбуден. Когато да се качи на трена, един от стражарите не му отдаде чест; той се завърна, хвана го за раменете, раздруса го силно и го накара да държи под козируг. На перона имаше малко публика. У нея не се забелязваше нищо друго освен любопитство.

Заедно с Каулбарса пътуваше и един кореспондент на *Новое время*. Пред него генералът си откри дуцата.² Той каза, че в София пристигнал с най-благи разпо-

ложения, мислел, че миролюбивите средства ще бъдат достатъчни. «Аз твърдо вярвах, изповядваше той, че каквито и да са управителите на тая страна, каквито и да са внушенията на Батенберга и на неговите приятели, искрената и приятелска дума на императорското правителство ще се покаже дружествена.» В България русите трябвало да се борят главно със задкулиските интриги и насъсквания на европейските ѝ врагове. «Колкото за изхода от настоящето положение, твърдеше генералът, и мерките от страна на Русия, според мене само окупацията може да спаси страната и да я постави в нормални и правилни отношения.» Той мотивираше добре своето мнение: Фактически властта била в ръцете на военнопочетниците, те щели да бъдат враждобни спрямо всяко правителство, добре настроено към Русия, защото се боели да не се завърнат пак руските офицери и да вземат големите служби във войската. Каулбарс мислеше, че ако чрез натиска на Русия Цанков поеме властта, той ще бъде твърде скоро съборен от всенен заговор.

На турската територия Каулбарс биде посрещнат с големи почести. В Одрин цял един кавалерийски отряд конвоира екипажа му. Султанът показа към него особена любезност; той го награди с големия кордон на «Меджидие» и устрои в негова чест след селямлъка преглед на войската, в който участваха десет хиляди души — внимание, което Абдул Хамид бе показвал много рядко, и то само на чужденци от църски род.¹

Нелидов посрещна с голяма хладнина тоя буен свой колега, който бе направил смешна пред света руската дипломация. По дълг, но съвсем неохотно, той го заведе във Високата порта, дето имаха с великия везир тричасова конференция, на която присъствува и министърът на външните работи Кюрд Саид паша. Руският кореспондент М. Шахтагинский съобщава на *Московские ведомости*, че в тая конференция било решено какво «формално давление» щяло да бъде употребено спрямо България²; в действителност и тоя път разговорът се свърши с платонически обещания от страна на Портата.

Руските империалисти между туй настояваха за немедлено действие. След неуспеха на Каулбарсовата ми-

¹ Агенцията Наваз.

² *Новое время*, 27 ноември 1886, дописка, пратена от Цариград на 11 ноември.

¹ *Московские ведомости*, 22 ноември.

² *Ibid*, дописка от 12 ноември.

сия те не виждаха друг изход за честта на Русия освен в една военна намеса. Идеята за окупация ставаше вече популярна и в широките кръгове на обществото. Разбира се, либералите продължаваха да считат всяко насилие над княжеството като фатална грешка, петно за славянството, нравствена катастрофа за Русия — както бяха считали и Каулбарсовите похвати за лудост,¹ — но техният глас минаваше през решетките на цензурата и се губеше в тежката полицейска атмосфера, царуваща в империята под режима на Александра III.

Официалното обществено мнение в Русия, без никакво съприкосновение с тия скрити източници на политическия либерализъм, отчуждено и от вдъхновенията на идеалистическото славянофилство, откато голямата фигура на Аксакова бе влязла в гроба, сега се намираще изключително почти под суровата дисциплина на Каткова. А Катков не виждаше друго разрешение на българската криза освен завоюването на България.

Като се чу, че Събранието ще избира Валдемара, *Московские ведомости* пишеше: «България може да бъде управлявана сега или от княз Батенберга, или от един заместник на Русия: за трети управител няма място.»² След заминаването на Каулбарса сам Катков пишеше в една уводна статия:³

Не българските министри, не Радославов, Начович и с-ие, но руският императорски комисар в съгласие с турския комисар както подир войната, така и сега подир революцията и «разбой» са длъжни отново да устроят България, преди да може да се мисли за избиране на нов княз.

В *Гражданин* духовитият, язвителен и смел публицист на реакцията княз Мещерски, който не се спираше пред никаква бруталност на мисълта и хранеше голямо презрение към лицемерието на официалното славянофилство, хвърляше маската на доброжелателство и казваше, че от чувствата на българите Русия не трябва да

очаква нищо, а сама да наложи със силата си своите искания.

Главният резултат за Русия, добит от мисията на генерал Каулбарса, пиеше той,¹ е, че от него с дългодневното му пребиваване в България се разкри настоящата правда и се доказа несъмнено, че всичките съмнения и тълкувания върху някакви симпатии на българския народ към Русия са безусловно неверни и че не Регентството насилва свободната воля на българския народ, а народът поддържа със своето доверие такова Регентство, което явно смее и иска да отива против указанията и авторитета на руското правителство.

Не оставаше значи, във от насилието, никакво друго мислимо средство. . .

Гирс правеше всичко възможно, за да успокоява това нетърпеливо очакване на една брутална развязка. Той не бе питан за изпращането на Каулбарса²; и инициативата за едно военно действие в България можеше да бъде взета мимо него, в един порив на гняв у императора. Във всеки случай, доколкото се простираше неговото влияние, той го упражняваше в миротворна смисъл.

Едно официозно съобщение от Петербург до агенцията Navas определяше ясно становището на Гирса.³ Отказът на Русия да признае Великото народно събрание правеше невъзможно едно законно разрешение на българския въпрос, тъй като за утвърдението избора на бъдещия княз бе нужно съгласието на всичките велики сили. Неопределеното положение, в което се намираще България, щеше значи да се продължи по необходимост и щеше да роди според Гирса тази дилема: или Регентството, отчаяно от безизходността на своето дело, ще даде оставката си, за да бъде заместено с едно правителство, което само ще потърси руска протекция; или то ще упорствува и тогава самата маса начело с войската, в която най-интелигентните офицери са руски привърженици, ще се подигне срещу своите наложени и с мъка понасяни управители.

¹ *Гражданин*, 2 ноември.

² Това се потвърждава от всички европейски данни. Ето едно сведение и от български източник. Г-н Петър Станчев разказва, че като бил приет от Гирса в Петербург, руският министър му казал: «Аз бях против изпращането на Каулбарса. Императорът го назначи без мое знание, когато аз бях във Финляндия.»

³ Navas, 7 ноември.

¹ Критиките на Каулбарсовата политика от руско гледище са най-добре изложени в книгата на С. С. Татищева «Из прошлого русской дипломатии». В либералните списания «Вестник Европы» и «Русская мысль» се явяваха често, в отдела на чуждестранната политика, косвена защита на българското дело.

² *Московские ведомости*, дописка от Цариград, от 27 октомври.

³ Ibid. 19 ноември.

Заминаването на руските представители от България трябваше да бъде според сметките на Азиатския департамент знакът за начеването на едно ново движение против Регентството. Очакваха се значи големи смущения и междуособици.

Възможно бе според тия предвиждания да стане нужно и присъствието на руски войски, но, казваше съобщението в *Navas*, «то би било при условия, против които и самата Австрия не би протестирала». Кolkото за избора на княз, Русия мислеше да се произнесе върху него само когато страната поиска с един вик на молба да бъде спасена от анархията.

Заминаването на Каулбарса биде посрещнато от цяла Европа с голяма ироническа радост. Хумористичните вестници, правейки едно сполучливо игрословие с името на българската столица, го кръстиха *Sofiasco*. Най-умерените вестници го осъждаха с резки думи. «Светът се поздравява, пишеше *Journal des Débats*, че вижда свършека на една тъй шумна, тъй заядлива намеса.»¹ Меродавният френски вестник бележеше, че диктатор с кнут в ръка или агитатор по площадите, генералът имал еднакъв неуспех и със своето странно поведение затвърдил положението на Регентството. Станала в други времена или извършена от друг човек, демонстрацията, която Каулбарс направи, като дигна руските консули от България, щеше да подигне голямо вълнение, защото можеше да бъде претълкувана като прелюдия на едно военно действие; но европейското мнение, добре осведомено и върху характера на тоя своеобразен дипломат, и върху слабостта на Русия, намери, че императорът е повикал назад своя пратеник, за да извади своята лична политика от едно положение, което всеки ден ставаше по-тягостно. Нито един глас не се издигна в цяла Европа, за да оправдае Каулбарса или поне да смекчи неговата вина. Повикът бе всеобщ. Даже официозният вестник на Германия *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, който с такъв груб тевтонски сарказъм бе осмивал преди два месеца почитателите на Батенберга и защитниците на България, приветствуваше сега отстранението на генерала като много благоприятно събитие за запазването на

мира. «След заминаването на Каулбарса, пишеше Бисмарковият орган, ще се прекратн усамотената дейност на Русия, която можеше само да повлече към по-нататъшни усложнения.»

В България националистите изпратиха генерала с дълъг възглас от удоволствие и смях. Д. Петков пишеше:¹

Негово превъзходителство Каулбарс замина завчера, на 8-и текущи. И какво чудно съвпадение! Миналата година Кояндер и Кантакузин², след като пиха шампанско, че България ще пропадне, на 8-и си отидоха през Лом посрамени. Сега пък бае Каулбарс на тоя същия ден си отиде през Цариград. Разликата се състои само в това, че когато Кояндер и Кантакузин си отиваха, времето беше хубаво, слънцето печеше, а завчера, когато генералът си отиваше, сняг и дъжд валиха. Мнозина — на смсшка ли, наистина ли — говореха, че самата природа плачела за положението на Каулбарса.

Статията бе озаглавена «Обратним путем!»

Д. Петков бе със своята *Независима България* лека-ката кавалерия на национализма, казашката команда, ако можем да наречем тъй един вестник, който бе насочен изключително срещу Русия. Сериозният орган на Регентството бе *Свобода*. Тя почна да излиза на 4 октомври в голям формат, с много сътрудници. Издаваше я правителството на свои средства; главен редактор бе отначало Д. Ризов. Вестникът се списваше с апломб, цитираше големи имена, влазеше в кулисите на дипломацията като у дома си, наставляваше Гирса и изглеждаше да признава Бисмарка само от уважение към една европейска традиция. За заминаването на Каулбарса *Свобода* казваше:

Немският тоя барон се повика назад в Русия, защото възнегува цяла Европа против себе си и против Русия чрез глупавото си поведение и защото компрометира пред света царя и руското правителство. Но понеже генералският мундир в Русия е свят и един руски генерал трябва да има всякога право пред руската публика — трябва всякога да изглежда като непогрешен, — за

¹ *Независима България*, 11 ноември.

² Кантакузин бе български военен министър до Съединението; Кояндер — руски дипломатически агент. И двамата напуснаха България след победата при Сливница. На 7 ноември те очакваха, че Милан ще влезне в София.

¹ *Journal des Débats*. 10/22 ноември, статия от Jules Dietz.

това генералът трябваше да напусне България, като се хвърли вината върху българите.

Българската опозиция, рабски послушна към руските съображения, намираще също вината за разрива с Каулбарса у Регентството. В своите вестници тя оплакваше България, че е напусната от естествения ѝ покровител — руския цар, — и предвиждаше за едно близко бъдеще най-страшни бедствия. Каравелов, когото самите събития тласнаха вече мимо него към русофилския лагер, подеваше горе-долу същия план. Откакто си подаде оставката, той нападаше яростно управляващите, че извадили на пазар българската корона и не можели да намерят никого, който да пожелае да я тури на главата си. От заминаването на генерала и той очакваше едно ново озлобление на Русия, което не можело да не се изрази в материална намеса, по всяка вероятност: във вид на окупация. . .

Би било твърде ценно за психологията на това време да можеше да се възпроизведе от непосредствени наблюдения на съвременниците или от искрени донесения на властите душевното разположение на простия народ. Такива данни обаче засега липсват. Положително е само, че по градовете населението бе в грамадното си мнозинство националистическо и постепенно се ожесточаваше срещу Русия. След заминаването на генерала почнаха да се основават известните патриотични дружини, които играха по-сетне такава голяма роля за подема на българския дух в страната. Те се състояха от решителни хора, фанатизирани в своето дело, и напомнуваха в някои отношения яacobинските секции, които се прочуха във времето на Френската революция. Първият позив за устройване на тия дружини излезе от Русчук. Той бе подписан от една група запасни войници.¹ Лозунгата им бе: «България за себе си, свободна и независима.»

Позивът на запасните намери горещ отклик. На 15 ноември се отзова Свищов, гдето в един ден двесте души се записаха в дружината. На 17-и се обадиха опълченците от Севлиево. Те пък се считаха обидени, защото на младите войници от запаса се давало някаква преднина в народното дело. Те се провикваха:

¹ Идеята да се образуват дружества от запасни войници се появи най-напред у русофилите, но тя пропадна. Само Н. Константинов основа в Свищов таен комитет от няколко запасни.

Другари! Наистина ние претърпяхме много по снежния Балкан през 1877 г. и по скалистата пуста сръбска граница през 1885, гладувахме, жадувахме, оставихме искрени приятели да ги кълвят орли и гарвани, но с всичко това ние не изпълнихме ли един дълг? Не спасихме ли честта, свободата и независимостта на многострадлната ни родина? Някой отказа ли ни това? Всичко свободомисляше не ни ли обсипа с похвали, не нахти ли челата ни с лаврови венци? Какво искаме повече? — Историята ще изпълни своя дълг.

Те заявяваха, че от дружини само на запасни войници няма нужда България в това трудно време, а от един общ съюз на всички граждани и селяни, които не искаха да загине пред техните очи самостоятелният дух в българската земя. Страната последва тоя тласък: на север и на юг от Балкана идеята за една голяма националистическа организация се възприе и почна бърже да се осъществява.

Забелязваше се вече много по-голяма бодрост и у Регентството. Заявленията на Калноки, тълкуванието, което европейският свят даде на Каулбарсовото заминаване, признанието на самите руски вестници, че коалицията срещу Русия е свършен факт, караха управляващите България да отдъхнат малко от дългите техни тревоги.

На 11 ноември тримата регенти посетиха след връщането си от Търново дипломатическите агенти и показаха пред тях голям оптимизъм. Граф де Соназ предава в своя рапорт¹ до италианския министър на външните работи техните заявления. От тримата регенти говорил само Стамболов. Той признал, че в Търново прекарал моменти на голямо обезсърчение.

Впрочем, добавил той, как можехме да бъдем във весело разположение, като мислехме, че цяла Европа ни е изоставила; когато вие, представител на една съчувствена и искрено приятелска нам страна, ни казвахте да бъдем най-благоразумни, за да избегнем окупацията; когато Каулбарс ни бомбардираше с енергични ноти и руските параходи стояха пред Варна? Това, което също ни правеше най-голямо впечатление, това бяха съобщенията на Грекова от Цариград, който ни предупреждаваше, че сме били напуснати от всички и окупацията ни застрашава от час на час? Министри-

¹ *Италианската зелена книга*, № 26. Отсега нататък ще цитираме новия том от тая книга, носещ заглавие «Bulgaria» и издаден в 1890 г.

те Солзбери и Калноки говориха за нас твърде късно, сега сме вече по-добри, за да защитаваме своята независимост.

Стамболов говорил на италианския дипломат за голямия политически разум и за патриотизма на народните представители в Търново: въпреки интимните чувства на своето сърце, което било тъй дълбоко привързано към княз Александра, те се съгласили да изберат Валдемара, надявайки се, че с тази си жертва ще спасят страната си.

Стамболов считал положението подобро, но кризата още открита. Той заявил на Соназа:

Тежестта на управлението в тия моменти е много голяма. Ние бихме били най-щастливи да можем да предадем властта в други ръце и за тая цел бихме свикали подир някое време отново Великото народно събрание в София; но България е бедна с държавни мъже и ако се оттеглим ние, рискуваме да оставим страната в анархия.

За управляващите бе наистина въпрос на нравствен дълг да останат на опасния пост, на който страната бе ги поставила на стража. За чест на това смело поколение, което завари България на една стъпка от нейната гибел и я води цяла година покрай пропастта, никой от отговорните лица не се опита да избяга от отговорностите си — никой освен Ив. Ев. Гешов.

След като Министерският съвет не прие първата му оставка, подадена под впечатлението, което произведе върху неговата влаха душа пристигането на руските параходи във Варна, Гешов чакаше да види какъв край ще вземе опитът с избирането на Валдемара. Отказът на датския принц го хвърли сега в нови страхове, нищо вече не му даваше надежда за един мирен изход из конфликта с Русия. В уплашеното си въображение той чуваше трякането на казашките сотни по България и риждаше себе си изправен да дава ответ. Когато другите министри се връщаха за София, той отиде в Букурещ, при Евлогия. От стария сарафий, който бе в тесни сношения с руската легация, той узна, че окупирането на княжеството било решен въпрос. Между гуй Каулбарс бе подал своя ултиматум. Гешов бе в Букурещ, когато вестниците обнародваха телеграмите за скъсването на отношенията между Русия и Регентството. Един страшен трепет го обляда тогава; в смутената му глава бе останала само една мисъл: да излезе от правителството,

докато руските консули още не са си заминали. Той взе трена за Гюргево и на 7 ноември телеграфира от Русе на Радославова, че си дава оставката. Тя не беше мотивирана: истинските си побуждения той не смееше да изповяда; мотиви на някакво разногласие не можеше да намери, тъй като в Министерския съвет той никога не бе си издигал гласа, за да даде противно мнение. И тоя път колегите му отказаха да го освободят от службата му, обаче Гешов настояваше на нея, без да има куража да намери поне някой предлог на своето оттегляне. На 13 ноември той писа на Стамболова:

Уважаеми г. Стамболов,

Прибрам се у дома и се научавам, че сте ме повикали на заседание с другите г. г. министри. Аз няма да дойда на това заседание, тъй като желая да оставя моите събратия свободни да разискват въпроса на моята оставка. Както ви съобщих устно, както телеграфирах и г. Радославову от Русе, аз настоявам върху моята оставка и ви моля да не откажете приемването ѝ.

Приемете и пр.

Но нито рѐгентите, нито министрите искаха да приемат една оставка, която значеше бягство и можеше следователно да деморализира умовете в страната било като усили страха у боязливите, било като създаде впечатление, че между управляващите има нов раздор. На 15 ноември Гешов се принуди да се отправи пак до Радославова¹, който отлагаше да представи указа. Д-р Стоилов отиде тогава при Гешова като негов приятел и се постара да го отклони от неговото намерение, като му каза, че той ще опозори името си пред историята, ако се отдели без причина от хората, с които е предприел общото дело за спасението на България. Гешов обаче повтаряше тихо и упорито, че не може да остане в правителството; Стоилов не можа да изтръгне нищо друго

¹ Писмената оставка до Радославова беше също немотивирана. Тя гласеше:

«Господине председателю, В допълнение на телеграмата, която ви отправих от Русе на 7-и того, имам чест да ви помоля пак да настояте да се приеме моята оставка от поста министър на финансите.

Приемете, господине председателю, уверение в отличното ми към вас почитание.

София, 15 ноември 1886

Ив. Ев. Гешов

от тоя посърнал човек, който показваше зад пенското си две уплашени очи, несмеющи да гледат право. Регентството прие най-сетне оставката му и натовари Радославова да управлява временно и Финансите.

Оставката на Гешова мина незабелязано: нито за правителството, нито за опозицията той бе някоя от тия фигури, които могат да изменят шансовете на борбата, всичко се свърши с няколко безобидни антрефилета по вестниците. Едно друго произшествие даде в това време по-сериозна грижа на управляващите: заговорът във военното училище.

Към средата на ноември един юнкер отиде в хотел «България», гдето бяха слезли тримата регенти на връщане от Търново, и съобщи на Живкова, че в училището имало заговор срещу правителството: планът бил да се обсади една нощ хотелът и да се избият регентите. Водителите на заговора бяха майор Панов и началникът на военното училище капитан Хесанчиев. Регентите повикаха веднага военния министър Николаев и комендант на града майор Попова. Заговорът можеше да избухне днес-утре, трябваше да се действа незабавно. Те решиха, щото първият полк да обиколи училището, да вземе пушките и муниците, които намери там, и да арестува юнкерите. На другия ден, на часа един през нощта, тоя план се изпълни бърже и безшумно: фелдфебелът на училището Ст. Манафов събра пушките, докато юнкерите спяха, и чак сутринта те узнаха, че са заловени. С арестуването на Панова се натовари сам Стамболов.

Отношенията между двамата бивши приятели бяха много охладнели. Влиянието на Каравеловия дом бе направило от Панова непримирим враг на Регентството. Той, който нямаше никакво участие, прямо или косвено, в преврата и бе спомогнал за окончателното му поражение в София, бе взел върху си тежкото морално наследство на детронаторите, без сам да подозира по кой път върви: дотолкова интимните връзки бяха му забъркали ума. В заговора той влезе като хипнотизиран, само за да послуша една зла воля, която го владееше всецяло.

На полунощ Стамболов отиде в къщата на Панова, не го намери и каза на вестовоя му да му обади, когато се завърне, че го вика Стамболов. Панов не се усъмни никак, че може да е издаден. Той се яви спокоен; Стамболов от своя страна не даде никакъв знак на вълнение. Те

захванаха приказки, почнаха да играят на карти. На няколко пъти Панов поиска да си ходи, но Стамболов го задържа под разни предлози. Бе вече призори — часът четири, — когато Панов си отиде. Подир два часа той се върна разтревожен, побледнял и извика:

— Стамболов, какво направи ти с мене?

— Избавих ти честта, отговори Стамболов; попречих ти да станеш предател спрямо отечеството си. Но ти вече не можеш да останеш във войската, защото не съм само аз, който зная какво си готвил за България. . .

Панов наведе глава и си излезе. Същия ден името му биде заличено от списъците на войската.

Бунтът на военното училище трябваше да бъде може би знакът за тая обща революция, която предварително бяха оповестили руските вестници. Подготовка за такова сериозно движение обаче не съществуваше. Между офицерството не бе останал вече никой виден русофил. Бендерев, Груев и по-маловажните им другари бяха в Румъния; Гуджев бе се изселил; Блъсков и Филов бяха под надзор; бившите полкови командири от Шуменския гарнизон — интернирани. Колкото съмнителни офицери бяха останали във войската, се чувствуваха безпомощни.

Голямата офицерска маса бе сега открито националистична. Отпразнуването годишнината на победите над Сърбия даде й случай да направи и една шумна манифестация в полза на Батенберга. От всички войскове части се изпратиха в Дармщат телеграми, пълни с възторжена преданост. Александър отговори с тая топлина на чувствата, която идеше у него от голямото му любящо сърце. Чрез майор Попова той телеграфира на I полк:

Макар и далеч от вас, продължавам да живея помежду вас. Догдето ще има един българин на всички свят, той ще си спомня за вас, герои на Гургулята!

На поздравленията на I кавалерийски полк той отговори:

Бог да ви дари един шеф, който тъй да обича своя полк, както аз съм обичал вас.

Във всички депеша на княза — до военните, както и до гражданите — имаше по една дума, която го озаряваше с пламъка на патриотизма.* На Захари Стоянова той телеграфираше: «Забравете мене, но не забравяйте Сливница!» На столичния кмет Йосиф Ковачева той мо-

литствуваше: «Бог да ви помага всякога, както помогна на Сливница.» На Влаева в Севлиево честитеше: «Поздравлявам ви с този исторически ден, който доказва на целия свят, че българският народ е достоен да се управлява сам.»

Обнародвани във вестниците, тия сърдечни депешни екзалтираха още повече спомена за Батенберга, дадоха на неговата популярност ново обаяние. Легендите, които се създадоха за участието му във войната, почнаха пак да минават от уста в уста. В селата запасните разказваха за него чудеса, както ветераните от Наполеоновите войни. Един разправяха: «Абе какво искаш още? Аз го видях да лежи в сламата заедно с нас, на дъжда!» Други подемоха: «Ами помниш ли, като дойде у шанецо? Как не го удари куршума беее! Току до него припищя. Той се прекръсти и ни каза: «Да живеее, юнаци!» «Ех, че княз ни беее! — добавяше трети. — Дохожда при казаните, дето ни готвят, и току виждаш, че взел лъжницата да опица ястието. Веднаж, тамам той обикаляше покрай шанецо, ето че сръбските гранати зафучаха. Една падна до коня му: не мигна той с човек бей! «Няма нищо, молодци, каза, мен гранати не ме ловят!»¹

Няколко възторжени думи, които дн Робилант каза в Италианската камара за храбростта на княз Александра, още повече разпалиха въображенията: почна се голяма агитация за връщането на бившия княз. Д. Петков застана начело на това сантиментално движение. На 20 ноември той даваше на узодната си статия заглавие «Княз Александър трябва да се върне» и за мото думите на дн Робиланта: «Симпатите на Италия са за България и за княза Александра.» След една седмица той повтаряше: «Тук е пътят. Друг изход няма.» На 29 ноември той заявяваше в заглавието на статията си: «Европа има думата, но и ние я имаме.»

Ние не искаме от нея, пишеше той, нищо невъзможно; не искаме нещо чуждо. Ние искаме своето си; искаме да си запазим отечеството, неговата независимост и свобода. Ако е истина, че образована Европа мисли да направи едно добро на злощастния български народ; ако е истина, че тя искрено желае да отърве България от едно ново, по-грозно робство, към което се стремят ру-

сите — то тя трябва да вземе сериозно във внимание желанието на българите. Тия желания са две неща: *признаването на съединението с Южна България и възвръщането на княза Александра Батенберга.*¹

Наивната логика, с която Петков предлагаше своите патриотични възжеления като ръководство за европейската дипломация, имаше с какво да прелъсти въображението на националистите. Повикването на княз Александра, опасно, докато руският гнет се чувствуваше в България непосредствено, се явяваше сега, след замнаването на Каулбарса и вдигането на руските параходи от Бургас и Варна, като единствената възможна развязка на кризата. Публиката разсъждаваше по следния безхитростен начин: «Щом като Европа принуди Каулбарса да избяга, щом като тя върза ръцете на Русия, за да не може да посяга върху България, каква пречка можеше да има за връщането на бившия княз?» Движението, насърчено от това умозаключение, растеше тъй бърже, че правителството бе принудено да позове страната към благоразумие. Радославов изпрати до окръжните управители една телеграма, която гласеше:

Научавам се, че някои от гражданите мислят да правят митинги за полза на княза Александра. Като ви съобщавам това, предлагам ви, г. управителю, да разправите на тези господа, че подобно действие в *сегашно време*² би турило в голямо затруднение пред Европа както правителството, така и депутатията на Великото събрание и би усложнило народното дело, което се намерва сега почти на свършване.

Когато телеграфът носеше това предупреждение на провинцията, тримата делегати, които България пращаше до дворовете, бяха на път за Виена.

¹ *Независима България*, 11 ноември.

¹ *Независима България*, 29 ноември.

² Курсивът е на Радославова.

КНИГА ТРЕТА

България пред вратите
на Европа

Депутацията при великите сили

Задачата на депутацията. — Кандидатурата на Мингрели. — Нота на Кямил паша за тази кандидатура; отговор на Силите. — Реч на Робилянта. — Тройното съглашение на Англия, Австрия и Италия по българския въпрос. — Сръбско-българските отношения. — Българската депутация при крал Милана. — Депутацията във Виена. — Заявленията на Калноки. — Първите тайни преговори и свиждания с Фердинанда Сакс-Кобург-Готски. — Аудиенция на Кобургския принц при австрийския император. — Калноки в полза на неговата кандидатура. — Окръжно на Гирса по разрива с България. — Русия отказва да приеме депутацията. — Аудиенция при граф Бисмарка. — Свиждането на Грекова и Калчева с Батенберга в Кьолн. — Българските пратеници на гости у лорд Солзбери и у лорд Идеслей. — Изявленията на тия двама министри в полза на България. — Преговори на депутацията за заем. — Депутацията в Париж. — Възторжен прием на българските пратеници в Рим. — Връщането на К. Калчев в София. — Греков и Стоилов в Цариград.

На 19 ноември Начович посети дипломатическите агенти, за да им съобщи мисията, с която Греков, Стоилов и К. Калчев бяха натоварени пред европейските правителства. Там бе възложено: 1-во — да очертаят положението на България; 2-ро — да изразят желанията на народа; 3-то — да молят за едно бързо разрешение на кризата чрез избирането на нов княз.¹

Последната точка бе най-важна, но по нея самата депутация най-малко разчиташе на успех. На италианския

¹ *Италианската зелена книга*, № 47.

дипломатически агент граф де Соназ Стоилов казваше, преди да замине, че вероятността да се намери кандидат, приемлив за всичките Сили, е засега твърде далечна и че спешният дълг на българите е да бранят сега правата си.¹ Въпросът за избиране на княз бе наистина усложнен напоследък от намерението на Русия да наложи кандидатурата на Мингрелийския княз.

За тази кандидатура се говореше от няколко седмици. Още в първите дни на ноември Нелидов загатна за нея на Портата. Великият везир я посрещна обаче твърде зле. На Грекова той каза, че Мингрелийският княз представлявал лоши семейни традиции, тъй като баща му продал своето малко княжество на Русия. Посланиците също бяха удивени от странната идея, която Александър III бе имал да търси чак в Кавказ един непознат никому провинциален благородник, когато около своя дом и при роднинските нему дворове можеше да намери тъй лесно принцове с голямо име и с позната физиономия. В София впечатлението бе извънредно лошо. Българите бяха очаквали, че в краен случай Русия ще им препоръча някого от своите поданици, известни по заслугите си към славянетството — някой генерал като Гурко, някой дипломат като граф Игнатиева, — но никому не бе дошла мисълта, че тя ще иска да постави на българския престол един азиатец. В действителност Николай Давидович Мингрели бе израсъл в Париж и представляваше от себе си, както се изразил и Катков, един *bourgeois*²; но във въображението на българите той се явяваше с дълга долама, калпак на главата и ханджар, препасан на кръста. «Ние не можем да изберем Мингрели, казваше Стамболов на одного от дипломатическите агенти, не можем, защото Берлинският договор забранява преселването на черкезите в България.»³

Възмущението ще порасне още повече, когато ще се узнае от руските вестници, че не бащата на Мингрелийския княз предал владетелските си права на Русия, а сам той;⁴ но и засега то се проявяваше в националистич-

¹ *Италианската зелена книга*, № 22.

² *Карцов*, *op. cit.*, 350.

³ Тази фраза е била приписвана и на Каравелова. Това показва, че негодуването против кандидатурата на Мингрели е било общо.

⁴ *Московские ведомости* пишеше: «На 4 януари 1867 г. княз

ческите кръгове с един жесток и почти уличен език. В *Независима България* Петков пишеше:

Сметките на руското правителство са твърде ясни: то ще тури Мингрели за княз и подир един месец ще го накара да се откаже от трона за някое скъпо-скъпо възнаграждение и да го предаде на руския цар. По тоя начин България ще осъмне някой ден руска провинция. . . И наистина, какво ще държи скъпо един подобен вагабонтин вроде Мингрели да се награби с руско злато и да отиде да си живее мирно в Русия?

Яростта на Петкова се смекчаваше в хумор, когато той напомнуваше азиатското произхождение на Мингрели. «Че ние, провикваше се той, по-добре ще се съгласим да турим дядо Георги Гаджал войвода, отколкото да се подчиняваме на всевъзможни черкези и грузинци мингреловци, за които сама Русия настояваше в Берлинския конгрес да се махнат от България.»¹

Петков заявяваше, че в България само двамина били способни да дигнат ръка за Мингрели: Каравелов и Цанков. Той се лъжеше: Каравелов по никои начин не би възприел тая кандидатура; а Цанков щеше да се преклони мълко пред нея, понеже такава бе волята на Русия, но без радост.

Между туй Русия запита официозно европейските правителства дали биха те одобрили кандидатурата на Мингрели. Въпросът биде поставен най-напред във Виена, тъй като оттам можеше да дойде най-важното възражение. Калноки посрещна руското предложение много хладно. Сам той се готвеше да внуши на Силите друг един план. На 10 ноември той го съобщи на италианския посланик:² касаеше се да се образува една международна комисия, която да прегледа Румелийския устав съобразно конвенцията на Топхането (1886, март) и да подготви «преминаването от сегашното положение към управлението на бъдещия княз на България». Идеята на Калноки бе двойно нещастна: тя щеше да отвори старата рана на румелийската революция и после да постави избирането на княз в зависимост от преработ-

Николай Давидович Мингрели поднесе на о бозе почившия император Александра II своята корона и своите владетелни права на Мингрелия, като молѝ императора да го приеме в числото на своите верноподаници.»

¹ *Независима България*, 11 ноември.

² *Италианската зелена книга*, № 16.

ката на устава, която можеше да се продължи неопределено. Тази несгода посочи и ди Робилант. Очевидно бе, че и Русия нямаше да се съгласи на тоя начин на действие, тъй като той щеше да тури България под общия европейски надзор.

Руското запитване върху Мингрели съвпадна с разговора, който Калноки водеше в Рим относително своя план. Може би той да бе помислил за устройването на европейска комисия само за да отстрани руската кандидатура. Във всеки случай на Лобанова той отговори много уклончиво. Върху личността на Мингрели тоя заяви, че не може да се произнесе, понеже не знаел доколко той е подготвен да заеме един такъв висок и труден пост;¹ но постави две формални условия: 1-во — всички велики сили и Турция да си дадат съгласието; 2-ро — изборът да стане в скоро време. Другите велики сили се отзоваха одобрително. Само Англия отказа да се произнесе, като заяви, че ще даде своето мнение, когато въпросът бъде поставен официално.²

Официално въпросът можеше да бъде поставен според Берлинския договор само от Турция. Портата обаче показваше голямо неудоволство спрямо посредничеството, което ѝ предстоеше. Тя бе решена да направи тайно всички усилия, за да провали руската кандидатура, но открито тя не смееше да излезе срещу нея. За Кямил паша настъпваше много деликатен момент: русофилската партия в Илджа, която постоянно се усиляваше, можеше да се възползува сега от трудността на положението, за да го катурне. Трябваше да се действуваше с голям такт, за да се осуети руският план, без да се предизвика Русия.

Кямил паша не бе недостоеен за една тъй сложна задача. Произхождащ от едно еврейско семейство, потурчено не преди много, той бе наследил от семитската раса живостта на ума, плодовитостта на въображението и една извънредна гъвкавост на темперамента. Между турските държавни мъже от миналия век той бе несъмнено ако не най-даровитият, то във всеки случай най-образованият. От време на Кримската война той бе абор-

нат на в. *Times* и тоя малък факт говори достатъчно за неговия интерес към светската политика. Учен той не бе — не е имало още и досега учен мъж между политическите мъже на Турция, — но добре запознат с европейските идеи, с психологията на своето време, с големите течения на историята от Парижкия мир насам (1856). В Русия той виждаше естествения враг на турската цялост и в отпора към нейния вековен устрем — главната задача на Портата. България, скарана с Русия, афоресана от славянството, му се явяваше като едно сечиво, фабрикувано от провидението, за да брани Турция от руско нашествие към Цариград; тая идея тъй дълбоко бе загнездена в него, че от румелийската революция до избирането на новия княз той ще бъде най-ревностният адвокат на българите пред Европа. Тази ревност не бе винаги действующа, защото Кямил паша, крайно ловък, не притежаваше никаква енергия; но в пасивното противостоение, в отлаганията, в тая сила на инерция, която обезсърчва буйните дипломати и приспива демона на историческите кризи, той показва непрестанно един неподражаем дар.

На руските постъпки за Мингрели везирът отговори с една благовидна обструкция, която бе свойствена на неговия нрав; той каза, че ще постави официално тази кандидатура, ако тя бъде одобрена от всички велики сили — което значеше да се повърне въпросът пак пред Европа — и ако Великото народно събрание бъде свикано немедленно, за да произведе избора. Последното условие събаряше в действителност целия руски план, тъй като нито Регентството бе склонно да приеме Мингрели, нито Русия щеше да се съгласи, щото изборът да стане от едно Събрание, прогласено от Каулбарса за незаконно.

Наисина, в стия ден (10 ноември) Начович заявяваше на дипломатическите агенти¹, че кандидатурата на Мингрели е недопустима, а Нелидов съобщаваше на Портата, че да се произведе изборът от настоящето Събрание е немислимо. Русия предявяваше освен това и други изисквания. «Руският посланик, пишеше Галваня² на своя министър, е получил заповед от своето правител-

¹ *Италианската зелена книга*, № 18.

² *Ibid.*, № 19.

¹ *Италианската зелена книга*, № 25.

² Италиански посланик в Цариград.

ство да заяви на великия везир, че избирането на княз трябва да бъде поверено не на настоящето, но на едно ново Събрание, че Русия щяла да положи още като абсолютни условия; щото, преди да се постъпи към избора на княз, да се промени Регентството, да се измени Търновската конституция и да се уволнят от българската войска някои от най-влиятелните офицери, известни по своите симпатии към Александра Батенберга.¹ С една реч, Русия искаше да постигне чрез посредничеството на Портата това, което не бе успяла да постигне чрез мисията на Каулбарса: предаването на цялата власт в княжеството — политическа и военна — в ръцете на хора, посочени от руския цар. Ролята на великия везир трябваше да бъде значи — подобно на евнусите, които занасяха едно време на провинените робини от харема фаталната връв, — да намаже въжето, с което Регентството трябваше да обеси независимостта на България, себе си и своята партия.

За такава роля Кямил паша не се чувствуваше призован. След изумителния отговор, който се получи от Петербург, той се опита да пресече всякакви по-нататъшни разговори с Нелидова върху Мингрели. Пред Европа той се постави, като че ли шансовете на грузинския принц са пропаднали окончателно. На италианския посланик, който му казваше, че не би било зле да се приеме руската кандидатура и изборът да бъде произведен от съществуващото Събрание, той възрази, че не може да последва неговия съвет, тъй като той е станал безпредметен след резервите на Англия и Австрия и след заявлението на Регентството, че личните качества и семейните традиции на Мингрели не давали достатъчна гаранция на българите, какво той ще умее да пази независимостта им.

Докато се водеха тия преговори, Мингрелийският принц, повикан телеграфически от императора, бе пристигнал от Кавказ в Петербург. Той има няколко пъти разговор с императора и с министъра на външните работи. Изглежда, че мечтата да стане княз на България; не го е блазнила много. Италианският посланик от Петербург съобщаваше, че той бил безвреден човек, стоял настрана от панславянското течение, нямал военни на-

лонности и русин бил само по име.¹ Гирс като че ли не е бил в голям възторг от него; но Александър III го познаваше още от детинство и го ценеше много. Това обясняваше енергията, с която руската дипломация бе пригнудена да поддържа тази парадоксална кандидатура.

Главното усилие бе сега съсредоточено в Цариград. След своя неуспех пред великия везир Нелидов почна да действа още по-силно пред султана, бийки у него на познатите струни на малодушие и на личен егоизъм. От Илдъза дойде наистина заповед до Портата да постави официално пред европейските кабинети кандидатурата на Мингрели. На 21 ноември министърът на външните работи Кюрд Саид паша изпрати до турските посланици надлежната нота, която свършваше тъй:

Справедливо загрижени от въпроса за ваканцията на княжеския пост, българите са се отнесли вече до сюзерения двор, тяхната върховна законна власт, за да им посочи какъв кандидат да изберат. Между туй руското императорско правителство ни предложи кандидатурата на Мингрелийския княз. Императорското правителство, като видя, че не би имало никаква причина, за да отклоним това предложение, даде своето съгласие предвид на едно бързо разрешение на въпроса, бидейки убедено, че и другите Сили не ще откажат от своя страна одобрението си.

Като подложите горното на високото внимание на Правителството, пред което сте акредитирани, ще му изкажете нашата вяра, че то ще ни окаже благосклонното си съдействие в мерките, които императорското правителство (турското, б. а.) ще счете за нужно да препоръча в София за избирането на Мингрелийския княз.

На другия ден турският посланик в Рим Фотиядес паша се представи пред Робиланта и му прочете инструкциите си. Една погрешка, станала в предаването на нотата по телеграфа,² бе изменила съдържанието ѝ в смисъл, че Русия е дала някакво обещание на Портата относително разрешението на кризата. «Какво е това обещание на петербургското правителство?» — попита италианският министър, който бе помислил, че се касае за условията, с които Нелидов бе съпроводил кандидатурата на Мингрели. После той каза на посланика, че е

¹ Тия сведения бидоха предадени поверително от граф де Со-наз на Начовнча.

² В нотата бе казано, «en vue de la prompte solution de la question»; телеграфистът бе предал: «en vue de la promesse d'une solution».

⁴ Италианската зелена книга, № 20.

странно, дето Портата иска от Силите съдействието им за мерките, които ще препоръча в София, без да каже в какво именно ще се състоят те. «Докато тия две точки не ми бъдат обяснени, заключи ди Робилант, невъзможно ми е да се произнесе относително ходатайството, отправено към кралското правителство.»¹

Не по-благоприятен отговор турската нота намери във Виена, дето Калноки повтори това, което бе казал порано на руския посланик: че е нужно съгласието на всичките Сили; че е необходимо изборът да стане немедленно. Граф Херберт Бисмарк от своя страна одобри намерението на Портата да действа в София примирително, но поиска също да знае какви мерки тя мисли да препоръча на Регентството. Отзивът от Лондон, както трябваше да се очаква, бе съвсем неблагоприятен. Лорд Идеслей телеграфира на английския посланик в Цариград да изрази удивлението си, че Портата е приела и препоръчва кандидатурата на Мингрели², която била очевидно противна на Берлинския договор.

Кореспондентът на *Московские ведомости*³ в Цариград П. Шахтагински описа в една от своите дописки начина, по който сър Уилям Уайт изпълнил тия инструкции на своето правителство. Той укорил преди всичко Саид паша, че Турция се повлияла от руските заплашвания и склонила да удрянява насилствено давление върху княжеството.

Ако вашето давление, казал той, се увенчае с успех, България ще бъде руска провинция и нейната армия, която при вашето благоразумие би била естествена съюзница за защита от ршковете на руското нашествие, ще бъде руски авангард за настъпването към Стамбул и за забиването на руското знаме над «Св. София». Ако вашето давление не се увенчае с успех, вие ще се разсърдите на живот и смърт с българите.

Уайт казал на пашата да не губи предвид, че всички народи ще държат сметка за покушението, което Турция се готви да направи върху българската независимост, и че когато тя, Турция, ще бъде на свой ред предмет на посегателства, нито един глас нямало да се издигне в

нейна защита. «Политиката на Русия, добавил той, е да възбужда турците против Европа и когато Европа се разположи зле спрямо тях, да им обяви война.» Тъй действувал граф Игнатиев до 1877 год.

Доводите на Уайта бяха силни, но той ги отправяше до хора от Портата, които мислеха като него; трябваше да може той да ги каже лично на султана. Абдул Хамид обаче избягваше да го вижда, чувствувайки инстинктивен страх от неговата пряма и могъща природа и от умозаключенията, в които щеше да го улови като в клещи. Скрит в Илдъза, гдето го обсаждаха агентите на Нелидова начело с Риза паша, той даваше заповеди на Портата да върви по руските води.¹

На запитванията, които някои Сили бяха отправили към турските посланици върху пълните точки на тяхната нота, Портата мислеше да отговори с едно ново окръжно. Тя го приготвяваше тайно, когато Гадбан ефенди съобщил предварително на Начовича съвръжанието му. Начович от своя страна предупреди агентите и преди Портата да е съчинила окончателно тоя документ, европейските кабинети се съвещаваха как да действуват в Цариград, за да отклонят Портата от опасните ѝ попълновения. Гадбан се разяри, когато видя, че е станал причина за една голяма неприятност на Портата. Той се затече да се разпрavia в Министерството на външните работи, но там му обадиха, че министърът не е дошел. «Джендеме гитсън!» — извика той и пред разсилния почна да ругае Начовича с ужасния речник на сирийски роб, пииян от лоша мастика. След тая сцена Начович престана да приема Гадбана. А Портата се отказа да прати своето окръжно.

Тя даде на посланиците устни обяснения върху съветите, които щяла да прати в София. Тия съвети се заключаваха в следното: да се съставят ново Регентство и ново министерство, в което да влизат представители от всичките партии, и да се свика Великото народно събрание за избирането на Мингрелийския княз. Русия щяла да се

¹ Любопитна е борбата, която водиха Нелидов и Уайт по въпроса дали султанът ще приеме Грекова на аудиенция. Уайт бе издействувал едно обещание; Греков даже си бе приготвил речта за тоя случай, но в последния момент султанът се престори на болен и прати на Грекова златни копчета в деня, когато той напушаше Цариград.

¹ *Италианската зелена книга*, № 34.

² *Ibid*, № 39.

³ Дописката е от 29 ноември. Шахтагински твърди, че чул разговора на Уайта от едно лице, което присъствувало на свиждането.

съгласи, щото новото Регентство да реши дали изборът трябва да стане от съществуващото събрание, или от едно друго.

Срещу тоя руски план излезе най-напред Италия. В последно време Италия се бе окончателно сдружила по българския въпрос с Англия и Австро-Унгария.* На 14 ноември в отговор на една интерпелация, представена от депутата Сант' Онорфио, ди Робилант бе заявил:

Отношенията ни с Германия и Австро-Унгария се отличават с най-голямо взаимно доверие и със сърдечност. Кралевското правителство се присъединява към миролюбивата програма на двете съседни империи и ще продължава да се присъединява и занаяпред към нея в същата форма и мярка, като ще се грижи да направи споразуменията си колкото е възможно по-интимни и да отговарят още по-добре на взаимните интереси. С Англия кралевското правителство ще поддържа и ще се старее да развие още повече, ако обстоятелствата го изискват, връзките на онова особено приятелство, което е традиционно за италианската политика и което нито времето, нито неизвестността на бъдещето ще изменят.

Последните думи означаваха безусловната солидарност на Италия и Англия по един въпрос, в който лондонският кабинет бе взел определено становище. Това изявление бе доста ясно; ди Робилант го допълни с една по-широка формула. Говорейки за положението в България, за нуждата да се тури край на кризата, той каза:

Относително ролята, която се пада на Италия в тия работи, никога не може вече да се съмнява, че нейното съдействие, което ще бъде толкова деятелно и енергично, колкото го наложат обстоятелствата, ще е за ония Сили, които, както нас, искат запазването на мира и почиташето на договорите.

След като се колеба известно време между страха от големи европейски усложнения и влеченията, произхождащи от нейното революционно минало, Италия застава редом с Англия и Австро-Унгария срещу руската политика и заявяваше готовността си да иде в това направление до всяка крайност.

Изявленията на ди Робиланта се посрещнаха във Виена с най-голяма радост. Калноки телеграфира на австрийския посланик в Рим:¹

Моля ви да се възползвате от първия случай, за да изразите на граф ди Робилант голямото задоволство, с което видях в неговия

отговор на интерпелациите по българския въпрос съвършеното съгласие, което съществува по тоя предмет между нашите взаимни оценки. Кажете на г-н министра, че неговата реч произведе тук навсякъде най-добро впечатление и че се надявам, какво едно крепко сътрудничество между нас и Италианския кабинет ще има най-полезните последствия за по-нататъшното развитие на този въпрос.

Както Солзбери се бе стремил да изпречи срещу Каулбарсовите опити за диктаторство опозицията на Австро-Унгария, тъй и Калноки сега очакваше, щото Италия, по-безкористна поради своето географическо положение, да стане тръбачът на новия дипломатически пристъп срещу Русия. Ди Робилант бе по големите спомени на своя живот и великодушното на своя темперамент най-призован за една рицарска роля в дипломатията. На плана, който Нелидов бе успял да наложи на Портата и който Саид паша бе изложил в устни обяснения, той се възпротиви с едно окръжно до италианските посланици, в което заявяваше, че великите сили не могат да подкрепят турските постъпки в София, тъй като те съставлявали пряма намеса във вътрешното управление на княжеството. Окръжното доказваше, че начинът на действие, препоръчан от Турция вследствие на нейното споразумение с руското правителство, противоречал на духа на Берлинския договор, който дал самостоятелност на управлението на България.¹

Окръжното на ди Робиланта даде повод на Силите да определят по-скоро своето несъгласие с намеренията на Портата. Кямил паша, който бе станал по неволя проводник на руския план, не направи нищо, за да го защити. Пред упреците на някои посланици, че е склонил да упражни в България една намеса, която щеше да съставлява лошо начало за бъдеще, той отговори, че бил заблуден от Гадбан ефенди.

В това твърдение имаше нещо вярно. На 18 ноември великият везир² телеграфираше на Гадбана между другото:

В писмото ви от 10 ноември вие ми казахте, че настоящето правителство мислило да свика голям съвет от българските първенци и от всичките бивши министри от всички партии, за да изложи поло-

¹ Италианската зелена книга, № 30.

¹ Италианската зелена книга, № 36.

² Италианската зелена книга, № 60 (аннесо).

женнето и да образува от всички партии министерство и Наместничество;¹ в писмото ви от 10-и същи месец вие ми съобщавахте, че от разговора, който сте имал с г. Начовича, сте могли да разберете, че приемането на кандидатурата на Мингрелийския принц не се считало за абсолютно невъзможно.²

В тия сведения на Гадбана всичко бе изобретено от неговата сирийска фантазия; никой не бе му говорил за някакъв събор на политическите мъже и разговорът му с Начовича за избора на Мингрели бе въображаем. Той заблуждаваше тъй дръзко своето правителство, за да улесни плановете на Нелидова в Цариград. Тая игра обаче не можа да се продължи много; осведомена от Регентството, Портата реши да отзове Гадбана, против когото бяха въстанали и всичките дипломатически агенти в София. Преди обаче да вземе тая мярка, която руското посолство щеше да счете насочена срещу него, Портата чакаше да види какъв прием ще намери българската депутация пред Силите.

II

Първоначалната мисъл на Регентството бе да прати членовете на депутацията поотделно на разните постове: Грекова в Цариград, Стоилова в Русия и после в Германия и най-после в Австро-Унгария, Кочо Калчева в Англия, Франция и Италия.³ Тоя план бе неудобен, тъй като намаляваше значението и, тъй да кажем, тържествеността на позива, който България щеше да отправи към Силите; реши се поради това и тримата да тръгнат вкупом.

На път за Виена депутацията се спря в Белград, за да се представи на крал Милана. Отношенията със Сърбия бяха се възобновили официално и ставаха всеки ден по-сърдечни. На 13 октомври д-р Странски и Франасович подписаха спогодба върху всичките спорни въпроси между двете съседни държави.⁴ Протоколът се

състоеше от четири точки: 1. Спорната ливада в Брегово се обявяваше за неутрална и в замяна на нея Сърбия се обявяваше готова да отстъпи на княжеството една съответствующа част от сръбската територия. 2. Една сръбско-българска комисия трябваше да се образува и в срок от два месеца да изучи стопанските сношения между двете страни и да склучи в срок от шест месеца търговски договор. 3. България се задължаваше да държи сръбските емигранти на 60 километра разстояние от сръбската граница срещу едно тождествено задължение на Сърбия по отношение на българските емигранти. 4. Княжеското правителство обещаваше да положи всичките свои старания, за да се свърши постройката на линията Вакарел—София—Цариград колкото е възможно едновременно с онова на линията Пирот—Ниш.

Два дена по-късно (15-и) д-р Странски биде приет на аудиенция от Милана и му връчи писмото си като дипломатически агент. На 23 ноември новоназначеният сръбски агент Данич има аудиенция при регентите. Приемането му стана според церемониала, употребяван във времето на княза. Данич връчи на регентите собственоръчно писмо от Милана и сетне им държа реч според обичая. След това му отговори от името на Регентството Стамболов. Двете речи бяха надлъжани с топло приятелско чувство.

В деня, когато Данич се представи в София, депутацията пристигна в Белград. За нейното пребиване в Сърбия Стоянов телеграфираше на Начовича (24 ноември):

В събота пристигнахме. От границата дотук благосклонен и официален прием от властите. Вчера свижданье с Гарашанина. Сръбското правителство е готово да подкрепи борбата за независимост, защото с нашата несполука те виждат опасност и за Сърбия. Каузата, защищавана от България, е кауза на всичките балкански народи. Сърбите няма да правят тайна от тая солидарност, като мислят, че това ще ни бъде в помощ пред Силите. Днес аудиенция у краля; трая 2 часа; прием сърдечен. Негово величество особено доволен от спиранието ни тук и посещението и ни натовари особено да благодарим на правителството и Регентството и ни е поръчал да му се представим. Той изказа възхищението си за начина, по който са водени работите досега. Потвърди напълно уверенията на Гарашанина и каза, че ще ни спомогне за сполучливото

¹ Тъй Портата наричаше Регентството. Въобще избягваше думите «трон», «регентство», защото те даваха идея за самостоятелна държава.

² Ibid., № 60 (аннессо).

³ Италианската зелена книга, № 22.

⁴ Английската синя книга, № 516 (Inolosure).

развързване на кризата. Негово величество ни попита с какво може да ни бъде полезен засега. Отговорихме: засега трябва да засвидетелствува пред дворовете солидарността на сръбските и българските интереси, а по-после, след като се върнем и се осветлим от вабиколката, ще можем да укажем по-конкретно на начина. Негово величество препоръчва на нашето правителство да следва досегашната си политика. Общо впечатление произведено е, че докато следваме тая политика, сърбите могли би да се решат да влязат в съюз с нас. Но не би направили предложение за това. Нашите разговори могат да служат за основа на по-нататъшни преговори. Утре тръгваме за Виена.

Стоилов

Намерението на депутацията бе да се спре един ден в Будапеща, за да влезе в съприкосновение с маджарския политически свят, който пръв бе надал вик срещу руската политика, и да осветли граф Тиса върху положението на Регентството. Но мисълта, че тяхното пребиване в унгарската столица ще даде повод за антируски манифестации, които щяха да унищожат и малкото им шансове да бъдат приети в Петербург, накара тримата пратеници да продължат пътя си направо за Виена. Краткото им спиране на будапещенската гара не мина обаче съвсем без манифестации. Публиката не биде допусната до трена, но пълнеше всичкото празно пространство пред станцията. На гарата чакаха журналисти и студенти. Щом депутатите слезнаха, една възторжена овация ги посрещна. Един студент им държа от името на университетската младеж реч, в която възпя доблестта на българския народ. От името на депутацията отговори Греков. Той изрази решението на България да продължава борбата, додето нейната независимост е застрашена. «Не ние, каза той, сме създали настоящето критическо положение и не върху нас трябва да паднат отговорностите за последствията.»¹ За бъдещето той заяви, че българите ще приемат всяко решение, което ще запази тяхната независимост и националната им физиономия. В заключението си Греков благодари на маджарския народ за благородното покровителство, което той протрял над младата свобода на България. Когато тренът изсвири, от перона, от площада пред гарата, от близките

¹ Английската синя книга, № 6. — В идущите страници ще цитираме Английската синя книга, издадена в 1888 г.

улицы се издигна едно бурно и продължително приветствие към България.

Във Виена се готвеше за депутацията много добър прием. Калноки бе заявил предварително, че не може да ѝ даде официална аудиенция, но считаше, че ще бъде за всички правителства полезно да не откажат на пратениците на България официозно свиждане, за да узнаят лично от тях какво е разположението на духовете в княжеството. Той намираще състава на депутацията много сполучлив. Стоилова той лично познаваше и го ценеше като честен и образован човек.¹ От Грекова той очакваше добро осветление върху преговорите, водени в Цариград, и ролята на Гадбана. Кочо Калчев бе още непознат, но и за него от София бяха дадени отлични сведения.

Калноки бе се изразил пред английския посланик, че ще изслуша депутацията много симпатично, но без да влиза в преговори с нея. Същия тон даваше на печата и вестникът на Вършното министерство Fremdenblatt. Поздравлявайки депутацията, той казваше, че тя ще бъде най-съчувствено посрещната във Виена, но добавяше, че никакво окончателно разрешение тя не трябва да очаква върху висящите въпроси. Нейната мисия трябвало да бъде чисто осведомителна. Другите австрийски вестници писаха по-насърчителни статии; някои от тях изказваха симпатиите си към България с голям лиризм.

На виенската гара българските пратеници бидоха също причакани с овации. Един полски студент им поднесе в една пламенна реч привета на своето разпокъсано отечество. Австрийското правителство не даде обаче да станат големи демонстрации. Депутацията се установи в Grand Hôtel (26 ноември).

Най-напред депутацията се срещна с главния секретар в Министерството на вършните работи граф Сечений. Върху това свиждане Стоилов телеграфира в София:

Днес видяхме Сечений, товарищ на Калноки, комуто изложихме целта на мисията си и желанието на българския народ да се тури край на кризата с избирането на княза. Казахме му, че избирането на Мингрели е невъзможно и че ако Силите не се споразумеят да ни изберат един княз, който по произхождението си и

¹ Английската синя книга, № 5.

възпитанието си да ни дава достатъчни гаранции, че няма да продаде България, то ние сами ще търсим един княз, който да ни обещае, че като го изберем, ще се реши да дойде в България да вземе управлението на страната. Сечений ни изслуша и ни каза, че сме сторили добре да дойдем тук и че правителството ще ни приеме и ще ни изслуша с удоволствие. Но на всичко, що му съобщихме, ще ни отговори Калноки, от когото ни се назначи аудиенция утре, часа в три.

Стоилов

На 28 ноември депутацията се представи на министъра, след което Стоилов докладва до правителството:

Днес имамхе аудиенция у Калноки час и половина. Присъствува тоже Сечений, от когото останахме задоволни. От въпросите и отговорите извадихме следното:

Калноки сърадва на правителството, че съумяло да спази порядъка в България; поддържа политиката, изложена в Делегациите, за България. Съзнава, че Русия се е положила в безизходно положение спрямо нас, но мисли, че после тръгването на Каулбарса има една *détentione*,¹ която ще позволи да отвори път на споразумение, че след падането кандидатурата на Мингрели ще се отворят преговори за други княз. Попитахме, ако сами намериме княз и ако той се съгласи да дойде, ще ли бъде подкрепен; отговори, че австрийското правителство ще приеме всеки княз, който се избере от българския народ, като прибави, че трябва да се придържахме и в тоя въпрос в границите на Берлинския договор.

На въпроса, че в случай, че някое правителство предложи разтурването на настоящето правителство, какво поведение ще държи Австрия, той отговори — че австрийското правителство всякога се е придържало по принципа да не се меси във вътрешните дела на България. И понеже сегашното българско правителство е запавило порядъка, Австрия ще отблъсне всяко предложение за разтурването му, отгдето и да стане. На въпроса, какво мисли за кандидатурата на Мингрели, отговори, че ако българският народ не го иска, никой не може да му го наложи; въобще нито дума не каза в полза на Мингрели.

Най-после Калноки съветва правителството да пази порядъка в България, като се обеща да ни спомогне за по-скорошното излизане от наст оящата криза и за изнамирание на княз. Като си излявохме, Сечений отделно ни сърадва за благоприятния изход на аудиенцията и ни каза, че Калноки е казал повече, отколкото обикновено говори.

Стоилов

¹ Уталожване.

Рапортът на английския посланик съдържа върху това свиждане някои допълнителни данни, които той научил от самата депутация.¹ Пред Калноки говорил главно Греков. Той изразил голямото желание на българите да видят мира, възворен в земята си чрез избора на княз; казал, че Мингрели има вече лошо име поради миналото на своя дом, че Великото народно събрание ще приеме само един кандидат който да дава със своето лично положение вяра, че ще брани независимостта на новото си отечество. За Русия Греков забелязал в течението на разговора, че тя иска от българите сяпо доверие, без да постави изрично своите искания, вследствие на което помирителният дух на българите не можел да се прояви.

След като биде приета от Калноки, депутацията посети всичките посолства, като остави картички там, гдето не завари самите посланици. Най-важният разговор тя има с руския посланик княз Лобанова.

Отношенията на България с Русия, след като бидока формално скъсани, се влошиха още повече. След заминаването на Каулбарса Русия изпрати до посланиците си едно окръжно, в което означаваше развитието на мисията на генерала. Изложението бе тенденциозно и съдържаше големи фактически неверности. Тъй например Гирс твърдеше, че мисълта за едно помирение на партиите била внушена от Каулбарса, но «диктаторите» на България я осуетили, защото получавали насърчения отвън и разчитали на пълна безнаказаност поради отсъствието на всяка военна намеса.² Окръжното свършваше със следните заявления:

Русия, която създаде България, не иска да посяга на нейната независимост. Тя иска да ѝ я възвърне. Неин дълг е и нейно право да не позволи, щото българският народ, за когото тя се е била, да бъде угнетяван от едно малцинство от агитатори радикали, да бъде отклонен от естествения си път и превърнат в огнище на анархия, на революция и на враждебност спрямо нацията, която го е призвала на живот и няма друго желание, освен да му запази тоя живот.

Негово величество императорът не се отказва от надеждата да постигне тая цел. Негово величество ще посвети всичките си старания. Той иска да я преследва с мирни средства и без да се отдале-

¹ Английската синя книга, № 11.

² Италианската зелена книга, № 31.

чава от договорите, докато те бъдат еднакво съблюдавани от всичките други Сили.

При тия условия Августейшият ни Господар ще чака развитието на положението.

И тази руска нота имà печална участ. Силите взеха бележка само от миролюбивия ѝ дух, като отхвърлиха обвиненията, които тя съдържаеше срещу Регентството. «Аз оставям, каза Калноки на княз Лобанова, настрана всяко прение върху историята на Каулбарсовата мисия и нейните резултати, но се присъединявам към заключението на нотата, какво трябва да се действа въсем мирно и съобразно с договорите.»¹ В своя разговор с Нелидова Кямил паша не се задоволи с тази малко ироническа почит към благите намерения на Русия, но се впусна и в оценение на поведението на Каулбарса. «Не съм съгласен, заяви той², с твърдението, че княжеството се намира в анархия; генерал Каулбарс представлява невярно положението на страната, като я описва стенеща под сопата на своите угнетители. Българският народ е доволен от настоящето си управление и не желае ни най-малко да променява правителството си, за да се хвърли в обятията на една партия, която съставлява в страната незначително меншество.»

От всичката тази полемика, в която тя нямаше хубавата роля, у Русия бе останало едно тежко впечатление, пълно с горчивина. Пратениците на България, които идеха сега да съживят този спомен, не можеха да бъдат ва Лобанова много приятни гости.

Той ги прие обаче учтиво. Личен приятел на Батенберга, той бе гледал с голяма тъга на руските заговори срещу него; и сега неговото мнение бе, че славянофилите със своето лекомислие увлякоха Русия в едно положение, от което тя не можеше да излезе с чест. Лобанов познаваше добре Стоилова от 1883 г., когато българският държавен мъж заседаваше във Виена в конференцията à quatre.³ Личните връзки послужиха и тоя път за звено.

¹ *Италианската зелена книга*, № 44.

² *Ibid.*, № 53.

³ Тъй се нарича конференцията, в която представители на Австрия, Сърбия, България и Турция сключиха договор за свързването липшиите Вакарел—Цариград и Скопие—Ниш с европейската мрежа.

Изходът на свиждането не бе обаче много благоприятен. На 29 ноември Стоилов съобщаваше в София:

Вчера приети от руския посланик, който ни заяви, че не може да ни приеме официално, но частно, като стари позайници. Като предвиждал, че ще искаме да отидем оттук в Петербург, поискан инструкции. От Петербург му съобщили, че не можем да бъдем приети в Русия. Помолехме го да поиска разрешение да ни приемат частно, за да изложим на Гирса истинското положение на работите в България и да потърсим средство за полагане край на кризата. Посланикът ни попита какви предложения ще направим в Петербург за свършване на кризата. Отговорихме, че ние не можем да направим никакви определени предложения и желанието ни е да чуем какви са исканията на руското правителство. Като дадохме уверения, че българското правителство е въодушевено от искрено желание да бъде в споразумение с императорското правителство, Лобанов обеща да телеграфира и да ни съобщи решението на руското правителство.

След три дена депутацията пак се срещна с Лобанова, който ѝ заяви, че е получил от Петербург отрицателен отговор.

Вчера руският посланик ни съобщи, телеграфираше Стоилов, че императорът е противен на приемането ни в Русия. Попитяхме го, в случай че пожелаем да отидем в Русия — няма ли да ни спрат на границата. Руският посланик отговори, че не знае дали ще ни спрат, или не. Във всеки случай отиването ни ще бъде безполезно, тъй като никой няма да ни приеме. Попитяхме по кой начин може да се тури край на това положение. Лобанов вдигна раменете си и нищо не отговори.

От другите посланици депутацията не научи нищо: навсякъде я изслушваха с внимание и я изпровождаха с тоя род симпатия, която не създава никакви задължения за бъдещето. Мисията, за която бяха ги изпратили, бе по тоя начин вече свършена, но делегатите още се баваха във Виена, защото им се откри едно ново поприще да търсят княз.

На 1 декември вечерта тримата пратеници на вдовствующа България седяха в една ложа в операта, когато им съобщиха, че един офицер в оставка, майор Лаба, искал да види Калчева. Калчев излезе веднага и Лаба му направи внезапно, без предговор, едно неочаквано предложение. «Във Виена се намира, каза той, един млад принц, от голямо семейство, роднина на всичките европейски дворове: той е Фердинанд Сакс-Кобург-Гот-

ски. По-добър кандидат от него не можете да мечтаете.» Депутацията посрещна с голяма радост това предложение. След кратко съвещание с другарите си Калчев напусна театъра и отиде с Лаба заедно в Кобургския дом. На другия ден биде приета от младия принц цялата депутация. Стоилов съобщаваше за тия постъпки със следната телеграма до Начовича (2 декември):

Снощи един отставной ни предложи да видим княза Фердинанд Сакс-Кобургот, който бил разположен да приеме кандидатурата на българския престол. Снощи Калчев се представи на княза, който потвърди, че приема да се избере за български княз, като изказал желание да ни види всища.

Днес ходихме тримата у него. Изложихме му положението на работите в България и му казахме, че българите са готови да изберат всеки княз, който се наеме да води народна политика и да има за цел запазването на народната независимост. Князът изказа, че е спечелен за българското дело и е готов да приеме отгоре си тая задача. Добави, че като австрийски офицер, преди да ни отговори окончателно, трябва да вземе позволенията на австрийския император, с когото ще се срещне още днес. Утре се надеем да ни отговори, тогава ще разискваме с него начина, по който трябва да се действува по-нататък. От косвени сведения предполагаем, че австрийското правителство фаворизира тая кандидатура и ще да вземе инициативата да я представи. Тази кандидатура, ако австрийският император даде съгласието си, смятраме за сериозна, по мислим, че ще срещнем съпротивление от страна на руското правителство. Князът е много богат и сроден с австрийския, германския, белгийския и английския дворове. Уверява, че е *persona grata* при руския двор: като ни прие, носеше руски орден. Ако отговорът му бъде удовлетворителен, ние мислим да говорим за тая кандидатура и тук, и пред другите правителства. Тая кандидатура може да бъде един изход от кризата. Пазете засега най-голяма тайна.

Лесно бе да се каже: пазете тайна! — но един сонм от репортери бръмчеше като рояк около депутацията, следеше я стъпка по стъпка, дебнеше ѝ всичките движения. Почти едновременно с пристигането на Стоиловата телеграма в София агенция *Navas* разгласяваше по света срещите на българските пратеници.

Между туй депутацията и самият кандидат правеха първите стъпки пред Силите. Една депеша до Начовича от 3 декември казваше:

Стоилов събщи на Сечений кандидатурата на Кобурга. Сечений изказа одобрение и препоръча да се пази тайна, в особености

да не се дава на тая кандидатура австрийски характер. Събщи още, че князът видял Калноки и днес, часа на 11, бил приет от императора. Подиробед майорът дойде да ни събщи, че императорът позволил на княза да приеме кандидатурата. Подир това князът е ходил при руския посланик и го молил да телеграфира в Петербург. Руският посланик направил това. . . Отговорът ще ни бъде съобщен и тогава ще видим княза. Съобщете мнението на правителството относително тая кандидатура и този въпрос.

В управляющите кръгове в София кандидатурата на принц Фердинанда се посрещна много благоприятно.* За него се знаеше само, че произхожда от една много стара княжеска фамилия и че е млад: това бяха в очите на Регентството двете главни условия. След одобрителния отговор на Начовича депутацията продължи преговорите. Това, което я малко спъваше, бе, че не вижда у кандидата голяма решителност.

При свижданието ни, телеграфираше добавъчно Стоилов, предложихме му въпроса — дали ще дойде в България без единогласното одобрение на великите сили — князът избегна да отговори направ на въпроса.

На 4 декември Стоилов има нова беседа с принца. Тя бе по-дълга и се докосна вече до по-практически съображения. В една депеша до Начовича депутацията съобщаваше:

Днес Стоилов, часа по 2, биде приет от княза. Князът няколко време напред обяви отново, че е съгласен да приеме нашето предложение, че още няма отговор от Русия и че тъй като Русия счита днешното Събрание за незаконно, той смята нашето предложение за частно. Стоилов му възрази, че ако Русия поддържа нелегалността на Събранието, не е обаче в интереса на бъдещия княз на България да се поставя на тая почва. Князът призна основателността на това възражение. Князът конфиденциално ни събщи, че Събранието не трябва да го избира, додето не се споразумеят Силите помежду си, че въпросът на неговата кандидатура трябва да се остави да узреј, че в никой случай не желае да действува против волята на Русия; има надежда обаче, че Русия ще престане да прави затруднения, както въобще се забелязва тук от вчера насам едно изменение на руската политика. Останахме съгласни с княза, што депутацията да посети всички дворове и да представи неговата кандидатура като българска кандидатура и да обяви, че ако Силите са съгласни, князът приема да дойде в България. Князът от своя страна ще действува по дипломатически начин особено пред Русия. След като свършим пътешествието си, князът, който ще бъде в ко-

респонденция с нас, ще ни даде rendez-vous¹ на едно неутрално място, за да определим по-нататъшния начин на действие.

Във всеки случай князът обяви, че е предан на нашето дело. Ще води неутрална политика, сиреч нито руска, нито австрийска, но пак против волята на Русия няма да направи нищо. Князът прибави, че той своевременно ще тури и някои условия за неговото приемане, без обаче да укаже тези условия засега.

На Стамболова не се понрави много, дето Фердинанд Кобургски искаше да поставя условия, след като се уреди пред Европа въпросът за неговата кандидатура. Той подозря, че младият принц, преди още да бъде избран, мислеше да наложи волята си с хитрост, като постави България в невъзможност да противостои, бидейки еднаж обвързана пред Силите със своите ходатайства за него. Телеграмата, която Стамболов написа до Стоилова и която носеше подписа на Начовича, препоръчваше категорично на депутацията да не предприема никакви постъпки пред европейските правителства, догдето кандидатът не разсее загадката за бъдещите си намерения.

Стоилов обаче нема случай да иска тия обяснения; при това и самата кандидатура на принца за известно време заглъхна.

В България кандидатурата на Кобургския принц не задържа много общественото внимание: за толкова много кандидати се бе говорило от 9 август досега! *Свобода* обнародва едно антрефиле от няколко реда за биографията му, без да се впуска по тоя повод в никакви съждения. Само Петков, който ревниво пазеше бъдещето за Батенберга, бе се разтревожил. «Последните телеграми, пишеше той², ни донасят такива известия за сериозността на тая кандидатура, щото ний бая се позамислихме.» Той препоръчваше на членовете на Велико-то народно събрание да не позволят да им се налагат «всевъзможни неизвестни и нечувани за нас мингреловци и кобурговци». Завладян всецяло от страха да не би Русия да постави на българския престол някой свой агент, скрит под европейска фирма, той се провикваше: «Нека не забравят (депутатите, б. а.), че такива хора, *наложени*, лесно могат да продадат един ден короната на България.»

¹ Среща.

² *Независима България*, 9 декември.

В тоя момент крайните националисти допусаха само тази алтернатива: или Батенберг, или република.* Захари Стоянов, в ума на когото димяха откъслечни идеи от Чернишевски, Лаврова, Бакунина и който смесваше във въображението си Парижката комуна, утопичния социализъм и народоволческите мечтания, Захари, който носеше винаги в главата си покрай своя национален фанатизъм и един битпазар на революционната мисъл в Запад и в Русия, бе наклонен към една демократическо-социална република, която да донесе едновременно благоденствието на народа и окончателния разрыв с Русия. Петков пък не виждаше друг изход освен повикването на Батенберга. Без съмнение, и той бе вкусил нещо от nihilистическа мисъл: и под неговото перо се срещат сегиз-тогиз имената на големите руски агитатори. Не бихме твърдили под клетва, че той не е цитирал никога дори и Луиза Мишел. Но той взимаше предвид и дипломатическите съображения.

Ако, пишеше той¹, географическото положение, което занимава България, би било на друго място, а не на Балканския полуостров, гдето още националността на населяемите го народи не е определена; ако ние да нямахме като народ никакви исторически задачи за бъдещето наше съществуване — то ние би били първите и най-горещите защитници на тоя порядък — републиканския. Ние би повдигнали искрено знамето на републиканския режим, защото той е най-близо до нашите понятия. . . Но при днешното положение, което занимава България, при интригите на русите, при неопределеността на самата България, ние няма да се решим никога да поддържаме за образуването на една неутрална република, защото ние не сме се отказали още да мислим и вярваме, че българският народ не ще се откаже от своите идеали, от своите исторически задачи. Ние би приели и би поддържали това, но ако се съгласят да включат в тая република и трите България: Мизия, Тракия и Македония.

В заключението Петков пак се повръщаше към *leit-motiv'a* на своята агитация: да се повърне Батенберг. Накрая той загатваше енигматично, че народът и войската няма да приемат лесно един друг княз.

Докато тия заплашвания се отпращаха към охотниците за наследството на Александра, Кобургският принц правеше в Петербург постъпки, за да одобри царят него-

¹ *Независима България*, 2 декември.

вата кандидатура. Той бе наистина, както сам каза на Стоилова, *persona grata* в руския двор. В 1883 г. той представляваше Кобургския дом на коронацията на Александра III и биде посрещнат в Москва с големи почести. С Лобанова сношенията му бяха много тесни; в посолството той отиваше, както у приятелска къща. С руския дипломат той бе приказвал често за българските работи, преди още да се открие кризата за престола. Мнението, което той изказваше често и с особена настойчивост — като че ли по някое предчувствие или по някой тъмен още план, — беше, че Батенберг не се показал признателен към Русия. Когато княз Александър уволни някои руски офицери от свитата си (1883) и влезе в стълкновение с Петербург, младият принц казал на Каулбарса, тогава военен аташе в посолството: «Да бях аз на мястото на Батенберга, щях да уредя тия въпроси в четвърт час.»

Въпреки доброто мнение, което имаха за него в руския двор и в руската дипломация, кандидатурата на Фердинанда се появяваше при обстоятелства, които я предопределяха фатално на неуспех. На Лобанова се дадоха инструкции да заяви, че Русия не признава правото на депутацията да полага каквато и да била кандидатура, тъй като Великото народно събрание, от което тя изхожда, било в нейните очи незаконно.¹ На самия принц Фердинанда биде изпратен отговор в същата смисъл.

Императорът даде наистина на своя отказ много мека форма, а руската дипломация искаше да се разбере, че чувствата на руския двор спрямо младия принц в нищо не са се изменили. В *Journal de Saint Petersburg* се появи по тоя случай едно съобщение, което казваше:

Ако руското правителство отклони кандидатурата на Сакс-Кобургския принц, внушена в известните на всички обстоятелства от г. Стоилов и другарите му, тоя отказ нямаше и не можеше да има нищо общо за личността на принц Фердинанда, която се радва на общо уважение.

Независимият руски печат обаче даде на царския отказ друго тълкувание. *Новое время* пишеше²:

От само себе си се разбира, че за избора на тоя принц Русия

никога няма да даде своето съгласие. Католик по религия, роднина на английската кралица и на австрийската императорска фамилия, принц Фердинанд не представлява решително никакви данни, за да може нашето правителство да го допусне на българския престол. Формален, безусловен отказ, ето всичко, което може да очаква от Петербург кандидатурата на тоя поручик на австрийска служба.

Три седмици по-късно вестникът на Суворина трябваше да покаже още по-голяма откровеност. В една уводна статия, озаглавена «Нужен ли Болгарии князь?» — той казваше категорически, че на България княз не трябва. Интелигенцията била в по-голямата ѝ част враждебна на Русия; новият княз щял неизбежно да попадне под нейното влияние. «Работата не е, значи, заключаваше авторът на статията, кой ще бъде княз, а в това, щото България да бъде без княз.»¹

Другите велики сили избегнаха да се произнесат върху кандидатурата на Кобургския принц.* Общественото мнение в Европа му беше обаче съчувствено. *Times* считаше, че за неговия избор не ще да има непреодолими препятствия. Френският меродавен вестник *Le Temps*, който имаше тогава някои от старите си връзки с Орлеанския дом,² даде за младия принц похвален отзив. Неговият дописник съобщаваше от Виена, че Кобург щял да устрои княжеството по подобие на Белгия. За успеха на тази кандидатура бе важно обаче да се узнае мнението на Бисмарка, а Бисмарк не желаше даже да приеме българската депутация.

Това неблагоприятно известие занесе на Стамболова германският дипломатически агент в София барон фон Тилман. Стамболов прави много догадки за това поведение на Германия; сетне се спря върху две причини, които бяха наистина вероподобни. Бисмарк поддържаше кандидатурата на Мингрели и бе я препоръчал доверително в София; правителството обаче не послуша неговия съвет и това неповиновение огорчи могъщия човек. Освен това — разсъждаваше Стамболов с едно удивително чутье за характера на германския канцлер — Бисмарк, докато мълчи, държи Русия и Австрия в равновесие и дава на Европа впечатлението, че крие някой план,

¹ *Новое время*, 30 декември.

² Кобургският принц, внук на Луи-Филипа, бе по майка орлеанец.

¹ *Италианската зелена книга*.

² *Новое время*, 5 декември.

но ако приеме депутацията, ще трябва да заговори и тогава ще се изпари тайнствеността, ще се наруши и равновесието. Пред германския агент в София Стамболов силно настоя за приемането на депутацията в Берлин.¹ Той каза на Тилмана, че за България ще бъде едно голямо обезсърчение, ако нейните пратеници намерят затворени вратата на Берлин и се принудят да заминат, без да са чули гласа на най-могъщата империя в Европа.

От своя страна депутацията действуваше пред австрийското правителство, за да посредничи то в Берлин. На 2 декември тя докладваше в София:

Днес Стоилов говори със Сечений за приемането ни в Берлин. Обеща да говори с Калноки и ще направят постъпки. Съветва да се направи постъпка и при германския посланик. Намира това поведение на германското правителство за странно, защото имали съобщение от Берлин, че официално ще бъде приета депутацията. Стоилов ще отиде днес, часа в 3, у германския посланик. Ще направим всичките си усилия за приемането ни в Берлин и се надяваме, ще бъдем подкрепени в усилията си от австрийското правителство.

Застъпничеството на Калноки отвори най-сегне за депутацията пътя за Берлин. Германското правителство се съгласи да приеме пратениците, но един по един, а не заедно,² защото в противен случай щяло да стане нужда предвид на васалността на княжеството да ги представи турският посланик, чието присъствие можеше да бъде неудобно. Депутацията не успя да види самия канцлер; тя биде приета (7 декември) от неговия син, граф Херберт Бисмарк, министър на външните работи. Граф Херберт посрещна странствующите български дипломати отначало много сурово; той бе приел по наследство от баща си тоя навик да плаши хората при първото си свиждане с тях, но синът нямаше, за да бъде истински страшен, нито гъстите вежди на бащата, нито неговия гений. След няколко минути на стеснение пратениците се окопитиха; те му изложиха мисията, с която бе ги натоварило Събранието, и поискаха, щото канцлерът да бъде посредник за едно помирение между българското правителство и Русия.³ Той им каза, че най-сигурното средство, за да излязат българите из положение,

в което ги хвърли свадата с Русия, би било да изберат Мингрелийския княз, за който Александър III настоява като за своя приятел от младини.¹ Те възразиха, че грузинският принц бил тъй непопулярен, че ако правителството положило неговата кандидатура, твърде вероятно било, че Събранието ще я провали и ще избере немедлено и от яд, «rag dépit», Батенберга. Граф Херберт обаче не даваше даже да се спомене за преизбирането на бившия княз. «Това име, каза той, е въвн от въпроса.» Трите аудиенции се свършиха без никакво заключение. Забеляза се само, че в настроението на Германия спрямо Регентството нямаше вече оная груба неприязън, която звучеше в заявленията на канцлера през месец август и началото на септември.

Заключението ни е, телеграфираше Стоилов в София, че предвид на важни германски интереси не желаят да изглеждат, като че ни насърчават, но ни съветват да поддържаме мира и тишината. Ако показват, че поддържат кандидатурата на Мингрели, то е вероятно да се отърсят засега от българския въпрос. Ние им ясно и определено начертахме положението в България, опасностите, които то представлява за европейския мир и интереси, и пътя, по който може да се излезе из тая криза — чрез избирането на един княз, когото българите могат да приемат.

След свиждането си с граф Херберта депутацията посети всичките посланици, тя се представи и у руския, но граф Шувалов отказа да я приеме.

Най-любезно посрещна депутацията турският посланик. Той ѝ говори с пълна откровеност и даде ѝ всичките насърчения.

Той ни каза, съобщаваше Стоилов (7 декември), че бил натоварен от Портата да ни съобщи, какво Портата води преговори относительно кандидатурата на българския престол. Посланикът изказа надежди, че скоро ще се тури край на кризата. За кандидатурата на Мингрели се изказа твърде неблагоприятно. Понеже бил в Петербург, познава го лично и знаел, че бил без никакво значение и с лошо поведение и репутация. Като му казахме част от разговора ни с Бисмарка, помолихме го да употреби влиянието си в наша полза. Той ни обеща това, като прибави, че колегите му са добре разположени, че тук германското правителство много налягало за едно споразумение с Русия. Посланикът заяви, че избирането на княза е наше право, че заявлението на Русия за нелегалността на Събранието

¹ Според дневника на Стамболова.

² Английската синя книга, № 14.

³ Италианската велена книга, № 82.

¹ Английската синя книга, № 18.

варади нередовностите на изборите и *присъствието на източно-румелийските депутати* не изменява резултата на избора поради числеността на тия депутати, взета сравнително с цялото число на депутатите в Събраниято. Думите на Русия против законността на Събраниято имат за цел да дадат на Русия възможност да назначи княз. Съветва умереност, за да не се предизвика Русия, и голяма бдителност за запазване на реда и тишината в България.

В тоя разговор с турския посланик най-ценно бе явлението, че Портата гледа на участието на румелийските депутати във В. н. събрание без неодобрение; с това се ослабваше едно оръжие, което Русия държеше в запас и което можеше да постави Регентството, та даже и Силите в много трудно положение.

От Берлин българските пратеници мислеха да отидат в Париж, но те измениха маршрута си подир свиждането си с княз Александра.

На 25 ноември Батенберг бе отишел да посети Лондон, за да се осведоми върху положението и да подготви почвата за депутацията. Той бе повече отвсякога популярен в Англия и обичан от кралския дом. Посрещането му стана с големи почести. Освен една грамадна публика, която го посрещна, като да бе някой народен герой на Англия, на гарата бе дошел Текският херцог (Duc of Tesk) и генерал Duplat, представител на кралицата. На връщане от Лондон княз Александър се срещна в Кьоли с Грекова и Калчева, които го придружиха до Франкфурт. По пътя той им обясни, че ще бъде невъзможно поне за известно време да се избере княз против волята на Русия. Като преходно разрешение на кризата най-удобно било според него да се постави начело на властта в княжеството един временен управител, който да задържи положението, додето настъпят благоприятни обстоятелства за България, което нямало да закъснее, тъй като император Вилхелм бил престарял, а неговият наследник щял немедлено да махне Бисмарка, главния виновник за противобългарската политика на Германия. Това бе старата идея на Батенберга: да се запази България независима и престолът ѝ да стои вакантен, додето Бисмарк се оттегли от политическата сцена; той се надяваше, че след уволнението на канцлера ще може да се ожени за принцеса Виктория и да се върне пак в своята държава, но без страх вече от русите, с вдигната глава. Най-подходящи лица за ролята на временен управител

на България — една роля, която изискваше голяма енергия и голямо безкористие едновременно — Батенберг намираще в Алеко паша Богориди и един германски генерал на турска служба фон дер Голц. Греков и Калчев възприеха този план и се обещаха да го разискват с лорд Идеслей.

На 12 декември депутацията замина за Лондон. Тук тя намери най-възторжен прием. През цялото си пребиваване в английската столица тя бе предмет на почти непрекъснати овации.

На 17 декември тя се представи на министъра на външните работи. Лорд Идеслей написа след аудиенцията своя разговор с българските пратеници и изпрати отчета¹ до английските посланици: по него можем да възпроизведем цялото свиждане. То трая дълго. Депутацията разказа своите впечатления от свиждането си с Калноки и граф Херберта. Запитана върху вътрешното положение на княжеството, тя каза: «България е спокойна. Данъците постъпват редовно. Новобранците тичат под знамената. От нищо друго не се боим освен от руска окупация. Населението иска княз Александра; всяко Велико събрание би го избрало немедлено, но спират ни мъчнотините, които би подигнала Русия.»

Пратениците загатнаха и за плана, който им биде внушен от Батенберга. «Изглежда ми, пишеше лорд Идеслей в своя отчет, че те гледат доста благоприятно на идеята за едно преходно спогаждане чрез поверяването временното управление на Алеко паша или на някой европейски генерал.» Главната им мисъл беше обаче да се намери княз; те се показаха готови да пристъпят към избора даже без съгласието на Русия, стига само да добият насърчение от някоя от Силите. След като се изчерпаха общите съображения, лорд Идеслей ги попита върху кои точки собствено искат мнението на английското правителство. «Върху две», отговориха те. Първо, те искаха да получат уверение от Англия, че тя няма да се съгласи на руското искане за променение на Регентството; второ, питаша дали английският кабинет одобрява идеята да се избере от Великото народно събрание един временен шеф на фактическото правителство и

¹ Английската синя книга, № 44 (inclosure).

България. Те казваха, че имат основание да вярват, какво Алеко паша би приел такава една мисия.

В тоя разговор лорд Идеслей се ограничи в общи уверения на симпатия. Той се извини, че не може да им даде гостоприемство в Лондон, тъй като семейството му отсъствувало от града, но ги покани в своя замък в Девеншайр.

На 20 декември той продължи с тях своя политически разговор. Той им каза, че отношенията на княжеството с Русия се усложняват от наличието на международни съревнования. За едно помирение между Регентството и Русия нито Англия, нито Австро-Унгария може да вземат инициатива, защото на всичко изходяще от тях русите гледали мнително. Ролята на посредница би се падала най-вече на Германия, но Бисмарк не искал да я поеме върху си. Остава Турция, която като сюзеренна държава била длъжна да търси едно разрешение на кризата. Лорд Идеслей посъветва пратениците да се обърнат до нея.

За промяната на Регентството той каза, че Англия няма да подкрепи руското искане, тъй като този въпрос е вътрешен и никоя Сила няма право да се меси в него; но той предупреди също депутацията да не предполага ни най-малко, че Англия е готова да отиде до война, за да защити българските интереси. Идеята за избирането на временен шеф на България лорд Идеслей намери за приемлива, но той нямаше голяма надежда в нейния успех.

Английският министър остана твърде доволен от разговора си с българските пратеници: в своя отчет той поздравляваше България, че имала такива достойни мъже. Депутацията обаче нямаше причини да се радва много на своя успех: освен благи думи тя не чу нещ друго.

И в Лондон депутацията имá дълго свиждане с турския посланик. Той я прие също с голяма сърдечност, но ѝ даде съвет да действа в София, за да се направят на Русия необходимите отстъпки. За кандидатурата на Мингрели той каза, че е приемлива и безвредна.

Ние му заявихме, докладваше Стоилов, че сме готови да направим всички отстъпки, съвместими със запазване на нашата независимост, но вярваме, че избирането на Мингрели е невъзможно, защото неговото встъпване на българския престол може да тури в

опасност независимостта на България. Добавихме, че за всяка евентуалност не ще бъде зле да станат някои споразумения за защита на балканските държави в случай на война. Посланикът прие благоприятно тази мисъл и ни каза, че върху този въпрос не е разменил възгледи с правителството си, но ни съветва да направим увертюри за това на Портата, кога пристигнем в Цариград. Молим да ни съобщите има ли почнати преговори по този въпрос със Сърбия, в какво положение се намират и какви са възгледите на Румъния върху това.

И Румъния, и Сърбия бяха отначало съгласни за едно задружно действие на балканските държави в защита на тяхната независимост; но от теоретическите положения те не желяеха още да минат към едно формално споразумение, защото ръцете им не бяха съвсем развързани: Сърбия чакаше заповеди от Виена, а Румъния се боеше да не предизвика гнева на Русия*. Засега в Букурещ и в Белград се задоволяваха да дават на Регентството големи насърчения и морална поддръжка пред Европа. В една аудиенция, която напоследък румънският крал бе дал на управляющия българското агентство в Букурещ, той изказа горещи симпатии към България и похвали много мъдростта на Регентството, но заключението му бе пак, че е необходимо да се дойде до споразумение с Русия. Очевидно бе, че той бдеше зорко, щото солидарността му с България да не се превърне в открита опозиция срещу Русия.

От балканските държави само Турция можеше със своите права на сюзеренна държава и най-сетне със своето значение на империя да застане срещу руската политика в княжеството. Но и тя туряше своето поведение в зависимост от разположението на Европа. Тя нямаше да върви напред, освен ако бе сигурна да чувствава зад себе си докрай една голяма част от Силите.

Докъде бяха решени да вярват Силите? Лорд Идеслей каза лоялно на българските пратеници да не мислят, че Англия ще воюва за тяхното дело. Въпреки някоя разлика в думите също им заяви и Солзбери.

Солзбери, съобщаваше Стоилов на Начовича (26 декември), в по-откровен и по-определен начин потвърди уверенията на Идеслей. Той вярва, че Русия няма да се изложи на последствията, които може да има окупацията за нея. Затова няма защо да се страхувате от rareille случайност. Попитахме дали Русия е заявила, че при известни случайности ще окупира България, Солзбе-

ри ни отговори, че никакви преговори относително окупации не са ставали и че Англия няма никога да приеме да влезе даже в разисквания по подобен въпрос. Съветва по-добре да продължим днешното положение и да печелим време, отколкото да приемем неблагоприятно разрешение на кризата. Английското правителство няма да изостави никой случай, който би могъл да се представи, ва да се достигне до едно мирно и благоприятно за нас разрешение на кризата, и можем всякога да разчитаме на *дипломатическата поддръжка* на английското правителство.

Ако англичаните бяха скъпи за своите положителни обещания, в проявленията на своята симпатия те бяха най-възторжени. Докато стоя в Лондон депутацията, тя бе предмет на най-шумни почести.

Всичко, което носеше познато име в английската политика, поиска да види хората, които България бе пратила да просят от Европа милост и правосъдие. На 22 декември кметът на Лондон им даде банкет, на който присъствуваха 70 души. Един от английските министри и лорд-мерът държаха хвалебни речи за България. Отговори им на английски Кочо Калчев. Той каза между другото:

Не сме ние, които създадохме сегашното критическо положение в България и следователно не сме ние отговорните. Борбата, която водим, е оправдателна, както всяка борба за независимост. Протестираме високо против упреците, че сме били непризнателни. Ние чувствахме признателност към всичките народи, които съдействуваха за нашата самостоятелност. Ние ще постоянствуваме в този път, додето получим гаранции за нашите права.

Поканите за обеда и вечери валяха ежедневно в хотела, гдето бяха слезли пратениците. Лондонският архиепископ пожела да ги има на трапезата си. Една особена депутация от борсата ги посети, за да им изкаже желанието си да ги види в своето учреждение: тук 2000 търговци и банкери ги приветствуваха.

От тях симпатии на финансовия свят депутацията пожела да се възползува, за да сключи един заем.

Заемът бе станал необходим още преди преврата и сега бе по-належащ отвсякога. Наистина, постъпленията бяха добри, но държавата имаше да посреща извънредни разходи. Един опит за сключване заем във Виена, направен от Тенева, директор на Народната банка, не успя; несигурното положение на княжеството не вдъхваше вяра на никоя голяма банка: България можеше

да намери само лихоямци, но не и сериозни заемодавци.

В Лондон депутацията влезе в сношение с финансиста, които предлагаха да направят заем от 25 милиона при следните условия: лихва 7%, емисия *à la pari* и комисиона 8%. Депутацията поиска, щото лихвата да бъде 6%, а емисията 93, банките се съгласиха. Договорът обаче не можа да се сключи поради опозицията на Стамболова, който намираще условията много тежки. Депутацията прекъсна след това на известно време преговорите и замина за Париж.

След моралния триумф, който бе за нея пребиванието ѝ в Лондон, депутацията отиваше да види в Париж най-студения прием.* Тъкмо в този момент френската политика се намираще в началото на своя дълъг припадък на русофилство. Министърът на външните работи Флуранс, който пред заплашителното поведение на Бисмарк чувствуваше твърде остра нужда от един съюзник, търсеше случая да покаже на руския император своите добри чувства към Русия и цената, която френската помощ можеше да има за руското действие в Европа.¹ Първото намерение на френското правителство бе да не приеме никак българската депутация. В такава смисъл се изказа и меродавният печат. Прочутият публицист John Lemoine пишеше във в. *La Matine*: «За българите ние искаме да знаем, колкото рибата иска да знае за една ябълка. Когато се касае просто за въпроса да замени руския протекторат с английски и да се променят само окръжните управители, ние можем да правим икономия от симпатиите си.» Само в. *Le Temps*, в който благородният широк ум на Франси де Пресансе се издигаше над мимолетните и плитки съображения на минутата, намери за българските избраници няколко по-топли думи. Депутацията от своя страна посети видните политически мъже на републиката, защити умело делото на България и успя най-сетне да бъде приета от Флуранса.

На другия ден (29 декември) в *Journal des Débats* се появи върху тяхната аудиенция следното официозно съобщение:

Министърът на външните работи прие българските пратеници вчера на часа десет сутринта.

¹ J. Hansen, *Ambassade à Paris de M. Mohrenheim* (1884—1898), стр. 25.

Свиждането, на което присъствува г. Франси Шарм, полицейският директор, се продължи до часа единадесет.

Г-н Греков изложи на г-н Флуранса, почвайки от обстоятелствата, в които настоящето правителство на България се образува, разните фази, през които то мина, и особено трудностите, в които се намира днес поставено. Българското Регентство си дава точна сметка за своето положение, също и за положението на Европа; то е разположено да направи всичките отстъпки, съвместими с понататъшната независимост на България; но то не вярва, че кандидатурата на Мингрелийския княз може да бъде приета, защото тя не може да обезпечи на страната трайния ред, от който тя има нужда, нито свободата, на която има право.

Г-н Флуранс каза на българските пратеници, че ги приел като частни лица, защото не можел да им признае в никаква степен някакъв редовен мандат. България има наистина вътрешна самостоятелност, но в международните си отношения тя зависи от Портата, която има право да говори от нейно име. Франция уважава твърде много договорите и твърде много желае да се запази неприкосновеността на Турската империя, за да наруши това правило. При все това министърът на външните работи се съгласи да приеме г. г. Стоилов, Греков и Калчев и да ги изслуша. Той съчувствува искрено на тягостното положение на тяхното отечество; но той вярва, че най-доброто средство да излязат от мъчнотията, които му очертаха, би било да държат голяма сметка за чувствата на Русия, на която България дължи своето съществуване, и да направят нужните за това отстъпки; той не желае да се произнесе върху никоя кандидатура, тъй като това би било преждевременно, но може би е печално, задето Регентството отблъсква по тъй абсолютен начин кандидатурата на Мингрелийския княз.

Впрочем, каквито симпатии и да заслужава България, Франция трябва да гледа преди всичко общия европейски интерес, който се заключава в запазването на мира, и от това становище тя не може, освен да препоръча най-бързите и най-сигурните средства за едно разрешение на кризата.

Пратениците отговориха, че българското правителство искало също да не се наруши европейският мир и затова то се отказало от кандидатурата на княз Александра, успехът на която щял да докара война; но между княз Александра и Мингрелийския княз не може ли да се намерят други комбинации в Силите, които са безкористни в тоя въпрос, не могат ли да помогнат за тяхното изнамиране?

Г-н Флуранс възрази, че никоя Сила няма качество за това освен Портата. На Франция не предлежи да играе никаква роля

в този въпрос. Тя не може, освен да насърчава разрешенията, които са най-приемливи за заинтересованите две страни. Нейната единствена цел е мирът.

Българските пратеници тогава се оттеглиха, като взеха сбогом от г-н Флуранса по най-учтив начин.

Езикът, държан от Флуранса, биде одобрен единодушно от всичкия голям печат в Париж. *La République Française* пишеше:

Г-н министърът на външните работи беседва вчера с българските делегати. Той им даде най-доброто доказателство за благоволенieto на Франция към тях: изпрати ги дълбоко отчаяни.

Какво представлява наистина тази борба на България срещу Русия? Това е борбата на глиненото гърне срещу желязното.

Българските пратеници не изглежда да са били тъй отчаяни, както си ги представляваше френският печат. Техният доклад до Регентството се различаваше доста — ако не по същество, то поне по общия тон — от съобщението на френския министър.

На 28 декември Стоилов телеграфираше на Начовича:

Днес имахме аудиенция у г-на министра на външните работи, гдето присъствуваше известният Франсиз Шарм, началник на отделението. След като изложихме подробно положението на България и какво искаме, министърът отговори, че симпатизира както той, така и правителството му на нашата кауза, но че Франция не може да посредствува за едно споразумение с Русия, нито пък да вземе каква да е инициатива по нашия въпрос; още повече че вземането на подобна инициатива може да ни принесе вреда и може да създаде лош прецедент, като се позволи на вмешателството на Силите в работите на България. Франция ще поддържа, каза той, целостта на Турската империя, което е едно съществено условие за французката политика. Българските граници са гарантирани от Берлинския трактат, каза министърът, и Франция не ще позволи нарушението на тоя трактат. Попитахме: ако стане някое предложение за изменение на сегашното правителство, ще ли се подкрепи от Франция. Отговори, че ние сме господари на съдбините си и че всяко дело по устройството на България, което не нарушава Берлинския трактат, те нямат право да се месят. Попитахме: ако избереме княз, ще ли бъде одобрен от Франция. Отговори, че Франция ще *авизира*¹ тогава.

От двата тия документа излиза различно впечатление. Кое изложение бе по-вярно, това на френския мини-

¹ Ще си помисли,

стър, или онова на българските пратеници? Възможно е, щото депутацията да е претълкувала в много оптимистично смисъл общите изявления, с които Флуранс бе пристъпил към положителната част на беседата; но може да се предполага с по-голяма вероятност, че френският министър бе съчинил своето съобщение до вестниците предвид на впечатлението, което трябваше да се произведе в Петербург.¹

И в Париж, както в Лондон, депутацията се занима, покрай своята политическа задача, и с финансовия въпрос; тя влезе в сношение с Banque de Paris et des Pays Bas, която за пръв път се явява по тоя случай в историята на българските финанси. Но и тоя опит не сполучи. Директорът на тая парижка банка писа на Грекова (6 януари), че моментът не е удобен за един заем.

Нашето впечатление, казваше той, е, че не би имало никакво преимущество за вашето правителство да сключва дългосрочен заем, преди да се постигне едно разрешение за бъдещето устройство на България. При настоящите условия тоя заем не би могъл да се сключи при условия, съответствующи на кредитата, който заслужава в действителност страната.

Банката препоръчваше на българското правителство да вземе аванс, като заложил титрите на заема, за който Събранието бе му дало пълномощно. И тия преговори обаче трябваше да бъдат прекъснати, тъй като предложенията завариха Грекова в Рим, отдето той не можеше вече да се върне.

В Рим българската депутация отиваше с голяма радост. Във всичките столици, дето мина, тя биде предизвестена от италианските посланици, че ди Робилант ще бъде твърде щастлив да я изслуша. Целият италиански народ се готвеше от своя страна да акламира по пътя пратениците на България, в борбите на която той виждаше някакъв отзвук от своята минала съдба.

¹ За думите на Флуранса пред българската депутация Хансен пише: «Това откровено и ясно заявление предизвика сензация в европейските канцеларии. В Петербург тя произведе най-добро впечатление. Барон Моренхайм (руският посланик) посочи на своето правителство чувствата на истинско приятелство на френското правителство за Русия и Александър III изказа високо своето задоволство на г-на Лабуле, който току-що бе назначен френски посланик в Петербург.» J. Hansen, op. cit., стр. 26.

Депутацията обаче искаше да избягва шума и манифестациите. В Турин тя пристигна инкогнито и публикацията, която я чакаше на гарата, бе принудена да поздравлява със своите възгласи един празен трен. В Рим посрещането бе много внушително: 4000 души бяха излезли да причакат гостите, които младата България изпращаше в столицата на древния мир. Когато делегатите се показаха, всички присъстващи махаха шапките си и викаха: «Да живее България, свободна и обединена!» От страна на студентите им биде поднесен един адрес, който гласеше:

Като се възхищават от българския народ, който воюва храбро за свободата и води борбата с мъдрост и постоянство, студентите от Римския университет поздравляват неговите славни пратеници, ходатаи за защитата на отечеството, и им поднасят своите благопожелания.¹

На другия ден вестникът на италианското правителство *Opinione* приветствуваше с най-горещи думи пратениците на България, «които идат — казваше той — да кажат на Рим неизказаните скърби и славния отпор на една силна нация, наречена заслужено — Пиемонт* на Балканския полуостров.» След тия похвали *Opinione* съветваше българите да бъдат благоразумни и да направят на Русия тъкмо толкова отстъпки, «колкото е необходимо, за да ѝ се отнеме всеки предлог за посегателството върху самостоятелността на княжеството».

Най-напред депутацията се представи на Робиланта, който я задържа час и половина и на изпращане я придружи чак до вратата. После тя посети едно по друго председателя на Министерския съвет Депретис, камарата и турския посланик. От всичките тия свиждания впечатлението бе отлично. На 8 януари Стоилов телеграфираше в София:

Вчера ни прие Робилант много ласкаво. Увери ни за най-горещите симпатии на италианското правителство и народа. Всички политически партии в камарата имат гореща симпатия за България. Каза, че всички му са признателни за думите, които произнесе в полза на България в камарата, и че днес не оттеглява нито една дума от казаното тогава. Прибави, че искреното му приятелство ва българите му налага да бъде откровен и да ни каже и това, което може да ни бъде неприятно. Силата на българите се състои в

¹ *Corriese della Scra*, 4 януари.

почитанието на трактатите, а присъствието на източнорумелийските представители във В. н. събрание е против Берлинския трактат и цариградските протоколи. Макар Русия да не е заявила още официално за тази незаконност на В. н. събрание, тя може да се основе на това, тогава приятелските Сили ще се намерят в мъчнотия да ни защитят. Българският въпрос трябва да се свърши по-скоро, защото продължаването на сегашното положение е опасно за нас и застрашително за Европа. После нашето връщане в София правителството трябва да вземе едно решение, защото чрезмерното продължение на кризата ще хване да уморява европейските сили, а от това може да последва реакция и намаление на симпатиите. За да се тури край на българския въпрос, трябва да се направят отстъпки на Русия, защото никой сега не може да вземе на себе си да наложи на Русия изменението на нейната политика. Русия постоянно иска променението на Регентството и правителството с разтурянето на В. н. събрание; следователно върху тази почва трябва да се търси и да се направят отстъпки на Русия, като се осигури отнапред, че после тия отстъпки ще може да се дойде до едно благоприятно за нас развързване на кризата. За да се водят тия преговори, трябва посредничеството на Портата, която сега е в добро разположение спрямо нас и с Русия се намира в отношения, които ѝ позволяват да посредствува. Робилант дава тоя съвет частно като искрен приятел на българската независимост. От хората, които водят българските работи, ще зависи да решат дали е предпочитателно да се следва досегашното поведение и да се чака; но мисли, че независимостта на народите не се осигурява с крайна политика и че трябва преди всичко да се осигури засега поне съществуването на България и възможността да може да се работи и занаят. Днес ни прие Депретис, който каза, че споделя напълно казаното от Робиланта. Той повтори, че с постоянство и благоразумие ще сполучим, Турският посланик ни събщи от името на правителството си, че Портата храни най-добри чувства към България, желае да се разреши българската криза в наша полза и не ще загуби никой случай, без да положи старанията си за постигане горнята цел. Казахме му, че сте ни заявили, че в Цариград ни чакат, и го помолихме и той от негова страна да попита ако ще ни приемат в Цариград и ако Портата ще третира с наши условията за приемането на един начин на общо действие. Посланикът обеща да ни събщи отговора на Портата.

Колкото горещ и да бе приемът, който ди Робилант направи на българските пратеници, италианските патриоти останаха недоволни, когато прочетоха в печата

меродавното съобщение за изявленията, в които той бе им определил становището на Италия. Във в. «*Riforma*» Криспи осъждаше министра, че бил много въздържан и не изразил всичката горещина, с която Италия съчувствува на българската свобода и на идеалите на България. Недоволни бяха и студентите, на които полицията не позволи да устроят по улиците една голяма демонстрация в чест на българите. По тоя повод пред хотел «*Quirinal*», дето беше слязла депутацията, се чува между акламациите за България и викове «*Долу Депретис!*» Не само в Рим, но и в цяла Италия студентството бе ентузиазизирано за българското дело. В Грекова, Стоилова и Калчова то виждаше герои, подобни на великите революционери, които странствуваха по европейските столици, за да подготвят събитията, от които се роди италианското единство. От всички университети от провинцията идеха в хотел «*Quirinal*» дълги телеграфически послания, в които България се приветствуваше във фрази, пълни с риторически дъх и възторженост.

Най-трогателно бе от всички поздравии, които получи депутацията, посланието на римския кмет княз Тарлония. То бе датирано от Капитолия и примесваше с тоя момент от българската история великите спомени на вечния град. Тарлония приветствуваше българските пратеници «в тая столица, радостна, че им дава гостоприемство, желающа щото България да постигне своите съдбини».

Пребиванието на депутацията в Рим се завърши с една внушителна почет, която им показа най-високата италианска интелигенция. В нейна чест дружеството на публицистите даде една интимна вечеря, на която присъствуваха най-прочутите писатели и политически лица. Българските пратеници бяха през цялата вечер обсипвани с вниманиа. Всички искаха да им кажат няколко сърдечни думи, да им стиснат ръката. Някои, по-сентиментални, ги прегръщаха. От всички присъстващи най-голям интерес показваше към положението в България Криспи. Той дълго приказва с Грекова и му каза: «Вашата кауза е наша. Ние обичаме народите, които се борят за своята независимост.»

На другия ден депутацията напусна Рим. Калчев тръгна за Венеция, отдето трябваше да продължи пътя си до София; а двамата му другари заминаха през Бриндизи за Цариград, отдето бе пристигнал благоприятен отговор.

II

Преговорите с Цанкова в Цариград

Махзарът на румелийските емигранти до Портата. — Една историческа телеграма на д-р Стоилова по тоя махзар. — Отзоваването на Гадбан ефенди. — Д-р Вълкович в Цариград. — Цанков поканен в Портата. — Заминаването на Цанкова от София. — Задкулисните цели на Қямил паша. — Писма на Вълковича до Начовича. — Примирително настроение у Гирса. — Шестте точки на Цанкова. — Контрапроектът на Регентството. — Раздор между Балабанова и Цанкова. — Едно писмо на Людсканова. — Войствена тревога на Бисмарка. — Заговор против живота на Цанкова. — Българската депутация в Цариград. — Цанков и представителите на Регентството на конференция у Қямил паша. — Д-р Стоилов за руската политика: писмо до Начовича.

Неочакваната съдба, която щеше скоро да направи Портата покровителка на българската независимост*, бе вече превърнала Цариград в прибежище за русофилите, които голямата политическа буря бе изхвърлила из отечеството им. Към края на октомври в турската столица бяха събрани почти всичките водители на бившата съединнителска партия: М. Маджаров, д-р Хаканов, С. Бобчев, Д. Юруков, Д. К. Попов и др. Озлобени от своето бягство, неподготвени от миналото си да чакат в изгнание тържеството на една идея, те пълнеха хотелите в Стамбул, кафенетата в Пера, чакалните на руското посолство, бюрата на вестниците и кулоарите на Баб'и-Алието със своите стенания и с фантастичните разкази за ужасите в княжеството. Те представляваха България за страна, изпаднала в ръцете на раз-

бойниците, за земя, в която не може вече да се диша, за ад и тропача на всички врати, търсейки чужд господар, който да им бъде спасител. «Чух мнозина от тях — пишеше кореспондентът на *Journal de Genève*¹ за тия български емигранти, — чух ги да изказват открито пожелания за възстановлението на Източна Румелия даже с помощта на турските щикове и при перспективата на една турска военна окупация поне за известно време.»

Неприличieto на това поведение възмушаваше крайно всичките европейски дипломати в Цариград. Всички посолства се затвориха като по един мълчалив заговор за тия самозвани пълномощници, които вадеха отечеството си на търг пред Силите. Само Нелидов ги прие веднаж, но с голяма хладнина. Той се задоволи да им определи заплата — по 13 лири на месец — и вече не пожела да ги види: чувството му на руски патриот, подписът на когото личеше под договора за Санстефанска България², се бунтуваше срещу недостолепната вяра, с която тия клиенти на Русия искаха помощта на турските войски.

Това неизказано, но тежко порицание, което падаше върху тях от всички страни, не усмири у емигрантите смелата ярост, разюздана в душата им от тяхното победно властолюбие: на 4 декември те се представиха пред великия везир и му подадоха прочутия в новата ни история «махзар»*.

Когато печатът оповести малко по-късно тая постъпка на румелийските русофили, във всичките столици на Европа избухна голямо отвращение. Депутацията бе в тоя момент в Лондон и посред възторга на английското общество за борбата на българите тя трябваше да преживее и позора на тая новина. На 20 декември Стоилов пишеше на Начовича:

Приятелите ни негодуват за мемоара, подаден в Цариград от моаджирите.³ Не е ли възможно на основание на този мемоар да се подигне преследвание против подписавшите го за предателство? Въобще общото мнение е в полза на строгост спрямо лицата, които се стараят да смущават постоянно порядъка и общата безопасност,

¹ *Journal de Genève*, 7 ноември 1886 г., дописка от Цариград.

² Нелидов подписа мира, сключен в Сан Стефано.

³ С името «моаджири» Стоилов, както и Вълкович нарича русофилите от Румелия, които бяха избягали в Цариград.

Освен големия шум, който направи в света като из-менническо дело, мемоарът не предизвика никакво друго последствие. След като бе противостоял срещу силния натиск на руското посолство, великият везир не можеше да дигне поход срещу Регентството поради молбата на няколко беглеци, колкото тя и да бе ласкателна за честолюбие на Високата порта, която не бе виждала никога, щото едно християнско население да иска нейната намеса срещу родното си управление. Такова изкушение Кямил паша можеше да има най-малко сега, когато отношенията му с България бяха тъй тесни.

Тия отношения станаха още по-сърдечни, откакто Гадбан ефенди биде вдигнат от София.

Нахалството на Гадбана бе станало в последно време непоносимо за всички: лъжите му пред Портата и интригите му в София бяха създали едно положение, от което само неговото отзоваване можеше да донесе изход. Последният удар му нанесе една нота на Начовича до Портата в отговор на една телеграма от великия везир, в която той се позоваваше на лъжливите донесения на комисарството (5-и). Написана от Вернаца с много тънка ирония, тази нота даваше за дейността на сирнеца една хумористическа оценка, пълна със злост. Гадбан бе съобщил на Портата, че избирането на Мингрели не се считало от правителствените кръгове в София за съвсем невъзможно. На това нотата възразяваше:

Колкото се отнася до кандидатурата на Мингрелийския княз за българския престол, правителството в това отношение никога не е крило от императорския комисар своите впечатления. Ний кавахме, че тази кандидатура е невъзможна, защото няма нито един българин, от която политическа партия и да е, който би се произнесъл в негова полза. Впрочем Гадбан ефенди трябва да е повече от всеки друг осведомен върху този въпрос, тъй като той се сношава с шефовете на всичките партии и се радва на тяхното доверие. Ето защо правителството не се съмнява никак, че императорският комисар за вакъфите ще да е дал на Високата порта най-точните сведения върху този предмет.

Гадбан бе докладвал, че от страна на хора от Регентството се водела агитация за възвръщането на Батенберга. Нотата отвърщаше:

Българското правителство се надява тъй също, че негово превзходителство Гадбан ефенди ще да е осведомил твърде вярно

негово височество великия везир върху въпроса за преизбирането на княз Александра. Императорският комисар постоянно е имал случай да се убеди, че освен няколко редактори на вестници никакъв сериозен човек в България не вярва, че връщането на бившия ни Господар в страната е възможно. Той е можал толкова по-добре да се убеди в тази истина, че сам той много пъти е съветвал г. г. регентите и министрите да работят за това преизбиране, което той представляваше като полезно за България и приятно на Високата порта: той винаги е получавал на тия си внушения категорически отказ.

Досега това бяха бодвания с игла; ето и отровната стрела:

Гадбан ефенди, продължаваше нотата, срещна същото противостоеие и в съветите, които често пъти е давал на регентите и министрите да прогласят България царство, независимо от Високата порта, и да повикат назад княз Александра като български цар; той ни уверяваше, че такива били желанията на негово императорско величество султана, защото по тоя начин Високата порта щяла да се освободи от грижите, които ѝ причинявала България.

Никаква хитрост не бе пренебрегната в този любопитен документ; след като езекутиреше с няколко реда Гадбана, Начович размахваше пред Портата кадилницата с темян:

Ако, казваше той, Регентството и министерството не послушават тия съвети въпреки действителните и неоспорими симпатии на българите за княз Александра, ще бъде достатъчно да дам за обяснение две причини, без да се спирам на другите: първо, че, от една страна, българското правителство е твърде решено да не се отклонява от договорите, а, от друга страна, то е убедено, че българите имат най-голям интерес да запазят благоволенieto и покровителството на негово императорско величество султана и на неговото високо правителство.

Ако за Абдул Хамида, винаги треперещ, когато трябва да се направи нещо неприятно за руското посолство, отзоваването на Гадбана -- агент на Нелидова в София -- щеше да бъде един горчив хап, трябва да се признае, че тоя хап Начович бе го позлатил: протестът бе забулен в такава форма на ласкателство, че не можеше да остави повод за лошо впечатление. Дали за защита на Гадбана се направиха някакви опити от Русия, не е известно; желанието на българското правителство да се отърве от тоя опасен интригант биде обаче силно

подкрепено от някои посланици в Цариград, а най-много от италианския.¹ Тоя натиск още повече ускори решението на Портата да вдигне Гадбана. След неговото заминаване управляющ комисарството остана Оник ефенди, един честен и интелигентен арменец, който изпълняваше службата си с голяма добросъвестност.² Оник ефенди се занимаваше въпреки само с текущите работи; върху големите политически въпроси разговорът между Портата и Регентството се водеше вече в Цариград чрез Вълковича.

Още докато Греков бе в Цариград, българското правителство бе изказало пред Портата желанието си да назначи един дипломатически агент, който да я осведомява непосредствено върху работите в България; то бе съобщило даже, че има предвид пловдивския окръжен управител П. Димитрова. Кямил паша отначало нямаше нищо против лицето, но считаеше мисията преждевременна; сетне намери, че Димитров бил неудобен, понеже бил родом от Източна Румелия. В действителност той искаше да бави своето съгласие, докато види какъв обрат ще вземе българската криза след заминаването на Каулбарса. Към края на ноември той съобщи, че е съгласен да приеме като представител на Регентството в Цариград някое политическо лице, което, без да има официалното качество на дипломатически агент, ще изпълнява фактическия тая мисия.

Регентството повери тази мисия на д-р Вълковича; изборът не можеше да бъде по-щастлив. За трудния пост в Цариград трябваше в тия времена един човек, който да има много достойнство и да бъде същевременно извънредно гъвкав; да може да влезе в интимност с турците и да умее да се представява пред европейците; да бъде в течението на голямата международна политика и да прониква в кулисите на Високата порта; да бъде националист в своите възгледи, за да не отслабва в политическата си вяра, и същевременно да остава във всичко тактичният човек, който знае да придава на своя фанатизъм маската на умереността и на здравия разум. Никой българин не притежаваше в такава степен и о

такова естествено съвършенство, както Вълковича, тия разнородни и дори противоречиви качества. Неговото възпитание, неговата природа и неговото минало еднакво го бяха подготвили за деликатната мисия, която му предстоеше. Произхождащ от прочут чорбаджийски род, расъл в Париж при най-добри условия, той бе светският господин, който в най-големите салони се чувствува като у дома си и с най-високопоставените хора успява да се постави като равен. Тия европейци, които са го познавали, са запазили от него спомена за един рядък *charmeur*. Не по-малко умееше той да прелъстява и турците: от дългото му служене в Цариград — преди Освобождението той имаше чин на санитарен полковник в турската войска — той бе изучил чудесно качества им, хитростите им, навиците на мисълта им и тия им слабости, чрез които може да се завладява тяхната душа.

Щом пристигна в Цариград, Вълкович възобнови веднага старите си познанства между турските сановници и в една седмица можа да се упъти отлично в забърканата мрежа от интриги около Портата и между посолствата. И веднага неговите депеша до София почнаха да звучат оптимистически: той бе разбрал, че положението на Кямил паша е затвърдено, че Портата се измъква из своите колебания и че между Регентството и нея се започва една твърда и продължителна взаимност.

На 10 декември Вълкович телеграфираше:

Вчера имах дълъг разговор с великия везир, присъствуваше карджието¹. Високата порта поддържаше, че за да се даде път за отстъпване на руското правителство, трябвало да влезе в Регентството един, а в кабинета два члена от опозицията. Сполучих да убедя турските министри, че засега изменението на това Регентство и кабинета не може да стане без явна опасност за нарушението тишината и мира в страната, че Цанков, поканен два пъти да влезе в Регентството, отказа, че опозицията няма никога да участва в Регентството или кабинета в меншество. В. везир изрази желание да се добият фактически доказателства, че опозицията отказва да влезе в Регентството и кабинета. За мингрелската кандидатура В. порта не настоява. Тя я поддържаше, понеже Гадбан писал, че уж вий сте му казали, че избирането му не било една невъзможност. Русите постоянно настояват на тая кандидатура, като казват, че не е народът, но ония, които задържат днес властта

¹ Италианската зелена книга, № 56.

² Оник ефенди е сега турски генерален консул в София.

¹ Министърът на външните работи.

и не я одобряват. За да се убедят, че това не е истина, предложих да сондират мнението на опозицията, ще видят, че целият народ не ще. Питаха ме какво значение има кандидатурата на принца Фердинанда, дали е предложена от София. Отговорих: нямам никакви сведения, когато напуснах София, ни дума не ставаше за тая кандидатура и по всяка вероятност, прибавих, депутатията я е намерила в пътя си. Намерих време да разкажа безобразното поведение, лъжите и интригите на Гадбана. Накрай повторително молих в. везир да действава пред русите да представят един сериозен кандидат, който, като се одобри от в. везир, да може да се избере от народа — тогава само ще се свърши тая криза.

За да склони направо русите да предложат нови кандидати, Кямил паша нямаше никаква надежда, но той намисли друг един план, който косвено вървеше към същата цел, тъй като щеше да постави Русия пред невъзможността да намери друг изход из положението, в което се бе поставила. На 19 декември той събщи на Вълковича, че е телеграфирал на Оник ефенди да покани Д. Цанкова в Цариград. Пред голямото учудване, което Вълкович изпита от тая ненадейна новина, везирът обясни, че Цанков по-лесно ще склони да влезе в едно смесено министерство, като чуе от европейските посланици и от самия Нелидов, че Русия няма да употреби сила против Регентството;¹ той добави, че участието на Цанкова в управлението щяло да бъде едно достатъчно удовлетворение за Русия. Вълкович забележи, че Цанков нито ще дойде в Цариград, нито ще приеме някога да влезе в едно министерство, в което той ще бъде в меншество. «Тогава, възрази Кямил паша, отказът на Цанкова ще докаже, че органите на Русия не дават съдействието си, за да се излезе из кризата.»

Това съобщение се зловидя на Начовича. Същия ден той отговори на Вълковича:

Много сте се ангажирали. Предвижданията по настроението на опозицията ще излязат неверни: тя ще приеме всичко, което ѝ диктуват. Обявете, че тая комбинация² ще се приеме от правителството само когато Портата предложи един сгоден за българския престол кандидат.

Начович се боеше да не би повикването на Цанкова в Цариград да е в свързка с някакъв заговор между рус-

кото посолство и Портата, за да се наложи на Регентството кандидатурата на Мингрели. Неговото желание бе, щото тази задача да се изясни, преди Цанков да е потеглил от София. На 20 декември той телеграфира на Вълковича:

Нека секретарят (на вакъфите) попита шефовете на опозицията одобряват ли Мингрелията. Нека им иска писмена декларация, че се задължават да го прокарат през В. н. събрание. Това е единственият важен въпрос за братушките. Целта им е тази кандидатура, а не смесено министерство.

На такова категорическо запитване шефовете на опозицията мъчно можеха да отговорят утвърдително; поне за Каравелова, чиито чувства по кандидатурата на Мингрели бяха известни, се знаеше, че по никой начин той няма да вземе задължение, което да докара на престола на България един черкезки принц. Планът на Начовича, като даде идеята за тази анкета, бе да принуди Каравелова да се изкаже открито против руския кандидат, ва да стане явно, че отказът на Регентството се споделя даже и от неговите противници. По тоя начин Цанков със своята готовност да слуша сляпо Русия се уединяваше от политическия свят в княжеството и щеше да се яви като самотен агент на една чужда дипломация.

Маневрата бе вещо скроена, но Вълкович събщи, че тя е без предмет, тъй като Портата бе заявила вече на Нелидова, че Мингрелийският княз не може да се наложи на една страна, която е всецяло против него. На турския посланик в Петербург, Шакир паша, дадени бяха даже заповеди да действава пред Гирса, за да оттегли тази непопулярна кандидатура. Сам Вълкович бе убеден, че Русия не държи вече на нея и търси само едно почтено средство за отстъпление, особено откато Портата бе почнала да показва по-голяма енергия в защитата на своето становище.

На 19 декември той писа на Начовича едно дълго частно писмо, в което се стараше да разпилее по отношение на Турция съмненията, които владееха в София, и да обясни истинското значение на повикването на Цанкова:

От последните ми депеши, казваше той, сте разбрали, че Русия поомекна и че иска от Турция едно малко улеснение, за да се оттегли. Кямил паша намира, че ще да удовлетвори русите, ако сполучи да убеди Д. Цанкова да дойде тук и да го склони да влезе сам в министерството, С това той мисли, че ще задължи русите.

¹ Депеша № 10 от Вълковича до Начовича, 19 декември.

² Смесеното министерство.

Аз не взех никакво задължение спрямо в. везир. Казах му, че Д. Цанков ще може да се приеме в сегашния кабинет *само* когато и русите ще дадат доказателства, че ще отстъпят от претенциите си. Предизвестих тоже Кямил паша, че Д. Цанков няма да приеме да дойде тук по поканата на В. порта и още, че няма да склонн *никога* да влезе в кабинета като шесто лице. Кямил разчитва на отказа на Д. Цанков и понеже аз не вярвам, че Д. Цанков ще бъде министър по поддръжката на турското правителство, не запрети на в. везир да сондира мнението на Д. Цанкова. Постъпката на Кямил паша спрямо Цанкова е по мое мнение съсипеателна за началника на опозицията. Лъжете се, ако мислите, че Турция ще направи, што ѝ диктуват. Тя има своите интереси, които упорито защитава. Тя за всичко се съветва с Германия и преди да вземе решение за най-малките въпроси, тя пита германското посолство. Това е самата истина. Турция отстъпва на Русия на въпроси по форма и от второстепенна важност. Гледайте тъй на делата на Високата порта, и не ще бъдете излъгани. Това ми се потвърди от г-на Уайта, както и от австрийския посланик. Д. Цанков ще приеме ли да дойде тук и да влезе в министерството като шесто колело? Аз не го вярвам. Може да се лъжа, но грешката иде от това, че откаж съм тръгнал от София, не получих ни един вестник, нито едно писмо, от които да следя течението на работите по нас. Г-н Каличе казва, че в. везир пак се мами, както това стана не един път с руското посолство, и че тая комбинация, която предполага, няма да му ползува много пред русите.

Че русите омекнаха, има много признаци, но коя ли ще е причината, не мога да я угадая. Дали срещанието на делегатите с княз Александра, дали разясненията, дадени от г-н Ону на Гирса, понеже той е преместен в министерството и е против политиката на Каулбарса за нашите работи. Уайт привлече вниманието ви върху Македония. Пазете, казва, крайна неутралност към тая страна; понеже Русия към нея сега отправя ударите си с цел да ви компрометира. Никога Кямил паша не ми се видя тъй сигурен и напълно убеден, че Русия няма да прати войска в България. До днес все се предпазваше, като говореше за възможна окупация, но завчера чисто и ясно ми каза: «Сега не се боя вече от една окупация.» Пратете ми пари за пресата. Аз приготвих един отговор на мемоара на румелийските вагабонти; но искам пари, за да го обнародвам в някой вестник. Вярвам, че като го прочетете, ще ви се хареса.

Всичкият въпрос зависи от вас, ще ли можете да продължите мира и тишината в двете Българии? Това ме питат всички. От това зависи нашето спасение.

Както бе предвидял Вълкович, Цанков не се отзова

с голям ентузиазъм на поканата на великия везир; той достатъчно познаваше коварствата на турците, за да не се усъмни в тайните цели на този ненадеен позив към него, клиента на Русия, за когото Турция не можеше по една вековна асоциация на мисли да не вижда свой враг. Цанков отговори, че като шеф на партия той не може да напусне страната, толкоз повече, че се боял да не би Регентството да не му позволи сетне да се върне обратно. Той бе съгласен да отиде в Цариград само ако му се каже, че поканата е следствие на едно предварително споразумение между руското правителство и великия везир за въдворението реда и законността в България. Интригите, среди които живееше България от пет месеца, бяха създали в София голяма мнителност. Както Начович се бе разтревожил от мисълта, че Цанков е викан в Цариград, за да бъде видимото оръдие на някакво руско-турско съзаклятие против княжеството, тъй и Цанков от своя страна бе помислил, че Кямил паша иска по един лукав начин да го отстрани от София, за да ослаби опозицията. За всеки случай човекът на Русия не искаше да направи никаква стъпка, без да пита русите.

Бе ли взето мнението на русите, когато Портата реши да вика Цанкова в Цариград? Вълкович твърдеше, че Кямил паша не само няма никакво предварително споразумение с Нелидова, но, напротив, всичкото негово старание било да направи руската политика в безизходен път. По тоя повод той пишеше на Начовича (22 декември):

От началото аз мислех, че тази постъпка от страна на В. порта спрямо Д. Цанкова беше следствие на едно споразумение с Нелидова. Така мислех и в някои от посолствата, които посетих през тия дни, но вчера се убедих напълно, че това не е тъй. Като чух от Кямил паша да ми казва, че като съобщил това нещо на Нелидова, той се зачудил малко и не рачил да вземе никакви задължения, преди да иска наставления от правителството си, казах на везира, че понеже с тази мярка, или по-добре комбинация, не удовлетворявате Русия, аз не виждам, че ще можете да извлечете и най-малката практическа полза, толкоз повече че Нелидов не се е произнесъл в война полза и може би накрая да я отблъсне. В. везир се намери малко притеснен; но той настояваше върху идеята си да дойде тук Д. Цанков и събщи му телеграмата изново, че поканата да дойде в Цариград има си целта и че В. порта му гарантира свободното му възвръщане в България, когато иска. Казах на в. везир, ако Д. Цанков склони да дойде, що ще правите с него,

Преди всичко, отговори ми, ще му се даде възможност да се убеди, че руската окупация, на която той разчита, за да дойде на власт, няма да стане; после ще го поканим да приеме един портфейл в днешното министерство. Аз отговорих, че в такива условия Д. Цанков няма да се реши да дойде, нито пък да влезе в министерството. *Tant pis pour lui et pour son parti*¹, отговори Кямил паша. Аз прибавих въпроса за мене, а дали В. порта иска да даде важност и върхнина на опозицията и дали като направи това, няма да повреди престижа на сегашния кабинет и да произведе безредици в България?

Кямил паша ми каза с висок и остър тон: «Ние знаем, че опозицията е съляп орган на русите, че нейната цел е да помогне по всякой начин да доведе русите в България. Това е против нашите и вашите интереси и затова никога няма да оставим тази партия да вземе върхнина в страната, нито пък в интереса ни е да умалим и унищожим силата и престижа на днес властващата партия.» За мен нямаше ни най-малко съмнение, че тия думи на Кямил паша бяха искрени. По моето убеждение поканата на Драган Цанков иде от самия султан, когото садриакеминът беше видял един ден преди да ми говори за тази комбинация, или последствие решение, взето в Министерския съвет миналата сряда. Тя има за цел да покаже на русите, че тяхната партия не иска да съдействува, ва да се излезе от тази криза. Но още повече В. порта иска да се покаже неутрална и че равно гледа на всичките партии в България. Не отдавайте никаква важност на тая постъпка на Високата Порта. Аз имам и интимни разговори с Кямил паша и харджието. Турците гледат на нас като на защитници на Турската империя и съм напълно убеден, че ще ни помогнат и подкрепят в нужда. Отговорът на Д. Цанкова, в който казва, че щял да се реши да отиде в Цариград, ако тази покана е следствие на В. порта с руското посолство, направи Кямила да каже: «От това става явно, че този човек е предател на отечеството си.»

Въпреки голямата си вяра в Портата Вълкович съблюдаваше голяма въздържаност и избягваше всяка дума, която можеше да се вземе като съучастие на българското правителство в рискованата игра с Цанкова.

В тази комбинация, пишеше той, аз не взех никакво задължение, не казах нито да, нито не. Аз пазя свободата на действията си. Във всеки момент ще мога да спра в. везир, щом видя, че неговите комбинации са за наша вреда. Трябва да не забравяте, че идеята за едно смесено министерство излезе от г. Грекова, Сам

¹ Толкоз по-зле за него и за неговата партия.

г. Уайт ми каза: *Malheureusement M. Grekoff a laissé espérer une pareille combinaison*¹; но тя няма да сполучи, иначе трябва да приема, че аз не познавам нашите политически мъже. Ала Цанков е подлудял — иначе не може да се тълкува влизанието му в кабинета като шесто лице. Кандидатурата на Мингрели тука като да не съществува. Кямил ми каза, че Русия трябва да предложи друго лице: за мингрелийския нито дума вече не може да стане. Вчера Нелидов се оплакал на в. везир, че не намирал способ как да се споразумее с българите. Кямил му бил отговорил: «Вий сте причина, понеже дигнахте агентите си от България и не щете да приемете депутацията.»

Преди три дни дохожда при мен за посещение Неклюдов, който в парантез² е Нелидов кандидат за софийското агентство. Говори ми надълго върху нашето положение. От разговора ни разбрах, че русите се намират в голямо притеснение: не намират причина да нападнат и са крайно разкажани, дето са тикнали работите до тази крайност.

Отговорът на Кямил паша на руските искания ми се събщи от австрийския посланик, затова не можах да благодаря официално в. везир, както го изискваше вашата депеша.

Освен с Портата Вълкович трябваше да води преговори и с екзарха. Регентството бе много недоволено от владиците, които не пропускаха никакъв случай да изявят своето незачитане спрямо висшата власт в страната и интригуваха с водителите на опозицията. При учредяването на България и в първите години след Освобождението архиереите поддържаха, с изключение на Климента, консервативната партия. С либералите техните отношения бяха извънредно лоши: Каравелов им се явяваше със своя атеизъм и със словесните буйства на своето отрицание нещо като антихрист, а от Цанкова и от временните му правила за духовното управление те бяха се оплаквали в 1880 г. чак в Петербург. Превратът против Батенберга преобрази съвсем това разположение. След 9 август архиереите осъмнаха почитатели на Цанкова и съюзници на Каравелова. Освен Климента никой от тях не бе в душата си привърженик на Русия: Варненско-Преславският Симеон като председател на Народното събрание в 1882—1883 г. участва във всичките заговори ва изгонването на руските генерали из княжеството;

¹ За нещастие, г. Греков е дал надежда за тази комбинация.

² В скоби.

колкото за Григорий Доростоло-Червенски, през цялото князуване на Александра той парадираше с враждата си към руското влияние. Обратът, който стана сега у тях, се дължеше на убеждението им, че борбата на Регентството срещу руския цар ще се свърши с погром и че когато руските войски ще дойдат в България, ще настъпи страшният съд: в тоя ден те искаха, както се изразява писанието, да бъдат отядно на победителя.

През декември Св. Синод се събра в София. Но вместо да се занимае с положението на църквата, което бе жалко, той се изкуси от амбицията да играе политическа роля и обърна митрополията на клуб. Тук идваше понякога и Каравелов, който тупаше на джоба си и казваше, че имал документи, с които щял да докаже, че регентите и министрите били всички вагабонти; но най-редовни гости бяха Цанков и приятелите му. Те настояваха пред Синода да предпише на свещениците да затворят по случай коледните празници всичките църкви, за да се почувствува по тоя тържествен начин недоволството на народа от неговите управници.

Правителството бе в течението на тия кроежи и телеграфира на Вълковича да се срещне с негово блаженство и да иска от него обяснения за тоя негласен бунт на църквата против държавата и особено за действията на Климента, който бе начело на заговора. Вълкович, който мразеше в лицето на владниците бивши свои съюзници, които сега му изневеряваха, изпълни мисията си много охотно. На връщане от Ортакой¹, дето държа много строг език, той писа на Начовича:

Имах дълъг разговор с негово блаженство върху поведението на духовенството въобще и особено за Климента. Екзархът съжалява и осъжда действието на Климента, обеща се да пише едно строго писмо на неговия наместник и да го призове на ред и отстранение от политическите борби. Обеща се тоже да изпроводи един енциклик до цялото духовенство, с който да го покани да се държи далеч от партизанските борби. Ще ли дядо Екзарх да изпълни обещанието си, аз се съмнявам, понеже у него, както въобще у нашите калугери, апатията и недейтелността са самите качества. Инак не ми се ще да вярвам, че Св. Синод ще иска да играе политическа роля. Екзархът ми говори за въпроса на задължението на бялото духовенство. По мое мнение Регентството и кабинетът може

да експлоатират този въпрос за тяхна полза. Знайте, че законът за бялото духовенство бе унищожен от Цанков-Балабановото министерство. Ако има възможност този закон да се тури в действие, Регентството и кабинетът, които се обвиняват за радикални, ще придобият една добра бележка пред нашите братушки.

В същото писмо Вълкович описваше похожденията на Маджарова, Бобчева и другарите им в Цариград.

Le comble du ridicule¹, казваше той, емигрантите пратиха депутация от страна на българското в Румелия население до гръцкия тук посланик и прънесоха честитяване и приветствия за положението на гръцкия наследник! Идете сега и кажете, че тия хора не са безумни вагабонти.

Между туй Цанков продължаваше да отклонява поканата на Портата да иде в Цариград. На втората делегация на великия везир, съобщена чрез Оник ефенди, той възрази, че ще потегли само ако бъде позван направо от руското посолство.

Подир този отговор, телеграфираше Вълкович², в. везир се срещнал с руския посланик и му бил казал, че той се бил отнесъл до Цанкова като до турския подавик, но тъй като от отговора на Цанкова се види, че руското правителство разполагало с нейните (на Турция) поданици, то, ако и руското посолство желае да се свърши тази криза, нека покани Цанкова да доде. След това руското посолство прати една покавителна депеша до Цанкова и той, щом я получил, отговорил, че ако българското правителство не направи никакво препятствие, в понеделник щял да тръгне.

Цанков замина на 28 декември, без да срещне никаква пречка от страна на правителството. Властта се намеси само на пловдивската гара, и то за да защити стария държавник от една националистическа тълпа, която нападна вагона с викове: «Долу предателя.» По-нататък пътуването му стана незабелязано. От Мустафа паша Цанков телеграфира на зетя си Людсканова, че турците му оказали големи почести, и депешата минаваше между русофилите от ръка в ръка. Това даде повод на Д. Петкова да се нахвърли срещу бившия свой шеф със страшно ожесточение.

Върви, върви, предателю! — пишеше той.³ — Върви и се поклони на този, който те е подкупил, Върви и кажи, че в гърдите на

¹ Ортакой, преддверие на Цариград и резиденция на екзарха.

¹ Като връх на смешното.

² Депеша от 26 декември.

³ Независима България.

българския народ има още сила за борба и че той няма така доброволно да се предаде на русите, както направи ти.

Моментът, в който Цанков пристигна в Цариград, бе много благоприятен за едно помирение между опозицията и Регентството. В европейската политика се забелязваше голямо уталожване.* Самата Русия, уморена от безплодния свой напън, изглеждаше да желае едно какво-годе разрешение на българския въпрос, което поне да задоволи от външна страна честолюбието ѝ. Защото за една фактическа победа тя не можеше вече да мисли. Всички нейни дипломатически действия бяха се свършили с неуспех, осуetyавани или от Силите, или от княжеството, или от двете заедно. Тъй на окръжното, в което тя обвиняваше Регентството, че се противопоставило на всичките ѝ опити да докара споразумение между българските партии, Начович отговори с една нота, в която обнародва депешите, разменени между Търново и София по преговорите с Цанкова. Тия документи, които изобличаваха Каулбарса като подстрекател на раздорите в княжеството, дадоха повод на европейските кабинети да изкажат енергически своето порицание към тоя род похвати и поставиха руската политика в такова тежко положение, от което Гирс трябваше да я изважда чрез едно осезателно проявление на добра воля. На 7 януари той телеграфира на управляющия руското посолство в Лондон Бутенева:

Понеже българските пратеници отиват в Цариград, желателно би било, щото английският кабинет да даде на своя представител наставления, за да се споразумее с нашия посланик върху средствата, за да се улесни разрешението на българската криза.

Подобна депеша Гирс отправи до всичките руски посолства при великите сили. Същия ден (7 януари) той разправи устно на английския посланик в Петербург своя план за изравнението на българския въпрос: понеже депутацията след обиколката си по европейските столици отивала в Цариград, дето се намирали и представители на българската опозиция, трябвало да се използва тоя добър случай, за да се постигне под ръководството на Портата и със съдействието на всичките посланици едно съглашение между партиите, вследствие на което да се установи в България едно законно правителство, с което Русия да може да възобнови отношенията

си.¹ Гирс добавяше, че ще събщи тоя свой план на европейските кабинети, след като го представи на императора и добие одобрението му.

Силите намериха идеята на Гирса за уместна, но много неопределена. В какво щеше да се състои съдействието на посланиците? Дали те ще се свикат на конференция? Тия въпроси зададе лорд Солзбери на управляющия руското посолство в Лондон.² «Не, отговори Бутенев, за конференция не става дума.» «Посланиците в една стая ли ще се съберат, или ще разискват един в друг поотделно?» — попита английският министър. Бутенев и това не знаеше. Не по-добре бяха осведомени руските посланици върху естеството на намесата, която те бяха натоварени да искат от Европа. Само Нелидов се бе изказал пред един свой колега в Цариград за един «общ натиск на Силите» върху България, но върху целта на тоя натиск и той не бе се произнесъл.³

Английското правителство обаче не искаше да се присъедини към никаква мярка на принуждение спрямо Регентството; в тая смисъл сър Р. Морие направи на Гирса едно категорично съобщение.⁴ Мнението на Англия по тоя въпрос биде още по-точно изразено в един меморандум, който лорд Солзбери прати на Уайта. Тоя документ поставяше трите ръководещи начала на английската политика по българската криза: 1) съблюдението на Берлинския договор; 2) независимост и свобода на българския народ; 3) удовлетворение на справедливите руски желания, ограничени в тия две рамки.⁵

Освен горните инструкции, които ми съобщава моето правителство, пишеше Уайт, то ми заповядва да не изпускам никак предвид, че то няма никога да вземе участие в насилственото сваляне на българското Регентство и че следователно не може да се добие единодушното одобрение на Европа за една нова комбинация, направена без съгласието на правителството, което понастоящем се намира установено в София.

С известни оттенъци в енергията на езика, но в същия дух се изказаха ди Робилант и Калноки: Тройното съглашение, което бавно и с голяма мъка се бе съставило по

¹ Английската синя книга, № 27.

² Ibid., № 33.

³ Ibid., № 41.

⁴ Ibid., № 52.

⁵ Английската синя книга, № 52 (inclosure).

българския въпрос, влезе при тая нова проба в действие, за да очисти почвата на преговорите от всяко недоразумение, което можеше да сплаши Регентството или да го енервира.

Цанков се представи във Високата порта на 6 януари. Освен Кямил паша на свиждането присъствува и министърът на външните работи. Разговорът трая цял час, но се мина в размявяване на общи мисли върху положението.

Цанков, съобщаваше Вълкович (7 януари), не изложи своите мнения. Иска да се научи защо е викан в Цариград. В. везир му казал: целта на викането била да се намери способ за сливането на партиите в България в една, за да може да се избере княз. Цанков казал в общи черти, че неговата партия няма да прави спънки и че щом Европа се съгласи върху един кандидат, неговата партия ще помогне за избирането му. Обеща се да представи след два-три дена условията на спогождането на неговата партия с другите партии.

Цанков нямаше никаква надежда в добрия изход на преговорите. Той дойде в Цариград, защото не можеше да не се отзове на една призовка на руското посолство, но върху своята мисия той оставаше недовърчив. Със свойствения му рязък тон той изказваше пред всички своя остър скептицизъм. След първия си разговор с Портата той заяви на един журналист:¹

За да се наредят работите в България, има две средства: вътрешна революция, която да катурне Регентството, и външна намеса с военна сила. Второто е мъчно, понеже великите сили не могат да се съгласят, остава първото средство, което е готово и в кратко време ще се тури в практика.

При всичките си заявления, че само една военна окупация може да разреши основно българската криза, Цанков не можеше да се отклони от процедурата, в която се бе замесил по неволя. След като се съветва с Нелидова, той представи на Портата следните предложения, френският текст на които бе написан в руското посолство:

1. Преди всичко да се унищожи Регентството като противно на българската конституция.

2. Да се състави смесено министерство, в което портфейлите на вътрешните работи, на външните, а тъй също и председателството на Министерския съвет да бъдат поверени на опозицията, тоест на партията, наречена цанковистка. Военното министерство да се повери на някого от бившите военни министри: на генерал Каулбарс¹ или на княз Кантакузена, за да може да се държи войската далече от политическите борби.

3. Да се избере и се свика ново В. н. събрание, на което да се препоръча кандидатът на Високата порта и на Русия княз Мингрелски; тъй също да се реши една ревизия на конституцията.

4. Да се възвърнат в първите им служби офицерите, компрометирани в преврата, находящи се в странство или не, съдени, осъждани, преследвани по съдебен ред или не.

5. Да се помилват всички политически престъпници, съдени и осъждани от 6 септември 1885 досега, да се спрат всички съдебни и административни преследвания против лица, подозрени, преследвани съдебно, обвинени, арестувани, интернирани и изгонени из княжеството.

6. Предвид на лошото състояние на населението, което тъй много пострада още от самото начало на кризата, и предвид интереса на службата и дисциплината, както и достатъчността на действащата войска, новобранците от месец декември да не се викат под знамената преди разрешението на кризата чрез окончателното избиране на княз. По същите мотиви да се разпуснат войниците, които са навършили срока на службата.

Всичките тия условия се свеждаха фактически към едно: политическата и военна власт в България да мине пряко или посредством Цанкова в руски ръце — това, което в своето най-голямо увлечение не бе посмелял да иска дори Каулбарс.

Кямил паша прие без забележки предложенията на Цанкова, защото имаше вече скрит план как да ги осуети изцяло. Същия ден той прати покана на Вълковича да се яви в Портата, за да се срещне с «шефа на опозицията». Преди да вземе някакво решение, Вълкович поиска да узнае мнението на българското правителство. Начович още отначало гледаше зле на тази посредническа роля на Портата и бе особено раздражен от значението, което се даваше по тоя начин на Цанкова пред чуждия свят.

¹ Делеша на Вълковича от 7 януари (Архив на Министерството на вътрешните работи).

¹ Военен министър в България в 1882—1883 г. и брат на дипломатическия агент.

Моето мнение, пишеше той на Вълковича, е да отговорите, че няма какво да се съвещавате с Цанкова, че българското правителство е готово да изслуша предложенията на Портата и да ги вземе в сериозно внимание, но че не приема да третира с хора, които хвърлиха България в днешното положение.

Накрая той предупреждаваше Вълковича:

Великият везир постъгва, затова недейте има много доверие в него.

Отказът на Начовича бе много неприятен за Портата, която видя в него знак на недоверие и една неочаквана спънка за своята стратегия. Кямил паша настоя пред Вълковича да присъствува на преговорите с Цанкова поне като частно лице, без да взима върху си никакви задължения. Вълкович склони на това условие и на 11 януари той има в кабинета на великия везир едно свиждане с Цанкова, което трая два часа. В едно дълго писмо до Начовича, което помествахме изцяло, той описа онази любопитна борба между двама български политици под крилото на един турски паша.

«Драгий ми приятелю, пишеше Вълкович на Начовича (13 януари).

Телеграфът е причината, че в писмата си нямам нищо ново да ви съобщя; събота нямах време нито два реда да напиша, понеже сутринта ходих при вел. везир в къщата му, която е до Арнауткьой, и часът по един трябваше да се намеря във В. порта за преговорите с Д. Цанкова, по тия причини ограничих се само да ви провада препис от текста на Цанковите глупости, писмото си отправих до Н. банка. По телеграфа казах ви, че въпреки запрешението ви да се срещна пред в. везир с Д. Цанкова, че не можих да са откажа на Кямил паша, понеже много ма молн и съзрях, че той се боеше да не би Д. Цанков да го излъжи и го убеди за криви работи. Кямил паша искаше да присъствувам на това свиждане, за да контролирам аргументите на Цанкова, както и стана, от друга страна, вия ми предписвахте в същата ви депеша да узная точно що е говорил Д. Цанков на в. везир. Как можах да узная това нещо, ако не слушах със самите си уши? Освен това в петък дохожда при мен Артин ефенди, главният секретар на Министерството на външните дела, но не ма намери в хотела, понеже по това време аз бях ходил при Уайта. Артин ефенди дойде тоже при английския посланик и там, като се срещнахме, той много на-

стоятелно ме убеждаваше да присъствувам на утрешното свиждане, даде ми да разбера, че в. везир може би неволно да земе спрямо Цанкова някое задължение, което да повреди самото дело. Питах г-на Уайта що е по-добре да правя: да отида ли на това срещане с Цанкова, или не! Той не можа да ми каже нищо положително, по неговото мнение требвало да действам съгласно наставленията, които чаках от вас. Подир свиждането ми с Цанкова г-н Уайт ми каза с крайно възхищение vous avez tres bien fait en allant.

Конференцията ми с Д. Цанкова, нека тъй да я наречем, беше много любопитна, аз бях предварително катехизирал Кямил паша и в едно частно свиждане с него бях му посочил сичките деликатни части на Цанковите предложения, както и ония, които криеха задни мисли. Кямил паша познава твърде добре нашите работи, но за да ги обсъжда с един Цанков, той има нужда за тънките подробности от помощта на един българин; затова той много настоява да присъствувам на конференцията. Тя трая тъкмо 2¹/₂ часа и щеше още да се продължава, но в. везир беше поканен на вечеря в двореца, затова прекъсна дебатите; по сичкото време разговорът ни беше тих, сериозен и препълнен с деликатности, както прилича на хора добре възпитани. Из първо Цанков атакира регентството, че то било нелегално и противно на основния ни закон, той каза сичко, щото е казвал до днес по този въпрос; съвременно извади от пазухата си една дрипава конституция и показа статиите, в които се предвижда съставянето на регентство и начинът на съставянето му. В. везир му възрази, че В. порта не признава регентство, но наместничество (lieutenance) и че тя досега в никой официален акт не е признала регентство за България. Понеже Цанков настояваше да се приеме разтурането на регентството и неговите атрибути да се възложат съгласно конституцията на министерството, Кямил паша пита мойто мнение; аз като изново заявих, присъствувам като частно лице, отговорих на въпроса, че наистина в конституцията се съставя в други и определени случки, но тъй че случаят на абдикация на суверена не е предвиден в конституцията по similitude и като конституцията предвижда, че когато князът отсъства от княжеството, назначава наместничество; настоящия случай на немане княз като суверенът да

отсъствува и затова има регентство. Цанков възрази, че не са касае в този случай за отсъствието на княза, понеже има един акт, по когото княз Александър се отказва от българския престол, по следствие настоящето положение не може да приравни с едно временно отсъствие на княза. Аз питах дали абдикацията на един суверен може да се гледа равна на негова смърт? Кямил паша каза: княз Александър е още жив и за нас той отсъствува от трона си. В. везир, като съзря, че разговорът зима форма на византийски препирни, направи една ясна тирада, с която прекрати дебатите по този въпрос. Той каза, че регентството е едно учреждение, припознато от В. порта и В. Сили, то за нас има легално съществуване не само защото законността му не е оспорима, но че съумя в толкова тежки и критически времена да опази страната от анархия и има силата да уварди мира и тишината в България, по тия и много още важни причини нито дума може да става за премахването му, преди да се назначи нов княз. Върху втория пункт аз почти не говорих, положението беше много деликатно, понеже се касаеше за въпроси, отнасящи се до лични интереси. Кямил паша сам каза, че за руски военен министър не допуска да се разисква. България не е руска провинция и военния министър трябва да е българин; Цанков са удиви и са замая! Той до тази минута беше на убеждение, че турците били треперяли пред русите. Кямил паша попита кой е сега военен министър в София, отговорих му, полковник Николаев. Какъв е той човек? — пита Кямил паша; Цанков отговори: неучен, аз казах: добър войник и честен човек. Кямил каза: той е сега добре на местото си, нека си стои. Дебатите върху третия пункт траяха много, но Цанков претърпя страшно фиаско върху въпроса за ново В. н. събрание. Той поддържаше, че това В. н. събрание било частно на една партия и по тази причина то не могло да избира княз, понеже той не щел да бъде княз на цел български народ, но на една само фракция. Цанков иска, щото новото Министерство да направи нови избори, които да са свободни и че само такава една камара ще може да избере княз за българския народ. Кямил паша, като слуша Цанкова, който говори почти двадесет минути против настоящата камара, понеже тя била незаконно съставена изключително от крайните елементи, пита мойто мнение върху въпроса дали е нужно да са разтури настоящето

В. н. събрание; отговорих, че като Велико народно събрание никой няма право да произнесе разтурването му, конституцията не предвижда подобно нещо, понеже Великото народно събрание е тъй да кажем самият народ. Колкото за състава му, че той е бил твърде лош, аз не го намирам за такава степен лош както иска да каже г-н Цанков, и за доказателство привеждам примера на избрането от тази камара на принца Валдемара, освен това прибавих: ще попитам г-на Цанкова да ми отговори искрено дали той може да увери, че като неговата партия дойде на власт и направи свободни избори, че навярно той ще надвий и че никак не се бои, че противниците му може би да надвият; тук трябва да изповедам, че Цанковият отговор беше съвестен защото каза че възможно е щото крайните елементи да надвият, на това Кямил му каза, вие сега тъй треперите от радикалите, но ако те ва надвият още един път в изборите, що ли ще стане? Не мой прибави да б у т а м е тия работи, които са опасни и за вас, и за страната. За Мингрелията Кямил паша зачуди Цанкова като му каза, че В. порта отказа са от тази кандидатура и че сама Русия не я поддържа вече със сърце. Цанков възрази, че необходимо нужно е щото двете партии да се съгласат предварително върху лицето което ще ся предложи за избране понеже това е главен въпрос. Кямил паша му отговори: нека са съгласат върху състава на едно смесено министерство тогаз ще ви представим един кандидат, който понеже ще е одобрен от Русия вие нема да имате причини да не го одобрявате. За изменението на конституцията Кямил паша не ще нито дума да става това е ваше вътрешно, каза, дело, по какъв начин иска народът да са управлява то той сам ще си нареди основния закон, нека са избере новия княз прибави в. везир и тогаз той с народа си нека си направят каквато искат конституция. Цанков каза, че понеже днес целият български народ е убеден, че трябва конституцията да се измени и за да са остава на новия княз да иска изменението требвало В. н. събрание което ще избере княза, да изрази желанието че конституцията да се измени че с това уж щело по-лесно да се намери нов кандидат, аз му възразих тъй: или цел български народ е убеден, че е нужно да са измени основния закон и в този случай нема защо да се боим от нищо или пък народът не желае това изменение и в та-

къв случай сичките платонически желания на В. н. събра ние и даже онова на новия княз ще останат безполезни понеже изменението на конституцията стои в ръцете на народа.

За възвръщането на офицерите в. везир каза, че това е много важно нещо понеже трябва да се извадат от служба 100-на офицери за да се дадат местата им на избегналите това нещо може да има лоши следствия може да станат безчиния и в такъв случай резултата ще е негативен и противно нашите желания. Цанков възрази дали целта ми е една *reconciliation*. Да! казах аз, но спогаждане в което зимае хлеба от устата на одного за да го дадем на другия не е *reconciliation*. Қямил паша каза: по този пункт ще помислиме! ще видим до колко може той да са приложени в изпълнение в всяки случай, прибави, понеже този въпрос може по приложението му да причини безчиния, които да предизвикат една обща война, за която се интересуват сичките В. Сили, аз каза Қямил паша ще питам върху този пункт представителите на В. Сили, понеже каза българския въпрос интересува не само Русия, но сичките В. Сили. За петия пункт в. везир каза, че той нема никакво значение понеже щом дойде новия княз ще се даде обща амнистия за сички. Цанков забележи, че требвало понеже става спогаждане и примирение на партиите, да се протат предварително ония които се считат за виновници, аз му казах, че не заслужава да се занимаваме с 20—30 лица пред общите интереси на целия български народ. По шестия пункт Драганчо иска да хитрува и да инсинуира предателски неща, че уж войската била възвишена от 15 на 30 хил. души за заплашване, за (не се чете) на некои части от народа и пр. и пр. В. везир ма пита защо е това увеличение на числото на войската, отговорих му, че положително не зная причините но предполагам че устройството на румелийската войска е една от главните причини и сформируването на 4-та дружина за секи полк. Қямил паша не даде никакво внимание на Цанковите инсинуации и серии като каза този пункт може да го има и да го нема той е отвън нашата задача. Натовари ме да питам вашето мнение върху първия, втория пункт и какви отстъпки ще можете да направите по тях за да може да се даде едно що годи удовлетворение на Русия за да се свърши този въпрос. Аз казах на в. везир, че правителството ще се склони за

състава на едно смесено министерство само когато В. порта предложи един нов кандидат за бълг. престол. Қямил паша ми каза настоявайте пред Софийското правителство за да се споразуедем *en principe* върху състава на смесеното министерство та щом се съгласим ще ви предложим новия кандидат и тогаз ще се измени министерството. Тук е днес възелът. По мое мнение трябва да се одобри един от опозицията в Регентството и да ѝ се даде един портфейл в министерството на основание на този принцип че на меншеството му се дава способ да контролира делата на правителството без обаче да може да му пречи. Ако одобрявате моите възгледи обадете ми по телеграфа. Истина е че по вчерашната ви телеграма, която пристигна твърде побъркана излиза че вия отстъпвате един пост в Регентството и един или два в министерството, по мое мнение ще трябва да са пазарува и за това ще почна от един регент после ще приема един в министерството и ще дойда накрай ако е нужда до два в кабинета и нищо повече на това мнение е Қямил паша да ни са дава повече от два портфейла на опозицията. Цанков е съвършено съкрушен пред публичното тук мнение като патриот и честен гражданин по предложенията си, во посолството са смеят с него и с русите. Уайт ми каза вчера че положението са подобри и че сега верва че въпросът ни ще са свърши на наша полза, питаш го на що се основава да обмисли тъй каза ми че нема положителни фактове но общата политика е за наша полза.»

Преди да пише това писмо, в една депеша от 11 януари Вълкович съобщаваше предложенията, които сам везирът намери за уместни след разискванието, станало пред него, върху българската криза; те бяха: да се даде на опозицията едно място в Регентството и най-вече две министерства в кабинета.

Начович отговори с големи благодарности към Қямил паша:

Колкото предложенията на Цанкова, телеграфира той на Вълковича, възмутиха правителството, толкова възгледовете на великия везир го възрадваха. Българският патриот не би могъл да защити по-добре от негово височество народните интереси. Регентството отблъсва предложенията на Цанкова, направени с цел да хвърлят България в анархия, за да се предизвика руска окупация.

На проекта на Цанкова Регентството отговори със следния контрапроект: 1) съществуващото В. н. събра-

ние да избере един регент из Цанковата партия; 2) да се дадат на цанковистите един или два портфейла, но по решението на Министерския съвет; 3) кандидатурата на Мингрели да се изостави и за изменението на конституцията да не става дума; 4) да се обяви от руска страна официално, че провинените в преврата офицери няма никога да се върнат във войската; 5) амнистия да се гласува, когато България влезе в нормалното си положение. За шестия пункт, който се отнасяше до намалението на войската, Начович заявяваше, че не иска даже да отговаря, понеже смятал изразеното от Цанкова желание за лудост.

Отстъпките, които правителството правеше с тоя контрапроект, не бяха по угодата на неговите партизани; предложенията на Цанкова, обнародвани в софийските вестници, разгласени с телеграма от Радославова до всичките окръжни управители, околийски началници и общини в двете Българии, произведоха такова силно възбуждение, че националистите считаха всякакви преговори с него за оскърбление на отечеството. Нападките и проклятията, които се отправяха към Цанкова, надминаваха всичко, което се бе писало дотогава. «В българската история, която е пълна с толкова ужаси и злочестии, пишеше *Свобода*¹, няма забелязано предателство, подобно на Цанковото.» «Кой би могъл да допусне, питаше Петков², че ще се намерят българи, които ще турят за своя програма продаването на отечеството си?»

Яростният шум, повдигнат от вестниците против Цанкова, смути някои от най-видните му приятели. Когато по поканата на пребивающия в София драгоманин на руското агентство Комисаров се свика бюрото на партията, за да се произнесе върху предложенията на Цанкова, Бурмов и М. Балабанов отказаха да дойдат на събранието. Те бяха даже скрили една телеграма, която им бе пратил Цанков, за да им съобщи постъпките си пред Портата. На 16 януари А. Людсканов пишеше по тоя повод на Цанкова:

Поведението на поменатите двама господа, дето да скрият от бюрото телеграмата ти, за която те са били натоварени да му съоб-

шат преди близо една неделя, страшно възнегодува всичките членове. Те искаха, щото в снощния си отговор да флетрират тия господа, но аз ги въздържах да не направят това, защото нашите боклуци ще излязат наяве и пред мисията в Букурещ, както и пред посолството в Цариград, и им се обещах, че днес за всичко това ще ти съобщя с писмо. Не може наистина човек да не пука от яд за тяхната ипокрация, защото където срещнат някого от нас, все питат за новини от тебе и даже ти се сърдят, дето не си бил нищо съобщавал, когато те още преди шест дена са имали от тебе новини и ги скрили от нас.

Както се научаваме, тия господа били ти вече отговорили и не удостоверявали твоята програма. От в. «Свобода», който ти пращам днес, ще видиш, че Начович вече знае това, като казва, че имало цанковисти, които не одобрявали твоето предложение.

Людсканов обвиняваше Бурмова и Балабанова, че искали да компрометират Цанкова пред обществото; той ги подозираше освен това, че те от алчност му завиждат за мисията, която той дсбил в Цариград по довернето на Русия.

Дето седят и станат, тия господа постоянно критикуват твоето ходение в Цариград, като го намират за съвсем нередовно и което може да има вреда вместо полза. От друга пък страна, както се научаваме, и те са телеграфирани да искат и те да дойдат в Цариград. Едно от двете: или твоето ходение е вредително, както казват те, и тогава няма защо те да желаят да вършат противонародни дела, или пък е народополезно, понеже и те сами искат да дойдат в Цариград, за да помогнат на народа си, и тогава те твърде нечестно постъпват спрямо своя другар и едномишленик, като постоянно те инсинуират за това ходение.

Цанков между туй, без да се стряска от нищо, обикаляше европейските представители, за да ги убеждава в правотата на своите предложения. Той бе приет от всички посланици освен от английския, който му затвори вратата си по най-демонстративен начин: *Зелената книга*¹ дава любопитни сведения за посещението на Цанкова в италианското посолство. Той развил подробно точките на проекта, подаден от него на великия везир; сетне казал, че Силите трябвало да се сдружат, за да принудят Регентството да се споразумее с опозицията. Посланикът му възразил, че Италия е обвързана с Берлинския договор и няма да излезе вън от неговите гра-

¹ *Свобода*, 14 януари.

² *Независима България*, 17 януари.

¹ *Италианската зелена книга*, № 92.

ници; но тя желае искрено, щото българските партии да дойдат с взаимни отстъпки до една съвършена спогодба. «Отговорих още, пишеше посланикът, че ако тая спогодба не стане, не се съмнявам, че патриотизмът на г. Цанкова ще съумее да отклони от отечеството му ужасите на гражданската война и опасността на чуждата окупация, за които на няколко пъти той каза, че ще прибегне като до последно средство.»¹

От европейските посланици сравнително най-добре се отзова на Цанковото ходатайство за натиск върху Регентството германският. Барон Радовиц се мислеше за най-добрия ученик на Бисмарка и считаше за дълг да преувеличава, както всичките епигони, политическата доктрина и похватите на своя учител. Той бе възприел с краен фанатизъм двете ръководещи идеи на канцлера по източната политика: 1) че Германия няма специални интереси в Изток; 2) че тя трябва да насърчава русите в техния тласък към Цариград. По тия съображения, които у Бисмарка бяха много гъвкави, а у школниците му твърди като догма, Радовиц бе станал от Съединението насам най-големият сътрудник на Нелидова в неговата дейтелност против България. Друго едно обстоятелство бе накарало в последно време барона Радовиц да даде на своята солидарност с Нелидова още по-енергичен израз: влошаването на френско-германските отношения.

На 2-и януари Райхстагът със 186 гласа против 134 отхвърли военния бюджет на Бисмарка, като му даде само за три години увеличенията на кредитите и на войската, които той искаше за седем години. В отговор на тая враждебност Бисмарк извади от джоба си указа за разтурянето на непокорната камара. Дотук нищо необикновено: канцлерът си бе послужил с едно право, осветено от конституцията. Тревожното бе обаче, дето Бисмарк бе представил в подкрепа своите военни искания мотиви от външната политика и върху тая почва щеше да се води сега агитацията за предстоящите избори. Главният довод на Бисмарка бе, че Франция се свързела от поражението си от 1870 г., че тя бърже е възобновила

¹ . . . gli orrori della guerra civile e il pericolo di un'occupazione straniera alle quali egli aveva, a più riprese accennato, nel suo discorso, di voler ricorrere come all'*ultima ratio*.

своето военно могъщество и че щом се почувствува тя достатъчно силна, нищо не ще може да я отклони от идеята ѝ за реванш срещу Германия. Канцлерът основаваше това твърдение на легендата за военнлюбовия гений на французите, проявен в цялата тяхна история, и го илюстрироваше с един пример, взет от момента: генерал Буланже.

За потомството Буланже се явява, какъвто си бе в действителност: един сантиментален подофицер, когото жаждушето за герои френско въображение бе направило кандидат за Наполеоновата слава; но за съвременниците си той бе човекът, в лицето на когото се олицетворяваха върховните надежди и грамадната сила на ентузиазма на един разбит народ, нетърпелив за възмездие. У всички почти впечатлението бе, че необикновената популярност на Буланже ще расте безспирно и ще го доведе до диктатура: от диктатурата почти сигурно бе, че ще изскочи войната. Престарелият Молтке, който обикновено — както казва едно историческо изречение — мълчеше на седем езици, проговори, за да нададе вик на тревога. «Никой от нас, каза той в Райхстага, не си прави илюзии върху сериозността на днешния момент. Всички се питат: ще ли имаме война, да или не?» Сам Бисмарк вярваше ли, че има опасност от война? Французките историци твърдят, че той искал само да сплаши германския народ, за да ги склони на нови жертви за войската, и че цялата тази тревога от Буланже била един блуф. Както и да е, меродавните вестници в Германия разискваха за войната с Франция като за нещо вероятно; борсата бе крайно развълнувана и европейските кабинети стояха нащрек.

Когато се говори много за война, не може да се забравя, че понякога страхът създава опасността. Във всеки случай Бисмарк искаше да даде на французите да почувствуват, че в тази Европа, която неговият гений кръстоса със съюзи и споразумения, републиката бе усамотена. Единственият шанс на френското правителство бе да добие поддръжката на руския цар; тоя шанс Бисмарк мислеше, че ще го унищожи, като удвои своите любезности към Александра III и помогне на руската политика да излезе с чест от българското *imbroglio*.

Официално Бисмарк пак продължаваше да се държи неутрално между Австрия и Русия.* Засягайки българ-

ската криза, той заявяваше в Райхстага (31 декември):

България и този, който ще я управлява, ни са свършено безразлични и ние никога няма по тоя въпрос да се посвадим с Русия, чие то приятелство е за нас по-важно, нежели онова на България или на българоките приятели в Германия.

Нашата задача е да поддържаме мира между Австрия и Русия. Мисията е трудна поради несходността на интересите и защото рискувам да мина в Австрия за русия и в Русия за австриец, но ние ще полагаме нашите усилия в полза на мира.

Обаче в поверителните си сношения с Петербург Бисмарк влагаше сега едно по-голямо желание да угоди — кокетство на един булдог, който става ласкав като котка.

Радовиц ставаше отзвук на тия намерения, когато помагаше на Цанкова и правеше укори на Регентството. Найоследък неговият език спрямо България бе станал особено остър. На 15 януари Вълкович телеграфираше на Начовича:

Снощи имах дълъг разговор с германския посланик. Кава ми неофициално, че ако сега не сполучим да дойдем до едно споразумение, България ще бъде изолирана и понеже желанието да се заварди мирът е общо в цяла Европа, не било никак невъзможно, щото даже и Австрия да се съгласи върху една форма на окупация от Русия под известни гаранции и ограничения. Г-н Радовиц мисли, че правителството ни нямало достатъчно добра воля, за да се даде край на настоящата криза.

Това съобщение на Вълковича предизвика в София големи грижи: то сжодаше напълно с впечатлението, което можеше да се извлече из промяната, станала в държанието на Тилмана в София. Слуховете за голяма общоевропейска война даваха на всичките тия предупреждения един фон на трагична безнадеждност. Ако Силите се хвърлеха в една голяма схватка, първото нещо, което щеше да направи Русия, бе да стовари войски във Варна и Бургас: от независимостта на България тогава нямаше да остане вече помен. Тежко трябва да са паднали тия прокоби върху отзивчивата душа на Стамболова, тъй като посред записията на управлението той — борецът с неукротима енергия и с буен импулс — усетил нуждата да издигне очи към небето и да моли бога за България. Тогава е написана неговата «Молитва»¹, пълна с такива болезнени звуци и с такъв из-

¹ Свобода, 19 януари. «Молитва» е печатана с подпис Н.

близ от внезапно и дълбоко религиозно чувство. Той се провикна:

С молитви всекидневни не съм те безпокоил,
кат другите си братя, о боже правий мой.
И сутрина и вечер не съм от тебе искал
ни слава, ни богатство, ни щастие, ни покой...

Но днеска моля прошка за своята детска слабост,
че без да ща, молитва устата ми творят,
ръцете ми се дигат към твоя свод небесен
и с пламенна надежда очите ми горят.

Смили се, не засягай в книгата на живота
името на народа, що толкоз е страдал,
и с твоята вяра свята, с учението ти ново
е целий свят славянски, мой боже, запознал.

Но ако ти си решил той да погине,
врага да го потъпче, да го унищожи;
не ме ти жив оставяй да видя гибелта му,
стори милост велика: живота ми вземи...

Въпреки мъчителното безпокойство, породено в София от отзвука на европейските събития, българското правителство не отстъпваше от становището, което бе взело спрямо предложенията на Цанкова: то искаше да се споразумее с него, но не в една форма, която би отворила пътя на руското господство в България. От своя страна Вълкович не искаше да предтави на Портата пратения му от Начовича контрапроект, от който ясно личеше, че той иска преди всичко да запази за настоящето правителство всичките гаранции за надмощие.

(Николов). След два-три дена Радославов, който бе вече в съревнование със Стамболова, взе лирата и той и му отговори:

Хвалби, молитви, химни, славословия,
не приличат никак на сегашния свят;
те са за ангели във божия рай,
а не за певеца — юнак като теб!

Твоята детска слабост съм е в мрачна нощ
за когото прошка не моли се бог
особено когато: душа и сърце
непременно трябва да бъдат в възторг.

Вълкович предложи (15 януари) да се измени контра-проектът в тази смисъл: «в Регентството ще влязат по един представител на партиите: либерална, консервативна и цанковистка». Той обясняваше, че ако се възприеме тази формула, от тримата регенти единият ще остане като либерал, другият ще излезе, за да отстъпи мястото си на Цанкова, а третият ще мине за консерватор. В тази комбинация се забравяше съвсем Каравелов и привържениците му; Нелидов твърдеше между туй, че и Каравеловата партия поддържала руската политика. Тогава Вълкович намисли една нова редакция за своята формула: вместо за «цанковистката партия» да се говори въобще за «опозицията», в която влизал и Каравелов. Окончателният текст на предложенията на българското правителство бе следния:

1. По решение на настоящето В. н. събрание всяка от трите политически партии — либералите, консерваторите и опозицията — ще има по един представител в Регентството.

2. По решение на настоящия Министерски съвет шестте портфейли ще бъдат разделени между трите политически партии по начин, щото всяка една от тях да има два портфейла.

За да се предотвратят агитациите и смущенията, които биха могли да последват от тия отстъпки, направени на опозицията, и за да не им се даде време да се появят, ще бъде необходимо:

а) щото настоящето министерство да разпредели портфейлите по такъв начин, че народът и войската да запазят всичкото си доверие спрямо новото правителство, и

б) щото Високата порта да посочи преди преустройството на Регентството и кабинета името на княза, който трябва да се избере съобразно с постановленията на Берлинския договор и чиято кандидатура да може да намери всеобщо одобрение.

Цанков от своя страна бе се решил да направи една голяма отстъпка: той не искаше вече унищожаването на Регентството, но само неговото променение.

Между туй на 19 януари в Цариград пристигнаха по море д-р Стоилов и Греков. Те бяха се спрели един ден в Атина, за да се срещнат с Трикупис* и с министъра на външните работи.¹ Подир няколко дена успя да дойде в Цариград и Калчев, който бе закъснял поради карантината. На 25 януари тримата делегати, Вълкович

¹ Английската синя книга, № 56.

и Цанков имаха свиждане при великия везир. Цанков обясни по какъв начин той разбираше промяната в Регентството. Той считаше, че в България имало три партии: правителствената, Каравеловата и неговата. Каравелова той назоваваше водител на либералите, а себе си «началник на консерваторите». Правителствената партия той наричаше радикална; а съществуването на едновременната консервативна партия той чисто и просто отрицаваше. Много неочаквана бе енергията, с която Цанков поддържаше, че Каравелов има голяма партия. Като даваше тия сведения на Начовича, Вълкович добавяше: «Не забравяйте, че се намираме в карнавала.»

Кямил паша ръководеше сега разискванията, без да се намесва много в тях. След като чу всичките обяснения на Цанкова, той заяви, че ще моли представителите на Франция, Италия и Румъния в Цариград да питат агентите на тия държави в София колко са партиите в България, дали ще се нарушат мирът и тишината в княжеството, ако се назначи за военен министър някой руски генерал.

Докато тия преговори се влачеха скучно, при еднаквото убеждение и на двете страни, че тази игра ще бъде безплодна, случи се едно произшествие, което възбуди голяма сензация около името на Цанкова. В Цариград биде арестуван капитан Янакиев, който идеше от Пловдив. Запитан от полицията за целта на своето пътуване, той заяви, че е дошел до убие Цанкова. Това самопризнание даде на враговете на Регентството голямо оръжие; вестниците в Пера, които се вдъхновяваха от Нелидова, писаха, че решението да се убие шефът на опозицията било взето в едно събрание в Пловдив, на което присъствували и офицери. Всичкият тоя шум постави Вълковича в много неприятно положение пред европейската колония в Цариград, в която той бе много лансиран. Той пита правителството си какво има вярно в тия слухове за мисията на Янакиева и Начович му отговори:

Като не можа да добие уважението на честните хора с истински качества и добродетели, Цанков има манията да разпространява слуха, че искат да му отнемат скъпоценния живот. Помните телеграмите и писмата до вестниците, които той изпращаше от Враца и в които ме обвиняваше, че съм искал да посегна върху неговите дни, и то тъкмо тогава, когато аз молах бога да го запази

невредим, за да не би неговите нещастия да паднат върху нас. Бог чу молитвите ми и не допусна, щото Цанков да стане мъченик и го запази здрав и угоен, докато светът можа да се убеди, че Цанков не е нищо друго освен един Юда.

На 30 януари стана второто свиждане между Цанкова, делегатите и Вълковича. Тоя път освен великия везир присъствуваше и мустешарът¹ на външните работи, Артин паша Дадиян. Цанков пак разви своя възглед за трите партии в България. Вълкович поддържаше от своя страна, че имало три партии; либерали начело със Стамболова, консерватори и привърженици на Цанкова — за Каравелова той заявяваше, че е изгубил в страната всяко значение. Цанков поднеси сега и своето старо предложение за назначението на русин за военен министър в България; но Кямил паша го пресече, като му каза, че не може да допусне даже да се разисква в негово присъствие такъв един въпрос. В едно писмо до Стамболова, писано същия ден (30 януари), К. Калчев даваше на Стамболова някои подробности за тия прения.

Тука имахме две свиждания с великия везир, донасяше той; уверявам ви, че той по-добре защитаваше българ. интереси от нас — той открито казва, че взаимните ни интереси изискват, щото настоящето правителство и настоящата партия да имат властта в ръцете си. За Цанкова си е съставил най-лошо понятие; «той е един стариле, ни каза завчера за Цанкова, и ако сте го повикали тука, то не е, защото го считате за водител на партия, но само за едно вънкашно удовлетворение за русите. Аз съм уверен, че нищо не ще да стане с него, затова и мислех, че срещането на г. Вълковича (като представител на правителството) бе достатъчно.»

Знаете ли тоя човек до каква подлост е достигнал? Вчера пред садразамина и Вълковича, като е настоявал да имаме един руски генерал за министър, е казал: «Българите не щат руски военен министър, за да могат да пращат българ. войска на Мустафа паша да се бие със сюзеренната държава, когато един руски генерал не би позволил това.» По-голяма подлост от това бива ли? Вярвайте, че турците се срамуват от думите на тоя безобразник.²

Вчера ходихме на палата Илдъз. Видяхме Сюроя паша (секретаря султанов), той не знае френски. Аз му казах едно словце на турски и го помолих да поднесе благодарностите ни към сул-

¹ *Мустешар*, държавен подсекретар, или както казват русите, товарищ-министър.

² В същото писмо Калчев говореше за посещението, когото тримата делегати направиха в Илдъза.

тана за благоволенieto му към страната ни. Той писмено изложи това на султана, който тутакси изпрати един писмеш месаф, който ни се прочете от Сюроя паша. В него изрично султанът похвалява правителството ни, заедто е съумяло да задържи порядъка и тишината, утвърждава, че благоволенieto му към нас се е показало от поведението султаново от 6 септември 1885 досега и увещава правителството ни да следва из тоя същия миролюбив път.

Тоя добър прием произведе добро впечатление между всичките посланици.

Посетихме и други лица в палата. Приежа ни много ласкаво. Всички изказват открито презрението си против Цанкова — от една страна, дожажданието му тука способствува да го видят какъв е във всичката му босота.

Наистина, когато се свърши свиждането, Артин паша взе настрана Грекова и като порица Цанкова, каза: «*Cet homme est un traître.*»¹

На другия ден (31 януари) стана още едно свиждане между същите лица. Сега вече преговорите минаха от общите положения към практическа спогодба. Цанков каза мнението си за устройството на висшата власт в княжеството. Като членове за Регентството той предлагаше: от своята партия себе си; от консерваторите — Бурмова или Балабанова; от властующата партия той приемаше когото и да било. Нелидов обаче настояваше, щото Стамболов да излезе непременно от Регентството. От своя страна Кямил паша заявяваше: «Без Стамболова Регентство не може да има!»

Посланиците, чието съдействие Русия бе поискала с окръжната си нота от 7 януари, не участвуваха никак в преговорите, но действуваха със съвети отстрани. Нелидов даваше инструкции на Цанкова, Уайт — на Вълковича. Австрийският посланик влияеше примирително; той казваше, че Регентството ще изложи България на голям риск, ако не успее да постигне в най-скоро време едно съглашение с Портата. Неговата идея бе: Регентството да се състави от Стамболова, от Цанкова и от едно трето лице, непринадлежащо на никоя партия. Това неутрално лице можеше да бъде според великия везир Илия Цанов; в София обаче не искаха да чуят за него.

Между туй предупрежденията на германския и австрийския посланици ставаха всеки ден по-заплашител-

¹ Тоя човек е предател.

ни. На 3 февруари Вълкович съобщаваше на Начовича разговора си с барон Каличе:

Продължаването на българската криза, пишеше той, е твърде опасно за българската независимост, защото неговото лично впечатление, споделяно и от други лица, с които посланикът е говорил, е, че ако преговорите, които се водят сега в Цариград, не успеят, Русия ще се реши на окупация и в подобен случай Австрия ще размисли на два пъти, за да предприеме с Русия един ду ел, толкова повече че не само е съмнително дали Турция ще защити енергически своето съществуване и своите права в България, но може да бъде в съюз с Русия в случай на война. Австрийското правителство има наистина, прибави посланикът, интереси на Изток, но то не може да се покаже по турчин от самите турци.

Барон Радовиц се бе изразил с още по-голяма определеност.

Той ми каза, телеграфираше Вълкович, че от две недели насам стават чести разменения на ноти между интересующите се правителства относително една окупация на България, в случай че не се намери способ за спогождение с Русия, и прибави, че окупацията щяла да стане със съгласие на Австрия и Германия.

Личното впечатление на Вълкович бе, че трите империи щели да определят срок за едно споразумение на Регентството с Цанкова и сетне щяла да последва окупация.

Тия алармистични слухове разтревожиха и Портата. На 5 февруари министърът на външните работи Артин Дадиян отиде през нощта у италианския посланик, за да го пита дали е истина, че руският цар добил съгласието на Бисмарка за една окупация на България, на която щял да склони и Калноки. Посланикът му отговори, че тая мълва му се вижда невероятна, но за всеки случай предупреди Портата да не допуска, щото българският въпрос да бъде разрешен насилствено и напук на Берлинския договор. Ди Робилант, осведомен за тоя разговор, телеграфира на другия ден на Галваня да отиде в Портата и да заяви на Кямил паша, че ако той отвори вратите на империята за една чужда войска, Италия ще си запази свободата на действие, като се ръководи изключително от своите интереси.¹ Намекът се отнасяше за италианските домогвания върху Триполитания, а може би и за албанските брегове на Адриатическото

¹ Италианската зелена книга, № 100.

море. Тъй, при първия сериозен слух за руска окупация ставаше онова, от което Стамболов най-много се обезпокояваше: надпреваряне кой какво ще грабне от Турция. Най-добрата приятелка на българите, Италия, не мислеше за друго в тоя случай освен как да осигури своя дял.

За щастие, мълвата се оказа невярна. На 7 февруари *Le Nord*, органът на руското Министерство на външните работи, издаван в Брюксел, излезе с една дълга дописка от Петербург, която разпръсваше всичките опасения от окупация. Тая дописка бе един вид манифест на руската политика. Нейната същност се състоеше в това, че Русия ще имала винаги време да разреши българската криза съобразно със своите желания, а в тоя момент тя трябвало да обърне очите си към Рейн, за да не бъде Франция доведена до безсилие и унижена. Значи, докато Бисмарк се старал да накара Русия да се погълне в Източния въпрос, Гирс заявявал, че Русия трябва да бди преди всичко над запазването на големите европейски интереси. Това бе идеята за европейско равновесие, поставена в основата на руската политика, страхът от германското надмощие, който трябвало след няколко години да доведе руско-френския съюз.

Съобщението на *Le Nord* докара голямо успокоение във Франция. Френският посланик в Берлин Ербет, който се тревожеше по-рано от воинствените намерения на Бисмарка, каза сега: «Бурята мина, можем да затворим чадърите си!» Положението на България оставаше обаче тъй неопределено, както и по-напред. Шансовете да се намери княз, който да дойде в България в настоящите обстоятелства, бяха нищожни. От Кобургския принц нямаше никакви известия; а ерцхерцогът Йохан, с когото Калчев бе се срещнал в трена между Венеция и Фиуме, не можеше да приеме избора си без разрешението на австрийския император. Всички хоризонти изглеждаха затворени за България. Преговорите с Цанкова се влачеха още малко, но само за форма. Тримата делегати престанаха да участвуват в свижданията; двамата от тях, Греков и Калчев, напуснаха вече Цариград. Останал бе тук само Стоилов.

Стоилов бе по-скоро оптимист — у тоя тъй здраво уравновесен човек имаше големи пориви на лиризъм и

на вяра, — но считаше, че България ще трябва да направи нещо решително, за да победи лошата си съдба. В едно писмо до Начовича (14 февруари) той излагаше причините на своя оптимизъм, както и своите планове за едно енергично действие. Писмото е забележително по ясността и дълбочината на мислите; то заслужава да бъде публикувано изцяло. Стоилов пишеше:

«Драгий ми Начович,

Греков, с когото след тримесечно приятно и достопамятно другаруване днес се разделяме, ще ти даде пълен и точен отчет както върху положението, тъй и върху нашите впечатления, следователно аз можех да се диспенсирам от труда да ти пиша; обаче времето е лошо, та не мога да изляза на расход, от една страна, от друга, нашите «memoirs» и бъдещата история имат нужда от материали и затова ти пиша настоящето си.

Великият везир много желае да можехте в София да се споразумеете с последователите (!) на Цанкова, та тъй да се отритне Цанков, да се представи на Европа, че в България всичките партии са съгласни и да се обезоръжат русите. Везирът мисли, че ако можете да се съгласите с опозицията (без Цанкова) върху една обща програма — *modus procedendi* — до избирането на княз, това последното ще може да се извърши и с настоящето Регентство и правителството без никакви изменения в личния състав. Няма съмнение, че ще бъде добре, ако можеха всичките партии да са съгласят; като се отритне Цанков и мухажирите тука да съставляват «предателска партия», и че трябва да се положат всичките старания за осъществяването на тая цел. Чини ми се обаче, че великият везир си преувеличава резултатите от едно подобно съглашение: то ще обезоръжи Русия, но не вярвам, че ще я накара да се подчини, нейната цел не е да удовлетвори опозицията или българите, но да вземе в ръката си България: тя се стреми по един или по други начин да вземе властта в ръцете си — прямо или косвено, — да я държи колкото е възможно по-дълго време, за да може в този промеждутък да «възпита» и «пригответи» българите, като обсеби постепенно войската, суспендира конституцията и я замени с някой «самодържавен устав» и чак тогава, т. е. след години, ще изпрати княз, който да прави щото искат. Прочее каквото и да направим — *moins d'une capitulation com-*

plète, — Русия няма да се задоволи, а ще следва своята обструкционическа политика с надеждата (хранена и поддържана от нашите емигранти), че ще ни умори и ще ни накара да капитулираме. Аз мисля, че това не трябва да ни безпокои чрезмерно. Окупацията я считам за невъзможна при днешните обстоятелства, догдето следва днешното политическо положение; Австрия няма да я позволи, а Германия, каквото да прави, не може да се отдели от Австрия, защото *das deutsch-österreichische Bündnis* е едно основно начало на германската политика. Турция ни съчувствува от душа, иска да ни помогне, само като е слаба, няма инициатива, трябва да се озърта наляво и надясно, та затова практически не може да ни помогне много. Прочее ние имаме пред себе си перспективата на продължението за неопределено време настоящето *statu quo*. Мисля, че е време вече правителството да вземе едно радикално решение за бъдещата си политика; трябва да се тури край на днешния провизориум; трябва на мястото му да се тури нещо релативно трайно; това е нужно за в случай, че се разбъркат още повече работите или Русия земе някоя по-решителна политика; нужно е, за да могат да се сключат конвенции и договори с нашите съседи, да се правят заеми и пр. Нужно е накрай, защото страх ме е, че ако сега се не реши нещо, може да се породи в страната реакция, а най-опасното за България ми се вижда, ако днешният режим се принуди да отстъпи на една реакция, защото тогава Русия ще има свободно поле.

По мое мнение има четири пътя за разрешението на днешната криза, на които давам преимущество по реда, по който съм ги изложил:

I. Да се избере за княз някой европейски принц, който би се съгласил да дойде в България и без одобрението на Силите. Напр. Кобург.

II. Да се избере Алеко Богороди за княз, като се съгласи да приеме управлението веднага без никакво одобрение.

III. Да се избере Алеко Богороди за регент.

IV. Настоящото Регентство да се потвърди от Вел. нар. събрание и да му се даде изрично правото да упражнява всички княжески прерогативи за три години.

С приемането на едно от тези решения Великото народно събрание от само себе си се разпуска, защото е

достигнало вече целта си: привременното Регентство изчезва и тъй положението става по-трайно и се уяснява; нова политическа епоха захваща и може да се работи по-нататък. Ако би че се избере пункт I, ще трябва тайно да се влезе в преговори с Кобурга и Великото нар. събрание да се свика в София. За изпълнението на тая точка виждам обаче, че ще има мъчнотии, защото едва ли Кобург ще се съгласи да дойде току-тъй, а пък да се избере ерцхерцогът, който е готов да дойде тутакси и да чака избора в Пирот или Цариброд, ми се вижда рисковано, понеже изборът му ще бъде обявяване война на Русия — нещо, което трябва да се избягва. Най-практически ми се виждат разрешенията, указани в точките II и III. Ако би да се приеме *cette solution*, тогава аз мисля, че трябва да се приеме следущият *modus procedendi*:

Да се чака 10 до 15 дена, за да може турският комисар да си приготви рапорта, като се употребят всичките средства, за да се повлияе върху съставянето на този рапорт. След това да се свика В. н. събрание в Търново, а Алеко да слезе във Варна и щом стигне в Русе, да го избере Събранието. След като положи клетва в Търново, да си състави правителство и да тръгне за София. По тоя начин Европа ще се научи с един и същи телеграф, че Алеко е избран, поел управлението, В. н. събрание се е разпуснало, Регентството свършило съществуването си и ново правителство съставено. Теренът е очистен и ако «косъмът на Русия е чист», както казва бай Захария, тя може да захване преговорите с княз Алека, Вълкович ще има грижата ако не да убеди турците веднага да признаят Алека, то поне да не сторят някой протест, но да си седят мирни; дипломатическите агенти в София и нашите представители повън тоже ще сторят своята длъжност; догдето Европа да се свести от тоя нов български удар, Алеко ще да брои вече няколко недели князуване и мъчно ми се вярва, че Русия ще да дойде да го пъдис войска, щом не е сторила тая чест на княз Александра. От друга страна, твърде е възможно, щото Европа да погледне на тая постъпка като на една стъпка към окончателното разрешение на българския въпрос, като на едно голямо улеснение на това разрешение.

Във всеки случай повтарям да кажа, че време е да се земе едно решение и да се тури край на привременността.»

Стоилов много вярно ценеше момента; нуждата от една развязка наистина тежко се чувствуваше от цялата страна. Продължена за безсрочно време, борбата почваше да хаби народния ентузиазъм. Търговският свят страдаше от голямата несигурност на положението. Пловдивският кореспондент на *Le Temps* съобщаваше, че в Южна България фалиментите се увеличавали по застрашителен начин. Неуспехът на правителството да склучи заем бе се отразил много зле върху пиацата, като бе стеснило кредита в страната. Урожайт бе добър през лятото и масата не чувствуваше силно икономическата криза — както се вижда и по постъпленията на данъците, — но политическите тревоги, събуждани от събитията, проникваха и в нея, раздухвайки смътни опасения за война и реквизиция. Най-смутена бе обаче интелигенцията. От пътуването на пратениците в Европа тя бе очаквала някакъв осезателен резултат и не виждаше освен платонически симпатии. В новините, които тя жадно четеше по вестниците, никаква надежда не се раждаше за едно близко разрешение на участта на България. И едно съмнение почна да никне в нейната душа относително постоянството на доброто провидение, което бе закрилило България на Шипка и Сливница и на което се бе навикнало да се осланя това поколение на щастливи авантюристи. Наистина, фанатиците на национализма, на които Д. Петков бе и пророк, и философ на истерията, и дипломат, продължаваха да поробяват със смели фрази бъдещето, но един отпадък на духа се забелязваше очевидно в широките редове на интелигенцията, отпадък, толкова по-опасен, че не произтичаше от видението на една определена опасност, а от едно растяще чувство на безпомощност, отровено от дълго и безплодно напрежение на страната. Това бе нещо подобно на душевния маразъм, в който изпадат болните, когато са вече опитали без никаква полза най-енергичните лекарства; едно униение, против което никакъв цар не помага освен едно голямо сътресение в организма.

Такова сътресение бяха за България февруарските бунтове в Силистра и Русчук.

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Последните изпитания

I

Бунтовете в Силистра и Русчук

Съзаклятия на емигрантите. — Съвещание в Одеса. — Груев и Бендерев при руския цар. — Агитация между военните. — Хероикомически заговор на Димитро Папазоглу. — Възвания на революционния комитет в Букурещ. — Майор Узунов при Хитрово. — Силистренски бунт. — Радко Димитриев в Силистра. — Мерки на Регентството. — Смушения в Шуменския гарнизон. — Потушаване на бунта и убийството на капитан Кръстева. — Бунт в Русчук. — Бой по улиците. — Капитан Вълков обсаден в казармата. — Ролята на опълчението. — Бягство на бунтовниците. — Залавяне на майор Панова и Кърджиева. — Тълпата против бунтовниците. — Арести в София. — Побой на Каравелова в Черната джамия. — Разстрелвания в Русчук. — Гняв и безсилие на руския цар. — Мемоара на Цанкова за окупация.

Съзаклетническата дейност на емигрантите, избягали през 1886 г. в Румъния, Русия и Турско е и до днес тъмна.* Много малко документи са оцелели от нея и те са твърде пристрастни; много малко спомени са достигнали до нашето време — и те са съвсем непълни; тия, които играеха ръководящата роля, мълчат, а дейците, които вече заговориха, не знаят всичко. От сведенията, които изглеждат достоверни, може да се очертаят само контурите на една глава, която бъдещият историк ще може да изпълни благодарение на мемоарите, които по-късно ще се появят.

Неуспехът на бунтовете в Сливен и Бургас не отчая членовете на революционния комитет в Букурещ; те се утешаваха с мисълта, че опитът е пропаднал само защото бил зле подготвен. Когато Енчевич, Паков и Бе-

лов се завърнаха от своята злочеста експедиция, Радко Димитриев им каза: «Това, което ни липсува, то е една добра организация. В бъдеще трябва да действуваме по-умно.»¹ Щом се намираше далеч от всяка опасност, Радко Димитриев бе голям оптимист. Чувствувайки между себе си и Регентството широките води на Дунава, той кроеше смели планове и държеше другарите си задъхани под пороя на своето красноречие. С къси и дребни жестове, но символизъмът на които бе многозначителен, той в няколко мигновения, едно по друго, хвърляше в България обширна мрежа на съзаклетници, дигаше безбройни пълчища, събаряше Регентството, избесваше «узурпаторите» и казваше на славянската идея: «Сега влез!» И неговите сподвижници зямаха, прелъстени и неми пред кинематографа на това необикновено въображение.

Комитетът държеше заседанията си в хотел «Симон», едновременно свърталище на хъшове. Тук попадаха от любопитство и привърженици на Регентството, дошли в Букурещ на разходка или по работа. Емигрантите не криеха пред тях своите намерения да запалят огъня по четирите краища на България. Тогава между хората на двете течения се захващаха оригинални спорове.

В хотел «Симон» отиде еднаж командирът на Дунавския полк капитан Вълков, горещ националист.

В хотела, разказва той, заварих Радко Димитриева, Енчевича, Тома Кърджиева, Златарски и др. Радко Димитриев почна да ме убеждава да се присъединя към тях. «Русите, каза той, и без това ще ни окупират, поне да няма отмъщения.» Аз му възразих:

— Русия ни е освободила, но за нас, а не за нея. Тя ни е дала оръжията, за да браним отечеството си. Аз помня речта на Скобелева в Сливен: той ни каза да бъдем преди всичко български патриоти.

Тогава се намеси Тома Кърджиев:

— Народът иска русите.

— Ако народът — казах аз — иска да предаде независимостта си, ние ще изколим този народ.

Радкото тогава обвърна разговора на приятелски начала:

— Да речем, че има революция и аз ти надна в ръпете, ще ме издадеш ли?

— Ще те спася, отговорих аз, но няма да помогна на делото ви.

На излизане аз им казах:

— Съжалявам, че тук, гдего преди десет години е имало комитет за свободата на България, сега работите за нейното поробване.

Те протестираха, че са прави и че ще успеят.

Груев, Бендерев и въобще офицерите, които бяха арестувани и чакаха дълго в затвора разрешението на своята участ, нямаха обаче нищо от самонадеяността на Радко Димитриева. Когато на края на октомври те напуснаха България, душата им гореше от жажда за отмъщение, но надежди за победа нямаха.

Те се качиха от Свищов в един параход от компанията на Гагарина и тръгнаха за Русия. В Гюргево към тях се пригъдниха Радко Димитриев и Кавалов. В Галац руският консул Романенко им даде паспорти, с които те стигнаха в Одеса. Тук губернаторът ги настани в «Славянский питомник», грамаден пансион, обрънат за случая в един вид казарма.

Емигрантите бидоха посрещнати от руското общество отначало със съчувствие: в тяхна полза се устрои благотворителен концерт, събираха се пожертвования, въобще прегърна ги топло голямото милосърдие на руската душа. Но не за такъв прием бяха мечтали офицерите съзаклетници. Те идеха като герои на руската политика, а намириха прибежище като жертви. Принуждението да живеят в пансион, на казан, им тежеше най-много. Към това неудоволствие се прибавиха някои дразнения от страна на руси, с които емигрантите не заживяха добре. При избирането на настоятелство за Славянското общество, в което емигрантите се бяха записали членове, те извършиха с бюлетините по подражание на практиката в България някои манипулации, които много наостриха лековерните руси спрямо изкуството на «братушките». Въобще симпатиите на града бърже намаляваха и емигрантите се влачеха по «Дерибасовская», «Ришельовская» и «Николаевская» с печални размисления върху славянската солидарност.

Надеждата им бе сега в мисията, с която Груев и Бендерев бидоха изпратени в Петербург. Двамата деле-

¹ Според едно конфиденциално писмо на кореспондента на Navas в Букурещ, съобщено на Начовича от агенцията.

гати се върнаха в първите числа на декември. Те разправиха, че се представили на руския цар. Той им казал: «Тише едешъ, дальше будешъ.» Да пригответ по-рано войската и народа и сетне да мислят за преврат. Но големи обещания двамата пратеници не донесоха.¹

Между туй стана демонстрацията в Свищов. На 7 декември една тълпа, водена от Н. Константинова, Анева и Бръчкова обиколи телеграфа и до вечерта биде разпръсната. Сама по себе си случката бе незначителна: безпокоителното в нея бе, че дружинният командир капитан Мандаджиев бе показал голяма снизходителност към манифестантите и че командирът на Търновския полк Белинов², комуто бе заповядано да изпрати две роти в Свищов, отказа под разни предлози да се подчини и накрай даде оставката си.

В Русия, гдето новините отиваха много преувеличени, свищовската случка произведе силно впечатление. Вестниците писаха, че това е началото на революцията. Под натиска на общественото мнение, което чакаше вече немедлени действия, емигрантите трябваше вече да потеглят към българската граница. На 18 декември им се издадоха руски паспорти с фалшиви имена (между номерите 7500 и 7600), снабдиха ги с пари и ги таласнаха към княжеството.

В Одеса се определи общият план за въстанието и офицерите си разделиха помежду си ролите. Вазов, Тянков, майор Стоянов, Дуков, Ножаров избраха за свой театър на действие Южна България; тяхната генерална квартира трябваше да бъде Одрин. Груев, Бендерев, Радко Димитриев, Паков, Енчевич, Златарски, Дерманчев взимаха ръководството на революционния комитет в Букурещ.

Преди да тръгнат за Цариград, разказва Ножаров, направих една обиколка по Дунава, за да съобща на приятелите ни по пристанищата, че моментът на революцията е близък. Княз Гагарин ни даде за своите параходи безплатни билети и храна. С мене пътуваха Т. Қърджиев, капитан Ат. Иванов и Христо Иванов. Революционният комитет бе успял да влезе в сношение с много видни лица в Северна България: в Силистра с дружинния командир

Кръстева; в Свищов с Мандаджиева; в Търново с Белинова; в Лом с Христаки хаджи Николова; в Рахово с Филип Симидова. С гарнизоните във Видин, Русчук и Шумен съществуваха вече стари връзки. Формена организация обаче нямаше; не забелязах и голяма готовност за борба.

Войнственото настроение емигрантите мислеха да го създадат сега с пропаганда и там, гдето бе нужно — със заплашвания.

Още в началото на януари революционният комитет в Букурещ почна да наводнява България с хвърчащи листове, хектографирани на тънка хартия, в които народа се канеше да въстане под страх на жестоко отмъщение в деня на победата. Едно възвание бе отправено до членовете на В. н. събрание да свалят регентите или поне да се откажат от своя мандат. «Не направите ли това — казваше възванието, — бъдете уверени, че ще дойде ден, когато и те, и вие с главите си ще отговаряте за мръсните си дела.» Успоредно с тези публични позиви (писани на страшно безграмотен език) водителите на комитета отправяха тайни писма до своите другари, останали във войската, за да ги привлекат към съзаклението. Тия писма съдържаха понякога съображения от народно естество; но най-често те бяха изпълнени с една низка философия на егоизма.

В едно писмо, което Дуков отправяше от Цариград на капитан Тошева в Сливен, разправяше му какво казали «от най-високото място» на депутацията, която отишла в Петербург от името на емигрантите. Русите препоръчвали на България сама да възприеме техните искания, ако искала да запази старата си свобода. «Ако дойде работата до окупация, казвали те, ние ще съумеем да укрепим фактично влиянието си (а ла Босна). Ако пък стане чрез война, ние ще завоюваме България като Полша.» Това бе патриотическият куплет в серията на доказателствата. Ето сега един вик, насочен да събуди инстинкта на самосъхранението.

На вас, офицерите, пишеше Дуков, които сте сега на служба, остава да се съгласите и свалите това Регентство, с което ще спасите България от окончателното ѝ пропадане, също и своето бъдеще; инак България ще пропадне, а вие ще скитате навеки в чужбина и занимавате с бахчеванджилък и пр., за да изкарвате дневната си прехрана. Не е още късно, помислете и побързайте; вашото и без вашата помощ ще се свърши, после да се не вайкате.

¹ Според едно писмо, пратено до Китанчева от Одеса и съобщено Стамболову.

² Белинов взе полка в Търново на 28 октомври.

министре, и ви молим колкото е възможно по-скоро почнете това ваше свято дело, аз ще им кажа и благодаря с тези думи:

Братя, аз днес с вашето съгласие, с вашата помощ отгървам Северна и Южна България от безисходния път и ви благодаря от сърце и душа за честа която ми правите.

В същата минута ще направя да дойдат регентите и министрите и ще ги покая да си дадат оставките. За което обичам да верувам, че ще ги дадат. Но, ако бы някои от тях ме попита за мотивите, аз ще му отговоря за доброто на милото ни отечество, за това моля побързайте да ги напишете, понеже имам много работа. . . От тамо ще зема моите приятели офицери, ще отидем на митрополията, гдето са събрани нашите старци владци, ще им цалуием десницата и те ще ни прегърнат. Тогива аз ще поискам прошка за миналото и благословия за бъдещето. Ще има кажа сичко, което мислим ны офицерите да направим. Как, те ще се зарадват и с сълзи на очи ще ны благословят.

След като описваше безкръвната драма на преврата, в която щяха да се леят само струите на красноречието, Папазоглу склоняваше да даде на Николаева и една скица за бъдещето управление. Той продължаваше:

Тогива аз ще помоля отца Климента да състави ново министерство, от което да бъде угодно народу, което да знай да чете български и руски, не само английски и немски.

Ще помоля Дяда Климента да бъде той министър на Вътрешните дела с условие, да назначи окружни и околийски началници честни, да даде свободата на градове и села да си изберат кметовете (понеже днешните са избрани насилствено в които има сопаджий); да се даде на народа истинска свобода да си избере депутати. (Не като настоящите, повечето са избрани насилствено), ще моля Дяда Климента да се не води по Конституцията, понеже тя е мъртва днес, тя ще бъде поправена, но да се води от евангелието.

А на министъра на просвещението ще кажа да заповяда на учители и на ученици, да се не месят в народните работи, ако не послушат, тогива да им се определи наказание от Кнютос. Именно аз Николаев какво ще направя. Ще вдигна военното положение, Ще дам амнистия на сички затворени и бегачи.

Ще повикам сичките бегачи офицери и ще им дам службите които са имали, именно старите си приятели, Филова ще назнача за Шумеи, а Шиварова ще назнача Русчук и ще си подновя старото си приятелство.

Ще направа каквото да се не говори за миналото нищо, на сопаджийте ще упростя вехтото, но ако направят тъкова нещо от но-

во ще бъдат строго наказаны тъй и онези, които поискат да отмятват.

Ще направа, жандармите да бъдат от честни хора, тъй също и комиссарите.

Ще направа, вестниците сички да са свободни, но да не нападат личности, именно особата на Руския Царь, ако не послушат, ще ги спра. Ще повикам Захария Стоянов и Петкова ще им кажа да тръгнат в правия път, ако не ме послушат, ще ги ентернаирам в Ирландия, да могат да се научат нещо от Парнела. Ще искам прошка от Царя, в същото време ще го помоля да испрати конзолите си, аз, за Княз нема да мисля, нека му мисли Цар покровитель, той има правото да мисли от мене повече и повече.

Колкото за наз офицерите или был той Мингрелский или бы Оденбургский все равно, ако ны обича, ще го обичаме и ны.

Но, аз обичам да верувам че, той ще ны обича, понеже той ще знай че, ны офицерите направихме добро полжение на страната, ако не бяхме ны Бог знай какво можеше да стане. Боже мой: каква радост усещам в сърцето си като давам свободата на Отечеството си. Свободата, която е желана от вас Боже мой, и от Руския Цар и от Българския народ.

Тази весела кореспонденция имá меланхолическа развязка. На 23 януари пристигна в София госпожа Папазоглу, изпратена от мъжа си да продължи устно преговорите с Николаева и Попова. Почтената дама стоя три дни в столицата и направи няколко посещения; по-тънка от своя велеречив съпруг, тя усети, че е попаднала в примка, и прекрати внезапно мисията си, като замина обратно една сутрин призори, без да се обади никому. Полицията обаче я залови в Ихтиман и я върна в София. Тук почна едно строго разследване, ръководено от градоначалника Васмаджиев. В дознанието, подписано от г-жа Папазоглу, тя призна, че била изпратена да подкупа военния министър, за когото били определени 4000 лири турски. Отначало тя казваше, че парите щели да се вземат от руското посолство; после заяви, че това не ѝ било известно. Правителството даде на тоя заговор единствената санкция, която той заслужаваше: обнародва писмата на Папазоглу. При прочитането им един широк и незлоблив смях залюля цялата страна.

Между туй букурещкият комитет продължаваше под върховното ръководство на руския пълномощен министър Хитрово и със средствата на Азиатския департамент своите революционни приготовления. Всяка седмица той

издаваше нови възвания, пълни с патос и декламация. Едно от тях даваше характеристиката на действителните и мними ръководители на България: Начович бил «виенски фалит»; Д. Ризов — турски шпионин и сръбски агент; З. Стоянов предал Бенковски; Стамболов искал да се обогати от покупката на Русе — Варненската линия; регенти и министри разделили помежду си парите, гласувани уж за имотите на княз Александра. Както всичките други възвания, и то канаше народа и войската «да изловят членовете на сопаджийското правителство и да ги предадат на най-жестока смърт». Последният възглас бе «Смърт на регентите!»

Най-голямо бе ожесточението против Стамболова, който олицетворяваше в тоя момент върховния отпор на България. Към него комитетът отправи едно специално писмо, в което го плашеше с най-страшни мъчения, ако доброволно не се оттегли от властта. Стамболов четеше тия документи с искрено състрадание към безумието, което бе ги вдъхновило. В дневника си той пишеше:

Те са писани от хора халосани и замаяни, които не са в състояние да си дадат отчет нито где ги боли, нито какво им се иска. Катковщината е имала върху им голямо влияние, защото езикът им е подражание на тоя на «М. ведомости». Бедни и злочести български деца, само чувство от безпределна жалост усещам към вас. Защото вие сте вече загубени за вашата майка и сте станали оръдие на нейния убийца.

Терористичната агитация на комитета даде първия свой плод в Букурещ. На 19 февруари един емигрант от Кюстендил, Антон Стоянов, приятел на Т. Кърджиева и на Теню Начева, нападна на улицата канцлера на агентството Владигерова. Покушението не бе обаче сериозно. Начович телеграфира на Владигерова: «Поздравлявам ви с избавлението и ви подарявам един револвер.» Владигеров нема вече случай да последва юнашкия съвет на Начовича, тъй като румънската полиция тури под строг надзор съмнителните лица между емигрантите, които впрочем се отказаха временно от нови подвизи в Букурещ.

Комитетът мечтаеше сега за големия удар в самата България. Той не държеше своите намерения в тайна. По всичките градове на княжеството, гдето имаше познати и приятели, Бендерев тръбеше с писма за революцията на грядущите дни. На капитан Мечконева във

Видин той съобщаваше (22 януари): «Скоро в България ще настанат кървави времена. . . Чакаме резултатите от Цариградската конференция и ако тя не прогони узурпаторите, то ще може да играе нашата дипломация куршумът.» На 23 януари той предупреждаваше Петко Мончева: «Скоро ще настъпят велики събития и може би ще се пролеят потоци невинна българска кръв.» Подир няколко дена той пишеше на капитан Кънчева във Видин: «Скоро по цяла България ще се разиграе страшна кървава драма.» Обладан сякаш от някаква треска, Бендерев търсеше със свещ хора, на които да разкрие плановете, които се блъскаха в главата му и го зашеметяваха. Най-сетне той намери за нужно да даде и на самото правителство една идея за своите предстоящи начинания. На 1 февруари Чернев телеграфира на Начовича:

Бендерев при една среща на улицата с Тодоров ни каза, че разполагали вече с половината войска и че в петнайсет дена щели да станат важни произшествия.

И без тия предупреждения Регентството знаеше, че се приготвяла срещу него един последен опит за обща революция. То не се боеше много, че тя ще може да успее окончателно, защото повечето гарнизони в страната, особено ония в Южна България, бяха в здрави ръце; но опасността бе да не би междуособната война, ако се продължи известно време, да докара намесата на Русия: в такъв случай княжеството можеше да погине. При всички тези трепет, който минаваше над главите им и се докосваше до България, регенти и министри стоеха обаче бодро на своя пост. Стамболов пишеше на Мантова:

Нашето днес положение е такова, че вие сме турили всички подръка, само да спасим съществуването на България. Да служим днес значи да изпълним най-големия си дълг към отечеството. Ние, че така също и ти, сме отишли доста надалеч, за да можем да се обръщаме и да гледаме отзаде си. За нас остава само един изход: да победиме и извадиме България от днешната криза. Направиме ли това, всеки ще ни хвали, даже благославя. Допустиме ли на мятежниците да възтържествуват, всички ще ни хулят и кълнат, а ние ще се кандилкаме по сухите върби. Прочее кураж и напред, без да гледаме, че страдат нашите частни интереси. Когато напуснем ние властта, а това ще стане, като дойде нов княз в България, тогава ще се избавиш и ти от управлението, а дотогаз всякой на поста си, за да пази отечеството от неприятелите.

В това писмо до Мантова имаше и един *post scriptum*, който характеризира добре начинаещото озлобление, предизвикано у Стамболова от непрестанните усилия на емигрантите да терзаят България.

Защо е така полудял Станчев? — питаше той. — Каква е тая негова дива политика? Повикай го и му кажи, че го съветвам прягелски да не рита против ръжена; защото ще си утрепи крака, Той баре добре знае как ние постъпваме с противниците си.

Т. Х. Станчев, автор на многобройни трагедии от рода на «Крал Милан без уши» и редактор на в. *Славянин*, бе почнал напоследък да преминава от крайния национализъм към едно едва прикрито русофилство. Тоя обрат се дължеше на честите му сношения с драгоманина на руското консулство Якобсона, както и на особената атмосфера, която се бе създавала в Русчук, откато З. Стоянов се пресели в София да списва *Свобода*.

През месец декември в Русчук се образува таен комитет, който бе във връзка със Свищов, Шумен, Букурещ и пр. Начело на комитета бяха братя Симеон и Павел Златеви, Александър Цветков, Пенчо Черковски и Георги Геров. Това бяха търговци, влиятелни на пиацата, но неспособни да вдигнат бунтове. Тяхната надежда бе, че ще могат да привлекат на своя страна офицерите от гарнизона.

Надеждата им не бе безосновна. В духа на някои военни бе останал, още от времето, когато Каулбарс чакаше да бъде прогласен за диктатор, един квас от бунтовничество, който при първия благоприятен случай можеше пак да закипи. Филов и Блъсков, макар уволнени, поддържаха връзките си с офицерите и се стараеха да раздухват у тях страха от руското отмъщение. И двамата те бяха лишени от инициатива, но бяха готови да се присъединят към движението, ако някой се намери да го поведе. Тази решающа роля се падна на командира на пионерната дружина майор А. Узунов,* преведен недавно от Видин.

Узунов не симпатизираше на емигрантите и считаше преврата на 9 август за предателско дело; но откато Каравелов бе излязъл от Регентството, той бе недоволен и от правителствените. Той бе от ония хора, които имат естествена нужда да се намират винаги под чуждо влияние. Една частна преписка с майор Никифорова го дър-

жеше възбуден под впечатлението на перипетиите, през които минаваше кръжокът на Каравелова в София. А барометърът на Каравеловото настроение показваше в последно време едно болезнено нетърпение да види Регентството сгромолясано.

Към края на януари през Русчук мина Олимпий Панов*, когото правителството екстернира в Румъния. Той идеше от Ловеч, гдето бе го интернирал Радославов, и говореше с голямо негодуване за оскърбленията, на които бил подвъргнат. През малкото време, което прекара в Русчук, той се оплаквѣ много на майор Узунова, разпали неговия кастов сантиментализъм на офицер и го надържа с голяма омраза към Регентството.

Узунов обаче още се колебаеше дали да влезе в съзаклатието. Мисълта, че ще трябва да се сдружава с хора като Радко Димитриева, му бе крайно неприятна и го спъваше. Арестуването на Блъскова бе, което — според някои източници — победило последните му колебания. Блъсков биде арестуван при много загадъчни обстоятелства. Той ходил заедно с Н. Шивачева — един бълбрица, който минаваше за съзаклетник — на гости у Т. Тодорова. Това било през нощта. Полицията подозряла, че това съвещание трябва да е станало във връзка с някакъв заговор, и обиколила къщата. На излизане Шивачев и Блъсков били уловени и закарани в участъка. Блъсков разказва, че бил затворен в едно подземие, гдето чувал страшни викове и стенания. Той бе освободен още заранта, но главата му остана пълна с ужасящи видения. Когато срещнал Узунова, той му описал мъченията, на които бил свидетел. Тогава Узунов казал: «Трябва да рискуваме главите си, но да освободим България от тези узурпатори.»

Кога Узунов е влязъл формално в заговора, е неизвестно. Знае се, че той на няколко пъти ходи в Букурещ и се срещѣ с Хитрово. Поет, авантюрист и разсипник, Хитрово се намираще в съзаклатническата атмосфера, както в благословена стихия: с един и същ ключ историята сега се отваряше за неговото въображение и хазната — за неговите ръце. Той бе щедър спрямо емигрантите — окупационният фонд бе на негово разположение и той го харчеше безотчетно, — до ги ругаше безцеремонно, когато забележеше у тях колебливост, защото сам той имаше много силен темперамент на авантю-

рист. На някои офицери, които се питаха с недоумение дали не вършат едно противонародно дело, като решават да дигат революция в отечеството си, той каза еднакво: «Вие мислите може би да оидете в Русия, за да почитвате. А знаете ли, че с една телеграма аз ще ви затворя границата, че с една нота ще ви хвърля отгук преку Дунава?» С Узунова, който се бе прочул със защитата на Видян като храбър офицер, Хитрово се споразумя лесно: за пръв път руският дипломат виждаше един офицер, който му донасяше нещо друго освен фрази — и не му искаше пари. Подробности на своя план Узунов определи с Олимпий Нанова, единствения от емигрантите, когото той считаше за патриот.

Пожожденията на Узунова не останаха безизвестни на Регентството; букурещкият градоначалник княз Мурузи съобщаваше на Мантова всичките сведения, които полицията му донасяше върху движенията на българските емигранти. Но една пребръзана строгост можеше да бъде опасна. Уволнението на Узунова щеше обаче да произведе във войската неприятна сензация, която можеше да даде за размерите на заговора преувеличено понятие; затова правителството се задоволи да му отнеме пионерите, като го назначи началник на бригадата, длъжност, съпроводена с по-слаба фактическа власт. Узунов бе получил назначението си, но не бе още предал, когато капитан Кръстев побърза да обяви бунта в Силистра и принуди русчешките съзаклетници да почнат движението без време.

Още в началото на януари силистренският воински началник капитан Тепавски бе съобщил в София, че Кръстев отивал на срещния бряг на Дунава, в Калараш, за да се вижда с пратениците на революционния комитет; военният министър обаче не вярваше на сериозността на тия донесения и не взе никакви мерки. Между туй в самата Силистра мълвата за предстоящия бунт растеше всекидневно, макар и още смътно. Най-сетне се развълнува и самото правителство. На 2 февруари Радославов телеграфира на Мантова:

Има частни сведения от Силистра, че някои злонамерени личности се каняат да нападнат управлението и че тамошната администрация не вземала срещу заканаията никакви мерки.

Предвид на това командировайте незабавно някое вярно лице от Русе или же от Тутракия за Силистра, което освен дето да мо-

же да изпита верността на служовете, но в случай на нужда да може да вземе и управлението на окръга, додето се изпрати други от София.

Мантов препоръча тутраканския околийски началник Н. Обретенова, който замина веднага и пое управлението на Силистренския окръг. Обретенов влезе скоро в директите на заговора. На 15 февруари заранта той залови един рибарин, на име хаджи Мехмед, който служеше за куриер между Калараш и Силистра, и намери у него писма от Бендерова до Кръстева и до някой си Гено Чолаков. От тия писма се виждаше, че Кръстев се бил колебавал до самото начало на февруари и че едва преди няколко дена той бе обещал своето съдействие; от тях личеше също, че въстанието бе определено да стане на 10 март.

На часа единнадесет сутринта се получи в София телеграмата, с която Обретенов даваше тия сведения. Тя произведе голямо безпокойство. В резолюцията, сложена от Радославова върху нея, се четеше: «Работата в Силистра е най-сериозна.» Същия ден на Мантова се даде заповед да изпрати в Силистра русенския околийски началник заедно с 25 стражари. С тоя малък отряд замина и управляващият делата на русенската бригада капитан Драндаревски.

Залавянето на писмата не остана тайна в Силистра. Не се минаха два часа, и самият Кръстев отиде при управителя и му ги поиска; Обретенов отказа да му ги предаде, като заяви, че те били отправени до един търговец. Съмнението остана обаче у Кръстева. То се усили още повече, когато той узна, че петима от неговите съучастници били тоя ден интернирани в Куртбунар. До вечерта той получи една телеграма от военния министър да замине немедленно за София. Това значеше, че заговорът е вече открит. Той се видя изгубен и реши да обяви бунта.

Вечерта (15 срещу 16 февруари) той свика у дома си офицерите и подофицерите от дружината си, за да им обяви намерението си. Някои от тях се изказаха одобрително, други мълчаха, но никой не протестира. На другия ден (на часа 10^{1/2}) Кръстев прати няколко отделения войници да завземат телеграфната станция и да арестуват Обретенова и Тепавски. Тепавски бе болен и не можеше да се дигне от леглото; Обретенов се скри. Кръ-

стев остана тъй абсолютен господар в Силистра. Тоѝ телеграфира на комитета в Букурещ за щастливото събитие; сетне съчини една депеша от името на населението до руския цар, но гражданите отказаха да я подпишат. Тогава той я изпрати от свое име. До вечерта пристигнаха от Калараш Радко Димитриев, Кавалов, Диков и Кишелски, с които той образува, нещо като временно правителство. Техният план бе, като съберат запасните от Силистренския окръг, да тръгнат за Шумен, който град бе определен за център на революцията.

Българското правителство се научи за бунта в Силистра чрез Букурещ. Нито за един миг то не изгуби кладнокръвиеето си. Мерките, които взеха от София, бяха удивителни по своята точност и с бързината си. Щом получи новината, регентите и министрите се събраха в телеграфната станция и оттам вече не мръднаха. Най-напред те викаха Русчук. На станцията се явиха Мантов и капитан Вълков. На въпроса, дали няма да има опасност за Русчук, ако там се вдигне войска, за да се изпрати в Силистра, те се обадиха: «Дигнете цялата войска. Ние отговаряме за положението.» Тогава Николаев заповяда да се образува от пионерите и войниците от Дунавския полк една сводна дружина, която да се изпрати начело с капитан Попова I и капитан Узунова.¹ Тая дружина трябваше да настигне Драндаревски, който бе вече предупреден, и да се постави под неговата команда. Инструкциите на правителството бяха извънредно строги. На капитан Вълкова Николаев телеграфира:

Съобщете на капитаните Попова и Драндаревски, че ако в Силистра има съпротивление, да действуват най-решително и да наказват безпощадно размирниците. Патрони да се дадат на войник по 200.

За усмирението на силистренския бунт правителството бе решило да вдигне войска от няколко места, така щото никой гарнизон да не бъде много отслабен.

Във Варна се дадоха разпоредби една дружина да тръгне веднага под командата на капитан Паничерски с трен и да слезе в Шейтанджик. Тук тя трябваше да се съедини с един взвод кавалерия и един взвод артилерия, които трябваше да пристигнат едновременно от Шумен.

¹ Брат на майор А. Узунова и националист.

Шуменският гарнизон продължаваше да бъде съмнителен. Управляващият делата на бригадата капитан Вълко Велчев, който се считаше недостатъчно възнаграден за заслугите му по контрапреврата в Пловдив, ропташе против Регентството и бе дал повод да го подозират даже, че е в сношение с емигрантите. Когато Николаев му съобщи заповедта за изпращане двата взвода в Силистра, той действително почна да се държи двусмислено. Без да откаже явно да се подчини, той изказа мнение, че от Шумен не трябвало да се дига нито един войник, защото офицерите били несигурни и ако им съобщи произшествието в Силистра, щели да помислят, че е избухнала голямата революция, приготвявана от комитетите в Цариград и Букурещ. «Волка бояться в лес не ходит», отговори Николаев и повтори заповедта си: «Мятежът трябва бърже да се потуши, за да не даваме повод на русите да пишат ноти.» После пак попита¹:

— Офицерите от гарнизона Ви верни и предани ли са?

— На България са верни. Всичко ще направим, както Ви заповядахте.

Николаев поиска по-определено мнение:

— За България знам, но към днешното правителство как са?

Тогава Велчев заяви:

— Ще ви кажа откровенно, че за всичките не мога да кажа да.

— Има ли болшинство за правителството?

— Болшинството гледа, гдето натегне.

В тоя разговор Велчев бе изненадан от Николаев и не бе имал време да приготви отговорите си. След няколко часа той пак се яви в станцията и заяви на правителството, че не може да даде никаква помощ от своя гарнизон.

Тукашните артилериисти, телеграфираше той, не само се показват неохотни да проведат подкрепления против Силистра, но изказват желание да отидат на помощ на въстаниците, като вярват, че въстанието не ще стане само в Силистра, а и другаде. Много от тукашните ротни и кавалеристи ще ги поддържат. При това положение на работите мисля, че ще бъде добре да ми съобщите, че уж въстанието е потушено и че няма нужда от подкрепление.

¹ Разговорът е възпроизведен буквално според телеграмите, които се намират в архивата на Военното министерство.

Николаев се съгласи на предлаганата военна хитрост: той прати телеграма, че бунтът е потушен и че трябва да се изпрати кавалерия, за да преследва бягащите размирици. Ротмистър Радулов биде определен да замине с един полускадрон. Той потегли същия ден.

Между туй капитан Кръстев организираше ревностно своята революционна власт: той обяви военно положение и назначи Тенева окръжен управител, Лучева околийски началник и някого си Христо Тодоров от Севлиево градоначалник. На 17-и, Кръстев, Радко Димитриев и Кавалов отидоха при Тепавски и му поискаха призивните списъци и ключовете на склада; те бързаха да свикат запаса и да го вържат, додето пристигне войската, пратена от Регентството. Писарят на Тепавски бе обаче скрил списъците и ключа и след това бе изчезнал. Тогава Кръстев вика цигани, които счупиха вратата на склада, а за свикването на запасните прати по селата конни стражари, които ги събираха по посочванията на иметовете.

На 17-и вечерта при Тепавски дойдоха тайно писарят му Христо Малков, кметът Коджабашев и бившият фелдфебел Иенибакалов. Те го попитаха какво да се каже на долните чинове, у които се забелязваше голямо недоволство. «Обяснете им, посъветва Тепавски, че делото е предателско и че офицерите им искат да докарат чужда окупация.» През нощта Иенибакалов тръгна да агитира в дружината и забеляза, че тя върви подир началството си по един остатък от послушност, но че при първия позив на законната власт тя ще сложи оръжието. Унтерофицерите чакаха само да се яви някой човек, който да ги поведе. На утрото (18 февруари) те застанаха на легте врати на Силистра и причакваха запасните, за да ги предупредят, че офицерите станали изменници. Мнозина от селяните се върнаха след тия думи обратно; други влизаха в града, но обещавайки, че няма да вървят срещу народа. На 18-и в Силистра се бяха събрали всичко 500—600 запасни, повечето от Куртбунар и Ак-Кадънлар.

На 18-и подиробед цялата дружина заедно с мобилизираните запасни излязоха във от Силистра и заеха позициите при Татарница и Калипетрово, за да посрещнат отрядите, за които се бе чуло, че идат от Русчук и Варна. Драждаревски и Паничерски не закъсняха да

пристигнат. Едно кавалерийско отделение, изпратено от Паничерски, се вести чак пред Калипетрово, но като видя селото, заето от мятежниците, отдръпна се назад.

Денят се измина без никаква тревога; градът изглеждаше мъртъв със своите дустни улици и със затворената си чаршия; във двете войски се наблюдаваха. Тепавски успя между туй да предупреди Паничерски, че Силистра е изпразнена и че дружината на Кръстев е подготвена да не стреля.¹ През нощта наистина запасните почнаха да се измъкват мълком от позициите и да се губят. Ротните командири, като забелязаха това бягство, смутиха се и тръгнаха вкупом да дирят капитан Кръстева, който бе отишъл да спи. Тогава фелдфебелът Георги Константиновски събира унтерофицерите и ги повежда към града.

Константиновски бе полумолдованин, полугагаузин, тип на стар войник, храбър и хитър. Той бе служил дълго в руската войска, участвувал бе във войната и след отзоваването на руските офицери бе останал в България. Той бе от ония груби, но честни натура, у които чувството на дълга се слива с инстинкта на живота. Чужденец и неук, той бе видял в бунта само покушението срещу реда и заставахе сега по вътрешна нужда на страната на закона.

На часа дава през нощта, разказва Тепавски, чух глъчка и войнички стъпки пред прозорците ми; помислих, че мятежниците идат да ме застрелят, след като са открили моите съобщения до настъпващите отряди. Между туй някой опъна силно вратата и в стаята ми се втурна заедно с вятъра отвън фелдфебелът Константиновски, придружен от Иенибакалова и Коджабашева. Константиновски, един едър черен човек с рошава брада и със сипавичево лице, почна да ми обяснява, че е подготвил войската за един контрапреврат, но аз нищо не можах да разбера от думите му. Той приказваше на един своеобразен език, смес от влашки, руски, български и турски. Виждах само, че е пиан, защото краката му се клатушкаха и от устата му излизаше остър дъх на ракия. Най-сетне можах да разбера, че той, след като се върнал от позицията заедно с повечето долни чинове, събрал запасните, които бяха избягали, завзел казармите и входовете на града. Той ми предлагаше сега да поема командата върху тях. Аз бих болен и казах, че не мога да се вдигна от

¹ Същото известие Тепавски прати и на Драждаревски, но по пътя куриерът биде заловен и едва можа да скъса писмото.

леглото си; но той настояваше непременно да се покажа на войниците, като ми заявяваше, че ще ме дигнат на носилка. Аз станах и подкрепяя от Коджабашева и Иенибакалова, облякох униформата си. Преди да тръгнем, Константиновски поиска една чаша вино, Сетне се упътихме към телеграфната станция. Тук достигна скоро и окръжният управител Обретенов, който бе арестуван на 17-и, когато аз пратих да освободят.

Щом пристигна в станцията, Тепавски арестува всичките телеграфисти и остави на апарата само едно доверено лице. Той поиска да говори със София, никой не се обади; повика Русчук, и оттам никой не отговаряше; от Калараш същата безвестност: телеграфът бе скъсан отвсякъде. Между туй вече се бе зазорило. Кръстев и офицерите му, събрани в лозята, държаха военен съвет. След като по-голямата част от войската се бе разбягала, те изгубиха всяка надежда: движението, на което разчитаха, тоя огън, който трябваше да пламне като по една дия, посеяна с барут, не блесна никъде; Шумен, върховният мираж, не даваше знак за живот; а войската на Регентството стягаше града като обръч. За мятежниците не оставаше друго, освен да избягат. В такава смисъл се произнесъл най-напред Радко Димитриев.¹ Съвещанието траеше още, когато обадиха на Кръстева, че Груев и Бендерев идели от Калараш: осем души турци теглеха нанстина между леда на Дунава една варка, от която Бендерев и Груев, без да подозират катастрофата, махаха радостно с кърпи и гърмяха с револвери.

За пристигането на варката биде съобщено и на Тепавски. Той прати Обретенова с едно отделение стражари да ги арестува; но щом Обретенов слезе на пристанището, ето че се зададе на кон капитан Кръстев, който водеше със себе си 6-та рота.² Кръстев не знаеше още нищо за промяната, извършена в града. Като видя отдалеко Обретенова свободен, той даде заповед да стрелят върху му; но Обретенов избяга и се скри в близките табакхани. Когато Кръстев дойде на пристанището, митническият началник Ив. Тодоров му разказа, че в града властта на Регентството е възстановена и че Тепавски е взел командата на войската. Тогава Кръстев

¹ Според рапорта на окръжния управител Н. Обретенова.

² Разстоянието от града до Дунава е един километър.

прати едно отделение да разстрелят Тепавски и подир малко сам той тръгна към Силистра с остатъка от ротата. Щом обаче доближи до калето, той видя, че то е заето от запасните. Тогава той закипя от безпомощност и от злоба и почна да ги ругае. «Подлеци, викаше им той, вие ни изменихте.» Отгоре на калето бе фелдфебелът Константиновски, когото Тепавски бе пратил да пази входа с една сборна рота. Безкнижният молдованин не можеше да разбере нищо от изобличителните думи на Кръстева, но по движенията му заключи, че той заплашва. Чу се страшна команда от пиянски глас: «Рота! Палба!» Един залп изгърмя и след миг Кръстев залетя на коня си и се повали; конят му хукна по полето, сам той се вдигна да бяга, направи няколко стъпки и падна на снега. Ротата, останала без началник, се разпиля като уплашено стадо. Това бе началото на една сбца паника. Лодката, която носеше двамата водители на революцията, се обърна назад; а офицерите от дружината полетяха към румънската граница, подгонени от запасните, които слязоха от калето, за да ги уловят. Не се мина половина час, войниците се предадоха и пратиха унтерофицерите си да искат милост. Кръстев, изоставен от всички, се влачи до брега и издъхна. Лекарите, които Тепавски прати да констатират смъртта му, го намериха прострян по корема, с ръце, забити в снега.

Тъкмо когато развязката бе вече свършена, се показа отрядите, пратени от Регентството. Те бяха вече предизвестени от Тепавски, че градът е в негови ръце. Най-напред достига ротмистър Радулов със своя полускадрон; после довтаса и пехотата. Драндаревски искаше да арестува и цялата дружина на Кръстева, която бе от неговия полк; но Тепавски му обясни, че тя не е виновна, и го склони да не върши никакви репресии.

В същия час, когато отрядите на Паничерски и Драндаревски влизаха в Силистра, в Русчук боят беше в своя най-голям разгар.

II

След преждевременното избухване на бунта в Силистра русчущките заговорници показаха в първия момент едно разтревожено лице, което още повече усили

съществуващите върху тях подозрения. Когато се получи заповедта за изпращането на подкрепление против Кръстева, Узунов, запитан за форма от Вълкова и Андreeва, показва много гузни колебания и най-сетне извика: «Заповедта е изпратена до вас. Защо идете при мене?» Неговата нервозност в тоя момент порази събеседниците му и ги настрои много мнително. На другия ден (17) капитан Зеленогоров поиска без видима нужда от началника на арсенала Владимиров снаряжи; и това също изглеждаше много странно. Похожденията на съмнителните офицери, тоя важен, тайнствен, напрегнат изглед, който те неволно взеха вече — неопитни съзаклетници, изпреварени от събитията, — съвещанията им, всичко даваше впечатлението, че драмата наближава. Има в навечерието на революциите някакво ускоряване на пулса на живота, едно усилване на темпа на движението по улиците, нещо трескаво, настръхнало, което личи дори по физиономията на къщата — сякаш някоя осезателна форма на предчувствието: опитното полицейско око на Мантова не можеше да не забележи тоя необикновен изглед на града.

На 18 срещу 19 февруари в телеграфната станция в Русчук бяха събрани Мантов, капитан Вълков, дружинен командир от Дунавския полк, капитан Андреев, наскоро назначен командир на пионерния полк, и капитан Илев. Те дълго говориха по апарата с правителството и с регентите, на които съобщиха своите подозрения. Капитан Вълков предложи за усмирението на гарнизона да се уволнят: поручик Корабарова¹ и подпоручик Кръстева²; да се преведат: капитан Попов П и подпоручиците Трамбешки, Панов и Трифунов. Военният министър каза, че е съгласен. Капитан Андреев поиска тогава да се преведе от неговия полк подпоручик Кожухарски. «Да се отчисли» — отговориха от София. По тоя начин се отстраняваха второстепенните лица; водители те обаче оставаха. Към полунощ капитан Паприков съобщи от името на военния министър, че Узунов и Филев ще бъдат повикани в София. Мерките, които се искаха от Русчук, правителството ги взе тая нощ и по отношение на другите гарнизони, върху които имаше съмнение.

¹ Брат на капитан Корабарова.

² Брат на санданският дружинен командир.

На Савова в Пловдив, на Петрова-Балкански в Стара Загора и на Тошева в Сливен Паприков телеграфира, щото всички «маломалски подозрени офицери»¹ да се сменят от длъжност и да се държат под надзор. Втора една заповед, дадена лично от Николаева до всичките гарнизони, казваше: «Бдете. Арестувайте подозрителните личности.»

Мантов, Вълков и Андреев стояха на телеграфата до часа един. Преди да се разотидат, те решиха да произведат парада на другия ден, 19 февруари, по много тържествен начин, за да се подигнат духовете. Тъкмо на часа един дотича обаче поручик Енчев и донася една телеграма до военния министър, с която майор Узунов искаше разрешение да не произвежда парад. След това всички напуснаха станцията.

На основание една мярка, взета от военния министър след бунтовете в Сливен и Бургас, полковите командири бяха длъжни да спят в казармата. Капитаните Андреев и Вълков отидоха в малката пионерна казарма, дето спеше и дежурният, капитан Дюлгерски, а Вълков се прибра в голямата казарма на Дунавския полк.

На часа 3 1/2 подир полунощ в стаята, гдето спяха Андреев, Илев и Дюлгерски, се спуснаха с револвери в ръце подпоручиците Кожухарски, Мирков, Трамбешки и Божински; те бяха придружени от 20 души войници, които насочиха щиковете си. Тримата офицери бидоха арестувани без съпротивление и закарани в карцера за долните чинове. След туй бунтовниците извадиха от казармата две роты: петата и телеграфната. На часа 5 1/2 дойде при арестуваните самият Филев и ги разпита какво мислят да правят. Андреев заяви: «Арестуван съм, нищо не мога да мисля.» Илев каза: «Да се търси споразумение.» Дюлгерски: «Излишно е да се пролива кръв.» Филев отговори, че ще говори с Узунова, който наистина пристигна след половин час. Узунов освободи Дюлгерски и Илева, а Андреева премести по негова молба в стаята на фелдфебела. Той каза, че революцията е обявена за спасението на България и че градът е в ръцете на революционерите. «Само Дунавският полк се държи още, заключи той, но скоро ще се сдаде.»

¹ Всичките тия разпореждания, както и рапортите на военачалниците от Русчук върху бунта се намират в Архива на Военното министерство, отгдето сме се ползували.

Дунавският полк бе разпределен, както следва: една дружина бе в Силистра (дружината на Кръстева); дружината на Вълкова бе в главната казарма; дружината на Шиварова — в малката казарма; две роти квартируваха в еврейската махала.

Тая нощ (18-и срещу 19-и) Вълков бе поискал да спят в главната казарма: капитаните Данев и Шиваров; поручиците Попов II и Тончев и подпоручик Анастасов. Дежурен по полка бе поручик Корабаров. На часа четири около казармата се чува гърмежи от разни страни. Офицерите, които спяха облечени, скочиха от леглата: едни излязоха въвн, други почнаха да будят войниците. Един всадник пролете през казармата и даде два изстрела с револвер; сетне залповете пак започнаха. Вълков разбра веднага, че бунтът е обявен.

Положението на Вълкова бе много критично. След като изпрати подкрепление срещу Силистра, в дружината му бяха останали почти само новобранци, които едвам се бяха научили да държат пушките. Самото му положение на обсаден, без храна и муниции, правеше борбата съвсем неравна. Пред тая голяма опасност обаче той не се смути и почна да командува тъй хладнокръвно, като че ли се намираще на учение. Преди всичко той заповяда да се затворят задните врата на казармата; сетне постави войници по прозорците и зае предната дървена сграда с цеп. Сам той застана при цепта. На задните врата капитан Данев бе построил също една полурота в цеп.

Един залп от предната цеп и от прозорците очисти Александровската площад. Тогава Вълков прати два патрула: един до малката казарма, за да предупреди дружината на Шиварова; друг до казармата в еврейската махала, дето се намираха двете роти. Първият патрул изпълни заповедта и донесе, че градината на малката казарма и кухните са заети от пионери, но че дружината се защитава и стреля. Патрулът до двете роти в еврейската махала, командуван от подпоручик Анастасова, биде пресрещнат от Трамбешки, който водеше едно отделение пионери. Двамата офицери размениха помежду си люти попържни, както в боевете на Илиядата. «Дръжте тоя разбойник!» — извика Трамбешки към войниците си. Анастасов отвърна: «Ти си разбойник и предател.» Последва един залп от пионерите, но никой

от патрула не биде ударен. Анастасов бе принуден да се върне в казармата и докладва на Вълкова за неуспеха на своята мисия.

Между туй почна да се съмва. Вълков видя, че е обиколен отвсякъде: всичките улици между главната казарма и града бяха заети от пионери. На часа седем бунтовниците предложиха на Вълкова споразумение, но той отказа да преговаря и продължи стрелбата. На високите прозорци на казармата и на стрехите той постави тогава гарнисти, като им заповяда да играят безспирно тревога: надеждата му бе, че при тоя зов народното опълчение ще се вдигне и ще му дойде на помощ. След това той свика офицерите на съвет и им предложи тоя план: да стоят до вечерта в казармата и щом се стъмни, да излязат въвн и да се оттеглят на Левенттабия, да чакат тук подкрепления от Търново и с общи сили да превземат сетне града. У някои от офицерите, които съчувстваха на Узунова, се появи колебание. Но Вълков стоеше пред тях с дигнат револвер и те не посмеяха да се противят.

Боят между туй ставаше сѐ по-мъчен. Новобранците, развълнувани, защото виждаха огъня за пръв път, стреляха безразборно и хабеха и малкото муниции, с които дружината разполагаше. А за положението в града Вълков не знаеше нищо. Едно музикантче, което той прати с писмо до Сапунова, се провря между редовете на пионерите и му донесе първите сведения: капитан Сапунов начело на опълчението нападнал пионерите, но бил принуден да отстъпи.

Сутринта след първите гърмежи в лабораторията на арсенала се събра една група от офицери националисти, които бяха спали у дома си, стражари, избягали в тъмното из ръцете на мятежниците, и граждани, принадлежащи на опълчението и на дружината «България за себе си». Тук бяха капитаните Владимиров и Сапунов, поручиците Петров, Вълнаров и Стайков, гражданите Юрданов и П. Матеев. Имаше и 15 лаборатористи, на които се даде оръжие. Поручик Вълнаров биде оставен да пази лабораторията, а всичките други тръгнаха към складовете, за които се бе чуло, че са разбити от мятежниците. Наистина, до силистренските врата, пред склада, стоеше една кола, на която неколцина пионери товареха патрони. Лаборатористите дадоха един залп: двама пионери паднаха, другите се сдадоха. Лаборато-

ристите ги обезоръжиха и дадоха пушките им на опълченците.

При складовете мятежниците бяха оставили шестима войници на караул. Сапунов ги взе със себе си, а защитата на складовете повери на 10 лаборатористи под командата на поручик Стайкова. Сега цялата група се упъти към площада при Крайненското училище. Тук опълченци се качиха да бият камбаните; един барабанчик почна да играе сбор. Сетне групата се раздели на три части: 10 стражари и няколко опълченци тръгнаха към позициите на пионерите; шестте войници от караула, петима опълченци, шест лаборатористи и няколко стражари се сбяха с поручик Петрова на площада, зад джамията; останалите заеха улиците, които водят към складовете и към източния край на града: те построиха барикади от батлаци и камъни и почнаха престрелка с пионерите.

Часът бе вече девет; но денят бе мъгълав и не се виждаше много ясно. Боят се водеше хлабаво, без ожесточение. Противниците не знаеха силите си и още се наблюдаваха. Защитниците на правителството, изненадани от бунта, бяха пръснати и се събираха с голяма мъка. Повечето членове на дружината «България за себе си» бяха се установили в къщата на Камбурова и чакаха един водител: на часа девет, като узнаха, че Сапунов атакува пионерите, те му съобщиха, че се поставят под негова команда.

Сапунов настъпи няколко пъти, но бе постоянно отблъскван: пионерите бяха по-многобройни и бяха заели по-добри позиции. Положението на националистите изглеждаше много неблагоприятно: трябваше да се чака помощ от другите гарнизони, но правителството бе ли предупредено за избухването на бунта? Телеграфната станция бе заета от мятежниците. Не оставаше освен едно средство за сношение със столицата: частният телеграф на линията Русе—Варна. Петър Матеев и Юрданов оставиха пушките си и се затекоха в железопътната станция, която намериха свободна; те пратиха в София чрез Варна първите известия за станалото.

В това време Сапунов, Владимиров и Петров се бяха оттеглили в лабораторията и държеха съвет. Те решиха да построят барикади и да задържат пионерите до вечерта, надявайки се, че дотогава ще успеят да стигнат

първите подкрепления. Едва-що бяха свършили съвещанието, пристигна музикантчето, пратено от Вълкова. То носеше едно писмо, в което Вълков казваше, че ще се държи, но канеше Сапунова да настъпи, за да може I дружина да излезе от казармата и да си пробие път с щикове.

Между туй донесоха на Сапунова, че 60 войници от Дунавския полк, които се намираха в казармата в еврейската махала, били увещавани да се предадат от подпоручик Трамбешки, който ги държал обсадени. Трамбешки уловил с хитрост фелдфебела, но войниците останали под командата на унтерофицерите, които отказвали да сложат оръжията. Тъй като в тоя момент край лабораторията минаваха двама турци на коне; Сапунов и Владимиров взеха конете, възседнаха ги и пуснаха в кариер към еврейската махала, без да вземат предвид, че ще срещнат Трамбешки с пионерите му. Когато стигнаха пред казармата, те махаха шапките си и извикаха: «Урра!» Дунавците, които ги познаха, им отгвориха със същия възторжен вик. Офицерите разправиха на войниците, че другарите им от полка са обкръжени и че трябва да се спасят. Войниците още веднаж извикаха урра и наскочиха в двора. Всичко това стана тъй бърже, с такова въодушевление, че Трамбешки, който бе наблизко, се спотаи. Шестдесетте дунавци нямаха патрони; Сапунов ги заведе в лабораторията, дето бяха донесени от складовете пушки и патрони. От нетърпение войниците отваряха ящниците с щикове; един ящик се запали, но те успяха да го угасят.

Часът бе вече два. Сапунов реши да направи с всичките си сили едно енергично нападение. Той раздели своята разнородна войска от войници, опълченци и стражари на три части, които трябваше да настъпят едновременно: поручик Петров — по улицата на Дрянозския хан; Владимиров — по Александровската улица, самият Сапунов — по улицата на Мировото съдилище.

Когато тия трима офицери се готвеха да настъпят, деморализацията почваше вече в редовете на мятежниците. Водителят на революцията, Узунов, бе човек възторжен и храбър, но болезнен и с мимолетни пориви. След въодушевлението на първите минути у него настъпи мъчително съмнение. Той се уплаши от своята отговорност, че е дигнал ръка срещу България. Мотивите,

които му се виждаха вчера повелителни, сега слабееха пред очите му. И унието му растеше, гнетейки сантименталната му душа. Около него нямаше кой да му вдъхне нова бодрост. Филов бе също като него с меко сърце и слаби нерви; Блъсков бе станал тоя ден невидим. От подчинените си млади офицери той можеше да очаква подчинение, но не и морална подкрепа.

До часа десет Узунов се бе надявал, че след малки опити на упорство всички части от гарнизона ще му се предадат. Но сега той видя, че противостоението ще бъде дълго, че той не ще има време да го сломи със сила, защото войските на Регентството нямаше да закъснеят, а надеждата му, че по другите гарнизони от Северна България ще последват примера му, бе сега угаснала тъй безпричинно, както вечерта бе го завладяла. Трябваше, значи, да се действа пред непокорните войски с увещания, за да се въдвори до вечерта едновластие на революцията. На часа десет Узунов прати до Вълкова един парламентър, който му занесе следното писмо:

Капитану Вълкову,

Молим ви като българин, не довеждайте делото, до което дойде, не е желателно да се избием и въобще много няма да спечелите. Съобщавам ви, че капитан Драндаревски с част от отряда е пленен от дружината, която отиде от Варна и е предаден на Силистренския гарнизон. В Свищов, Горна Оряховица, Дряново, Трявна, Враца, Орхание и Рахово има сериозно въстание. Помислете и елате да се сговорим, гдето е Илев и Андреев.

Майор Узунов

Узунов даваше тия лъжливи сведения, за да уплаши противника. Вълков обаче пак отказа да преговаря, като заяви, че може да влиза в сношение само с капитан Андреева, за когото подозираше, че е арестуван. На часа единадесет бившият капитан Корабаров, облечен сега в униформата си, отиде при Андреева и го моли да пише на Вълкова «да не лее братска кръв». Андреев отказа. Тогава Узунов и капитан Зеленогоров направиха още веднаж опит да склонят противниците си на помирение. Те писаха на Вълкова следното второ писмо:

Първият сигнал ви дадохме, с който убедително ви доказахме, че нашето положение, най-повече целта, която имаме, доказват, че вий сме в много по-добри условия, в които се вий поставихте войс-

ката наедно, за да прекратиме това кръвопролитие, което ако го допуснете, ще бъде голямо зло; умоляваме ви в най-милото, което имате, да се откажете от полка, като ви уверяваме, че както с вас няма да се постъпи, тъй както мислите, нито с подчинените ви.

Подписавшите взимаме отговорността на себе си за всички случайности, ако такива предвидите.

Майор Узунов

Чакаме вашия отговор най-скоро, накрая кажете ни какво искате и мислите да правите.

Същия

Капитан Зеленогоров.

Същото писмо бе отправено и до Данева, който изглежда да не го е получил. До капитан Владимирова Зеленогоров отпрати тоже един приятелски позив: «Бай Владимиров, пишеше той, моля те в името на братството, българското име, всичко, което ти е най-мило, присъедини се към нас и ела при нас.» Владимиров и Сапунов не отговориха, а Вълков повтори първия си отговор: че с бунтовниците не можеше да води преговор и че само с Андреев може да влезе в съприкосновение.

На часа дванадесет при Андреева отидоха капитан Корабаров, Узунов и Филов; те настояха пак пред него, тоя път много по-енергично, да пише на Вълкова. Но Андреев възрази, че като командир на една възбунтувана част той не може нито да предприеме нещо, нито да дава съвети. Тримата офицери изслушаха тоя отговор с голяма нервност. Узунов, побледнял, му каза: «От тебе зависи да спасиш положението. Зеленогоров дойде с оръдията си, ще бомбардира казармата.» Корабаров, по-буен, извади револвера: «Ще напишеш, извика той, или м. . . Ти си в нашите ръце.» Андреев каза: «Мога да напиша на Вълкова, че съм арестуван, но нищо повече.» Тогава те си отидоха яростни, като му се заканиха, че ще се разправят с него.

Заплашването на Зеленогорова не бе престорено. Подир пладне чуха се наистина два оръдейни изстрела, но понеже снарядът бе малък за калибъра на топа, не можа да отлети до целта. Впечатлението от топа бе поразително: някои от обсадените офицери заявиха на Вълкова, че дружината трябва да се предаде. Вълков заяви: «Който иска, нека излезе. Аз ще остана сам.» Никой не мръдна от мястото си. Узунов между това пак поднови предложенията си за споразумение, на кои-

то Вълков се отзоваваше със същия отговор. Тъй преговорите се продължиха близо до часа три. Тъймо тогава настъпваха по три пътища Сапунов, Владимирев и Петров. Пионерите показаха слабо съпротивление; след няколко изстрела те почнаха да бягат, преследвани от настъпателите. Като чу престрелката, Вълков реши да направи излаз. Зад казармата пионерите бяха турили пушките си на козли и чакаха разсеяно. Вълков даде на фелдфебела от втора рота един поляк на име Лепин, десет войника и му заповяда да разпръсне пионерите, като им вземе пушките. Лепин мина със своето малко отделение през къщата на д-р Петкова; като отвориха вратата на къщата, войниците легнаха и дадоха един залп. Изненадани, пионерите се пръснаха. Пътят стана свободен и цялата обсадена дружина излезе на площадката и почна да вика «Урра! Долу предателите!»

Офицерите мятежници бяха се вече разбягали. На часа 3 1/2 капитан Кожухарски отиде при Андреева и му каза: «Господин капитан, тия подлещи избягаха. Вземете полка и усмирявайте града. С жени работа се не върши.»

Андреев преди всичко даде заповед на окопаните вред казармата пионери да сложат пушките си; сетне каза да бъдат отбой. Той изпрати след това Кожухарски да съобщи на всички пионери по линията да се приберат в казармата си, а сам се упъти към главната казарма, гдето се срещна с Вълкова, който бе построил дружината си и бе накарал музиката да свири. Подир малко се яви и Мантов, който бе блокиран в къщата на Юрд. Симеонов. Мантов и Андреев освободиха стражарите, арестувани в пионерната казарма, и ги пуснаха да обадят на населението, че градът е усмирен. Оттам двамата тръгнаха — Мантов на кон, Андреев начело на една полурота — към брега, за да преследват избягалите мятежници, които бе подгонил и капитан Драганов с «Голубчик».

Малката дунавска флотилия броеше всичко на всички четиринамачи офицери: капитан Ангелов, който изпълняваше временно длъжността на комендант, мичман Кисимов, капитан Драганов, командир на портовата рота, и подпоручик Матеев. Кисимов и Матеев бяха в заговора. На 19-и сутринта те взеха със себе си командата на «Голубчик» — единствения параход от флотилията, който плаваше, тъй като другите зимуваха — и

се присъединиха към възбунтуваните пионери. Капитан Ангелов, чиято къща беше близо до улиците, по които ставаше престрелката, бе принуден да се крие, додето се води боят, и се показа на улицата, когато мятежниците вече бягаха. Той бе намислил плана да вдигне опълчението, да извади от църквите кръстове и икони и заедно с джованството и една команда от матроси да се покаже с тая процесия, за да порази духа на долните чиновци¹; но победата на Сапунова и Вълкова не му остави време да приложи тая стратегия. Активна роля игра от флотските офицери само капитан Драганов.

Капитан Драганов се научи за бунта от гърмежите на заранта. Той изскочи веднага на улицата да иде при ротата си; по пътя срещна своя фелдфебел Абаджиева, който му съобщи, че площадта пред окръжното управление е заета от пионерите, че телеграфните стълбове са съборени, че всички стражари са арестувани и че улиците са заети. Драганов, до който бе дошла в последните дни мълвата за заговора, разбра, че бунтът е дело на пионерния полк. Той не знаеше обаче нищо за поведението на дунавците и на флотата. Сигнал при ротата си, той изпрати един моряк към главната казарма и двама други, Т. Калчев и Величко Симеонов, в дома на капитан Ангелова, по разни пътища. Симеонов биде обаче заловен от един патрул и закаран в пионерната казарма. Тук той видя помежду много други офицери мичмана Кисимова с коменданта на «Голубчик». Запитан къде е отивал, той изказа поръчението си. Тогава Узунов му каза да се върне назад и да занесе на своя ротен командир следната записка:

Капитану Драганову. Не ставайте причина да се пролива братска кръв, елате при нас в саперните казарми.

Майор Узунов, подполковник Филов

Но Драганов не отговори нищо на тая покана. От донесенията на моряка той разбра, че «Голубчик» е свободен: в тоя момент това бе за него най-съществено. Той заповяда на фелдфебела да събере и върне всички строеви и нестроеви стари моряци и няколко от добрите новобранци; с тая пълстра дружина, която броеше 40 души, той отиде да завземе парахода. По пътя си той взе със себе си патрулите и матросите, които срещ-

¹ Според собствения му рапорт.

на. На часа седем той влезе в «Голубчик» и го намери под пара; вътре бяха останали само една команда от десет моряци. Вахтеният съобщи на Драганова, че една лодка заминала преди малко за Гюргево и щяла да донесе някакви хора, които щели да влязат в парахода по знак, даден от него, а оттам в пионерната казарма. Драганов постави часови да наблюдават кога ще се зададе лодката; сетне прати фелдфебела с десет души при Ангелова и един патрул да разузнае какво става в града. Подир малко фелдфебелът донесе от Ангелова една записка, която съдържаеше съвети към Драганова да се държи добре и да залови лодката. Върна се след това и патрулът; той носеше също записка от Узунова, която гласеше:

Драганову. В името на всичко минало моля ви не ставайте причина да се пролива братска кръв, присъединете се към нас. Чакам за отговор $\frac{1}{2}$ час, в противен случай има ура.

Драганов отговори на Узунова:

Аз съм нямал никогаш намерение да проливам братска кръв; тъй също нямам намерение да изпълнявам и никакви противозаконни требования.

Между туй един фелдфебел от пионерите се показа на брега на Дунава и поразгледа местността при румънското консулство, която бе във вид на батарея за оръдия. Драганов схвана, че от тая позиция бунтовниците могат да му унищожат парахода в няколко минути, и реши да се отдалечи временно. След като заповяда да се освободи «Голубчик» от дърветата, с които бе заобиколен за предпазване от леда, той отиде към железопътната станция и се установи на якор.

Около пладне се зададе лодката от Гюргево. По знак от парахода тя се доближи, но не щеше да спре. Драганов бе през това време в каютата. Фелдфебелът влезе при него и му каза: «В лодката е майор Панов и иска да види мичман Кисимова.» Тогава Драганов се показа; в лодката бяха освен Панова, Тома Кърджиев* и двама непознати — всички в цивилни дрехи и с револвери в ръце. Драганов им каза, че той командува парахода, и ги покани да се качат. Щом стигнаха на палубата; часовите ги окръжиха и Драганов им заяви: «Г-да, на основание правилника за морската служба трябва да си предадете оръжието.» Те се поколебаха за миг, дръпнаха се инстинктивно назад, но дадоха револверите си. Панов се

доближи тогава до Драганова и му се препоръча; сетне попита: «Где е Кисимов? Ние искаме да идем при Узунова.» Панов бе много развълнуван; Тома Кърджиев мълчеше. Драганов им каза, че ще ги прати при Узунова, но след малко, като получи записка от него. Те бяха нетърпеливи да чуят какво става в града. Драганов им съобщи, че пионерите се намират между Дунавския полк и милицията и че боят се води още. «Тогава — пише Драганов в своя рапорт — те се уплашиха и почнаха да искат да пусна лодка да отидат отсреща, за да пратят телеграма до Хитрово.»

Когато ставаше тоя разговор, Панов и тримата му другари бяха в каютата. Те бяха оградени отвсякъде с часови и без пушки, които само ги следяха. Панов почна да подозира, че е изпаднал в примка. Той попита Драганова: «Ако бунтът пропадне, ще ли ни пуснат да си идем?» Драганов отговори утвърдително. Но в същата минута по негова заповед часовите се показаха на вратата и на прозорците на каютата с голи щикове. За Панова стана ясно сега, че се намира в плен. Той се смути съвсем. По-рано разправяше на Драганова, че Бендерев и Радко Димитриев били в Силистра и че въстанието щяло да избухне в Шумен и Свищов; сега устата му се склещиха и той гледеше наоколо си плахо.

«Голубчик» се движеше в това време между австрийската агенция и арсенала. Между часа четири и пет стрелбата доближи край Дунава и Драганов видя до българския бряг две лодки: едната отиваше на острова, другата вървеше по течението на реката. Драганов напъти парахода към последната. Между туй на брега се показаха войници, опълченци и офицери от Дунавския полк. Капитан Добринов извика, че бунтовниците бягат. «Аз ще ги уловя, отговори Драганов, но кажете на вашите да не стрелят.» Той издигна бял флаг и заповяда на гарниста да свири отбой.

Дунава бе се размръзнал и водите му влачеа едри късове от отчупен лед, между които лодката се блъскаше. За две-три минути «Голубчик» я настигна. В нея лежеше Филев, сам, прострян на гърба. Той бе ранен лошо и кръвта му течеше обилно. Моряците го дигнаха предпазливо и го сложиха на пода на каютата, в която бе затворен Панов. Драганов го попита: «Где е Узунов?» Филев можеше още да говори, но с ужасни страдания.

Той едва можеше да прошепне: «В гората.» Драганов знаеше, че Узунов не бе имал време да стигне до върбака, и каза да утият «Голубчик» към острова. Когато доближи до него, моряците спуснаха една лодка с петима вребци, за да видят къде са се скрили мятежниците; а командата бе построи на борта с пушки в ръка. Когато лодката се допря до острова, от леда наскочиха няколко души и дигнаха бял флаг. Това бяха водителите на бунта: Узунов, капитан Болман, поручик Кръстенияков, подпоручиците Енчев, Трамбешки, Мирков и четирима старши унтерофицери. Командата им прибра пушките. Те не показаха никакво съпротивление. Узунов и Болман бяха ранени; всички бяха в плачевно положение: убити джум, наплашени, очите пълни с ням и тъп ужас. Униформата им бе раздрана, оцапана с кал. Някои бяха по риза и по панталони; всички бяха хвърлили чиямте си, защото се готвеха да преплават реката.

Лодката пренесе бегълците в парахода. Когато видя Драганова, с когото бе служил през време на войната във Видин, Узунов му каза: «Ето в какво положение се виждаме.» Той се мъчеше много от раната си и от срама на поражението. Другарите му нямаха сила да говорят. Драганов ги заведе в княжеския салон и ги затвори наедно. Те налягаха без мисъл, без чувство, като ранени зверове, които чакат смъртта.

Между туй брегът се покри с народ. Опълчението, разярено, продължаваше да стреля. Когато «Голубчик» наближи, между залпове, стотина се разреваха: «Дайте ни предателите!» Узунов дочу виковете и повика Драганова: «Драганов — промълви той, — само на тълпата не ни предавай. Моля ти се.» «Ще ви предам на прокурора» — отговори Драганов. Това той повтори и на тълпата; но тя не искаше да чака, жестока съдница, която искаше да изпълни немедленно приговора на своята съвест. «Какъв прокурор? — отговаряше тя. — Смърт! Смърт на предателите!» Целият град бе тук сега, затреперал от жажда за отмъщение. В продължение на половина час Драганов води преговори с публиката, за да я залъгва, защото тя бе почнала и него да подозира. Най-сетне една лодка докара в «Голубчик» управляющия флотилията Ангелова и военния прокурор Д. Маркова. Като знаеха настроението на града, те намериха по-уместно да не свалят веднага пленниците. Парахо-

дът се стегли към арсенала и чака цели два часа, догдето народната буря поутихне.

Но тя не утихваше. Силните вълнения на тоя ден, гърмежите, страшната развязка на драмата, въсторгът от победата, звуковете на «Шуми Марица», която военните музика свиреха по площадите, поддържаха в населението една екзалтация, която отиваше до несвест. До вечерта целият град, с жените и децата заедно, чакаше под мрачното февруарско небе, в калта, в разтопения сняг — чакаше да види хората, които бяха дигнали оръжие срещу България, решен да ги разкъса. Като видя, че населението не се разпръсква, Ангелов разбра, че във всеки случай по-безопасно ще бъде да се извадят пленниците на брега, преди да е паднала нощта.

С първата лодка бидоха извадени ранените: Филов, Узунов и Болман. Понеже те не можеха да вървят, моряците ги сложиха на брега, в калта. Един караул от войници, опълченци и членове на «България за себе си» ги пазеше. Но тълпата се блъскаше яростно към тях, кълнейки: «Така ви прилича, маскарни! Пукнете, да се отърват светът и България от вас!» По-ожесточени млади хора викаха: «Дайте ги бе на нас да ги разкъсаме живи.» Караулът обаче с извадени щикове не дръскаше никого. С втората лодка излязоха: Ешчев, Кръстенияков, Трамбешки и Божински. Олимпий Панов, Тома Кърджиев и двамата непознати, които бяха дошли с тях, слязоха на брега най-сетне. Ранените бидоха качени на кола, а другите вървяха пеша, обградени от голям конвой. Когато тълпата ги видя кални, гологлави, с издраскани лица и ръце, вместо съжаление ярост обхвана душата ѝ и едно стихийно чувство на разрушение я залюля. Пленниците газеха в калта по чорапи, вода течеше от дрехите им и капеше по земята, а многолюдното викаше подире им: «Смърт на предателите!» От време на време една вълна се раздвижваше към конвой и се издигаха страшни гласове: «Дайте да заколим тия изроди!» Зеленогоров бе турил гугла и я сваляше над очите си, за да не го видят. Но звъзци почнаха да викат: «Да му се открие лицето, за да го видим що маскара е.» Някой се спусна и му хвърли гуглата. Тогава тълпата почна да ръкоплещи.

Тримата ранени бидоха закарани в болницата; другите — в казармата. Въпреки ожесточението на народа

конвойт не допусна никакво посегателство. До късно обаче тълпата продължаваше да беснее в града, зает от войската. А Мантов, възседнал на кон, даваше на стражата, която тичаше подире му, къси и енергични заповеди, които страшно звучаха в нощта.

III

Известието за бунта в Русчук, пратено от Русе за Варна по телеграфа на железницата, пристигна в София към пладне. То не бе ненадейно, но все пак действа като гръм. За минута регенти, министри, големи военачалници, политически лица от разни величини, целият управляващ щаб се събра в телеграфната станция¹, настърхнал и залисан и жестикулиращ. Всички се бяха струпали около апарата, на който седеше, отворил големи трескави очи, Иван Стоянович; но след лаконическите сведения на Матеева никой не се вече обади и това мълчание ширеше всеки час за присъстващите трагичните възможности на неизвестността...

Положението наистина не бе било никога тъй опасно: бунтът, който преди три дена избухна в Силистра, който сега се прогласяваше в Русе, можеше да се разпространи и по другите гарнизони на Северна България: в Свищов, гдето Мандаджиев вече бе изменил, във Видин, гдето агитацията не бе никога спряна, в Шумен, гдето даже Велчев бе станал съмнителен. Вероятно бе, че северните гарнизони, които хитруваха през кратките дни на преврата и лъгаха Каулбарса с мними надежди, сега щяха да направят върховното усилие, за което бяха способни. Но догде можеше да отиде то? Щеше ли да се изчерпи, както по-рано, в нощни свиждания, заливани с големи думи и с чай? Или след толкова колебания, в които малодушието се криеше под разни благовидни предлози, идеше сега ред за едно решително действие?

Сведенията на Регентството бяха твърде неопределени, за да може то да предвиди как ще се развие движението. То знаеше само в кои гарнизони на кои военачалници можеше да разчита напълно: във Варна на Караджо-

ва; в Шумен на Лудогорова и Цончева; в Ловеч на Маринова; в Търново на няколко млади офицери, между които най-фанатизиран бе поручик Ив. Фичев; в Разград на капитан Мицева. От всичките тия градове правителството реши да вдигне каквото може: войници, опълченци, членове на патриотическите дружини. На Караджова във Варна Николаев телеграфира (часа 2 и 25 м):

Колкото стари солдати има в полка, съберете ги и формировайте сводна дружина, веднага искайте трен и ги отправете за гр. Русе. Войниците да вземат по 200 патрона на човек и ги удовлетворете със силен порцион.

На капитан Мицев в Разград се изпрати заповед да тръгне немедлено с дружината си за станцията и да се присъедини към Караджова. Капитан Маринов, който бе пристигнал в Свищов, трябваше да замине с лодка за Русчук. Всички работоспособни сили на Регентството щяха да се съсредоточат пред Русчук: в Разград патриотическата дружина «България за себе си» се стегна за път; в Търново Ив. Халачев получи телеграма от Стамболова да събере четата «Раковски». Взеха се мерки да се свикат запасните от селата. Цялата националистическа България щеше да се дигне на крак срещу мобилизираните сили на руския заговор.*

Докато тия разпореждания ставаха, от софийската станция пристигна известие, че силистренският бунт е потушен и че Драндаревски е господар на града. Но пожарът, угасен там, нямаше ли да пламне в Шумен, загадочната крепост, в която от шест месеци скритият бунт живееше в неустойчиво равновесие с видимата законност? Шумен, кошмарът на Регентството в близкото минало, съставяше и сега най-тревожната му грижа.

И на бунтовниците очите бяха обърнати главно към Шумен; тук, мислеха те, ще се изиграе голямата драма на революцията. Още на 16 февруари вечерта капитан Кръстев повика силистренския гражданин Кереков и под страх, че ще го застрели, натовари го да занесе в Шумен едно писмо до капитаните Дичев и Бояров. Пратеникът стигна в Шумен на 17-и; на другия ден той отишел в книжарницата на Блъскова, предал му писмото за двамата офицери и се върнал в хана, гдето бе слязъл.¹ Подир няколко часа Блъсков дошел да го вземе и

¹ Според една телеграма на кап. Лудогорова до военния министър (Архива на Военното министерство).

¹ Станцията се помещаваше тогава на ул. «Раковска» в ниската едноетажна къща, която носи сега № 93.

го отвел в артилерийските казарми. Тук в библиотеката били събрани 10—12 офицери. Те го разпитали за станалото в Силистра, казали му да си излезе, за да се съветват насаме, после пак го повикали и му заръчали да застане веднага за Силистра и да каже на капитан Кръстева да тръгва с дружината си за Шумен. Часът бил вече 11 през нощта, когато Керекон излязъл от казармите; връщайки се в хана, той бил пресрещнат от един военен патрул и арестуван.

От разпита на Керекон, който издаде лесно мисията си, се установиха още по-ясно намеренията на артилерийските офицери; но подозренията бяха силни срещу тях и без това последно откритие. Особено голяма бе тревогата на 18 срещу 19 февруари. Под впечатлението от слуховете за силистренския бунт всички очакваха, че тая нощ ще се вдигне и Шумен. Националистическите водители в града Божил Райнов, Васил Кожухаров и др. се събираха, за да се съвещават как да устроят отбраната на гражданството срещу предстоящото военно покушение; от своя страна преданите на Регентството офицери Лудогоров и Цончев взимаха мерки, за да опълчат пехотния полк срещу артилеристите. Призракът на междусобната война бе в очите на всички. Когато на другия ден, 19-и, се чу около обяд за бунта в Русчук, смущението в града стана още по-голямо.

Бях излязъл, докладвахме сетне Лудогоров в една телеграма до началството си, писана на 20 февруари, бях излязъл между 11—12 часа върхом да се разходя из улиците, в това време се срещнах с управителя и други граждани и всички заявяваха, че ги е страх от капитана Велчева да не би той да направи нещо; аз се много колебах как да постъпя; но като взех под внимание страха, който се разпръсна из града, като имах предвид Силистра и Русе, като не исках да оставя гражданите сами да се оплакват от капитан Велчева и още други много слухове, реших се да помоля министъра да отстрани от комендантството капитан Велчева, което тутакси и последва с една записка от капитан Паприкова и в един час през деня аз се обявих за комендант на града Шумен.

Окръжният управител Ст. Заимов оповести в града за назначението на Лудогорова и известно успокоение последва от факта, че властта не е вече в ръцете на Велчева.

В София правителството бе взело строги мерки, за да не се чуе какво е станало в Силистра и Русчук; но

няколко часа подир пладне цялата столица бе успяла да узнае новините и вече ги коментираше по кафенетата. Местните русофили, чувствувайки се далеч от зоната на огъня, ликуваха открито, предричаха катастрофите на утрешния ден и търсеха незнайни още мъки за управлящите, на които царството се свършваше. Най-екзалтиран между радостните врагове на Регентството бе Д. Ризов — довчерашият негов лъжепророк.

Измяната на Ризова — във времената, когато тя интересуваше още общественото мнение — е била различно тълкувана. Сам той я е обяснявал ту като прелом в своите идеи, като вик на съвестта си или като тактика на момента.¹ Причината бе в действителност много прозаична: Ризов бе поискал служба, която му биде отказана от Радославова, като по-рано д-р Стоилов и Греков бяха отказали да го приемат за секретар на делегацията. Това личи ясно от следното негово писмо до Радославова с дата 9 януари 1887 год.:

¹ В началото на 1887 г. Ризов обнародва във в. *Славянин* (Русе) едно отворено писмо до Т. Х. Станчева, в което даваше мотивите на своя обрат в политиката. В това писмо Ризов предсказваше, че ще бъде последван от своите бивши другари З. Стоянов и Д. Петков, които обнародваха в *Свобода* (4 февруари 1887 г.) следния отговор:

Отворено писмо

До нашите приятели.

В 43 брой на в. *Славянин* нашият някогашен другар по вестникарство Д. Ризов е поместил едно писмо с твърде шарлатанско съдържание. Между другите свои фалшиви, пусти, надут и дертливи теории той имал още безочливостта да допусне даже мисъл, че и ние, долеподписаните неговии другари, в скоро време сме щели да последваме неговия патриотически пример, т. е. да тръгнем из кривия път и прегърнем неговата програма.

Ние обявяваме на своите приятели за знание, че не само няма да тръгнем за напред с хора като Д. Ризов, но осъждаме го публично, гдето той зарад една служба, че не му я дадоха, отива в днешното критическо време да се мъчи да подкопава правителството, което тъй доблестно представлява народното желание. Ако не друг, то именно Ризов имаше най-малкото право да излиза днес да укорява правителството, защото той до вчера се възхищаваше от неговите действия, и още повече пък да го укорява с предсказаня, без да е видял резултата на дело.

Ние благодарим на случая, че ни даде възможност да го познаяме що за стока е.

З. Стоянов
Д. Петков

Г-н Радославов,

Петков ми предаде днес снощния ви с него разговор касателно потърсената от мене служба. Вие сте казали, че няма да ми дадете тази служба, защото «нямате доверие в мене».

Без да искам да разглеждам как аз съм изгубил у вас онова доверие, което имах, когато публично ви препоръчвах за министър-президент на България, аз бързам да ви предупредя, че после тия ваши думи аз няма да приема никакво назначение *от вас*. А понеже след тая жестока и с нищо неоправдана обноска към мен аз не мога да вляза във вашия дом, то за последен път ви моля да ми изпратите още 250-те лева, които ми дължите за редакторството ми в *Свобода*, за да мога да изплатя с тях 1-то шестмесечие на сестриното ми живение в пансиона. Колкото за мене, аз ще се реша да се подложо на глада, с пълна вяра в онова бъдеще, което конституционният режим толкоз немилостиво изменява. . .

9/1 87 г.

Д. Ризов.

С гороломните си викове срещу Регентството Ризов искаше да заглуши ехото от своите доскорошни агитации и да добие съчувствието на хората от другия лагер, който бе най-много бичувал.

Между туй държавните мъже от опозицията се спотайваха. Каравелов, който от преврата насам въобще рядко излизаше от къщи, тоя ден не се показва никак. Бурмов, Балабанов, Сарафов не се вестяваха също никъде. Те чакаха у дома си развязката на трагедията, която се бе наченала край Дунава.

Опозицията в София имаше ли някакво участие в заговора на северните гарнизони? Посветени ли бяха поне те в неговата тайна? Това не се знае. Може да се предполага, че майор Никифоров, който бе в тайна преписка с Узунова и с Панова, е бил предупреден; не е чудно Никифоров от своя страна да е осведомявал Каравелова — това са обаче само догадки. Колкото за хората на Цанкова в София, може да се твърди положително, че те са били чужди на съзаклятието. Нито един от военните, които се възбунтуваха, не бе цанковист: те бяха до един почитатели на Каравелова и лични приятели на Никифорова. От уволнените по преврата офицери, които бяха останали да живеят в София, имаше може би някои, които бяха известни, че се готви революция, но между тях съзаклятие едва ли е имало.

Правителството обаче бе убедено, че водителите на

опозицията не само са причастни в революцията, но даже са вдъхновители. Особено силни бяха подозренията му по отношение Каравелова. Бившите сътрудници на Каравелова — всички освен Стамболова — не можеха да допуснат нито за миг, че той е можал да стои далече от решителните събития на тоя момент. Те го знаеха амбициозен (защото бяха му служили) и го мислеха предприемчив (защото бе ги командувал). Както почти всичките им съвременници, те не виждаха у Каравелова зад жеста колебанието и зад думите — мисълта. Най-големият враг на съзаклятията мина в техните очи по тоя начин за съзаклетник. Другите водители на опозицията пострадаха покрай Каравелова като опасни хора и всички заедно бяха арестувани.

Арестите станаха към часа четири подир обяд по заповед на Радославова. Арестувани бяха от гражданите: П. Каравелов, М. К. Сарафов, д-р Данев, Франгя, И. Цанов, Г. Орошаков, П. Станчев, Илия Георгов, Д. Ризов, А. Людсканов, д-р Моллов; от уволнените офицери: майор Никифоров, капитаните Македонски, Бахчеванов, Тепавичаров и ротмистрите Георгиев, Каракостов и Иванов. Най-напред те бидоха събрани в IV участък, оттам привечер ги отправиха за Черната джамия.

Арестите, извършени шумно, с голяма демонстрация на военна сила, произведоха в столицата голямо вълнение. У русофилите злорадството, предизвикано на пладне от първите слухове за революцията, се превърна в паника. Повечето от тях се изпокриха вкъщи; други показваха по пазара, на улицата посърнало лице и се движеха привечер като сенки. Между туй усилените патрули сновяха, носейки по града едно видение на терор.

Към часа седем се получи телеграма от Русчук, че бунтът е смазан и че бунтовниците са заробени. При тая новина регентите и министрите, които цял ден бяха стояли в станцията, без да мръднат, хипнотизирани от лентата, която апаратът отвиваше — никога може би върху една тясна ивица от синя хартия не са падали толкова вопиющи от нетърпение погледи, — регенти и министри, освободени от страшния товар, който бе легнал на душата им, излязоха възбудени от радост и се пръснаха по къщата си да вечерят. В това време, докато те почиваха от мъчителните вълнения на деня, случи се това ужасно

и срамно нещо, което остави петно върху епопеята на тази велика епоха: побоят на Каравелова.

Голямото ожесточение на националистите бе насочено, казахме вече, спрямо Каравелова: първо, защото в неговото лице те виждаха създателя на кризата, вдъхновителя на заговорите, «фаталния човек», както бе на мода да се говори за него в това време; второ, защото той минаваше за изменник на старата си религия, разколник на национализма — това, което бившите му сподвижници в либералната партия не можеха да му простят: спрямо еретичните враждата е винаги по-силна, нежели спрямо иноверците. Трябва да се каже обаче за честта на това време, че не са идейните му противници, които посегнаха на Каравелова; скандалозната сцена в Черната джамия бе лично дело на майор Паница, който взе общественото настроение като предлог, за да осъществи една отдавнашна своя мечта на отмъщение.

Паница мразеше Каравелова почти толкова, колкото Каравелов презираше Паница; това бе извънредно много. Между двамата стълкновение бе станало нещо преди две години, през пролетта на 1885 г., когато по прословутата афера с купоните и пренесените от Влашко съмнителни кости на Раковски Каравелов поиска да арестува Паница. Тогавашният военен министър княз Кантакузен защити своя подчинен и Паница замина на отпуск в Румелия, гдето се замесни в готвящите се събития. Оттогава станаха много големи събития: Съединението, войната, разните преврати, но враждата на Паница не забрави, тя дебнеше. И ето че сега се представяше дългоочакваният случай; Каравелов бе в затвора, времето бе революционно и тъмната зееше, за да погълне престъплението. Друга голяма сгода: един агент се представи, за да изпълни жестокия подвиг — помощникът на военния комендант, подпоручик Фичев¹, развален хъш в униформа, един човек, в който приянството бе успяло да превърне вече в порок едничката му добродетел: патриотизма.

На 19-и Фичев извърши повечето от арестите и ви-

¹ Който не трябва да се смесва с поручик Ив. Фичева, сега генерал.

дът на толкова хора, които той считаше вкупом и без разборно за предатели, бе дал на елементарната му и люта душа голямо възбуждане. След това той обиколи кръчмите и когато излизаше от последната кръчма, люлеещите се негови крака носеха една мътна глава с кръвясали очи, в които чувството на разрушение господствуваше над един хаос от тъмни и яростни вдъхновения. На часа осем той взе един файтон и се отправи към Черната джамия; на пътя го срещна Ив. Стоянович, чиито спомени по тая случка са много ценни.

Фичев, разказва Стоянович, ме пита къде отивам и понеже и аз имах същия път, ме покани да се кача на файтона. Заедно стигнахме в Джамията. Беше вече тъмно, по големия двор на затвора се мяркаха безшумно хора, прилични на призраци. Между другите познах Каравелова, изправен до една стена. На няколко стъпки по-нататък крачеше Паница, възбуден, и псуваше. Той бе пиян; пиян бе и Фичев. Когато те се събраха да приказват насаме, мина ми през ума, че те готвят за тази нощ нещо страшно. Понеже моята власт не стигаше, за да предотвратя злото, аз се затекох при регентите. Те живееха на ул. «Московска», дето се помещава сега Военният съд. В една стая заварих тук З. Стоянова и Д. Петкова, които чакаха, щото регентите да свършат вечерята. Аз им съобщих своите лоши предчувствия; Петков скочи веднага и каза, че Паница е наистина голям вагабонтия и може да извърши някоя непоправима пакост; Захари възрази, че нямало да бъде голямо чудо и че ако осъзим с няколко предатели по-малко, от това България не може освен да спечели: той изказа това със свойственния му циничен хумор на петлек. Петков и аз обаче решихме да обадим на регентите и да искаме тяхната намеса. Когато Стамболов ме изслуша, видях, че е развълнуван. Той ми каза, че арестите станали мимо него, по настояването на Радославова и Николаева, и че до тях трябва да се отнесе, за да дадат нужните заповеди. Аз тръгнах да дия Радославова, но беше вече късно: скандалът бе станал.

Върху самия побой има писани възпоминания от Ризова¹, които изглежат драматизирани по-късно за ефект, и устни разкази от очевидци. Всички са съгласни в едно само: в описанието на голямата жестокост на Фичева. С камшик в ръка той обикалял арестуваните и ги вадел един по един, за да ги бие. Бити били: Кушлев, Орошанков, старият Кисимов, Ив. Славейков, К. Арсенев.²

¹ Млада България.

² Според Ризова.

Ризов твърди, че той се избавил от побоя чрез храбростта си, а Людсканов — с молби. Най-жестоко бил удрял Каравелов, за изтезаването на който се създадоха страшни легенди: бившият министър-председател на България бил подвергнат на неопишуеми безчестия пред очите на главния военен прокурор на княжеството.¹

Същата тази нощ голям терор владееше и в Русчук. Градът, утихнал от гърмежите, трептеше във вечерния бърже паднал мрак от тропота на патрулните, от шума на обиските, от врявата на възбуденото население, пръснато още по улиците, което искаше възмездие. От престрелките бяха паднали убити и ранени 15 опълченци;² имаше между мъртвите и жени, и деца, около телата на които се събираха родители, роднини, непознати, които се вайкаха заедно и пращаха проклетия към народоубийците. Опълченците и членовете на патриотическата дружина, които още стояха въоръжени, искаха да тръгнат да отмъщават наслуки — който русофил им се изпречи пред очите, — но Мантов не остави да се разюздае народната ярост. Мъстта, доколкото му се виждаше необходима, за да поразии с ужас умовете, той поиска сам да я паложии. Той разпоредии лично да се произведат арестии и в скоро време участъците се напълниха с подозрени лица. Малцина от замесените в заговора можаха да се изскубнат от тежката ръка на Мантова; между тях бе Тодор Тодоров, който успя да се скрие в къщата на баба Хаджийка, тъща на един чиновник от руското консулство, който бе оставен да пази архивите.³

Върху мнимите или истински изтезания, на които Мантов подвергнал арестуваните, се говории много в това време; но за тия слухове не може да се съдии сега положително, тъй като липсват дагии. Като се знае буйният темперамент на Мантова, ожесточението на полицията и всеобщото възбуждение на духовете в тоя момент, може да се предполага, че е имало и побон: след потушаването на един бунт, който щеше да отвори вратите на отечест-

¹ Такъв чини занимаваше Паница във войската.

² От Дунавския полк имаше убити и ранени 3—4; от пионерния до 40.

³ В спомен на това убежище Т. Тодоров подарии на зетя на баба Хаджийка портрета си с едно посвещение, което споменува за нощта на 19 февруари. Този портрет е у автора на тази книга.

вото за чужда окупация, мъчно бе да не се отговори на насилнието с насиллие.

Градът се успокои съвсем, когато властта мина в ръцете на военните. През нощта стигна със специален трен от Варна капитан Караджов, който се поставии начело на всички войски в Русе. С пристгането си той пръсна в града следното възвание:

До гражданите в гр. Русе.

Призовавам всички граждани към мир и тишина. Всички българии, на които им е скъпа родината, да си изпълнят дълга към нея. В минутите, които преживява отечеството ни, изисква се, щото всеки да стои мирно и да се не бърка в работи повече, компрометирующии народа ни. Сега е минута, в която трябва да си дадем ръка и да гледаме, щото в най-скоро време народът ни да се отърве веднаж завинаги от хора, безчестящии народа ни.

Обаждам, че всеки един, който се хване с оръжие или някой помагал нравствено или материално на бунтовниците, ще бъде застрелян. 19 февруари 1887 г.

Командирующ българските войски при гр. Русе:

Капитан *Караджов*

Същата вечер (часа 2 през нощта) пристигна в Русе и майор Рачо Петров.¹

Рачо Петров бе заминал от София на 18 февруари. Той трябваше да посети Русе и Шумен, за да повлияе върху гарнизоните, върху които след прогласяването на бунта в Силистра се бяха увеличилии подозренията. На 19-и вечерта на часа девет той бе в Бяла и тука от разменените между Варна и София депешии узна за събитията в Русе; тук го завари и следната телеграма на военния министър:

Майору Петрову.

Вне се назначава главнокомандующ на Възточния отдел с права главнокомандующаго. Щом стигнете в Русе, назначете полевой военен съд от трима офицери, за да осъдят всички мятежници и разстрелят в 24 часа. Вам ви се дава право да потвърдявате присъдите. На мнение съм унтерофицерите от пионерни полк да се разстрелят до един, а от войниците на 5 един. Добре ще бъде, ако се изпроводят по трима за разстрелване в гарнизоните: Шумен,

¹ Движението на капитан Маринова биде преустановено. От Търново пристигна в Русе само поручик Фичев с една дружина. На Мицева се събщии да се върне от станцията обратно за Разград.

Свищов, Видин, София. Допълнителни приказания ще получите в Русе.

Полковник *Николаев*

Още на другия ден, 20 февруари, Рачо Петров взе мерки за съставянето на военнополовия съд. Той назначи капитан Андреева председател, капитаните Ангелов, Вълков и Драганов членове; поручик Д. Маркова — прокурор; капитаните Попов и Сапунов — защитници. Съденето трябваше да стане още същия ден. Николаев телеграфира на Рачо Петров (20): «Бързайте да не побъркат. Щом осъдите някого, разстрелвайте го незабавно.» Появиха се обаче някои процесуални спънки, които смутиха неопитния ум на офицерите. Между подсъдимите имаше ранени, не трябваше ли да се чака тяхното оздравяване? Подполковник Филов бе на смъртно легло; на гърдите му зееше една грозна рана. Куршумът бе влязъл под едната цица и бе излязъл от другата страна над мишцата;¹ немислимо бе да се извади агонизиращия на съд. Узунов и запасният капитан Болман, подпоручик Кръстев бяха по-леко ранени и именно за тях се поставяше въпросът.

Друга една мъчнотия биде повдигната по дипломатически път. Германският дипломатически агент в София, който бе натоварен и със защитата на руските интереси, отправи до Начовича следната нота:

Имам чест да донеса до знанието на Ваше превъзходителство, че според твърдението на г-н Хитрово, руския министър в Букурещ, следните лица, а именно:

- 1) полковник Филов,
- 2) майор Узунов,
- 3) капитан Корабаров,
- 4) майор Панов,
- 5) флотският поручик Кисимов,
- 6) Болман,

са руски поданици и че следователно аз трябва да искам за тях от името на руското императорско правителство всичките права, на които се радват руските поданици в Русия.

Ползувам се от случая и пр.

От формална страна тази постъпка бе основана: васалното княжество, обвързано категорически от Берлин-

ския договор, не можеше да суспендира по отношение Русия режима на капитулациите; основавайки цялата своя дипломатическа самозащита върху договорите, то не можеше да ги пристъпи. Между шестте означени в нотата лица руски поданик бе обаче само Болман, другите бяха български поданици, макар и родени в Бесарабия. По отношение на тях Регентството бе решено да не прави никаква отстъпка; колкото за Болмана, Стамболов телеграфира на Рачо Петров да го съди, но след като се произнесе присъдата, да го предаде на германския консул.

Съдът се събра на 20-и вечерта. Той заседаваше в една от стаите на окръжното управление. В града владееше голямо въннение. Грамадно многолюдие бе се натрупало пред зданието, на площада и чакаше в тъмното, с крака неподвижни в разтопения сняг. «Маса народ пълнеше помещението, пише един очевидец¹, и не беше възможно да се проникне вътре в заседателния салон. Чак от стълбите хора напругаха слух да чуят нещо.» Всички обвиняеми бидоха доведени освен Филов, който тази нощ почина. За Узунова лекарите от Военната болница дадоха мнение, че не може да се дигне от леглото, защото можело да последва възпаление в корема, гдето бе ранен. Но по решението на съда той биде качен на носилка и тъй го донесоха в залата. Когато печалното шествие мина по улиците, у мнозина от зрителите се появи състрадание към участта на ранения офицер; имаше и които злорадствуваха. При магазина на С. Трифонов един опълченец извика:

«Хъ... да... твойта мама, тъй да те видя, на тарга да те носят!»²

«Язык за младините му» — каза една жена.

А Узунов стоеше неподвижен, легнал на гърба с ръце, които висяха от двете страни на носилката.

Задачата на военнополовия съд бе строго определена от началството, което нищо не бе оставило на слуцая. Вечерта капитан Паприков, другар на военния министър, телеграфира на капитаните Андреева, Вълкова Сапунова и Владимирова:

¹ «Делото на майор Узунова», брошура от Я. П. (д-р Петкович, старши лекар при Дунавския полк).

¹ Д-р Петкович, вж. цитираната брошура, стр. 39.

² Според д-р Петкович.

Съд в два-три часа. . . Всичките офицери без изключение смъртна казнь. Фелдфебели и унтерофицери без изключение; освен неучастувалите, смъртна казнь. Редовите от пионерния полк на 20 души по жребие един да се застрели. От новобранците по един на 50 души да се застрели.

Върху процедурата Паприков даваше допълнителни наставления:

Съдът ще решава така: самопризнание за участие в мятежа — разстрелване. Когато не признават, достатъчно е двама свидетели и разстрелване.

Разглеждането на делото почна посред една трагична тържественост. Публиката натъпкана, сякаш бе спряла дъха си. Един взвод войници със забодени щикове стояха на вратите и до подсъдимите. Узунов лежеше на носилката; другите подсъдими стояха прави. Панов, със своята грамадна снага, със своя бодър вид, издигаше глава над другарите си и съсредоточаваше в себе си погледа на всички. На една маса неколцина чужди креспонденти, дошли от Букурещ, държаха трескаво бележки.

При разпита обвиняемите търсеха смекчающа вината обстоятелства, но без да се унижават. Най-гордо, предизвикателно дори, се държа майор Панов. Той отказваше, че е идвал в Русе, за да вземе участие в революцията, а мислил само, че Регентството е паднало. «Обичам България, заяви той. Бил съм се за нея. Щом узнах, че има промяна в правителството, доход в България, за да умра в нея.» Той обвиняваше правителството, че постъпило с него безобразно, и добавяше, че ако остане жив, пак ще се бори с него.

Д. Марков поддържа обвинението с голяма страст. Когато със своя гърмовит глас, опулил яростно големите си очи, той извика: «Главни, главни искам аз от вас!» — фраза, която остана дълго време прочута — и стисна юмрука си към съда, всички в публиката настръхнаха и видяха сякаш по червената маса, на която той бе стоварил ръката си, пролята кръвта на обвиняемите.

Късно през нощта се произнесе присъдата. Осъждаха се на смърт: Панов, Узунов, капитан Зеленогоров, поручик Кръстеняков, подпоручиците Кожухарски, Трамбешки, Данев и гражданите Тома Кърджиев и Александър Цветков; на 15-годишен тъмничен затвор подпоручиците Мирков, Кръстев, Божински. Съденето на мичман Кисимова и унтерофицерите биде насрочено няколко дена по-късно, на 26 февруари.

В извънредните пълномощия, които бидоха дадени на Рачо Петрова, влизаше и правото да потвърдява присъдите на учредения от него военнополови съд. Сам той обаче не искаше да вземе тази грамадна отговорност върху себе си; от своя страна и Стамболов, боейки се от една чрезмерна строгост на военното правосъдие, поиска, щото въпросът за наказанията, след като се произнесе съдът, да бъде разискван в София. Още на 20-и вечерта тримата регенти телеграфираха на Рачо Петрова:

Ако има някои осъдени на смъртно наказание за през тази нощ, няма да ги екзекутирате, докато не получите от нас изрична заповед. Съобщавайте присъдите направо.

Регенти: } *Стамболов*
Муткуров
Жисков

Не се мина ни час, Рачо Петров получи друга телеграма, която гласеше:

Никакви присъди за смъртно наказание няма да потвърдявате и изпълнявате, преди да ни ги съобщите и получите разрешение направо.

Регенти: } *Стамболов*
Муткуров
Жисков

Цялата нощ, види се, Стамболов не бе можал да заспи, терзан от мисълта, че в тая минута смъртта витае над няколко злочести и заблудени синове на България, някои от които му бяха сподвижници в миналото и другари. Към часа два той пак телеграфира на Рачо Петрова:

Присъдата ще ни пратите. На осъдените заявете, че имат право да молят за милост или смекчение на наказанието им.

При произнасянето на присъдата обвиняемите отсъствуваха от залата; тя им бе съобщена по-късно от председателя на съда. Те показаха при изслушването ѝ забележителна твърдост. Но когато останаха сами, облада ги голяма скръб, че ще умрат от недостойна смърт, мъщи на. Усамотени с мисълта за смъртта, те се разчувствуваха. Майор Узунов писа на Рачо Петрова:

Апелирам към вашата съвест и положение.

Не привеждайте тоя несправедлив приговор, произнесен така жестоко отгоре ми. Състава на съда — всички заинтересовани лица; тоя състав от моите подчинени няма право да чете подобни приговори. Наконец дайте ни възможност да срещаме жените си, понеже от тях сме изоллирани; сега поне, когато присъдата е прочетена и ний сме безвредни, сега барем допускайте жените ни.

Майор Узунов

Рачо Петров разреши на осъдените да се видят с жените си, но в присъствието на караула. Свиждането бе неизказано трогателно; жената на катитан Зеленогорова се залавяше за мъжа, ридайки с глас, и не искаше да се отдели. Когато я изкараха със сила, тя се затече като луда при Рачо Петров и падна пред него на коленя, за да търси милост.

В защита на осъдените се намеси и германският консул в Русчук. Той отиде при Мантова и му заяви, че ако има разстрелвания, ще последва неминуемо окупация. Мантов му възрази, че никой не може да спира в България приложението на една законна присъда. После добави: «Не се боим от никаква окупация. Нека заповядат русите, ако им отърва.»¹ Консултът поиска да говори по телеграфа с германския дипломатически агент в София, но началникът на станцията Бъчваров отказа да предаде записката му. Между Русчук и столицата се пропусаха само правителствени депешки.

На 21-ви подир обяд в телеграфната станция в София министри и регенти се съвещаваха. Заседанието бе почнато преди обяд, сега бе привечер и още не се свършваше. Те не искаха да се разделят, без да вземат едно решение върху присъдата, а до съгласие не можеха да дойдат. Стамболов искаше да спаси поне Панова, най-миллия му приятел от младини, и не успяваше. Напрасно той описваше, че духът на закона е бил насилен по отношение на Панова, тъй като не може да бъде осъден на смърт за бунт този, който не е заловен с оръжие в ръка; напрасно той описваше заслугите на Панова към България, неговото участие в комитетите, в Освободителната война, неговата блестяща роля на Сливница. На това му възразяваха, че за Панова няма от съда ходатайство за помилване и че храбростта не заслужава пощада, когато е насочена срещу отечеството. Докато този спор се водеше с горещо и развълнувано слово от страна на Стамболова, с известно раздражение от страна на партизаните на строгостта: Радославов, Николаев и др., Муткуров режеше късове от хартия и мравеше от тях гълъбчета. На няколко само пъти той със своя муден глас на флегматик

пресече Стамболова и му каза лаконически: «Няма разстрелване, има оставка.»

Между туй в стаята влязоха Захари Стоянов и Петков. Те идеха да правят постъпки, за да избегнат своя приятел Тома Кърджиева; за другите те искаха безпощадна строгост. Намесвайки се в спора, който завариха, те почнаха да дават настойчиво своето мнение, възвишиха нотата на гласа си, почнаха да заплашват с гнева на общественото мнение. Стамболов ги слушаше отначало с търпение, сетне пламна:

— Какво търсите тук, гдето заседават регентите и министрите на България? Кой ви е викал? Хайде, марш навън. . .

Захари и Петков си излязоха и разискванията се продължиха при героическите и безплодни усилия на Стамболова да изтръгне от това фанатизирано събрание малко милост. Не се мина много, вратата се отвори с шум и в залата се втурнаха Паница, Гантилов и Хр. Попов. Те заявиха, че ако измяната не бъде жестоко наказана, ако в самото правителство предателите намират защитници, офицерството ще се отчае и войската ще бъде окончателно деморализирана. Стамболов помоли и тях да си отидат; но те останаха в антрето, гдето ги заобиколиха Петков, Захари и всичките военачалници от Софийския гарнизон. Регентите и министрите бяха фактически блокирани от военните и трябваше под нравствения терор на техния ултиматум да решават един въпрос на съвестта. Тогавя Стамболов видя, че е безпомощен да спаси Панова, и едно голямо отчаяние, трогателно у тоя човек на твърдата воля, който бе минал неустрашимо толкова опасности, се показа в очите му. За последен път той моли милост и пред студената непоколебимост на Муткурова въздъхна болезнено и каза: «Нека бъде, както искате.» «Когато Стамболов произнесе тия думи, разказа един очевидец¹, в очите му се появиха сълзи, които паднаха по лицето му.»

Вечерта Стамболов се върна у дома си унил и мрачен.² Въпреки обичая си той мълчеше, туряйки сегиз-тогиз ръката на челото си. Когато сложиха трапезата, майка му го попита:

¹ Репорт на Рачо Петров (Архив на Военното министерство).

¹ Телеграфистът Д. Цанев.

² Той живееше в София с майка си и със сестра си Мара.

— Стефане, какво стана, синко, с Олимпия?¹

Тя обичаше Панова като свое дете.

— Ех, мамо, нищо не можах да направя за него, сила ми не стигна — отговори той, задавяйки сълзите, — ами стани утре рано и иди да запалиш свещ за него.²

Утринта на 22-ри щяха да се изпълнят смъртните присъди.

На часа 3¹/₂ през нощта срещу 22-ри в дежурната стая на Дунавския полк се събраха един по един офицерите, които щяха да командуват разстрелването. Те бяха всички угрижени и приказваха тихо, като че ли до тях имаше вече мъртъвци. Рачо Петров се мярна, без да проговори нищо; яви се за малко и Мантов, който узна тук с болка, че Тома Кърджиев не бе помилван. Пристигнаха също старшият лекар на полка Д. Петкович, който трябваше да освидетелствува смъртта, и поп Иванчо, който щеше да чете опело при погребването на разстреляните. Един от присъстващите попита как ще се извадят осъдените, без да станат тягостни сцени. Реши се, че ще им се каже, какво смъртното наказание е отменено и че ще ги водят в Разград. Бе на съмнуване, когато десетина файтона, карани от турци, се упътиха по разградското шосе. Осъдените бяха по двама във файтон, с вързани ръце. Те бяха повярявали на лъжата, но когато се доближиха на малко разстояние от Левенттабия и видяха, че файтоните се отбиват по полето, грозната истина им пресече сърцето. Скоро Узунов, който бе в първата кола, извика:

— А, братя, ще ни разстрелват. Ето де са изкопани гробовете ни. . .

Вече се бе зазирило и пресните гробове зееха в снега. . .

Когато осъдените бидоха свалени на земята, поручик Сребров почна да чете присъдата, но тъй слабо, че едвам се чуваше. Узунов, на когото наущата от краката се бяха развили, почна да трепери и се оплаква, че измръзва. Поп Иванчо съблече веднага кожухчето си и го постла под краката на ранения. Другите осъдени бяха необикновено бледи, но мълчеха. След като се свърши

формалността на прочита, повечето от тях произнесоха няколко думи. Панов каза, че страда и ще умре като Спасителя. Кръстеняков и Кожухарски ругаеха военния прокурор Д. Маркова. Тома Кърджиев каза една малка реч, която разплака всички: той заявяваше, че умира утешен, тъй като в ходатайството на съда за помилването му бяха признати заслугите му по възраждането на България.

Почна се след това разжалването. «Узунов не дочака да дойде ред до него и се разжалва сам: изтръгна един по един лагоните си от мундирия и ги захвърли в краката на екзекуторите, като произнесе нещо, смисълта на което бе такава: «Нá, ето ги, това искахте.»¹ Един фелдшер излезе с платна в ръка, за да затвори очите на осъдените, но те не се съгласиха. Узунов се обади:

— Мога ли да помоля Бочева да съобщи нещо на жена ми?

— Може — отговори капитан Шиваров, който командуваше конвоя.

Бочев излезе напред.

— Поручик Бочев — каза Узунов, — аз имам единствен син, който недавна се е родил и не е кръстен. Кажете на жена ми, че желая да го кръсти на моето име и когато порасне, да идва на гроба ми.

Когато той довършваше последните думи, една полурота от Дунавския полк, командувана от капитан Атанас Попова, излезе и се установи на 50 крачки. Осъдените се изправиха до гробовете, уловиха се за ръцете и запяха. Войниците напълниха пушките, Попов изкомандува; когато пушекът от гърмежите се разля, разстреляните лежеха паднали в снега, обагрени от кръв. Между присъстващите офицери настъпи неизказано смущение. Д-р Петкович, уплашен, избяга, по път тръгна подир него, обладан от паника. Капитан Добринов, Попов, фелдфебелът Лепин се доближиха най-сетне до падналите; някои бяха вече издъхнали, други още се мъчеха. Попов каза на фелдфебеля:

— Извади револвера и стреляй!

Лепин стреля еднаж, дваж, три пъти; и трупите останяха неподвижни. Д-р Петкович, най-сетне доведен почти насила, констатира смъртта. Поп Иванчо, повърнат

¹ Олимпий Панов.

² По разказа на сестрата на Стамболов, г-жа Мара Тантилова.

¹ Д-р Петкович, *op. cit.*, стр. 51.

също, тури патрахила и от мъртвец на мъртвец почна да чете упокоителните молитви. А капитан Шиваров излезе пред ротата и я поздрави за отличната служба.

В Силистра процесът се свърши по-малко трагично. Тук главният виновник бе умрял; съратниците му бяха избягали: оставаха да отговарят за тяхното дело долните чиновци и простите войници, които бяха действували без зла умисъл, подчинявайки се на началството си почти механически. Съдът се показа крайно снизходителен спрямо тях, главно по настояването на Тепавски. В Русчук присъдата, издадена срещу унтерофицерите, участвували в бунта, бе също мека. За тях ходатайствуваше сам Рачо Петров, пред когото действуваха в тая смисъл Стамболов и Начович. На 13 февруари Начович телеграфира няколко пъти до Петрова. Последната телеграма гласеше:

Сърдечно благодаря за отговора. Съветвах се днес с някои агенти българолюбци и те споделят мнението, което ви изложих тая заран. Те казват, че щом се повторят разстрелванията, нашите неприятели ще могат да ни обвинят, че те няма да престанат, че ще се потретят, почетвъртят и прочие и че ще е необходимо да се тури край на тия жестокости чрез външна намеса. Затова и те са на мнение да се смекчат присъдите за смъртно наказание, които би се издали впоследствие. Един от тях даже ми каза, че е добре да се учреди един изправен баталион, в който виновниците да се осъдят да служат най-дългото възможно време.

Начович

Дипломатическите агенти в София бяха много развълнувани от последните събития. В първия момент повечето от тях посъветваха правителството да бъде безпощадно, за да смаже революцията в яйцето ѝ, преди тя да има време да се разшири;* но когато те видяха, че войските на Регентството са победоносни, че движението е потушено и че провинцията, стресната от тая бърза и гръмоносна сила на властта, мирува, те казаха, че една политика, която е възтържествувала, трябва да се покаже великодушна и да прощава на второстепенните дейци, след като е наказала водителите; мисъл, която Макиавели най-добре е изразил в своето съчинение за *Владетеля*.

От членовете на дипломатическото тяло явна враждебност в тия критически моменти показа към Регентст-

вото само френският агент Флеш. Без съмнение, Флеш е имал от своя министър наставления да нагласява своите действия според русофилския тон, който от една година насам Франция държеше в събитията на Изток. Но към тая обща линия на поведение той прибавяше и един личен елемент: своя сприхав нрав, един акцент на първоност, който отиваше до прямо предизвикателство. При известията за бунта на 19 февруари той не криеше своето голямо задоволство, а когато не получи тържествующата телеграма за победата над закона в Русе, когато по София, цял ден намръщена, почна да ечи радостният вик на националистите, той се почувствува уязвен, като че ли собственото му отечество е претърпяло някаква беда. Неговите демонстрации бяха тъй публични, че в *Независима България* Петков излезе да го изобличи, като не пощади ни дипломатическия му характер, ни личното му спокойствие.

Въпреки неприязнените си чувства спрямо Регентството, въпреки желанието си да му създава неприятности той нямаше досега повод да се намиса във вътрешните работи на България. Такъв повод му дадоха по-сега работите в Черната джамия.

На 20 или 21 февруари г-жа Карavelова получи известие от майор Никифорова, че мъж ѝ бил зле бит. Такава мълва се носеше в града и за другите политически затворници: разправяше се дори, че някои от тях били на смърт. Един голям поплак се вдигна тогава от жените и роднините на арестуваните, които тръгнаха да тропат по разни врати за покровителство. По предложение на г-жа Карavelова те подписаха едно прошение, което биде поднесено на всички членове на дипломатическото тяло. Агентите на приятелските сили посрещнаха много неохотно тази постъпка. Но по поканата на Флеша те се съгласиха да се съберат, за да решат дали има основания да се предприемат някакви представления пред правителството. Заседанието стана в дома на турския комисар Риза бей; то не даде никакъв резултат. Флеш, твърде разпален, поддържаше с всичката си енергия, че представителите на Европа не могат да останат хладнокръвни спрямо безчеловечията, които се вършели пред техните очи; другите агенти обаче възразяваха, че случките в Черната джамия, които може би били въображаеми, преувеличени на всеки случай, не засягали об-

щото положение на княжеството, нито договорите, тъй щото основание за чужда намеса нямало. Риза бей постъпи по турски: каза, че поначало е съгласен с Флеша, но намира намесата неудобна; той заключи, че не трябва да се бърза. И още веднаж те вече не се събраха.

В интереса на самото правителство бе обаче да се разкрие самата истина; най-много настояваше за едно пълно осветление на тия случки Стамболов, който нямаше за тях никаква отговорност. По негово настояване Военното министерство назначи една комисия, състояща се от майор Попова, от военния прокурор Радойкова и от лекарите Золотович, Петрович и Михайлов, за да освидетелствуват битите. Нейният рапорт, съобщен на агентите: австрийски, германски, италиански и английски, бе отрицателен. Попитан дали е бит, майор Никифоров каза, че никой не се е докоснал до него; същото заявление с още по-твърд тон направил и Каравелов. Каравелов крнеше обаче истината; той бе бит и по челото му имаше белег от удари; лъжата му, велика в такъв един момент, пронзлизаше от неговото достойнство.

Подир комисията бидоха допуснати в Черната джамия и някои чужди кореспонденти. Те попитаха Каравелова: вярно ли е, че бил изтезаван? Тогава Каравелов даде един отговор, който вечно ще краси спомена за неговия живот. Той заяви просто и гордо: «В моето отечество такива работи не стават.»

С отказа на Каравелова да обвинява правителството на своята страна се пресече пътят на всяка намеса от страна на дипломатическото тяло. Впрочем след потушаването на бунтовете симпатии на европейския свят тъй много пораснаха към България, щото за едно посегателство върху младата страна, която бе показала такава чудна енергия, не можеше да става дума.

За забелязване е, че най-горещо поздравиха победата на Регентството малките държави, които виждаха в съдбата на България образец на това, което можеше да ги сполети един ден. В женевския голям вестник *Journal de Genève* известният тогава публицист *Maie Debril* казваше, че юначното Българско княжество дало на света пример как да се постъпва с предателите. Жорж Лоран, тогава млад писател в разгара на своя демократически огън, пееше в *La Reforme*, големия орган на

либералите в Белгия, възторжени химни на Регентството.¹

В балканските държави владееше също голяма радост за смазването на бунтовете. Крал Милан, който и насън се боеше от руските заговори, считаше за едно щастливо знамение, че Русия е била поразена в Русчук и Силистра. Румъния, посочена от самата география като първа жертва на руското нашествие към Цариград, Румъния, която отдавна виждаше как се простира над Яш сянката на грамадния руски ботуш, ликуваше. Понеже се бе пръснало слух, че предвид събитията в Русчук Русия ще иска да окупира княжеството, румънското правителство взе мерки за мобилизация и заяви открито в Петербург, че по никакъв начин няма да допусне на руските войски да минат през територията му. Това бе съобщено от румънския министър в Цариград Белачияно на д-р Вълковича. «Белачияно ми каза, телеграфираше Вълкович, че ми дава тия сведения официално, и ми позволи да ги съобщя комуто искам.»²

Опасността от страна на Русия бе наистина в първите дни голяма. Турският посланик в Петербург Шакир паша телеграфираше на Портата, че при известието за разстрелванията Александър III бил тъй възбуден, че искал да даде заповед за немедлена окупация, но Гирс с голяма мъка успял да го отклони от това намерение.* Като мина тревогата от първите впечатления, Русия се задоволи да протестира пред Турция като сюзеренна държава.

Абдул Хамид, поставен между чука и паковалнята, и тоя път се силеше да излезе из трудното си положение с хитрост. На 21 февруари той прати едно свое доверено лице до посланиците на Англия, Франция, Германия и Италия, за да действуват в София да не стават разстрелвания. Когато разстрелванията станаха, той телеграфира на Шакир паша да изкаже на Гирса... съболезнованията му. В самата Порта обаче владееше неприкрито удоволствие от погрома на руските интриги. «Политическите кръгове, телеграфираше Вълкович (28 февруари), одобряват мъжеската постъпка на Регентството.»

¹ Лоран бе осведомяван върху българските работи от д-р Н. Геннадиев, в това време студент в Брюксел.

² Депеша от 21 февруари (Архива на М-вото на външните работи).

От това благоприятно разположение на Портата Начович искаше да се възползува, за да добие от нея някакви гаранции за неприкосновеността на княжеството. Той телеграфира на Вълковича да попита Кямил паша: в случай че русите се опитат да окупираат България, Портата ще ли я защити, или ще стои със скръстени ръце, както през време на Сръбско-българската война? «Искайте положителен отговор, свършваше Начович, понеже от него зависи нашето поведение.» Но да се иска от Турция категорично задължение за помощ бе твърде много: това излизаше вън от нейните традиции.

Удивително е, че Цанков, който живееше в Цариград и можеше да наблюдава отблизо настроението на турските кръгове и знаеше колко малко наклонни бяха те в тоя момент за едно енергично действие срещу Регентството, поиска тяхната намеса. В началото на март, побуден вероятно от руското посолство, той се представи пред великия везер и му връчи следния мемоар:

«Ваше височество!

Обстоятелствата, при които се повиках за започване преговорите относително до споразумението между управляващите днес България и опозицията, понеже ви са добре известни, то мисля, че е излишно да се повръщам на тях. Макар и да бях въодушевен от най-горещото желание да видя българската криза да дойде до едно миролюбиво решение, не можах все таки да скрия съмнението си за несполуката на тия преговори, както имах честта да го открия на Ваше височество още в началото на споразумението. И наистина, аз си позволих да забележа това на Ваше височество, че благонамереността на императорското правителство да види минута по-скоро редът и тишината възстановени в България, ще се препънат преди всичко в лошата воля и във вероломството на ония, които, дошли на власт беззаконно и по узурпаторски начин, не би пожелали да се разпростят с нея не само срещу последните жертви, но даже и след като хвърлят страната в ужасите на гражданската война и на пропастта. Впрочем и самото течение на преговорите не доказа ли колко съм аз имал право? И когато в последно време преговорите се пренесоха в София, аз вземах сам грижата, макар и да не очаквах нищо от примирителния дух на нашите управляващи, да съветвам

монте политически приятели да способствуват за тяхното успевание, с единствена мисъл да подпомогна императорското правителство в неговите усилия да дойде до удовлетворително решение на кризата. Но нещастните приключения, които се произведоха в Силистра и Русчук, доказват още веднъж на целия свят, че да се водят преговори с днешните управляващи България с цел да се дойде до помирение и до миротворност не е друго, за съжаление, освен залъгване. Правителството не се поколеба нито минута да потуши посредством крайна строгост въстанието на гарнизоните в Силистра и Русчук, повечето и главните офицери от които са същите ония, които способстваха за съставянето му и неговото поддържане до последните времена. В продължение на два дни двата тия градове представляваха най-печалното зрелище на гражданската война и на най-грозното опустошение. В краткото това време загинаха повечето офицери, отколкото през не по-малко нещастната война със Сърбия. Проливанието на кръвта, екзекуциите на офицери и граждани, гърменията и убийствата из улиците, жестокостта, с която се обръщат към населението, арестуванятия на сума офицери и граждани по всичките градове в България, варварските и гнусните изпитания, на които бяха изложени арестуваните в затвора — всичко това изнисува с най-ясни краски положението на страната, а тъй също и стремлението на ония, които я управляват. Предвид това плачевно положение считам свой дълг да обявя на Ваше височество от името на опозицията, че продължаването на преговорите става не само излишно, но даже опасно, защото то ще насърчи правителството да следва анархическия път, в който е влязло, като му позволи да разполага безнаказано и по угодата си с честта и живота, и имота на гражданите. Като следствие на декларацията, която си позволих да направя на Ваше височество, считам за свой дълг да прибавя, че е време да се мисли по-пешно за способа и енергическите мерки, които ще бъдат нужни да се вземат за предвардване на други по-печални приключения, които би могли да окървавят България.»

Кямил паша, след като прочете внимателно мемоара, попита Цанкова:

— Какво разбирате вие под енергични мерки?

Цанков отговори:

— Окупацията на Източна Румелия от турски войски.¹

¹ Делеша от Вълковича (Архива на М-вото на външните работи).

ПРИЛОЖЕНИЕ

Каравелов и контрапревратът според австрийските тайни архиви

1.

На 8 срещу 9 август 1886 г. на часът три и нещо един стражар се втурна в дома на Каравелови и почна да хлопа на вратата на спалнята: «Господарю! Госпожо! Дворецът е заобиколен с войска.» Каравелов¹ скочи от леглото и отвори. Първата му дума бе: «Тичай да обадиш на Никифорова.» Стражарят полетя. Докато Каравелов се обличаше, жена му излезе на прозореца. Не минаха няколко минути, показа се капитан Георги Вазов на кон, водещ един взвод. Той постави двама часови пред Каравеловата къща и заповяда: «Няма да пускате никого да влезе или да излезе. Ако някой се противи, ще стреляте!» После измърмори нещо под мустаците си, шибна коня и се загуби.

Каравелов и жена му застанаха и двамата на прозореца. Нощта бе тъмна. Наоколо всичко бе глухо. По едно време чуха се стъпки. Една сянка се зададе.

Стражата извика: «Стой!» Сянката продължаваше да приближава. «Стой!» — чу се повторно. Войниците насочиха щиковете. Но идещият, който бе вече пред тях, им каза: «Аз съм военният министър.» Те се поколебаха една секунда, сетне го пуснаха. Никифоров влезе. Нощта, със своите дипли на мъчание и тъма, обви отново Каравеловия дом. При слабото осветление на една лампа тримата се заприказваха сега тревожно и почнаха да се губят в догадки. Вън стражата продължаваше да бди.

В него момент съзаклятниците бяха извадили княз

¹ Каравелов бе тогава министър-председател, Никифоров — военен министър.

Александра и го водеха във военното министерство. Оттук те изпратиха на часа 3 и 35 минути следната телеграма до окръжните управители:

«Принц Батенберг низвержен от престола. Направете митинги в утвърдителен смисъл. № 1. Каравелов, Главнокомандуващият на българските войски: майор Груев.»

Първото дело на съзаклятниците бе една измяна; второто — една фалшификация. . .

Когато се съмна, часовете бидоха вдигнати от дома на Каравелова. Сетне рано сутринта при него се яви Радко Димитриев. Неговата мисия бе да иска съдействието му за образуването на временно правителство. Радкото, нисък по ръст, обичаше високите фрази. Но Каравелов не му даде време да развие своето витийство. Още при първите му думи той нервно го пресече: «Който е дробил, да сърба.» До обяд и подир на четири пъти съзаклятниците повториха тоя опит, но отговорът на Каравелов бе неизменно същият: с военните, които извършиха преврата, той не искаше да влиза в разговор. Най-сетне, с големи молби, склониха го да отиде във военното министерство, дето бяха свикани на съвет политическите мъже. Но появяването му тук нямаше друга цел, освен да даде по-голяма гласност на неговия отказ.

«Аз не съм пъдил княза — заяви той. — Който е пъдил княз, да му мисли!»

Каравелов знаеше, че сутринта, след един митинг, на който беше говорил Цанков, една тълпа бе тръгнала с викове «Да живее Русия» към руското консулство и тук по една заповед на Кесякова: «На колени!» — тя бе коленичила. Под впечатлението на разказите за тая сцена цялата кръв у него кипеше. «Не мога — викаше той на тия от събралите се, които го увещаваха да влезе в едно временно правителство, — не мога да приема никакво участие в едно дело, при извършването на което чувам гласове «Да живее Русия!», но не чувам да се вика «Да живее България!» След туй отиде си и се затвори в своя дом — и в своето мълчание.

Такъво бе становището, което Каравелов зае веднага след преврата. Дотук за никакъв неуспех нямаше признаци; за какво разкаяние не можеше да има причина. Очебиющият, несъмненият, безспорният факт е, че Каравелов без секунда колебание се обяви от самото начало против делото на съзаклятниците. Отде произлезе подоз-

рението, тъй разпространено по-късно, че и той има пръст в него? От някои от съзаклятниците най-напред, които, заловени, дадоха при разпита си показания срещу него. А най-вече от самото му поведение през последните дни, което остана загадъчно за съвременниците, безизвестни за неговите истински подбуждения. За показанията на съзаклятниците няма тук да говорим сега. Повечето от тях измряха, като отнесоха своята тайна. Но Бендереv е жив, между нас е, и от него българската история очаква едно разяснение. Що се отнася до държанието на Каравелов в събитията непосредствено след преврата, то изисква един особено всестранен разбор, който не е лесна работа.

От политическите дейци на миналото повечето са с несложна психология. Действията на Цанкова например са винаги с една причина и тая причина е очебиюща. Неговата политика бе като някоя дебела мелодия, свирена с буря. У Каравелова беше друго. Зад неговите постъпки — даже когато на вид те са импулсивни — има цяла една оркестрация на мотиви. Разликата между единия и другия е толкова голяма, колкото между Отело и Хамлет.

В «Строителите» ние подробно изложихме поведението на Каравелова след преврата. Неговите почитатели не останаха доволни. Не бяхме напълно доволни и самите ние. Но ние пишехме по данните, които *имахме* на ръка. Не бе само наша вина, ако действително някои действия на големия държавник останаха без пълно осветление и някои изгледи на неговата личност не напълно разгадани.

Когато след войната австрийските тайни архиви се отвориха, ние почнахме в тях своите издирвания за нашето близко минало. Първата ни грижа бе да прегледаме документите по изпъждането и връщането на княз Александра, за да изясним с тях неуяснената роля на Каравелова.

Резултата от моя преглед ще споделим днес накъсо с читателите на «Зора».

След отказа на Каравелова на 9 август съзаклятниците образуваха едно временно правителство с митрополит Климент като министър-председател и майор Груев като главнокомандуващ. Трябва да се каже, че от двамата най-достоеен да носи расо не бе Климент, а Груев. Тоя благ, безобиден човек, чието истинско призвание бе да пее ектениите в «Св. Неделя», бе поставен по една

странна игра на съдбата начело на една революция. В заговора той бе влязъл не като сподвижниците си — от честолюбие, от жажда за мъст или от любов към авантюри, а от страх за България. Страх, че България ще погине, ако не се пожертвува Батенберг, за да се смили руският цар над нея. Но скоро след преврата завладя го друга една тревога, още по-страшна: пред очите му се яви сега призракът на гражданската война, дотогава неизвестна на българите. Още на 10-и гарнизоните бяха почнали да се вълнуват в провинцията. На 11-и стана ясно, че страната се повдига застрашително срещу съзаклятниците. От Търново се разгласи мълниеносната прокламация на Стамболова; в Пловдив Муткуров се готвеше да тръгне срещу София. Срещу София се готвеха да тръгнат и две дружини на първия полк, повикани от Хр. Попов от Сливница. При тия известия смут овладя душата на съзаклятниците. Радко Димитриев се готвеше вече да бяга. От другите сподвижници едни искаха да се бият, други смятаха само как да спасят себе си. Груевата едничка мисъл бе как да се избави страната от братоубийства.

«Груев отиде при Каравелов — пише управляващият австрийската легация — и го моли коленопреклонно да вземе властта в ръцете си, защото иначе междуособната война е неминуема.»

Каравелов най-напред отказал. После, пред растящата опасност, се съгласил, но поставил следните условия: да има свършено свободни ръце; в новото правителство да не влиза никой от съзаклятниците; представителите на всичките велики сили, включително руския, да бъдат съгласни, щото той да вземе властта; временното правителство да се оттегли безусловно. На това последно условие настояваше Каравелов, за да подчертае, че не иска да приеме властта от съзаклятници.

«Груев — пише Буриян — прие всичко, само за да се освободи от своето положение, което го е докарало почти до лудост.»

Руският представител Богданов бил съгласен напълно с постъпката на Груев. Той сам ходил при Каравелова със същата молба. Каравелов обаче, преди да вземе окончателно решение, поискал време да прецени по-добре положението. Той изпратил Стоилова да вземе мнението на останалите представители на великите сили. Стоилов най-напред отишел при Буриян. Там заварил и предста-

вителя на Германия Салдерн. «Ние искаме — казал той — да спасим честта на България и на войската. Искане също да дадем удовлетворение на княза.» Буриян нямал инструкции; но той без колебание одобрил идеята за един кабинет Каравелов. Обаче одобрението на австрийския представител не бе достатъчно; нужно бе да се произнесат и представителите на останалите велики сили. Незабавно те се събрали в дома на представителя на Франция, Флеш, старейшината на дипломатическото тяло. Тук се взело единодушно решение да се покани Каравелов да образува новото правителство. В лицето на Каравелов, бележи Буриян в своя рапорт, дипломатите гледали като на един вид Провидение.»

Когато се разчуло, че Каравелов съставя правителството, в столицата, тъй уплашена дотогава, избухнало общо ликуване. Но той забранил манифестациите. Моментът не бил според него за шум, а за трезво мислене и разумно дело. Буриян отишъл да го посети вечерта на 12-и на часа 6. Намерил го много загрижен. Настояването от Търново и Пловдив, както и от английския представител да се вземат немедленно мерки за връщането на княза, му се виждало свързано с опасност. Той се боел, че Русия, срещу нейното обещание за ненамеса, ще иска, щото Батенберг да излезне от българската сцена. Той сам не бил против неговото завръщане; но това трябвало да стане след пълното въдворение на законния ред, а не веднага. Неговите колеги в кабинета искали да се арестуват съзаклятниците; но той не бил сигурен в духа на войските. Положението не било изяснено.

«Въобще той мисли — донася Буриян, — че най-мъчното нещо е да се добие ясен поглед върху една обстановка в един момент, когато трябва немедленно да се действа.»

Тия думи на австрийския дипломат рисуват не само настроението на Каравелова в дадено време. Те откриват една съществена черта от неговата природа.

2.

Преди да стане известно за създаването на Каравеловото правителство, Олимпий Панов, безучастен в преврата, но станал по силата на събитията началник на

софийския гарнизон, получи от Пловдив следната телеграма:

«Незабавно разпоредете, щото вътре в 24 часа Негово височество князът да бъде освободен в наша българска територия. В противен случай Вий с генерал Груева ще отговаряте с главите си. № 205. Главнокমানуюший българските войски: подполковник Муткуров.»

Пред тоя ултиматум се намери Каравелов, когато на 12-и взе властта. От Търново Стамболов надаваше същия глас. В самата София положението ставаше все по-опасно. На 13-и главните ръководители на съзаклятието бяха вече избягали: Радко Димитриев като овчар с торба на рамо през Ихтиман за Румелия; Груев и Бендерев към Дунава за Влашко. Но частите, които бяха извършили преврата, се намираха още в София. При самата мисъл за връщането на княза те настръхваха, готови на всяка крайност. Артилерийският полк бе заел позиции и заявяваше, че ще бомбардира столицата, ако не му се дадат гаранции, че Батенберг по никоий начин няма да бъде повърнат княз. Но в туй време двете дружини на първия полк, които Хр. Попов бе докарал от Сливница, викаха по софийските улици ура за княза Александра. Поставен между тия два огъня, голямата мъка на Каравелов ще бъде през тия страшни дни да не им даде да се съединят те в един общ пожар, който можеше да изгори България.

Кошмарът на братоубийствената война бе постоянно пред очите му. На Бурияна той казваше: «Аз гледам едно: да не гръмне пушка!» Отвън видено, за такава опасност нямаше признаци. Но това впечатление бе погрешно.

Австрийският дипломат не без учудване бележи, че офицерите от двата враждебни лагера, оставили частите си, се срещали на групи по улиците и безбурно разисквали по събитията. Така няколко месеци по-късно, след русчущия бунт (февруари 1887), офицерите, които го устройоха, и някои от тях, които кърваво го потушиха, ще играят табла в кафенетата на Букурещ, за безкрайно удивление на европейските кореспонденти. Това е обаче една балканска черта. Тя не може да лъже Каравелова. Той знаеше добре, че за нас, българите, във време на революция, от зара до куршума интервалът не е голям.

Катастрофата можеше да се случи всяка минута. Каравелов не пожали нищо, за да я предотврати.

Поведението му остави при все това у съвременниците един спомен на противоречие и слабост. Слаб Каравелов не бе. Спрямо съзаклятниците той показа крайна твърдост. Когато в отговор на неговите увещания да се подчинят на неговото правителство неизбягалите участници в преврата поискаха от него обещание, че по никоий начин князът няма да бъде повърнат, той, по рапорта на Буриян, рязко ги спрял: «Вие сте войници, им казал той. Вие няма какво да се занимавате с политика. Дали князът ще се върне или не, това не е ваша работа. Това е работа на Народното събрание.» Съзаклятниците бяха победени хора, отломки от една фъртуна. На тях бе полесно да се приказва с тоя език. Но за Хр. Попов трябваша други думи. Като завоевател на София той се удряше по сабята си и искаше велегласно връщането на княза. Каравелов не можеше да му отговори с афоризми от конституционното право. Трябваше за него един ясен отговор. Буриян твърди, че Каравелов «след известно колебание» обещал да върне княза. Ако това обещание е било дадено, искрено ли бе то? От цялата обстановка личи, че Каравелов в него момент не можеше да вземе никакво определено решение. В един разговор със Стамболова по телеграфа той от името на правителството казваше:

«Разумейте, че ний не предрешаваме въпроса за княза. Ний искаме да спазим реда, да не дадем повод за окупация.»

Чуждата окупация Каравелов я смяташе като неизбежно последствие от една гражданска война. Във въображението му тя се рисува на три граници на България: руска окупация откъм Варна в случай на обща анархия в страната; турска окупация на И. Румелия, ако там избухнат размирици; сръбска окупация, ако в София станат кръвопролития. От всичките тия опасности сръбската изглеждаше в първите дни най-тревожна.

Тревогата откъм Сърбия не бе нова. Тя бе се появила преди месец и бе играла едва ли не решающа роля в зачатията на заговора, в неговото изпълнение във всеки случай. Сръбско-българската война се бе свършила с един договор за мир, сключен в Букурещ на 19 февруари, оттогава двойно исторически ден за българите. Но тоя мир изглеждаше много на примирие. Дипломатическите сношения между двете държави не бяха възобновени. Това се дължеше на обидената гордост на Милана, който

още не бе смял своето поражение. В България съществуваше обаче известно впечатление, че той чака само сгода, за да се нахвърли върху България за отплата. В началото на юни се бяха появили вече слухове за една война със Сърбия. Тая мътва се засили още повече след сведенията, които донесе един пруски офицер от генералния щаб, фон Алтен. На път за Цариград той бил забелязал, че при Пирот и на границата сърбите издигали укрепления. Князът, който отначало не вярваше във възможността от едно сръбско нападение, биде и той овладян от смут. На 30 юли той, заедно с фон Алтен и свитата си, посети Сливница. На другия ден дружини от първия полк бидоха изпратени пак да правят окопи. След туй две дружини от струмския полк тръгнаха от Кюстендил за Перник. Тия размествания на части причиниха силно безпокойство в София, отзвукът от което се чу и в чужбина. От Лондон, от Виена дадоха веднага успокоителни известия. По заповед на Калноки, австроунгарски министър на външните работи, Буриян даде на княза и Каравелова положително уверение, че намерението на Милана да нападне България бе една басня. Милан минаваше тогава за доброволен васал на Австрия: на едно изявление за него от Виена можеше прочее да се даде вяра. Според Бурияна то успокоило Каравелова, но не подействувало върху княза. Той продължавал да вярва във въображаемата опасност, без да подозира, че нейното раздухване ще стане в ръцете на неговите врагове едно смъртно оръжие срещу него. Идеята за неговото сваляне биде нанстина пусната във войската като едно върховно средство, за да се отстрани сръбското нападение.

Странно в най-висока степен се види, че след толкова блестящи победи, на които ехото още не бе заглъхнало, вероятността за една нова война със Сърбия възбуждаше такъво вълнение в София. Тия победи сън ли бяха? Сливница, Драгоман, Пирот не бяха ли друго освен празни имена? Какво се бе случило? Българската доблест ли бе изчезнала? Или същите сърби, които през ноември бяха бягали с виковете «Натрат, брачо!»¹, сега в юли внезапно бяха станали страшни? Нищо подобно нямаше. В част от българското войнство в София се бе явило наистина едно чувство на безпомощност, но то се дължеше на други

¹ Назад, братко!

че искал да нападне България. За алармите преди преврата досежно войнствените намерения на Сърбия той казвал, че те били пуснати преднамерено от съзаклятниците, за да отстранят верните князу войски от София. Сега той бил по-далеч от всякога от мисълта за война с България. Това, което той искал да види, то било, напротив, връщането на Александра в София. Той бил готов да му даде за това всичкото си съдействие. «Ако княз Александър има нужда от територията на Сърбия като база на действие, казвал Милан, той може да разполага с нея. Аз му я давам.» Княз Александър можел да разчита напълно на неговото приятелство. «Щом чуя, че се е завърнал, заявявал той, аз ще му телеграфирам да го поздравя.»

Такова бе настроението на Милана, когато Богданов заявяваше на Каравелова: «Сърбия е мобилизирана. Ако ние не я спрем, тя ще ви нападне.» Каравелов остана (то се разбира) смутен от тия думи. Той побърза да ги съобщи на Бурияна. Тогава телеграфът заигра между София и Виена, между Виена и Белград. Всичко туй изискваше няколко дена — дни на тревога в София, но най-сетне положението се изясни. На 16-и министърът на външните работи на Австро-Унгария Калноки телеграфира на Бурияна да уведоми Каравелов, че Милан няма никакви враждебни намерения и че сръбската мобилизация е една измислица, за да се всее страх в българските кръгове. За отбулването на руската игра бе способувала и Англия. Княз Александър бе роднина на английския двор (един от братята му се бе оженил за дъщерята на кралица Виктория) и независимо от политическите съображения, това бе една голяма причина, щото Англия живо да се интересува от неговата участ. В Пловдив английският консул Джонс бе насърчил Муткурова за контрапреврата. В София управляващият английската легация, Стифен Конди, настоявал пред Каравелова за връщането на княза. Каравелов го попитал: «Русия ни гарантира, че ако князът не се върне, тя ще брани целостта на България. Ако ние го повърнем, ще ни дадете ли вие същата гаранция?» Като съобщава за тоя разговор, Буриян бележи: «На това запитване английският дипломат не отговори нищо.» Англия обаче не остана бездействена. На 17 август английският представител в Белград поиска от сръбското правителство

да даде направо на Каравелова най-категорични уверения. Тия уверения бидоха дадени. Откъм Сърбия настъпи успокоение. Но откъм Русия хоризонтът продължаваше да бъде все тъй мрачен. Богданов бе казал Каравелову: «Ако върнете княза, ние ще ви окупираме.» И бе добавил: «Две дивизии стоят готови в Одеса.»

4.

Мислеха ли русите да окупирават България?

Тъй значи: опасността откъм Сърбия, с която Богданов заплашваше Каравелова, бе въображаема. Но имаше ли опасност откъм Русия? Когато Богданов заявяваше на Каравелова: «Ако княз Александър бъде повърнат, ний ще окупираме България», бе ли това само едно средство за натиск или израз на една политика? Богданов, комуто събитията бяха дали неочаквано такава една важна роля, бе един млад дипломат, много лекомислен и без мярка в приказките си. Той недълго след това свърши със самоубийство и тоя му край показва у него известно душевно неравновесие или поне крайна впечатлителност. Той знаеше за заговора и го насърчаваше. На д-р Моллова, който ходи при него като пратеник на съзаклятниците, той заяви: «Съобщете на офицерите, че те могат да се осланят на Русия като на гранитна скала.» Самият преврат хвърли го обаче в друго настроение. На Бурияна той казал: «Русия желаше отстраняването на княз Александър, но не по този срамен начин. Българската армия заслужава да бъде разпусната, а всички тия офицери гамиени да бъдат разжалвани.» Тоя обрат, ако бе искрен, показваше променчивост; ако ли бе привиден — двуличие. И в двата случая Богданов става подозрителен. Думите му трябва да се взимат предпазливо. Вън от съмнение, че заплашвайки Каравелова, той е подчертавал, че говори от името на своето правителство. Така също, когато преди преврата, за да убеди министъра на външните работи, Илия Цанова, че Русия желаше изпъждането на Батенберга, той му показваше на писмената си маса една мнима преписка на Гирса. Истината е, че тоя човек бе един лъжец.

Ще трябва да търсим прочее не у неговите думи, а другаде истинските намерения на Русия. Какво мислеше

императорът? Какво бе мнението на Гирс, на военните?

За Александра III съвременниците му имаха едно легендарно представление: един исполин с непоколебима мисъл и воля. Така го изобразяваше след смъртта му един негов паметник в Петроград. Но легендата бе лъжлива и никой не е показал нейната несъстоятелност така поразително, както граф Ламсдорф в своя обнародван от болшевиките дневник. Образът, който той ни дава, е образ на човек тъп, неустановен и извън обикновените размери само по припадъците му на буйство. Неговият гняв бе страшен. Гирс, който неведнаж бе го видял разярен, с пяна на устата, казвал на Ламсдорфа: «Има у него нещо от лудостта на Павла I.» От тия разкази самият Ламсдорф бил получил такъв уплах, че когато началникът му¹ тръгвал за Гачино на доклад, той сам тичал в Исакиевския събор да запали една свещ, за да се свърши всичко благополучно.

Ламсдорф започна своя дневник тъкмо когато избухнаха софийските събития. Тяхното въздействие върху Александра III той, благодарение на своята служба, виждаше отблизо. Новините от България често хвърляли мрачния самодържец в ярост. В такива минути той сочел своя стиснат юмрук по нейна посока. «Пошлю бригаду», викал той: ще им пратя една бригада. Но подалеч от един нервен жест, по-далече от едно словесно буйство това не отиваше. В действителност никъде не личи той да е имал определена мисъл за насилствено действие срещу България. «Императорът не желае никакви авантюри» — съобщаваше австрийският посланик в Петроград, граф Волкенщайн. За една окупация на България не бяха съгласни, от друга страна, нито руските военни, нито Гирс.

Изглежда, че при получаването на известията за преврата генерал Обручев, началник на генералния щаб, изказал мнението, че трябва немедленно да се окупира България. Така поне се бе научил по-късно Волкенщайн. Но това настроение било много мимолетно. При по-спокойно обсъждане на въпроса Обручев дошъл до съвсем обратното заключение. Той разбрал, че едно военно предприятие в България би поставило Русия в

¹ Гирс бе министър на външните работи; Ламсдорф бе един от непосредствените му сътрудници.

опасно положение при предстоящата европейска война. На същия възглед бил и военният министър, генерал Вановски.

За Обручева, за Вановски, за русите от тяхното умонастроение европейската война се явяваше като неизбежно последствие на френско-германските отношения, както те се бяха сложили след 1870 г. Нанстина Франция бе тъкмо по онуй време погълната в разширението на своята колониална империя, за съзиждането на която Бисмарк бе ѝ дал не само подтик, но и подкрепа. Но туй се смяташе само един антракт в драмата на френско-германските борби. Решителното стълкновение не можеше да се отлага за дълго. Фаталността трябваше да се изпълни. В очите на русите, за които е дума, не можеше да има съмнение къде трябваше да бъде мястото на Русия в такъв случай. То ѝ бе посочено от историята. Мистиката, която покъсно докара френско-русият съюз (без една мистика няма големи събития между народите), завладяваше вече руските умове. Франция и Русия са естествени съюзници. Французи и руси в един недалечен ден ще трябва да тръгнат рамо до рамо срещу немците: едните да отмъстят за Седан и да си върнат Елзас-Лотарингия; другите, за да отмъстят за Берлинския конгрес и да решат източния въпрос. За тоя ден на саморазправа Русия трябваше да пази своите сили събрани на едно и непокътнати.

Сега окупацията на България щеше да разстрои всичките тия очаквания. Една война можеше да последва, но преждевременна и в която срещу куп врагове Русия да се намери сама, защото Франция не мислеше още да воюва. Рисковете бяха големи и ето как, според Волкенщайн, военните авторитети в Петроград си рисуваха положението, което щеше да се създаде веднага след стоварването на руски войски на българския бряг: Румъния несигурна; Австрия заплашителна; английската флота в Черното море; сто до сто и петдесет хиляди турци готови за намеса. Колкото за самата България, тук загадката бе пълна. Руските вестници тръбяха, че българският народ ще посрещне войските на освободителката с цветя и хоругви. Но Обручев и Вановски не бяха никак уверени в това. Повдигането на гарнизоните в полза на Батенберга показваше, напротив, че българите ще бранят земята си против русите така, както против всеки друг. Австрийският военен аташе в Петроград, подполковник

Келпш, пишеше в едно частно писмо до своето началство, че руските военни кръгове не си правели никакви илюзии върху чувствата на мнозинството на българите. Това той научил от най-сигурен източник.

«Тук знаят, казваше той, че руските войски ще бъдат посрещнати в България с куршуми. България ще трябва да бъде завзета с военна сила.» А на едно кръвопролитие Русия не можела да се реши, защото щяла да изложи своето име пред славянския свят.

Така разсъждаваха военните в Русия. Но иначе мислеше Гирс. От Обручев и Вановски той се разделяше в едно: докато те мечтаеха за една европейска война, но такъва, че Русия да излезе от нея победителка, той бе въобще против всяка война. Неговата най-голяма грижа бе и ще си остане докрай, щото по българския въпрос Русия да избегне всяко въоръжено стълкновение. На граф Волкенщайн той казал:

«Ний не желаем, нито можем да скъсаме свсите връзки с България. Тия връзки са исторически. Но с насилие и военна намеса ний не искаме да си служим.» Предавайки тия уверения, посланикът бележеше: «Аз лично съм наклонен да вярвам в искреността им.»

Не само той. Съпротивата на Гирс против всяка мисъл за насилствени мерки спрямо България е във от съмнение, по всички свидетелства на времето. За нея имаме и едно важно българско свидетелство, което искаме тук да приведем.

Между разните съвременници, които разпитвах, когато готвех «Строителите», бе и покойният Петър Станчев, неизменен и ярък привърженик на Цанкова. Един ден, след като ми даде разни сведения от миналото, той ми каза: «Сега, Радеве (той туряше според обичая на своето време името ми в звателен падеж), сега, Радеве, ще ти кажа едно нещо, ама ще ми обещаеш, че ще го пишеш, когато ме няма вече, не по-рано.» Обещах му. Той поде: «След преврата заедно с други избягах и аз от България. Отидох в Русия. Тук от името на емиграцията явихме се пред Гирс. Бяхме трима: Ив. Ст. Гешов, Данаил Юруков и аз. Аз — грях бе, изповядвам го — казах: българският въпрос ще се реши само с окупация. Тогава Гирс се обърна строго: «Думата окупация да не съм чувал от вас. Тя може да донесе само нещастия на Русия, а вам, на българите, пълна погубел. Окупация значи

европейска война. В тая война едно ще се случи от двете: или ще бъдем бити, и това значи поробяването на България от Австрия; или ще бъдем победители, и тогава не ще да излезем вече от България. Моят съвет към вас е да се върнете в отечеството си и да гледате да се споразумеете със Стамболова за едно помирение с Русия.» Юруков и Гешов се върнаха. аз останах в Русия зарад Цанкова. Но думите на Гирса не забравих. Бог да го прости!»

Русия не мислеше да окупира България. Но в мърните дни след преврата Каравелов можеше ли да знае нейните истински намерения? Тогава знаеше ли ги някой въобще?

5.

В първия ден на преврата се получи от Петроград и на другия ден биде залепена по улиците на София една официална телеграма до Богданов, в която се казваше между другото: «Можете да заявите на българите, че... ва окупация императорското правителство и не мисли.» Тази телеграма не можеше да дойде освен като отговор на едно съобщение на Богданова, че след свалянето на княз Александра у някои кръгове в София, вероятно около Каравелова, се бе появило опасение да не би при настъпилата криза Русия да окупира страната. В началото значи българите се боеха, Русия ги успокояваше. Богданов ще почне сам да заплашва с окупация, когато Стамболов в Търново и Муткуров в Пловдив ще се обявят против преврата.

Каравелов повярва на тия заплашвания. Трябваше ли да се усъмни той в тях? Да, ако се гледа само на личността на Богданова. Каравелов можеше да знае лекоумието на тоя млад човек. Но мъчно е да се даде един отговор, като се има предвид как се представляваше положението в него момент. Превратът се извърши за угода на Русия, от нейно име. Пропадането му значеше удар върху нейния престиж като велика сила; връщането на княз Александра щеше да се яви като прямо предизвикателство към Александра III, негов непримирим враг. Не бе естествено Русия да се покаже равнодушна към такъв един обрат на нещата; не бе значи за чудене, ако тя прибегнеше за

отбрана на извършеното дело до някоя решителна стъпка. Може Каравелов и да се е питал дали заплашванията на Богданова са сериозни или не. Но как можеше той да ги провери и чрез кого?

Представителите на великите сили в София не бяха му от голяма помощ. Те идеха при него повече да искат сведения за вътрешното положение, отколкото да го осведомят върху външната обстановка. Самите те не знаеха нищо. Правителствата им бяха изненадани от преврата и в първите дни сами се питаха: какво ще каже сега Русия?

От великите сили най-живо участие в събитията в България взимаха двете съперници на руската политика: Англия и Австрия. От обнародваните английски дипломатически документи, тъй наречената *Синя книга*, не личи да са имали в Лондон навреме известия за руското становище. Английският посланик в Петроград, Морие, имá с Гирс един доста драматичен разговор, но това бе едва на 28 август, когато острата криза бе вече минала. Да видим какви известия имаше Виена. Първата телеграма, която намерихме по тоя предмет в австрийските архиви, бе от Одеса. На 14 август генералният консул Принциг съобщаваше шифровано:

«Тук се говори съвсем открито за една предстояща експедиция в България. Като неин началник се сочи вече генерал Петрушевски, началник-щабá на Скобелева.»

Може да се предполога с доста вероятност, че на тая мълва е правел намек Богданов, говорейки Каравелову за двете дивизии, готови в Одеса.

На другия ден барон Гьодел, управляващ посолството в Цариград, пращаше друго едно известие, което също не може да се нарече успокоително. Според туй съобщение руският посланик Нелидов отишъл в Илдъзкъошк да обади на султана, че ако течението в полза на Батенберга вземе връх, Русия ще се намеси.

Между туй европейските кабинети продължаваха да изпитват политическия небосклон. Голямата грижа бе: какво ще прави Русия? Но над нея стоеше друг още по-голям въпрос: какво ще каже Бисмарк?

Отвред се чакаше, щото оракулът да проговори. Чакаше за неговата дума и Русия. Положението на Европа бе в неговите ръце. Възгледите на Бисмарк по източния въпрос не бяха се изменили. Както в критическото време

между Санстефанския договор и Берлинския конгрес, когато в очакване на един явен конфликт между Австрия и Русия Европа бе обърнала погледите си към него, и сега той можеше да каже, че България в неговите очи не струва костите на един пруски гренадир. Русите можеха да окупират България, те можеха да отидат в Цариград: той би одобрил всичко, стига Русия да върви в съгласие с Австрия. Но да се обяви за едната срещу другата, той не даваше да става дума.

На 15 август Бисмарк имаше във Франценсбад една среща с Гирс, тогава на бани в Германия. От тая среща и двамата останаха доволни: Бисмарк, защото разбра, че Русия няма да предприема в България нищо, което да я постави в крайно стълкновение в Австрия; Гирс, защото получи обещание, че ще има поддръжката на Германия за възстановяването на руското надмощие в България с мирни средства. Но смисълта на разменените уверения не стана веднага достояние на всички заинтересовани. Няколко седмици по-късно руският посланик във Виена княз Лобанов казваше на Калноки: «Русия е готова да заяви изрично, че няма да прибегва до насилствени мерки срещу България, но тя не желае, щото това да стане известно на българите, защото безнаказаността би ги направила още по-дръзки.» Същото съображение имаше и сега Гирс, за да държи своите миролюбиви намерения в тайна. Бисмарк не можеше да бъде на друго мнение по тоя предмет. От Франценсбад излезе прочее едно успокоение, но условно.

Веднага след свиждането във Франценсбад Буриян се яви пред Каравелова с една телеграма от Калноки. «Руското правителство заяви, гласеше тази телеграма, че не мисли за окупация.» Но същевременно тя добавяше: «За една окупация не може да се появи законен повод, докато спокойствието и редът се запазят.» Същия ден австрийският посланик в Берлин предаваше на своето правителство каквото узнал за разговора между Бисмарка и Гирс.

«Гирс заявил, телеграфираше той, че Русия няма да се намеси в България, тъй като тя не заслужавала подобна жертва.» На другия ден неговите сведения далеч не бяха тъй успокоителни. «В министерството на външните работи смятат, телеграфираше той, че в случай на сблъск-

ване (между съзаклятниците и верните князу войски) руската военна намеса е неизбежна.»

Известията, които Виена имаше направо от Петроград, също не способстваха за едно изяснение на положението. В отсъствието на Гирс министерството се управляваше от Влангали, по произхождение грък.

На 18-и австрийският посланик в Петроград съобщаваше:

«Влангали каза на моя германски колега, че император Александър и самият той били против една намеса, но той не отказва, че тя може да стане възможна при дадени обстоятелства.»

На 19-и последва и едно публично изказване на Гирс. Пред един кореспондент на «Берлинер Тагеблат» той заяви: «Русия не мисли за никаква окупация, дордето в България царуват ред и спокойствие.»

Не можем да знаем кои от тия известия стигнаха до Каравелова. Това, което може да се каже, то е, че нито едно от тях не бе от естество да му даде пълно успокоение. Каква бе разликата между това, което Калноки чуваше от Петроград и Берлин, и това, което Каравелов чуваше от Богданов? Богданов казваше, че ще има окупация, ако се върне князът. Калноки съобщаваше, че окупацията ще се избегне, ако се запази редът в България. Но за Каравелова едното и другото бяха в действителност равнозначущи. При съществуващата в София обстановка запазването на реда бе в пълна зависимост от въпроса за връщането на княза. Въпрос от страшна сложност и който държеше Каравелова в една почти трагична тревога! Хр. Попов, фактически господар на София, му казваше, че ще му отхвърли властта (това значеше, че може и да го арестува), ако не обещае, че ще върне княза, но от позициите на Курубаглар Златарски заявяваше, че ако Батенберг бъде повикан обратно, той ще бомбардира столицата. На чия страна бе интимното чувство на Каравелова? Мнението на Буриян в туй отношение е категорично. Каравелов, пише той на Калноки, гледа как да отдалечи въвн от София съзаклятническите части. Той казал на Хр. Попов да заеме Владайското дефиле с първия полк, щом струмският полк, който извърши преврата, си замине за Кюстендил. Буриян твърди също, че Каравелов очаквал с нетърпение Муткуров с войските от Пловдив.

Каравелов мислеше значи да държи властта с помощта на верните князу войски. Но как гледаше той на самото връщане на княза? Нека оставим да говорят дипломатическите документи. Щом Каравелов образува своето правителство, английският представител Конди Стифен го налегна да заяви, че се смята за министър на княз Александра; той изтръгна това заявление, макар не без мъка. Но Богданов бе изпратил от своя страна в Петроград съвсем обратно уверение. На 15-и Влангали заявяваше на английския посланик, че Каравелов никога няма да върне Батенберга. Очевидно я в единия, и в другия случай Каравелов бе дал мнение под един вид натиск. Истинската му мисъл трябва да търсим, по нашето впечатление, в разговорите му с Бурияна. На 14-и той му казал, че Александър ще получи едно блестящо удовлетворение от българския народ, т. е. покана да се завърне. «Но, пише австрийският дипломат, Каравелов ми заяви съвсем доверително, че той ще трябва да съветва съвсем искрено княза да не излага вече себе си и страната си на подобни катастрофи. Страхът от руска окупация бил огромен. България била много слаба, за да може да понесе решителния гняв на Русия.»

6. РАЗРИВЪТ МЕЖДУ СТАМБОЛОВ И КАРАВЕЛОВ

Сега идваме до онуй скръбно събитие в историята на контрапреврата: разрива между Стамболова и Каравелова.

Тоя разрив не бе причинен от честолюбие. Наистина, двамата бяха хора с голямо самочувствие: Стамболов имаше вече, макар неуяснена още и за самия него, тая вяра, че той бе за грядущето време човекът на съдбата; Каравелов бе искрено и всецяло проникнат от убеждението, че нямаше никой друг, освен него, подготвен да управлява България. Но между двамата не съществуваше ни съперничество, ни завист. Стамболов чакаше своя час; Каравелов бе сигурен за своето господство.

Едно идеално ръководство е това, в което водителите се взаимно допълват. Стамболов и Каравелов се допълваха. Единият владееше над либералната партия чрез мощта на словото; другият — чрез престижа на мисълта.

Те не си приличаха в никое отношение. По нрав, по дарба, понятия за живота (и по минало, защото, когато

Стамболов другаруваше с Ботева в Букурещ, Каравелов четеше в Москва Беджехота и Джон Стюарт Мил) те се различаваха толкова, колкото денят от нощта. Но в политиката техните гледища досега се срещаха. Толковато сътресения, през които мина България, те ги прекараха в единомислие. До преврата никакъв облак не бе се появил помежду тях.

Когато Стамболов получи известието за свалянето на княза, първата му постъпка бе да вика Каравелова на телеграфа, за да чуе неговото мнение. Груев му отговори:

«Каравелову е съобщено Вашето желание. Уведомявам Ви под честно слово, че Каравелов Ви моли да не бъркате на започнатото дело, докато сам той не дойде на станцията.»

Това послание учуди Стамболова. Вечерта той повтори своя опит да влезе в пряко сношение с Каравелова, но пак безуспешно: Каравелов не се яви на станцията. Обаче от негово име се дадоха на Стамболова някои обяснения за станалото, в които той се усъмни. На Луканов в Ловеч той телеграфира: «Аз мисля, че Каравелов е арестуван и ни отговаря под устата на револвера.» На другия ден съмненията му се засилиха, сега вече в друга посока. Той видя в лйстата на Климентовото министерство, съставено от съзаклятниците, името на Никифоров като военен министър. Никифоров бе по онуй време най-близкото лице на Каравелова, неговата сянка. Дето бе телом единият, бе духом и другият. Стамболов ги заподозря и двамата. На Никифорова той изпрати една телеграма, пълна с проклетия и викове на гняв:

«Ако всичко, което ни съобщавате от София, е истина, това е най-голям позор и срам за народа. . . Страх ме е, че с тоя акт вие подписахте смъртната присъда на България и я хвърлихте в пастта на зиналата хиена да я погълне. Жалко ми е, че моите най-добри приятели така зле измамиха доверието на своите другари и единомисленици.

Ако страхът ни, не дай боже, се сбъдне, нека во веки бъдат проклети героите на 9 август. . . Кажете на временното правителство, че считам за докачение да бъда негов член, а на Каравелова — че няма никога да приема наедно с другите членове да посрещам чуждите войски.»

В неведение за подробностите по станалото в София, той вече почна да подозира всички.

Когато му се обади от София Олимпий Панов, истин-

ският герой от Сливница, близък на него като брат от революционното време в Румъния, той го попита соннато: «Кои причини те накараха да станеш изменник на княза и отечеството?» Панов му обясни, че той се бе върнал от чужбина в София един ден след свалянето на княза и че както той, тъй и Никифоров били противници на преврата. Това подействува успокоително върху Стамболова. Но нещо от подозрението му спрямо Каравелова оставаше. «Ако Вие и Никифоров сте противни на станалото, как гледа Каравелов на същото нещо? Отговори!» Панов отговори: «Каравелов гледа също тъй, както и аз.»

Едно уверение на Панова не можеше да остане в него момент без влияние върху Стамболова. Може следователно да се предполага, че каквито съмнения да е имал спрямо Каравелова, те сега заглъхнаха.

Разривът между двамата държавници не закъсня, но той произлезе от други причини. Сутринта на 11 август Стамболов издаде в Търново историческата прокламация, с която обяви правителството на Климента, произлязло от преврата, за изменническо и вън от законите и назначи Муткурова в Пловдив главнокомандуващ на българските войски. Тази прокламация бе издадена от Стамболова в качеството му на председател на Народното събрание и от името на княза. След извършването на тоя акт неговата грижа е двойна: да въдвори единовластие в страната, като избегне кръвопролития, и да повърне княза. Тая задача е, при създадената обстановка, крайно заплетена. Той пристъпва към нея с всички средства на ръка. Той има на свое разположение, направо или чрез Муткурова, почти всички войски вън от София. Но в София до 11-и съзаклятниците, макар вече разколебани, още държат положението. Стамболов кани Панов да вземе от тях частите: «Бъди и сега решителен, храбър и велик като преди!» Съзаклятниците се боят от съд, от отмъщение? Стамболов им обещава амнистия. Но туй не стига. Панов отговаря: «Могъл бих да убедя офицерите, които са взели участие в преврата, да вземат моята страна, ако им обещава, че князът няма да се върне.» Тежко условие! Връщането на княза е решен въпрос за Стамболова — въпрос на чест за България, за войската. Той вече е издал заповед князът да бъде спрян където и да се намери, на българска земя или по Дунава. Но на искането на съзаклятниците не отговаря с отказ.

«Като вземем и столицата в ръцете си, ще се съберем и въпроса за княза ще решим. Нека знаят офицерите, че и нам България е по-мила от княза и че няма за един арабин да изгорим Арабистана.»

Той мисли, че както на война, тъй и във време на революция всяка хитрост е позволена. Върховната му грижа е да се избегне една междуособица. «Готов съм да си туря главата на прага, само това да не стане» — казва той Панову.

Същата грижа има в не по-малка степен и Каравелов. Това именно го заставя да образува на 12-и по молба от всички страни в столицата едно правителство. Но задачата пред него е несравнено по-мъчна. Не Панов, а Хр. Попов е господар на София. От друга страна, до София със струмския полк, над София с артилерията, съзаклятниците стоят заплашителни. Ив. Ев. Гешов в дома на Каравелова с плач умолява Златарски: «Недейте разрушава хубавата столица! Смилете се над България!» Каравелов преговаря с едните, с другите — търси мирен изход. Но той няма сила. Той е само едно голямо име. Силата е у Стамболова, защото той държи войската.

Каравелов при приемането на властта мисли да я упражнява заедно с него. Образувайки едно регентство, той туря в него себе си, туря и Стамболова. Намерението му е да вървят задружно. Ходът на събитията скоро ще да ги раздели.

Преди всичко Стамболов се почувствува накърнен в своите права, загдето при образуването на правителството в София не се допитаха до него. На Панова, когото Каравелов бе назначил военен министър, той телеграфира: «Отгде взехте толкова сила и смелост да правите работа, когато вжидате, че сте останали с един град и няколко деморализирани войници?» Без да назове по име Каравелова, той отправяше към него един жесток укор.

«Подир това, което стана, питаше той, как може да се повери управлението на хора, които не съумяха нито да запазят властта, нито да се ползват от нея.»

И в заключение казваше: «Правителството, съставено от вас, не познавам.»

Честолюбieto на Стамболова бе очевидно раздразнено. Но не то ще го накара да се сблъска с Каравелова. Имаше една друга причина и тя бе съществена. Каравелов бе назначил регентство. А Стамболов възразяваше:

«Регентство не признавам, понеже князът нито е малолетен, нито е умрял, а само отделен и е вън от пределите на държавата, в такъв случай може да се назначи само наместничество съгласно 19 чл. от Конституцията.»

Спорът изглеждаше формален. В действителност той се докосваше до същината на положението.

Царуваше ли още княз Александър, или трябваше да се смята, че престолът е опразнен? С други думи: ще се повика ли обратно князът или не? Стамболов, сега всеки час по-сигурен в своето надмощие и сила, вече ребром поставяше този въпрос. Той телеграфираше на Панова: «Щом князът стъпи в България, всички ще бъдат за него. Каравелов и ти ли ще бъдете противни?» Нито единият, нито другият се обявиха явно против, но те мислеха, щом съзаклятниците чуят, че князът ще се връща, междуособицата ще избухне неминуемо. На 13-и сутринта Каравелов повика Стамболова на телеграфа и му заяви:

«Ако Вие и Муткуров не се съедините немедленно с нас и не ни дадете възможност да упражним властта с всичката потребна енергия, ние ще се оттеглим немедленно.»

Каравелов рисуваше след туй последствията от неговото оттегляне: сбиване на полковете в София и окупация.

И сам Стамболов се боеше в началото от окупация. Но този страх бе му минал.

«Аз, отговаряше той, имам сношение в Букурещ с Начевича и чрез него положително знам мнението на великите сили, че никой няма да допусне окупацията на България.»

Стамболов вярваше на думите на Начевича, Каравелов не. Каравелов се питаше: ако има такива уверения от силите, защо те не му ги представят чрез своите представители в София? Това, което той смяташе за положително, това бяха заплашванията на Сазонов. В разговорите, които Каравелов ще води сега през няколко дни ту със Стамболов, ту с Муткуров, тия заплашвания той ще повтаря като *leit motiv* на своята политика. Каква бе в действителност неговата интимна мисъл спрямо княза?

Илия Георгов, тогава много близък до него, ни разказва: «Каравелов не бе против туй, щото князът да се завърне, но мислеше да го съветва да отложи връщането си, додето той да го помири с Русия.» Това свидетелство не противоречи на австрийските документи. На 15-и Буриян съобщаваше, че Каравелов му казал:

«Ние изпращаме една депутация до княза, която ще го осведоми върху положението, и се надяваме, че той ще се произнесе съгласно съветите, които дава кабинетът.»

Какви бяха тия съвети? На другия ден Буриян ги обясняваше. «Каравелов мисли, пише той, че князът трябва да отложи връщането си, за да има време да чуе мнението на великите сили и да види окончателното решение на Русия досежно личността му. Само така можела да се отстрани опасността, която рискувала да докара неговото връщане в България.»

Ами ако действително Каравелов е имал намерението да помирява тепърва княза с Русия, съществуваше ли някаква вероятност той да успее? Омразата на Александра III към Батенберга не бе политическа, а интимна, следователно, без пощада. Но каквито и да са били мотивите на неговата политика, Каравелов nemá време да я прилага. Князът, повикан от Стамболов, потегли за България. На 17-и бе вече в Русчук.

7. ЗАЛЯЗВАНЕТО НА КАРАВЕЛОВ

Някаква фаталност преследваше либералната партия. През юли 1884 г. след бурни заседания в Търново Цанков се отдели от Каравелова. Сега, само две години по-късно, предстоеше разделянето на Каравелова и Стамболова. Като се отцепи от либералната партия, последствието за Цанков бе, че той не само предаде всецяло върховенството Каравелову, но се и самоизключи за неопределено време от политическия живот на България. Същата участ се готвеше сега и за Каравелова. През тия неколкодневни драматически разговори, които преди връщането на княз Александра се водиха между Търново и София, Стамболов, стараяйки се с всички сили да убеди Каравелова да върви задружно с него, предупреди го с пророчески думи за опасността, на която той се излагаше със своя отказ. На 15-и той каза Панову:

«Да не прави Каравелов като Цанкова в Търново: на другиму ще предаде правителствения нож и ще му избодат очите.»

Но Каравелов оставаше непреклонен. Между туй дойде едно ново известие, което още повече затвърди Каравелов

в неговото поведение. През нощта срещу 16 август Богданов получи от Петроград една телеграма, която почваше с тия думи:

«Господар-императорът, признавайки за полезно в настоящите обстоятелства да изпрати в България един руски представител, ползущ се с пълното доверие на Н. величество, изпраща в София генерал-майора от своята свита, княза Дългоружова.»

Щом се раздени, още призори Каравелов накарал да разбудят Стамболова в Търново и му съобщи по телеграфа съдържанието на горната телеграма. Сетне от името на целия Министерски съвет добави:

«По нашето крайно мнение това става със съгласието на Германия и Австрия и се явява като предисловие на друго нещо, което може да се случи, ако не бъдем предпазливи. Както виждате, ние се намираме на един кръстопът. От нас зависи дали руският комисар ще бъде последван от руска окупация, или ще опазим самостоятелно българското управление. Предвид на сериозността на положението Ви молим, за да можем да си определим линия на поведение преди пристигането на комисаря, да тръгнете незабавно за София и да телеграфирате Муткурову да дойде бърже; но като остави войските си там, дето сега се намират.»

Мисълта за една среща между Каравелова и Стамболова не бе нова. Говорено бе по-рано, щото тя да стане в Свищов или в Пловдив. Но до едно съгласие не бе могло да се дойде. Сега за срещи бе късно. Князът бе на път за България и един ден по-рано бе стигнал в Лемберг. В Русчук се правеха вече приготовления за неговото посрещане. Преди той да пристигне, трябваше на всяка цена и незабавно да се учреди в страната едно общепризнато правителство. От Букурещ Начевич телеграфираше Стамболову:

«Известието, че не сте напълно съгласни с приятелите в София, ме поразя. Моля да употребите всички усилия, за да въдворите това съгласие върху лицето на княз Александър, защото иначе България е изгубена. Само княз Александър е в състояние да усили основите на българската независимост и да извади България от днешната опасност.»

Слуховете за разногласието между Стамболова и Каравелова бяха проникнали и в чужбина. Те бяха произве-

ли лошо впечатление между приятелите на България. Те можеха да подействуват и върху самия княз. Начевич бележеше:

«Ако работите не опровергават тия слухове, боя се, че може би и Господарят да се поколебае в желанието си да се върне в България.»

Стамболов бе изчерпал всички усилия за едно споразумение с Каравелова върху основите за немедленно връщане на княз Александър. Единоумислено, бидейки невъзможно, той се опита да въдвори поне едно едновластие. От по-рано неговото намерение бе да образува начело със себе си едно наместничество от името на княза, а Каравелова да назначи за министър-председател. След непоклонливото упорство на Каравелова той трябваше сега да промени своя план. На 16-и подир обяд той разпрати в страната една прокламация, в която известяваше, че е образувал наместничество в състав: той, П. Р. Славейков и д-р Странски, и че е поставил д-р Радославов за глава на правителството.

В същия час той изпрати до назначения по-рано от него главнокомандуващ на войските следната заповед:

«Ихтиман или където и да е подполковник Муткурову.

До утре вечер непременно да завземеш София и да влезеш заедно с наместника на княза д-р Странски. аз и Радославов заминаваме за Русе сега да срещнем княза. В София съм телеграфирал Каравелову, че той няма вече право да действа от името на правителството, защото според прокламацията то вече не съществува.»

След получаването на тази заповед Муткуров потегли за София. На 17-и вечерта, деня, когато княз Александър бе стигнал в Русе, неговите главни сили се разположиха на бивак до Горубленските ханчета. Пътят за София бе свободен. Съзаклятническите войски след дълги увещания бяха заминали с маршрут Радомир—Кюстендил. След издаването на Стамболовата прокламация Каравелов сложи властта си. Панов също се оттегли, като телеграфира Стамболову: «Аз си умивам ръцете. Бог да ти е на помощ!» Хр. Попов, командир на първия полк, бе останал единствената власт в столицата.

Муткуров и сподвижниците му бяха потеглили за София, овладени от едно безпощадно чувство. Извършителите на преврата бяха избягали; но вдъхновителите останали. С тях те мислеха да се разправят на късо. Обаче

една телеграма на княза, съставена в най-настойчив дух, ги предупреди да не се отдават на крайности. Когато влязоха в София, те се задоволиха само с някои арести.

Между арестуваните бе и Каравелов. Какво основание имаха те тогава да причисляват Каравелова към виновниците на преврата? Стамболов, който в първите моменти се бе усъмнил дали Каравелов не бе по някой начин съучастник в свалянето на княза, сетне като че ли отстрани от себе си това подозрение. През преговорите, водени в Пловдив, той телеграфира Муткурову:

«Ако се още маеме, ще дадем сила на Каравеловото регентство и ще се породи разкол, по-опасен от бунта, защото сега повидимому стоят начело на правителството софийски хора, които не са омацани с преврата, и с тях открита борба ще бъде по-тежка.»

Ако такава бе впечатлението на Стамболова, какво основание Муткуров и другарите му можеха да имат, за да бъдат на друго мнение? Обяснението намираме в една телеграма на Муткуров до Стамболова.

«Вчера дойде при мене, казваше той, английският консул и ми заяви, че според сведенията, които той имал от София, от английското консулство, сегашното тамошно правителство начело с г. Каравелова държало се твърде съмнително по отношение на верността му към Негово височество и че както се види, да е в споразумение с руското агентство.»

За хората около Муткурова княз Александър бе култ, а Русия анатема. Едно подозрение, че Каравелов върви в съгласие с Русия и се държи съмнително спрямо Батенберга, бе достатъчно, за да бъде той вписан в черния списък. Но туй не бе всичко. Пловдив, по-близко до София, знаеше всичките мъгли, които ходеха в нея. А в София още в първия ден на преврата се говореше, че Каравелов бил замесен в него. Самите съзаклятници велегласно заявяваха, че той бил техен съучастник. Когато по позива на Стамболова страната се повдигна в полза на княза, Груев в припадъците на своето отчаяние се биеше в гърдите и викаше: «Аз съм жертва!» — сочейки като виновник Каравеловото правителство, а Бендерев заявяваше, че ако Каравелов, който станал причина за преврата, не вземе сега властта, за да спаси положението, той ще го застреля, като застреля след туй и себе си. Всичко туй по слух достигаше до Пловдив и разпалваше

страстите срещу Каравелова. Но скоро подозренията срещу него добиха още по-осезателна форма. След като се бяха опитали да избягат, Груев и Бендерев бидоха заловени и разпитани. Техните показания бяха съкрушителни за Каравелова. Дватама съзаклятници го формално обвиняваха, че той знаел за съзаклятието. В очите на Муткурова и на другарите му не оставаше след туй място за съмнение.

Арестуването на Каравелов произведе много лошо впечатление между чуждите дипломати в София. Те не вярваха в неговото участие в преврата. Буриян, който повече от всички отхвърляше всяка мисъл за неговата виновност, отиде да говори на Менгес, политическия секретар на княза, останал в София, че арестуването на Каравелова е една голяма грешка. Менгес, който бил на същото мнение, веднага телеграфира на княза. Князът се научи за арестуването на Каравелова в Елена, на път за Нова Загора. Той незабавно се разпорежи за неговото освобождение. Неговото съображение бе, от политическа страна, много ясно: той не искаше да се мисли в Европа, че неговият пръв министър има участие в свалянето му, което той представяше като дело на военни изменници и авантюристи. Но какви бяха в него момент интимните му чувства към Каравелова? В Рени пред един руски кореспондент Александър бе казал:

«Каравелов всякога играеше спрямо мене двойна игра, но аз уважавах в него дълбокия патриотизъм и безпримерната честност в паричните дела.»

Обаче за неговата роля в преврата той не се произнесе.

Съмненията на княза спрямо Каравелова се зародиха, щом, излизайки от Русия, той получи съобщенията, обнародвани в европейския печат. Когато стъпи на българска земя, тия съмнения пораснаха. В Пловдив той вече силно подозираше Каравелова. В София той вярваше в неговата виновност. Когато на 22-и той прие английския представител Ласелс, каза му: «Каравелов знаеше за преврата и не ми обади.»

При все туй, когато след доброволното заминаване на княза се образува регентство, Каравелов биде поставен в него, макар и на второ място, след Стамболова. Но това стана не по желанието на Батенберга, а по волята на Стамболов. Стамболов мислеше да използва името на Каравелов пред Европа и да предотврати един нов разкол

в либералната партия. Князът се съгласи на това съображение, но не склони да приеме Каравелова. Когато от Видин напусна завинати България, той отказа да му подаде ръка.

«Зора», бр. 4203, 9. 7. 1933, с. 2; бр. 4204, 10. 7. 1933, с. 2;
бр. 4206, 13. 7. 1933, с. 3; бр. 4208, 16. 7. 1933, с. 2;
бр. 4209, 17. 7. 1933, с. 2; бр. 4215, 24. 7. 1933, с. 2;
бр. 4221, 31. 7. 1933, с. 2.

Как замислих и написах „Строителите на съвременна България“¹

Преди няколко години дойде да ме види един непознат на мен млад учен от Източна Германия, който ми каза, че искал да снесе гласа ми на магнетофон за архивите на берлинския университет. Попитах го дали иска да му прочета нещо. «Не — отговори той, — бих желал да ми разкажете как сте замислили и написали «Строителите на съвременна България». Мисля, че любопитството, което показва немският учен, се споделя и от някои от моите читатели.

Интересът ми към епохата, която по-късно описах, се породил още когато бях студент в Женева. Това станало поради двата вестника, които издавах, за да осветля европейското обществено мнение по борбата на Македония — «L'Effort», 1909 година, и «Le mouvement macédonien», 1902 г. Французият Сан Марк дьо Жирарден бе писал «Източният въпрос не е пордиев възел, та да се отсече с един удар. Той е като една броевица, от която зърната се теглят едно по едно.»² Аз исках да поставя въпроса за Македония като последна брънка от Източния въпрос. Трябваше за това сам да се осветля, преди да опитам да осветлявам другите. Заех се да чета каквото ми трябваше. Така в списанието «Revue de Droit International», издавано от прочутия юрист Роман Жакмен, попаднах на една хроника върху събитията в България през време на регентството и особено върху мисията на генерал Каулбарс. Всичко това бе откровение за мен и живо авлади въображението ми. Съ-

¹ Публ. в: С. Радев. Погледи върху литературата и изкуството и лични спомени, С., 1965.

² Цитирам по памет.

буди също и някои чувства, които после се развиха в истинска страст, но то вече по-късно.

В 1905 година, през декември, заминах за Петербург като пратеник на «Вечерна поща», за да следя развитието на първата руска революция — буржоазната. Във всеки голям европейски град, където съм бил за повече или за по-малко време — Виена, Мюнхен, Париж, Лондон, — не съм пропускал да работя в библиотеките. Същото стана и в Петербург, където моят престой беше доста дълъг — близо четири месеца. Там посещавах Императорската библиотека. Правех издирвания върху руско-българския конфликт, започнат фактически със Съединението и добил явна форма след свалянето на княз Александър при регентството. Взех особено интересни бележки от «Русь» на Аксакова и от «Московские ведомости» на Катков, където намерих едно писмо на Радко Димитриев, писано след пристигането му в Русия като емигрант. Всичко това обаче правех без никакъв помисъл за някакъв исторически труд. Целта ми беше да се запозная по-добре с едно време, тъй важно за новата история на България, и, от друга страна — да имам полемически материал за борбата, която водех вече срещу някои политически кръгове в София.

След завръщането си в София писах за «Художник» «Политическото красноречие в България». Трябваше да прочета някои от речите на ораторите, за които говорех. Четох ги и покрай тях — речи и на други политически лица, в стенографските протоколи. Тогава се породих очаквано у мен една идея, която, развита по-нататък, отвори нов път за мене. Д-р Борис Минцес, виенски учен, няколко години професор във Висшето училище, беше написал една студия, озаглавена «Държавнополитичните и социално стопанските идеи в българската доосвобожденска литература». Аз намислих да направя същото издирване за следващата епоха. Бях определил вече заглавието на бъдещия си труд — «Инвентар на политическите идеи в България след Освобождението». Залових се за тази задача и скоро видях, че тя не можа да ме увлече. Взех да се питам: «Защо да си задавам за цел едно сухо изложение, когато епохата, в която встъпваше България след освобождението си, ми показваше една област, където можеше да намери задоволство и успех всичко това, което носех в себе си — мисъл,

въображение и чувство?» Така се роди намерението ми да напиша една книга върху новата история на България. Изказах това си намерение на трапеза у д-р Никола Геннадиев, където имаше и други наши приятели, някои от София, други от провинцията. Всички посрещнаха думите ми с ентузиазъм. Д-р Геннадиев каза: «Няма да те оставя на мира, докато не свършиш това, което си намислил.» В действителност няхах нужда от подтик — аз сам бях решен. Започнах с протоколите на Учредителното събрание. Речта на престарелия бивш екзарх Антим I, със скръбни думи, взети от свещеното писание, речта на тъй младия още д-р Конст. Стоилов, изпълнена с поетически образи, изразяваха патетически болката на българския народ, че биде разпокъсан, и от тоя ден, в който възкръсналата българска държава встъпваше в живота, правеха ден на всенароден траур. Това драматично заседание, в което представителите на две поколения оплакваха съдбата на България, ме хвърли в дълбоко вълнение и запали у мене страстта, с която се впуснах в новата си задача.

Трябваше най-напред да прочета вестниците от времето, което имаше да описвам. От 1879 до 1887 те не представляваха голям брой и излизаха само седмично. Освен това да прочета стенографските протоколи на Народното събрание за същия период. Тогава вземаха думата само водителите на партии и речите им бяха къси. Необходимо беше да направя издирване по писмени документи. Г-жа Стамболова ми даде архивата на покойния си съпруг, д-р Радославов — своята. За заседанията на Министерския съвет практиката в онова време е била да се държат протоколи. Александър Малинов, тогава министър-председател, ми даде достъп до тях. Сложната и дълга работа, която ми предстоеше, беше да разпитам съвременниците. Някои от тях бяха в София, други в провинцията, но и с тази мъчнотия успях да се справя. Разчу се за книгата, която приготвявам, и интересните за мен хора, пристигайки от провинцията, сами ме диреха.

Лицата, разпитани от мен, са означени по име в «Строителите на съвременна България». Ще говоря само за някои от тях, които са ми оставили особен спомен.

Първият съвременник, към когото се обърнах, беше Иван Стоянович, тогава директор на пощите и телеграфите.

Един ден бях на обяд у него, присъствувахе и д-р Геннадиев. Подир обяда Стоянович ми разправи за Съединението, в което той беше един от главните участници. Д-р Геннадиев, едва свършил гимназия, когато станало това събитие, но близък до тия, които го извършиха, напомняваше на Стоянович някои факти, които последният бе замислено от групата, начело на която стоеше Захари Стоянов, но фактически го извърши — както сам писах това в «Строителите» — генерал Николаев. Ходих и при него.

Иван Стоянович чудесно разказваше; Николаев беше човек с малко думи. Записах точно това, което ми каза. Така сватането на Гаврил Кръстевич е по-вярно дадено в «Строителите на съвременна България», отколкото в «Шова земя», където Вазов си послужи с мълвите. Една българска делегация начело с митрополит Климент ходи в Копенхаген, където се намираще руският император Александър III по това време, да го моли да подкрепи Съединението. В тази делегация беше и Д. Тончев. Той ми разказа за аудиенцията и за думите на Александър III: «О разединении и речи быть не может.» При разпитванията ми по Съединението особено забавно беше за мен да слушам да ми разправя П. Димитров как, окръжен управител на Пловдив, ходил в Голямо Жонаре да успокоява дубовете, бил арестуван и заведен при Чардафон, мним болен, легнал на постеля, а под покривките вързъжен.

Големите държавни мъже, които имах да изкарвам на сцената в първия том, бяха Петко Каравелов, Драган Цанков, Стефан Стамболов, Димитър Греков, Конст. Стойлов, Гр. Начович. От тях живи бяха още Начович и дядо Цанков. Посетих г-н Начович. Минтелен, какъвто си беше, не ми разказа устно това, което иска да чуя от него. Къза ми: «Ще ви отговоря писмено.» Така и направи. Дядо Цанков, напротив, радучно ме прие и охотно разговаряше с мен.

Ще отбележа, че преди да отида при някой съвременник, предварително се осведомявах върху събитията, за които имах да го разпитвам, и когато виждах, че той е забравил нещо или си го спомня забържано, освежявах паметта му. Това се случваше и с дядо Цанков. Той се съгласяваше лесно с мен и казваше: «Май прав си.»

Моите посещения у дядо Цанков го изваждаха от неговата скука. Понякога той сам ме викаше чрез Петър Станчев. И за мене беше крайно интересно да го слушам. Годините се бяха натрупали у него, но страстите му не бяха намерили умирение. Името на Петко Каравелов беше достатъчно, за да по хвърли във възбуда. Той не беше ласкав и за някои от своите именити привърженици. И за тях езикът му беше често циничен. «Дядо Цанков, казвах му аз, не ти прилича на старините така да говориш.» «Мълчи бре, отговаряше ми той, ти не ги познаваш.» За д-р Данев обаче той винаги говореше с уважение.

Няколко пъти ходих у г-жа Каравелова. Забележително бе, че аз я питах за мъжа ѝ, а тя говореше навече за себе си. Но каза ми и за него някои неща.

Излезе първият том и трябваше да приготвявам втория. Първата ми задача тук беше да се осведомя по преврата от 9 август. Показанията на Бендерев и Груев — главните водители — след залавянето им, при опита да минат е лодка Дунава, бяха нанстина печатани в една отделна брошура. Но друго щеше да бъде, ако да бях могъл лично да ги разпитам. Обаче след завръщането на другите офицери емигранти те отказаха да се върнат при условията, които им бяха поставени, и се намираха в Русия. При кого другило да отида? У Радко Димитриев? Той се беше завърнал, но такъв, какъвто го бях описал в първия том, той сигурно нямаше да иска да ме види. Пък и за мен щеше да бъде стеснително да отида при него. По контрапреврата архивата на Стамболова ми даваше изобилен материал. Тя съдържахше всички негови телеграфически разговори от Гърново. Съвременниците — главни действащи лица в това събитие — бяха все мои познати.

В София контрапревратът бе извършен от майор Христо Г. Попов, командир на I софийски пехотен полк. Неговият разказ съм предал дума по дума, както съм го записал. Смелостта, показана тоя ден от него, много добре допълняше представата ми за човека, който пререцна при Гургулят Моравската дивизия, разби я и не ѝ даде възможност да участвува в сражението при Сливница. Контрапревратът в Пловдив бе извършен от майор Велчев. Него нямаше нужда да търся — той сам ме потърси. Майор Попов беше тих и въздържан човек,

у когото големите човешки качества не се явяваха на показ. Майор Велчев ми говори екзалтирано за своята роля. Аз тогава помислих, че това идеше от съживения спомен за нещо, което той смяташе не без основание като свой героичен подвиг. Но от по-късните ми срещи с него разбрах, че еквалтацията беше в самия му характер.

Централно място в контрапреврата имаше, както е общоизвестно, Стефан Стамболов. От Търново, където превратът го завари и изненада, той насочваше хода на събитията. Щастие бе за мен, че познавах добре Васил Загорев, началник на телеграфо-пощенската станция, откъдето тръгнаха телеграмите на Стамболова, и така очевиден на Стамболовите действия. Той от много по-рано бе ми разказвал в нашите срещи своите спомени. На друго място аз съм говорил, че спомените на Стамболовите последователи бяха като един вид устен епос. Най-добре може да се каже това за Васил Загорев. Когато говореше за Стамболов, за контрапреврата, той бе целият обзет от възлание и понякога със сълзи в очите. Неговият разказ съм предал пак, както съм правил и с други, дума по дума; затова има такъв драматизъм в него.

Измежду тези, против които контрапревратът беше извършен, беше генерал Георги Вазов, с когото еднаж вече се бях запознал. Ходих при него. Той ми отговори с готовност и искрено на всички мои въпроси. Бе текло много вода след 9 август. Големи промени бяха станали у него както в чувствата, тъй и в някои от идеите му. Генерал Вазов ме поразил с енергията, която дишаше цялата му физиономия. Не съм никак учуден, когато слушам от офицери, участници в атаката на Одрин, че той, Георги Вазов, бил истинският завоевател на крепостта.

Освен преврата и контрапреврата голямото събитие, което имаше да опишам във втория том, бяха метежите в Русчук и Силистра. За тях имах на разположение архивата на Военното министерство. Разпитах и някои лица. Майор Драганов ми разказа за залавянето на Олимпий Панов и майор Димитър Филев, които идеха с лодка от Гюргево да се присъединят към метежниците, мислейки, че превратът е успял. Рачо Петров, извънреден пратеник на регентството, ми разправи за своята мисия.

Но най-интересно досежно метежите в Русе и Силистра беше това, което ми разказа Анастас Бендерев. Разговорът ни стана в 1933 година, след завръщането ми от Вашингтон. Тогава той бе представител на Деникин. Бележките, които си взех, допълват една голяма липса в книгата ми. Надявам се, че тя ще има един ден ново издание и тогава те ще могат да бъдат използвани.

По метежите в Русе разпитвах и Д. Мантов, в онова време русенски окръжен управител. Много е писано за неговата жестокост след усмиряването на метежа. Нареккоха го Мантов-гробницата. Не ще съмнение, че както става при такива случаи, има и клевета. Но когато се запознах с Мантов, всичко у него — физиономията, ръстът, гласът, жестовите — показваше човек, който при употребата на власт срещу метежи нямаше да пипа с лека ръка. Много характерен е за него разговорът му с митрополит Григорий, когато Каулбарс пристигнал в Русе. Той там се е самоизписал цял. За генерал Каулбарс намерих много неща във вестниците. Но най-интересното за него чух в Париж, където през 1910 година бях отишъл за работа в библиотеките при подготовлението на втория том. Знаех от дипломатическите документи, че секретар на Каулбарс в София беше Александър Неклюдов. В Париж се научих — не помня по какъв случай, — че същият този Неклюдов бил сега съветник в посолството. Писах му, че бих желал да го видя, и той много любезно ме покани да отида у дома му. Намерих един приветлив човек, сам заинтересуван във въпросите, които му зададох, и готов да ми отговори. Аз описах по неговия разказ как буйният генерал тръгнал да се яви на историческия митинг в София. Но тогава не споменах кой ми даде сведенията.

Неклюдов беше после руски пълномощен министър в София през време на Балканската война. От него има спомени за мисията му. Те го показват като искрен приятел на България.

Мисля, че това стига, що се отнася до разпитването на съвременниците. Искам сега да кажа как съм написал «Строителите на съвременна България».

Най-напред за композицията.

За първия том беше лесно. Самите събития определяха отделните глави. Голяма мъка ми създаде композицията на втория том — регентството и по-особено, що

се отнася до контрапревратите. Събитията се развиваха разпръснато; ецените ставаха в София, Пловдив, Търново, Шумен, Варна. Разговорите се водеха по телеграфа едновременно от много места. Трябваше всичко това да се тури в ред.

Контрапревратът съдържа сам по себе си всичките елементи на една историческа драма — действие и диалог. Не знам обаче дали съм успял добре да го предам. Често пъти съм си казвал, че при по-дълга и бавна работа щях да дам нещо по-съвършено. Но тогава много бързах.

Трябва да кажа, че и двата тома са писани с голяма бързина. Като журналист аз пишех почти всеки ден уводната статия на вестника. От този навик бях добил необикновената леснина да пиша. Трябваше само да си подреда добре бележките и да взема перото. Програмата на моята работа беше точно определена — пет страници сутринта, пет подиробед. Сутринта почвах на часа 8. Щом свърших петте страници, спирах работата и отивах да се разхождам. Когато се касаеше за нещо, което изискваше по-голямо усилие, отлагах обяда си, докато довърша определеното. Същото беше и подиробед. Нищо не можеше да ме вдигне от писалището, докато не съм написал петте страници. Майка ми често влизаше при мен; седнаше на едно кресло и ме гледаше да пиша. Тя сякаш искаше да ми предаде от своята душа, тъй сродна с моята и тъй пълна с мечти за мен. Понякога, работил до тъмно в унес, аз отивах да полегна на едно близко до писалището ми канапе, изтощен и щастлив. Тогава майка ми се приближаваше с тия тихи стъпки, които познавах от детството си, и ме покриваше. И после пак така тихо си отиваше.

Някои са ме питали кое ми е създавало най-много мъка — портретите. Мъка, обаче и едновременно радост. В портретите аз изпитвах какво мога. Имах си система. Разглеждах поотделно всичките черти в характера на човека, когато трябваше да опиша, както те са били изразени в това, което е вършил, говорил и писал и каквото е било казано за него. Търсех да доловя същественото и истинското, да го свържа в едно единство и от него да излезе един исторически образ. Понякога бързо успявах, понякога трябваше да мисля не с часове, а с дни, все недоволен, докато най-после си кажа: «Да, ето

това е.» Питали са ме понякога също кога при описването на толкова героични или трагични събития съм бил сам аз развълнуван. Отговарям: при описанието на екзекуцията на метежниците в Русе. Един млад писател ми каза преди една година, че като чел тези страници, се разплакал. Просълзен бях и аз, когато ги пишех. Това бяха противници на моите идеи и аз осъждах техните действия. Но хора, осияни от миналото си: Олимпий Панов, секретар на революционния комитет в Букурещ, офицер в Опълчението на Шинка, увенчан със слава на Сливница; Атанас Узунов, героичният защитник на Видин; Тома Кърджиев, член на русевския таен комитет и устроител на въстаническата чета от Червена вода — 1875 г. Това е една от фаталностите в българската история: да гинат подобни хора, и аз, като пишех за трагичната им смърт, отплаквах и тях, и своя народ.

Аз не предадох «Строителите на съвременна България» да се печатат завършени изцяло, както му бе редът. Пишех и каквото бе написано, пращах веднага в печатницата. Управител на печатницата беше Тане Пеев, родом от Чирпан, замесен в революционното движение и после участник в Съединението. Рядко съм срещал толкова благороден човек. Той бе пристрастен в моята работа и с трогателна обич към мен правеше всичко, за да ме освободи от всякаква грижа — материална и каквато и да било друга. Той намери коректор. Пращаше ми втората коректура и на нея правех поправките си. Как се печаташе книгата ми, как се разпрати по книжарниците в София, в провинцията — нищо не знаех. Накрая той ми предаде дванадесет хиляди лева. Това беше за първия том. За втория имах вече издатели.¹

Уснехът на първия том на «Строителите» беше голям. Шестте хиляди екземпляра се разпродадоха. Не всички обаче я посрещнаха еднакво добре. Тя засягаше някои хора в тяхното минало, други — в техните идеи и те говореха зле за нея. Имаше такива, които казаха, че съм фалшифицирал историята. Други ме наричаха

¹ Издатели ми бяха двама запасни офицери — Гуджулов и Котев. Условието: 12 хиляди лева за втория том, 3 хиляди за едно ново издание на първия. За дванадесетте хиляди лева ми издадоха дванадесет полици, които редовно ми се изплащаха. Трите хиляди лева никога не получих. Гуджулов идна през време на Балканската война и аз помислих, че ще бъде срамно да диря вдовицата му, а да ми плати. Котев сам не се обади никога.

историк в кавички. Ив. Пеев-Плачков, чиято партия беше изобличена от моите разкрития, написа за «Периодическо списание» една критика, която той се бе наел да направи унищожителна. Получих обаче две големи удовлетворения. Прочутият историк на българския народ К. Иречек в едно писмо до мен казва за «Строителите на съвременна България» — «Вашето знаменито съчинение».¹ От друга страна, Д. Благоев в една своя рецензия в «Ново време», след като ми отправя някои критики от идеологичното си становище, пише: «Впрочем книгата на г. С. Радев е интересна и за всекиго, който не е запознат със събитията от началото на съвременна България. . . Тя е добре документирана. И изобщо фактическата страна на събитията, които излага г. С. Радев, е много добре документирана и изложена. При това С. Радев е голям майстор в характеристиката на отделните дейци, на политическите личности. Който познава отблизо или отдалеч нашите «строители», т. е. държавници и политици, в книгата на г. С. Радев ще намери чудно верни характеристики върху тях.»²

¹ Писмото на Иречек бе ми изпратено от Виена през време на Балканската война и носи дата 3/16 декември 1912. То ми беше адресирано до главната квартира, но аз бях заминал с Македоно-одринското опълчение и не го получих. Черновката му се намира обаче в неговата архива, купена след смъртта му от БАН. По хронологически ред то трябваше да влезе във втория том от писмата на големия историк, издадени от БАН. Редакторът на тоя том обаче акад. Ив. Снегаров не го е включил. Ще го публикувам тук в пълния му текст не толкова за високата оценка, която дава на моя труд — макар тя да ми иде от такава личност като венец, — колкото за да знае българската общественост благопожеланията на Иречек към българския народ.

Иречек ми пише:

«Уважаемий г-н Сим. Радев! Когато се върнах в началото на месец октомври след едно почти тримесечно отсъствие във Виена, намерих у мене въщи Вашето знаменито съчинение «Строителите на съвременна България» (София, 1911, 2 тома), което имате голямата добрина да ми проводите. Исках веднага да Ви благодаря, но не можах дълго време да узная Вашата адреса. Чак сега се научих, че сте главен цензор при главната квартира в Лозенград. Пиша Ви там, макар че не зная дали писмото ми ще може да Ви стигне там. Приемете моето най-сърдечно благодарение за книгата Ви, която впрочем не ми беше непозната, защото я бях купил вече за нашия университетски «Seminar für Oesterreichische Geschichte». Заедно изживявам големите успехи на българските войски на бойното поле между Одрин и Цариград. Дано да се свършат тия подвизи с едно желателно голямо и трайно разширение на българските граници!

С особено уважение

Ваш (К. Иречек)

² Сп. «Ново време», г. XIV, 1910, кн. 12, стр. 741.

БЕЛЕЖКИ

Кавнат, че времето е най-показателното изпитание за истинската стойност на всяка книга. . . Ако това е така, то имаме основание да наречем «Строителите: . . .» една от вечните ни книги. След години на преднамерено, невежествено или спекулативно подминаване тя се появи отново през 1973 г., за да стане почти незабавно библиографска и библиофилска рядкост. С нея излиза от по-малка забравя и самото име на нейния автор. Колко много документални издания, архивни откривателства и автори интерпретации се появиха от времето на нейната първа поява, а днес я четем с изумлението и усещането, че всичко това в голямата си степен е било видно, разбрано и написано. . . С какво толкова привлича нашето и чуждото внимание тази книга, отразяваща най-известното в чужбина българско събитие за XIX в. — «кризата» от 1886—1887 г.? Може би най-вече заради това, че за добро или за лошо българите «сами правят» своята история и по-малко от всякокой друг път дотогава се съобразяват какво правят и какво ги съветват «другите». Един с векове натрупван комплекс е частично изживян. . .

Не зная дали може или дали следва да се правят съоставяния между първия и втория том от тази знаменита книга. Но явно виждаме как нарастващият динамизъм и драматизъм в българския политически живот след преврата през август 1886 г. внасят авторматично повече нерв и повече напрежение, повече очаквания и повече вникване във втората част. Защото фактически с нея започва и най-острата фаза в «българската криза», нейното «излизане» на европейската политическа авансцена.

Днес напразно ще търсим сериозно изследване за този период от световната историография, където терминът «българска криза» да не е използван и анализиран неколкократно. Той включва най-общо детронацията и после абдикацията на княз Александър Батенберг, рязкото противопоставяне на Великите сили, вследствие от това, опасно за България и особено за бившата Източна Румелия безкняжие, очерталата се тревожна конфронтация на вътрешните политически сили в страната, намесата на външни сили в решаването на нейното институционно устройство, враждането и порасналата зависимост между българските външнополитически проблеми и общоевропейската политическа конюнктура, многобройните варианти за решаването на българския княжески въпрос и пр.

В българската злободневна политическа практика се поставят на опасно изпитание такива вечни принципи в живота на една държава, като законност на избори, функционалното предназначение на държавните органи, войнската клетва, искане за въоръжена намеса отвън, партийна лоялност и политическо приятелство. Наблюдаваме странен опит за преосмисляне идеалите на Българското възраждане, целите на политическата емиграция, понякога дори резултатите от българското Освобождение. Вчерашни

политически сътрудници, другари от националноосвободителната борба стават смъртни врагове и обратното, току-що прокламираната политическа и гражданска лоялност на новата власт е нарушена, обвиненията в национално предателство стават обикновен етикет в ожесточените прения, пролива се кръв, започват политически процеси, създава се обстановка, заплашваща европейския мир. Не отминава нито едно голямо европейско събитие, в което България да няма пряко или косвено съучастие. Как бе възможно всичко това след опиянението от неотдавнашното Освобождение, особено след триумфа на скорошното Съединение от 1885 г. ? Бързаме да напомним на читателя, че «българската криза» от 1886—1887 г. е в значителна степен програмирана от особения статут, който бе даден на новата държава от Берлинския конгрес през лятото на 1878 г. Влияе ли миналото върху днешното ни мислене?

Книгата на С. Радев ни предоставя отлична възможност отново да се замислим до каква степен тази криза е предизвикана от вътрешни сили и фактори и до каква степен тя е отражение или поточно реакция на външна намеса, регламентирана по силата на тогавашното международно право, конкретно специфицирано по отношение на България чрез клаузите на Берлинския договор.

Защото кризата не е само патологично състояние на политическия живот в страната, нито само котерийна борба за власт, нито дори самоцелна амбиция на една или друга сила за налагане на собствени решения или собствени виждания при нейното решаване. Тя е преди всичко драматичен опит на вътрешните политически сили в страната, колкото и слаби и разединени да са те, да решат изкуствено създадените или случайно възникналите проблеми на държавата по свой път и със свои методи.

В този смисъл можем да видим идентичност в програмите и в действията на почти всички партийни изяви, независимо от често пъти отблъскващите реверанси на някои от тях спрямо една или друга велика сила. Продължено по-нататък, това означава, че «българската криза» не протича и не завършва по рецептите на нито една от представителките на «европейския концерт». Точно поради това можем да говорим за една нарастваща самостоятелност, вече показана и проверена през септември 1885 г. Българската криза е в значителна степен предопределена от външни фактори и от външнополитическата обстановка, но тя в никакъв случай не е направлявана от тях. Иначе не можем да си обясним факта, че въпреки развихрилите се политически страсти вътре в България, въпреки партийната борба на живот и смърт, която на места придобива облик на разчистване на лични сметки, малцина са тези, които са готови да пожертвуват държавната независимост на страната, за да се наложи и изпълни тяхната външнополитическа програма или просто те да вземат властта.

Централен проблем в кризата са, разбира се, руско-българските отношения. Много скоро след Освобождението политиката на руския царизъм в България преживява важна тактическа промяна. От идеята за специални отношения към българите царската дипломация преминава към практиката на специалните интереси, което води до известна деформация на традиционното съвпадение на тези два компонента на руско-българските отношения в предосвободенската епоха. Освен това след идването на Александър III на руския престол царската дипломация възприема една своеобразна

«политика на чувствата» по отношение на българския въпрос, което не винаги й позволява да оползотвори онези естествени и натрупали се в продължение на векове преимущества, които тя винаги е имала преди сред българите. Тази негативна промяна, еднакво неблагоприятна и за двете страни, се проявява особено силно именно през периода, разглеждан във втория том от «Строителите...». След контрапреврата и особено след като Батенберг си отива, но на власт остава Регентството; сред ръководителите на царската дипломация остава погрешното, но твърдо убеждение, че не е възможно да се възстанови и запази руското влияние в България с други средства освен с тези на заплахите и грубия натиск. Успехът на руската дипломация при отстраняването на Батенберг създава впечатление в Петербург, че «гласът на Русия» (израз на Катков) е всемогъщ в България и че само по пътя на крайни методи, включително и използването на сила вътре и вън от страната, може да се стигне до задоволително за Русия решение на българския въпрос.

Въпреки че по времето на цялата криза Александър III носи лична и непрекъсната отговорност за изострянето и скъсането на руско-българските дипломатически отношения, тази идея не е чужда на значителна част от ръководителите на тогавашната руска империя. Отказ от всякакъв разумен компромис, неумение да се държи сметка за съотношението на силите вътре в България, упоритост при поддържане на неуспели и даже компрометирани вече принципи и методи в българската политика на царизма, прибегване към непопулярни, а и недостойни методи — опити за корупция, заговори и убийства, правят тази политика по време на кризата един от най-зрелищните провали на руската дипломация за целия XIX в. Можем без преувеличение да твърдим, че именно върху фона на «българската криза» най-ярко се проявяват и най-дълбоко се вкореняват познатите в балканската политическа концепция действия на политическото русофилство и русофобство в България.

В цялата европейска история през XIX в. направо липсва друг подобен случай на толкова драстично и толкова противоестествено несъответствие между международни и международни отношения, както е диалогът България—Русия по времето на «българската криза». Нападки, обвинения, измислици, закани и крайни невъздръжаности преплъват страниците на съответните правителствени органи и политически речи, шокиращи дори и свикналата на всякакви изненади европейска публика. В този смисъл можем да говорим за печален и негативен развой на руско-българската взаимност, разбира се, в официално-политически ограничителен план.

Нашите журналисти, публицисти и политолози вероятно ще се изненадат, ако научат, че изразът «гореща точка на планетата» се употребява във вестникарския жаргон за пръв път в европейската преса по отношение на България. И ако Русия става «друга» след идването на Александър III на руския престол, то «друга» е и България, след като Ст. Стамболов заема силни командни позиции в ръководенето на българската политика. Познатата ни вече функционална зависимост институции—традиции—цели—дейци не е вече същата както в политиката на Русия. Промяната се и надеждите, и външнополитическата ориентация на нова България. «Честните

грешки» на българските политически дейци по време на кризата отразяват не само партийни пристрастия, но и особеностите на тогавашната политическа конюнктура в Европа. Не бива да забравяме, че ако на много от тях не им е било ясно състоянието и особено перспективите в динамиката на европейската политическа обстановка, то съзнателно «неяснота» преследва и престижните политически водачи на Великите сили. Старите съюзи още съществуват, но практически имат малък ефект, а бъдещите държавни коалиции са още в неясен ембрионален стадий на изява и практика.

През 30-те години в СССР излизат редица архивни публикации и научни изследвания по руско-българските отношения, които са силно критични по отношение на руския царизъм. През 1935 г. се появява и документалният сборник «Авантюры русского царизма в Болгарии», много авторитетна публикация, където архивните документи, изобличаващи целите и методите на царизма в България и на част от неговите реализатори, са посочени със съответен сигналности от архивохранилището, по всички изисквания за публикуване на архиви. Тези публикации са деликатно заобикодени по-късно при изследването на руско-българските отношения по време на кризата, а и в изследването на самата криза. Настъпва време на крайни оценки и интерпретации и в двете противоположни обяснения. Спокойните, балансираны и научно защитени тези стават рядкост, а често изобщо липсват. Необходимо е да посочим, че в историографските изследвания по този въпрос в Западна Европа и САЩ и до днес не липсват съчинения, които преднамерено и недоброръчително се стремят да намерят изкуствени паралели между тогавашното минало и днешното настояще в историческите руско-български отношения. Типичен случай в този смисъл е една книга от Карел Дурман, издадена от Университетското издателство в гр. Упсала, Швеция. (Виж К. Durman, *Lost Illusions Russian Policies Towards Bulgaria in 1877—1887 Acta Universitatis Upsalicensis, Upsala, 1988, p. 44—175.*)

Изпитанията на българското безкняжие следва да бъдат разбрани от просветения и непредубеден читател без пристрастяване към една или друга крайност. Защото още дълги години изследователите, необременени с научни или политически ангажменти, ще се терзаят с въпроса до каква степен разрывът в руско-българските отношения е реакция спрямо онова, което предпазливо наричаме «няколко грешки на руската дипломация», и до каква степен тя е естествен, макар и драматизиран процес в балканската политическа история. Именно поради това книгата на С. Радев телурва ще има читатели и почитатели, независимо че представя един от вариантите на този отговор.

Талантливото перо на С. Радев пресъздава тези епизоди от политическата история на България, които могат да се лаконизират с определението «криза след криза». Принудителната абдикация на княз Александър Батенберг, управлението на регентството, скъсването на дипломатическите отношения между България и Русия, бунтовете на офицерите русофили в Бургас, Русе и Силистра, пътуването на българската делегация в Европа, свикването на Третото Велико народно събрание, изборът на Фердинанд Кобургготски за български княз през август 1887 г. — това са жалоните на малките отделни кризи, които маркират общата, многосъставна и многоаспектна българска криза. Външнополитическото значение

на резултатите от тези събития правят от България един от епичните центрове на общоевропейската политика. Никога преди и никога след това българската тематика няма толкова често и подробно осветление в европейската преса, дипломатическите донесения от София не са четени с толкова интерес, внимание и апализ.

Необходимо е да отбележим, че увлекателното повествование на автора за всичко това далеч не е свободно от преувеличенията и пристрастията на тогавашния съвременник. Очевидни са неговите постоянни усилия да оправдае почти всички действия и прояви на знаменосците на антируската политика в България и обратно, да представи в непривлекателна светлина, дори в комичен вид онези политически дейци, които в една или друга степен търпеливо и настойчиво търсят пътища за компромис и разбирателство с Русия. Политиката на царска Русия и поведението на нейните представители в България почти винаги са тълкувани от С. Радев, с основание и без основание, в отрицателен смисъл и неблагоприятна светлина. Но самият той нарича в предговора си авторите без лична позиция «безлични».

Нескриваните възторзи на автора към развоя на събитията в България и крайно антируския курс на българската външна политика не могат да бъдат споделяни днес от нас, като си даваме сметка за цялата сложност на позицията на България в общоевропейската политика.

С оглед на историческата перспектива външнополитическият прелом в руско-българските отношения до голяма степен подготвял и допринасял за по-сетнешните изпитания и трагични последици в историческата съдба на българската държава. Незабелязали сложната динамика в междудържавните отношения, невникнали достатъчно в още незримия, но реален процес на изглаждане на англо-руските противоречия, Ст. Стамболов и неговите най-близки сподвижници се ослабят прекалено много на антируските сили и преди всичко на Австро-Унгария и Англия. Наивно надявайки се на подкрепата на тези сили, те гласкат България в краен антируски курс, който довежда до ненужен и вреден за българските национални интереси конфликт с официална Русия. Вследствие на това у ръководителите на руската външна политика се засилват тенденциите на преориентация към други съюзници на Балканите, което се отразява неблагоприятно върху бъдещето на българската държава. След кризата руско-българските отношения никога не достигат оная близост, която наблюдаваме в първите години от Освобождението и която на мнозина е изглеждала естествена и предопределена.

КНИГА ПЪРВА

Стр. 9. Превратът не е случайно дело. Въпросът за принудителната детронация или абдикация на княз А. Батенберг след 1881 г. става една от злободневните теми на българския политически живот. Нарастващата враждебност в отношенията между руския император Александър III и княза засилва вътрешната опозиция срещу Батенберг и прави неговото външнополитическо положение крайно нестабилно. Тогавашните политически наблюдатели още преди Съединението не изключват варианта за оттегля-

нето на Батенберг от българския престол като един от вероятните изходи от кризата в руско-българските политически отношения. Не само крайните русофили, но и редица умерени политически дейци в България одобряват целесъобразността от отстраняването на Батенберг от престола като необходимо средство за възстановяване на руско-българското сътрудничество. Но те не предлагат достатъчно сигурна алтернатива за стабилизацията на вътрешното положение и дипломатическа позиция на страната след такава евентуална промяна.

След 1885 г. по-нататъшната съдба на българския монарх е често коментирана в кулоарите на европейската политическа сцена. Един дворцов преврат е до такава степен допустим и очакван, че някои чужди дипломатически агенции в София, Пловдив и Русе имат предварителни инструкции за поведението им в случай на неговата реализация. Именно поради това контрапревратът е може би по-голяма изненада, свидетелстваща за нарастваща политическа зрялост.

Стр. 10. Известно е, че извършеното през септември 1885 г. обединение между Княжество България и Източна Румелия е санкционирано от Турция и Великите сили чрез лична уния — начин, който не регламентира безусловно пълното сливане на двете български държави. За генерал-губернатор на Източна Румелия е назначен българският княз (без да се споменава името на Батенберг), чието утвърждаване и преназначаване следва да бъде потвърждавано всеки пет години. Това открива възможност и претекст за постоянна намеса на Портата и не изключва ново откриване на Източна Румелия от официалната българска държава. В това се състои и най-голямата опасност от безкняжието.

Стр. 11. Бившата провинция Източна Румелия запазва и след Съединението известни черти на независимост и обособеност от Княжеството по някои административни, стопански и граждански въпроси.

Не съм точно твърдение. П. Груев (1855—1942) и Ат. Бендерев (1859—1946) са само близки по идеи до либералната партия и по-точно до групировката на умерените либерали начело с Др. Цанков. Като офицери от кариерата на действаща армия те нямат право да принадлежат към партии и политически съюзи, нито да вземат официално участие в междупартийните борби и взаимоотношения.

Стр. 12. Тук и по-нататък авторът произволно и неуместно употребява понятията «революция» и «контрареволюция». Явно той държи сметка и за емоционалните измерения и стресове в тогавашните драстични промени. Съвременната историография отдавна е установила точно специфичното съдържание на тези понятия.

Но и днес ние сме свидетели на подобни употреби в публицистиката и в политическата риторика.

Стр. 18. Става дума за заплахата от реваншистките настроения сред управляващите кръгове на крал Миланова Сърбия и специално сред генералите на сръбската армия, които след поражението във войната от 1885 г. настояват за превантивна война срещу България и реванш за поражението при Сливница и Драгоман.

Стр. 39. Савов. М., капитан (генерал) (1857—1928), военен министър (1891—1894 г. и 1903—1907 г.), пълномощен министър в Париж (1920—1923). На него се приписва настояването пред цар

Фердинанд да се започнат неприятелските действия срещу съюзниците на 16 (29) юни 1813 г., довели до Междусъюзническата война.

Стр. 100. Вазов, Георги (1860—1934), брат на писателя Ив. Вазов, след детронацията на Батенберг заминава за Русия. Посетил генерал, министър на войната (27 юни — 28 август 1913 г.).

Стр. 101. Дипломатическата кореспонденция, която се съхранява в архива на английското външно министерство, свидетелства, че Джонс бил предварително инструктиран в случай на заговор срещу княза да търси в българското общество контрасти и да поощри решително техните действия срещу наследственото отстраняване на Батенберг. Цитираната фраза на Джонс до Муткуров е отразена в доклада на Джонс до английското посолство в Цариград, откъдето незабавно пристигнало официално одобрение на тези негови енергични инициативи.

Стр. 119. В литературата се среща и друго описание на смъртта на Михаил Вазов, брат на Иван Вазов. Според него Вазов се опитва да застреля ротния командир и да поеме командването на ротата. След неуспешния си опит той побягва с коня си към София, но по пътя е застигнат от привърженици на капитан Попов и убит. Тялото му е подложено на издевателства. Вж. М и х а и л Р а л е в, Предвестници на бъдещи бури. Бунтовете на офицерите русофили от българската войска през 1886—1887 г., София, 1973, с. 33.

Стр. 123. Авторът тенденциозно представя тук и по-нататък поведението на Р. Димитриев (1859—1918) като политик и особено военен. Известно е, че с участието си в националноосвободителното движение, в Руско-турската война, в Балканската и Първата световна война Р. Димитриев показва пример на воинска доблест и талант на полководец, прославил бойните добродетели на българина. От друга страна, можем да предположим че проявените храброст и талант на офицерите русофили, завърнали се в бълг. армия, е и резултат от чувството за вина поради близките си връзки с царизма в драматични за България изпитания.

Стр. 142. Тази декларация на Джонс няма реално потвърждение в програмата на Форин офис спрямо България. Ръководителите на английската външна политика не предвиждали никакво конкретно противодействие в случай на руска въоръжена акция срещу регентството. Очевидно това поощрение има скритата провокационна цел да стимулира и насочи в краен курс антируските настроения и действия на господарите на положението в страната, без да се поема никакъв защитен ангажимент.

Стр. 144. Корабът «Голубчик», построен в Англия за нуждите на руската дунавска флотилия, по-късно бил предаден на българските власти. По време на Сръбско-българската война корабът играл важна комуникационна роля при защитата на Видинската крепост. Макет от него се намира в музейната експозиция в крепостта «Баба Вида».

Стр. 166. Непосредствено след излизането на т. II от «Строителите на съвременна България» известният възрожденски деец М. Греков публикува статията «Конвоирането на княз Александър от Буховския манастир до Рени» (сп. «Българска сбирка», год. XVIII, кн. IX, 1. X. 1911 г., стр. 618—622). В нея Греков опровергава твърдението на С. Радев, че полк. Г. Н. Янков, който придружава Батенберг до Рени, не му е предал отпуснатата за него сума. За доказателство М. Греков привежда и спомена на очевидца

Г. Гожински, руски щабротмистър, който е поместен в сп. «Исторический вестник» (март 1896 г.).

Стр. 168. Имат се предвид срещата между Бисмарк и Андраши, август 1879 г., на която е съгласувана австро-германската линия в случай на руско нападение срещу една от двете сили, и тази на Бисмарк с Калинки преди детронацията на Батенберг. Първата среща подготвя австро-германския съюзен договор от 7. X. 1879 г., който от своя страна поставя началото на военно-политическото разделение на Европа в постепенна подготовка за Първата световна война. Втората — в Кисинген — координира австро-германската линия в България.

Стр. 169. Намек за изолацията, в която изпаднала Русия на Берлинския конгрес вследствие неприятелската позиция, заета от съюзителните ѝ съюзници в системата на съюза на тримата императори — Германия и Австро-Унгария.

Стр. 172. Не само Англия. Руската дипломация, макар и да не одобрява обединителната секция в Пловдив, извършена под скиптъра на княз Александър, решително се противопоставя срещу турска окупация на Източна Румелия. Обективно двете страни са обединени по този въпрос.

По време на преговорите между Турция и България за утвърждаване на Съединението английската дипломация лансира идеята за клауза в договора по т. нар. «взаимна военна помощ», което фактически винаги би създавало възможност за султана да намери причини за изпращането на турски войски в България. Българското правителство отхвърля категорично английското внушение и не допуска такава клауза в договора, което свидетелства, че то не е под чужда опека.

Стр. 173. Това твърдение противоречи на традиционните отношения между правителствен кабинет и преса в Англия, а и авторът не привежда никакви доказателства за това. Правителството не е в състояние да диктува определена линия в коментарите и предположенията на британската преса, особено по официален път.

Стр. 180. Идеята за австро-руско споразумение и разделение на Балканите на сфери на влияние, при което се има предвид западната част да се предаде на Австро-Унгария, а източната — на Русия, е винаги жива в дипломатическата практика въпреки остротата на австро-руските преговори и споразумения — сепаративни или и с Германия — през 1873, 1881, 1883, 1897, 1908 г.

Първоначално Хесенският херцог съветва Александър да се върне в София колкото се може по-бързо, за да се изпревари пристигането на княз Долгоруки. Надежди му дава германският престолонаследник Вилхелм, който се противопоставя на Бисмарк. Подобни съвети дава и братът на българския княз Хенри. Решението на Батенберг да се върне в България не е повлияно толкова от неясните надежди, дадени му от Хесенският херцог, колкото от явното давление на английското правителство, чието мнение на срещата в Лемберг изразява Лудвиг. Наблюдаваме рядко за английската практика изразяване на открита и твърда позиция, въпреки че тя не е обсъждана като продължение, в смисъл на действие, в случай на възникнала необходимост.

Стр. 185. Шатохин присъства на посрещането, защото все още не е получил инструкции от своето правителство, забавени

поради нарушените пощенски и телеграфни връзки. Закъснялата инструкция към него по случая нарежда той да не показва никакво съучастие с връщането и посрещането на Батенберг.

Стр. 186. Князът изразява намерение да изпрати такава телеграма до императора още на срещата с брат си в Лемберг. Английската дипломация посреща с пълно неодобрение тази идея и предупреждава, че едно такова начинание на княза ще го доведе до крайна катастрофа.

Стр. 194. «Загадката» за забавянето на руския отговор на телеграмата от Батенберг до императора не бива да се търси, както се опитва да ни внуши авторът, в някакво колебание или нерешителност от страна на царя. Далеч преди описаните събития в Петербург е установено трайното мнение, че отстраняването на Батенберг от българския престол е едно от предварителните условия за възстановяването на руското влияние в България. Още преди Съединението Батенберг често е охарактеризиран в руската дипломатическа кореспонденция като «чужд и враждебен на интересите на Русия на Балканския полуостров». (Вж. Архив внешней политики России, Ф. Посольство в Константинополе, с. 136.)

Стр. 199. Среща между Бисмарк и Гирс, състояла се около контрапреврата. На нея Германия и Русия се договарят да поискат заедно от султана да не се допуска завръщането на Батенберг, под каквато и да била форма.

Стр. 201. «Да се съобщи на принц Александър — нарежда английската кралица Виктория, — че ние настояваме за необходимостта от негово лично завръщане в интерес на мира в Европа. Ние всички стоим зад него.» (Вж. целия текст в публикуваните писма на кралица Виктория в The Letters of Queen Victoria; vol. I, p. 116.)

Стр. 205. Суворин, А. С. — руски публицист и обществен деец, известен със своята политическа безпринципност. Издава вестник «Новое время», принадлежащ към реакционния блок в руската преса.

Стр. 208. Английските «сини» книги представляват серийни публикации на кореспонденцията между Форин офис и английските дипломатически и търговски представителства в чужбина. Започват да се издават от началото на XIX век. Материалите, публикувани в тях, отделени в многобройни томове, са подредени последователно по тематичен и хронологичен принцип. Поради обстоятелството, че дипломатическата документация, застъпена в «сините» книги, излиза на следващата година от събитията, които тя отразява, подборът на документите е преднамерен и има за цел да оправдае възвръщаната политика на управляващото в тогавашния момент правителство. «Сините» книги продължават да излизат под друго название и до наши дни.

Стр. 219. Взаимоотношенията между Батенберг и дъщерята на германския престолонаследник продължително време предизвикват сплетни и интриги в дворецовите салони на монархическа Европа. Политическото съдържание и перспектива на този отдавна проектиран от английската кралица Виктория брак се запазват дори и след оттеглянето на Батенберг от България и изобщо от европейската политика. Германският канцлер Бисмарк обаче енергично се противопоставя на женитбата, в която вижда антируски жест. Подробности за перипетияте на този въпрос, който утихва

след женитбата на Батенберг, вж. в Е. Corti, *Leben und Liebe Alexander von Battenbergs*, Wien, 1956.

Стр. 222. Подобно на някои други автори С. Радев констатира в опозицията на Р. Чърчил срещу официалната английска външна политика едно начало на англо-руското политическо сближение, понеже Чърчил се противопоставя на някои антируски демонстрации на тогавашния кабинет Солзбъри. Сместът и съдържанието на тази опозиция обаче далеч не са проруски. Р. Чърчил цели само да насочи в по-активен балкански курс Австро-Унгария и Германия и да ги сблъска с Русия. Така че тук става дума не за принципи, а за тактически и методически разногласия по въпроса за борбата срещу Русия.

Стр. 223. Английските управляващи кръгове са много недоволни от инертността на английския дипломат. В едно частно писмо кралица Виктория го оценява като «тъп». По-късно в сред познавачите на английската дипломация се утвърдило впечатлението, че бездействието на Е. Торнтън е една от главните причини за неуспеха на английската дипломация да осигури на Батенберг българския престол и да осуети по такъв начин по-нататъшните инициативи на руската политика по българския въпрос.

Стр. 226. Тук авторът неволно смесва истинското понятие за действително невмешателство с основния принцип в английската европейска политика — избягване на еднолична и пряка намеса в събитията на континента. По това време английската дипломация работи усилено за успеха или провада на всяко политическо начинание, което би довело до прекомерното засилване на една държава в Европа. С такива изкусни маневри Англия запазва своята роля на арбитър в европейските спорове, известна в историческата литература под определението «блестяща изолация», но в «българската криза» тя е близо до нарушаването на този принцип.

КНИГА ВТОРА

Стр. 239. Съвременните исторически изследвания доказват, че така наречената «българска криза» всъщност започва с обявяването на Съединението на Княжество България и Източна Румелия на 6 септември 1885 г. Тя протича като важна съставна част от европейската криза, чийто критичен момент — пролетта на 1887 г. — не случайно съвпада с най-острата фаза в дискусиите по българския въпрос.

Стр. 241. Твърде наивно е да приемем така изложените мотиви при обяснението на италианската външна политика. Известно е, че след 1882 г., когато Италия се присъединява към австро-германския съюз, нейната балканска политика е начертана само в идеен план и има определени практически цели, насочени към господството ѝ в западното балканско крайбрежие. Така че декларираните от италианския външен министър чувства са само типичното ораторско прикритие на една завоевателна политика, към която Италия още няма сили да пристъпи конкретно.

Стр. 264. Независимо от различните цели и програми по от-

ношение на Източния въпрос, Англия, Австро-Унгария, Германия и Франция правят всичко възможно да изгледят отношенията между Сърбия и България по това време, за да предотвратят евентуална промяна в антируския курс на тогавашните две правителства.

Стр. 268. Напомняне за срещата между Др. Цанков и Фр. Ласелс във връзка със суспендирането на Търновската конституция от страна на княз Александър Батенберг. Подробности виж у Ил. Димитров, «Князът, конституцията и народът», С., 1972, стр. 77—78.

С тази станала популярна фраза авторът прави алюзия за писмото на Др. Цанков до М. А. Хитрово, в което се изразява народното недоволство от съдействието, оказвано на княза от руската дипломация. Писмото завършва с думите: «Тези и подобни отделни руси ще заставят и българите, както вече заставиха и сърбите, да си припомнят думите, с които един древен мъдрец се обърнал към пчелата: «Не ти ща ни меда, ни жилото!» (Вж. т. I на «Строителите...») По-нататък обаче Др. Цанков изоставя това свое алегорично условие.

Стр. 275. Наличните документи, заведени в архивохранилищата на ЦДНА, БИА и АБАН, свидетелствуват, че посредством тесните контакти между Г. Вълкович, У. Уайт и Кямил паша регентството до голяма степен е редовно осведомявано за хода и резултатите от дипломатическите преговори между Турция и великите сили относно предвижданите мерки за разрешаване на «българския въпрос». Това е една от причините за неговата решителност.

Интересно е да се отбележи, че докато такива династии като Хохенцолерните и Романовите преди половин век слизат завинаги от историческата сцена, то потомците на Ал. Батенберг, макар и не по пряка линия, излъчват от своя род последния вицецар на Индия лорд Маунтбатън и Единбургския дук Филип — съпруг на сегашната кралица на Англия Елизабет II.

Стр. 278. Независимо от това, че по време на «българската криза» в руските официални среди се коментират възможностите и резултатите от евентуална окупация на България, руското правителство и царят, както показват документите, не мислят сериозно да си послужат с такава крайна мярка. Руското обществено мнение е силно възбудено и раздвоено по този въпрос. Докато реакционери от типа на Катков и Победоносцев използват цялото си влияние пред императора, за да го тласнат в подобна авантюра, то умерените среди от руското общество открито се противопоставят на подобна безразсъдна стъпка. Не трябва да се забравя, че най-голям шум по въпроса за окупацията вдигат противниците на Русия — австрийската, германската и английската преса тръбят за предстояща «руска окупация», за да задълбочат конфликта и изплашат балканските славяни. В това си намерение те са улеснени от бруталните подкани за намеса от страна на част от руската преса.

Стр. 280. Както свидетелствува в дневника си руският дипломат В. Н. Ламсдорф, в Петербург са сериозно обезпокоени от разрастващата се агитация в България за преизбирането на Батенберг (В. Н. Ламсдорф, «Дневник», т. I, М. Л., 1926, стр. 16).

Стр. 285. Разбира се, подобни изявления звучат неправдоподобно дори за тогавашните съвременници. Сегашната историческа наука установява, че след загубата на Италия и Прусия цялата австроунгарска политика се съсредоточава към разширение на

Хабсбургската империя за сметка на балканските славянски земи. За тази цел австроунгарските военнополитически кръгове разработват с конкретно изработен стратегически план. (Вж. признанията в спомените на началника на генералния щаб при австроунгарската армия — *Comrad von Hoetzendorf, Aus meiner Dienstzeit, 1906 — 1918, Bd. I, Wien, 1922*).

Стр. 295. Елитът на руската дипломация не одобрява нетактичното поведение не само на генерал Каулбарс, но и на останалите дипломатически представители на Русия в Цариград, Букурещ и Белград, които се отличават със своето жъскогледство и реакционност. Дипломати и политици като А. Татищев, Б. Ламсдорф, П. Шувалов, В. Безобразов и др. решително осъждали необмислените действия на генерала и липсата на чувство за реалност в българската политика на императора. Те разбират далечните последици от тези прояви за бъдещето на руско-българските отношения.

Стр. 313. Вероятно авторът има предвид намеренията на Каулбарс да се създаде обстановка на брожения в страната, за да се състави общо впечатление от необходимост от външна намеса. Но дори и в най-необузданите си амбиции Каулбарс не би дръзнал да се надява да става «диктатор в името на Русия». Явно обаче, че неговите позёрства и бруталности създават добра почва за емоционалната достоверност на подобно предположение от страна на тогавашните съвременници. Неговите «съвети и предупреждения» към «неблагодарните българи» често стигат до заплахи, в които евентуална въоръжена акция от страна на Русия или Турция са главният аргумент за натиск.

Стр. 334. Авторът преувеличава пълномощията на Каулбарс и значението на неговото мнение в решението на руското правителство по «българския въпрос». Дневникът на Ламсдорф свидетелствува, че цялата външна политика на Русия се провежда лично от императора. Самият министър на външните работи Н. Гирс неведнъж изразява решително несъгласие с грубостите на Каулбарс в България, но последният се ползва от безрезервната подкрепа на М. Н. Катков. След провала си в България Каулбарс става символ на авантюризма на руския царизъм на Балканите.

Стр. 352. Нито дипломатическите документи, нито издадените мемоари потвърждават тезата на автора, че Каулбарс има за задача да подготви или предизвика военен бунт в България. Самият автор не привежда никакви сериозни доказателства, че Каулбарс се занимава с конкретна организационна подготовка на такъв бунт, въпреки че татава евентуалност би улеснила неговата мисия в България.

Стр. 371. Вернадъ, Г. — завеждащ френската кореспонденция в Министерството на външните работи и вероизповеданията в България от 1883—1886 г.

Стр. 383. Както личи от тогавашната и по-нататъшната външнополитическа дейност на Ст. Стамболов, от неговите концепции за положението на България в Европа, основна предпоставка на неговата политика е непримиримостта на противоречията между Англия и Русия и Австро-Унгария и Русия. Именно тези противоречия той абсолютизира и се стреми да използва. Една от външните причини за краха на тази негова политика е именно прекаленото му упование във враждебните на Русия европейски държави.

Стр. 407. Пресилената заключителна интерпретация на автора.

Както октомврийските бунтове, така и съзаклятническата дейност на офицерите русофили през 1886—1887 г. не могат да бъдат категоризирани като «руски бунтове». Мнозинството от дейците в тези бунтове са дълбоко убедени, че политиката на регентството е антинационална политика, която крие бъдещи нещастия за България и именно поради това следва да бъде насилствено преустановена. Що се отнася до Русия, макар да отдавали изключително значение на връзките с нея, в своите политически мотиви, тези дейци не търсят подчинение на България от руския цар. Така например в преговорите с представители на руската дипломация в Румъния те поставят предварително условие България да не бъде окупирана от която и да е чужда войска в случай на успех на антистамболовите бунтове. Можем да предположим, че част от тях искат с отстраняването на Регентството да предотвратят по-нататъшната намеса на Русия.

Стр. 416. Неточност. Макар неведнъж да използва пресата за статии, в които декларира своите убеждения по актуални проблеми на английската и световната политика, Р. Солзбъри никога не е бил професионален журналист.

Стр. 417. Двете политически партии в Англия — на консерваторите и либералите — са единодушни в мнението си, че заедно с Франция Русия представлява главният враг за световното господство на Англия. Различие между тях е само в тактическите методи. Докато консерваторите водят повсеместна безкомпромисна борба срещу Русия, либералите начело с Гладстон допускат временни договаряния с нея по локални конфликти в Европа и Средна Азия.

Стр. 440. Тук и на други места авторът прави сравнение между обстановката в България и етапите и страстите на Великата френска революция (1789—1794). Впрочем той не е сам в това си сравнение. Либералният руски историк П. Милюков наподобява положението в България след август 1886 г. с това на революционна Франция между 1793 и 1794 г. (Вж. П. Милюков. Българската конституция, Тесалоника, 1905, с. 90.) Читателят ще се съгласи, че подобно съпоставяне може да става само в смисъл и степен на разгорещена политическа атмосфера, а не на значими социално-политически изменения.

Стр. 450. Скъсането на дипломатическите отношения между Русия и България и враждебността между двете правителства продължават до 1896 г. Но през този неблагоприятен и за двете държави период не пресеква културният и стопанският контакт между страните и взаимната симпатия между руския и българския народ. (Вж. А. Мартиненко. «Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения, 1886—1896. Исторически преглед, 1970, кн. 3, стр. 58 и сл.)

Стр. 465. Мемоарната литература и документалните източници свидетелствуват, че и след абдикацията си Батенберг за доста време запазва надеждите за повторно връщане в България. При срещата с брат си в Лемберг в края на 1886 г. на 28 август, когато се разисква въпросът за доброволно отричане от престола, той споделя: «Тепърва имам намерение да играя важна роля в решаването на Източния въпрос.» В неколкото срещи си срещи със специалния пратеник на регентството д-р К. Стоилов бившият княз дори поста-

вя предварителни условия, за да приеме българския престол. Едно от тях е обявяването на независимостта на България, стъпка, осъществена едва през 1908 г.

КНИГА ТРЕТА

Стр. 480. През 1887 г., когато се разискват средиземноморските проблеми, Италия е силно зависима от Англия поради необходимата ѝ английска подкрепа специално в Северна Африка. В замяна на английското благоразположение спрямо Италия Форин Офис използва римския кабинет като «незаинтересован» в българските работи, за да насърчава българите и ги тласка към крайни антируски прояви. Това единодействие дава повод в дипломатическите салони да се заговори за англо-италианска антанта по българския въпрос. От друга страна, Италия е силно зависима от Австро-Унгария в системата на Тройния съюз, което също се отразява върху нейната балканска политика.

Стр. 491. Изборът на Фердинанд Кобурготски за български княз всъщност е едно решение, с което регентството търси някакъв изход от кризата, за да се предотврати по-нататъшната намеса на силите. То било принудено да стори това, за да сложи край на нестабилното външнополитическо положение на страната. След провала на многобройните кандидатури за български княз на 27 май Гр. Начович телеграфира в Цариград: «Щом е невъзможно да се избере Батенберг, не остава друг освен Кобургът» (ЦДИА, ф. 176, а. е. 289, л. 40). Така че този избор не е приет с особено вълдушевление дори и от тогавашните български управляващи.

Стр. 493. Авторът пресилва убежденията и намеренията на т. нар. «крайни националисти». Никой от българските държавни и политически дейци по онова време не гледа сериозно на идеята за обявяване на република. Самата републиканска идея в Европа по това време е силно компрометирана. В България няма буржоазна републиканска партия. Относително изключение прави радикалната група в старата либерална партия, която обаче няма последователна програма.

Стр. 495. Авторската констатация следва да се тълкува само в официален смисъл. Иначе кандидатурата на Кобурга е широко коментирана всред дипломатическите среди в Цариград, Виена, Берлин, Петербург, Лондон и Рим. Тя е предмет и на кореспонденцията между германския кайзер, руския император и английската кралица месеци преди Фердинанд да заеме овакантия български престол. На българското правителство прави голямо впечатление тайното съобщение, че изборът на Фердинанд е предварително одобрен от австроунгарския император Франц-Йосиф (НБКМ, БИА, ф. 14, а. е. 4139, л. 2). Споменатият по-горе Холщайн от своя страна изпраща писмо на германския посланик в Цариград Радолин с нареждане да съдействува за приемане кандидатурата на Фердинанд Кобурготски.

Стр. 501. Не само поради изтъкнатите причини, които са второстепенни. След Берлинския конгрес между балканските държави се засилват вътрешните противоречия, които въпреки сключването на Балканския съюз довеждат до война между тях.

Стр. 503. Хладният прием, оказан на българската депутация в Париж, рязко различаващ се от посрещането ѝ във всички други столици, предизвиква голямо задоволство в Петербург. В лична телеграма до Флуранс сам императорът благодари за отношението на Франция към представителите на регентството. Историчните, занимаващи се с произхода на френско-руския съюз от 1891 г., приемат, че въпросното поведение на френското правителство полага първите основи на дългогодишното френско-руско сближение и началото на Антантата. Едновременно с това обаче в Париж не желаят искрено преодоляването на българските трудности от страна на царизма, понеже това би намалило интереса на Русия от съюзници на европейския континент и би насочило нейната политика в Азия, Африка и Далечния изток, където съществуват стари и нови френско-руски противоречия.

Стр. 507. Пожелание, което се свързва с ролята на Пиемонт като един от центровете на обединението на Италия. В конкретния случай става дума за отдавнашните претенции на Сърбия да възглави националноосвободителните движения на балканските славяни и ги обедини в една държава под егидата на Обреновичите.

Стр. 510. Тази фраза би била оправдана само ако се имат предвид тактическите спекулации на Портата с конфликта между регентството и Петербург. Портата не би могла да бъде покровителка на българската независимост, понеже искането за независимост е насочено против нейните имперски интереси.

Стр. 511. Става дума за писмено послание на либералните русофили около Др. Цанков в началото на кризата, в което те призовават султана да окупира България. Този документ предизвиква широко недоволство и за дълги години е използван като главно обвинение срещу Др. Цанков и неговата партия.

Стр. 524. Тук авторът има предвид преодоляването през пролетта на 1887 г. на герmano-френското напрежение, криещо опасности от въоръжен конфликт и общоевропейска война. Отношенията между Берлин и Париж представляват главният компонент на европейската криза от 1886—1887 г. Тяхното постепенно нормализиране се приема за край на тази криза.

Стр. 537. «Неутралното» според С. Радев поведение на Бисмарк в австро-руската борба на Балканите е отдавна спривергаено по категоричен начин. Сам Бисмарк в спомените си напълно открито заявява, че австро-германските отношения и интересите на Австро-Унгария стоят винаги на преден план в политиката му спрямо балканските действия на Русия. Специално по «българския въпрос» Бисмарк тайно, но настойчиво насърчава проникването на Австро-Унгария, която е определена от него да служи за аванпост на глобалното германско настъпление на Балканите, в Турция, в Близкия изток, осъществено в началото на XX век.

Стр. 540. Трикупис, Х. — известен гръцки политически деец, дипломат, публицист и общественик. В областта на гръцката външна политика провежда проанглийска ориентация. По време на посещението си в София през 1891 г. лансира пред Ст. Стамболов идеята за балкански съюз срещу Турция на базата на разделяне на Македония между България, Гърция и Сърбия.

Стр. 553. След скъсването на дипломатическите отношения между България и Русия в средите на българското офицерство се формира опозиционна русофилски настроена група. Поради преследванията, на които били подложени, част от офицерите русофили са принудени да емигрират в Румъния, Русия и Турция. Подобно на практиката от предосвободенския период емигриралите офицери образуват революционни комитети в Одеса, Цариград, Браила и Калафат, а в Цариград е учреден Централен комитет, оглавяван от майор Груев, ротмистър Бендерев и капитан Димитриев. Практическата цел на емиграцията е свалянето на режима на регентството, нормализиране на отношенията с Русия и избор на български княз, приемлив за Русия. На проведените съвещания в Букурещ представителите на комитетите в Румъния вземат решение да се организира антиправителствен бунт със силите на русенския и силистренския гарнизон и след това да се пристъпи към завладяване на властта в цялата страна.

В интерпретацията на подготовката, реализацията и последствията от бунтовете в Русе и Силистра С. Радев следва своята тенденциозна линия на омаловажаване на патриотичните подбуди и искрената готовност за саможертва у по-голямата част от бунтовниците офицери. Особено необективен е авторът при пресъздаването на епизодите от процеса и поведението на осъдените на смърт офицери преди разстрела. Буржоазната и марксистическата исторно-графична документално са доказали мъжественото държане на офицерите русофили и тяхното дълбоко убеждение, че умират за свободата на България.

Стр. 564. Узунов, Ат. (1860—1887) — български военен деец, майор от армията. Участник в националноосвободителното движение. Проявява храброст и качества на военен командир при отбраната на Видинската крепост по време на Сръбско-българската война като началник на гарнизона. Характеристиката, която дава С. Радев за неустановеността на политическите убеждения на Узунов, не е основателна. Ат. Узунов принадлежи към групата млади български офицери, получили образованието си по руската военна школа, които искрено са убедени в историческата необходимост от политически съюз между България и Русия. Подобно на своите другари Ат. Узунов се държи мъжествено при разстрела.

Стр. 565. Панов, Олимпий (1852—1887), участник в националноосвободителното движение, учи в Русия и Франция, участва в Сръбско-турската и Освободителната война. По време на Сръбско-българската война като началник на артилерията се противопоставя на решението да се изостави Сливнишката позиция. Обявява се против режима на Ст. Стамболов въпреки приятелските си връзки с последния, поради което е преследван.

Стр. 584. Кърджиев, Тома (1857—1887), деец участник в национално-революционното движение, един от ръководителите на революционната организация в Русе, подготвя и предвожда четата в с. Червена вода, Русенско, през 1875 г. Споделя убежденията на революционерите, които след Освобождението са привърженици на проруската ориентация на българската външна политика.

Стр. 589. Увлечен от своите антируски пристрастия, и тук С. Радев представя действията на опозиционно настроените слоеве

от българското общество след разиравата в Русе като проява на «руски заговор». Руските заговори и проруските чувства са две генетично различни явления в българския политически свят.

Стр. 606. Подобно внушение е направено само от английския дипломатически агент в София.

Стр. 609. Така предаден, епизодът не звучи правдоподобно, а и не разполагаме с документи за подобни намерения на руския император. Ролята и амбициите на император Александър III да ръководи външната политика на Русия лично са добре известни, така че твърдението за Гирс, който уж разубедил царя да не праща войски в България, не може да бъде убедително и основателно.

Проф. д-р Андрей Пантев

Именен показалец*

- Абаджиев, фелдф. — 583
Абдул Хамид II, турски султан — 172, 176, 177, 223, 243, 359, 360, 364, 397, 400, 410, 442, 450, 455, 477, 479, 513, 520, 542, 543, 609, 633
Абро ефенди — 17
Аврамов, Гаврил — 138
Аврамов, Н., пор. — 44, 47
Агура, Георги В., кап. — 288
Айранов, пор. — 193
Аксаков, Иван С. — 206, 456, 648
Александър I Батенберг, княз — 9—15, 17, 21, 24, 27, 30, 33, 34, 36—39, 44—46, 50—53, 57, 58, 63, 67, 68, 70, 73, 75, 78, 79, 81, 83—87, 90, 93, 94, 95, 99—103, 106—112, 114—116, 118, 121, 125, 128, 130—135, 137, 138, 141, 142, 144—168, 172—174, 176, 178—190, 192—197, 199—205, 207—236, 239, 240, 242—245, 249, 251—255, 257, 258, 262, 264—268, 270, 271, 273, 275, 278—280, 292, 293, 297, 300, 301, 315, 338, 339, 351, 356, 360, 366, 368, 381, 386, 399, 400, 402, 404, 408, 412, 415—417, 419, 420, 422—424, 426, 432, 433, 435, 439, 442, 445, 455, 456, 458, 462, 465—467, 471, 476, 488, 492—494, 497—499, 504, 512, 513, 518, 521, 522, 530, 548, 562, 616—628, 630, 632, 633, 635, 636, 638—646, 648
Александър II, руски император — 202, 385, 417, 473
Александър III, руски император — 9, 10, 64, 75, 128, 138, 147, 155, 157, 163, 168—170, 175, 176, 179, 180, 185—187, 194—196, 201—203, 205, 207, 209, 211, 213—215, 217, 220, 224—227, 230, 239, 256, 266, 268, 277, 278, 280—282, 291, 292, 295, 299, 300, 302, 304, 305, 311, 312, 323—327, 331—334, 338, 351, 361, 365, 368, 377, 383, 393, 397, 400, 405, 411, 418, 419, 422—424, 428, 443, 451, 453, 456—460, 472, 476, 477, 487, 489, 493, 494, 497, 503, 506, 522, 525, 537, 544, 553, 556, 558, 561, 609, 618, 623, 629, 632, 635, 641, 642, 650
Александър фон Хесен, принц — 180, 181
Алтен, фон — 622

* П тук, както в т. I на «Строителите. . .», Именният показалец е съобразен със следните принципи: Посочени са страниците, където някои важни за събитията личности (султан Абдул Хамид II, княз Александър I Батенберг, император Александър III и др.) са споменати само с техните титли. Имената са дадени по автора с уточнена в скоби съвременна транскрипция.

Алфонс XIII, испански крал — 219
Анастасов, Александър, кап. — 35, 251
Анастасов, Ваил — 347
Анастасов, подпор. — 576, 577
Ангелов, кап. от флота — 161, 315, 330, 582—584, 586, 587, 598
Андраши, Дюла, граф — 271, 445, 446
Андреев, Матей, кап. — 574, 575, 580—582, 598, 599
Анев — 556
Антим I, български екзарх — 649
Антонов, д-р — 71
Антонов, кап. — 405
Апоний, граф — 271, 272, 286
Арсениев, К. — 595
Артин паша Дадиян — 398, 528, 542—544
Аршеневски — 166
Атанасов, Ганю, кап. — 36—38, 43, 55—58, 251
Атанасов, Никола, кап. — 251
Атанасов, трънски окр. управител — 136
Байкушев, Захари — 427
Бакуни, Михаил Александрович — 493
Балабанов, Марко — 16, 20, 279, 323, 389, 402, 510, 534, 535, 543, 592
Балимезов, Иван, кап. — 76, 79
Баятджиев, Александър, пор. — 246
Басмаджиев, Христо — 82, 436, 437, 561
Батенберг, Лудвиг, принц — 187, 181, 182, 214
Батенберг, Франц-Йосиф, принц — 12, 14, 156, 160, 165, 181
Батенберг, Хенрих — 219
Бахчеванов, Кръстьо, кап. — 24, 117, 593
Бебел, Август — 395
Беджехот — 637
Белачияно (Белачиану) — 609
Белдимано, А. — 181, 211
Белинов, Иван, кап. — 11, 97—100, 107, 108, 129, 288, 354, 355, 556, 557
Белкин — 340
Белов, Стефан, кап. — 405, 406
Белов, Христо, кап. — 58, 405, 553
Белов, Юрдан — 405, 406
Белова, г-жа — 279
Бендерев, Анастас, ротмистър — 10—12, 19, 20, 22, 24, 26—28, 30—34, 49, 65, 75, 76, 88, 94, 97, 107, 111, 116, 121, 123, 124, 133, 134, 138, 158, 190, 197, 198, 232, 253, 315, 376, 399, 432, 465, 553, 555, 556, 562, 563, 567, 572, 585, 617, 620, 644, 645, 651, 653
Бенковски, Георги — 348, 402, 562
Бентам — 436
Бисмарк, Ото фон — 157, 189—171, 173, 178—180, 190, 200, 208, 204, 208, 209, 211, 216, 217, 220, 224, 224, 242—245, 270—273, 284, 286, 297, 357, 366, 374, 395, 413, 444, 445, 459, 496, 498, 500, 503, 510, 536—538, 544, 545, 630, 638, 634
Бисмарк, Херберт, граф — 208, 209, 243, 244, 272, 374, 471, 478, 496, 497, 499

Благов, Димитър — 656
Блъсков, Андрей, майор — 67, 68, 88, 88, 92, 95, 98, 130, 161, 164, 183, 250, 315, 328—380, 350, 465, 564, 565, 580, 589
Бобчев, Стефан С. — 37, 261, 510, 523
Богданов — 12, 15, 16, 21, 63, 86, 98, 107, 140—114, 125, 128, 141, 142, 146, 147, 153, 155, 180, 246, 217, 252, 618, 624, 627, 628, 632, 633, 635, 636, 642
Богориди, Александър (Алеко паша) — 97, 254, 499, 500, 547, 548
Божински, Бончо, подпор. — 575, 587, 600
Болман, Николай — 586, 587, 598, 599
Бонев, Никола, кап. — 28, 27, 33, 59—61, 63—65, 69, 70, 72—74, 76, 77, 80, 81
Бончев — 84
Ботев, Кирил, кап. — 37, 55, 61, 194, 247—249
Ботев, Христо — 348, 402, 637
Бочев, пор. — 605
Бошков, Йордан — 39
Бояджиев, кап. — 288
Бояров, Димитър, кап. — 589
Бракалов, К. — 401
Братияно (Братияну), Йон — 98, 108, 182, 188
Бръчков — 556
Бръшлянов — 325
Буланже, ген. — 537
Буриян, Е. фон — 19, 269, 365, 371, 383, 398, 446, 449, 618—622, 627, 628, 634—636, 640, 641, 645
Бурмов, Тодор — 13, 14, 17, 18, 20, 21, 35, 104, 113, 121, 279, 390, 432, 534, 585, 543, 592
Бутенев — 524, 525
Бъчваров — 89, 90, 602
Бюлов, Бернард фон, княз — 377
Вазов, Георги, кап. — 19, 100, 122, 123, 141, 191, 264—248, 556, 615, 652
Вазов, Иван — 37, 48, 650
Вазов, Михаил, подпор. — 119
Валдемар Датски — 368, 369, 390, 408, 419, 422—429, 434, 456, 462, 531
Вановски, П., ген. — 334, 630, 631
Вачев, Д., д-р — 183, 329, 349, 437
Векилов — 58, 59
Векилки, М. — 441
Величков, Константин — 14, 21, 35, 65, 438
Велчев, Вълко Ст., майор — 36, 40, 41, 43, 44, 46—54, 56, 93, 137, 191, 192, 194, 216, 219, 227, 356, 569, 588, 590, 651, 652
Вернаца — 345, 371, 374, 512
Виктория, английска кралица — 214, 219, 228, 417, 424, 627
Виктория, принцеса — 249, 220, 498
Вилхелм I, германски император — 220, 498
Винаров — 187
Витте, С. Ю. — 166
Владигеров, Харалан — 562
Владимиров, кап. — 574, 577—579, 581, 582, 599
Влаев — 31, 74, 466

Влангали, А. — 195, 244, 635, 636
Воденничаров, Йови — 401
Волкенщайн, граф — 629—631
Волов, Панайот — 348
Вълков, кап. — 329, 330, 553, 554, 568, 574—577, 579—583, 598, 599
Вълкович, Георги, д-р — 510, 511, 514—523, 526—528, 533, 538...
544, 548, 609, 610
Вълнаров, Димитър, кап. — 405, 406
Вълнаров, пор. — 577
Вълчев, Илия — 299—308, 322
Вюртембергеки, херцог — 164

Гагарин, княз — 555, 556
Гадбан ефенди — 45, 94, 114, 139, 176, 223, 240, 341, 359—364,
367, 384, 409, 410, 428, 479, 481, 482, 485, 510, 512—516
Гаджал войвода, Георги — 473
Галваня — 475, 544
Галунски, Васил, кап. — 58, 405, 406
Галунски, Петър — 406
Гамбета, Леон Мишел — 204
Ганчев, Тодор — 47
Гатев, Никола — 391, 392
Гарашанин, Милутин — 483
Гарибалди, Джузепе — 241
Гарнаулт — 316, 354
Генадиев, Никола — 39, 47, 48, 52, 54, 191, 609, 649, 650
Гендович — 190
Генев, Никола, кап. — 45
Тенев, пор. — 44, 47, 49
Генович — 359
Георги, гръцки крал — 424, 427
Георгиев, Ганчо, кап. — 247
Георгиев, ротмистър — 593
Георгиев, Димитър — 43, 51, 55
Георгиев, Евлогий — 462
Георгиев, С. — 117
Георгов, Илия — 593, 640
Георгов, Коста — 347
Геркем, граф — 176
Геров, Георги — 564
Геров, Найдан — 353, 392
Гейкен — 395
Гешов, Иван Ев. — 92, 112, 142, 147, 228, 232, 259, 289, 298, 299,
371, 394, 395, 442, 462—464, 639
Гешов, Иван Ст. — 36, 37, 49, 54, 261, 353, 631, 632
Гешов, Ст. — 353
Гирс, Николай К. — 63, 157, 170, 178, 180, 195, 201, 207, 208, 224,
225, 248, 245, 279, 280, 295—297, 333—335, 365, 366, 374,
396, 397, 411, 418, 453, 457, 459, 471, 477, 487, 489, 510, 517,
518, 524, 525, 545, 609, 628, 629, 631—635
Гичев, Митю — 392
Гичев, Никола — 392
Гладстон, Уилям — 169, 172, 222, 408, 417, 418
Голц, фон дер — 499

Горанов, Ан. — 401
Горчаков, Алексей М., княз — 297
Градинаров, Захари — 64, 70, 71, 78, 85, 182, 308, 321, 325, 390,
391, 437, 438
Греков, Димитър — 14, 17, 18, 92, 150, 380, 384—387, 397—399,
408—413, 424, 427, 434, 435, 441, 446, 447, 450, 451, 461, 471,
472, 479, 482, 484, 485, 487, 498, 499, 504, 506, 509, 514, 520,
521, 540, 543, 545, 546, 591, 650
Греков, Михаил — 367
Григорий Доростолочервенски, митрополит — 183, 333, 522, 653,
Груев, Петър Д., майор — 9—14, 17—28, 30—35, 37—39, 46, 57,
59, 60, 63, 64, 66—68, 78, 83, 84, 86—89, 91, 93—96, 99, 100,
103—107, 110—113, 118, 121, 123, 125, 128—131, 133, 134,
137, 138, 153, 158, 159, 161, 162, 164, 190, 191, 197, 198, 232,
233, 239, 250, 252, 253, 262, 315, 376, 399, 432, 465, 553, 555,
556, 572, 616—618, 620, 623, 637, 644, 645, 651
Грънчаров, Х. — 346—348
Губеделников — 98, 262, 328
Гуджев, Аврам, майор — 11, 23, 58, 92, 93, 96, 130, 135, 250, 315,
399, 465
Гурко, Йосиф Вл., ген. — 160, 399, 472
Гьодел, барон — 633

Дагоров — 352, 353
Данев, Стоян, д-р — 279, 388, 389, 593, 651
Данев, кап. — 58, 405, 406
Данев, подпор. — 576, 581, 600
Данич — 483
Данчев, Иваница — 337
Делкасе, Теофил — 178
Делов, Васил, кап. — 251
Деникин, Антон Ив. — 653
Денчев, Еню, кап. — 31
Депретис, Агостино — 507—509
Дерманчев, Георги, ротмистър — 350, 556
Дерменджиев, подпор. — 406
Дерулед, Пол — 208
Джонс, Хенри — 43, 46, 53, 57, 101, 142, 200, 627
Диамандиев, пор. — 76
Дизраели, Б. (Дизрейли, лорд Бикънафилд) — 169, 222, 417
Диков, Вичо, кап. — 90, 91, 140, 313, 315, 335, 336, 338, 339, 355,
405, 568, 589
Димитриев, Радко, кап. — 10, 11, 19—21, 26, 27, 30, 33, 34, 49,
93, 107, 116, 123, 133, 138, 157, 403, 404, 553—556, 565, 568,
570, 572, 585, 616, 618, 620, 648, 651
Димитров — 346, 348
Димитров, Ефрем — 352
Димитров, Петър — 17, 18, 353, 442, 446, 450, 514, 650
Добрилов — 160
Добринов, кап. — 585, 605
Долгоруки, княз — 155, 184—186, 195, 214, 268, 642
Дондуков-Корсаков, Александър, княз — 399
Доросиев — 59, 60, 77
Драганов, кап. от флота — 582—586, 598, 652

Драгович, поп — 401, 452
Драндаревски, Христофор, кап. — 32, 34, 59, 92, 329, 334, 349,
350, 354, 567, 568, 570, 573, 580, 589
Драсов, Иван — 64, 70, 79, 198
Друмев — 91
Дунов, Атанас, кап. — 58, 130, 135, 556, 557
Душанов, Д. Т. — 36
Дюкмеджиев, Начко — 336
Дюлгерски, Марко, кап. — 57

Емелиянов — 335
Енчев, пор. — 575, 586, 587
Енчевич, кап. — 328, 403—406, 553, 554, 556
Ербет — 545
Ернрот, Казимир П. — 140, 351

Жакмен, Ромен — 395, 647
Жейнов, Жейно, кап. — 71, 80
Жеков, Мвхал — 340
Желтов — 339
Желявски, кап. — 44, 47, 55
Женев, пор. — 400
Жечов, д-р — 349
Живков, Георги — 136, 143, 156, 188, 408, 427, 428, 440, 441, 464,
609
Жирарден, Сан Марк дьо — 647

Загоров, Васил — 22, 64, 70, 76—81, 318—320, 336, 652
Зале, Кесим — 427
Займов, Стоян — 66, 74, 136, 319, 320, 336, 590
Залевски, подпор. — 401, 452
Зафиров, Атила, кап. — 158, 160, 162, 164, 189, 190, 399
Зеленогород, Георги, кап. — 574, 580, 581, 587, 600, 602
Зелков — 76
Зичи, Ф., граф — 270
Златарски, Стефан, кап. — 121, 123, 248, 554, 556, 635, 639
Златев, Павел — 564
Златев, Симеон — 564
Зограф, Христо — 347, 348
Золотович, д-р — 608

Иван, поп — 604, 605
Иванов, Атанас, кап. — 556
Иванов, Б. — 352
Иванов, Владимир, кап. — 248
Иванов, Добри, кап. — 69, 71, 81
Иванов, Христо, кап. — 556
Иванов, кап. — 97
Иванов, ротмистър — 593
Иванов, Тодор — 17, 20, 112, 132, 141, 142, 147, 150—152, 228, 262,
432, 433
Игелстром, Густав В. — 37, 196, 261, 352, 353, 399, 400, 442, 450,
452, 454
Игватиев, Николай П., граф — 297, 399, 472, 479

Идеслей, лорд — 94, 177, 200, 201, 208, 221—224, 241, 255, 266,
273, 274, 284, 294, 296, 309, 341, 357, 358, 367, 396, 471, 478,
499—501
Иенибакалов — 570—572
Икономов, Тодор — 13, 14, 90, 337, 404
Икономови, братя — 335
Илев, кап. — 58, 574, 575, 580
Илиев — 119
Иранный, Данаил — 271, 286
Иречек, Константин, проф. — 656

Йокай, Мор — 395
Йосиф I, български екзарх — 380, 384, 385, 521, 522
Йохан, ерцхерцог — 545

Каблешков, Тодор — 348, 402
Кавалджиев, пор. — 406
Кавалов, Цанко, кап. — 158, 161, 555, 568, 570
Калинков, Петър — 433
Каличе, Хенрих, барон — 398, 411, 434, 446, 518, 544
Калканджиев, Петър, подпор. — 119
Калноки, Густав, граф — 171, 209, 211, 216, 242, 285, 286, 357, 380,
396, 398, 413, 442—446, 448, 452, 461, 462, 467, 473, 474, 478,
480, 481, 485—488, 491, 496, 499, 525, 544, 622, 627, 634, 635,
Калчев, Т. — 583
Калчев, Константин, хаджи — 41, 47, 57, 61, 75, 441, 471, 482,
485, 489, 490, 498, 499, 502, 504, 509, 540, 542, 545
Камбуров — 376, 433, 578
Каназирски — 262, 328, 329
Кантакузин, Михаил Ал., княз — 185, 459, 527, 594
Кантакузино (Кантакузину) (д-тор на румънските железници) —
182
Карабатаков — 340
Каравелов, Любен — 348
Каравелов, Петко — 9, 11—14, 17—20, 22, 25, 26, 29, 30, 33, 61,
63—68, 75, 86, 88, 91, 93, 95, 97, 102—104, 107, 110—114,
118, 120, 122, 125—129, 131—137, 139, 140, 142—153, 155,
156, 159, 166, 180, 185, 192, 193, 198, 199, 214—216, 219, 227,
228, 231—233, 252—256, 258, 260, 266, 277, 288—291, 294,
298, 338, 363, 371, 375, 380—383, 388—390, 402, 408, 429—
441, 460, 472, 473, 517, 521, 522, 540—542, 553, 564, 565, 592—
596, 608, 615—624, 626—628, 632—646, 650, 651
Каравелова, Екатерина — 101, 121, 254, 607, 623, 651
Карагеоргиевич, Петър — 626
Караджов, Дечко, кап. — 32—34, 60, 251, 588, 589, 597
Караиванов, кап. — 401, 403
Каракановски, Христофор, кап. — 316
Каракашев — 429
Каракостов, ротмистър — 593
Карауланов, пор. от зап. — 32
Карол I, румънски крал — 181, 501
Карцов, Юрий С. — 217, 218, 244, 316—318, 437
Касабов, пор. — 317, 329
Катков, Михаил — 174, 245, 278, 351, 403, 405, 452, 456, 472, 648

Каулбарс, Александър В., ген. — 423, 527
Каулбарс, Николай В., барон — 269, 276—284, 286, 288, 290—
301, 303—306, 308—339, 341, 343, 345, 348—352, 356—368,
371—379, 382, 384, 385, 388—397, 399—402, 405, 410—412,
416, 420, 425, 429—431, 435, 438, 440—444, 446—462, 467,
475, 476, 481, 486—488, 494, 514, 518, 524, 527, 564, 588, 647,
653
Келш, подполк. — 630, 631
Келямов, Христо, подпор. — 115, 118
Кереков — 589, 590
Керим, Абдул паша — 270
Кесяков, Константин, полк. — 15, 16, 120, 130, 131, 196, 332,
616
Кикименов, Атанас, пор. — 120, 316
Кирков, Евстати, подпор. — 56
Киряков, подпор. — 405
Кисимов, Владимир П., мичман — 161, 162, 164, 189, 582—585,
598, 600
Кисимов, Пандели — 595
Кисов, Стефан, кап. — 11, 23, 36—38, 42, 48, 49, 51, 54, 64, 192,
250, 400
Китанчев, Трайко — 64, 70, 71, 73, 74, 78, 80, 81, 138, 188, 197,
318, 319
Кишелски, Иван, пор. — 400, 401, 568
Кишелски (брат) — 400, 401
Климент, митрополит (Васил Друмев) — 9, 15, 16, 20—22, 28,
29, 34, 45, 78, 82, 93, 99, 103, 104, 107, 113, 121, 122, 175, 192,
193, 198, 199, 262, 322, 363, 521, 522, 560, 617, 638, 650
Ковачев, Йосиф — 465
Ковачев, Янко — 299
Коджабашев — 570—572
Кожухаров, Васил — 590
Кожухаров, Г., кап. — 90, 319, 329—331, 337, 354, 355
Кожухарски, подпор. — 574, 575, 582, 600, 605
Козаров, Илия, кап. — 91, 140, 313, 315, 355, 405
Козаров, пор. — 405
Кознички — 347
Коларов — 401
Комисаров — 534
Конди, Стифен — 94, 114, 627, 636
Конкилев — 74
Константинов, Н., пор. от зап. — 354, 460, 556
Константиновски, Георги, фелдф. — 571—573
Контич, поп — 401, 452
Корабаров, кап. — 84, 129, 137, 138, 159, 161, 162, 164, 165, 580
581, 598
Корабаров, Панчо А., пор. — 574, 576
Кох, А., пастор — 109, 167
Кояндер, Александър — 15, 75, 185, 459
Краев, Стефан, кап. — 288
Красилников — 327
Кресен — 191
Криспи — 509

Кръстев, Христо Кр., кап. — 553, 557, 566, 567, 570—574, 576,
589, 590
Кръстев, подпор. — 574, 598, 600
Кръстевич, Гаврил — 650
Кръстеняков, пор. — 586, 587, 600, 605
Кузнински — 98
Купер, Фенимор — 158
Кутинчев, Васил, кап. — 91, 95, 189, 329
Кушлев — 595
Кънчев, Ан., кап. — 563
Кънчев, Ангел — 348
Кърджиев, Велико В., ротмистър — 356
Кърджиев, Велико Т., кап. — 158, 160—165, 190, 399
Кърджиев, Тома — 98, 553, 554, 556, 562, 584, 585, 587, 600, 603—
605, 655
Кямил паша — 240, 359, 384, 385, 397, 411, 412, 450, 471, 474—
476, 481, 488, 510, 512, 514—521, 526—533, 541—544, 610,
611
Лаба, майор — 489, 490
Лабуле — 506
Лавров — 493
Лазаров, Христо, кап. — 55, 56
Ламсдорф, В. Н., граф — 629
Ласелс, Франк К. — 201, 211, 212, 215, 217, 218, 221—223, 229,
255, 263, 264, 266, 268, 273, 275, 294, 295, 297, 298, 344, 356,
367, 368, 371, 383, 645
Левски, Васил — 348
Леоте, кор. — 188
Лепин, фелдф. — 582, 605
Лобанов-Ростовски, Алексей, княз — 278, 474, 487—489, 494,
634
Логотети — 452
Лоран, Жорж — 608, 609
Лудогоров, Недко, кап. — 319, 356, 589, 590
Луиза, датска кралица — 427
Луканов, Илия — 369, 382, 388, 389
Луканов, либерал в Ловеч — 66, 74, 637
Луцки, Владимир, мичман — 98, 144, 145
Лучев — 570
Любомски, Стефан, подполк. — 24, 30, 31, 83, 96—100, 107, 108,
129, 144, 191, 197, 234, 314, 316, 354, 390
Людсканов, Александър — 15, 279, 299, 388, 389, 510, 523, 534,
535, 593, 596
Людсканов, Георги К., ротмистър — 90—92, 140, 313, 315, 336
355, 405
Маджаров, Михаил — 14, 37, 38, 42, 65, 260, 261, 353, 510, 523
Маджид паша — 17
Мазаков, Стефан, кап. — 79—81
Македонски, Наум, кап. — 593
Македончето, Стефо — 352
Макиавели — 606

Маминков, подпор. — 117
Малинов, Александър — 649
Малков, Христо — 570
Манафов, Ст., фелдф. — 160, 464
Мандаджиев, Атанас, кап. — 83, 109, 326, 327, 354, 404, 556, 557, 588
Манов, Н. — 17, 20, 432, 433, 435, 436, 438, 439
Манолов — 96, 97
Мантов, Димитър В. — 66, 83, 85, 88, 109, 145, 182, 183, 262, 308, 328, 331—333, 349, 351, 399, 563, 564, 566—568, 574, 575, 582, 588, 596, 602, 604, 653
Манчов, Драган В. — 36
Маринов, Кръстьо, кап. — 30—32, 59, 75, 93, 97, 247—249, 254, 326, 327, 589, 597
Маркеевич — 337
Марков, Димитър, кап. — 586, 598, 600, 605
Марков, пор. — 114, 115
Марков, Харалан Р. — 320
Марков, Петър Р., пор. — 116
Маркович, Светозар — 624
Марчин, Георги, кап. — 117, 118, 122, 124, 248, 315
Матеев, Петър — 577, 578, 588
Матеев, подпор. от флота — 582
Матеев, Христо, пор. — 400
Матус — 446
Мах, Рихард фон — 27
Мацини, Джузепе — 241
Мейендорф, барон — 296, 358
Мелетий, митрополит — 194, 247
Менгес, Александър — 120, 645
Метателов, кап. — 100, 248, 316
Мечковев, Георги, кап. — 97, 354, 562
Мещерски, княз — 456
Мил, Джон Стюарт — 637
Милан Обренович, сръбски краля — 101, 239, 264, 270, 459, 471, 482, 483, 609, 621, 622, 624—627
Милав, поп — 326
Миларов, Светослав — 11
Милотин, Дмитрий Ал. — 385
Мингрели, Николай Д., княз — 471—479, 482, 485—487, 495, 497, 500, 504, 512, 515, 517, 521, 527, 531, 534, 561
Мицес, Борис, д-р — 648
Мирков, Тодар, подпор. — 575, 586, 600
Митов, Г. — 117
Митов, Захари З., пор. — 117—119
Михаил, белградски митрополит — 625
Михайлов, д-р — 427, 608
Михайлов — 51, 59
Михайлов, Христо М., ротмистър — 319
Михайлов, фелдф. — 119
Михайловски, Никола — 17, 18, 80
Михайловски, Стоян — 398, 433
Мицев, кап. — 589, 597
Мицев, кап. — 318

Мишел, Луиз — 493
Моллов, д-р — 593, 628
Молтке, Хелмут Карл Б. — 537
Момчев, Джорджо — 73
Мончев, Петко — 563
Моренхайм, барон — 171, 506
Морие, Р. — 224, 296, 525, 638
Москов, Иван, пор. — 316—318, 338, 356
Муззияно — 162
Мурузи, княз — 109, 566
Муткуров, Сава, подполк. — 9, 34—38, 40—43, 46, 47, 54—61, 68, 69, 77—79, 81, 82, 84, 85, 87, 91, 92, 95, 96, 100, 101, 106—111, 113, 117, 125—127, 129—137, 140—144, 146, 151, 153—156, 162, 164, 184, 191—194, 198, 213, 218, 219, 227, 231, 232, 251—253, 265, 354, 368—370, 376, 388, 429, 434, 438, 447, 601—603, 618, 620, 627, 632, 635, 638, 640, 642—645
Набоков, Николай Ал., кап. — 335, 380, 400—403, 408, 452
Найденев, Иван — 55
Наполеон I, френски император — 204, 241, 417
Начев, Теню — 404, 562
Начович, Григор — 84, 90, 107—110, 132, 135, 138, 148, 154—156, 164, 167, 181, 183—185, 210, 211, 228, 255, 263, 265, 269, 275, 277, 279, 283, 290—294, 298, 311—313, 342, 345, 356, 359, 366—368, 370—373, 375—378, 384—387, 391, 394, 397, 408, 410, 412, 425, 441, 443, 446—451, 456, 471, 475, 477, 479, 482, 483, 490—492, 501, 505, 510—513, 516, 517, 519, 522, 524, 527, 528, 533—535, 538, 539, 541, 544, 546, 562, 563, 598, 606, 610, 640, 642, 643, 650
Неболсин, П. — 386, 391
Неделев, Вл. — 191, 433, 441
Неклюдов, Александър — 217, 230, 266, 269, 272, 273, 278, 279, 292, 299, 303, 342—345, 367, 521, 653
Нелидов, Александър Ив. — 176, 211, 223, 266, 269, 359, 360, 364, 385—387, 397—399, 403, 409—412, 424, 434, 447, 450, 451, 455, 472, 475—477, 479, 481, 482, 488, 511, 513, 516, 517, 519, 521, 525, 526, 536, 540, 541, 543, 633
Никифоров, Константи, майор — 12, 14, 21, 24, 28, 29, 32, 34, 35, 38, 65, 67, 74, 86, 88, 91, 97, 99, 103, 110, 112, 113, 120, 129, 134, 141—144, 147, 192, 232, 247, 253, 254, 283, 315, 328, 381, 564, 592, 593, 607, 608, 615, 623, 637, 638
Никифоров, кап. — 56, 93
Никифоров, либерал в Ловеч — 74
Николаев, Данаил, полковник — 40, 58, 156, 188, 212, 216, 227, 228, 249, 291, 315, 316, 330, 350, 354, 355, 370, 373, 403, 442, 443, 446—448, 464, 530, 558—561, 568—570, 575, 589, 595, 598, 602, 650
Николай I, руски император — 270, 308, 332
Николов, Райчо (дядо Райчо) — 348
Николов, Христати хаджи — 557
Нилад паша — 364
Ноай, Еманюел дьо, маркиз — 425
Новицки — 353, 391
Ножаров, кап. — 32, 191, 247, 556

Обретенев, Д. Д. — 31, 66, 68
Обретенев, Никола — 84, 567, 572
Обретенева, Тонка — 84
Обручев, Николай — 385, 629—631
Олденбургски, Александр, херцог — 399, 419, 421, 422, 561
Оник ефенди — 514, 516, 523
Онорфио, Сант — 480
Орошаков, Г. — 110, 112, 147, 593, 595
Офенбах — 264
Павел I, руски император — 629
Паджет, А. — 277
Пазвантоглу, Осман — 108
Паков, Христофор, кап. — 94, 123, 403—406, 553, 556
Панайотов, Т. — 371, 378, 408, 425, 427, 428, 447—449
Паница, Димитър — 352
Паница, Коста, майор — 198, 216, 233, 262, 288, 403, 559, 594, 595, 603
Паничерски, Георги, кап. — 59, 251, 568, 570, 571, 573
Панов, Олимпий, майор — 21, 42, 83, 85—89, 91, 93—96, 100—102, 104—107, 110, 112, 118, 123—130, 132—135, 139, 142—144, 147, 149, 153, 191, 192, 233, 250, 253, 254, 442, 464, 465, 553, 565, 566, 584, 585, 587, 592, 598, 600, 602—605, 619, 637—641, 643, 652, 655
Панов, Павел, кап. — 42, 101
Панов, подпор. — 547
Паца, Д. — 261
Папазоглу, Димитър — 553, 558—561
Папазоглу, г-жа — 561
Паприков, Стефан, кап. — 194, 315, 319, 320, 331, 372, 373, 574, 575, 590, 599, 610
Палукчийски — 347, 348
Паскалев, Иван, пор. — 79
Паскевич — 285
Пасков, Калчо — 71
Паунчев — 339
Пачев, Иван, кап. — 118, 119
Пашич, Никола — 625
Педро, бразилски император — 419
Пеев, Костаки — 37, 391
Пеев-Плачков, Иван — 656
Пеев, Тане — 655
Петев — 349, 375
Петков, Димитър — 74, 255, 256, 289, 322, 323, 348, 394, 402, 438, 459, 466, 467, 473, 492, 493, 523, 534, 549, 561, 591, 592, 595, 603, 607
Петков, С., д-р — 582
Петкович, Д. — 604, 605
Петров-Балкански, кап. — 23, 57, 58, 93, 575
Петров, Рачо, майор — 101, 227, 308, 314, 315, 318, 321, 324—326, 330, 331, 337—340, 390, 391, 597—599, 601, 602, 604, 606, 652
Петров, пор. (в Сливен) — 405
Петров, пор. (в Русе) — 577—579, 582
Петрович, д-р — 608

Петрунов, Д., кап. — 119, 192
Петрунов, П., кап. — 116—118
Петрушевски, ген. — 683
Пешев, Петър — 306, 438
Пиомбацци — 52, 452
Пирл, Кора — 85
Попов, Атанае, кап. — 605
Попов, Георги, кап. — 116, 125
Попов, Димитър Кръстев — 37, 261, 353, 391, 510
Попов, Михаил, кап. — 328
Попов, Христо Георгиев, майор — 87, 114—122, 124, 134, 143, 144, 153, 154, 156, 192—194, 198, 213, 214, 216, 227, 239, 253, 464, 465, 558, 559, 561, 603, 608, 618, 620, 621, 635, 639, 643, 651
Потяхонов — 334
Пресаансе, Франси де — 503
Принциг — 633
Пройнов, португейонкер — 159
Пудр, Жул — 436
Радев, поп — 339
Радев, Симеон — 631, 656
Радовиц, барон — 211, 223, 434, 536, 538, 544
Радойков — 608
Радославов, Васил, д-р — 14, 21, 35, 65, 92, 110, 112, 132, 135, 143, 152, 156, 182, 184, 188, 198, 199, 212, 217, 218, 228, 283, 254, 259, 260, 262, 263, 277, 281, 289—291, 298, 299, 306, 307, 313, 320, 321, 333, 349, 350, 352, 353, 363, 366—370, 372, 373, 376, 377, 381, 382, 389, 393, 394, 408, 420, 422, 426, 427, 429, 431, 433, 440, 442, 448, 451, 456, 463, 464, 467, 534, 539, 565—567, 591—593, 595, 602, 643, 649
Радославов, Минко — 367, 406
Радославов, Станю — 320
Радулов, ротмистър — 570, 573
Райнов, Божил — 590
Раковски, Георги Сава — 348, 594
Рангабе, Клеан Г. — 265, 424
Раячев, Герчо — 320
Рафалович, Артур — 181
Реджеб паша — 176
Рибаров, кап. — 161, 316
Ридзел, барон — 167
Риза, Али паша — 410, 479
Риза бей — 607, 608
Ризов, Димитър — 31, 98, 255, 256, 260, 289, 344, 433, 439, 440, 459, 562, 591—598, 595, 596
Робилиянт, дьо, граф — 170, 171, 241, 242, 296, 357, 358, 376, 395, 466, 471, 474, 477, 478, 480, 481, 506—508, 525, 544
Родопски, Н. — 392
Романенко, Александър — 555
Русев, Николай, пор. — 318
Русо, Валдек — 145

Рустем паша — 177, 241
 Рясков, Никола, кап. — 356, 405
 Савов, Михаил, кап. — 37, 39, 55, 61, 92, 313, 354, 390, 391, 447, 575
 Сазонов, Сергей Д. — 640
 Саид, Кюрд паша — 455, 477, 478, 481
 Салабашев, Петър, кап. — 60, 69—74, 79, 80, 187
 Салдерн — 199, 201, 216, 619
 Сапунов, кап. — 577—579, 581—583, 588, 599
 Сарафов, Михаил К. — 20, 388, 389, 592, 593
 Сарафов, Иван, кап. — 32, 52, 60, 92
 Сахаров, В. В., полк. — 10, 15, 141
 Свещаров — 42
 Семерджиев, П., пор. — 72, 76, 79
 Сечени, граф — 242, 243, 485, 486, 490, 496
 Симеон, Варненско-Преславски митрополит — 262, 521
 Симеонов, Величко — 583
 Симеонов, Кънчо — 68, 79
 Симеонов, Ставре — 352
 Симидов, Филип — 388, 389, 391—393, 557
 Симидчиев, подпор. — 406
 Скобелев, Михаил Д., ген. — 203, 554, 633
 Славейков, Иван — 253, 260, 404, 429, 431, 437, 438, 595
 Славейков, Петко Р. — 29, 63, 67, 71, 72, 110, 129, 132, 133, 156, 184, 188, 232, 402, 432, 437, 643
 Славков, Панайот — 64, 70—72, 74, 76, 77
 Смоляк — 413
 Снегаров, Иван, акад. — 656
 Соболев, Леонид Н., ген. — 269, 423
 Соколов, Иван, кап. — 251
 Солзбери (Солзбъри), Робърт Сесил, лорд — 169, 177, 222, 223, 274, 275, 287, 408, 415—418, 452, 462, 471, 481, 501, 525
 Соменов, Константин А. — 326, 448
 Союз, дьо, граф — 242, 275, 358, 461, 462, 472, 477
 Сонов — 391
 Сорокин, Александър Г. — 351
 Сребров, пор. — 604
 Стаал — 274, 296, 309, 310, 357, 358
 Стайков, Петър, пор. — 577, 578
 Стамболов, Иван — 80, 81
 Стамболов, Стефан — 9, 11—14, 21—28, 33, 36, 52, 60—96, 98—110, 112, 117, 118, 125—140, 143—157, 159, 162, 164, 167, 182—185, 187, 190, 192—196, 198, 201, 210—212, 215—220, 227, 228, 231—233, 235, 239, 250, 252—256, 262, 265, 266, 275—277, 289—291, 293, 294, 298, 306, 319, 320, 336, 338, 341, 359, 360, 363—365, 368—370, 376, 377, 380—383, 387—389, 392—394, 399, 408 409, 412, 419, 420, 424, 426, 428—432, 434, 435, 438, 439, 442, 443, 447, 448, 461—465, 472, 483, 492, 495, 496, 503, 538, 542, 543, 545, 562—564, 589, 593, 595, 599, 601—604, 606, 608, 618, 620, 621 623, 632, 636—645, 650—652
 Стамболова, Поликсена г-жа — 649
 Стамбулов, Димитър — 37, 261

Станчев, Петър — 457, 593, 631, 651
 Станчев, Тодор К. — 183, 329, 564, 591, 624
 Стойлов, Константин, д-р — 14, 17, 18, 110, 112, 113, 120, 132, 134, 139, 142, 144, 147—152, 228, 299, 342, 394, 441, 463, 471, 472, 482—486, 488—492, 494, 496, 497, 500, 501, 504, 505, 507, 509—511, 540, 545, 546, 549, 591, 613, 649, 650
 Стоянов, Антон — 562
 Стоянов, Захари — 38, 84, 98, 99, 145, 183, 184, 197, 255, 256, 289, 329, 332, 348, 349, 351, 376, 394, 402, 426, 429, 440, 441, 465, 493, 543, 561, 562, 564, 591, 595, 603, 650
 Стоянов, Петко, майор — 118, 123, 247, 248, 556
 Стоянов, Христо — 21, 35, 104, 109, 121
 Стоянович, Александър — 182
 Стоянович, Иван — 36, 39, 41—43, 46—48, 54—62, 77, 81, 191, 192, 398, 583, 595, 649, 650
 Стоянович, д-р — 352, 353
 Стражски, Георги, д-р — 61, 156, 184, 265, 482, 483, 613
 Суворин, А. С. — 205, 409, 495
 Сукнаров, Никола — 289, 433
 Сюрей паша — 542, 543
 Таафе, барон — 204
 Такев, Михаил, фелдф. — 159, 160, 189
 Тангилов, Петър, кап. — 37, 55, 61, 603
 Тарлолия, княз — 509
 Татищев, С. С. — 301, 456
 Тацит — 25
 Тенев (директор на Народната банка) — 502
 Тенев (окръжен управител в Силистра) — 570
 Тепавичаров, кап. — 593
 Тепавски, Михаил, кап. — 84, 190, 566, 567, 570—573, 606
 Тилман, фон, барон — 453, 495, 496, 538
 Тиса, Ищван, граф — 273, 277, 284—286, 297, 396, 413, 415, 484
 Тиса, Лудвиг, граф — 414, 417
 Тишев, Георги — 279
 Тодоров, В., кап. — 354
 Тодоров, Георги, кап. — 117
 Тодоров, Иван — 563, 572
 Тодоров, Тодор — 88, 98, 262, 328, 332, 565, 596
 Тодоров, Христо — 570
 Тодорович, Пера — 307
 Тончев, Димитър — 37, 41, 47, 61, 74, 77, 132, 156, 217, 218, 376, 650
 Тончев, мор. — 576
 Топалов — 117
 Топракчиев, А. — 401
 Топузанов — 74
 Топузов, Стоян, подпор. — 406
 Торнтон, Едуард — 177, 223
 Тошев, Стефан, кап. — 557, 575
 Трикупис, Харилаус — 540
 Трифунов, подпор. — 574
 Тръмбешки, Димо, подпор. — 161, 574—576, 579, 586, 587, 600
 Тянков, кап. — 11, 90, 92, 140, 315, 404, 556

Уайт, Уилям — 177, 181, 182, 211, 274, 275, 359, 360, 398, 410,
424, 434, 451, 478, 479, 518, 521, 525, 528, 529, 533, 543
Увалиев, Тодор Ст., кап. — 236, 356, 420

Узунов, Атанас, майор — 97, 98, 100, 108, 129, 553, 564—566,
574, 575, 577, 579—581, 583—587, 592, 598—601, 604, 665,
655

Узунов, Марин, кап. — 568
Урусов, С. А., граф — 109

Фарнасович — 265, 482
Феодоровна, Мария, руска императрица — 423, 427
Фергюсон — 241
Фердинанд Кобургготски — 419, 471, 489—495, 516, 545, 547, 548
Фигнер, Вера — 332
Филов, Димитър, майор — 24, 64, 67, 68, 81, 88, 89, 92, 107, 145,
182, 198, 234, 314, 316, 328—335, 349, 350, 354, 465, 560, 564,
574, 575, 580, 581, 583, 585, 587, 598, 652
Фичев, Иван, пор. — 66, 187, 344, 589, 597
Фичев, подпор. — 594, 595
Флеш, Ернст — 607, 608, 619
Флуранс — 503—506
Фотиядес паша — 242, 477
Франгя, Антон — 593
Франц-Йосиф I, австроунгарски император — 204, 414, 415, 490,
491, 545
Фридрих, син на Вилхем I — 219, 220, 243

Хаджи Димитър — 348
Хаджиев, Рачо, пор. — 401
Хайдутов — 325
Хаканов, Георги, д-р — 37, 353, 510
Халачев, Иван — 64, 70, 71, 78, 318, 589
Хацфелд — 274
Хесапчиев, Христофор, кап. — 464
Хитрово, Михаил — 268, 333, 351, 553, 561, 565, 566, 585, 598
Хорват, Балтазар — 271
Хохенлое, принц — 194, 377
Хранов, А. А. — 391
Християн IX, датски крал — 425, 427, 428

Цанев, Димитър — 30, 31, 603
Цанков, Драган — 11, 13—15, 17—22, 30, 35, 45, 65, 67, 86, 92,
93, 104, 113, 121, 153, 159, 192, 216, 253, 256, 266—268, 279,
299, 322—324, 347, 368, 375, 380, 382, 387—394, 402, 412,
413, 432, 455, 473, 510, 515—524, 526—536, 538—546, 553,
592, 610, 611, 616, 617, 631, 632, 641, 650, 651

Цачев, Ненчо, кап. — 60, 69, 71
Цачев, М., д-р — 452
Цветков, Александър — 564, 600
Цеков, Хр. — 91, 324
Цончев, кап. — 319, 589, 590
Цекула, Деонисий — 261

Чакърров — 119
Чардафон Велики (Продан Тишков) — 28, 650
Чемберлен (Чембърлейн) — 169
Черковски, Пенчо — 564
Чернев, П. — 228, 563
Чернишевски, Николай — 332, 493
Чолаков, Ангел (поп Ангел) — 348
Чолаков, Гено — 567
Чомаков, Стоян, д-р — 61, 196
Чърчил, Рандолф, лорд — 201, 222, 223, 239, 273—275, 277, 287,
297, 396, 413, 415, 416, 418

Шакир паша — 517, 609
Шарапчиев — 76
Шарм, Франсиз — 504, 505
Шатохин, Борис П. — 182, 185, 186, 211, 316, 317, 327, 330, 331,
333, 337, 399, 424
Шахтахинский — 455, 478
Шиваров, подполк. — 33, 34, 59, 60, 90—92, 139, 140, 316, 318,
350, 356, 404, 560
Шиваров, Георги, кап. — 251, 576, 605, 606
Шивачев, Н. — 260, 323, 565
Шилев, Петър — 191
Шисъл — 626
Шишков — 340
Шувалов, Петър А., граф — 497

Юрданов — 577, 578
Юруков, Данаил — 37, 49, 261, 510, 631, 632

Яблански (Марков, Д.) кап. — 115, 116, 121, 125
Якобсон, Михаил — 331, 333, 564
Янакев, пор. — 44, 47, 51
Янакиев, кап. — 541
Янев, Руси — 340
Янков, Георги Н., кап. — 158, 159, 161, 165, 166, 311

Wincent, Howard — 241
Debrit, Marc — 608
Duc of Teck — 498
Duplat, гев. — 498
Lemoine, John — 503
Sturdza — 210

Дивен Гюцева

Съдържание

КНИГА ПЪРВА

Контрапревратът

I. Диктатурата на Груева	9
II. Контрапревратът в Пловдив	36
III. Стамболов начело на контрапреврата	63
IV. Първите преговори на Стамболова	83
V. Борба на Стамболова с многовластието в България	107
VI. Пътуването на княза до Рени и завръщането му в София	157
VII. Отречението	201

КНИГА ВТОРА

Разривът с Русия

I. Първите стъпки на регентството	239
II. Мисията на Каулбарс	277
III. Каулбарс по агитация	308
IV. Война с ноти между Каулбарс и регентството	341
V. Октомврийските бунтове	380
VI. Избирането на Валдемара	408
VII. Заминаването на Каулбарс	442

КНИГА ТРЕТА

България пред вратите на Европа

I. Депутацията при великите сили	471
II. Преговорите с Цанкова в Цариград	510

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Последните изпитания

I. Бунтовете в Силистра и Русчук	553
--	-----

ПРИЛОЖЕНИЕ

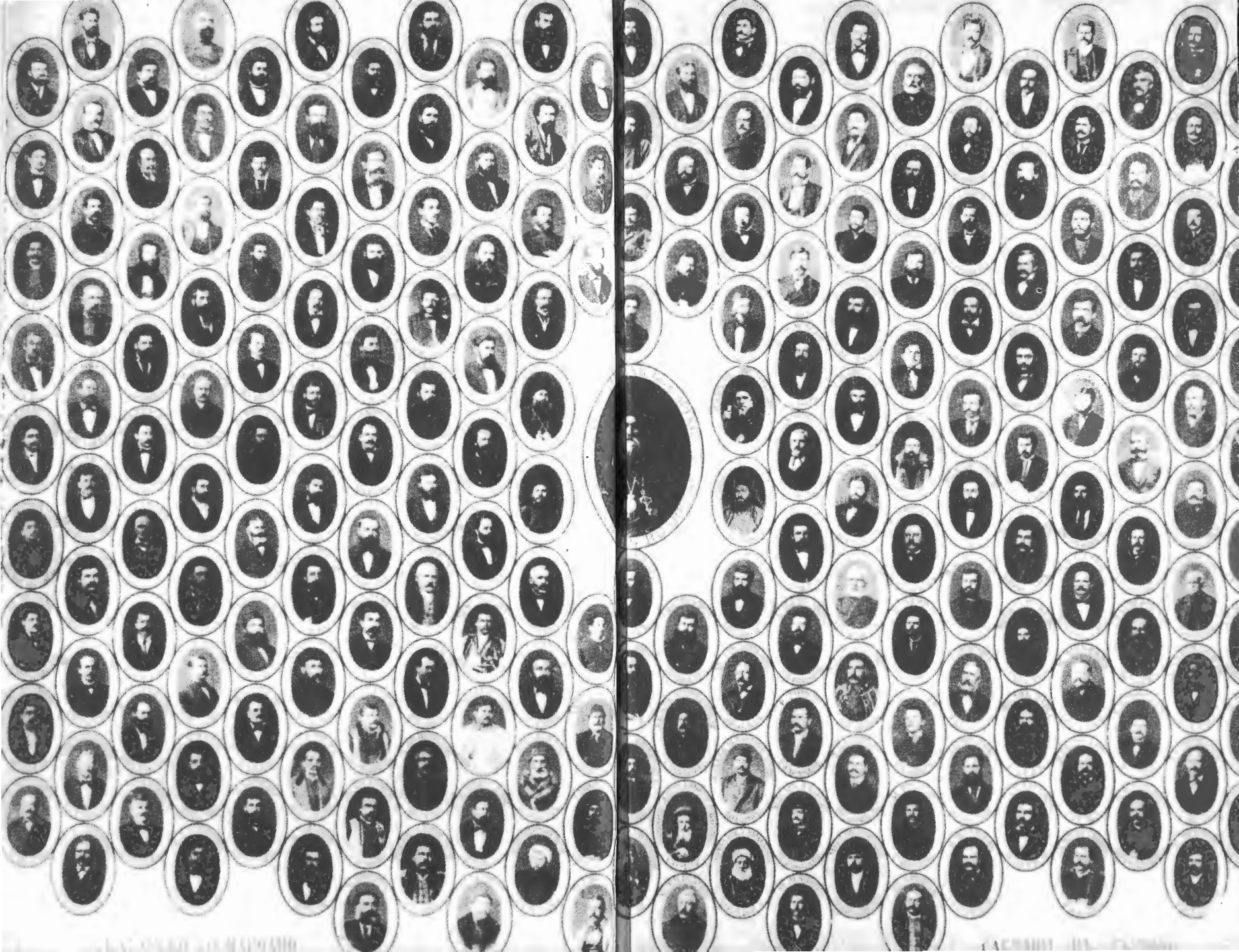
Каравелов и контрапревратът според австрийските тайни архиви	615
Как замислих и написах «Строителите на съвременна България»	647
БЕЛЕЖКИ	659
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ	677

Симеон Радев. СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ.
Том втори. РЕГЕНТСТВОТО. Трето издание. Редактор *Рашел Барух*. Художник *Кънчо Кънев*. Технически редактор *Виолета Кръстева*. Коректори *Славка Иванова* и *Янка Енчева*. Формат 32/84/108; тираж 100 109 екз.; печатни коли 44,5; издателски коли 37,38; УИК 40,44. издателски № 6927; поръчка № 2/1990 година на издателство «Български писател»; дадена за набор на 7. VII. 1989 година; излиза от печат на 25. III. 1990 година

Код 25/95361/5506—38—90

Цена 7 лв.

ДП «Димитър Благоев», София

СИМЕОН РАДЕВ
1879–1967